

Сергеи Зыхэба

Иалкаау

Q-томкны
Актәи атом

Акәа
Апцхәынтшәкәтыжырта 2014

УДК 82-95
ББК 83.3(5Абх)
З 96

Зыхәба, С. Л.
З 96 ИАЛКААУ. Ө-томкны. 1-тәи атом.
Акәа: Апхәынтшәкәтыжырта, 2014. – 664 д.

Афилологиатә тцаарадыррақәа рдоктор, академик С. Л. Зыхәба иалкаау иусумтақәа актәи атом еиднакылеит апсуа литература еиуеипшым актуалтә тцаарақәа ирызку амонографиякәеи астатиақәеи. Ара икоуп Д. Гәлией, С. Чанбей, М. Лакрбей, Б. Шьынкәбей ухәа иналукааша азәырфы рыцстазаарей рырҗеиамтеи ирызкны апхьаф игәцараикыша акыр тцаарақәа.

Ашәкәы апсуа литература интересс измоу апхьафцәа зегы, лымкаалагы артцафцәа, аихабыратә цараиуртақәа иртоу астудентцәа ирызкуп.

УДК 82-95
ББК 83.3(5Абх)

Ари аусумта CC0 1.0 ала иарбоуп.
Алицензия ахфылаа шәахәацшырц азы шәтал:
<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

© Зыхәба, С. Л., 2014
© Апхәынтшәкәтыжырта, 2014

АКАДЕМИК ИНЫСМӨА

«Аңсуа жэлэр рѣапыцтэ беиареи, рсахьаркыратэ литератураи, ркультуреи ирызѣлымхау ауаа Сергеи Лад-ица Зыхэба дырдыруеижѣтеи акраатѣуеит. Уи даара аѣабаа ибахьеит аңсуа фольклортэ бакакэа рѣафра, реикэырхара, ркыпхьра, рытѣаара реипш икоу амилат рзын ишьатамырзгоу атцарадырратэ усура ду амѣапгараѣы. Илиршахьоу рацѣоуп литературадырѣык, критикк иахасабалагы, хапсуа шѣкѣыѣѣцэа рырѣиаратэ мѣакэа, рлитературатэ тынхакэа рыхэ ашьараѣы, хаз чыдала ртѣаараѣы, рзыргараѣы. Хаз чыдала атѣаара зыкэнагоу акоуп Аңсни аңсуа жэлари рдоуха иатданакуа азѣааракэа ирызкны шѣѣыла асовет шѣкѣыѣѣцѣеи С. Л. Зыхэбеи ирыбжъаз асалам шѣкѣкэа, ирымаз адоухатэ еимадаракэа, урт рылтѣшѣакэа...» – иѣуеит афилологиатэ тѣаарадырракэа ркандидат, апрофессор, апоет Борис Гэыргэлиа Сергеи Зыхэба изикыз «Атцара уаѣи уи иусумѣа хатэреи» хэа хыс измоу астатиаѣы. Иара убас ирацѣаѣуп ари аңсуа тцарауаѣ ду изкны атѣааратэ статиакэа зыѣхьоу авторцэа. Уака инатѣшны ирзаатгылоуп уи аңсуатѣаараѣы илиршахьоу, илагала азэы итэы иаламѣашьауа ишыкоу. Иахьа мацк акара агѣамбзиара шицѣыласуагы, Сергеи Зыхэба ихы дымѣахазакэа аус иуеит имоу алтѣшѣагы хмилиат атѣаарадырраѣы иааннакылахьоу атып шыардазоуп. Уи, академик Хэыхэыт Бгажэба ишихѣоз еипш «икалам цхафыруа 50 шыкэса инарыкѣгѣыгуа рыматѣ иуеит, аңсуатѣаараѣы акырза зѣазкуа апроблемакэа.». Урт арака, уажѣазы реикѣыпхьазара салагом, апхьаѣ сара сатѣкысгы иудыруеит. Амала, ус акыкѣбак ѣырпштѣкѣак рахасабала, насгы реиха ихатэроу ишѣкѣкэа, итѣаамѣакэа хгѣалахаршѣап: урысшѣала иѣу «Аңсуа жэлэр рлакэ» (1970 ш.), иреихазоу атцараиурѣакэа

рзын иацитцаз артцага шәкәы «Апсуа литература артцага шәкәы», «Апсуа фольклор аматериалкәа» зыхьзу, С. Петербург, академик Н. И. Марри архив акны Сергеи Зыхәба иипшааз, запхьяжәа ифыз, зызгәатакәа катцаны, акыпцхь иазырхианы итижьыз ашәкәы «Апсуа лакәкәа» (1976 ш.), «Апсуа жәлар ртоурыхтә фырхатцаратә хәамтакәа» (1978 ш.), «Илакәым апсуа проза атипология» (урысшәала, Маикәап, 1995 ш.), «Насквозняке времен» (урысшәала, Акәа, 2006 ш.), «Ахахә еиџсамхарц» (1984 ш.), «Ажәа сахьарк апшааразы» (1987 ш.) ухәа* убас итцегьы ирацәаны.

Абрака еикәахпхьазаз рымацарагьы имџашьо иахдырбоит Сергеи Зыхәба апсуа тцаарадыррафьы ишьтамта гәгәалаза ишалаирсхьоу, иацитцахьоу зегьы рыгыдра харакны хдоухатә культура ишалагалоу. «Ахәыштаара амца мыцәарц» атәы ххәозар, итцабыргьтәкьаны, апхьаџ дзеиггьыргьараны икоу акуп. Избанзар, акы, иубоит уи автор итематика амехак атбаара, глобалтәла дышхәыцуа. џбагьы, ара икоуп Дырмит Гәлиа инаиркны азәырфьы апсуа шәкәыџџәа ирызку, афольклор еиуеипцшым азтцаракәа ирызку, насгьы азфәлымхара ззууша арецензиякәа, апублицистикатә статиакәа, хкультура, хтоурых атәы зхәо атцаамтакәа, ажәакала, апсуа жәлар рдоухатә культура интересс измоу, игәцаразкуа апхьаџәа зегьы абри ашәкәы ирнатоу рацәоуп.

Хазну ашыкәс ииуль 10 рзы академик Сергеи Лад-ипца Зыхәба ихьтцит 70 шыкәса. Ари, апсуала, хабацәа ршәагазагала уахәапшуазар, уеизгьы-уеизгьы икәра дуум, ауафьы игәы бзиазар, икәыгәгәартә икам, игәгәамта дтагылоуп хәа ухәар алшоит. Ус анакәха, хтцарауаџ ду, академик Сергеи Зыхәба аханатә ишицәаџоу еипцш, дызнысхьоу амџа уаха агәхьаа мкыкәа, анцәа имтаны, ирфәиаратә-тцааратә усураф алтшәа бзиакәа раарцшра иасакьахәымтан дыкоуп. Ус шакәу шахатра руеит, аџада зызбахә хәаз ишәкәкәа, иусумтакәа харкәатцыргьы, атцыхәтәантәи аамтазы уи инапы итцьтыз афольклортә, алитературатә-критикатә статиакәа, апублицистикатә пцамтакәа, XI акласс азы (академикцәа М. Лашәриени, Ш. Салакаиени, С. Зыхәбеи еицырџуа) артцага шәкәы иара ихәтәк ииџыз ухәа убас итцегьы.

* Ускан итымтцыцызт «Баграт Шьынкәба ипстазаареи ирфәиамтәи» (2009) хәа хыс измоу Сергеи Зыхәба ишәкәы.

Академик Сергей Зыхэба диижътеи 70 шықәса аттра иадхәаланы аиубилеитә статиа афра мариазам. Избан акәзар, афада ишазгәастахьоу еипш, уи зымехак тбаау, апсуаттараафы глобалтәла ихәыцуа, здунеихәапшра тәулоу, здунеихәапшышьала иназаазоу тарауафуп, философуп. Убри акнытә урт, зегы ишрыхәтоу статиак зыпсатә шкәакәахаша, хашәкәыффы каимат Анатоли Возба иажәала иухәозар, иага ижыцәзаргы, иузалагзом, уимоу, ихадарақәоутәкыагы ага-нахь иануцәавахо, улапшхәаа ианыттамзоугы калоит, избан-зар, икоуп уи икайтцахьоу арымзаа, ус аламала зыхцәажәара мариам. Хатала сара сзы исхәозар, итцабыргхатаны, исзы-мариам Сергей Зыхэба изкны, диижътеи 70-шықәса аттра иадхәаланы астатиа афра. Изысзымариамгы убри ауп: акы, иареи сареи ханхәычыз, ханқәыпшаз инаркны хаибадыр-уеит, хаизаагәоуп, еишыцәак реипш еибатаху хауп. Хара хаб-зиабара, хаизааигәахара хабацәа ркынтә иаауеит, даргы еибатахыз, пату еикәызтцоз уаан. Ус еипш иказ аизыказаашьа харгы анырра хнатон, еиха-еиха хаизааигәанатәуан, насгы Гәыци Арасазыхы 1931 шықәсанза усхәартак акәын иры-маз, қытак иатәны рхы рыцхьазон апсуамзар даеа милатк зыланымхоз ауаапсыра. Абарт харантә иаауа адацкәа рнаф-сангы, иареи сареи егырт хөызцәа зегы рыкны еипш, апсуа сахьаркыратә литература абзиабара хаизааигәанатәит, хаиднакылеит, уиалагы нахьхьынтә иаауа адацкәа афәтәцәа рханатцеит, иаргәгәеит, харәиаратә-ттцаратә усурафы апсымчхара анатартә еипш.

Сыззааиуа, сара иахьа сфызә гәакьа, Апсны аттцара-дыррақәа ракадемиа академик Сергей Зыхэба иқәиарақәа среигәыргьоит, срызгәдуеит. Ус еипш икоу апсихологиатә тагылазаашьа зсымоу иареи сареи чыдала хәхьеизааигәоу мацаразгы акәзам. Хәарада, уи ауафытәыфсатә факторгы иканатцә аныррагы аумачху, ухафы иааугаша ируакуп. Аха сара сзеигәыргьо сфызә гәакьа Сергей Лад-ипа Зыхэба ина-пы иафыз, ихшыф иарәиаз, дацклапшны ититцааз, Апсны ахы-атыхәа еимаданы, далсны, Тыркәтәыланзагы дназаны еизигаз адоухатә бакақәа иахьагы ушьтангы хмилат куль-туразы атцак ду рыманы, ихьырхәаганы иахьыкоу азоуп. Нас-гы, изысымхәарызеи, ахарц егырт аматәакәа рааста ацәа иазааигәоуп хәа шырхәо еипш, агәахәара снатоит жәынгы-

җангы аҗаа нагакәа ахыуа, иахьаазахьоу, апсуа қыта ду Гәып Серге́и Зыхәба «ипсадгьыл хәычы» ахьакәу! Аригь машәырла икалаз акы акәзам, ашәкәыџцәеи, атцарауаа дукәеи ре-иладара, ртрадиция амырзра иазхәоуп Серге́и Зыхәба тцарауафьк, патриотк иахасабала ицәыртцрагы.

Сыззааиуа, абарт еикәысыпхьазаз афакторкәа, хыхь ишысхәахьоу еипш, идыруадаџеит, мачк акара сәархәоит иааинырсланы сөйза, зымшира хәигәыргьо Серге́и Зыхәба изкны иатәоу, ихаҗра аазырпшуа астатиа аҗра. Аха, насыпны, исыпшааит сәйзхуа, исыпхрауа акы. Убри аиде-иагы Серге́и Зыхәба ихата итәуп, акырынтә икәгыларакәеи илитературатә-критикатә статиакәеи рәы ихәахьейт. Уи убри ауп: апсуа шәкәыџцәеи хтцарауааи иахьа иҗгәаза ихалагылоугьы, зынарцә мҗа икәлахьоугьы рбиографиякәа (рнысмҗақәа), инагзаны итцааны ишыакәыргьыланы иха-мазам. Уи аганахь даараза иаахатәаумшьартә хдаруп, ххыс-хауп ус шакәу афакткәа раагара атахзам, илабәабоуп...

Изхысхәауа, убарт збиографиякәа тцаам, ишыакәыр-гылам рыгәта далызбаауейт хтцарауаџ ду Серге́и Зыхәба. Ага бгыыци ашьха бгыыци цыара еикәшәоит хәа шырхәо еипш, зны сихәо-сичо, мчылатцәкьа (абри сацәшәом схы иасырхәар) исырџит иавтобиография – апсуа литературатә критика иазкны хуниверситет афилологиатә факультет аҗы сзыпхьо алекциякәа рәы схы иасырхәарц. Уи идагы пытфьк ирымсхьейт «рәахәкәа», аха ицьюушьаша, дара ирцәымгуп инартбааны рбиографиякәа, рырәиаратә, ртцааратә усу-ракәа ирыдхәаланы аҗра. Иахьагы исыздыруам ус изыкоу, ахзырымгара акәзаргы калоит, аха сеидроу... Досу ихигаз, дызнысыз ипстазааратә мҗа иара иакара издыруада? Абри аганахь ахшыџцара азырурц рыхәтоуп, избанзар, урт рхазы ирџауа рбиография, рырәиаратә мҗа тызцаауа изы ииашоу документуп, хытхыртоуп, итоурыхуп.

Абарт ахшыџзыштракәа рыпринцип сыкәныкәаны ав-тортә хьатцрак ахасабала иагәыласыргьылоит хыхь зызбахә схәахьоу Серге́и Зыхәба иавтобиография, инапала ииџыз. Сгәы иаанагоит сызҗу сыстатиагы ханартәауейт, апхьаџ-гы хшыџцара ззиуаша афакткәа калап хәа. Абар ииџыз ахатагы: «Сара Зыхәба Серге́и Лад-ица сиит 1936 шықәса ииуль 10 аены Очамчыра араион Гәып ақытан. Сқытаҗы

ашкол сталеит 1943 шықәса сентиабр 1 азы, уақа аа-класск срылгеит 1951 шықәсазы. (Уақа усқан аа-класск ракәын иказ). IX, X аклассқәа срылгеит Ткәарчалтәи актәи абжьаратә школ ағы. Нас 1953–1954 атцара ашықәсазы Очамчыра ара-ион Пақәашь ақытантәи абжьаратәи ашкол ахь сиасны, уа шықәсык атцара стдон, XI аклассгыы сахьалгаз уакоуп. Ткәарчалнтәи Пақәашьқа аиасра зыхьказ ажәеизатәи акласс ахьадыркыз ауп. Гәып аа-класск срылган Ткәарчалнтәи актәи абжьаратә школ IX акласс ағы саннеи 39-фык атцаоцәа ҳақан класск ағы, Ткәарчал акәша-мыкәша икоу ақытақәа ркынтәи инеиқәаз. Аха азәык-фыцъак агырқәа ракәымзар егырт зеггы ҳапсацәан. Сара Гәып актәи аобатәи аклассқәа ацсышәала срылгеит. Ахцатәи акласс ағы саннеи, 1945 шықәса сентиабр инаркны, қыртшәала иахдыртцо иалагеит. Хқытан жәынгы-ғангы ақыртшәа здыруаз ҳәа азәы дыкамызт, ажәак иадамзаргы уи абызшәала ак ҳаздыруамызт. Хара хқыртқәахарц иаарышьтуаз артцаоцәа дара рхатақәагы атцара ееины ирымамызт. Насгы ҳабзазара ееимызт, ағарра ххынҳалан.

Саби сани уаа қыақәан, хәаха камтқәа ихандеиуан, аха лытцшәа рымамызт. Аколнхарағы иқәцаланы аус ддыруан, арахь ирауаз ҳәа акгы ыкамызт. Убас шакәуггы, акәтагыцәа ҳалхны пшьфык рыхшара храазеит: фыцъа аихәшыцәеи фыцъа аишьцәеи ҳакоуп. Хара ххатақәагы хшыхәыцқәаз аколнхарағы ҳақәцаланы аус хдыруан ашкол ағы аурокқәа ҳанаарылагалак, насгы ацхын аканикулқәа раан. Мышкы иадамзаргы аколнхарахь аусура умнеир руамызт. Фожәк инареиханы арахә анутар руамызт, арахь ауалқәа цыхәа цтәада ихақәыртдон: аналог, облигация, ахш, акәац, акәтагы. Уимоу, исгәалашәоит ахәша ртәа (тапленное масло ҳәа изышьтоу) уалс ианхақәыртцазгы. Хара ахаангы ахәшартәа қахамтцаызт, ҳара ҳадагы ацсыуак икайтцахьаны иахьагы исыздыруам.

Артқәа зеггы зхысхәауа Ткәарчал X акласс ағы 39-фык ахәыцқәа еизаз қыртшәала атцара даара иахцәыуадохеит, артцаоцәа ракәзар, усқан цқьа ишсзеилымкаауазгы, уажә сызларызхәыцуала, рметодика зынза ииашамызт. Ақыртуара бзиа иахбо хқартарц, храазарц ацымхәрас иахцәымгыртәуан. Ахәыцқәа ианырызымтца, шықәсык, ы-шықәса рыла аш-

кол итѣтѣдн, еимбѣгыжѣаа досу акака рѣазыркит. XI класс ахъ инеиз хѣызатѣык хѣуп: Аргѣын Георги, Қорсаиа Зоиа, сара. Хѣык рѣызхѣа акласс рѣаартуамызт акнѣтѣ, ианадыркы сара Пақѣашька сиасит. Ускан Апснѣтѣи АССР атцара министрс иказ Сигуа иѣы сааны, арзахал ѣны, азин имсхит, XI-тѣи акласс аѣы уштѣоу школк акнѣтѣ даѣа школк ахъ аиасра аминистр изин умамкѣа ируамызт.

1953 шықѣса март азы Сталин даныпсы, уи инақѣырццакны Бериа данықѣырга ашьтахъ апсуаа мацк апсгара роуит. Уаанза атцара (1938 шықѣса инаркны) апсуа нбан ақыртуа алфавит шыатас измаз ала акѣын ишыказ. 1954 шықѣса инаркны аурыс алфавит шыатас измоу ахъ ииасит. Пақѣашь ашкол аѣгы қыртшѣалакѣын ишахдыртѣоз, аха апсуа рѣаѣѣѣа бзиақѣагы ыкан (Енвер Иван-ица Пачлиа аурыс литература хиртѣон, иара убри ашықѣс азы уаанза директорс иказ Шенгелиа дамхны Е. И. Пачлиа директорс дѣартѣеит Алексеи Бегѣа-ица Аѣынѣбал, Отар Ыѣоѣа-ица Ачба ухѣа).

Пақѣашьтѣи абжъаратѣ школ 1954 шықѣсазы саналга, Акѣа саан, Акѣатѣи ахѣынѣқарратѣ арѣаѣратѣ институт М. Горки ихъз зхыз афилологиатѣ факультет стѣлеит. (Уи асектор апхъазакѣны ианаадыртызгы убри ашықѣсазы акѣын). Уа италарѣ иааз 150-ѣык инареиханы икан, 50-ѣык хрыдыркылт. Аинститут салгеит 1959 шықѣсазы ибзиазаны, адиплом каѣшь сырѣеит. Иара убри ашықѣс август 1 аѣны аусура срыдыркылт Қырттѣылатѣи ССР Анаукақѣа р-Академия Апсуа бызшѣеи алитературеи аѣоурыхи ринститут (иахъа уи Д. И. Гѣлиа ихъз зху Апсуатѣааратѣ институт ахъзуп) аѣы наука усзуѣы еитѣбыс.

Ѣышықѣса аатхъан, 1961 шықѣса октиабр мзазы, аѣышѣарақѣа тѣны Қырттѣылатѣи ССР Анаукақѣа р-Академия иатѣыз Ақыртуа литература аѣоурых аинститут аѣы аспирантура стѣлеит. Уи 1964 шықѣса октиабр мзазы салган Акѣа санааи инаркны, иахъа уажѣраанзагы ари Апсуатѣааратѣ институт аѣы аус зуеит (зны анаука усзуѣ еитѣбыс сыкан, нас анаука усзуѣы еихабыс сыкан, 1988 шықѣса апрель аахыс абри аинститут аѣы афольклор акѣша анапхгаѣыс сыкоуп). Афилологиатѣ наукақѣа ркандидатра астѣпен аиуразы адиссертация сыхъѣеит 1967 шықѣсазы Қарт, Ақыртуа литература аѣоурых аинститут аѣы. Темас исыман «Апсуа жѣлар

рлакәкәа». Уи сдиссертация хазы монографианы Қарт итытцит 1970 шықәсазы. Адоктортә диссертация «Илакәым ацсуа проза атипология» атемала исыхьчеит 1999 шықәса март 31 аены Москва Адунеитә литература аинститут М. Горки ихьз зху ағы. Ари сусумта хазы шәкәны Майкәап, ашәкәтыжырта «Меоты» ағы итытцит 1995 шықәсазы.

Рапхьаза алитература ағыама скит сахьиз, сахьаазаз Гәып ашкол сантаз, афбатәи акласс ағы сантәаз. Ибзиазаны, иахьа еипш исгәалашәоит уи шыкалаз. Ускан атцара злахдыртцоз ашәкәкәа ауаа ишырфуаз, ишыркьыпхьуаз еилкааны исымамызт. Ашәкәы, акьыпхь ажәа нцәастәуан акәымзар, ус ала-мала уафы илшоит, уанза уафы инапы назоит хәа сахьгы исзаагомызт. Ашәкәы зыфуа, изкьыпхьуа, итзыжьуа ичы-доу абафхатәра рымазаргы инцәакәазам, иуаауп хәа ари азтцара снагәыларпшны исазхәашаз хәа ськәша-мыкәша азәы дыкамызт. Саби сани (сан д-Адлеипхан, Адлеиба Кадыр дицхан, Члоутәын, Мыкыч лыхьзын, са санлыхьаз ианагь ашәы лшәын, илзааигәаз лтынхацәа нтәахьан) рышьтрахь атцара змаз, анапынтцаратцәкьа здыруаз хәа азәгы дрымамызт. Апхьаза хәфны ашәкәы ҟназгалаз сахәшьа еихабы лоуп. Аха сахәшьцәа афыцәагы, сашьагы быжь-класск инареиханы атцара рзымтәит изыхькьазаалак: агарра, атынхадара ухәа...

Асахьаркыратә ажәа ағыама зласкыз ашәкәкәа рымацара ракәзам. Еихарак ажәлар рәапыцтә хәамтақәа роуп. Уи аахьс уеизгы-уеизгы аамта дук мцац, шәышықәса абжа мацк иацноуп итцәа. Аха ускантәи хабзазашьеи уажәтәии зынзакыс излеипшқәам рацәоуп. 1941 шықәсазы аибашьра ианалагаз цкьа исгәалашәом, ускан цшышықәса ракәын исхьтцәаз. Хәба-фба шықәса анысхьтцәаз аахьс ськәша-мыкәша избоз, исахауаз акыр ибзианы исгәалашәоит. Исгәалашәоит маимза инаркны октиабрынзагы (ачыхькәа, атцаа калаанза) аимаа хашьазамкәа хшьапкәа хьркьакьа ашкол ахьгы хашцоз, исгәалашәоит иахьеипш актәи акласс ағы сантәаз анбанкәа стцоит, аха ашәкәы сымам анысхәа хартцафы Зина Хьп-ипха Плиа анбан шәкәы шсылтаз. Даара исыхәеит ашкол сталаанза сахәшьцәеи сашьеи (урт зегьы сара среитцбуп) шәкы ркынза апхьазара ахьысдыртахьаз. Исыцталаз ракәым, фышықәса иахаханы уа актәи акласс ағы итәакәаз азәырфы шәкы ркынза изымпхьазақәоз ыкан.

Хдарны ханхон схэит, аха хашны анеи-ааи дагзамызт. Насгьы абригада аизарақәа лассы-лассы хара хашны имша-пыргон. Аихабацәа ирхәоз зегьы аусзеилкаахуаз, аха игәныскылозгьы ыкан. Изыргәамтцуаз (ауалқәа, аколнхарафы хацәнамырха аусура, аибашьра азбахә...) збон. Ахаблафы азә дычмазафхар, уахынла ауацәа, агәылацәа еизаны дырчапшьон. Ускан хқытафы афымца лашара абаказ, агазгьы аиура цәгъан. Азын тхы дуқәа рзы хгәылацәа абыргцәа, саб иқәлацәа, еихабацәазгьы, азәымкәа шыцъамкәа иааны тцхагәы еионашаанза амца еикәтцаны иакәшан иахьтәаз ажытә, афәтә иалацәажәон.

Убаскан ауп хәоуп ишысдыруа, асахьаркыратә ажәа агъа-ма аныскыз.

Убри анафсгьы хтыс хәычык кәлеит. Хара хәхьынхоз абас фбака километр инацәыхараны, Тхьынеи Арасазыхьы ақытақәа рхәаафы дынхон саб иахәшьа. Уи дызмаз д-Чхамалиан, Тамшь ихьзын, лара Бабила лыхьзын, уажәы ааигәоуп (1993 ш.) лыцстазаара даналтцыз. Сашьей сарей лассы-лассы хаб иахәшьа лахь хцалон. Лпа аихабы Хәыхәйт ускан Акәа артәфратә училишьча дтан. Амәышақәа рзы даннеилоз, апхын аканикулқәа рзы ухәа атцара иадхәалоу ажәабжьқәа хәихәалон. Енак урт рфы сахьнеиз, ркәаскәа азал агәтаны игылаз астал иқәны избеит А. С. Пушкин ифымта «Акапитан ипцаи» Ш. Руставели ипоема «Абжыас цәа зшәуи» апсышәала еицәганы. Руак абгьыцқәа аартны апхьара сналаган, сагәыланахәлеит. Амацдуртахь акрыфара уааи анырхәагьы апхьара сзакәымтцит. Хәыхәйт дненин, «уи ушьтангьы уапхьап, уажәы уаала акрахфойт, ухәы хьшәашәойт. Ускак апхьара бзиа иубо указар афныка ига, исцәумырзын, исцәумкьашьын. Атцара бзианы иутцалар, арт рейцш ашәкәқәа уоуа уаргьы укалоит» ихәеит.

Апстазаара кадыц шәкы-зкыы рыла еилышьуп, еибаркуп. Апстазаарафы ауафы дшыақәызтцо, дшыақәзыргыло, ма дтазырхо иарбану седру. Уаанзагьы, уи аахысгьы зака ажәа бзиақәа сахәхьоузеи. Аха, абант, саб иахәшьаца Хәыхәйт Чхамалиа убаскантәи иажәақәа рейцш сгәы атцанза даеакы мнейцзар калап. «Атцара бзианы иутцалар, арт (А. С. Пушкин, Ш. Руставели) рейцш уаргьы ашәкәқәа уоуа укалоит» хәа, – уи иихәаз иажәақәа уажәгьы ианысгәалашәо сыгәсызнымкылакәа самхачойт.

Убри инафасыршэын, сгэанала, схазы, сфы ааихыхны азэгы иамхэазакэа, мышкы ахы мышкы атдыхэа сышэ-кэыфхароуп хэа исызбеит. Зназы ажэеинраалакэа зыф-уан, цэгыарак кастаз дьушыап, сыпсы иахырзааны азэы иасымхэацызт, атдыхэтэан ауп ианеилыскааз интуициа-ла ускан икастаз змааназ, цабыргытцэкыаны, сара сакэым арфеиоцэа дуззакэа рзыхэангы арфеиаратэ процесс интим-тэызаап.

Ткэарчал ашкол сантаз, ақырткэа ххабабаны, хрымч-хакзаны ханыказгы, иарбану лымкаала иахыагы исызды-рам, аха мчык сыхон апсуарахь. Ускан уа исыцтаз (класск афы хайдтэаламызт, аха) сфызцэа Ермалаи Ацбынцэали Павел Логэуеи, сареи хфымтакэа азэи-азэи еибахарбо халагеит, апсуа литературатэ кружоки адраматэ кружо-ки еифахкаауеит хэа ханалага директорс иказ Феофан Иван-ица Шелиа акакеихэа дхатцакэеит иабатэи апсуа литературатэ кружоку, иабатэи драматэ кружоку хэа. Ашкол зынза хтырцар атцкыс ххэан хакэытцыр акэхеит. Уажэгы урт сфызцэеи сареи ханеикэшэало лассы-лассы уи ахтыс ирони-ала иахгэалахаршэоит.

Ажэеизатэи акласс афы сонтэаз (Цакэашь ашкол афы) ауп мацк апсеивгара анхауз. Ускан уа алитературатэ кружок-гы адраматэ кружокгы еифахкааит. Зны сара напхгафыс сыкан, зныхгы Валико Тания дыкан. (Валико Тания уажэы еицырдыруа журналиступ, акыр шыкэсқэа раахыс агазет «Апсны» аредакциафы аус иухэеит). Исгэалашэоит фыц афра иалагаз атцафцэа рфымтакэа рнафсгы акык, фбак ускан итытцуаз апсуа шэкэкэа реилыргарақэа шеифахкаауаз. Убас исгэалашэоит, Гь. Гэлиа иповест «Сакыан аапынра» шеилхаргоз. Хаилацаажэарақэа рфы фынтэ, хынтэ апоет Кь. Чачхалиа днеины дхалатэахыан, иажэеинраалакэа дхаз-рыпхыахыан, абжыгарақэа хайтахыан.

Хдрамкружок афы икэхаргылахыан Н. В. Гоголь икомедиа «Ревизор». (Сара акалакыхы ироль сыхэмаруан, Валикэа Тания Хлестаков ироль дыхэмаруан!!!). Хлитературатэи хадраматэи кружоккэа аус бзианы ишыруаз атэы аинформациакэа аобласттэ газет «Апсны кэцшыи» араионтэ газет «Акомму-низм ахыи» ирнылақэахыан.

Апхызатэи сара слитературатэ-критикатэ статиа акыпцх абейт санстудентыз, V акурс афы сонтэаз, ажурнал «Алаша-

ра» адакбағы. Уи аахыс изыфхьеит апсуа фольклори алите-
ратуреи еиуеипшым рзтаарақаа ирызкны хэычи-дуи хэышэ
ркынза статиа. Апсны ақытақаа шамахамзар зеггы еима-
даны (қытақаак рғы пшынтэ, хэынтэггы снейкэахьеит),
ажэабжьхэацаа срыгцаажэаны ианыстахьеит хыпхьазара
рацаала ағапыцтэ птамтақаа, иара убас ианыстахьеит
Ачара инхо апсуаа рхэамтақаа пытк. 1990 шықэсазы хатэы
визала (частная визахэа изышьтоу), нанхэа мзазы 15 мшы
Тыркэтэыла (ақалақкэа Адапазар, Хандек, Диузча, Стампыл,
ақытақаа Сазкыт (Кузлук), Каилар ухэа сыкан. Уатэи апсуаа
азэырфы срыгцаажэаны афольклортэ материалқаа акыр
аныстеит.

Ионы итсыжьхьеит (апсышэала, урысшэала, қыртшэала)
хэычи-дуи фажэа шэкэы инареиханы (артцага шэкэқаа, амо-
нографияқаа, алитературатэ-критикатэ статиақаа реизгақаа,
сантамта афольклортэ птамтақаа реизгақаа). Еиуеипшым
анаукатэ сессиақэеи, аконференцияқэеи, аконгрессқэеи,
аколлоквиумқэеи рғы апсуа фольклори алитературеи
рызтаарақаа ирызкны ажэахэқаа кастцахьеит (Акэа, Батым,
Қарт, Владикавказ, Грозны, Черкесск, Нальчик, Маикэап,
Минск, Москва, Красноиарск, Иакертск, Загреб (Иугославия)
ухэа ркны.

1981 шықэсазы айхабыратэ тцарайуртақаа рзы ионы ит-
сыжьыз артцага шэкэы «Апсуа жэлар рғапыц рғаимтақаа»
азы 1984 шықэсазы исанашахеит Д. И. Гэлиа ихьз зху Апсны
ахэынтқарратэ премиа.

Рыцхарас икалаз Апсны Ацъынцэтэылатэ еибашьра-
ан (1992–1993 шш.) ақыртта оккупантцаа Акэа сахьын-
хоз санхдыртцаа снапылафырақаа ргырак еихаразакгы
сфольклортэ нтамтақаа (10.000) жэанызкь дакба ркынза
сцаырблит: 1999 ш.»

Апхьаф, арака узыпхьаз хтцарауаф ду Сергеи Зыхэба иав-
тобиография хатала иара ишитцанакуазгы, инысымфа
шакэуггы, уи иабицара ирхыргаз, ирыхтынхьааз аамта уа-
дафгы икказа иаанарцшуеит шықэсынтцарак еипш. Ааи,
бзиа иаабо хаззыгэдууа Сергеи Зыхэба дызнысыз ирғаиаратэ,
иттааратэ мфа тцар рацаала иаларсуп апсуаттаара ахкқаа
зеггы рғы. Иахьагы уи, ишырхэо еипш, ихы дымфаахазакэа
ламысла, такпхькэрала, дырра тцаулала апсуа жэлар рдоу-

хатә культура җиаларц, ибеиахаларц азы дшычкәынз аз инапы злеикыз изанаат цшъа анагзара даҗуп. Уи хтарауаф ду ицстазаара ауп! Нас харгы, гәйк-цсыкала дызтаху, уи итцоуроу ицстазаара хазшаз итцегы ироурц, илацшхаа еснаг игимыжыырц хиашьапклап дийжәтеи 70 шықәса атцра иадхәалан.

Атцыхәтәан исхәарц стахуп, арҗиафы, атцарауаф ицстазаараҗы ихадароу азгы ажәақәак. Уи азгәамтакәа сцар, акы сиашахом, җбагы, сыстатиагы хзатәауам. Сергей Зыхәба аныхәаф ихы здиныхәалаша атаацәа бзиа, Ацсны антытцгы ирдыруа, хатыр зқәу апццаны имоуп. Уи ицшәма цхәыс Елена Михаил-ицха Малиа еицырдыруа царауафуп, этнографуп, ләымтакәа апсуа жәлар ретнография тызтцауа Ацсны антытцгы ирдыруеит, атцарауаа рхы иадырхәоит. Елена Михаил-ицха Малиа акыр шықәса Ацсуатцаратә институт аҗы аетнография ақәша еихабыс аус луан, уажәы ихадаратәу тцарадырратә усзуфуп. Урт рычкәын, Даур Зыхәба аекономикатә тцарадыррақәа ркандидат, аус иуеит Донецктәи аполитехникатә институт аҗы. Уи ицшәмацхәыс Лена Зыхәба иара убри аполитехникатә институт аекономика акафедра деихабуп, аекономикатә тцарадыррақәа дыр-кандидатуп. Урт рца Расим Зыхәба атцара итцоит Москватәи афизика-техникатә институт ахцатәи акурс аҗы, рца еитцбы Дмитри Зыхәба атцара итцоит Донецктәи аполитехникатә институт аекономика афакультет аҗбатәи акурс аҗы. Ипеитцбы Зураб Зыхәба далгахәеит Ацснйтәи ахәынтқарратә университет атоурых афакультет, Ацсны дыкоуп. Ишаабо еипш, Сергей Лад-ица Зыхәба насыц змоу, зтаацәа рыла зхы-згәы алақаны, арҗиареи атцареи згәы ахәо, апсуа царауаф дууп. Уи ааскьаза ица еитцбы Зураб атаацәара дахьалалаз, Мадинеи иареи рынасыц ахьеилартцаз игәалақара шьтнахит, амтцәыжәақәа инатәит. Нагзара рықәзааит, хазшаз илцха рыгымзааит Сергей Зыхәба итаацәеи иареи!

*Руслан Қанба
2007 ш.*

**Сергеи Зыхэба диижьтѐи 75 шықэса атцра
иазкны Ацсуаттцааратэ институт акны имѡа-
пысыз аиубилейтэ еилатэарафѝ академик
Шотэ Салакаиа икайтцаз ажэахэ**

Иахѡа зиубилей азгэахто хтцарауаѡ ду, хколлега, академик Сергеи Лад-ипа Зыхэба иаххысыз ашэышықэсазы асовет аамтэ иалиааз, уи иацыз абзиарақэагѝ, ауадаѡрақэагѝ икказа зыпцстазаара ианыпшыз, ацсуа ттцарадырратэи арѝиаратэи интеллигенция дырхатарнакуп.

Сергеи Лад-ипа Зыхэба диит иаабац-ихахац ацсуа традициатэ нхаѡы итаацэарафѝ 1936 шықэса, цхынгэы (аѝе-кала иаххэозар, ииуль мза) 10 рзы, Очамчыра араион, Гэып ақытан.

Гэып ақыта жэынгы-ѝангы зыхъз нагоу ацсуа қыта дууп. Ари ақытоуп дызлияаз афырхатцара ашэахэ иа-хѡа уажэраанзагы инкамыршэкэа ирхэо Бгажэ Салуман, ари ақыта ауп излытцыз хтцарауаа дукэа Шалуа Инал-ипа, Хэыхэыт Бгажэба, Алеко Гэарамиа, Ацсны жэлар рышэ-кэыѡѡы Алыкьса Гогэуа. Убарт адукэу дрышьашэаланы, дракараны дрывагылоуп академик Сергеи Зыхэба ххэар, сгэы иаанагоит, агха кхатцом хэа.

Ишшэырза, цықэсыла амамкэа ицомызт Сергеи Зыхэба ипцстазааратэ мѡа: 30-тэи ашықэсқэа ирыцыз азалымдарақэа, Ацынцътэылатэ еибашьра дуи уи ашьтахьтэи аамтэ хьамтақэа: амлакра, ахьтакра, амилаттэ политика аилахэара, ақыртэу шовенизм иканатцаз ақэыгэцэара, хажэлар зегы рзеипш, гэгэала ирнырит Сергеи Зыхэбагѝ ихэычреи икэыпшреи шықэсқэа.

Рацхѡа иқыта гэакьаѝ, ашьтахь Ткэарчал ашколкэа рѝы атцара итцон, нас абжыаратэи ашкол далгоит Цақэашь ақытан 1954 шықэсазы.

Иара убри ашықэс азы Акэатэи артцаѡратэ институт аѝы иаадыртит ацсуа филологиатэ факультет. Абрака 5 шықэса атцара итцон С. Зыхэба, дагьалгеит 1959 шықэсазы диплом кацшыла.

Атцарафы аҕыбаф бзиа аазырчыз аинститут ауштымта рылапш дытцашеит Д. Гәлиа ихъз зху Апсуатцдаратә институт анапхгара, дагъаарыпхъеит аспециалист кәыпш ау-суразы абышшәи алитературеи рыкәша ашқа. Шықәсқәак рышътахъ итцара атцаразы уи дцоит Қартқа, дагъалгоит атцарадыррақәа Ракадемия иатәу Алитературатә инсти-тут ағы аспирантура «афольклористика» азаанат ала, напх-гафысгы диман ззаанатағы еицырдыруз атцарауаф нага, апрофессор Елена Баграт-ипха Вирсалазе.

Қәғиарала аспирантура далганы даныхынхә, С. Л. Зыхәба иусура иацитцоит Д. Гәлиа ихъз зху Апсуатцдаратә инсти-тут ағы, апхъа тцарадырратә усзуф еитцбыс, ашътахъ усзуф еихабыс, 1987–2005 шықәсқәа рзы афольклор ақәша аихабыс, уи аахыс – тцарадырратә усзуф хадас.

1967 шықәсазы С. Л. Зыхәба қәғиарала ихъчеит Қарт, икандидаттә диссертация «Апсуа жәлар рлакә» атемала, 1999 шықәсазы – идоктортә диссертация Москва, Адунеитә ли-тература аинститут ағы, темасгы иман «Илакәтәым апсуа жәлартә проза атипология». Уи амонография хаз шәкәны итытхъан Майкәац 1995 шықәсазы.

Абасала, атцарауаф иквалификациатә усумтақәа рыфбагы ирыбзоураны монографияла итцаахеит апсуа жәлартә про-за ажанр хадақәа: алакә, амиф, алегенда, ахәамта, ағапыцтә жәабж ухәа убас егыртгы.

Уажә арақа акакала саатгыланы урт зеггы рыхцәажәара са-лагом, избанзар ус еипш икоу ажәахә чыдақәа харзызыфраны ҳакоуп арақа, иахъатәи хконференцияғы.

С. Зыхәба ифольклористикатә тцамтақәа рыфнутқа иалкаау атыц ааннакылоит фынтә итытхъоу иусумта ду «Апсуа жәлар рғапыцтә рғиамта. Еихау атцараиуртақәа рзы артцагатә шәкәы» (апхъа 1983 шықәсазы, афынтә раан – 2009 шықәсазы). Абри аусумтазы ауп 1984 шықәсазы автор из-ианашъаз Дырмит Гәлиа ихъз зху Апсны Ахәынтқарратә премия. Ганкахъала, апхъазагы инаргыланы, ари аусумта, хәарада, рцага шәкәуп, Апсуа хәынтқарратә универси-тет итоу астудентцәа иртцо апсуа фольклор апрограма инақәыршәаны икатцоуп. Аха ииашахом ари артцага шәкәуп мацара хәа инармарианы ахәацшра. Ишдыру еипш, артцага шәкәы автор, шамахамзар, атцарауаа аус здырулахъоу, итыр-

тцаахьоу, ишбақадыргәгәахьоу азтцаатәкәа роуп иусумта шыатас иеито. Зызбахә җамоу аусумта акәзар, аракагь икоуп, хәарада, автор ихы иаирхәаз атцаамтакәа (аепос, атоурыхтә-фырхатцаратә хәамтакәа, амифологиатәи абзазаратәи поезиа ухәа), аха уака ирацәоуп ажанрқәа ма зынзаск уаф дызкымс-цыз, мамзаргыы даара икәаданы итцаакәаз, рапхъаза акәны иара ибзоураны ацсуа тцаарадырра иаланагалакәаз. Уаанза итыртцаахъаз ажанрқәагы меицакрада ишиашоу акәымкәа, иара илапшхәаа итцаны, артцагатә шәкәы ианаалартә еипш ахархәара ритеит. Убри азоуп ииашатәкьангы, атцарауаф ихатәы тцаамтак ахасабала изрыдыркылаз ари ашәкәы, иреихазоу ахәшыарагь зартаз. Ари азцаара азбахәгы еиха инартбааны иахыцәыргоу ажәахә җазызырфраны җакоуп арака, убри акнытә уаха сәалазгалом.

Әбака ажәа Серге́и Зыхәба ацсуа фольклор аматериалқәа реизгареи ркыпцхъреи аганахъала имфацигахьоу иусуразы. Уи дцарауаф қәыпшны Ацсуа институт ағы аусура данала-га инаркны иахъа уажәраанзагы иааипмырқьазакәа ина-пы алакуп ацсуа фольклортә материалқәа ажәабжхәацәа рғынтә ақъаад рантцареи архивқәа рғы рыцшаареи, нас урт иахәтоу атцаарадырратә паспортқәа рыццаны ркыпцхъра, апхъаф икынза рнагара. Уи данспирантыз ашықәсқәа рзы СССР Атцаарадыррақәа Ракадемия иатәу Архив Ленинг-радтәи акәшағы, академик Н.И. Марр ифонд ағы ипшааит уака итцәахыз ареволюция калаанза 1913–1916 шықәсқәа рзы атцарауаф ду идтцала, насгы итцаарадырратә нап-хгарала ақъаад иантцаз ацсуа фольклортә материалқәа, апхъаза инаргыланы ацсуа лакәқәа. Арт ацъабаа ду рыдба-ланы, иахъатәи алфавит ахь ииаганы, иахәтоу апхъажәеи атцаарадырратә паспортқәеи рыццаны, җаз шәкәны итижыт С. Зыхәба 1967 шықәсазы Акәа, «Ацсуа фольклор материалқәа» (академик Н. И. Марр иархив акынтә) хәа хыс иатаны. Итцабыргытәкьангы, ари акыпцхымта иа-хъа уажәраанзагы җацсуа фольклористикағы иреигъзоу атцаарадырратә кыпцхымтакәа ируакуп.

Убри ашътахь акымкәа-әбамкәа атцарауаф икыпцхъеит жанрлеи шәагаалеи еиуеипшым афольклортә еизгақәа, еиха-разакгы алакәкәеи атоурыхтә хәамтакәеи, анектодқәеи. Урт реихаразак иара хатала Ацсны еиуеипшым араионқәеи

ақытақәеи рҕы ақбаад ианитқаз текстқәоуп. Аха ихатәы нтцамтақәа рҕы мацара даанымгылакәа, уи еикәиіршәоит шәкәыкны, иагҕтижыуеит 1986 шықәсазы, иара иапхьа Арсен Хашбеи, Виктор Кәыкәбеи, Хәыхәыт Бҕажәбеи, Константин Шьакрыли итрыжхьаз реизгақәа, иара илакәқәаг убрахь инарышцданы. Ари ашәкәы, уажә ааскьа атырқәшәахьгы еитаганы хаз шәкәны Тырқәтәыла итлыжыит Махинур Паппҕа.

Афольклортә текстқәа ркыпцхьраҕ атцарауаҕ иеихьзарақәа рызбахә ханалацәажәо, хәарас иатахузеи, зегы ирылкааны иазгәататәуп Адсуа институт аҕы уажәы зтыжьра иаҕу, зеицш уажәраанза иахмоуцыз, 12 томкны икоу адсуа жәлар рҕапыцтә рҕиамта асериазы уи иеикәиіршәаз алакә жанр иазку х-томк (ф-шәкәык). Ө-томк (4-шәкәыкны) тытцхьеит, ахцатәи атомгы (уигь ө-шәкәыкны) акыпцхьыртаҕ ирымоуп, дук хара имгакәангы итытцраны икоуп.

Афольклор инаваргыланы С. Зыхәба иааипмыркьазакәа икыпцхьуеит адсуа сахьаркыратә литература атоурыхи иахьатәи алитературатә процесси ирызку амонографияқәа, алитературатә-критикатә статиақәа, аочеркқәа, аретензиакәа. Урт рхыпцхьазара шьарда ирацәоуп, реикәыпцхьазара мацарагы аамта мачымкәа иатаххоит. Убри акнытә уи саламгакәа иазгәастоит ихадароу акык-өбак. Апхьаза инаргыланы рызбахә хәатәуп Адсны жәлар рпоетцәа Дырмит Гәлиеи Баграт Шьынқәбеи ирызку амонографияқәа, Алықьса Гогәуа, Мушьни Лашәриа, Нели Тарпҕа ухәа убас егьыртгы иахьатәи хәдсуа шәкәыөөцәа хатәрақәа ирыхьзынөылоу астатиакәа, аочеркқәа, аретензиакәа.

С. Зыхәба дрылахәуп иара убасгы ахыркәшаратә кәзшьа змоу аколлективтә литературатцаратә усумтақәа. Убарт иреиуоуп иаххәап, «Адсуа литература атоурых аочеркқәа» (1974 ш., Акәа), «Амилатрацәатә совет литература атоурых» (ф-томкны, итытцит Москва, 60–70-тәи ашықәсқәа), «Адунеитәи ажәларқәа рмифқәа» (ө-томкны, Москва, 1970–80-тәи ашықәсқәа) ухәа убас егьыртгы.

Итцарадырратә усура инаваргыланы, Сергеи Зыхәба ицәбаа рацәаны иадуп артәфратә-аазаратә усхкгы.

1960-тәи ашықәсқәа инадыркны уи иааипмыркьазакәа алекциақәа дрыпцхьон рапхьа Акәатәи артәфратә институт аҕы, ашьтахь Адснитәи ахәынтқарратә университет аҕы,

аамтала Москвагы, Алитературатэ институт аёы атцара этцоз ацсуа студентцэа-аитагаџцэа ргэыц азы. С. Зыхэба Ацсуа хэынтқарратэ университет ацсуа литература акафедра да-профессоруп. Арака уи дрыцхьоит ацсуа фольклори ацсуа ли-тературеи ирызку азеипш кэырсқәеи акэырс чыдақәеи, анап-хгара рзиуеит адипломтэ, акурстэ усумтақәа, агэыртқкыыл змоу аёар атцараадырра иадипхьалоит, уи амазақәа реилир-каауеит. Убарт зегы инарчydаны, уи кыр шықәса напхгара азиуан астудентцэа апхынтэи рфольклортэ практика, аёар идиртцон ажэабжхьэаџ аус идулашья, аиёцэажэара алтцшэа бзиа узто амазақәа рытцхья. С. Зыхэба иоуп рапхьаза акэны инартбааны иапыцтцазгы «Афольклортэ материалқәа реиз-гаразы амџакэтцага». Уи кыпцхьуп, хыхь зызбахэ ххэахьоу ацсуа фольклор иазку артцага-шэкэы антэамтэы.

С. Зыхэба дыруазэкуп абжьаратэи ашкол азы «Ацсуа ли-тература апрограммеи», еиуеипшым аклассқәа рзы ахрес-томатиақәеи, 10-тэи акласс азы артцагашэкэи реикэыр_шэаџцэа.

С. Зыхэба иецишэахьеит, усеипштцэкья мехақы тбаала акэымзаргы, ихатэы алитературатэ-сахьаркыратэ рёиам-тақәа (еихаразакгы аиумортэ-сатиратэ жэабжхьқәа, ано-веллақәа) раптцареи асахьаркыратэ еицага ажанрқәа рёгы (иаххэап, Андерсен илакэқәа реицагара).

Стэы ианаагоит хазы иналкааны иазгэатазарц ахэтоуп хэа С. Зыхэба атцыхэтэантэи 5–6 шықәса ирытцаркуа ицстазаареи иусуреи. Ишдыру еипш, арт ашықәсқәа рзы атцарауаџ игэабзиара атагылазаашья иахкьаны иџны, Акэа, аангы-лашья имоуит, уи нхарта тыцс иалихыр акэхеит Майкэап ақалақь. Иашоуп, уакагь тэымцьарам, хашьцэа адыгаа дры-лагылоуп, аха зегы акоюп иџны дакэыгоуп.

Абас агэабзиара аганахь ала апроbleмақәа мацымкэа ишимоугь, иаацьюушьаратэ агэамчхара, агэгэара ааирцшит хтцарауаџ нага. Изакаразаалак акала ицкым уи ирёиаратэ усура. Уакатэи атцарауааи иареи еизааигэан еидхэалоуп, Адыгеиатэи ахэынтқарратэ университет аёы алитера-туреи афольклори рзы еиёкаау адиссертациатэ хеилак далахэылоуп, уака адоктортэи акандидаттэи диссертациақәа рыхьчараан лассы-лассы дыкэгылоит официалтэ оппонентк иахасабала.

Аха ихадоу арт ашықәсқәа рыџнутқала еихагы аџарт-бааит, аџеитнахт академик иттџарадырратџ усура. 2007 шықәсазы Майкџаџ уи итџџыит «Аџсуеи адыгеи жџларқәа рмифологиа» захьзу амонография џыц. Абарт ашықәсқәа рыџнутқа зныкымкџа-џынтџымкџа уи дықәгылахьейт Майкџаџ имџаџысуа жџларбжьаратџи аттџарадырратџ форумкџа рџы аџсуааи адыгааи рфольклори рлитературеи ирызкны аинтерес зтџоу ажџахџкџа рыла.

Абарт ашықәсқәа ирылагзаны уи иџны далгеит, иа-гьааитиит Аџсныка акьыџхьразы «Аџсуа мифологиа» захьзу амонография ду (анапылаџыраџы уи 1000 дакьа инарыџны иџоуп). Ари аусумтџа арака уажџы Аџсуа инстиут акьыџхь иаз-нархиейт, иаарласнгьы итџытџран иџоуп.

С. Зыхџба иџстазаареи ирџиаратџ усуреи уанрылаџџажџо, ажџак мџџазакџа узрывсуам уи иуаџытџыџсатџ, иџраждантџ џџаџақџа.

Аџхьза инаргыланы иазгџатџтџу: Сергеи Лад-иџа уаџы гџыразуп, уаџы гџы-тџбаауп, аиаша азыџџан хаџџнамырха дықџаџџуп, ахџахџеи иареи еиньшџашьа, ааибьшьа рыма-зам. Ари – ихатџы џстазаараџгы, ари – ауаажџлар рзеиџш ус аџгы. Аџсны иааикџымтџазакџа имџаџысуаз амилаџтџ-хаџейтратџ кџџара С. Зыхџба ахы инаркынгы актив-ла далахџын. Уи зынза дџџыџшзан, дыстудентын 50-тџи ашықәсқәа рџеиџшамтџазы Мыкџа ақьтџаџ имџаџысуаз жџлар реизараџы дықәгыланы ақьртџа тџарауаџ џаршеи Пав-ле Ингорџква аџсуаа рхылтџшьтра зырхџанџоз имџтеория данақџызбоз. Убри ашьтџахьгы еихсыгьра змазамкџа иџоз ақџџара дшалагылаџ далагылазан: еиуеиџшым аизарақџа рџы ақџгыларақџа, Москвака, аџентр ахь, аихџбыра рышкџа иџоз аџсуа жџлар рхеитџаџгатџ шџкџкџа рнапџџџџра аума, иарбан милаџтџ усзалаакьгы уи дрылахџын, дрылахџын ма-џара акџым, ихы-игџы атџанза иалихуан.

Зны тааџџашџатџ-еиџызаратџ еиџџажџарак аан (са сџы уи ихџар кџалон, избанзар хџарт маза хџабжџам, хџанқџыџшзз аахыс еизааигџазоу еиџызџџоуп) ус ихџеит: «Уара, Салакаиа, иџџоу уасхџаџ, ихџан (ус сыжџалала дсыџхьалоит иара лаф хџасабла, игџы алакџаны дансаџџажџо): Дарбан аџсыуазаалак, дхџыџџума, ддуума, даасџагылан: «Дад, сара уара уеихџа скџышуп, уара уеихџа сылшоит, уара уеихџа сыгџџџоуп», ихџар,

ажәак иасхәом, «уиашоуп, дад, уххь згеит», схәоит, аха дар-банзаалак ацсыуак: «дад, сара уара уеиха спатриотуп, уара уеиха Ацсны стахуп, уара уеиха Ацсны бзиа избоит», ихәар, схи идысшылоит. Избан сара сеиха иара бзиа изибари, сра сеиха изитаххари Ацсны?!»

Сгәы иаанагоит, абарт ажәакәа икказа иаадырцшуеит хәа Сергеи Зыхәба иуафытәыџсатә цәаџа, ихәџера.

Сергеи Зыхәба ихатә пстазаараџгы даара дманшәалоуп. Уи иацитеит атаацәара цшза, атаацәара еиџкаа. Ихатә џыза, еицырдыруа ацсуа царауаџ-аетнолог, Гь. Зизариа ихьз зху Ацсны Ахәынтқарратә премиа алауреат Елена Малиеи иареи ирхылтцит џыцъа ахацәарцар – Даури Зураби. Аџыцъагы еиҳау атцарайуртақәа ирылгахьеит, рхатақәагы атаацәарақәа апырцахьеит, Анцәа дрықәгәыргьартә икоуп.

Сергеи Лад-ипа Зыхәба ицъабаа ахә ҳаракны ишьоуп ҳара ҳажәлари ҳаихабыреи рганахъала. Уи ианашьоуп «Ахьз-апша» аорден II аџазареи Дырмит Гәлиа ихьз зху Ацсны ахәынтқарратә премиеи, Ацсны Атцараадыррақәа Ракадемиеи Адыгатәи жәларбжьаратәи академиеи дырлахәыла иашоуп (дракадемикуп), Ацснытәи ахәынтқарратә университет дапрофессоруп, СССР-и Ацсны Ашәкәыџџәа Реидгылақәа дрылахәын, иахъа Урыстәыла Ашәкәыџџәа реидгылеи Ацсны Ашәкәыџџәа Рассоциациеи дрылахәылоуп.

75 шықәса қәра мацзам, аха ацсуа хатца иқәра назахь уи ма-кьана ус имазам. Гәык-цсыкала изеигъахшыап ҳџыза гәакъа, хцарауаџ нага Сергеи Зыхәба ацсуаа ақәра наза ззырхәоз лахьынтцас Анцәа ду иатәишьарц. Ирџиаратә усумта џыцқәа рыла ҳажәлар џацхъа зныкымкәа-џынтәымкәа иргәыргъалааит!

*Агазет «Ацсны»
2011 ш., август 30, № 74–75*

Афольклори афыратә литературей рейзыказаашья

Азеджәтәи ашәышықәса афбатәи азбжа инаркноуп апсуаа афыра анроуз. Аха афыра ахы анытцахыз инаркны иаразнак амилаттә сахьаркыратә литература аҗиара изаламгазеит. Шамахамзар егьырт ажәларқәа рәгы усоуп ишықоу: зназы, апхьа афыра анцәыртцлак ашьтахь аамтақәа бжысуеит, насоуп алитература аҗиара ианалаго. Апсуаа хәы асахьаркыратә литература аҗиара ианалагаз аамта хәа ипхьазоуп 1912 шықәса. Даеакала иаххәозар, апсуа ыра анцәыртц ашьтахь иаацқаны ынфажәижәба шықәса тхьаноуп асахьаркыратә литература аҗиара ианалагаз, ианииз. 1912 шықәсазы апсуа литература ашьтарқоы Д.И. Гәлиа Қарт итижыт рапхьазакәны «Ажәинраалақәеи ахьзыртәрақәеи» хәа, хьзыс измаз заанаттәи ирҗиамтақәа рейзга. Уанза апсуак иифыз асахьаркыратә рҗиамтак хазы шәкәны акыпцхь амбацызт.

Аха уи иаанагазом апсуа жәлар уанза ажәалатәи асахьаркыратә рҗиара рыцәтәымын, ирымазамызт, рлитературагы ицәхәзаны иқаз адәышкәағьаз иқәиааит хәа. Хәарас иатахузеи, мап. Апсуа жәлар жәытәнатә аахысгы ирыман асахьаркыратә ажәала ахәыцра, апышәа, ақыбаф бзиа, атрадициа. Нхашәала акыр еитцаханы ишықазгы, асоциалтә тагылазаашья уадафқәа шрымазгы, апсуа цьанхәыжәлар жәытәнатә аахысгы асахьаркыратә ажәа хәтыр ақәыртцон, идырҗион.

Шәышықәсала, зқьышықәсала апсуа жәлар иапыртцеит сахьаркыратә қазарылеи, цакылеи, тематикалеи, формалеи еиуеипшым ажәалатәи арҗиамтақәа. Урт рахьынтәи иқоуп акырза зхытцуа, рапхьазатәи шытралатәи ауаажәлар рейҗкаара ашьтамтақәа зныцшуа, Нартаа ирызку афырхатцаратә епикатә хәамта ссирқәа, Абырыскыл изку афырхатцаратә хәамта, хыпхьазара рацәала алакәқәа, ацъа ашәақәа, атәхәақәа, ажәацқәа, ажәарццакқәа, алегендақәа, атоурыхтәи абзазаратәи ашәақәеи ажәабжықәеи. Ара зызбахә ххәақәаз рқынтә сахьаркыратә хәтабзиаралеи идеиатә

цакылеи имачзам адунеи афы еицырдыруа икоу егырт
ажеларкэа рфольклортэ бака дукэа инарывагылаша.

Аха арт арфеямтакэа цъара хахэык, тэакъак, къаадк
иантцаны ирымамызт. Абицара-абицарала, традициала еи-
мырдон җапыцла. Убри акнытэ, урт зегы аайдкыланы ажелар
рҗапыцтэ рфеямтакэа хэа хрышьтоуп. Анаукафы аҗапыцтэ
рфеямта азыхэа атцарауаа лассы-лассы рхы иадырхэоит атер-
мин «афольклор». Ари атермин рацхъазакэны анаука иале-
игалеит англаз тцарауаф Уилиам Томс 1846 шыкэсазы. Ажэа
«афольклор» англаз бызшэа акнытэ иаагоуп, иаанагогы
«ажелар рдырра», «ажелар ркэышра» ауп.

Аҗапыцтэ рфеямта, мамзаргы афольклор хэа изышьтоу
апызымтцаз адунеи афы желарыкгы ыказам. Еиуеипшым
афольклортэ рфеямтакэа апыртцеит культурала илакэугы,
ацивилизация харагы, акультура харагы акынза ихалазгы
ажеларкэа зегы.

Ацсуаа хкны мацара акэым, адунеи афы иахъабалак,
акыр зыкэра дуу афыратэ литература змоу ажеларкэа рҗгы
алитература аткыс афольклор акырза еихабуп. Ажеларкэа
зегы рҗы афольклор аҗиара иалашеит ауафытэыџса
итоурых заанаттэи астадиакэа рхы, ауаажеларра зин-
леи тагылазаашыалеи еикарам асоциалтэ класскэа рыла
еизшахаанза. Еиха ииашаны иаххэозар, афольклор аҗиара
иалагеит ауафытэыџса аптэкэа рдуinei далтцны ацэажэара
даналага ашьтахь рацэазак мыртцыкэа. Иаххэар калоит,
афольклор кэрала ауафытэыџса ибызшэа иаадџыло икоуп
хэа. Ус анакэха, адунеи иаздырзом афольклор змамкэа али-
тература зырҗиаз хэа желарык.

Аҗапыцтэ рфеямта иалкаау азэы иакэзам изтэу, аколлек-
тив, желар зегы иртэуп, еицдырҗеит.

Ажелар рдоухатэ культурафы афольклор атыц ду аанна-
кылоит жэынгы-җангы. Иара гэгэала, ахатэ чыдаракэа
аманы ианыпшит дасу иара ныкэызго рмилаттэ чыдаракэа,
ртоурых, ртцаскэа, ркыабзкэа, еиуеипшым аамтакэа рзтэи
рдунеихэапшышыакэа, ргэыгракэа, рыгэтыхакэа, ргэа-
зыхэаракэа. Афольклор цкэа иахзымдыруаны, уи зырҗиаз
ажелар ртоурыхгы җеины иахзеилкаауам. Иаххэар калоит,
ажелар афыра роуаанза алитература афункциа афольклор
инанагзон хэа.

Аха афыратә сахьаркыратә литература ашәкәыџџә дасу хаз-хазы афымтақәа апыртџо ианалагалак ашьтахьгьы, ажәлар афольклор зынза икарыжьзомызт. Иныкәызго ажәлар ыканатџы псра акәзам, иџыцәаазом. Инеихшьыланы ажәлар зегьы афреи апхьареи анырталак ашьтахьгьы, ажәйтәтәи рхәамтақәа акыр ргәалашәоит, аџатә аамта зныпшуагьы апыртџоит.

Анс акәу, арс акәу, ажәлар афыра анроулак ашьтахьгьы, алитературеи афольклори еивагыланы иџиаларџ рылшоит. Уимоу, жәларқәак рџы дара рыџбагьы (афольклори алитературеи) еиныруа, ихеибартәаауа, еибарбеио иаабоит. Убас икоуп иахьа апсуаа хџгьы.

Ажәлар афыратә сахьаркыратә литература анроулак ашьтахьгьы, афольклор зкармыжьуа, изымпсуа амзыз хадақәа иреиуоуп алитературеи иареи злеипшу, иага ирацәазаргьы, дасу рхатә чыдарақәа ахьрымоу. Дара злеипшқәоу иреиуоуп, иаххәап, аџбагьы адоухатә культура иатцанакуеит, аџбагьы ажәлатәи асахьаркыратә кәзара иатцанакуеит, аџбагьы цсыс ирхоу, абцъар хадас ирымоу абызшәа (ажәа) ауп.

Аха афольклори алитературеи злеипшқәамгьы мацзам. Зегь рапхьа иргыланы иаххәозар, афольклор зырџио иалкаау ахатарақәа, аиндивидқәа ракәзам, аколлектив, ажәлар роуп. Хара ихаздырзом конкретла, иаххәап, Нартааи Абрыскыли ирызку ахәамтақәа, цџа змам алакәқәа, ажәапқақәа, алегендақәа, ажәйтәтәи ажәлар еиуеипшым рашәақәа апызтцаз хәа цьоукы алкааны рыхьызқәа.

Алитература акәзар, уи зырџио иалкаау ахатарақәа, аиндивидқәа роуп.

Иара убас афольклори алитературеи злеипшым ируакуп авариянтра. Иарбанзаалак афольклортә рџиамта џба иреитцамкәа авариянтқәа амоуп. Иарбан фольклортә рџиамтазаалакгьы еиуеипшым авариянтқәа цыхәаптәарада ипсақьаны, ана-ара ажәлар ирылапсоуп.

Алитературатә рџиамта, шамахазақ акәымзар, џ-вариантк аманы иаабазом, акоуп иамоу. Иалшоит абри иоума, абни иоума ашәкәыџџы азныказы иџны итижьыз ирџиамта псахны, еитакны даџа вариантк апхьаџџәа ирыдигалар. Аха усеипш икоу афактқәа адунеитә литератураџы уарла-шәарлоуп ишахцыло. Афольклортә рџиамта иамазарџ алшоит жәаба,

инартбааны рхы иадырхэон аурыси ақыртуа литератур-
реи ртрадиция дукэагы. Даеакала иаххэозар, лымкаала уи
апериод азы аурыси ақыртуеи литературакэа рпышэа ду
икэыпшыз апсуа литература уасхыр гэгэаны иазыкалеит.
Аха, иага ус акэзаргы, апсуа шэкэыффеца аурыси ақыртуеи
литературакэа иага иафыпшызаргы, иага ирнырзаргы,
рыжэлар гэакыа рыпстазаара, рыбазара, сахьаркыратэ ажэа-
ла раарпшразы афольклор ароль апызара аман.

Апсуаа рмилаттэ чыдаракэа ипшаауазаргы, ртоурых
далацэажэарц итахызаргы, апстазаара еиуеипшым
аганкэа исахьаркны иааирпшырц азы ибызшэа гэакыа
мчхарас иамоу пишэарц акэын. Афольклортэ рфеамтакэа
ахы иахьанархэоз иабзоураны, алитература ажэлар еиха
ирзааигэахон, еиха ирылатцэон, еиха ирызгэакыаны ирып-
хьазартэ иканатцон.

Хлитература иины ашыапы ианыкэгылоз апериод азы
афольклори иареи реизыказаашыа зеипшраз еилыкка улапш
итцашэартэ икан, еиха имариан, еизадан. Дара риндивиду-
алтэ рфеамтакэа рапцаразы ашэкэыффеца имыркэаратцакэа
ишиашаз, ишеибгаз иааргон афольклортэ сиужеткэа, ате-
макэа, ахафсахьакэа. Афольклортэ сиужеткэеи, атемакэеи,
ахафсахьакэеи инартбааны ахархэара ахьрымаз мацарагы
акэым аус злоу. Бжеихан алитературатэ рфеамтакэа иаaid-
кыланы афольклортэ сахьаркыратэ хыпцра, афольклортэ
рфеамта аифэартэышыа, апоетика ирзааигэан.

Фырпштэыс иаагозар, Д. Гэлиа 1912 шыкэсазы Қарт
итижьыз рапхьазатэи ишэкэы «Ажэеинраалакэеи ахьзыртэ-
ракэеи» иагэылоу афольклор шыатас измоу мацзам. Ари аиз-
га иану ажэеинраалакэа «Аматі, ажэтыси, абжи», «Фыцыа
зцомызт, азэк дрыхьзомызт», «Абрыскыыл» шыатас иры-
моуп апсуа жэлар еиуеипшым рфольклортэ сиужеткэа.
Иаaidкыланы Д. Гэлиа ирфеамтакэа рапхьазатэи аизга
«Ажэеинраалакэеи ахьзыртэракэеи» эпиграфс иеитеит итца-
улоу ахшыфцак ду змоу, изрыжэны еифэартэу апсуа жэлар
ражэапқа ссир: «Аеы псыр, адэы атынхоит, ауафы дыпсыр,
ажэа итынхоит».

Аха арткэа зегы рымацарагы ракэым аус злоу. Афольк-
лортэ сиужеткэа шыатас измамгы, апоет ирфеаратэ хытхэаа
иалтцшэоу иажэеинраалакэагы афапыцтэ рфеамтакэа рцэа

рыкәнуп. Апое т исахъаркыратә хәыцрей ижәлар рфольклортә хәыцрей рсистемакәа еизааигәоуп. Автор изазомызт афольклор ихы ишаирхәоз, уимоу, иаахтынгы ихәон. Ҷырцштәыс иаагозар, ахъыртәра кәзшә змоу иажәеинраала «Ҷыцәа зцомызт, азәк дрыхъзомызт» (апое т ари ажәеинраала ифит 1906 шыкәсазы) ахадаратә гәыцә иазхәаз ауафы конкретла ихъзи ижәлеи арбоуп. Ажәеинраала хыркәшоуп абарт ацәахәакәа рыла:

Мыса Барганцъиа ихәамтоуп,
Дырмаит Гәлиа иантцамтоуп.

Д. Гәлиа анафстәи ифымтәкәа рғғы акырцъара афольклор ихы иаирхәоит.

Д. Гәлиа идаггы, иара инаиркны, анс акәу, арс акәу, аҶапыцтә рҶиамтәкәа ирызхәамцшзо, рыгәхәа зкзам, зхы иазмырхәазо цсуа шәкәыффы дыкәзам иахәаггы.

Афольклор инартбааны ахархәара аиуит С. И. Чанба ифымтәкәа рҶы. И. А. Коғониа иакәзар, уи итынханы ихәмоу апоемакәа зеггы (ааба ыкоуп дара) шьатас ирымоу афольклортә сиужеткәеи, атемакәеи, ахаҶсахъакәеи роуп. Афольклортә сиужеткәеи амотивкәеи хыпхәазара рацәала иахпылоит Заз Дарсалиа, Миха Лакрба, Баграт Шьынқәба, Иван Папаскыыр, Чычыкәа Цьонуа ухәа реипш икоу, иналукааша апсуа шәкәыффцәа дукәа акыр рфымтәкәа рҶы.

Афыратә литература иины, ашьапы ианыкәгыло аперииод азыхәа мацара акәзам афольклори иареи анеидхәалоу, ианеи мадоу. Алитература аҶиара нак-нактәи аетапкәа рзгы дара аки-аки еицрымшәо еицуп, еилышьуп. Аха алитература гәгәахацыпхәаза афольклори иареи реизыкәаашъакәа еиха иуадафу аформакаа роуеит. Афольклортә сиужеткәеи, атемакәеи, ахаҶсахъакәеи, амотивкәеи ишиашоу ахархәара зынза иакәытцзом ашәкәыффцәа. Аха уи инаваргыланы, алитература афольклор иазхәапшуа иалагоит асиужеткәеи, атемакәеи ахаҶсахъакәеи, амотивкәеи ишиашоу ахархәаразы мацара акәымкәа, ассоциативтәра, асимволтәра азыхәанггы. Афольклор ас ала ахархәара чыдала аказара атахуп, алитература аизхароуп изызхәоу.

Ашәкәыффы иҥыцу, акрызтцазкуа, иактуалтәу хәа иипхъазо хшыфтак дук ааирпшырц аниҥаху, афольклортә сиужетк, мотивк дазхъаңшны, ассоциативтәла атцакы еиҥарсны, уаанза иамаз анафсгы, даеа идеиак иазырханы, даеа тагылазаашыак иадхәаланы ихы иаирхәар калоит. Иа-агап ҥырпштәы затцәык иадамзаргы: еицырдыруа апсуа шәкәыффы А. Гогәуа иповест «Ашәуа иетцәа» аҥы акыр инартбааны ахархәара аиуит асиужет кьаҥ змоу легендак. Уи алегенда атцакы абас икоуп.

Аамтала ажэытэ зны ашэуа хаткак Нхытцынтэи Адсныка аатэыс иауит. Пытк данааскэа, цэара дыцхэеит, избанзар, уи аахыс арахь амфэа цэгбан, уахынла ианылашыцалак амфэасра шэартан. Избеит шарпыетцэа дацгыланы ддэыкэларц ашамтаз, амфэа цэгба, абгаларта акынза днеиртэ. Атцхыбжэон данаацш, ажэфан акалтахь ашарпыетцэа еипшны етцэа дук шапшапуа ибеит. Имфэа дыкэлеит. Аха ашара акрагхзаарын, иибаз цхыбжэон ицэыртцуа даеа етцэазаап, дажэеит. Иара ашарпыетцэа акэыз цыишыеит, абгалартафэы днеиаанза уеизгыы-уеизгыы ишоит хэа агэра ганы дыкан. Аха имшеит, изгэамтазакэа амфэа цэгбафэы дыбгалан, дыцкыашэка, дылтахэаша дцеит. Убри нахыс уи аетцэа «ашэуа иетцэа» хэа иашытоуп.

Абри ауп алегенда иахѐо. Аха ари алегенда асиужет ашѣкѣыѣы зызбахѣ хамоу иповест аѣы ус баша ихъ иааташѣаны иаимгеит. Аповест аѣы ахтыс мѣапысуеит иахъатѣи хамтазы. Ахадаратѣ хѣы, ачкѣын хѣычы Хѣыхѣын, алагаѣага иашътоу, аус мыцкъакѣа знапы рылаку аѣаа ѣеиу цъшьа дрыланагаларц ачык-ачык ауп игу. Ашѣкѣыѣы ара иалеигалаз алегендатѣ сиужет иперсонаж хада изкуп. Алегендаѣы ашѣау хатѣа ашарцъетѣа акѣу цъшьа тѣхъибъжѣон ицѣыртѣа аетѣа дшажъаз еипш, ашѣкѣыѣы ифырхатѣагы аѣаа паршеикѣа бзиоу цъшьа дрыланамгаларц итахуп.

Ари иаагаз еипшу, афольклори алитературеи реизыка-
заашьа форма удааокэа зныпшуа иахьатэи хашэкэыооцэа
азэырсы рыреиамтакэа реы изныкымкэа иахдылоит.

Алитература аңеио радхьатѐи аетапкѐа рзы афольклор аныцшуазар, нас ишнеишнеиуа ианыгѐгѐахалак, иаргьы афольклор ианыцшырц алшоит. Алитература аныцшра апроцесс апсуаа хѐгьы атыц амоуп. Д. Гѐлиеи, И. Когониеи,

Б. Шынкәбеи ухәа реипш икоу ацсуа шәкәыџџәа дуқәа
рырҕеиамтақәа лыцшаахқәа убыскак ажәлар ирылатцәахьеит,
убыскак бзиа ибаны ажәлар ирыдыркылахьеит, дара
ажәлар рхата иапыртцаз реипш икалеит. Иаххәап, Д. Гәлиа
афольклортә мотивқәа (ахьзыртәрақәа) шыатас изманы, 1913
шықәсазы иџны итижыыз апоема «Арцызбеи ацхәызбеи
рышәкәы», И. Коғониа ипоема «Абаҕаа Беслан», Б. Шынкәба
иажәеинраалақәа: «Кофта шкәакәа, «Ахьзыртәра», апоема
«Иаирума» ухәа убас егыртгы, имачымкәа ажәлар иахьа
дара идырҕеиаз ракәушәатцәкьа, рхы-ргәы акынза инаганы,
ирылатцәаны, ирзааигәатәзаны ирхәоит.

Ацсуа шәкәфыра атоурых иаазыркыафны

I. Зеипш згәатақәак

Ауафытәыфса дызнысхыоу зкышыкәсалатәи атоурых дуззафы хыпхьазара рацәала еиуеипшым аартрақәа кәи-тахьеит. Ацсабара акыр амазақәа атиххьеит, иттахьеит хырпашья змам акыр цкарақәа. Убарт икаитцаз аартрақәа ирыбзоураны, ацсабара акыр импытцеихалахьеит, иара ауа-фы ицстазаара, ибзаара иахәартә икаиттахьеит.

Ауафытәыфса итоурых афы иааирцшхыоу, ититцаахыоу аар-тра дуззақәа ируакуп афрей ацхьарей. Афра, абызшәа еипш-ны, ауаа азәи-азәи рыбжьара еимадагоуп, еибардыргоуп.

Иарбанзаалак ажәлар рдоухатә культурафы зегь реиха зтазкуа ахәтақәа ируакуп ашәкәфыра. Аха ажәлар афра, ацхьара роуртә, иртцартә икаларц азы иртахуп уи азы зда цсыхәа ыкам атагылазаашьяқәа: рмилаттә хдырра акыр ишьтытхьазароуп, ирымазароуп ахьыпшымра, настгы рзеипш культура акыр ихаракызароуп, экономикалагы (нхашәала, малла) еитцахазаны икамзаароуп.

Еиуеипшым ашьтыбжьқәа рыла ишьақәгылоуп ауафы-тәыфса ицәажәара. Ацәажәара иреитцазоу ахәта ашьтыбжь хәа иашьтоуп. Ацәажәараан ауафытәыфса ихылтцуа ашьтыбжьқәа дасу рыцыпхьаза адырга чыдақәа рыла ахахә афы, анышәапшьлых ма амҕлых тәақьафы, акәалаафы, ақьаад афы рышьақәыргәғәароуп афра хәа хазфәу. Афразы иахьа адуней афы зегь реиха рхы иадырхәо ақьаад ауп. Аха ауафы ақьаад акатцашья итцаанза ихы иаирхәон ахахә кьацсқәа, анышәапшьлых ма амҕлых тәақьақәа, еиуеипшым ацстәқәа рцәа (акәалаа) ухәа убас итцегы.

Адуней атоурых иадыруеит афыратә культуратә мфә еиха заанатц ианылаз ажәларқәа азәырфы, цьоукгы уажәы ааигәоуп рхатәы бызшәала афыра рыманы ианыкалаз, икоуп иахьагы измазам. Ажәытәзатәи шумераа х-нызкь шықәса инареиханы уажәацхьа афыра рыман, иара убас афыратә куль-тура акыр ирылатцәаны икан ажәытә арапцәа, ацьамцәа, рим-

лианаа, абырзенцэа, мысраа (египтаа) ухэа даеа цытшыкгы. Ашэамахьцэеи (аерманкэа) ақырткэеи рфыратэ бакакэа зкыи хэышэ шыкэса инареиханы ирхытцуеит, аурыскэа афыра рымоуижьтэи зкыишыкэса инареиханы итцуеит.

Ацсуаа ракэзар, иахьа Асовет Еидгыла икэынхо егырт ажэларкэа азэырфы иреипшны, афыратэ культура амфа икэлеижьтэи рацэазак цуам, шэи фажэа шыкэса мацк инеиханоуп иахытцуа.

Афыратэ культура заанатц идырфеартэ атагылазаашьакэа рмоузарггы, ацсуаа ижэйтэзоу ажэларкэа иреиуоуп. Ацсуа бызшэа акэзар, мацзак иадамзарггы, наукала иара тызтцаа-хьоу атцарауаа зеггы еицфакны иазгэартахьеит атоурых дуи, акэра дуи змоу абызшэакэа ишыруаку. Хылтцшьтрала иара зегь реиха аедыг бызшэа иазааигэоуп. Ацсуа-адыга бызшэакэа ажэйтэзатэи хаттаа рбызшэа иазааигэоуп зхэакэо атцарауааггы ыкоуп. Хаттаа рбызшэа ипсхьоу, адунеи ианызаахьоу жэйтэ бызшэоуп. Хаттаа, мамзарггы протохетаа хэа изышьтоу, бызшэала адаггы, Кавказ изладахэалаз рацэан. Урт ирхылтцшьтран хеттаа. Хаттаа рышьтахь ауп хеттаа хаз жэларны ианышьакэгылаз. Арт атыхэтэантэикэа Азия мац аганахь инхон, адгбыл рацэа рымехакны ирыман, ирыман раамтала игэгаз, анырра змаз ахэынтқарра ду. Еиуеипшым атоурыхтэ хтыскэа ирыхкыаны хеттаа рхэынтқарра еилахаит хара хера калаанза XII ашэышыкэсазы, дара ажэлар псакыхан, егырт ажэларкэа ирылазит, ирылазөеит. Хеттаа ирыман рхатэ фыра, иртынхаз рфыратэ бакакэа рылоуп иахьатэи атцарауаа урт рызбахэ рдыруа излакалазггы.

Аиашазы, иахьатэи ацсуаа зхылтцыз ажэйтэ племиакэа рхатэ фыра рыман зхэо атцарауааггы ыкоуп. Ғырцштэыс иа-агозар, аурыс советтэ царауаф, абызшэадырфы Г.Ф. Турчанинов еиуеипшым ажэйтэ хахэтэ нфыларакэа тцэаны, ацсуаа ажэйтэггы, хара хера калаанза XII–XIII ашэышыкэсакэа рзггы афыра рыман хэа шыакэиргэгоит. Ари еипш икоу ахшыфтак иадгыло ыказарггы, макъана атцарауаа зеггы еицфакны, еикэшахатны, итышэынтэаланы ирыдрымкылацт.

Ацсуаа ажэйтэза афыра рыман хэа инагзаны ашьа-кэыргэгаара халымшозарггы, афыратэ культура змаз ажэларкэеи дарейи шеимадаз хьахэапахэада агэра хзыргаша хыпхьазара рацэала афакткэа хамоуп. Иахьатэи Ацсны

иатцанакуа еиуеипшым атыпцкәа рҕы археологцәа ирыпшааит ажәытә бырзен бызшәала, латин бызшәала, қыртшәала анҕыларакәа змоу амхәырқәеи ахаҳәкәеи маҷымкәа.

Еиуеипшым аматериалкәа агәра злаҳдырго ала, ажәытә бырзенкәа Амшын еикәа Апснытәи аҕықә иатаауа иалагеит ҳара ҳера калаанза VI–V ашәышықәсақәа инадыркны. Атцыхәтәан урт ара ахра руан акыр шәышықәса, идыргылеит ақалакықәа, абаакәа. Апсуа племиакәа рееидкыланы рхатә хәынтқарра («Апсуа хәынтқарра») анышәақәдыргыла ашьтаҳығы, абырзенцәа рҕыра ахархәара аман. Уи ус шакәу агәра ҳнаргоит 1955 шықәсазы Лзаа (Пицунда) игылоу ажәытә баагәара аҕнытқәа археологцәа ирыпшааз амхәыр гьеж хәычы. Уи амхәыр атса иалхуп, абазк маҷк инеихауп. Атцарауаа злаҳәапшуала, уи ианаамтаз парас рхы иадырхәозарғыы каларын. Иара нақ-аақ аҕанкғыы рҕы анҕылара ануп ажәытә бырзен нбанла. Азганк иануп «Константинос», еғыи аган – «Абазгиас», даеакала иаххәозар – «Константин апсуа». Атцарауаа злаҳәапшуала, ҳара ҳерала VIII ашәышықәсазы Апсны аҳцәас иказ руазәк ихыз ауп зызбахә ҳамоу амхәыр иану. Иара заманалатқәа агәра ҳнаргоит усқан апсуаа рхатә хәынтқарреи рхатә аҳи шрымаз, насты абырзен ғыра ара инартбааны ахархәара шамаз.

Асеипш икоу аҕырпштәкәа ҳдылоит итағыи имаҷымкәа.

Инықәырпшшәа акәзарғыи, ҳара ҳера X ашәышықәса алагамта инаркны Апсны ахархәара аиуа иалагеит ақыртүа ғыра. Гал араион Бәымрышь ақытан, Очамчыра араион Члоу ақытан, Гәылрыпшь арамон Цабал ақытан, Гәдоута араион Лыхны ақытан ухәа акырцәара атцарауаа ирыпшаахәеит ақыртүа ғыра зну ахаҳәкәа.

XVI ашәышықәса инаркны Апсны атырқәцәа ирымпытцархалеит, аха атырқәа ғыра ара рацәак иалатцәаны изыкамлеит, уи ашьтамтақәа хыцҕыцк роуп иахдыло. XIX ашәышықәса алагамта инаркны еиха-еиха апсуаа ирылатцәо иалагеит аурыс ғыра.

Излаабо ала, еиуеипшым аамтақәа рзы Апсны хәынтқарратә бызшәақәаны ирыман абырзен бызшәа, ақыртшәа, атырқәшәа, азежәтәи ашәышықәса инаркны – аурысшәа. Абырзен бызшәеи ақыртшәеи ахархәара рыман ақырс-иантә динхатцара иатцанакуаз ақабзқәа рымҕапцараан,

ауахэамакэа рэы ахцэа рофициалтэ ускэа рымфэацгараан, атыркэшэагы рхы иадырхэон ацсылман динхатара иатцанакуаз ақбабзкэа рымфэацгараан, ацбаамакэа рэы ухэа убас акырцэара. Аха ажэлар рыфныгтцка, есымшатэи рыбзазарафэы, ртаацэарақэа рэы излеицэажэоз ацсшэа акэын.

Абасала, атоурыхтэ факткэа инагзаны агэра хдыргоит, ажэытэтэи аамтақэарзгы, (ианейтцаха фба-хцанызкышыкэса раахыс) ацсуаа афыра змаз ажэларкэа азэырои дарей аимадара шрымаз. Насгы, иара ацсуа бызшэафэгы иахцылоит афыратэ акультура иадхэалоу акымкэа-фбамкэа ажэакэа, атерминкэа. Иаххэап абарт: «ашэкэы», «ақбаад», «афыра», «антара», «анапынтара», «амхэыр», «акыпцхь», «атара», «ацхэара». Арт ажэакэа даеа бызшэак акнытэ ицсахны иаарымгазеит, жэытэнатэ аахыс ацсшэа иашыагэытны иалоуп. Дара ацсшэа ианаланагалаз убаскан ауп хэа аамтак алкааны ахэара хцэуадафуп. Иарбан бызшэазаалакгы, ажэак иадамзаргы, машэыршакэ иаланагалазом. Абызшэа ныкэызго, изыреио азэи фыцьеи ракэзам, ажэлар зеггы роуп, ажэа иаанарцшуа атцакы ажэлар ирзымдыруазар, ирхэазом. Азэи фыцьеи иргэацхеит хэа ажэа абызшэа ирзалагалом, иагырзалхуам. Ус анакэха, хыхь еикэахацхэазаз ажэакэа агэра хдыргоит афрей ацхэареи ацсуаа ажэытэггы ирыцэтэымны ишыкэмыз. Хэарас иатахузеи, ажэлар инейцынкыланы, инейхшыаланы зеггы афрей ацхэареи рцартэ атагылазаашыа рымамызт, усеипш иказ атагылазаашыа заурц зылшоз ахцэеи тауади-аамстеи рхатарнакцэа ракэын.

Ацсуаа афыра роуаанзагы ацсшэа интересс измаз азэык-фыцьяк атэым царауаа ыкан. Убарт дреиуан XVII ашэышыкэсазтэи атыркэа царауаф, агеоргафия атццафы, аныкэафы Евлиа Челеби. Уи арац нбанкэа рыла ақбаад ианитеит фынфыжэа инареиханы ацсуа ажэа. XVIII ашэышыкэсақэа афбатэи азбжазы аурыс царауаф, академик И. А. Гиульденштедт еизигеит акыр кавказтэи абызшэақэа ирызкны аматериалкэа. Алатин нбанкэа рыла иара ианитеит имачымкэа ацсуа жэакэагы. Иара убас акыртуа нбанкэа ихы иархэаны, имачымкэа ажэакэа ақбаад ианитеит анемей царауаф Г. Розен.

Еиуейцшым атоурыхтэ хытхыртақэа излархэо ала, нацънатэ аахысгы Ацсны иагмызт атэымтэылантэи ақэы-

лацәа, аимтцәацәа. Аратәи ахауа зәада, ацсабара пшза, атәыла барақбат иазыауан, иамцкласуан хыпхьазара рацәала амтдарсыацәа. Ажәытәтәи римлианаа, абырзенқәа, арапцәа, атырқәцәа ухәа рееибытаны, еиуеипшым аамтақәа рзы арахь иаауан. Ацсуаа рзы урт азәгы бзиа-ра дук ааигазомызт. Ацсны иалганы иргон амал, уимоу, арантәи ауаа заны, имтдарсны иргон, ма хәмариала ирыхәхауан, дара рәы иахьнаргоз рыматц ддыруан, тәыс икартцон, еитартиуан. Еихаразак изаны иргон азгабцәа хәыцқәеи ачкәынцәа хәыцқәеи. Ацсуа цанхаафәжәлар урт аимтцәацәа ирнышәазомызт, хамеигзарада ирәагыланы, иааипмыркьазакәа қәпатәыс ирауан, дара рыфәнытқәа иказ асоциалтә еикарамрагы иафәагыланы шәышықәсала иқәцон. XVI ашәышықәса инаркны Ацсны ахра зуаз атырқәмпытцахалаацәа ирәагыланы ацсуаа рықәцара лымкаала итцарыз аказшәа аиут XVIII ашәышықәса антцәамтазы. Убри аамтазы кавказтәи ажәларқәа азәырфәы Урыстәыла иадло иалагеит. Асултантә Тырқәтәыла иатцанарззар атқыс, Урыстәыла иадлар еиха еиғуп хәа рызбеит Ацсны ахцәагы. Аха асултантә Тырқәтәыла кавказтәи амшын хықәампытцаар атахымызт, ирацәахеит ацсуа феодалцәа рыфәнытқәатәи реифыхарақәагы. Атыхәтәан Ацсынтәыла Урыстәыла адтцара еиғуп хәа зыпхьазоз амчкәа аиааира ргеит.

Хатәгәацхарала Ацсны Урыстәыла иадтцахеит 1810 шықәсазы.

Хәарас иатахузеи ари ашықәс инаркны ацсуа цанхаафәжәлар ахақәитра иашатқәа рмоузеит, атыцантәи афеодалцәа рексплуатация шыкац иаанхеит, уи инацлеит аурыс хәынтқар империя иатцанакуаз егырт ажәларқәа рзы еипш, ацсуаа рзгы имфапигоз аколониалтә политика. Убас шакәугы, ацсуа жәлар нақ-нақтәи рынасып, атоурыхтә перспектива роуразы хтыс дуззаны икалеит. Уи нахыс-аахыс ацсуаа ртоурыхтәиара ифәыцзас ахырхартә аиут, рлахьынтца шыатанкыла аеацсахит, даеакзахеит. Абри атоурыхтә хтыс иабзоураны наунагза атыхәа цтәеит асултантә Тырқәтәыла ахатарнақцәа хышә шықәса инарықәгәыгуа Ацсны имфапнагоз аргәакра. Атырқәцәа абриакара аамта Ацсны иахатәан, аха ацсуак атцара итартә школгы аадмыртит.

Ацсны Урыстәыла ианадтцаа ашьтахь, аурыс жәлар рнырра иабзоураны, имацымкәа аитакрақәа кәло иалаге-

ит апсуаа рекономикаҕы, рдоухатэ культураҕы. Лассы-лас-сы арахь иаанаго иалагеит апхьагылара змаз ахьыцрақәеи адунеихәапшышықәеи ныкәызгоз ауаа. Иаххәап, Апсны иаахьан аишыцәа адекабристцәа А. А. Бестужеви П. А. Бестужеви, хцака шықәса абра арраматцзура ихигеит аурыс поет дузза А. С. Пушкин изааигәаз ифыза, агенерал Н. Н. Раевски, Апсны даанагахьан еицырдыруа аурыс поет А. И. Одоевски ухәа убас егъыртгьы ирацәафны.

Хәычы-хәычла акәзаргьы, иналкфалкны акәзаргьы, апсуаа аурыс тцара рауа иалагеит. Афеодалцәа рычкәынцәа пытфок Урыстәыла ицаны атцара ртцартэ икалеит. Уртқәа ирыбзоураны апсуаа ирылаеуа иалагеит аурыс демократиатэ хьыцрақәа. Лымкаалагьы XIX ашәышықәса афбатәи азбжа инаркны Апсны ана-ара, цъара-фыцъара, иналаршә-фаларшәны акәзаргьы, иаадыртуа иалагеит урысшәала атцара ахьыртцашаз ашколқәа. Иаххәап, 1851 шықәсазы Оқәым ақытан иаадыртит айтцбыратәи ашкол, 1863 шықәсазы Акәа иаадыртит ашхаруаа рышкол хәа изышьтаз.

2. П. К. Услар иифыз апсуа грамматикеи еикәиршәаз алфавити (1862)

XIX ашәышықәса афбатәи азбжа инаркны аурысқәа рахьынтэ ицәыртцуа иалагеит кавказтәи ажәларқәа рхатәы бызшәақәа рыла атцара дыртцалатәуп хәа зхәақәоз. Убас иказ дреиуан аурыс бызшәадырфы Пиотр Карл-ипа Услар.

П. К. Услар аруафын, генералын. Иара аурыс хәынтқар иколониалтэ политика амфәацгаразоуп Кавказка дзаарышь-тыз, иагьымфәаигон. Аха акыр хара ихәыцуаз уафын. Уи атцкыс аурысшәа дыртцаны, аурыс культурахь ихьарцшыны, бзиа ирбо икатцатәуп хәа дахәацшуан. Аруафны дахьыказ анафсгьы, дцарауафын, абызшәақәа титцауан, иаамтала акыр кавказтәи абызшәақәа наукала реилкаараҕы ала-ла ду каитцеит. Иара ииашаны дызлахәацшуаз ала, ауафы даеа бызшәак ееины, ибзианы итцарц азы ихатәы бызшәа нтырхәацааны, инткааны идыруазароуп. Кавказтәи ажәлар-қәа аурысшәеи аурыс культуреи бзиа ибаны, хатырқәтцарала иртцаларц, ирыдыркыларц азы рхатәы бызшәақәа рыла ифуа, иапхьо икалароуп хәа ицхьазон.

Кавказтәи ашыхаруа бызшәәкәа дрылацәажәауа, П. К. Услар ифун: «Ашыхаруаа иацпыхәаны иртахуп аурыс бызшәа аттара... Аурысшәа аттарафы иаурысым ахәыцкәа еихарак рылшара иазхәуеит, иманшәалахоит хатәы бызшәала ацхьатәи аттара ахрымоу»*.

Анафска ашыхаруаа рзы ашәкәфыра зацшыгәтәу, хәартарас иалоу итцегы инартбааны далацәажәауа иазгәеитон: «Арт абызшәәкәа халацш рхызароуп, избан акәзар, урт хәцхьакагы кыр шәышыкәса ацстазаара рзыцшуп... Абызшәәкәа зегы хтаргы, хара ххы-хәцсы даеагы уиакара изалатцөм ххатәы бызшәеипш, избан акәзар, уи чыдала иаанарцшуеит ихазгәакьазоу ахәыцракәа, агәтыхакәа. Арт ахатәы бызшәәкәа иаха ипышәоу хархәагакәоуп ашыхаруаа рыбжьара адырра ґыцкәа рырґеиаразы. Урт абызшәәкәа анапәы аагара, насгы урт рыцырхыраара уадафуп, аха акыр иацсоу, игәыгәтамыжтәу усны икоуп»**.

Абарт реипш иказ ахшыфцәккәеи агәаанаракәеи дрыкәныкәауан иара кавказтәи абызшәәкәа наукала иантитаауаз, афыра змамыз ажеларкәа анбанкәа анырзеикәиршәоз. Ацсуа нбан анафсгы, иара еикәиршәеит ачеченцәеи, алакцәеи (аказикәмыкаа), алезгинцәеи рзгы анбанкәа.

П. К. Услар зегь рацхьатәи иусумта неитцых ацсуа бызшәа иазикит, рацхьатәи ацсуа грамматика зәызгы иара иоуп.

1861 шыкәса ииуль мзазы П. К. Услар ацсшәа итәрц, ацсшәа иалоу аштыбжькәа илымха иаирхарц гәтакыс иманы, Акәа дааны дыкан. Насгы ацсуа нбан шәкәы аикәыршәараан изыпхьан Қартка инаргаз хәык ацсацәа дрыдтәаланы ацсшәа рґеитцаауан. Уи атәы далацәажәауа, иара ифун: «Инеихмырсыгьзакәа фымчыбжьа ацсшәа аттара саґын, хәык ацсацәа сыцырхырааны; урт рахьтә ґыцъа аурысшәа рдыруан, акыргы инабзианы ицәажәон. Гәахәас икатцаны дысгәаласыршәоит Гьаргь Қәурцикизе. Рыцхарас икалаз, арт дарбанзаалак азәгы аграмматикатә еилкаара рымамызт, уи сус акыр иаруадафун»***.

1862 шыкәсазы П. К. Услар ифны итижыт «Ацсуа бызшәа» хәа хыс измоу ашәкәы, иара убри ашыкәс азы аурыс алфавит шьатас икатцаны еикәиршәеит рацхьазатәи ацсуа нбан. Ацсуа ґыра ахы аныгтнахызгы убаскан ауп.

* Хә. С. Бґажәба. Ацсуа литературазы. Акритикатә нтцамтәкәак. Акәа, 1960, ад. 9.

** Иара уа, ад. 9.

*** Иара уа, ад. 9–10.

П.К. Услар еикәиршәаз апсуа алфавит хтыс дуны икалеит апсуа жәлар ртоурых ағы. Уи ашытахь рацәак мыртцкәа, П.К. Услар еикәиршәаз апсуа алфавит аус аднаулеит аурыс генерал И. Бартоломеи хантәафьс дызмаз акомиссия. Ари акомиссия лымкаала адта аман апсуа нбан шәкәы еикәнаршәарц. Ахантәафьс И. Бартоломеи инафсгы, иара иалан Д. Пурцелазеи В. Трирогови. Аус ахьауаз Қарт акәын. Апсуа нбан шәкәы аикәыршәара дтас измаз ари акомиссия ацхыраара артарц азы уахь инарыпхьейт атцара змаз хөык апсацәагы: Ёьаргы Қәурцикизе, Иуана Гегия, Симон Ешба.

Зызбахә ҳамоу акомиссия лытцшәа бзиала аус ауит. Иара иалахәыз ауаа, аамта кьаф итагзаны, акыр идырееит 1862 шықәсазы П.К. Услар еикәиршәаз алфавит. Ирееины ирыдыркылаз уи алфавит ала, 1865 шықәсазы Қарт итрыжыит апсышәала ицәажәоз рацхьазатәи ашәкәы «Апсшәа нбан» хәа хьзыс измаз. Ари ғығхарала идумыз ашәкәы ианылаз апсуа тексткәа аурысшәеи ақыртшәеи рахьгы аитагакәа рыцын. Абри ашәкәы анафсгы, П.К. Услар еикәиршәаз алфавит ала, 1866 шықәсазы И. Бартоломеи инапхгарала, апсшәахь еитаганы итрыжыит ақырсиантә динхатцара иазкыз шәкәыкгы, уи иахьзын «Апшәа атоурых история иаазыркьағы».

Абарт ашәкәык рыда уаха зтымтцит П.К. Услар еикәиршәаз алфавит ала, иара уахагы рацәак ахархәара аиуртә изыкамлеит, изыкамлеит еихаразакгы ускан апсуа школкәа ахыкамьз иахьканы. Убас шакәуггы, нак-нак апсуа шәкәыра ағиаразы, амәа алхразы ароль дузза нанагзейт, апсуаа рмилацтә шәкәыра атоурых акыркы архәыхәит. Убри инаркны апсышәала афрей апхьарей ртоурых убри ала иацыркхейт. Хәарас иатахузей, хыцхьазарала ирацәамзаргы, уаанзагы икан апсуаа ирейуаз, апсуаа ирхылтцыз рахьтә афрей апхьарей здыруаз, аха урт апсышәала акәымкәа, даеа тәым бызшәакәак рыла акәын ишырдыруаз. Иаххәап, убас урышәала афрей апхьарей бзианы издыруаз дреиуан атцарауаф, рацхьазатәи апсуа етнограф Соломон Темрук-ипа Ажәанба. Икан қыртшәала, тыркәшәала ухәа атцара змаз апсуаа.

К. Д. Маҷавариани Д. И. Ғалиеи еиқәдыршәаз «Анбан шәкәы» (1892)

XIX ашәышықәса антәамта инаркны ацсуа қытақәа рҕы ашколқәа рхыпхызара маҷк иазхаит. Иара убасқан ашколқәа рҕы ацсышәала атцарагҕы аларгало иалагеит. Ари аус аҕы рапхятәи ашәаҕа ҕазтаз, еицырдыруа артцаҕы, «Ацсуа тцара абду» хәа изыштыоу, Фома Христофор-ица Ешба иоуп. Ф. Х. Ешба иҕаитцаз аинициативала, рапхызақәны Ацсны ашколқәа рҕы ацсышәала ахәычқәа атцара ддыртцо иалагеит 1883 шықәса инаркны. Ф.Х. Ешба инициатива иаарласны адгылащәа аиут. Аха ашколқәа рҕы ацсышәала атцаразы иҕамызт артцага шәкәкәа, уимоу, уаанза П.К. Услар иҕаитцахыз алфавит ашколтә практикаҕы ахархәаразы изламаншәалақәамыз ацшааит, иатаххеит итцегҕы арееирақәа. Ари аус ҕнапыкла икны арееира далагеит усқан ичкәынзас (жәибжә шықәса ракәын ихытцуаз), атцыхәтәан ацсуа милаттә сахьаркыратә литература ашәатаркҕыс иҕалаз, Дырмит Иосиф-ица Ғалиа. Ақәа инхоз, ашхаруаа рышкол еиҕабыс, напхгаҕыс иамаз (аамтала Д. Ғалиагҕы уи ашкол аҕы атцара итцон) ақыртүа ртцаҕы, атцарауаҕ К.Д. Маҷавариани иареи еицхырааны, 1891 шықәсазы уаанза П. К. Услар еиқәиршәахыз ацсуа алфавит дырҕеит, анбан шәкәы еиқәыршәаны итрыжыт Қарт 1892 шықәсазы. Д. Ғалиеи К. Маҷавариани еиқәдыршәаз ацсуа алфавит аҕы анбанқәа рҕышәа акыр идырмариет, акык-ҕбак адыргақәа алхны, аҕыцқәа аларгалеит. Иара убриалагҕы акыр идырманшәалеит, апрактикатә хархәараан урт анбанқәа ргәынкыла ахәычқәа еиҕа ирзымариахартә иҕартҕеит. Иара шәатас иамаз П.К. Услар иалфавит ааста, Д. Ғалиеи К. Маҷавариани еиқәдыршәаз алфавит еиҕа ахархәара аиут. Абри алфавит далацәажәауа, акыр шықәса уи ашәтахь Д. Ғалиа иавтобиографияҕы иҕуан: «К. Маҷавариани исабжәиҕеит ацсуа нбан аиқәыршәара атәы. Ари ҕалеит 1890 шықәсазы. Сара сыхәтаахь, аметодика ағанахьала иатаххоны иҕало азы суцхраауеит хәа сақәиргәыт (уи ацсшәа издырзомыт). Ан-

бан аиқәыршәара нап асыркаанза, зны алфавит иапсыхәоу збатәын, избан акәзар, Услари Бартоломеи ралфавитқәа митәык уафы ихы изархәо икамызт.

1891 шықәсазы анбан шыақәыргылары халгеит, даеа шықәсык аатхьаны ишәкәны итхажьит. Абар, абринахыс апсуаа рхатәы бызшәала ашәкәқәа рыфәуа, ашәкәқәа ирыпхьо иалагеит»*.

Аамта кьаёк иалагзаны, еихаразакгы ХХ ашәышықәса алагамта инаркны, Д. Гәлиеи К. Маҷавариани иеқәдыршәаз апсуа алфавит ала итәтцит акымкәа-фамкәа адинхатцаратә (ауахәаматә) шәкәқәа, иара убас ашколқәа рзы акык-фамкәа артцага шәкәқәеи ахархәагақәеи. Иаххәап, 1907 шықәсазы итәтцит «Апсуа нбан». Астатиақәа апхьареи афрей рзы», иара убри ашәтахь 1907 шықәсазы итәтцит Д. Гәлиа еизигаз, еиқәыршәаз «Ахасаб шәкәы Апсны ашколқәа рзы» (Қарт, 1907 ш.) «Ашәкәы апхьаразы апсышәала, апсацәа рышколқәа рзы» (Қарт, 1908 ш.). Ари атыхәтәантәи ашәкәы ирееины, ихартәааны еитәтцит 1911 шықәсазы, А. М. Чочуа 1808 шықәсазы икаитцаз анбан ґыц ала. Еиқәдыршәеит усқан атцара цаны иааитцагылаз апсуа рцафцәа, апсуа интеллигенция ахатарнакцәа: Д. Гәлиа, И. Гәлиа, Д. Ладариа, А. Чукбар, Н. Патеица, Д. Маан.

Ари ашәкәы ґыгхьарыла идузамызт, фынфажәи ааба дакьа ракәын икан, аха еиднакылеит еиуеицшым астатиақәа, урт рахьтә акыр аурысшәахьтә апсшәахь еитагоуп. Иара убас ианылеит акык-фамкәа алакәқәа, ажәамаанақәа, Д. Гәлиа иажәеинраалақәа: «Ғыцәа зцомызт, азәк дрыхьзомызт», «Шака дыпстәы цәыбзахәузеи». Ашәкәы иагқәаз шыказгы, адинхатцаратә цакы змоу статиақәак шанылазгы, апсуаа рхәыцқәа ирыланаазон ирейгьу аказшыақәа, атцара рцаларц ирыпхьон. Ғырцштәыс иаагозар, «Атцара лашароуп, атцарадара лашьцароуп» хәа хыс измоу Дырмит Маан истатиа неитцых аґы, акыр даґылаланы, апхьафцәа еилыркааратә, рыхшыф азцартә ихәеит атцара зыпцоу, апсуаа атцара ахьрымамыз зака ирыцхараз, зака еитцанархоз. Апсуаа рхәыцқәа атцараддыртцаларцазы аапхьара катцауа, Д. Маан уи астатиаґы иазгәеитон: «...Иамфәоуп хәыхарцы, хазну аамта хасаб азуны уи хәцныкәарцы, мамзар, ихашәтц, хшыцәоу хәиасуеит.

* Д. Гәлиа. Иалкаау. Акәа, 1973, ад. 7.

Царей, дыррей, ышәарей роуп шыакас уафы итагылоу, урт роуп уаф дзыргъацо, дзырбзазо; урт хрышьталаны хнапафы иаахгаанза цхьа хазцом, егъахзырҕеиуам. Ажәлар хрылмыпсаанда, хъзыда-цшада хтыхәтәы миасында хәа згәахәуа азәыр хәказар, гәык-цсыкала, акы хәцәымаашыакәа, хәмеигзакәа атцарей адырра хәартей хрышьталароуп, урт роуп хәызхша, амәа иаша хәқәызтцаша. Хшыөлеи гәеилыххарылеи егъырт ажәлар ратцкыс хәигъымзар хәицәам.

‘Еышәароуп ихагу. Ишақәнагоу хәахшәар, хнапафы има-аиуа егъыкам, аеышәара анасыц иабжоуп рхәоит».* Уи аамтазы, цабыргынғы, атцарахы еихоз апсуаа еиха-еиха ирацәахо иалагеит. Апсуаа рхатәы бызшәала атцара роуртә раазаразы, цхьака рцаразы Д. Гәлией К. Маҷавариани и аус зыдуланы еиқәдыршәаз анбан шәкәы шыаға дуны, шыаға бзианы икалеит.

* Апсуа шәкәы апсуаа рышқолқәа рзы. Қарт, 1911, ад. 29.

А. М. Чочуа иеикәиршәаз «Анбан шәкәы» (1908)

Ацсуаа атцаралашарахь ркылгаразы аңьабаа збахъаз, уи иазықәпоз иаарылукааша дыруазәнккын Андреи Мақсим-ица Чочуа. Иара дыртцәф дуун, дуаажәларратә усзуфын.

А. М. Чочуа диит 1879 шықәсазы Азфьбжъа ақытан. Дан-қәыпшыз инаркны атцареи аңьауси еидбалатәыс иауит. Акыр аңьа баны Акәатәи ашьхаруаа рышкол далгеит, нас Батыми Қарти атцара итцон. Иара арәиара мфә данылеит дшықкәыназ. Арцәфратәи ауаажәларратәи усурақәа инарываргыланы, артцага шәкәқәеи ахархәагақәеи реикәыршәаразы аус ду мфәцигон.

1908 шықәсазы А. М. Чочуа ацсуа хәыцқәа рзы ифит анбан шәкәы, икыпцхыт 1909 шықәсазы. А.М. Чочуа иифыз анбан шәкәы апхьажәафы иазгәеитон: «Абри нахыс исылшо акы агмырхакәа, абри анбан шәкәы арееира сәазыскуеит, хамцқәа зегъы еилатцаны, абри аус уадафза – ацсуа жәлар рзыхәан амбатәза злоу аус – аитцбыратцара аус пхьақа аәиара аиуп хәа сақәгәыңны».

А. М. Чочуа ишәкәы «Ацсуа нбан» рацхьаза иантижыыз шыатас иаиуит Д. Гәлиеи К. Мачавариани и ранбан шәкәы, аха акыр ирееит, акыр аматериалқәа ирәыщит, алфавитгъы дацхрааит, анбанқәа реишьтагылашьа ицсахит, цьюукгъы рфышьа еиғьитәит.

А. М. Чочуа ишәкәы «Ацсуа нбан» хартәаны, ирееины еитәтижыт 1914 шықәсазы. Убри инаркны ицсы ахьын-затәз (А.М. Чочуа ицстазаара далтцит 1965 шықәсазы) итытцыпхьаза ирееиуан, еиғьитәуан ианбан шәкәы. Иара акырынтә итытцхьейт, акыр абицарақәа аазахьейт, ацсуаа ирылатцәахьейт.

Уаанзатәикәа рааста, А.М. Чочуа еикәиршәаз ашәкәы «Ацсуа нбан» еиха амехак аиуит, афәр еиха иаднацхьалеит, инартбааны ашколқәа рфы ахархәара аиуртә атагылазаашьақәагъы кәлеит, еихаразакгъы Апсны Асовет мчра анышьақәгыла нахыс. Насгъы, ари анбан ала икыпцхьын

Д. И. Гәлиа 1912 шықәсазы Қарт итижъыз рацхъазатәи исахъаркыратә ҫымтақәа реизга «Ажәинраалақәеи ахъыртәрақәе», ипоема «Атәым жәған атцака» (1919 ш.), рацхъазатәи ацсуа газет «Ацсны» абри анбан алоуп атытцра ишалалаз (1919 ш.). Иара убас А. М. Чочуа иалфавит ала кыпцхъ рбеит акымкәа-ҫбамкәа анцәа иматцра иазкыз адинхатцаратә шәкәқәагы. Урт реихаразак аурысшәахьтә еитеигақәаз ракәын: «Ихақәитү Иисус Христос Евангелие цқьа», «Апостолцәа рышәкәы» (1913ш.), «Алитургиаан ашәаны ирхәақәо» (1912 ш.), настгы еиуеипшым анхашәа формақәа ирызкны акык-ҫбак ашәкәқәа.

Ацсны Асовет мчра шыақәгылаанза, уи аахысгы, А. М. Чочуа артәфратәи ауаажәларратәи ус дуқәа инапы шрылакызгы, зызбахә ххәаз рнафсгы, акыр хәартара злоу ашәкәқәа ҫны итижыт. 1920-1922 шықәсқәа рзы иара еиқәыршәаны итижыт аҫбатәи ахпатәи ашықәсқәа раан атцафы иитцаша азы ацхыраагза «Ацсуа бызшәа» хәа хыс иаманы. А. М. Чочуа ахәыцқәа рзы асахъаркыратә жәабжъ кәиматқәагы иҫуан. 1962 шықәсазы иара итижыт инеипынкыланы акыр шықәса ацәбаа здибалахъаз ашәкәы ду «Ахәыцқәа рзы ажәабжъқәа».

Излаабо ала, XIX ашәышықәса аҫбатәи азбжа инаркны ацсуа шәкәҫыра аҫиара иалагеит. Аха ахәынтқар ихаан уи ирласны иазхартә, неифымсрада ажәлар зегы ирылатцәартә изыкәмлеит. Ацсуа шәкәҫыра, иааидкыланы акультура аҫиара иапырхагаз рацәан. Аурыс хәынтқар иколониалтә политика амҫацгаҫцәа хара хмилиаттә культура иапықәсылон, еитдаркәон акәымзар, уеизгы-уеизгы реаҫшәауа аршәтка-качра иашьтамызт. Иара убас ацсуа шәкәҫыра аизхара гәгәала иапырхаган экономикала аитцара, социалтә класла аикарамра ухәа, убас ирацәаны амзызқәа.

Ацсны Асвоет мчра шыақәгылеит 1921 шықәса март 4 аены. Абри амш инаркны ацсуа жәлар ртоурых аҫы иҫыцзоу абгыщқәа аатуа иалагеит. Наунагза еилахәит, ҫаа-хәыра рымамкәа ажәйтәра иагеит апатриархал-феодалтә еизыкәзаашәа цьбарақәа. Ацсуаа рекономикеи ркультуреи рҫы имҫапысуа иалагеит шыатанкылатәи аитакрақәа,

ирызтцисит атахра ҫыцкәагы. Уаанза хмилат культура иашьтаз иналкфалкны, азәык-ҫыцбак ракәызтгы, дара уртгы русураҫы ирцыкәсылор рацәазтгы, Ацсны Асовет мчра анышьақәгылаз аахыс ацсуа шәкәҫыра хәынтқарратә масштабла иҫио иалагеит. Ацсуа бызшәа ахатагы хәынтқарратә бызшәаны ицхьазахеит. Есаири ирызхауа иалагеит амилаҫ школкәа рхыцхьазара. Ана-ара, иналкфалкны акәымкәа, иахьабалак ақытақәа, араионкәа, ақалақькәа рҫы ацсуа ҫар атцара рцартә атагылазашьақәа шыақәгылт. Иаидкыланы, ацсуа милаҫ культура шыаҫа тбаала ирласны иҫио иалагеит.

Ацстазаара ҫыц атахра ҫыцкәагы ыкәнаргылон. Ацсуа алфавит акәзар, уи иаразнак итышәынтәаланы, ишьақәгыланы изыкәмлеит. Еиуеицшым амзызкәа ирыхкьаны зныкымкәа-ҫынтәымкәа ицсахтәхеит, азәырҫы атцарауаагы уи аҫыц тахракәа ртак канатцартә иахзыкәтцозар хәа реаныршәеит. Аха ари аус анагзара аламала имариамхеит.

Асовет мчра Ацсны ианышьақәгыла ашьтахь, хцәка шыкәса аатхьан, ацсуа алфавит арҫыцра азцара итцарны икәгылт. Уи шыатанкыла ицсахтәуп хәа изыцхьазоз дреиуан ацшәеи ацсуаа ртоурыхи наукала итызтцауаз, акыргы иазаацсаз академик Н. И. Марр.

1924 шыкәсазы Н.И. Марр иеазтцәылхны еикәиршәеит «Ацсуа аналитикатә алфавит». Ацснытәи аихабыра иалырхит Н.И. Марр еикәиршәаз алфавит ҫыц иахәацшышаз, игәазташаз акомиссия. Акомиссия иалахәыз уи алфавит зеицшраз гәартан, ирыдыркылт. Иагырызбеит уаанзатәи алфавит мап ацәыркырц. 1926 шыкәсазы Н.И. Марр иалфавит ахархәара азин кәлеит. Аха ирацәаҫхеит уи злауадаҫыз, изламаншәаламызгәазтаз, изтахымыз ацсуа интеллигентцәа. Аиашазы, иара злауадаҫыз, агәынкыларазгы изламчымхазгы ыкан. Аналитикатә ацсуа алфавит иалаз анбанкәа рхыцхьазара рацәацәахеит. А.М. Чочуа еикәиршәаз аҫы 56 нбан ыкәзтгы, Н.И. Марр еикәиршәаз аҫы 62 нбан ыкан. Аҫраҫы, ацхьараҫы, акыцхьараҫы аналитикатә алфавит излауадаҫхаз, излахьантахаз мацмызт. Анбанкәа рхыцхьазара ахьырацәаз анаҫгы, рҫышыа уадаҫын, ахәыцкәа рзы агәынкылареи аҫреи мариамызт. Убри акнытә, уи алфавит ажәлар ирылатцәаанза, еиҫах аиҫакра

азтцаара ыкәгылеит. Ари азтцаара акыр еимактәы-еиҕактә-хейт, зныкымкәа-оынтәымкәа аизарақәа мѳацганы иала-цәажәеит. 1928 ш. Н.И. Марр иацсуа аналитикатә алфавит мап ацәкзаны, еиқәдыршәеит алатинтә шрифт шыатас из-маз ацсуа алфавит. Азәык-оыцъак ацсуа интеллигентцәеи ашәкәыѳоцәеи (М. Ахашба ухәа уб. егъ.) ицырхырааны уи еиқәиршәеит абызшәадырѳы, апрофессор Н. Ф. Иаковлев.

Алатинтә шрифт шыатас измаз Н. Ф. Иаковлев иацсуа ал-фавит ала аусура иалагеит 1928 шықәса инаркны. Иара убри ашықәсазы, ацсуаа рыдагъы, алатинтә алфавит шыатас измаз алафивткәа рыдыркылеит егъырт кавказтәи ажәларқәагъы пытѳык (аедыгбаа, кабардаа ухәа).

1924 шықәсазы академик Н. И. Марр еиқәиршәаз аналитикатә ацсуа алфавит ааста, 1928 шықәсазы апрофес-сор Н. Ф. Иаковлев инапхгарала еиқәыршәаз ацсуа алфавит злеигъыз рацәан, анбанкәа рхыцхьазара 51 ркынза илаган. Аха аиара уигъы ацсыгерақәа аман, жәбака шықәса роуп аус ахьынзаларуз. Нас уигъы цсахтәхеит.

1938 шықәсазы алатинтә алфавит шыатас измаз мап ацәкны, ирыдыркылеит ақыртуа алфавит шыатас измаз ацсуа алфавит ҕыц. Уи аprojekt академикцәа А. Т. Шьанизеи, С. Н. Цъанашьиеи, Д. И. Гәлиеи еицыкартдеит. Ари алфавит ацсуа шәкәоыраҕы апрактикатә хархәара аман 1954 шықәсанза. Аха уигъы злауадаѳхаз рацәахеит. Егъырт еиуеицшым амзыз-қәа рызбахә хамхәозаргъы, зегъ рацхьа иргыланы, ацсуа хәыцқәа рзы (адуцәа рзгъы) иуадаѳхеит шыатанкыла аурыс алфавит иахьеицшмыз. Убри аҕнытә 1954 шықәсазы аco-миссия ҕыц иалырхыз иалахәыз атцарауаа зегъы еицәакны ирыдыркылеит аурыс алфавит шыатас измоу ацсуа алфавит. Ари атыхәтәантәи аиқәыршәараан ахархәара аиуит, шыатас иаиуит рацхьаза 1862 шықәсазы П.К. Услар еиқәиршәаз ацсуа алфавит. Убриалоуп иахьагъы ацсуаа хазлаѳуа, хазлацхьо, агазетқәа, ажурналқәа, ашәкәқәа златхажьуа. Иара иахьа-гъы иагу акык-ѳбак ыказаргъы, уаанзатәиқәа зегъ ратцкыс ихатәаауп. Аурыс нбанкәа иреицшу ахьырацәоу иабзоураны, ацсуаа урысшәала аѳреи апхьареи ртцараан акыр иармари-оит, ихәартоуп аурыс жәлар дузза ркультура аеадхаларазы.

Абас, излаабо ала, ацсуа шәкәѳра ақәра ду шамам-гъы, атоурых уадаѳ ианысхьеит, ахынтаѳынтарақәа акыр

ирықашәахьейт, ирнысхьейт. Хәарас иаҭахузей, аҭоурыхтә аамҭа кьаҭла ацсуа шәкәҭыра ариаҭара алфавит цсах-рақәа, аитакрақәа иахьрықәшәаз, лассы ишьақәгыланы, иҭышәынтәаланы иахьзыҭамлаз хмилаҭ культура аҭиара, аизҳара акыр иацырхагахейт. Аха уеизгы ишьақәгыланы иҭоуп, ашьаҭа гәгәаны иаҳахьейт, аринахысгы аҭеипш бзиа амоуп, еиха-еиха цхьаҭа ицоит.

Иахьа ацсышәала иҭыҭуейт абаҭхатәра зманы иааитҭа-гылаз ацсуа поетцәа, апрозаикцәа, адраматургцәа рҭымҭақәа. Ацсуа шәкәыҭцәа иреиҭу рырҭиамҭақәа акыр аиашьаратә жәларқәа рбызшәақәа рахь еиҭаргахьейт, акык-ҭбак аҳәаа-нырцәтәи абызшәақәа рахь еиҭаганы иҭрыжхьоугьы ыҭоуп. Аиашьаратә, аҳәаанырцәтәи абызшәақәа рахьтә ацс-шәахь еиҭаганы иҭыҭуейт адунеи ашәкәыҭцәа дуззақәа илыпшааху рҭымҭақәа.

Асахьаркыратә рҭиамҭақәа рнаҭсгы ацсышәала иҭыҭ-уейт анхамҭеи акультуреи еиуеипшым рызҭаарақәа ирызк-ны анаукатәи, аполитикатәи усумҭақәа, еиуеипшым артҭага шәкәқәа, ажурналқәа, агазетқәа. Ацсышәала имҭапысуейт арадиодырратарақәа, ателехәацшра. Ацсны Аконституция ҭыҭизлаҳәо ала, иахьа ацсуа бызшәа хәынҭқарратә бызшәоуп, ацсуаа азин рымоуп рхатәы бызшәа гәакьала абжьаратәи аихабыратәи ҭараиурҭақәа рҭы атҭара рҭаларц. Атеатртә сценақәа рҭы ацсышәала иқәдыргылоит аспектальқәа.

Апсуа литература аҗиараҗы иалкаатәу апериод хадақәа

Алитература атоурых аҗы апериод захъзу

Иарбан милаттә литературазаалакгы, атоурых атцаразы, цъара ихадароу җазшыақәак рыла, системак аҗы иааганы еилкаатәуп. Атцарауаа алитература антырцаауа, еихаразак еиуеипшым аамтатә җәйтәақәа рыла еихшаны иртцит. Урт, атоурыхтә җәйтәақәа (апериодқәа) ралкааран, еихаразак изықәныкәо алитература аҗиареи ауаажәларра аҗиареи еидкыланы, еиҗырцшны рыхәацшра априцип ауп. Избан акәзар, алитературеи ауаажәларреи ринтересқәа еизакуп, еиҗәйтхазам. Алитература аҗәлар рыпстазаара, ртоурых ганрацәала ирыларсуп, иузыркәымтхо ирыдхәалоуп.

Алитература атоурых иазкны апериод хәа хазҗу иалка-ау аамта хтәахоуп. Иалкаау аамта хтәахак алитературазы хаз периодны ирыцхәацит, убри апериод (аамта хтәаха) иацхәанеиуеи ашьтахь инеиуеи излареипшым ауаажәларратә хтыс дуззак җалазар, ма иналукаартә алитература ахырхартә аҗацсахзар, аҗеитанакызар, ачыдара змоу ахырхартә җыцк аиузар.

Иалкаау аамта җәйтәақәак хаз периодны ихацхәазартә иҗоуп анаххәо, абри апериод азы алитератураҗы иҗалаз ахтысқәа цъара ихадароу акала иҗазшыарбагоуп ззухәаша, акрызтазкуа чыдарақәак амазароуп.

Абасала, иарбанзаалак амилаттә литература атоурых атцараан, периодла еихшаны ихамазар, хымпада ихацхраа-уеит, иахзыманшәалахоит, акыр имариахоит иара агәын-кыларазы, ииашаны аилкааразы.

Убри аҗнытә, иарбанзаалак амилаттә литература атоурых ханалацәажәо, зегь рацхәа, заанатцы еилкааны ихамазароуп уи периодқәас иамоу.

Аха алитература атоурых периодла ашара мариазам, избан акәзар, ачыдарақәа рацәаны иамоуп, хаз чыданы иалкааны атцара иапсоуп хәа литературатцааҗык, царауаҗык иипхәазо апериод, даҗазы, ацхәатәи излаликаауа ачыдарақәа хада-

разам хэа ицхьазаны, даеа периодк иалаизѡар калоит. Нас-гы, аперидкэа рыбжьара абаатэы тэмц жэпа рыбжьагы-ланы иказам, аки-аки зынза еикэйтхазаны, еибатэымкэа, еихьыр-еивыр иказам.

Амилаттэ литература аѡурых иага агагэтасракэа: ашь-тыттракэа, акахаракэа амазаргы, еизаку процессуп, аки-аки еихылѣаауеит, иалкыкызаны икоу аперид цкьатѣкыа цьаргы иуцылазом. Убри акнытэ бжеихан атцарауаа аперид алыркаауеит иныкэырцшшэа (урысшэала «условно» хэа изышьтоу).

Ажэакала, алитература аѡурых аперидизация азура азтаара ласы-лассы еимактэы-еиѣактэны икэгылоит атцарауаа рыбжьара.

Ацсуа литература аѡурых периодла аихшара азтаарагы аамтала еимактэы-еиѣактэны икэгылахьеит. Азэырѡы ат-тааѡэа ргэаанагаракэа еикэшэомызт, еиуеицшымызт. Икан ацсуа литератураѣы хэ-периодк алкаатэуп анаххэоз, даеазныхгы ф-периодкны ишатэуп анаххэозгы. Ускан аамта даеакын, хзыкэныкэоз априципкэагы даеа кэзшьян ирымаз. Уажэшьта Асовет Еидгыла анеилаха ашьтахь, ацстаара шыатанкыла аеанапсах, алитературагы даеа хыр-хартак анаиу ашьтахь, хлитература аѡурыхгы даеакала хэхэапшуа, даеа принципкэак, даеа шэага-загакэак хрыкэ-ныкэо халагеит.

Иахьа хэзлахэапшуала, ацсуа литература аѡурых х-периодкны ишазар еиха ииашоуп хэа ицхьазатэуп:

Актэи аперид иатцанакуеит ацсуа милаттэ ѡыра ан-цэыртцыз (1862 шыкэса) инаркны Ацсны Асовет мчра шыакэ-гылаанза (1921 шыкэсанза).

Аѡбатэи аперид иатцанакуеит 1921 шыкэса инаркны Асовет Еидгыла еилахаанза (1991 шыкэсанза).

Ахпатэи аперид иатцанакуеит 1991 шыкэса инаркны (даеакала иаххэозар Асовет Еидгыла анеилахаз инаркны) иахьа уажэраанза.

Арт аперидкэа дасу злалахкааша ачыдаракэа раѡаны ирымоуп. Зеипш ххэаак ахасаб ала акэзаргы, игэахтап ацсуа литература аѡурых аперидкэа аки-аки злеипшым, дасу чыдаракэас ирымоу зеипшроу.

Апсуа литература атоурых актѐи апериод (1862–1921)

1862 шықәса инаркны 1921 шықәсанза, апсуа сахъаркыратѐ литература аиреи рапхъатѐи ашьаѐақәа аныкәнатџази ирпериодуп хәа ипхъазоуп. Даѐакалагы уи Апсны Асовет мчра шыақәгылаанзатѐи апериод азаххѐоит.

Ари апериод афныткәгы итџегы имачу ахѐтақәа (апер-иодқәа) рыла еихахшар кәлоит. 1862 шықәса инаркны 1912 шықәсанза имачымкәа хазы ачыдара змоу хѐтоуп хәа ипхъазоуп. Ари аамтазы, апсуа шәкѐфыра ахы цџырнагеит, апсышѐала акык-џбак анбан шәкѐқәеи, артџага шәкѐқәеи, ахархѐагақәеи акыпхъ рбеит, апсшѐахъ еитџаганы итрыжыит адинхатџаратѐ (акырсииантѐ, ауахѐаматѐ) шәкѐқәа, итытџит иара убас еиуеипшым анхашѐатѐ формақәа шымџапџатѐу иазкны ашәкѐқәагы. Ана-ара, иналак-џалакны ицџыртџуа иалагеит апсышѐала иџуаз апсуа рџаџџәа ркадрқәа. Апсышѐала ирыџуа иалагеит аѐар раазареи амилаџтѐ культура еиуеипшым рызџаарақәеи ирызкны астатиақәа.

Аха ари аамџа кџаѐ азы иоригиналтѐу апсуа сахъаркыратѐ рѐиамџақәа зџџырымџит. Абри аганахъала имџапџаз аус зегы асахъаркыратѐ рѐиамџақәа рапџаразы ѐазыкџаџарак иаџызан. 1862–1912 шықәсқәа ирыбжъанакыз ахѐџа кџаѐ, апсуа шәкѐфыра ашьақәгылареи, артџагатѐи, анхамџатѐи, ауахѐаматѐи литература ираамтоуп.

Актѐи апериод аѐы иалахкәар кәлоит анаџстѐи аџбатѐи ахѐџа кџаѐ. Уи иатџанакуеит 1912–1917 шықәсқәа ирыбжъанакыз аамџа. Абри аамџазоуп апсуа оригиналтѐ сахъаркыратѐ литературатџкџа ахы анцџырнагаз. Ара зегъ реихџа иалкааны рызбахѐ хѐатѐуп Д. Гѐлиа заанатџтѐи ирѐиамџақәа. Иара икәнагатџкџаны, ииашаны апсуа сахъаркыратѐ литература ашьатџркџы хәа дыпхъазоуп. Д. Гѐлиа 1912 шықәсазы Қарт иџижыыз апхъатѐи иџымџақәа реизга «Ажѐеинраалақәеи ахъыртѐрақәеи», 1913 шықәсазы хаз шәкѐны иџижыыз апо-ема «Арпызбеи апхъызбеи рышәкѐы» ароль дузџа нарыгзеит апсуа милаџтѐ сахъаркыратѐ литература ахацыркџазы.

Д. Гѐлиа рапхъазатѐи илитературатѐ рѐиамџақәа еидызкыло аизга «Ажѐеинраалақәеи ахъыртѐрақәеи» акыпхъ аарханы атџра иаанагоз, апсуа сахъаркыратѐ литература иит

хәә акәын. Уи нахыс-аахыс иаатит аңсуа сахьаркыратә лите-
ратура атоурых адакьакәә.

Аңсуа литература атоурых актәи апериод ахпатәи ахәта
кьаф иатданакуеит 1917 шықәса инаркны 1921 шықәсанза.
Ари аамта кьаф лымкаала излаказшьарбақәоу ирхадoup
хмилаттә литература ашьатаркфы Д. Гәлиа инаивагыланы,
даеа азәык-фыцъак афарацәагы ашәкәфыра рнапы ахьалар-
кыз. Урт ашықәсқәа рзы ашәкәыфәра иалагеит атыхәтәан еи-
цырдыруа икалаз: Самсон Чанба, Миха Лакрба, Иуа Когониа,
Заз Дарсалиа, Мушьни Ахашба ухәа убас даеа цытфык.

Абарт ашықәсқәа рзы, егырт ажәларқәа азәырфы
иреипшны, аңсуа жәларгы мыцхәы изырцыхцыхшаз, аду-
неи зегьы атоурых азы идуззаз ахтысқәа калеит. Урыстәылан
Октиабртәи ареволиуция дузза аиааира агеит. Аха, Қырт-
тәыла зегьынцәареипш, Аңсынтәыла аменшевикцәа ирым-
пытцахаланы иркын. Аменшевикцәа рхаан, аңажәлар
рыпстазаара лымкаала ихьантахеит. Аменшевикцәа аңсуа
жәлар рсоциалтәи рмилаптәи интересқәа рыгәхьаа ркуа
икамызт, иркәахауан, ассимилиатортә политика мфә-
пыргон. Фыц иины адунеи иныкәлоз аңсуа литература
акәзар, уи иара угьы иашьклахауаз маңмызт, ахатагы
цкьа аеамыргәғәацызт, цкьа аныкәара зымтцаң аңшқа
иеипш иуашәшәыран. Аменшевикцәа рхаан иара аказаареи
акамзаареи хәа ашәарта итадыргылеит..

Аңсны асоциал-политикатә тагылазаашьа шыуадафыз-
гы, Д. Гәлиа дапхьагыланы иааитцагылаз, усқантәи аңсуа
интеллигенция ахатарнакцәа ирылдыршеит, алитературазы
мацара акәым, иааидкыланы хкультура афариазы ихәартаз
ус дук аиҫкаара: 1919 шықәса 27 февраль инаркны атыттра
иалагеит рапхьазатәи аңсуа газет «Аңсны». Аңхьатәи редак-
торс иамазгы Д. Гәлиа иакәын. Иара зларкыпцыхшаз ашриффт
Қартынтәи иааигеит артцафы А. М. Чоңуа.

Ари агазет атыттра иахьалагаз, аңсуа жәлар рзы изыпсоу,
иахьынзахәартоу далацәажәауа, актәи аномер злаатуа
астатиафы Д. Гәлиа ифуан: «Аңсацәа ражәа иалоуп «амш
еапарак акара иазхаит» хәа, убас харгы «еапарак» акара
хапхьака хнеихьеит иахьа. Шьта, аңсацәа, лада шәыка, фәда
шәыка, шәеидышәкыл; афрей аңхьареи здыруа аус жәула
шәеитамхакәа, аңхьареи афрей ззымдыруа шәырзапхьала,

убас атцара змоуггы, атцара змамггы шәымч еилатцаны шәхы иашәырхәа, ажәабжә еимыжәда, ауаа афрей, ацхъарей, атцарей рахь рхы шәырха, ацәгъарақәа ирыцшәыркәкәала агазет ажәала, акыпцхь заархоу ажәала».

Ацсуа газет «Ацсны» атытцра иахъалагаз аменшевикцәа азныказы иацмытцкьейт, атыжъра ааныркыларц даушла иажәымлейт. Избан акәзар, иртахын дара рполитика амфатцгара иацхраауа икартцарц. Аха аредактор Д. Гәлией иааивагылаз ифызцәей ирыбзоураны, агазет даеа хырхартоуп иаиуз. Еихарак алитературей акультурей рызтцарақәа ирызкыз аматериалқәа ракәын ианылоз. Агазет инартбааны еиднакылейт Д. Гәлиа иацшыгаз амилаптә ус ду гәаццыхәарыла иадгылоз, ацсуа интеллигенция ахатарнакцәа. Агазет «Ацсны» аменшевиктә еихабыра шақәгәыгуаз еипш рыматц ауа икамлейт. Цабыргуп, еихаразак алитературатә фымтақәа ракәын ианылоз, аха ауаажәларра-политикатә зтцарақәагы ирылацәажәон. Иаарласынгы «Ацсны» абольшевиктә идеиақәа апропаганда рзурей аменшевикцәа акритика рзурей ашкә ииасит. Уи, хәарас иатахузей, аменшевиктә еихабыра ирычхауа, ианышәо хәа икәзамызт.

Агазет «Ацсны» фбака шықәса ракәын иантытцуаз, нас аменшевикцәа уи атыжъра иакәырхит, уаха азин карымтцейт. Аха, убри аамта кьаф иалагзаны, иара адакьақәа ирнылейт ацсуа литература атоурых азы акрызтцазкуа афымтақәа: еиуеипшым ацтсазааратә темақәа ирызку ажәеинраалақәа, афольклортә материалқәа, аурыси ақыртуей литературақәа рахьтә аитагақәа, аетнографиатә нтцамтақәа, ашколқәей, атцарей, аазарей, анхашәей ирызкны ухәа убас ирацәаны еиуеипшым аматериалқәа.

Агазет атыжъразы аиекааратә ус уадафқәа иара ижәфа ишықәзгы, Д. Гәлиа уа лассы-лассы икыпцхьуан ажәеинраалақәа, аитагақәа, еиуеипшым атцара-рккаратә зтцарақәа ирызкны астатиақәа.

1919 шықәса март мзазы итытцыз агазет «Ацсны» аномерқәа руак афы ианын Д. Гәлиа рацхъазатәи исахъаркыратә жәабжә «Атәым жәфан атцака». Ацсуа сахъаркыратә проза атоурыхгы абри ажәабжә акыпцхь анабаз инаркны иалагейт.

Д. Гәлиа ихатә инафсгы, ари агазет абафхатәра змаз азәырфы цәырнагейт, азәырфы еиднакылейт. Дара рзы иара трибуна бзианы ирызикалейт.

Рапхъазакәны «Апсны» адакьакәа рҕы акьыпхъ рбеит С. Чанба идрама «Амхәцъыр», ипоема «Цәгъаза дыссирын лара» (атыхәтәан «Ашьха тыпхә» хәа хъзыс изауз), И. Когониеи, М. Ахшбеи, З. Дарсалиеи, М. Лакрбеи ухәа даҕа цытфокьгы ражәеинраалакәеи еиуеипшым рыстатиакәеи. Агазет «Апсны» акәша-мыкәша зәааидызкылаз авторцәа зегъы Д. Гәлиа ихациркыз акультуратә, амилаптә ус ду ицнарыгзарц, ентузиазм дула ихатцхатц, икәаччо инаивагылеит.

Излаабо ала, актәи апериод азы апсуа литература иины рапхәатәи ашьаҕакәа ааихнагеит акароуп.

Д. Гәлиа апхәа днаргыланы, афра знапы налазкыз апсуа шәкәыфәцәа традиция дук рымамызт, рнапы зларкыз ау-сеипш даргыы қәыпшын, апышәа рыцәмачын. Уртқәа рнафс-гы, апсуа литература шыаҕа тбаала аизхара иапырхагаз рацәан. Ахәынтқарреи аихабыреи рганахъ ала, затца цхыра-ара дук рмоурыз, ирпырхаган, еитцаркьон. Мчымхарадоуп икартцаз ахәычгыы зларылдыршаз. Ианагъ ирпырхагахашаз акы рыцрыхон, еитцазкьашаз акы рышыкклахәуан. Апсуа шәкәыфәцәа зыргәамтцшаз даҕа хьаак рымамкәа, рымч-рылша зегъы гәатабгата алитературатә рҕиара мацара иа-зыркыртә, ахаакәитреи атагылазаашьеи бзантцгыы ирмоуит, аурыс хәынтқар ихаангыы, аменшевикцәа рхаангыы. Насгыы, ихадароу, алитература зцапыртцоз ацъажәлар рмилаптәи рсоциалтәи еикарамра игәкыдхыган, ихьантыцъза рыхәда икәыгәгәон. Ацъажәлар махәҕала аусура ихәылакәаханы иа-ман, итцарадан.

Абра зызбахә ххәази, урт иреипшкәази атагылазаашьа-кәа ирыхкьаны усқан алитература ажәлар аазартә, ажәлар рҕы нырра дуззак аманы, ирылатцәаны изыкамлазеит. Уи-моу, иаххәап, Д. Гәлиа рапхъазатәи ишәкәы иапхьашаз ауаа рхыпхъазара мацын.

Убас шакәугыы, усқантәи атагылазаашьа уадафкәа зе-гыы аaidкыланы, цкьа ххәҕы иааганы хазхәыцуазар, апсуа литература атоурых актәи апериод азы икатцаз аус зынза икәнахшыаратәи икам. Уи апериод азы, алитературатә жанркәа рахьтә, зегъ реиха апызара аманы икан ажәеин-раала. Иара убасқан рхы цәырыргеит апоемеи (Д. Гәлиа 1913 шықәсазы ифны итижьыз ипоема «Арпызбеи апхәыз-беи рышәкәы») ажәабжьи (Д. Гәлиа 1919 шықәсазы агазет

«Ацсны» ианитцаз иажэабжъ «Атəым жəфан атцака») ржанрқəа. Абри апериод азы иит адрама ажанргыы. Ацсуа литературафы адраматургиа ашыатаркəыс дыцхьазоуп иналукааша ашəкəыџы, ауаажəларратə усзуџы Самсон Иаков-ица Чанба. Уи идрама «Амхəцъыр» акьыпхь абейт 1919 шықəсазы агазет «Ацсны» адакьакəа рфы. Ари рацхьазатəи драмоуп ацсуа литературафы.

Хлитература ари актəи апериод азы изаланамгалеит апстазаара итцегы мєхакы тбаала иаазырпшышаз аповести аромани рейпш икоу ажанр неитцыхкəа. Инеидкыла-ны хəхəацшуазар, азеипш кəзшыкəа ируакын афольклор акыр иахьазааигəаз. Насгы алитература ахадаратə хыкəкыс ускан иамаз ажəйтə тас баапсқəа рəацереи атцарарккратə идеиақəа ажəлар рылартцəarei ракəын. Хəарас иатəхузеи, иаахтны ахəара шыцəгьазгы, Д. Гəлиеи С. Чанбеи ухəа азəык-џыцъак ускантəи авторцəа рəымтақəа рфы асоциалтə мотивқəагы рылыжжуан.

Ацсуа литература атоурых асбатəи апериод (1920–1991)

1921 шықəса алагамтазы, Ацсны Асовет мчра ашыкə-гыларазы атагылазашыа бзиақəа кəлеит. 1917 шықəсазы Урыстəылан аиааира згаз Октябртəи асоциалисттə революция анырра ду иканатцаз иабзоураны, Ацсынгы абри аамтазы Акоммунисттə партия аееибнатеит. Хышыкəса инарыкəгəыгуа ара амчра зымпытəхаланы икəз аменше-викцəа рполитика штцəурамыз, ишыргəакгəз ажəлар игəар-тəхьан, еилыркаахьан. Аурыси акыртуеи большевикцəа рыцхьараала, Ацснйтəи ацъажəлар бцъарштьхрала аменшевиктə еихабыра ахырхəеит. 1921 шықəса март 4 аены Ацсны Асовет мчра аиааира агейт. Абри амш инаркны, ацсуа жəлар ртоурых ифьцзəз ахырхартə аиуит.

Аха Асовет мчра анышыкəгылаз актəи ашыкəсқəа рзы, ажəлар асоциалисттə еизыкəзаашыкəа рылартцəаразы ацъа-баа ду атəхын. Атəыла зегь рыла еитцəханы икан. Ажəлар тцарадан, апатриархал-феодалтə еизыкəзаашыкəа шəы-шыкəсала ирылаены, иткəаны ирыман рыбзəзарафы, ркуль-

турағы. Ақытанхамға псығын, еитдахазан, ааглыхра гәйгә-тажын, амғақәа қаттамызт.

Иуадафын амила́ттә зтцаарағы. Уаанзатәи а́тагылазаа-шыақәа рғы ажәларқәа азәи-азәи рыгәра еибамго икан, бжеихангы итқьытқьеибашьон. Аексплуататорцәа ажәлар-қәа реизааигәатәра иашьтамызт. Уимоу, азәи-азәи еиқәызт-хашаз, иғытғибаго иқазтшаз аполитика акәын имғапыр-гоз. Хажәларқәа реиқәытхара иазкыз аполитика еихагы итархеит аменшеви́кцәа рхаан.

Шьа́танкыла а́еапсахит а́цсуа жәлар ртагылазаашья. Уаанза изиндаз, гәцаракра змамыз, уажәшья асовет жәларқәа ртаацәара дуззағы, зинла дара зегы ирақараны инарыла-гылеит. Еиха-еиха итбаахон, итцаулахон а́цсуа жәлари егырт асовет жәларқәеи реимадаратә процесс.

Акоммунисттә партией Асоветтә еихабырей, а́цстазаара егырт аганқәа зегь реицш, дасу ажәларқәа рмила́ттә куль-тура а́еиарагы аханатә игәцараркуан. Асовет мчра аны-шыақәгыла актәи амшқәа инадыркны еиха-еиха итбаахо иа-лагеит а́цсуа бызшәа ауаажәларратә функция, а́цсуаа атцара ахьыртцоз А́дснытәи ашколқәа рғы ахадаратә матәарқәа ируакны иаларгалеит, а́цсышәала имғапырго иалаге-ит аофициалтә еизарақәа, иазхаит а́цсышәала итрыжьюа ашәкәқәа рхыпхьазара. 1921 шықәса апрель мза 20 инаркны итытцуа иалагеит а́цсуа советтә газет «А́дсны қапш».

Хәарас иатахузей, а́цстазаарағы имғапысуаз шьа́танкы-латәи аитакрақәа азхарыма хәа али́тературағыгы гәгәала ианыпшит. Зегь рапхья иргылыны иаххәозар, ари апериод азы иқазшьярбагақәоу ируакуп а́цсуа ли́тература арәиара знапы алакыз ашәкәыфцәа рхыпхьазара иахьазхаз. Асовет мчра рапхьатәи ажәашықәсазы рымчқәа фбартәыртә, ргәы азтаны, рхы иақәгәыцуа икалеит, уаанза али́тература арәиара знапы алазхьаз: Д. Гәлиа, С. Чанба, И. Коғониа, М. Ахашба, З. Дарсалиа, М. Лакрба. Урт инарывагылеит абафхатәра змаз а́фарацәа: Владимир Агрба, Леуарса Кәытцниа, Иван Папас-қыр, Отар Демерц-ица, Платон Чкадуа. Ари апериод азы и́фарацәаны а́цсуа ли́тература иналагылаз азәырфы анафстәи ашықәсқәа рзы иналукааша шәкәыфцәаны ишыақәгылт.

Иара убас, ххағы иааганы игәнахкылароуп акырза зтцазк-уа даеа хадаратә қазшыакгы. Изакәу уиоуп, неифымсрыда

ацсуа шәкәыѳѳѳѳ зегъы хьахәаѳахәада игәырғъаны иапы-
леит Ацсны Асовет мчра ашьақәгылара. Уи иацөыхкъаз ма
сазыразхарыма хәа икәанызануаз азәызатцөык идамзаргъы
ацсуа шәкәыѳѳѳѳ дкамлеит. Убри акнытө, ицсабаратөуп
урт ашықәсқәа рзы Акоммунисттө партия имѳацнагаз
асоциалисттө еитакрақәа рфёи ацсуа литература ргъажөѳаны
иахьаакәгылаз. Уаанза хашәкәыѳѳѳѳ иахьынзарылшоз
ала ахра зуаз, асоциалисттө идеиақәа рзышәахәара, ажәлар
рылартцәара иазыркит.

Ицёырцит апсуа литературазы иёыцзаз атемакёа. Аша-жэатэи ашыкёскёа рзы зегь реиха апызара рыман Асовет мчра ашыакёыргёгэаразы, В.И. Ленини Октиабртэи асоциалисттё революциеи ухёа, аёыц пстазаара иадхёалаз атемакёа. Неиоымсрыда апсуа шёкёыооцёа рапцтамтакёа рёы анс акёу, арс акёу ареволюциеи асоциалисттё идеиакёеи рыбжьы рныоуеит. Насгы, ажэытэи-аёатэи пстазааракёа еиёаргыланы, еиёырцшны, ажэытё акёызбара иадхёалаз атемакёа алитература ихтакны иаман. Абри апериод азгы апсуа литература иаланагалеит имачымкёа афольклортё темакёеи асиужеткёеи ирылхны арёиамтакёа.

Ацсуа литературатура ашьатаркфы Д. Гәлиа ирфеиара ари апериод азы иасакъахэымтатцөкьаны икалеит, аха алитературатэ усура мацарала ихыркөшамызт. Иара истол дадтәаланы ашәкәыџора мацара дафымызт. Ари апериод иатцанакуа ашқәсқәа рзы Д. Гәлиа алитературатә рфеиамтакәа раццара инаваргыланы, аңбабаи аамтеи рацәаны ирықәирзит аичекаратә ускәа рымџацгаразы, ашәкәыџоцәа фарацәа рычыхыраареи реидкылареи рзы. Насгьы, 1924–1925 шықәсқәа рзы Қарттәи ахәынтқарратә университет афы ацсуа бызшәа иазкны алекциақәа дрыпхьон, ацсуа бызшәеи, ацсуаа ртоурыхи, реинографияеи, рфольклори наукала ититцауан. Абарт ашықәсқәа рзы иара иҟны итижбит ашәкәқәа: «Ажеинраалақәеи, ахьзыртәрақәеи, ашәақәеи», «Ацсны атоурых» актәи атом, «Ацсуа календар», «Ашәарыщара анцәахәи ашәарацыра бызшәеи ацсуаа рфey», «Ацсуа грамматика иазкны аматериалқәа» үхәа убас егьыртгьы.

Асовет мѣра Аѣсны ианышыаѣгыла ашытаѣхъ, мызѣаак аатуаны Д. Гѣлиа еиѣрикаит еитатуаз аѣсуа театртѣ гѣыѣ (атруппа). Ари атеатр репертуарлагы иара еиѣѣиршѣар аѣ-

хейт. Убри акнытэ, атеатр икэнаргыларц азы, аамта кьае иалагзаны аурысшэахьтэ апсшэахь еитеигейт ф-пиесак: «Хир акэзаант ахакеитра!», «Сара сыпсит», акыртшэахьтэгьы ф-пиесак еитеигейт: «Оыцба амлашьцэа», «Мыш мыжда».

Д. Гэлиа инапхгарала еифкааз апсуа театртэ труппа иалаз артистцэа арт апиесакэа ыкэдыргылейт акыр апсуа кытакэа рфы, 1921 шыкэса апхын мзакэа рзы, ажэларгьы дара акраамта ирхамыштыртэ иргэапханы ирыдыркылейт. Д. Гэлиа ихатэ атдыхэтэан иавтобиографияфы излаифуаз ала, ускан «апсуа кытакэа рфы атруппа имфаднагоз акэгьыларакэа ныхэак еипшын»*.

Абарт ашыкэскэа рзы игэгэахейт, ишэит, уаанзагьы хлитература аматц азура иалагахьаз, Самсон Иаков-ица Чанба ибафхатэра.

С. Чанба икэнагатцэкьаны апсуа литература ашарпые-тэакэа руазэы хэа дыпхьазоуп. Иара абафхатэра зманы Д. Гэлиа иааивагылакэаз дреиуоуп. Фашьара зкэым, ахатэ чыдара змаз, абафхатэра ду илан.

С. Чанба аус иуан алитература ихадароу ажанркэа зегьы рфы: апоезияфы, апрозафы, адраматургияфы. Иахьабалак имацымкэа итцоураны апсуа литература афеиара ианыпшыртэ алагала каитцейт. Иара ирфеиамтакэа ирыбзоураны, апсуа драматургия иит, ишьакэыргэгэахейт апроза, афеиара аиуит апоезия. С. Чанба ибзоураны, афажэатэи ашыкэскэа рзы, апсуа литература иаланагалеит прозала ифу ажэеинраала ажанр.

Алитературатэ рфеиара анафсгьы, С. Чанба Апсны Асовет мчра ашьакэыргьыларазы акэпафцэа дыруазэкын, дкоммунист иашан, уаажэларратэ усзуфын, акыр ахэынтқарратэ ускэа инапы рылакын, напхгара ритон, Апсны асоциалисттэ культура аргьыларак активла далахэын, амилиаттэ кадркэа еитцаиаазон.

Хзыхцэажэо апериод азы, С. Чанба апроза аганахьала иифыз рахьтэ, иаарылукартэ икоуп ажэабжькэа: «Агэак ашэа», «Ыы, алла!, аллах!», «Ашэт капшь зфеу атцла».

С. Чанба иифыз ажэабжь кьае «Агэак ашэа» амхацырра атема иазкуп, уи апсуа жэлэр этанаргылаз атрагедия илахьей-кэтцагоу гэлаларшэарак ахасабала иаанарцшуейт. Амцхатцара афеацера иазкуп казарыла ифу асатиратэ жэабжь «Ыы, аллах!

* Д. Гэлиа. Иалкаау. Акэа, 1973, ад. 9.

Аллах!» Утэы-стэы азы анхафы ажэйтэтэи ипсихология, адгьыл азы ипсыцэгъара, икацбеира зеипшраз исахьаркны иахнарбоит асоциал-психологиатэ новелла каймат «Сабду ихэыштаара ахахэ». Жэеинраала формала иаптцоу С. Чанба ифымтакэа ируакуп «Ашэт кэцшы зэоу атцла». Уи Октиабртэи асоциалисттэ революция дузза хэышыкэса ахытра иазкны ифит 1922 шыкэсазы. Адац гэгэакэа рыла итцауланы адгьыл иалагылоу ашэт кэцшы зэоу атцла ду арака Октиабртэи аре-волюция иасимволны иаарцшуп.

С. Чанба ифун асахьаркыратэ очерккэагы. Иара иоуп рапхьазакэны апсуа литературафы аиндустриатэ Ткэарчал иазкны аочерк зфыз (аочерк «Ткэарчал», 1930 ш.).

Апроза аганахьала, афажэтэи ашыкэскэа рзы, апсуа литература акыр ианыпшыртэ алагала кайтцеит М. Ахашба. М. Ахашба иоуп апсуа литературафы асатиратэ проза ашьаа зкыз, ашьапы икэзыргылаз. 1929 шыкэсазы иара итижыыз аизга зеипш хызыс иаман «Алло!». Аизга еиднакылаз ажэабжькэа («Алло!», «Ацуныхэа акы иапсам схэон, аха...»), «Хай, дад, аписар, закэйтэ кампаниоузеи, ишаахаухэара!») еихаразак асатиратэ кэзшыа рыман, ускантэи аамтазы акту-алра змаз атемакэа ирызыкын.

Асовет мчра Апсны ианышыакэгыла актэи ажэашыкэса-зы, апсуа литературафы, апроза инаваргыланы, апоезия-гы афеиара аиут. Уимоу, апроза аткысгы апоезия амехак тбахеит ххэартэ икоуп. Ари апериод азы апоезияфы иналука-аша атып ааникылоит Иуа Абас-ипа Коғониа (1904–1928 шш.).

И. Коғониа апсынтцы наза шимоузгы (иара фажэи цшыба шыкэса роуп инитцаз), апсуа литература иины ашьапы ианыкэгылоз аамтазы, имфашахуа алагала ду кайтцеит. Асо-вет мчра шыкэгылаанзагы афра далагахьан, аха итынханы ихамоу еихаразак уи ашьтахь иифкэаз роуп.

И. Клогониа алитературафы дцэыртцит дпое-тирик-ны. Илирикатэ жэеинраалакэа рфы иаарылукаартэ икоуп ипсадгьыл Апсны абзиабарей, афатэ цстазаарей азышэа-хэарей реипш икоу атемакэа. Абарт атемакэа ирызкуп еи-цырдыруа иажэеинраалакэа: «Ахакеитра», «Тэрада анха-ра», «Жэашыкэса тцеит илашоижьтеи Урыстэылан» (ари атыхэтэантэи ажэеинраала Октиабртэи асоциалисттэ революция дузза жэашыкэса ахытра иазкуп, ифуп 1927 шыкэсазы), «Апсны» ухэа убас егыртгы.

Арт ажэеинраалакэа рэы И. Когониа хара даабойт апсуа литературафэы Октябртэи асоциалисттэ революция дуззеи, уи иабзоураны хажэлэркэа рыцстазаарафэы имѡапысуаз асоциалисттэ еитакракэеи дрышэахэафны.

Иара убас, апсуа литературафэы рапхьаза апеизажтэ лирика ашьапы гэгэаны изхаз И. Когониа иоуп. Апоет ипеизажтэ лирика акнытэ иказшьарбагоуп ипсадгьыл гэакыа Апсны ашьахэеи, акаршэракэеи, азырѡашкэеи, ахауа зѡыдеи рсахьакэа убла ихгылартэ итызхуа иажэеинраалакэа: «Атцх тэца», «Аапын хэылбыгеха», «Кэаначхьыр», «Азын тых», «Азын», «Азын мшы», «Акарматцыс».

Апоет зака баѡхатэрала афатэ аамта дазышэахэоз акара, дрыкэызбон агычра, атцас баапс (ажэеинраала «Агыч мыжда рыцха»), абжыгалдызцэа, абарбарыѡцэа, ацэгъахэацэа, аашьацэа, афьжэцэа, ахымдыр-бзамыкэкэа (ажэеинраалакэа: «Шака деичырчаѡузеи!», «Шака деитахэатэузеи!», «Шака игэы дажыѡузеи!»).

1925 шыкэсазы хазы итытцит И. Когониа ипоемакэа еидызкылоз ашэкэы. Уи ианылаз апоемакэа тематикала еиуеипшымы, аха ирзеипшу, еидызкыло рахьтэ ихадароу уиоуп, дара зегы афольклортэ сиужеткэа рыла ишьахэгылоуп, апсуаа ржэйтэ базаракынтэи иаагоуп. Апоемакэа «Маршба-наа шыкэибахуаз», «Зосхан Ачбеи Жанаа Беслан ипацэеи» рэы апоет илиршеит ихьшэоу афеодализм ахаан Апсны асоциал-класстэ кэцара, антогонисттэ еиѡыхаракэа ицарны ишымѡапысуаз сахьаркырала раарпшра. Иара убас ихьшэоу афеодализм ахаантэи аѡоурых-фырхатцаратэ хэамтакэа ирылхуп апоемакэа: «Ашэы Данакеи Акарач Бакэыкэи», «Мшэагэ кыаѡи Папба Рашьыти». Арт апоемакэа сахьаркырала ирцабыргны иаадырпшуеит афеодалтэ эпохазы апсуаа ргэылацэа ркынтэ иаауаз аимтэацэеи дарей (еихаразакгыы Нхытц-Кавказынтэи иаауаз акэылацэа) таха шрибамтэоз, тыххэаптэара змамыз атэымуаа Апсны иахьакэлэоз ацъажэлэр рзы ишгэыптэагаз, ишхыртэагаз, афеодалцэа ажэлэркэа шеичдырчоз.

И. Когониа ибзоураны хлитературафэы ишьакэргэгэахеит, иара икынзагыы зхы цэырызгахьаз, апоема ажанр.

Иаидкыланы, И. Когониа иажэеинраалакэеи ипоемакэеи ажэлэр бзиа ирбеит, ирласынгыы ирылатэеит. Хлитература

аизхараҕы этап ҕыҥны иҕалейт. Аха И. Когониа ирҕиамтаҕа ртцаки ридеиеи рымацара ракезам аус злоу, апхыаоцэа хыз-хыз, бзиа ирбо иҕазтаз. Абаохатэра змаз апоет иоымтаҕа еиҕикаауан ирышашэалахашаз формалагы, инартбааны ихы иаирхэон традициала афольклор иамаз асахьаркыратэ хархэагаҕа. Апоет казарыла илиршеит дызлацаэажэоз асахьаҕа еилыкка уаф ила ихгылартэ, ргэынкылара мар-иахартэ ртыхра. Апрофессор Ш. Инал-ипа ииашаны излаз-гэеитэ ала, «И. Когониа иоымтаҕа пасанатэ аахыс иахьа уажэраанзагы апхыаоцэа рыцсы иалахоит, аестетикатэ гэхэара рнаҕоит, ианагы срыцхьаландаз ухэо иҕоуп. Аха рацхьаза иантытуаз аамтазы, хлитература аңҕаз, акыр ианмачыз, урт зыцсаз, анырра икартаз, хэарас иатахузеи, хараза еихан. Убриазы, иаххэап, апсышэала ашэкэыпхьара абзиабара ауаа рылартаара аус ду акны урт ирылшаз шыар-да ирацаоуп. Урт, даеакы еипшымкэа, мыцхэы ажэлэр ирылатэаны иҕан. Тематикала иахьырзааигэази, апхьараҕы уамкуа-уамыштыа, уҕаҕы иааиуа еикэыршэаны иахьыҕази рзы зегы даара бзиа ирбон. Апхьара, афра ззымдыруаз ауаа баракаэтэҕагы шыоуки-шыоуки апыҕкаҕаа ирхэон рыбжакы. Акытаҕаа рҕы уахьнеилакгы, апхьара иазкааз ашколхэыцкэа ирыдеизаланы, ҕари-бырги иагарааны ухэар-гы, урт апоемаҕаа ргэы иахэаны ирзызырдуан» *.

Иахарбаҕаз рнаосангы, аоажэатэи ашыкэскэа рзы апсуа литература, лымкаалагы, апоезиа аҕиара иацхра-ашаз аускэа еиҕеаахейт. 1928 шыкэсазы ишыаҕэгылейт Апснэти апролетартэ шэкэыоцэа рассоциация хэа хэзыс измаз аорганизациеи агазет «Апсны капш» аредакциеи рымчкэа еилатаны, иара уи ашыкэс азы атыжыра иалаге-ит аизга «Етцааҕаа», ианылон еихаразак авторцаа ҕарацаа ражэеинраалаҕа. Рацхьазакэны убра акыпхь рбейт Л. Кэытэни, О. Демерцэ-ипеи, В. Агрбей заанатэи ражэеин-раалаҕа.

Аоажэатэи ашыкэскэа рзы апсуа литератураҕы лымкаа-ла амехак тбаа аманы иҕеиет адраматургия. Ашэкэыоцэа ари жанр лымкаала реаныршэейт, ихтакны ирыман. Апро-фессор Ш. Инал-ипа излаифуала, «адраматургия ускан абас иаха онапыкла изыркыз, иаха цхьацара ахьамаз машэырны

* Ш. Инал-ипа. Апсуа литература атоурых акнытэ. Акэа, 1961, ад. 223.

иҗамлазеит, избан акәзар, убри аамтазоуп апсуа жәлар рмилаттә җазара, ртеатр апсы аталара ианафыз. Ускан җыцбарх ибаны, ихатцхатц ашыақәыргылара иафын. Д. Гәлиа еиқәиршәон атеатр репертуарла, аурыс бызшәеи ақырт бызшәеи рҗынтә еитеигон апиесақәа. Ишдыру еипш, җыц иааидыркылаз атеатр зназы даараза иацәмачын апсуатә репертуар. Убри ақынтәи, ареспубликаҗы акультуратә ргылара апрактика рҗацхә иқәнаргылаз акрызтцазкуа ари ауснагзатә рхаҗы иааганы, апсуа шәҗәыфәцәа иапырттеит акымкәа-фбамкәа аоригиналтә драматургиатә рҗеиамтақәа» *.

Ара зегь рацхә рызбахә хәатәуп: С. Чанба, З. Дарсалиа, насгьы М. Аҳашба, В. Агрба, С. Бжәниа.

Җазлацәажәо аамтазы, апрозатә рҗеиамтақәа рнафсгьы, С. Чанба ифит имачымкәа апиесақәа. Сахьаркыратә җазарылагьы, идеиатә тцакылагьы урт иаарылукаартә икоуп «Апсны-Җаным», «Ихәфсхәоу амшқәа рахьтә акы», «Къараз», «Афы иашьыз ипсцәа итҗәыуон», «Анцәа Саваоф».

«Апсны-Җаным», аменшевикцәа рхаан, Апсни апсуа жәлари зтагылаз апстазаара уадаф аарцшра иазкуп. Апсны Асовет мчра ашыақәыргылара иахьзынфылоуп «Ихәфсхәоу амшқәа рахьтә акы», ареволюциатә хтысқәа аанарцшуеит апиеса «Къараз», ашыцылара баапсқәеи амцхатцарақәеи җапырҗеуеит «Афы иашьыз ипсцәа итҗәыуон», «Анцәа Саваоф».

Арт ашықәсқәа рзы адраматургиаҗы алтцшәа бзиақәа иманы аус иуит апрозаик, адраматург З. Дарсалиа. Уи ифымта «Ажәйтәра иагаз» тоурых-базаратә драмоуп, атеатр асценаҗы ианықәдыргыла, ақәҗиара бзиа аманы, ахәапшцәа акыраамта ргәалашәараҗы иаанхартә икалеит.

Иара убас, апсуа драматургиа аҗиаразы акыр ихәартаны икалеит З. Дарсалиа ипиеса «Аныхеи агәтыхеи», М. Аҳашба икомедиа «Аҗапшъара», С. Бжәниа ипиеса «Зхы иақәйтхаз Кәычыта», афырхатцара-революциатә тцакы змоу В. Агрба ипиеса «Апша лаутцар, афыртын ааурыхуеит» ухәа убас даҗа акык-фбак.

Излаабо ала, афажәатәи ашықәсқәа рзы апсуа литература пхәака шыаҗа гәгәак канаттеит. Мәхақы тбаала, ганрацәала апстазаара гәылтәааны иаанарцшыртә иаразнак изыҗамлазаргьы, ахадаратә мфә илнахыз иашан, еиҗяага-

* Ш. Инал-ипа. Апсуа литература атоурых ақнытә. Ақәа, 1961 ш., ад. 86.

мызт. Хэарас иатахузеи, алигература қыпш макъанагы ацсыгерақагы уафы иадибалартэ икан. Апоемеи адрамеи алахамтдозар, афажэатэи ашықэсқэа рзы, еихаразак аґиара зауз ажанр ссақэа, ажэеинраалеи ажэабжьи роуп. Ацстазаара ганрацэала итыртэааны аарцшразы иатахын аповести арома-ни реипш икоу аепикатэ жанр неитыхқэа рымпытцахалара. Усеипш икоу афымтақэа рцэыртэра ацсуа лигератураґы иа-налыршахаз афажэижэабатэи ашықэсқэа рзоуп.

Афажэижэабатэи ашықэсқэа рылагамтазы еидкылахе-ит Асовет еидгылаґы уаанза ицсақъаны иказ ашэқэыффэа ргэыцқэа. Амилаттэ лигературақэа зегы рзы итцоуроу аныр-ра дузза канатцеит 1932 шықэса апрель 23 рзы «Асахьаркыра-лигературатэ организациақэа реиташьақэыргылараза» хэа, ВКП (б) Ацентртэ Комитет иаднакылаз ақэтцара. Уи инаркны еиґкаахеит харабґара акэымкэа, иаку аорганизациа – Асо-вет шэқэыффэа Реидгыла. Ари иаанагоз, милатрацэала аи-лазаашьа змоу асовет лигература арґиаразы аетап ґыц иала-геит хэа акэын.

ВКП (б) Ацентртэ Комитет зызбахэ ххэаз ақэтцара анадна-кыла, инақэыртцакны, иара убри 1932 шықэсазы, еиґкаахеит Ацснйтэи ашэқэыффэа еидызкылоз аоргкомитет, 1933 шықэса инаркны еиґкаахеит Ацснйтэи ашэқэыффэа Реид-гыла. 1932–1941 шықэсқэа ирыбжъанакыз аамтазы итытцуан ацсуа лигературатэ журнал «Ацсны қапшь» (1939 шықэсазы уи ахьз цсахын, нас иахьзыртцеит «Алигературатэ журнал» хэа). Аобласттэ газетқэа «Ацсны қапшь», «Советскаиа Аб-хазиеи» уаанза ааста алигературатэ этцаарақэа гэцараркуа иалагеит. Насгы, 1932–1935 шықэсқэа рзы итытцуан агазет «Ацснйтэи асоветтэ шэқэыффы» (ацсышэалеи, қыртшэалеи, урысшэалеи, бырзен бызшэалеи). Арт афактқэа хымпада алигература аґиара акыр иацхрааит, иґыцыз етапны иазы-калеит.

Ацсуа лигература атоурых абри апериод азоуп ґы-гэґала ицэажэо, абжьи егырт ажэларқэа рлигература иналафуа ианыкалаз. Уаанза ацсшэахь еитаргон акэымзар, ацсшэахьтэ даеа бызшэақэак рахь еитаганы, зегьеидгылоутэи апхьаффэа ирдыруаз ацсуа сахьаркыратэ реиамтақэа мачзан. Афажэи-жэабатэи ашықэсқэа инадыркны, ацсуа шэқэыффэа рыр-ґеиамта лыпшаахқэа аурысшэеи ақыртшэеи ухэа, егырт

ажеларкэа рбызшэакэа рахьгы еитарго иалагеит. Ари афакт-гы хымпада хмилаттэ литература аизхазыгъара иазхэоу процесс ҕыцын, афбатэи апериод иаказшьарбагакэоу ируакуп.

Ихэатэуп иара убас даҕа тагылазашыак азбахэгы. Иага умхэан, уаанзатэи апериод азы хлитератураҕы афолькло-ризм апызара аман. Ари апериод азы еиха игэгэахеит егырт алитературакэа рнырра, реигэныфара апроцесс. Ацсуа шэкэыфэцэа еиха-еиха рыгерыдырхалон, реырзааигэартэ-уан амш икэнаргылоз азтаара уадафкэа, ареалтэ цстазаара. Ацстазааратэ цэырттракэа, азтаара уадафкэа исахьарку ажэала раарцшраан, ашэкэыфэцэа асоциалисттэ идеиакэеи адунеихэапшышыакэеи набыцрада ирыкэныкэо иалагеит.

Акэра ду змоу алитературакэа (аурыс литература, ақыртуа литература) ртоурых аҕы еиуеипшымыз аамтакэа рзы еиуеипшымыз алитературатэ хырхартакэа ирнысит. Иах-хэап, аромантизм, акритикатэ реализм ухэа. Ацсуа литера-тура акэзар, урт реипш алитературатэ хырхартакэа зегы ирнымсыр ада цсыхэа амамкэа икамлазеит. Афольклортэ стадиа ишынтытызтэкэа, ишиашаз ареалисттэ цстазаара агэынкыларахь, ампыттахаларахь еихеит. Ари ацсуа лите-ратуразы мацара акэым, иара еипш икэыпшыз асоветтэ литературакэа зегы рзы иказшьарбагоу процессуп. Иан-фытхаха инаркны ацсуа литература агуманисттэ кэзшыа аманы иҕеион. Агуманисттэ пафос ианагь итдаулахон, иаз-хауан. Афажэижаабатэи ашыкэскэа рзы хашэкэыфэцэа реыршэеит хтэылаҕы икалоз азеипш хтыскэеи аитакракэеи реырзааигэатэны раарцшра.

Афажэижаабатэи ашыкэскэа рзы, хтэыла иахьабалак еипш, Ацсныгы ааглыхратэ индустриализациеи ақытан-хамфэа аколлективизациеи рымфэа икэын.

Ацсуа литератураҕы абри апериод азы аҕиара роуит уаанза зшыапы зкхьаз ажэеинраалеи, апоемеи, ажэабжьи, адрамеи ржанркэа, ҕыц иаланагалеит аповести аромани реипш икоу аепикатэ фымта неитцыхкэа. Абри апериод азоуп ацсуа литератураҕы акритика ажанргы иины аҕиара иана-лагаз.

Арт ашыкэскэа рзы, ацстазаара ахата еипш, алитерату-рагы акыр илахэыххеит. Ацстазаара ласны иҕеион, аҕеита-накуан. Алитература кэыпш иазымариамызт иласны имфэа-

чысуаз ареалтә процесс удаџ иахъзаны, ииашаны еилкааны, сахъаркыраала аарцшра. Атагылазаашъақәа неидкыланы цкъа хрызхәыцыр, хмилаттә литература иалнаршаз мацзам.

Ари апериод азы хлитература тематикалагы аџартбааит. Ихадароу, ирылыхәхәо теманы икалеит ажәйтәи аџатәи хацәнымырха реикәпара, аџатә аиааира, ашъақәыргәгәара. Ари атема хашәкәыџцәа махәта рацәала, еиуеипшым аформақәа рыла иаадырцшуан. Акыр иазхаит, ишьтытцит асахъаркыратә казарагы.

Аџажәижабатәи ашықәсқәа рзы Д. Гәлиа инаивагыланы апоезиаџы ацстазаара џыц ашъақәыргәгәара атема активла аус адырулон иааитцагылаз егырт апоетцаагы: Леуарса Кәытцниа, Қбаазым Агәмаа, Шалуа Цәыцба, Леонти Лабахәуа, Отар Демерцъ-ица, Баграт Шъынқәба.

Абарт ашықәсқәа рзы, лтцшәа бзиала ацсуа поезиаџы анырра ду казтцз дреиуан абаџхатәра иаша змаз апоет Леуарса Бида-ица Кәытцниа (1912–1941 шш.).

Л. Кәытцниа ацсуа кыпцхь аџы дцәыртцит аџажәатәи ашықәсқәа рынтцәамтазы, аха итынханы ихамоу ахадаратә џымтақәа анацитцаз аџажәижабатәи ашықәсқәа рзоуп. Аамта кбаџла иџит хыпцхызара рацәала ажәеинраалақәеи апоемақәеи. Иара ацсуа литератураџы асоветтә тематика џыц рацхьаза инартбааны зџымтақәа ирныцшыз апоетцәа дыруазәкуп. Иџуан ажәеинраалақа, апоемақәа.

1932 шықәсазы акыпцхь рбеит Л. Кәытцниа ипоемақәа: «Апролетар», «Ткәарчалргылар», «Ленин», «Миллион бжы», «Акомџар», «Шәзырџы». Арт апоемақәа зегы тцакылагы, тематикалагы, идеиалагы аџыц аамта иакәџызтуа рџеиамтақәоуп, настгы дара рџышъа аформа аганахъалагы акыр иказшьарбагоуп. Еиџартәышъала, ирхылтцуа азеипшшьтыбжы зейцшроу ала, интонациала, урт иугәаладыршәоит аурыс советтә поет дузза В. Маиаковски иажәеинраала ииџартәышъа, уи ипоезиа абжы. Иџашъом В. Маиаковски ипоезиа итцоураны ацшаара иаџыз ацсуа поет ишиныцшыз, ишинырыз.

1933 шықәсазы Л. Кәытцниа итижыт апоема «Шъаризан». Ари апоемагы тематикалеи идеиатә тцакылеи уи аамтазы акыр иказшьарбаган. Иара ажәйтә тцас баапцқәеи аџатә казшьақәеи реиџагылар, настгы аџатә аиааира шаго аарцшра

иазкуп. Иара убас, тематикала афатэи ажэйтэи реифыхара иазкуп Л. Кэытэниа 1936 шыкэсазы итижыыз ипоема «Даур». 1934 шыкэсазы итытэит Л. Кэытэниа иажэинраалакэа реизга, «Аамта бэиа» хэа зейпш хызыс иаманы. Уи аизга еиднакылаз рахэтэ идеиатэ тэакылеи, тематикалеи, поезиатэ кэзарылеи иаарылукаартэ икоуп ажэинраалакэа: «Ашэа хэа, Мурат», «Акомфэр», «Ахьча», «Кавказа», «Пушкин», «Москва» ухэа убас егыртгы.

Дара убарт ашыкэскэа рзоуп асовет уаа Ткарчалтэи арацэтхырта шахтакэа хтуа, аиндустиатэ калакэ дыргыло ианалагаз. Ацсназы Ткэарчал аиндустиатэ калакэ аргыларэ ыыцбарахы ацстазаарафгы, алиитэратурафгы. Убракоуп хыпхыазара рацэала ацсуа советтэ усуоцэа рыккласс шыакэгыло иахыалагаз. Убри акнытэ, афажэижабатэи ашыкэскэа рзы, Ткэарчал иадхэалаз аиндустиатэ тема азэырфы ацсуа поетцэа ихтакны ирыман. Аха уеизгы, ари атема рапхыза хлитэратурафы ицэырызгаз Л. Кэытэниа иоуп (апоема «Ткэарчалргыларэ», ажэинраалакэа: «Ацех акны», «Астанок акны», «Ткэарчал», «Аусуцэа рашэа», «Ауси агэыбылреи», «Агьеф усуцэа рахь», «Рапхызатэи адэыцба» ухэа убас егыртгы). Ацсуа поезиэфы рапхызакэны Л. Кэытэниа иоуп ацсуа жэлэр ирылтэыз рапхызатэи аусуфы – ашахтиор ихэфсахыа апызтэарц иакэызкыз (ажэинраала «Аусуф ыыц»).

Л. Кэытэниа ипоезиэ иагэылганы игоуп ацэа азышэахэара аидеиэ. Апоет фырхацэас иипхыазэ, аашыара ззымдырзэ, агыарахэа аус уадафкэа ирытэагылоу, атэыла ахафэра еитэзкуэ, амшхэыбзазарахы икылызгэ аусуцэеи анхацэеи роуп.

Хэзлацэажэо апериод азы ацсуа поезиэ афэра уафы ианибаалартэ зышты анызтэакэаз дыруазэкуп апоет Шалуэ Тэыцэба. Афэра далагеит афажэатэи ашыкэскэа рынтэамтазы. Рапхытэи иара иажэинраалакэа акыпхы рбейт 1932 шыкэсазы «Ацсуа фэр шэкэыфэцэа ражэинраалакэа» хэа, зейпш хызыс изманы итытэыз аизгафы. 1934 шыкэсазы хэзы шэкэны итытэит Шы. Тэыцэба заанаттэи ипоезиатэ фымтэакэа еидызкылаз аизга «Акама» хэа, зейпш хызыс иаманы. Ари аизга ианылеит апоемакэа: «Акама», «Атаца», насгы ажэинраалакэа.

1937 шыкэса инаркны 1954 шыкэсанза Шы. Тэыцэба зэлымдарыла дахганы, алиитэратуэ рфэиарагы дакэытханы

дыкан. 1954 шыкәсазы, даныхынхә инаркны җыц илитерату-
ра гәакъа аҗиара напы налеикит.

Уажәы, ара зызбахә җамоу ашыкәскәа рзы, апоет җа ика-
лам итихыз иҗымтәкәа рҗырак ацсуа қыта абзасара җыц
ашьақәыргәғәара аидеиа рныпшуеит. Убарт иреиуоуп
ускантәи иажәеинраалақәа: «Адгьыл иқәаарыхуа – адгьыл
итәуп», «Атәархыга машьынеи ачаалеи», «Тагалан», «Акам-
башь», «Закә насыпузеи иахзыпшыз хара», «Адиректор».
Ажәйтәан ажәлар рыбзасараҗы ирылаены иказ, лаарпшы-
ра рызымтоз, аҗатә аамтазгы иаразнак ирызкамыжыыз
амцхатцарақәа рҗаҗера иазкуп ажәеинраалақәа «Назаза
иқәахып, инхартцәап», «Амула», «Кәана хәыҗи ақәыдырцаҗы
Қазырхани» (1932 ш.).

Шь. Цәыцъба урт заанатцәи иажәеинраалақәагы иб-
зианы ирныпшит абаҗхатәра шимаз, изызхауаз поетны
дшаақәгылаз. Убас шакәугы, заанатцәи иара ипоезиа
ианыпшит имаз ацсыҗерақәагы. Иаххәап: иажәеинраалақәа
«Дырҗегьых бзиа иубаша дкалеит», «Акомҗар цхәызба»,
«Ацсуа артистцәа рахь» ухәа, апоет ицәмачын конкретла,
сахьаркырала ахәыцра, дханагалон зеипш ажәала, абстрак-
циала ацәажәара, цқъа имшәыцызт иидеиа-сахьаркыратә
казара. Убас шакәугы, Шь. Цәыцъба аҗажәиҗәабатәи
ашыкәскәа рзы ацсуа литература нақ-нақ изызхашаз азәы
иакәны даатцагылеит.

Ацсуа литература атоурых җазлацәажәо апериод азы
лымкаала аҗиара роуит асатиреи аиумори. Абри аамтазы
хлитература иаланагалеит асовет цстазаара иацәтәыму,
ажәйтә аамта ацәынхамынха баапскәа җапызәуаз акым-
кәа-җамкәа аҗымтәкәа. Абри аганахьала, лымкаала иаз-
гәататәуп абаҗхатәра ду змаз апоет-сатирик Леонти Лабахәуа
ирҗиамта.

Л. Лабахәуа дышқәыпшыз ицстазаара дапдырхеит
җәәлар раҗацәа 1937 шыкәсазы. Убас шакәугы, итынханы
ацсуа литература иазынхеит иара ихаантәи ацсуа цстазаара
иазку ареалисттә поэма каиматқәа, зеигьатам алирикатәи
апублицистикатәи жәеинраалақәа. Аха зегь реиха Л. Ла-
бахәуа ипоезиаҗы иказшьарбагоуп асатиратә цәахәа. Иара
ирҗиамта ханазхәыцуа, зегь рацхьа иахгәалашәоит, ххаҗы
иааиуеит исатиратә жәеинраалақәеи ипоемақәеи. Л. Лаба-

хәуа ирҗиамта раҗхәа иахцәажәаз, еилзыргаз, ирықәнагоу ахәшьарагы рызтаз ируазәку, алитературатцаафы Ш. Инал-ипа излаиҗуала, «аҗсуа литераторцәа азәырҗы раҗхәа, уи аццышә еипш итдару асатира аус аируа далагеит, иара убриала шатара җамтҗакәа дабашьуан ацәгыамыцәгы, иҗаастеитәуан, иҗапиеуан аҗстазаара җыц иашьклахәуаз, цхьаҗа ацара аанызкылоз» *.

Л. Лабахәуа ибзианы еилкааны иман апоезиа мчыс иамоу, апоеит ижәлар рҗаҗхәа аҗакцхықәра ду шимоу, иажәа ианагь иразаны, аиаша ихәаларц шихәтәу. Аамта кьаҗла иҗахтәахаз Л. Лабахәуа ирҗиамта зегы епиграфс иазыкаутцартә иҗоуп апрограмматә җазшы змоу иажәеинраала «Аиаша».

Апоезиа цқьа цсабарала зцәа-зжы иалаз апоеит абри иажәеинраалаҗы иахцылоит абас еипш иҗоу ацәахәақәа:

Сзыргәакуа имцабз-қьоуқьадха,
Исыцроуп, ицәарц иҗалом.
Саҗхәа иҗәу абарт ақьаадқәарҗ,
Аиаша ахәарцаз скалам!

Арт ацәахәақәа ирхәо ахшыҗтҗак апоеит изы баша җхыр-цәажәарамызт, баша декларациамызт. Иара ихатә цста-зааралагы, ипоезиаҗгы иртҗабыргит иажәеинраала «Аиаша» иаанарцшуа ахшыҗтҗакқәа.

Л. Лабахәуа ипоезиа ибзианы ианыцшит иара иаамта ачыдарақәа, абжы. Ускантәи аҗсуа поетцәа азәырҗы дреипшны, Аҗсны аиндустрия аҗаиар атема. Л. Лабахәуа ипоезиаҗы атыц гәҗәа ааннакыло иҗоуп. Иара ирҗиамта тызтҗаахьоу еиқәышахатны (Ш. Инал-ипа, Р. Қаҗба ухәа) излархәо ала, рацәак инеитцыхым ипоема «Ткәарчал абжы» (иҗит 1934 шықәсазы) Аҗсны аиндустриатә центр Ткәарчал иазкны аҗсуа поетцәеи ашәҗәыҗцәеи ирыҗхьоу рахьтә иреиҗу акы хәа ирыпхьазоит. Апоемаҗы иаарцшуп Ткәарчал ажәытә изеипшраз, амал ду атҗтҗаахны ишамаз, аха ажәлар ирыхәартә ишыҗамыз, абнатоура ахытәаны ишыҗаз. Апоемаҗы ихәоуп, уа раҗхьаза аҗсуа хьшыцәа ахахәтә рацәа шамаз шгәартаз, уи асовет уаа ажәлар рымшхьыбзазара иахәартә ишыҗартҗаз. Ари апоема ианыцшит иара убас

* Ш. Инал-ипа. Аҗсуа литература атоурых аҗнытә. Аҗәа, 1961 ш., ад. 281.

аинтернационалтə кəзшəагы. Апое́т деи́гəйрѓоит, милəтлə еи́уеи́пшым ауаа еи́лых кəмтəкə Ткəарчəл иааны, рхəтəтə еи́кəйршəаны, аѓеи́фхəа аус ахы́руа.

Акы́пхь аны́рба ашьта́хь, иаарласны а́цхьафцəа ирыла́тцəеит ица́хəца́хəуа и́коу, иахьа́гы актүалра зцəым-зыц Л. Лаба́хəуа исати́ратə жəеи́нраала́кəа: «Абас и́коуп афь алеи́шəа», «Ба́дра и́пхыз», «Ну́ца»; апоема́кəа: «Ацəыш-ларды́гə», «Ацə́гыахə́ыц Шьа́хəни Тры́с-и́ца Бафдани́».

Арт əжəеи́нраала́кəа рəы апое́т сати́ратə жəа цьбарала рцəа кка́за ирхихуе́ит афьжəра шы́цылара баа́дсы зла́ены и́коу, аашьа́цəа, жəжəеи зу́си еи́цнеи́бамго ауаа цəршеи́кəа.

Лымка́ала иазгə́ата́зар ахə́тоуп, и́кəзшьа́рбагоу əжəеи́нраала «Мазлоу зегы́ злоу».

Тематика́ла абри əжəеи́нраала иа́кəфəна́туа и́коуп апое́ма «Ацəышларды́гə». Изы́псоу хəа ра́цəак егы́йкамкəа, арахь ахы́рəхəара иахамшə́ало ауаа, апое́т ацəышларды́гəкəа хəа дры́шьтоуп.

Апое́ма «Ацə́гыахə́ыц Шьа́хəни Тры́с-и́ца Бафдани́» А́дсны аколнхара́кəа анеи́фьркаау́аз аамта аанарцшүе́ит.

А́дхəыс ус атə́амбара а́фəпзы́чəуа сати́ратə поемо́уп «Кəа-ташы́ а́кəцъали́». Апое́мафь дахьы́рхəуп а́дхəыс аф́нус ау́п дзы́псоу, азеи́пш ус (аколнхара́фь аусу́ра) да́дсам хəа зы́пхьа́зо Кəата́шь захь́зу и́тцоурам аперсона́ж.

Абзиабаре́и əжə́ытə т́ас баа́дцкəеи́ реи́фьхара иазку́п апое́ма «Акашə́арах».

Арево́лиуциа́тə кə́пара́фь а́цьяжəлар рсо́циа́лтə хды́рра иша́зхəз, ишы́зрыжəхəз, милəтеи́лыхра кəмтə́кəа еидгы́ланы амуча́цəа шы́рхьрхə́оз аарцшра иазку́п Л. Лаба́хəуа ипое́зиафь чы́дала аты́п ааны́зкыло апое́ма «А́дгы́л айма́к».

И́злаабо ала, Л. Лаба́хəуа поеткə иа́хəса́бала, цкья́ ашə́ыха, ашьа́кəгы́лаха шимоу́згы, ирф́иаратə мфəа́ аамта кья́фла ишфəхтə́азгы, или́ршаз ма́чзам. Ирф́иамта́ иамфəхана́кит фəжəи́жəабатəи ашы́кəсқəа рыла́гамта́зтəи а́дсуа пое́зиафь ишы́ақəйрѓə́гəахейт асати́ратə жанр, дры́кəызбон иааи́уаз а́фəтə п́ста́заара иа́пырхага́з акья́хəра́кəа, əжə́ытə п́ста́заара хамкə́ытцəхь́рым хəа иахьы́нцаша́ло сахьа́ркыратə əжəа цьбарала иа́фəацихха́уан.

А́дсуа литерату́ра зыхьцə́ажəо аперіо́д азы, апое́зиафь иаары́лыхə́хəо и́кəз дреи́уан Қы́азым Кара́ман-и́ца Агə́маа

(1915–1950 шш.). Иара афрадалагеит жәәф шықәса анихыттуаз инаркны, 1931 шықәсазы. 1934 шықәсазы итытцыз аңсуа поетцәа ҫарацәа рәымтақәа реизга «Аңхәтәи ашьәҫақәа» ианылеит раңхәзатәи иажәеинраалақәа. Убри инаркны ҫышәала иеадцаланы аус иуан апоезиаҫғы апрозаҫғы. Аи-башыра дцаанза ииҫыз иажәеинраалақәа тематикала егырт ускантәи апоетцәа ртематика иазааигәоуп. Еиҳаразакғы ирацәоуп Аңсны социалисттәла ахаҫра ахәаңсахуаз асахықәа ртәи зхәо афымтақәа.

Ара икоуп аҫатә пстазаара иазку (ажәеинраала «Пхәака хцойт»), Октябри, Акоммунисттә партией, акоммунизм аргылащәеи, асовет жәлар риешыратә еиҫызарей, аңсад-гыл абзиабарей ирызку ажәеинраалақәа. Убарт рахытә иалукаартә икоу ирейуоуп: «Акомҫар рашәа» (1933 ш.), «Асам сан лахы» (1933 ш.), «Ленин» (1934 ш.), «XVII апартией-зара ду гәамчдула иззеизауа» (1934 ш.), «Акомҫар» (1935 ш.), «Колхида» (1938 ш.), «Аколнхәцәа рашәа» (1939 ш.). Ажәытә гәаңрыла инхоз, аҫатә аамтазы зыфнатә лашаз аңсуа нхәҫы икәгәыргыра иазкуп ажәеинраала «Гыд итаацәа» (1934 ш.).

Иказшырбагоуп Қ. Агәмаа 1934 шықәсазы ииҫыз «Абыржәоуп ахатцара» хәа хызыс измоу иажәеинраала. Ари афымтаҫы автор илиршеит иаамта аритм хада, аказшыа хада анырцшра, ентузиазм дула уахасахәа аңбажәлар еидгыланы, рымчқәа еидтцаны, ағырахәа аус ахыеицыруа агәышытыхра ду ирнатә дазышәахәойт.

Қ. Агәмаа иаңитҫейт аколнхәрақәа анеиҫыркаауаз ашықәсқәа рзы аңбажәлар ауадафракәа ирымази акласстә қәпара шымҫаңысуази ирызкны акымкәа-фамкәа афымтақәа. Абри аганахәла иказшырбагоуп, иаххәап, апоема «Ашьамҫа» (1934 ш.).

Қ. Агәмаа ипоезиаҫы атың гәҫәа ааннакылойт асати-ра. Л. Лабахәуа диеиңшны, Қ. Агәмаагы асатиратә мцабз иаиргойт, рцәа итиңойт аашыацәа (ажәеинраала «ҫыңыа аишыңәа» 1934 ш.), амаңасыщәа, абжыагәалдызцәа, аңста-заара шытахыка ирымгозар, пхәака изымго аитцархәцәа. Урт иаарылукаартә икоуп ажәеинраалақәа: «Амаца иасуа ауаҫы, абар Гәыда ныкәаҫы» (1934 ш.), «Уо рерашыа, Пышә аба-ша» (1935 ш.); ажәамаанақәа: «Ибадақыуаз амшә» (1938 ш.), «Илаутцәо ауп иааурыхуа» (1938 ш.).

Арт ашықасқәа рзы апоезиахь рапхьатәи ишьаҕақәа еи-хигеит, хлитератураҕы даҕазы иламҕашы ибжы налҕит, анаҕс еиха-еиха эказара аззырхаз, иналукааша поетны, про-заикны ишьақәгылаз, иахьатәи аңсуа литература аихьзарақәа акыр зыхьз иадхәалоу Аңсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба.

Б. Шьынқәба аҕра далагеит 1930 шықәсазы. Ускан иара жәаха шықәса ракәын ихьтүаз. Заанаттәи иажәеинраала акьыпхь абейт 1935 шықәсазы, иажәеинраалақәа рапхьазатәи реизга «Апхьатәи ашәақәа» хәа, хыс иаманы итытцит 1937 шықәсазы.

Б. Шьынқәба аханатәгы егырт аңсуа поетцәа дызла-реипшымыз, ичыдаз амҕа ылипшааит. Иара икынза аңсуа поезиаҕы аңызара рыманы икан апублицистикатәи, аап-хьаратәи, адекларативтәи ҕазшыақәа змаз афымтақәа. Урт иреипшқәоу хдылоит анаҕстәи аамтақәа рзгы. Ауа-фьтәыҕса ифнытқатәи ипсихология, игәалаҕарақәа, ицәа-ныррақәа конкретла раарпшра апоезиаҕы ускан акыр игәыгәтажын, аңсуаа хҕны мацара акәым, егырт акыр асоветтә литературақәа рҕы. Аиндивид ихатә чыдарақәа азеипш цстазааратә процесс ду иалазҕашәа акәын апоезиатә фымтақәа ргырак ишырныпшуаз. Аңсуа поезиаҕы Д. Гәлиеи И. Коҕониеи зхы цәырырҕахьаз алирикатә жанр амҕа тбаа азылхра лымкаала зыхьз иадхәалоу Б. Шьынқәба иоуп. Хәарас иатахузеи, егырт аңсуа поетцәа дреипшны Б. Шьынқәба ашәа азихәоит аҕатә цстазаара арыглара, ашьақәыргәҕара, ажәларқәа реифызара, риашьара, реидгы-лара. Аха ацстазааратә цәыртцрақәеи афактқәеи апоет шама-хазак акәымзар, адәахьала, зеипшла акәмызт ипоезиа ишан-ирпшуаз. Ишьтихуаз атемақәа ааирпшуан исубиективтә цәаныррақәа иргәылганы, иара ихатара иузақәымтхо иад-хәаланы. Апоет ифымтақәа ауаажәларратә цакы тбаа рыма-ны излакалаз ируакуп, дара ирныпшуа ихатаратә цәанырра-қәеи асовет уаҕ дарбанзаалак ицәаныррақәеи ахьеикәшәо, иахьеицырзеипшу. Даҕакала иухәозар, апоет илирикатә фырхатца ицәаныррақәа, ихәыцрақәа, игәазыхәарақәа рыла дарбан совет уаҕызаалакгы изы иҕазшырбаган.

Абасала, Б. Шьынқәба ҕажәижабатәи ашықәсқәа рзы аңсуа поезиаҕы дцәыртцит иналуукааша лирикны. Иара ирҕ-иамта анаҕстәи аетапқәа рҕы аепикатә фымтақәа аңызара

рыманы ишыкалазгы, алирикагы игеҗеу атың ааннакы-лоит.

Б. Шынкәба аханатә деицгәртеит ифымтақәа сахьаркы-ралагы җазарыла ишеикәиршәоз, ижәлар гәакыа рбызшәа тәа змам абеиарақәа, асахьаркыратә рҗиаматә аптаразы хәаа змам амчхарақәа ганрацәала ахархәашыа дшақәшәоз. Апоеит инартбааны, аха ачыдарақәа аманы, ихы иаирхәоит афольклортә поетика. Абарт реипш икоу ахатабзиарақәа ирыбзоураны, апсуа поезиа иаланагалеит, наунагзагы ише-деврқәаны иазынхеит, акыпцх анырба ашыха рацәак мыртцкәа ажәлар ирылатцәаз, иахыагы ашәаны ирхәо Б. Шынкәба иажәеинраала лыпшаахқәа: «Кофта шкәакәа (1938 ш.), «Амхадьыраа ргарашәа» (1940 ш.), «Шьарда аамта» (1941 ш.) ухәа убас егыртгы.

Иара убас, Б. Шынкәба заанаттәи ипоезиаҗы иҗазшыарбагоуп Октиабри, асоциалисттә цъеи, ажәларқәа реифызареи рзышәахәара, Апсны апсабара асахыа атыхра, арцыси апхәызбеи рыбзиабаратә цәанырра цкыа аарпшра иазку ажәеинраалақәа. Абарт реипш икоу атемақәа ирызкуп атыхәтәан еицырдыруа иҗалаз апоеит иажәеинраалақәа: «Март4» (1936 ш.), «Агара ашәа» (1936 ш.), «Тагалантәи абахча» (1936 ш.), «Арацәатцхы» (1937 ш.), «Пхәызбак лахь» (1937 ш.), «Бтәан ахахә еипш бееидыцсалан» (1938 ш.), «Бысзымтәан» (1938 ш.), «Ашәт» (1940 ш.) ухәа убас егыртгы.

Излаабо ала, аажәижәабатәи ашықәсқәа рзы апсуа поезиа акыр цхыака ицеит. Убас шакеугы, апоезиатә жанрқәа рааста акыр игеҗеахеит, апстазаара итцегы ганрацәала иаанарцшит апроза. Апсуа прозазы усқан еихаразак иҗазшыарбаган аамта җыц аарпшра, ажәйтәи аҗәтәи реиқәпара, асоциал-класстә еиҗыхарақәа, акытаҗы аколнхарақәа реиҗкаара, ауаф җыц иира ухәа реипш иҗаз азтарақәа исахьаркны раарпшра. Урт азтарақәа, шамахамзар, акыта цстазаара иадхәаланы акәын ишырлацәажәоз хашәкәыццәа.

Убасқан хлитература иаланагалаз апрозатә рҗиамтақәа иаарылукаартә икоуп Владимир Агрба иповест «Хколнхара «Пхыака» аишыа» (1931 ш.), Самсон Чанба иажәабжықәа, иповест «Сеидык» (1934 ш.), Иван Папаскыыр ироман «Темыр» (1937 ш.), Дырмайт Гәлиа ироман «Камачыч» (1933–1940 шш.). Абарт рнафсгы усқан апсуа прозаҗы итцоураз алага-

ла картцеит Заз Дарсалиа (уи иажэабжыкэа: «Ауафы шас», «Хамыжэ, уедыр!»), Шалуа Цэыцьба (иповест «Амат зыбга цтэоу»), Степан Қэычбериа (иажэабжыкэа: «Баз», «Ахэычкэа фырхацэа», «Адрама зхылтцыз», «Абзиабара»; иповест «Еи-теиз»), Платон Чкадуа (иочерк «Афыц аиааиуеит»).

В. Агрба иповест «Хколнхара «Цхьака» аишыа» рацхьазатэи апсуа повеступ. Иара рацхьазакэны апсуа прозафэи реалисттэ позициала инартбааны иааирпшуеит апсуа қытақэа рфэи аколнхарақэа анышыақэдыргылаз уадафракэас иказ зеипшраз.

Тематикала В. Агрба иповест «Хколнхара «Цхьака» аишыа» иазааигэоуп сахьаркыратэ казара дула ифэи С. Чанба иповест «Сеидык» (1934 ш.). Ари аповестгыи зызбахэ ахэо ахтыскэа апстазаарафэи ианымфэапысуаз инарышьтарххны ифэуп. Тема хаданы автор игеит апсуа қыта асоциалисттэ мфэи икэлэрц азы асоциалисттэ еифыхара уадафкэа зеипшраз раарпшра. Аифыхарақэа зегыи зыдхэалоу аколнхара ашыақэыргылароуп.

Афэажэижабатэи ашыкэскэа рзы апсуа проза аихьзара бзиақэа аманы ифеион анаххэо, зегь рацхьа ххэфэи иааиуа ашэкэыфэцэа дыруазэкуп И. Папаскьыр. Егьырт, ускантэи ашэкэыфэцэа азэырфэи дреипшыимкэа, иара ифымтақэа рфэи афатэ аамта инаваргыланы, ажэытэ аамтазы апсуа цьанхэ-фэжэлэр зтагылаз агэафрақэагыи ааирпшуан. Ажэытэ цста-заара аарпшра иазкуп рацхьатэи иажэабжыкэа: «Акаруал шэақь», «Ақабла», «Кэнач» ухэа убас егьыртгыи. Зызбахэ хэмоу ашыкэскэа рзы И. Папаскьыр иацитаз ипрозатэ рфеиамтақэа иаарылукаартэ ифоуп ароман «Темыр». Ари ароман егьырт ускантэи апсуа литературатэ фымтақэа излареипшыим рацэоуп. Ара ажэытэи афатэи реифыхарафэи махэфэлатэи ақэпара акэым ихадароу, ихадароу еиуеипшыим адунеихэапшышыақэа реифыхареи, ауаа рыхдыррафэи ажэытэ цтас баапскэа ркажьрей, афатэ ахь аиасрей зака иуадафыз аарпшроуп. Ашэкэыфэи кэфеиарала иахирбоит аиаша иашьтоу, ицкэоу, зыбаф иацэымаашьо, аха ажэытэ цтас баапскэеи адунеихэапшышыақэеи ирхэаеырц изхьындашало ауафэи имаршэа кны дшышыақэыргылатэу. Убас ажэытэ ашыоура баапс шыамтлахэра зызнауз, аха афатэ аамта ззылцханы згэырма уадафкэа ирылтцны амфэи иаша икэлаз

апсуа арпыс Төмыр иадсоу уафны ишыақыларыууп ари ароман зызку.

Чыдала иазгөататөуп афажөижөабатөи ашыкөскөа рзы Д. Гөлиа алагала икайтөаз. Төабыргуп, ускангы апөезиа аус адиулон. 1933 шыкөсөзы итөтцит иара ифөмтө «Ахьзыртөракөа». Убри инаваргыланы, уаанзеипш, ари апериод азгы Д. Гөлиа аурысшөеи ақыртшөеи рахьтө хыпхьазара рацөала икайтөаз аитөагакөа рыла апсуа литература ирбөеит. Афажөижөабатөи ашыкөскөа рзы апсшөахь еитеигөит имачымкөа А.С. Пушкини М.И. Лермонтови илыпшааху ражөеинраалакөа, И. А. Крылов иажөамаанакөа, ақыртөа поетцөа И. Чөвчөаөзөи А. Төретөли и ражөеинраалакөа, И. Чонкөзө иповөст «Сурам абаа», ажөйтөзатөи аурыс литература абака ду «Игор ир рзы ашөа» (М. Гочуөи иарөи өицөитөргөит), Ш. Рустөвели ипөема «Абжьас-цөа зшөу» ухөа убас итөгьы.

Абарт ашыкөскөа рзоуп Д. Гөлиа ирөихау ифөмтө ароман «Камачыч» анифөыз. Уи 1933 шыкөсө инаркны 1940 шыкөсанза аус адиулон. «Камачыч» арөволиуция калаанзатөи апсуа қыта абзөазшьа инартбөаны иахьырбө апхьазатөи рөиамтөуп. Иагөылганы игоуп апсуа цөхөыс Камачыч лхөфөсахьа. Уи дөниз инаркны лыпсөзөаара ашыақылашьа уадаф зөипшраз ашөкөыфөы ганрацөала игөылтөааны иааирпшөит. 1941–1945 шыкөскөа рзтөи Ацьынцөтөылатө өибашьра алагамтөзы Д. Гөлиа ифөны далгөит акыр шыкөсө раахьыс ажөлар рөы өизганы аус здиулоз ашөкөы «Ажөабжь кьөфөкөа». Уи өиднакьлөит апсуаа ржөйтө бзөара иаххөау, настгы кьазара хөракьыла ифөу ажөабжь кьөфөкөа.

Апсуа литература аөиара ари афбатөи апериод азы акыр цөхөака өицөит адрөматургиагы. Аколлективизация атөма иазкуп В. Агрбөи С. Чанбөи өицөрфөыз апиөса «Аиааира». Иара, аамтө фөыц иазку, рацөхьазатөи апсуа драматө рөиамтөуп. 1936 шыкөсөзы С. Чанба өфит абзөазаратө кьазшьа змөу апиөсөкөа «Ыы, аллах, аллах!», «Сабду ихөыштөара ахөхө». Арт апиөсөкөа автор уаанзатөи иажөабжькөа ирылхны икайтөит. Афажөижөабатөи ашыкөскөа рынтөамтөзы апсуа драматургия иаланагөлит М. Лакрба ипиөсөкөа: «Гьөчөаа ртөыхөтөа», «Сабыда игөафөара». 1966 шыкөсөзы Апсны имфөапысуаз атөурыхтө хтөыскөа (антифөөдалтөи антиколониалтөи кьазшьа змаз анхөцөа рыкөгылара) раарпшра иазкуп В. Агрба ипиө-

са «Ашьямѡа». Ҳазтагылоу ашѡышықѡса алагамтазы апсуа нхаѡѡ рсоциалтѡ хдырра акыр ишазхауаз, ахақѡитразы ишықѡѡоз аарпцшра иазкуп М. Ақаѡба ипиеса «Кѡахъба Ҳацъарат», ихъшѡѡу афеодализм ахаантѡи аѡѡурых-фырхатцаратѡ хѡамта шъатас иамоуп иара уи ипиеса «Инацха Кѡагѡа».

Ари апериод азы аѡиара иалагаз акритика ажанргъы рапхъатѡи ашъаѡақѡа канатѡеит. Арақа зегъ рапхъа избахѡ хѡатѡуп анаѡстѡи ашықѡсқѡа рзгъы ари ажанр лымкаала акыр изырбеиаз, акритик, атцарауаѡ Хѡ. С. Бѡажѡба. Апсуа литературатѡ критика аира иара ихъыз иадхѡалоуп. Хѡ. Бѡажѡба 1933 шықѡсазы итѡжыит ашѡкѡы «Иахъатѡи апсуа литература иаазыркѡаѡны критикала ахѡапцшра, теориатѡ зтцарақѡак нацтцаны, аѡра напалазкуа идырраны ихѡѡѡу». Ара иануп Д. Гѡлиеи, Л. Кѡытцниеи, Шъ. Цѡыцъбеи, И. Коѡониеи, Пл. Чкадуеи рѡымтақѡа ирызкны, насгъы алиитература атеория иазку астатиақѡа. 1940 шықѡсазы Хѡ. Бѡажѡба итѡжыит даѡа шѡкѡыкгъы урысшѡала, «Апсуа литература аочеркқѡа» хѡа хъыс иаманы, насгъы ускантѡи ажурналқѡеи агазетқѡеи рѡы икыпцхыит акымкѡа-ѡбамкѡа алиитература-критикатѡ статиақѡеи арецензиақѡеи.

1937 шықѡсазы акыпцхъ абѡеит Д. Гѡлиа ирѡиамтақѡа ирызку М. Делба ишѡкѡы.

Аѡажѡижѡабатѡи ашықѡсқѡа аѡбатѡи азбжа инаркны акыпцхъ рѡѡ иалагеит атцыхѡтѡантѡи ашықѡсқѡа рзы иналукѡаша апсуа литературатцѡаѡны ишъақѡгылаз апрофессор Ш. Инал-ипа истатиақѡеи ирецензиақѡеи.

Излаабѡ ала, убарт ашықѡсқѡа рзы апсуа литератураѡы ахадаратѡ жанрқѡа зегъы еиыланы аѡиара иаѡын, акыр цхъақа иѡеит. Дара убарт ашықѡсқѡа рзы акыр игѡѡѡахеит апсуа литературеи егъырт акыр совет литературақѡеи реиныѡра, реимадара. Апсуа литературатѡ рѡиамтақѡа егъырт абызшѡақѡа (аурыс, ақыртѡа ухѡа) рахъ еитарго иалагеит. Аурысшѡахъ еитаганы итѡтцит С. Чанба иповест «Сеидык» (Қарт, 1936 ш.), «Апсны ашѡкѡыѡѡѡѡа иалка-ау рѡымтақѡа» (Москва, 1938 ш.), ақыртшѡахъ еитаганы итѡжыит «Апсуа шѡкѡыра» (Қарт, 1937 ш.), С. Чанба иповест «Сеидык» (Қарт, 1937 ш.), ажурнал «Мнатѡби» аномерқѡа ирнын ухѡа убас даѡа акык-ѡбак.

Хыхь зызбахә ххәахьоу Д. Гәлиа иеиҭагамҭақәа рнафсгьы, урт ашықәсқәа рзы ацсшәахь еиҭаганы итрыжьит Н.В. Гоголь икомедиа «Аревизор» (еиҭеигеит П. Шьакрыл), А.С. Пушкин иповест «Акапитан ипҭа» (еиҭеигеит З. Дарсалиа), Л.Н. Толстой иповест «Хацъы-Мурат» (еиҭеигеит М. Аҳашба), А.А. Фадеев ироман «Апҭьара» (еитаргеит Патеиҭеи И. Азынбеи), С. С. Серафимович ироман «Аихатәы рџаш» (еиҭеигеит Ш. Емхаа), Лопе де Вега ипиеса «Лауренсиа (Ауаса рзыхь)» (еиҭеигеит М. Гочуа), А.М. Горки ипиеса «Ацан» (еиҭеигеит М. Гочуа).

1941 шықәса ииун 22 азы, афашисттә Германия хтәыла иакәлеит. Асовет Еидгыла иацданакуаз ажәларқәа зегьы ртынчнхамџа ҭахтәахеит. Ацсадгьыл ахьчаразы миллионла асовет уаа ишьаартцәыраха иҭаз аибашьра иналагылар акәхеит. Убри аены инаркны иалагеит зеипш уаатәыџса рҭоурых иамбацыз аибашьра ду. Анемец фашист еимтцәацәа хәцсадгьыл ашәарта ду иҭадыргылеит. Хтәыла иқәынхо ажәларқәа зегьы адрухәа еицгыланы, рымч-рылша зегьы еизыркәкәаны аимтцәацәа ирџагылт.

Хәарас иаҭахузеи, аибашьра ашықәсқәа рзы хлитература аџиара акыр еиҭахеит. Ацсуа шәкәыџџцәа азәырџы, хатала аибашьра хлымзаах амца иалагыланы, хәцсадгьыл рыхьчон: Қбаазым Агәмаа, Алексей Цьонуа, Чичико Цьонуа, Китца Ачба, Сандра Сангәылиа, Шалуа Сангәылиа хамеигзарада абцъаршьҭыхла ага иџагыланы еибашьуан. Апоет Леуарса Кәытцниа, апрозаик Степан Қәычбериа, апоет-аиҭагаџ Михаил Гочуа, аибашьра аламталаз хлитература иналагылахьаз аџарацәа Владимир Чичериа, Владимир Қапба, Рауфбеи Цьонуа, Пиотр Ануа, Сергей Цабриа, Камыгә Хәырцлаа, Шалуа Ториа аибашьраџы ҧырхатцарыла рхы акәыртцеит.

Еиҳаразак урт ашықәсқәа рзы аџиара зауз апоезиоуп. Иҳадараны иҭалеит ацсадгьыл ахьчара атема. Хпоетцәа рџымҭақәа рыла ажәлар ирыладыртцәон афашистцәа рцәымҭра. Ускантәи аџымҭақәа иҳадараны ирыман аацхьаратә форма.

Ацсуа поетцәа рымчқәа еилатцаны, Ацынңьтәылатә еибашьра ашықәсқәа рзы итрыжьит ацхьаџцәа апатриоттә цәаныррақәа рыззыртцысышаз апоезиатә еизгақәа: «Ацсадгьыл азы (1941 ш.), «Пхьақәа, мраташәарахь!» (1942 ш.), «Ацсадгьыл азы ашәақәа» (1943 ш.).

1943 шыкөсазы Д. Гәлиа ифит зыпсадгьыл азы фырхатцарыла еибашьуаз апсуа тейцәа ирызкны ажәеинраалакәа рцикл «Афырхатцәа рзы ашәакәа». Ари ацикл аґы иґоуп А. Назазе-пґа В. Ҳаразиа, Қ. Аґрба, М. Иазыцъба, аснаипер Цәышба ирызку ажәеинраалакәа. Убарт ашықәсқәа рзы ифуп апатриоттә цәанырра дула ирцхоу Д. Гәлиа иажәеинраалакәа: «Ҳара х-Кавказ» (1942 ш.), «Аибашьфы Чолокәуа иахь» (1943 ш.), Асовет Еидгыла Афырхатца Владимир Ҳаразиа изку ажәеинраала «Ахатца ихатца иашәа» (1943 ш.).

Аибашьра мцәбз аґәта иалагыланы изхызгаз апсуа поетцәа дыруазәкын Ч. Цьонуа. Псеивгахак анааиуазгы игәы итыхоз апоезиа аус азиуан. Ускантәи ашықәсқәа рзы иифыз ирейгъзоу хәа ипхъазоуп иажәеинраалакәа: «Аипыртцра (1941 ш.), «Ақәцарахь» (1941 ш.), «Лара лахь» (1941 ш.), «Стәылаґәцә» (1942 ш.), «Аибашьцәа рашәа» (1943 ш.), «Атабиаґ» (1944 ш.), «Асалам» (1944 ш.), «Атак» (1944 ш.), «Сымшьамба» (1944 ш.), «Адунеи ахықәаґ» (1944 ш.).

Аибашьфы, апсадгьыл ахьчаф ицәанырра харақкәа шьахәла ирныпшуеит Қ. Аґәмаа илирикатә жәеинраалакәа «Асалам Акәәкәа» (1942 ш.) ухәа убас егыртгьы.

Афронти атыли рґы иґаз асовет уаа ргәыхәтәы аизакра аадырпшуеит егыртхпоетцәа азәырфы ражәеинраалакәаґы (И. Тарба, М. Ахашба ухәа ражәеинраалакәа).

Аибашьра ашықәсқәа рзы ифуарґеиамтақәа иаарылукаартә иґоуп Б. Шьынқәба иажәеинраалакәа: «Аґа цәґа дәжәлеит атәыла» (1941 ш.), «Аибашьфы ихәыцра» (1941 ш.), «Ацәылашамтаз» (1942 ш.), «Ерцахә напшит аеиттыхны»... (1942 ш.), «Сталинград амтцан» (1942 ш.), «Апсуаа еибашьцәа шәахь» (1943 ш.), «Апартизан» (1942 ш.), ацикл «Владимир Ҳаразиа» (1943 ш.), «Ахьзырхәаґа абаґа» (1943 ш.), апоема «Ахәачаца» (1942-1943 шш.), абаллада «Гәында цшза» (1943 ш.).

Апрозатә жанрқәа рахьтә Адьынцътәылатә еибашьра ашықәсқәа рзы еихарак аґиара зауз ажәабжә ауп. И. Папасқыр икыпхьит асовет еибашьфы ифырхатцара аазырпшуа ажәабжә «Апшыхәцәа», настгы аибашьра атематикала ифуп ускантәи уи иажәабжькәа: «Q-сводкак», «Акнахартаґ», «Афронт ахьтә асалам шәкәы».

Аибашьра ашықәсқәа рзы адраматурґиа акыр еитцаханы иґан. Хыпхъазаралаґы имачу апсуа драматә рґеиамтақәа

иаарылукаартэ икоуп Қъ. Агәмаа ифымта «Адгьыл ду» (1945 ш.). Адрамафы иаарпцшуп Адьынцътәылатэ еибашьраан Кавказ афашистцәа ирымпытцархаларц ианадгылаз, асовет уаа уи ахьчаразы имфәапыргаз рфырхатцаратэ қәцара.

Асовет жәлар Адьынцътәылатэ еибашьрафы аиааира дузза ргеит, афашисттә агрессорцәа хтәыла иалырцеит. Ацсадгьыл ахьчара миллионфыла асовет уаа рхы ақәырцеит, ашьа азкартәеит. Хәарас иатахузеи, ицсабаратәуп, аибашьра ашықәсқәа рзы акультура аҕиара акыр иаанкыланы иқан. Уи ашьтахь ажәлар изызгәыхәуаз атынч нхамфә иазыхынхәит.

Хтәыла дузза (Асовет Еидгыла зегьы ҳацсадгьыл ауп хәа ипхьязамзи) иахьабалк еипш, ацсуа литература аҕиаразгьы аибашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы атагылазаашьа ҕыцқәа калейт. Хажәлар ргәацпыхәара дула нап адырkit анхамфәи акультуреи пхьака ргара аус аҕы аибашьра иахкьаны аитцара ихамаз ацыхразы.

Ацсуа литературазы атематика акыр итбаахеит, аеацсахит. Асовет шәкәыфәцәа зегьы иреипшны, ацсуа шәкәыфәцәагьы хадаратэ теманы ирзықәгылейт ацъажәлар ртынчнхара азышәахәара, уи айгәырҕара. Неифымсрада хашәкәыфәцәа зегьы раццамтақәа ацсадгьыл абзиабарей, атынч нхамфәи, ацъа уси рзышәахәара иазкуп, абарт атемақәа роуп ихадароу. Инеидкыланы хрыхәапшуазар, арт ашықәсқәа рзы ацсуа поетцәа, ашәкәыфәцәа, адраматургцәа ацстазаара еихагьы иазааигәахеит, уаанзатәи ааста рышәкәыфәратэ кәзара иаздырхаит.

Аацсарак кәмтәазакәа аус иуан Ацсны жәлар рпоет Д. Гәлиа. Арт ашықәсқәа рзы иара ифит еиуеипшым атемақәа ирызкны хыцхьазара рацәала ажәеинраалақәа. Аҕа хәымга – афашисттә Германия – иаҕагыланы зыцсадгьыл ахьчарафы ашьа казтәоз, уи ашьтахьгьы ихынхәны фырхатцарыла ацъаус инатцагылаз асовет уаа рзышәахәара, рырехәапхьыз иазкуп Д. Гәлиа иажәеинраалақәа: «Аиааира» (1945 ш.), «Амшын» (1945 ш.), «Агба ааҕықәгылт» (1945 ш.). Арт ашықәсқәа рзы апоет иацитцаз ирҕиамтақәа иреиуоуп: «Ленин имавзолей аҕы» (1953 ш.), «Аврора» (1947 ш.), «Петроград» (1947 ш.), «Смольни» (1947 ш.), «Сара стәыла» (1948 ш.), «Аамта хара иахтәуп» (1948 ш.), «Хара хреспублика» (1949 ш.), «Москватәи ашта» (1952 ш.) ухәа уб. итц.

Аибашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы асовет жәлар рфырхатцаратә тынчнхамәа азышәәхәара иазкуп Д. Гәлиа ипоема «Ҡагалан ақытан» (1946 ш.). Апоемаҕы даарпшуп хәышықәса бџьаршьтыхла зыпсадгьыл зыхьчоз, нас зқыта гәакьахь игъежьыз Смел захьзу арпыс еиҕамск. Аибашьра мџабз далтцны дшаазгьы, Смел инапы еиқәыпсаны дымтәеит, аусура дналагеит ачаи плантацияҕы. Иара напхгара ззиуаз абригада ацхьагылара амоуп. Иара иқытауаа ракәзар, хатыр ду иқәырцойт, депутатс далырхит. Смел ихатәы разкгьы насыпла ишьақәгылеит. Бзиа дызбо ацхьызба цшза Хьыкәыри иареи атынчнхарада хьаа рымамкәа, ргәы каршәны еицы-хандеиуеит.

Ҡазлацәажәо апериод азы Д. Гәлиа ииҕыз ипоемақәа идеиатә цакылагьы сахьаркыратә ҕазарылагьы иаарылу-каартә икоуп «Сара схәыштаара» (1954 ш.). Ари апоема автобиографиятә ҕазшыа амоуп. Апоем ихатә ихигаз ацста-зааратә мәа ижәлар гәакьа ртоурых иузақәымтхо ишад-хәалоу ҕазарыла иааирпшуеит. Апоем, хабла ихгылартә, сахьаркырала ирцабьргны иахирбоит ажәйтә аамта цьбара иҕнарцәаахьаз ихәыштаара Асовет мчра ашьақәгылара иабзоураны, аурыс жәлар дузза рыцхыраарала еиҕах ацсы шталаз. Арака ахәыштаара асимволтә цакы амоуп. Иара ихатәы хәыштаара ахьмыцәаз, ипсадгьыл гәакьа Ацсни ижәлар гәакьа ацсуааи реиқәырхара иасимволуп.

Аибашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы акырза аҕартбааит Б. Шьынқәба ирҕиара таематика. Апоем ари апериод азы иҕит цәанырра харакыла ирцхоу алирикатә жәеинраала-қәа, афольклортә мотивқәа шыатас измоу абалладақәа: «Аҕарпын», «Ритца».

Егьыртасоветпоемцәазәырыфдыреипшны, Б. Шьынқәба арт ашықәсқәа рзы лассы-лассы дазыхынхәуан Ацынцътәылатә еибашьра дузза атема. Аибашьраҕы хажәлар иргаз аиааира ду гәадурала иааирпшуеит иажәеинраалақәа: «Ғааныбзиала!» (1945 ш.), «Сықалақь» (1946 ш.) рғы.

Зызбахә ҳамоу ашықәсқәа рзы ршәымтә иқәлеит, ҳлите-ратура ианубаалартә алагала ҕартцеит аибашьра иалахәыз апоетцәа: Қь. Агәмаа, Ч. Цьонуа, А. Цьонуа.

Аибашьреи ацсадгьыл ахьчареи ртема гәғәала ианыпшит Қь. Агәмаа илирикаҕы. Ацынцътәылатә еибашьра дуззаҕы

асовет жәлар аиааира иргаз агәышьтыхра знатаз апоет иажәеинраалақәа: «Сталинград», «Аныхәәға» (1945 ш.), «Асолдат ихәтгәын» (1946 ш.) ухәа убас егьыртгьы, ацхәаф илараазоит ацсадгьыл абзиабара, ажәлар рзы гәык-псыкала, псыцкьала аказаара. Аибашьра атема иазкуп Қь. Агәмаа инагзаны зөыха имоуз апоема «Тариел Рашьба» (1948 ш.). Иара убас, урт ашықәсқәа рзы Қь. Агәмаа ифуан абзиабарей ажәларқәа рейфызарей ртемақәа ирызкны ажәеинраалақәагьы.

Қь. Агәмаа диеипшны Ч. Цьонуагьы афра далагеит аибашьра алагамтаз. Аха поетк иахасабала, ифымтақәа амчехак тбаа анроуз аибашьрахьтә даныхынхә ашьтахь ауп. Ацхьатәи иажәеинраалақәа реизга тытцит 1950 шықәсазы «Ашәтқәа ртәыла» хәа хьзыс иаманы. Ч. Цьонуа убарт ашықәсқәа рзы ифит еиуеипшым азтцарақәа шытызхуа апоемақәа: «Нарт Сасрыкәа», «Тәан Рашьыт», «Ацхәысхәаф».

Зызбахә хамоу ашықәсқәа рзы ақәғиара бзиақәа иманы, ацсуа поезиағьы аус иуит апоет-аибашьфы А. Цьонуа. Рапхьатәи ишәкәы тытцит 1953 шықәсазы «Ацсадгьыл ахьзала» хәа хыс иаманы. Аизга еиднакылаз ажәеинраалақәа еихаразак апоет аибашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы иифыз роуп. Ара ирацәоуп ацсадгьыл абзиабарей атынчнхареи ирызку, ицахәцахәо икоу ажәеинраалақәа. Иара убас, ара иахпылоит апоет иара ихатә дызлагылаз аибашьра мца кьоуқьад агәалашәара иазку афымтақәагьы.

Арт ашықәсқәа рзы ацсуа поезиағьы имаچымкәа алагала кәитцеит апоет И. Тарба. Итижыт иажәеинраалақәеи ипоемақәеи реизгақәа: «Ашьха зыхь» (1949 ш.), «Ицәажәоит агәы» (1954 ш.), «Ацышәара» (1956 ш.).

И. Тарба ирғиамтағьы ихадароу акакәны икоуп аполитикатә тема. Апоет ифымтақәа рғьы зегь рейха ахшыфзышьтра зитә ауафы ауаажәларратә рольс инаигзо ауп. Инартбааны ауаажәларратә тцакы рымоуп асовет жәларқәа рейфызарей, рфырхатцаратә цьей, атынчразы рықәпарей ирызку иара иажәеинраалақәеи ипоемақәеи.

Аибашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы ацсуа литературағьы ибжыы җацаза иналфит апоет, апрозаик, адраматург А. Лашәриа. Иара итижыыз аизгақәа: «Ағара ашәақәа» (1954 ш.), «Хаштра зқәым» (1956 ш.), «Смал» (1957 ш.) ухәа убас

егьыртгы, ацсуа поезиа акыр идырбеиеит, тематикалагы идыртбааит.

Дара абарт ашыкәсқәа рзы ихатәы бжыы иманы ацсуа литература далагылеит апоет Кә. Ломиа. Кә. Ломиа рацхызатәи иажәеинраалақәа реизга ақыртшәахь еитаганы итытцит 1951 шыкәсазы «Абзиабаратә рәаш» хәа, зеипш хьзыс иаманы, итижбит иажәеинраалақәа афбатәи реизга «Адгьыл афтәи аетқәақәа» хәа хыс иаманы, автор ибызшәа гәакыала. Уи инаркны Кә. Ломиа, аашьарак камтқәа, иказара иазырхауа, еиха-еиха итематика ыртбаауа ифааихеит. Еихаразакгы Кә. Ломиа ажәеинраалеи апоемеи ржанрқәа иеыртагзаны, еышәала акыр шыкәса аус иуит.

Ари апериод азы ацсуа литературатә прозагы акыр афартбааит. Арака зегь рацхьа ихьз хәатәуп апоезиафгы имачымкәа алагала кәзтәз, аибашьра иалахәыз Қь. Агәмаа. Аибашьра атема иазкуп иара иажәабжьқәа: «Икамшәаз алагырз», «Абзазара акнытә ажәабжьқәа», аповест «Абаанда-фы» ухәа убас егьыртгы.

Аха аибашьра ашьтахьтәи ацсуа поезиакнеипш, апрозафгы, ақытапстазаареи, атынчпхареи ртемақәа апызара рыман. И. Папаскьыр ифәеит ажәабжьқәа: «Уартани Нарыкь», «Абригадир». Ари аамтазы ацсуа прозафы зегьы иреихәу лагаланы икалеит И. Папаскьыр ироман «Хьмур лымфә» (1949 ш.), анафстәи атыжьрақәа раан ашәкәыффы уи ахьз цсахны «Ацхәыс лыпату» ахьзитцеит. Ароман «Ацхәыс лыпату» афы ашәкәыффы ганрацәала инеитцыхны иааирпшуеит ацсуа советтә цхәызба лказшьа хадара шышьақәгылаз.

Уи анафсгы, урт ашыкәсқәа рзы И. Папаскьыр ифит ароман «Ерцахә амтәан» актәи ахәтә.

Иара убас апрозафы активла аус руан апоетцәа: Ч. Цьонуа, А. Цьонуа, А. Лашәриа.

Адраматә рфеамтақәа рахьтә урт ашыкәсқәа рзы ацсуа литература иаланагалаз рахьтә иалукаартә икоуп асоциал-психологиатә кәзшьа змоу М. Лакрба идрама «Данакаи» (1955 ш.), А. Лашәриа ипиесақәа: «Гәыкала абзиабара» (1948 ш.), «Ахапыц хьаа» (1955 ш.) ухәа дафәа акык-фбак.

Излаабо ала, ацсуа литература аибашьра ашьтахьтәи ашыкәсқәа рзы акыр цхьака ицеит, еинылеит. Аха инызкылоз, иапырхагаз атагылазаашьақәагы ыкан. Итцегьы иазхар,

иҕаңар алшон, иаңырхагаз аобиективтә мзызқәа ҕамлазт-
гы. Акыр итаурамкәа ианыпшит усҕан асовет литература
зегъ аҕы анырра змаз аконфликтдара атеория. Настгы, али-
тературагы налатцаны, иааидкыланы апсуа милаттә куль-
тура зеггы цхьаҕа ацара иаңырхагахеит, акыр иннакылеит
ахатаратә культ иахҕьаз ацәыртцрақәа.

Апсуа литература аизҳаразы акыр ихәартаны иҕалеит 1955
шықәса инаркны алитература-сахьаркыратә, ауаажаларра-
политикатә журнал «Алашарей» (1955 шықәса инаркны)
ахәычтәы журнал «Амцабзи» (1957 шықәса инаркны) атытцра
иахьалагаз. Ишьякәыргәгәахеит Д. Гәлиа ихьз зху апремия,
ианраамтоу имџапырго иалагеит Апснытәи ашәкәыџоцәа
реизара дуқәеи рыпленумқәеи. Аихабыратә абицара иатца-
накуа хашәкәыџоцәа инарывагылеит хыпхьазара рацәала
аҕарацәагы.

Убарт ашықәсқәа инадыркны хлитература иалнаршаз
рацәоуп хажәлар рекономика, рыбзазара, ркультутра аизҳара
ахьынзақоу аарпшразы. Иара убас, хашәкәыџоцәа рапцтам-
тақәа рҕы имзакәа ирхәоит, ирықәызбоит акыр негативтә
цәыртцрақәагы.

Акыр иҕеиит апоезиатә жанрқәа. Апоезиа еиҕа итцауланы
апстазаара аанарпшуа иҕалеит, ауаҕы ихатә цстазаара, ихатә
психология, ихәыцрақәа еиҕа конкретла иаанарпшуеит.
Имачхеит апстазаара аушәақь иршәткакачны мацара ма
декларативлтәла мацара иаазырпшуа афымтақәа. Апсуа
поетцәа азәырҕы иреиҕу рапцтамтақәа рҕы ирныпшуеит
ачыдаратә уадафракәа шамоу.

Афынџажәатәи ашықәсқәа афбатәи рызбжазы апсуа пое-
зиа ибжыҕыщны ианыфит хмилаттә литература ашьатаркҕы
Д. Гәлиа. Апоеит иқәрахь дышнеихьазгы (Д. Гәлиа ипстазаара
далтит 86 шықәса анихытцауз, 1960 шықәсазы), ирҕиаратә
ус цидуамызт. Ипстазаара атдыхәтәантәи ашықәсқәа рзы Д.
Гәлиа ииџыз алирикатә жәеинраалақәа рҕы еиҕагы итцарны
ирныпшуеит апсадгьыл абзиабаратә цәанырра харакқәа.

Апсуа литература аҕиара хзыхцәажәо афбатәи апериод
ду Апсны жәлар рпоеит Б. Шьынқәба ипоезиа иҕыцу етапны
иазыҕалеит. Апоеит, ауаажаларратә ус дуқәа инапы шрылаку-
гы, арт ашықәсқәа ирылыршаны ифны итижьыз ипоезиатә
рҕиамтақәа сахьаркыратә ҕазарылаггы, идеиатә цакылаггы

ирыцназго мачуп. Б. Шынкэба хыцхьазара рацэала итижъ-хьоу иажэеинраалакэеи ипоемакэеи реизгакэа рнафсангы, 1967–1968 шыкэскэа рзы итытцит «Иалкаау ифымтакэа» 6-томкны. 1967–1979 шыкэскэа рзы итытцит «Ифымтакэа реизга» х-томкны. Арт атыжъракэа доухатэ бака дукэаны иазыкалеит ацсуа литература.

Б. Шынкэба ацыхэтэантэи ашыкэскэа рыла иациттаз иажэеинраалакэа рзы иказшьарбагоуп ауафытэыфса иб-зиабара, хаамта икэнаргыло аморал-етикатэ зтааракэа, ауафытэыфса ицстазаара цакыс иамоу, хыкэкыс иамоу рызхэыцра, раарцшра.

Ари апериод иатцанакуа Б. Шынкэба иажэеинраала-кэа иаарылукаартэ икоуп: «Сыпшалас» (1958 ш.), «Кэмарча сацэажэон сара» (1959 ш.), «Азын шыжыымтан» (1959ш.), «Патцеикэатэа Кэачала» (1960 ш.), «Ацхын» (1960 ш.), «Сыпсы цэгъахейт ожэ саазкэылаз...» (1960 ш.), «Ажэа» (1967 ш.), «Акэантэи Члоунза» (1967 ш.) ухэа убас егыртгы.

Ацсуа цхьафцэа лассы ирылатцэейт Б. Шынкэба ахэыцкэа рзы иифыз апоема кьафкэа: «Иаирума» (1960 ш.), «Акарматцыс шэахэафи абгахэычы цыхэабабей» (1958 ш.), «Азыс гэымшэа» (1962 ш.), «Имтэаз азыс» (1962 ш.).

1965 шыкэсазы хазы шэкэны итытцит Б. Шынкэба акыр шыкэса аус здиулоз апоема ду «Ахра ашэа». Ари апоемазы 1967 шыкэсазы Б. Шынкэба ианашьахейт Д. Гэлиа ихьз зху Алитературатэ премиа. Ацыхэтэан, апоема шыатас икатцаны, «Хтарца шкэакэа» хэа хыс иаманы акинофильмгы тырхит.

1905–1907 шыкэскэа рзы Урыстэылан икалаз Актэи абурж-уазиатэ революция ацэкэырцакэа Ацснынзагы иаазейт. Уи ахыпша иартцысыз Ацснитэи ахтыскэа раарцшра, апсуа нхафыжэлар рсоциалтэ хдырра ашытыцра иазкуп апое-ма «Ахра ашэа». Иара хадаратэ фырхатцаны далoup Ешыра акытантэи арцыс гьеф Кьахьба Хацъарат. Хацъарат апоет ихы дтимхэаазейт, тоурыхтэ хафуп, реалла табыргынгы иказ азэ иакэын. Иара атцара имамызт, аха ицстазааратэ цышэа цъбара древолиуционерны, ацъажэлар дрылагылафны дканатцейт. Аха Хацъарат Кьахьба илитературатэ хафсахьа аццаразы апоет ареалтэ цатцгэы мацара изимырхазейт. Уи идхэаланы Б. Шынкэба инартбааны, игэылтэаны иааирцшит ускантэи аамтазы Ацсны имфацысуаз асоциал-класстэ кэцара зейцш-раз, аифыхаракэеи аибархаракэеи зыхьоз.

Фынфажэижэабатэи ашықәсқәа инадыркны ацсуа поезиәы атыц гәгәа ааникылоит апоет И. Тарба. Уи ифны итижыит хыцхьазара рацәала ажәеинраалақәеи апоемақәеи реизгақәа. Апоет ифымтақәа ртематика еиха-еиха итбаахон. Хатала иара акыр дныкәахьан, хтәылафгы ахәаанырцәгы. И. Тарба ипоезиәы ацызара аман ажәларқәа реифызара атема, иара убас имачзам цәанырра харақыла ирцхоу аинтимтә лирика иатцанакуа ажәеинраалақәагы. Ажәеинраалақәа инрываргыланы апоет иацитцеит апоемақәагы: «Хьзы амтазакәа», «Ажәа сахәоит», «Амфакәа ахьеихагалой», «Инацха Кьагәа».

Афынфажэижэабатэи ашықәсқәа рызбжа инаркны апоет Шь. Цәыцьба алитературатә рәиара дазыхынхәит. Хыхь ишаабаз ала, иара ацсуа поезиа дышқәыпшаз, афажәатэи ашықәсқәа рынтцәамтазы далагылахьан, аха акыраамта залымдарала алитература дакәытханы дыкан. Уажә ара зызбахә хамой апериод азы хлитература иалеигалеит хыцхьазарала имачымкәа алирикатә жәеинраалақәа, апоемақәа. Шь. Цьыцьба лымкаала акыр илиршеит ацсуа хәычтәи поезиа арбеиаразы. Ицстазаара атыхәтәантәи амшқәа ркынза акыр шықәсқәа инеипынкыланы журнал «Амцабз» аредакцияы атакзыпхыкәу мазаныкәагыс аус иуан. Итижхьой иаарылукаартә икоуп ааба-ааба цәахәа рыла еикәыршәой ажәеинраалақәа реизга «Мафә-мафә» (1966 ш.). Ари апериод азы ацсуа литература акрызтазкуа апоезиатә рәиамтақәа аларгалеит: А. Лашәриа, Ч. Цьонуа, А. Цьонуа, Кә. Ломиа, насгы фынфажэижэабатэи, хынфажәатэи ашықәсқәа рзы иааитцагылаз апоетцәа фарацәа: Гьаргь Гублиа, Анатоли Ацьынцәал, Владимир Анқәаб, Шамил Цлиа, Мушьни Мқаииа, Платон Бебиа, Борис Гәыргәлиа, Мушьни Лашәриа, Константин Гьерхьелиа, Никәала Кәытцниа, Витали Амаршьян, Таиф Ацьба, Рушьбеи Смыр, Сарийон Таркьыл ухәа убас егыртгы. Атыхәтәантәи фажәа, фажәи хәба шықәса рыла ара зыхьз хәой рацкыс еитцацәой апоетцаагы азәымкәа-ыцъамкәа иааитцагылеит.

Хынфажәатэи, цьынфажәатэи ашықәсқәа рзы апоезиа аткысгы афартбааит, амехак духеит апроза. Уаанзеипш, ари аамтазгы активла аус иуит рацхьазатэи ацсуа романист И. Папаскьыр, уи икыпхыит иажәабжь фыцкәеи игәалашәарақәеи.

Алтцшәа бзиақәа аиуит ари абицара еихабы иатцанакуа
З. Дарсалиа ирҕиаратә усурагы. Ари аамта иатцанакуа иха-
дароу уи ифымтақәа рнылеит ишәкәқәа: «Ажәабжьқәеи
апиесақәеи» (1959 ш.), «Ацстазаара акнытә» (1963 ш.), «Азыхь
амтцан» (1967 ш.), «Азыблара» (1973 ш.), «Аповестқәеи
ажәабжьқәеи» (1977 ш.).

Ацсуа проза акыр идырбеиеит М. Ахашба ифымтақәа,
уи игәалашәарақәа реизга «Аацын мшқәа раан» (1969 ш.),
иажәабжьқәа реизга «Соукари егырти» (1971 ш.).

Ацсны антътгыы еицырдыруа, инартбааны ацхьащцәа
ирылатәаны икалеит М. Лакрба иновеллақәа реизгақәа.

Ақәиара бзиақәа рыманы аус руит апрозаикцәа: М.
Папаскьыр, Ш. Басариа, П. Чкадуа, Ш. Акәысба, А. Гогәуа, Шь.
Аңынцбал, Н. Хашыг, Ш. Чкадуа, А. Цьениа, Ць. Ахәба, Н.
Кәытцниа, Т. Чаниа, А. Возба, С. Кәытцниа, Гә. Папаскьырцха.

Атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы апрозатә жанрқәа рҕы
гәгәала рҕеҕыршәеит уаанза еихаразак апоезиа аус азы-
зуаз Б. Шьынқәба (уи иповест «Чанта дааит», ироманқәа:
«Ацынтәарах», «Ахахә еиҕса»), И. Тарба (уи ироманқәа:
«Идыру ахьз», «Амра хара хҕы игылоит», «Сан лыблақәа»),
Н. Тарпха (аповестқәа: «Матциса», «Учкәыннатц») ухәа убас
егьыртгыы.

Хәарас иатахузеи, ара зызбахә хәоу ашәкәыщцәа
бафхатәрала еикаразам, азә деихауп, ҕазә деитцоуп. Аха ине-
идкыланы урт рфымтақәа иахьынзакоу хдырбоит.

Егырт ажандрқәа ркнеипш, адраматургиаҕгы еихаразак
аңызара змоу хазтагылоу аамтазтәи атемақәа роуп. Цабыр-
гуп, апоезиеи апрозеи рааста ацсуа драматургиа акыр
еитцахоуп, аха аракагы хавторцәа ирылдыршаз зынза уафы
икәнишьартә икам. Хазлацәажәо апериод азы адраматур-
гиа арҕиара акыр аматц азыруит: М. Лакрба, Шә. Пачалиа,
Ш. Чкадуа, Хә. Цьопуа, С. Хәатланзиа, Р. Цьопуа, А. Гогәуа, Н.
Тарпха убас егыртгыы цытфык.

Фынҕажәижәабатәи, цшынҕажәатәи ашықәсқәа рыф-
нытцкала цхьака ицеит ацсуа литературатә критикеи алите-
ратурадырреи. Ара зегь рацхьа иазгәататәуп ҕажәижәабатәи
ашықәсқәа рзы акритикатә жанр аҕы аусура иалагахьаз Хә.
Бҕажәбеи Ш. Инал-иҕеи русумтақәа. Атцарауаа афыцбагы
ацсуа литература иагу-иабзоу аилыргаразы, ацхьащцәа
рылартцәаразы, азыргаразы икартцахьаз рацәоуп, еиуеипшым

алитературатә зтаарақәа ирызкны ифны иркыпцххьейт хыпцхазара рацәала астатиақәеи амонографияқәеи.

Хә. Бҕажәба илитература-критикатә усумтақәа иаарылукаартә икоуп К. Зелинский иареи еицырфыз акритикатә биографиятә очерк «Дмитри Гәлиа» (1956 ш.), истатиақәа реизгақәа «Ацсуа литературазы» (1960 ш.), «Аетиудқәеи аттаарақәеи» (1974 ш.), «Зыхьз камшәо» (1977 ш.).

Ш. Инал-ица икритикатәи, илитературадырратәи усумтақәа иаарылукаартә икоуп «Ацсуа фольклори алитературеи рзы зтаарақәак» (1955 ш.). Ари ашәкәы ихартәааны, ирееины еитатытцит 1961 шықәсазы, «Ацсуа литература атоурых акнытә» хәа хыс иаманы, «Ацсуа литература аеиара иазкны азгәатақәа» (1967 ш.), «Мәахәастала ахрақәа рахь» (1975 ш.).

Ацсуа литературадыррафы иалагала бзианы икалеит 1974 шықәсазы Акәа итытцыз гәыпфык алитератураттаафцәа рколлективтә усумта «Ацсуа литература атоурых аочеркқәа» – урысшәала.

Убарт ашықәсқәа рзы ацсуа критикеи алитератураттаареи аусазыруит, акымкәа-фбамкәа еиуеипцшым амонографияқәеи акритикатә статиақәеи реизгақәа трыжыит В. Агрба, А. Аншба, В. Анқәаб, Гь. Гублиа, Б. Гәыргәлиа, В. Дарсалиа, Н. Лакоба, М. Лашәриа, Р. Қапба, Ш. Салакаиа, В. Атцнариа ухәа убас егыртггы азәык-фыццак.

Ацсуа литература атоурых ахцатәи апериод (1991 ш. инаркны иахьа уажәраанза)

Ахцатәи апериод, ишаххәаз еипш, Асовет Еидгыла анеилахаз аахыстәи аамта атцанакуеит. Уи аахыс ицахьоу ашықәсқәа шырацәамггы, ацсуа жәлар рыцстазаарафы акырза зтазкуа, иуадафзоу амфә ианысхьейт. Абри аамтазы хтәылафы шыатанкыла аитакра дуззақәа кәлеит. Акоммунизм харгылароуп хәа изфыз фикцияхейт, Асовет Еидгыла зеггы ихапсадгылуп хәа хшыкәз иатцанакуаз акыр тәылақәа гәарапара еимпит, хи-пси хәа дасу рхәынтқаррақәа хазхазы ишыақәдыргыло иалагеит. Ацсуаа хзы игәәкра дуны, ацсреи абзареи рыбжьарафы хназгаз акәны икалеит 1992 шықәса нанхәа 14 аены инаркны ақыртуа аккупантцәа ихаздыртцысыз ашәартцәыратә еибашьра хлымзаах.

Цабыргуп, апсуа жёлар жэйтэнэтэ аахысгыы рыпсадгыыл хазына Апсны ахьчаразы азэырфы атэымтэылатэ қылацэа ирфагыланы ашыа катэатэыс ироухьан, ахэа цынтала рыпсадгыыл рыхьчон. Аамтала Апсны иакэлахьан римлианаа, ажэйтэ бырзенқэа ара акыр шэышықэса аколониақэа рыман, ара иаахьан хажёлар реимтэаразы генуезаа, арапцэа, атырқэцэа... Аха афатэ аамтазы хашыцэа хэа ззаххэоз хгэылацэа ақыртқэа абас чархэарала ихазныкэеит.

Урт бцарла еикэпах, акыраамта реазыкатцаны хапсадгыыл хақэыршырыц, хақэырцарц хшымгэыгзоз, ихакэлази хажёлар рымчи шейкарамызгыы, ихадгылаз, хиашара гэцаразкыз калеит (хылтцшьтрала апсуа жёлар ирзааигэоу аедыгбаа, насгыы ауапсаа, ачеченцэа, аурысқэа, аказакцэа ухэа). Хцеицэа гэлымтэахқэа азэырфы рхы акэыртцазаргыы, ақыртуа фашистцэа ианхақэлос ргэы ишаанагоз еипш апсуа жёлар рызынмыртэеит, рыпсадгыыл гэакба Апсны ирзыкэымцеит. 1993 шықэса, цэыббра мза 30 аены аккупантцэа Апсны иалцаны, Қырттэылеи Апсынтэылеи рхэаа, азиас Егры ахықэ афы Апсны Ахэынтқарра абирак ахадыргылеит.

Асовет Еидгыла анеилаха, ақыртуа аккупантцэа еибашьрала Апсны ианақэла аахыс апсуа литература ифыцу ахырхартэ аиуит. Еихаразак абри аибашьреи апсуа жёлар рмилаттэи рсоциалтэи хақэитразы рықэцареи ирыдхэалоу атемақэа аңызара рыманы икалеит. Аибашьра анцозгыы, уи ашытахьгыы апсуа шэкэыфцэа зеггы еицфакны, дасу иахьынзаилшоз ала хапсадгыыл ахьчара иазкыз, уи аидеиа зныпшуаз афымтақэа апыртцеит апоезиафгыы, апрозафгыы. Аха абри аамтазы уафы ибартэ икоуп апублицистика аңызара шаиуз.

Ашэкэыфцэа азэырфы хаталагыы абцар шьтыхны ага хэымга ифагыланы иабашьуан. Икалеит ари аибашьра иалазқэазгыы (абафхатэра бзиа змаз, зфымтақэа апхьафцэа ирылатэахьаз апоеит Таиф Ацба).

Атыхэтэантэи ашықэсқэа аибашьра иахкьаны ашэкэыфцэа ртагылазаашыа шымариаамгыы ирылдыршахьоу зынза уафы икэнишьартэ икам. Жэпафык реаныршэахьейт асоветтэ система иамаз агхапхақэа рықэызбара, апстазаара иаха инартбааны аарцшра, ауафытэыфсатэ, адемократиатэ зинқэа рзыргара, рымфэа алхра иазку афымтақэа раптцарафы.

Хэарас иатахузеи, ари апериод азы ажанрқэа зегь еицеи-караны имфеиет. Апсуа литературеипш зықэра мачу акэым,

аурыс литература дуззағғы ашәкәыџџә ирцәуадаџуп
иахъа апстазаарағы имџапысуа ахтысқәа еизыркәкәаны,
асахъаркыратә ҫымта дуқәа раццара. Аха аамтақәа асза ица-
рым, Ацсны аполитикатә тагылазаашъа тышәынтәалашъак
аиуп, иахъа акәымзарғы, уатцәы. Хашәкәыџџәагы рхы,
рыцсы ақәтданы аус рулашт хажәлар рыцстазаара мөхакы
тбаала иаазырцшыша аҫымтақәа раццаразы.

Дырмайт Гәлиа ипстазаарей ирфеиаратә мөей

Д. Гәлиа икынзагы хылтшытрала апсуаа иреиуаз азәык-
шыцбак ашәкәыффра рнапы аларкхъан. Аха урт апсышәала
акәмызт ишыфуаз. Еиуеипшым амзызкәа ирыхкәаны,
даеа бызшәакәак рыла акәын алиитература аматц шыруаз.
Иаххәап, убас иказ иреиуан (XIX ашәышықәса антәамтәи XX
ашәышықәса алагамтәи рзы) хылтшытрала иапсацәаз, аха
қыртшәалеи урысшәалеи ифуаз Гьаргь Чачбей (Шервашизе)
Даут Чхотуей.

Амилаттә лиитература даеа бызшәак ала феиашәа амазам.
Ажәлар дара злацәажәо абызшәала иаптцоу афымтақәа роуп
амилаттә лиитература шыақәзыргыло.

Д. Гәлиа иоуп рацхъаза апсышәала асахьаркыратә, алите-
ратуратә рфеиамтақәа раптара иалагаз. Убри акнытә иара
иақәнагатцәкәаны хмилиаттә лиитература ашьатаркфәи хәа
дыпхъазоуп. Аха уи мацарагы акәым аус злоу. Д. Гәлиа апсуа
жәлар ркультура арфеиаразы икаитцаз итцегы ирацәоуп.
Иара дыртцафын, дыркафын, дтцарауафын, апсшәеи, Апсны
ацоурыхи, апсуа фольклори, аетнографиеи титцаауан,
дуаажәларратә усзуфын. Иара иоуп рацхъазакәны Апсны
жәлар рпоет хәа ахатыртә хыыз ду занашьахаз. Даныфеидас,
ихы идыруа даныкала инаркны, цсраенынза иуаажәлар
рынасыц айгьтәра дазықәпон. Д. Гәлиа апстазааратә мөаду
данысит, ацбабаа рацәеи ауадафракәеи ихигейт. Аханатә
илигаз, дызқәылаз амфа хъантә, амфа уадаф, бзантыкгы да-
меижбейт, дацәхымкбейт. Наунагза хара хабицарақәа зегы
рзы ифеырпшыганы икан, аринахысгы иказаауейт иара иби-
ография.

Дырмайт Есыф (Урыс)-ица Гәлиа диит 1874 шықәса февраль
мза 21 аены, Уарча ақытан (Уарча ақыта иахьа Гәылрыпшь
аараион иатцанакуейт). Ахәычы иаби иани ацәа иацәаашьоз
цьоукы шракәымызгы, малла икәадан. Иабацәа нацънатә

аахыс абра инхон, рхатə цəбаала икəйкəйщыкəуа, абри адгьыл махəфала икəаарыхуан, рхы аланыкəйргон. Акыр шыкəса аныбжьыс, апоет акыр икəрахь даннеихьаз, иифыз иавтобиографияфь иазгəеитеит: «Саб и сани ишаанагара икəз ацсуа тaaцəаран. Урт нхон Ацсны, Уарча ақытан, «Ауафь иира» хəа хыс измоу Максим Горки иажəабжь иатцанакуа ахтыс ахьыкəлаз ааигəара (азымфəс Кəйдры аргəарахьтəи апшахəафь)*.

Д. Гəлиа ихəйчра шыкəсқəа анымфəпысуаз Ацсны икəлеит аитакра дукəа, еилабаахьаз афеодалтə еизыкəзаашьақəа ақəзаара иафьн, урт рцынхəрас ицəйртцуан акапиталисттə еизыкəзаашьақəа.

Ускантəи аамтəзы Урыстəылатəи аимпериа иатцанакуаз зегьынцəареипш, Ацсынгы акапитализм афьара иала-гахьан. Ацəжəлар рзы аамтə лымкаала иуадафьн. Ацсуаа рыбзазарафь афеодалтə еизыкəзаашьақəа макьана зынза ианыхны икамызт. Тауади-аамстəи рымч гəгəан, анхацəа аексплуатация рзыруан. Аха уи иачьданы, уаанза инеипынкыланы акыр шəышыкəса амчра зкыз, ацстазаара иалаены икəз ахратəрей апатриархалтə еизыкəзаашьақəеи ирызнымкылоз акапиталисттə еизыкəзаашьақəа ацстазаара иалатцəо иалагеит. Ацəжəлар рыбзазара уаанза атцкысгы излауадафəхаз рацəахеит.

Ускан ацсуа қытəқəа рфь анхацəа гəрны инхон, еитцахан, итцарадан.

Ацсны Урыстəыла иадлахьан, аха ажəафтəи ашəышыкəса аахыс ара ахра змаз атырқə колонизаторцəа ус аламала икəтцуамызт, Ацсны рнапы аларцаны иркыр ртахын.

1877–1878 шыкəсқəа рзы аурыси атырқəеи рыбжьара икəз аибашьра кавказтəи ажəларқəа азəырфь рзы ихыр-тцəагахеит. Уи аибашьрей егырт еиуеипшым амзызқəеи ирыхьаны, ацсуа жəлар рыхəтə дук, рыпсадгьыл ааныжьны, Тырқəтəылака имцар ада цсыхəа камлеит. Уи амхацьырра хəа иашьтоуп. Ажəа «амхацьырра» («амхацьыр») араб бызшəа акьнтə иаагоуп, «ахтцара», «ахытра», «ахызаара» ауп иаанаго.

Ацсуа жəлар рыхəтак, жəйтəнатə аахыс иахьынхоз рыдгьыл кажьны, ихтцəаны, атəымдгьыл ахь хатгəапцхарала

* Д. Гəлиа. Иалкаау. Акəа, 1973, ад. 5.

имцазеит, уа иахънеиуаз цстазаара бзиазагъы иакэгэыц-зомыт, атоурыхтэ мчымхара иакэнаршэеит. Ацсуа жэлэр ртоурых аёы амхацъырра трагедиа дуны икалеит, еионашеит, ахтэара иахыпсааз, амлеи, ахътеи, ачымазарейи иргаз рацэахеит. Уаанзатэи ргэакрақэа акы ирзеипшымкэа ибгаптэаганы ирзыкалеит. Амхацъырра иахъаны, зынза итацэаз ацсуа қытақэа маçымхеит (иаххэап, Псхэы, Дал, Цабал), ирацэахеит ақьаптақэа. Ацсуа мхацъырцэа Търқэтэылака ирзымгаз рырахэ еибаркаауа амшын акэара иавахеит, рыфнқэа еибакэеибаха, еиқэылашыца, ацша рыфонашэышэуа иаанхеит.

Зықьыла, егъырт ацсуа нхацэа реипш Д. Гэлиа иаб итаацэа рзгы игэакрахеит аурыси атырқэеи анеибашъуазтэи ашықэсқэа. Урыс дыхтэаны Търқэтэылака ацара шитахымыз здыруаз ацсуа аамстак атырқэа ир иреиуаз асқьарцэа имны дынкылсын, Урыс игэтэы фны амца фацратцаны ирблит, уигъы азмырхакэа, таацэаныла ишхэыпқыз ифрапырцеит. Ацсуа мхацъырцэа згоз атырқэ канцъала амшыннырцэ – Трабзон инаргеит. Ускан Д. Гэлиа цшышықэса ракэын ихытцуаз. Атэымдгъыл аёы Урыс Гэлиа шықэсык акэара цэгъабзазарыла, аазабла ихигеит. Убра изықэшэаз агэакра рызхымгакэа ипсит Урыс ихэыцқэа шыца – цкэынки згабки. Зыцсы мцакэа изын-хаз ихэыцқэа хэыки ипхэыси иманы дыбналеит, ипсадгъыл Ацсныка даарц. Итаацэеи иареи акыраамта амфа икэхеит. Атырқэа ипсызкыфцэа рыцхыраарала, атдыхэтэан ирулак-гы, рыцхарыла рабацэа зкэынхоз атэылафэацэ ахъ иааит. Аха ара иахъааиз атыпэнтэи аиҳабыра Урыс Гэлиа иқыта гэакъа аланхара азир ирымтеит. Уа атэымуаа – аколонизаторцэа рнырхара иафын. Урыс ииулакгы, Кэыдры аучастка (уажэы Очамчыра араион), Азфьбжъа ақытан нхартэ тып хэычык ипшаан, итэфаншыап аирсит, ахэыштаара фыц ашыапы икит. Убраауп Дырмитгы ихэыцра ахъихигаз.

Дырмит Гэлиа данхэыцыз инаркны, агэынкыларэ бзиа иман, ускэнтэи ацстазаара уадаф ицэа-ижъы ианырит, ихамыштзо изаанхеит. Иаби, иани, иашъеитцби (уи Иван ихъзын), иахэшьеитцби (уи Екатерина лыхъзын) рыцхаишьон. Данхэыцыз инаркны ацъабаабара, аусура дашыцылеит, дазрыжэит, даашыомызт, деилъьан, илшоз ала афнуспқэа каитцон. Д. Гэлиа дышэкэыффы данышьақэгыла, икэрахъ

даннеи ашьтахъ ииѡыз иавтобиографияѣи иани, иаби, иан-
дуи рызбахъ далацѣажѣауа иазгѣеитеит:

«Сан Рабиа Барганѣиапѣхан, агѣиртѣкѣыл змоу, ауаѡ
ихѣатѣи иазааиуа апѣхѣыс хѣа дыпѣхъазан, хѣацѣыхак
лымазамкѣа, тѣыхѣаптѣѣара змамыз аѡнускѣа дырѣын, нас-
гъы сеитѣбацѣа (Екатериinei Ивани) лхынхалан акнытѣ,
сара саха лымамызт. Хѣаацѣара иахыпѣхъазалаз санду лакѣын
саазара зыхѣда икѣыз. Уи зхахѣатѣи накѣызгоз, агѣабзиара ду
змаз, пѣхѣыс цѣбарак лакѣын. Лыбжы цѣгъашѣа иѣацан, аха
уи сацѣшѣазомызт. Лкалт кны дахъцалак слыцын. (Излархѣо
ала, шѣышыкѣса дреихан).

Саб ажѣабжѣхѣара бзиа ибон, зыбз хны изѣаз лафѣхѣаѡык
иакѣын. Цѣара ус дахък, ус пылхатк атып икѣтѣатѣны
иахыкѣалоз, саб ипѣхъаны дыргалон, уи дахънеиуаз ихѣатѣу,
иутѣу шыахѣлатѣкѣа идыруан. Апсуа цѣсла, ускантѣи аамѣаз,
жѣлар рус знапы иаку хѣа ирыпѣхъазоз дреиуан.

Иахѣап, цѣара дыканы аѡны данааилак, ауа атаацѣа
анааилатѣоз, снаганы иааигѣара снартѣаны, иибаз-иахъаз
ажѣабжѣ акакала ипѣкааны ахѣара дналагон. Абас краамѣтаза
дтѣаны, итырчѣаа, алафи асамаркѣыли алатѣаны, харчѣо ма-
цара ажѣабжѣкѣа хаихѣалон.

Абарткѣа раан, измаанѡу сыздырам, аха лымкаала енагъ
ихы насыкѣкны, – Узырѣла, исхѣо ухѡумырштын, – ихѣалон
саб»*.

Ахѣычы иахынзаилшоз ала, иаб иихѣоз ажѣабжѣкѣа
дырзызырѣуан. Апхѣака ипоетхараны иказ Дырмит (данхѣы-
чыз Гач хѣангъы иархѣон) рапѣхъаза урысшѣалеи кыртшѣалеи
аѣреи апхѣареи ахытѣаз убра, ихѣычра ашыкѣсѣа ахымѣа-
пысыз, Азѣыбжѣа ақытан ауп, Кѣаста захъзыз ақытантѣи апап
иѣитѣааит. Д. Гѣлиа жѣашыкѣса ихытѣаанза икытѣаѣы изхѣауан.

Д. Гѣлиа иаб иѣаацѣара малла иаѡцаны икамызт, аха
ачеицѣыка змаз, анеиааи дызгымыз таацѣаран. Аихѣабацѣа
еидтѣаланы ианцѣажѣоз, Гач хѣычы илымхѣа кыдѣаны
дырзызырѣуан. Аѣреи апхѣареи апап ианиѣитѣаа нахыс,
даѣгѣыхѣны идырра атѣара иѣаххѣит. Аха ускантѣи аам-
ѣазы анхаѡ чкѣын изы ашѣол атѣалара мариамызт, уа-
жѣеипш кыѣацыпѣхъаза ашѣолкѣа абаказ! Азѣыбжѣа ақы-
тѣи уи ааигѣа-сигѣеи шѣол зхылахѣаз акгъы ыкамызт,

* Д. Гѣлиа. Иалкаау. Акѣа, 1973, ад. 6.

Апсны Ө-школ затёык ракёын иказ: акы – Акёа, Ашьхаруаа рышкол, егы – Окёым ақытан. Акыр ацъабаа баны, Акёа иказ ашкол-интернат дталеит. Уи 1863 шықәсазы иаа-дыртыз, Ашьхаруаа рышколхёа изышътаз акёын. Уи ашкол аталаразы еиқёырццакны хышықәса атцара алагамтазы иаб Азёыбжъантёи Акёа дааго-дго дыбжъан. Ускан иара иеипшыз анхацёа рыцкёынцёа ашкол аталара зака ирцёуадафыз ибзианы иааирцшит атцыхётёан иацитцаз, автобиографиатё кәзшыа змоу афымтақёа «Хы-школк», настгы «Ашкол сышталаз» хёа хыс измақёоу рёы.

Акёа Ашьхаруаа рышкол дантаз ауп рацхъаза А.С.Пушкини М.И.Лермонтови реипш икоу аурыс литература аклассикцёа, Шоҭа Руставели, Илия Чавчавазе, Акаки Церетели реипш икоу ақыртёа классикцёа рфымтақёа иерыдцаланы дрыцхёо даналагаз.

Д. Гёлия данмачаз инаркны махёёала аусура дшашь-цылахъаз еипш, атцарагы дацёаашёомызт, шёагаала кьаёк иакёын, аха гёабзиарала дыгёгёан, деиёамсын, деилкьан, ибаф ицёыласын, ихшыф тцарын. Иқёлацёеи иареи аимтцакьача ианыхёмаруаз дрылубаартё аласра инирцшуан, сацъанк иҳаракыз ахахётё гёара дахьымсзакёа, ахьышётхёа дахыцон.

Акёа Ашьхаруаа рышкол дантаз адемократиатё дунеи-хёапшышыақёа змаз артцафцёа бзиақёа дрықэшёеит. Ашкол хлацшфыс иамаз Константин Мацавариани артцафы Давид Ацъамови ухёа деицгёартёит нак-нак акрышилтцшаз мфашьахуа агёырцкёыл змаз ацкёын. К. Мацавариани абшьтрала дқыртуан, иан дапсыуан, иара апсуара бзиа ибон, хатыр рықәйтцон, апсшёагы идыруан. Ашьхаруаа рышкол хлацшфыс дахьамаз анафсгы, Апсни апсуааи ирызкны анаукатё тцараакёа мфацигон. Апсуаа ртоурыхи, рёацыцтё рёиамтақёеи, ретнографиеи титцауан, иусумтақёа рёгы гёбырала хажёлар дрыхцёажёон. Артцафы Д. Ацъамов Бзыптёи апсуан, уигы апсуаа ретнографиеи рфольклори ирызку аматериалкёа еизигон. Урт ашықәсқёа рзы изааигёаны дыздыруаз азёырфы иабжьыргон итцара иаци-тарц.

Акёатёи Ашьхаруаа рышкол даналга ашьтахь, Д. Гёлия, ақалақь Гори иказ Аахытц-Кавказтёи артцафцёа рсемина-

риа дталеит. Уақа агәалақара бзиа иманы атқара итқон, артқащәағы деицгәартаратәы дқалахъан, идыртқоз ама-тәарқәа зегъы ицааиуан, аха цшъымз иреиханы уа дзааным-гылт. Нас, ихъыз ачымазара баацсы иахқъаны, асеминариа ааныжъны, Ацснықа дмаар ада цсыхәа қамлеит. Асеминариа шаанижъыз азбахә далацәажәауа, иара атцыхәтәан иоуан:

«Арақа цшъымз атқара стцахъан еицш, аршра сыхъын, «атцафы Дырмит Гәлиа атыцантәи ахауа инаалом» хәа, – апри-каз қатцаны соурыжыт. Иара убри ала, стцарагы салгеит. Уи ашьтахъ сара ртцафыс исыман ашәкәқәеи апстазаареи»*.

Уи ашьтахъ, рацәак мыртцыкәа, иан дыцсит, «испан-ка» хәа игәарлаз ачымазара баацс иагеит иандуи иаби. Урт жуп Азфымбжа ақытан, Ацсны зегъы иреихау азиас Кәыдры армарахътәи апшахәағы. Аонатағы еихабыс иара даан-хеит. Иашъеи иахәшьеи аазатәыс иоуит. Урт иара иатцкыс еитцацәан, иахәшьа цшъышықәсалхытцуан, иашъа фышықәса ракәын ихытцуаз. Д. Гәлиа иаби, иани, иандуи аныцсы ашьтахъ, цытраамтқак Тамшь ақытан, ианшьцәа Барганцъиаа рғы дықан. Зназгы деицацеит Гориқа, уа асеминариағы итқара изынагзозар хәа дгәыцны, аха дрыдрымкылеит. Уа ианаму Хонтәи асеминариа дталарц иақәикит, аха уақагы абиурокуратиатә цықәсыларақәа изыцшааны, мап ицәыркит.

Уинахыс Д. Гәлиа уаха ашқол хәа акгы дызтамлеит, аха иааипмырқьазакәа аусуреи атцареи еидибаллон, хтацәыхак шааиоулак, ашәкәқәа дрыцхъон. Иаарласынгы аекзаменқәа екстернла иитиз ирыбзоураны, жәлар рышқол ағтәи артцафы хәа ахъз иатәашъахеит. Уи инақәырццакны, абжъаратә шқолқәа рғы апсуа бызшәа артцафы хәа ахъз иртеит.

Уаанза атқара ахытцоз, Акәатәи Ашъхаруаа рышқол ахылацшфы К. Мачавариани, қәрала акыр дшеихабызгы, дифыза бзианы дязықалеит, дзыкәшәаз агәәкрақәа рзы дрыццхайшьеит.

Д. Гәлиа рацхъаза афреи апхъареи анитцаз инаркны алитературатә рғиара ихы азқон, игәы итцхон, аха ахы ши-крыз, дызлалагарыз аилкаара ицәуадафын. Дызғыцшышаз хәа апсуа фымтак ықамызт. Иара 1862 шықәсазы П. К. Услар еиқәиршәаз апсуа нбангы агхақәа адибалон, апрактикатә хархәаразы излауадақәаз ықан. Убасқан ауп

*Д. Гәлиа. Иалкаау. Акәа, 1973, ад. 7.

К. Маҷавариани иареи анбан еитандырґыщыз. Дара анбан шәкәы еиқәыршәаны иантрыжь нахыс ауп хәычы-хәычла ацсуа ґар рхатәы бызшәала атцара рто ианалагаз.

Ускантәи аамтазы Д. Гәлиа ацсуа жәлар ркультура арґ-иаразы ус хкыс дызлагалакгы аиҳабыра адгыломызт, иц-храауамызт. К. Маҷавариани иареи иґартцаз анбан шәкәгы атыжьра иахьапырхагахашаз иашьтан акәымзар, иамыцхра-аит. Иара Д. Гәлиа, атыхәтәан излазгәеитаз ала, аиҳабыра анбан шәкәы атыжьра, газамазак ихы иташәаз, зхатгылара иацсазам уск еицш иахәацшуан*. Ускан ирацәафын ацсуаа реицш хыцхьазарала имачу ажәлар афыратә культура, алите-ратура арґиара ирзацсам, аперспектива змам усуп хәа згәы иаанагоз ауаа.

Дара убарт ашықәсқәа рзы Д. Гәлиа имч цишәо далаге-ит ажәеинраалақәа рыфраґы, аха ускантәи ифымтақәа хара хґынза изымаазеит, ибжъазит, настгы, атыхәтәан, иара ихатә излаигәалаиршәоз ала, урт рацхьазатәи иажәеинраалақәа инартбааны, ауаажәларратәтқакы рыманы изыґамлацызт**. Д. Гәлиа иажәеинраалақәа хара иаадыруа 1905 шықәса раахыс ииқәаз роуп. Уи аамтазы алитературатә рґиара иеамтақәа, ижәлар еиҳа ирыхәап хәа иицхьазоз еиуеицшымыз аус хкқәа инапы рылеикит. К. Маҷавариани иареи еиқәдыршәаз анбан шәкәы антытц ашьтахь, акыраамта инеицынкыланы ртцафыс аус иуан: Тамшь, Кәтол, Кындыґ ухәа ақытақәа рґы (артцафра далагеит 1904 шықәса инаркны), настгы аамтала зны ихатә дызтаз Акәатәи Ашьхаруаа рышкол аґы, ареалтә училишьче аґы, ахәса ргимназиаґы, артцафратә семинариаґы, аамтала зынгы Акәеи Очамчыреи тырцьманс дыґан.

Аханатәгы Д. Гәлиа ижәлар гәакьа рыцстазаара, рыцгәа-рыбзиа далахәын, ирыцеифишон, шыапыла Ацсны ақытақәа дрылсны еимидон, анхацәа рыбзазашьа итцон, ақьаад ианитцон ажәлар рґапыцтә рґиамтақәа. 1907 шықәсазы Қарт хазы шәкәны итижьит, хатала иара ажәлар дрылаланы еи-зигаз, «Ацсуа жәаґқақәеи ацуфарақәеи» ацсышәала, настгы аурысшәахь аиґагагы рыцтданы.

Д. Гәлиа ацхьа атаацәара далалеит 1905 шықәсазы, Кәтол ақытан ртцафыс аус аниуаз. Уантәи Цыґярдаґа данцалоз

* Д. Гулиа. О прожитом. «Литературная газета» 17 окт. 1957.

** Д. Гәлиа. Иалкаау. Акәа, 1973, ад. 8.

еибадырын, бзиа дибейт уа инхоз апап Серапион Чхеизе ипха, пхәыссыгы дигейт. Аха уии иареи рацәак еидымхалеит, излархәо ала дук мыртцкәа, ахшароура дахыцсаит. Афынтә раан Д. Гәлиа пхәыс дигейт 1911 шықәсазы. Уи иигаз наҕ-наҕтәи ипстазаараҕы иаргъажәфаны инаивагылаз, Елена Андреи-ипха Гәлиа-Бжалаа лакәын. Елена Андреи-ипха лхы лхарштны, Д. Гәлиа дицхраауан ирҕиаратә ус аҕыы, афнытә усқәа рҕыы. Лчеицъыка лнапы икәыргыланы дырпылон хыпхәазара рацәала рыфны инеиуаз асасцәа, нап рыдкыланы илаазон ирыхшаз рхәыцқәа. Д. Гәлиеи Елена Андреи-ипхаи ирыхшеит хык: фыцъа ачкәынцәеи зҕабки. Аихабы Гьаргь – атдыхәтәан еицырдыруа советтә шәкәыффы ишыақәгылаз иоуп, уи ишытанеиуаз Володия – дынцънырын, 1941–1945 шықәсқәа рзтәи Аҕынцътәылатә еибашьра далахәын, дзыхнымхәит, рахәшьа Татiana – дыртцафын.

Иалкааны политикатә программак имамызт, аха Д. Гәлиа ибартан тауади-аамстеи анхацәа шыдмыргъацоз, ишдыргәакәаз. Ианагь анхацәа дрыдгылафын, тауади-аамстеи цәымгыртас иман, ибаны дынхомызт, ианагь аҕьажәлар дрыдгылафын, ананамгацәа рыцхәишьон, ринтересқәа рыхьчара иазикит ипстазаара зегы.

Д. Гәлиа ибзианы дыздыруаз, дызҕыз аус ду заанатцгы иилкааны апхъа иаивагылақәаз ируазәку, еицырдыруа апсуа шәкәыффы С. Чанба 1937 шықәсазы ифуан:

«Уи данкәыпшыз инаркны, анхацәа дырзааигәан, тауади-аамстеи аурыс чынуааи ирыхкәаны урт цъара заамурак иакәшәар, иаразнак дрыдгылон, цсыхәа зламоу ала дрыцхраауан»*.

Хазтагылоу ашәышықәса алагамтазы артцафара инаваргыланы, Д. Гәлиа ауахәаматә шәкәқәа апсшәахь реитагара аус нап аиркит. Аевангелие апсшәахь айтаагаразы еиҕкааз акомиссия далахәын. Уа имачымкәа аҕьабаа ибейт. Ускан адинхатцаратә шәкәқәа зейтеигоз, иара ихатә урт рцакы иахәоз агәра игон хәа акәзам иаанаго. Атагылазаашьа зейпшраз ала, ажәлар афрей апхьарей рхатәы бызшәала дыртцаразы ицхраауейт хәа дақәгәыгуан. Аха урт айтагақәа апхъафцәа ирыламтәейт, игәцарарымкәейт.

* Хә. С. Бҕажәба. Зыхьз камшәо. Акәа, 1977, ад. 14.

Асахьаркыратә литература ашьәтә акразы Д. Гәлиа уаанза дызфыз аусхккәа зеггы җазыкатцарак иафызан. Лымкаалаггы хьахәацәхәада алитературатә рҗиара мҗа данылеит хазтагылоу ашәышықәса актәи ажәашықәса аеанаафнашоз инаркны.

1912 шықәсазы апоет Қарт итижхьаз рацхьатәи ифым-тақәа реизга «Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи» ажелар гәахәарыла ирыдыркылеит. Аха аихабыра лымкаала ирцәымыцхеит уи аизга ианыз ажәеинраала «Хоңьан ду», «Ажәеинраала «Хоңьан ду» аихабыра гәрамгартас ироун, аус садыркырц мазала исышьталеит, аха сынасыц иакны бзиаашәа сырцәынхеит»^{*} хәа, – ифуан иара атцыхәтәан.

Пари аизга җыгхьарыла ихәычын, аха инанагзаз ароль акырза атцанакуан. Хьцхьазара рацәала иара иамоу егьырт ахатабзиарақәа рнафсггы, ацхьафцәа агәра днаргеит ацсышәала алитература арҗиара заманалатцәкьа ишауаз. Уи, хымпада, акрызтцазкуа хтысны икәлеит, иааира дуун. Д. Гәлиа ирҗиара мҗазы мацара акәым, иааидкыланы ацсуа желар нак-нактәи рразкы азбаразггы.

1913 шықәсазы Д. Гәлиа итижыт афбатәи ашәкәы, уи «Арцызбеи ацхьызбеи рышәкәи, даеа хьзыртәрақәаки, жәеинраалақәаки» хәа хыс иаман. Уи злаказшьарбагоу ируакуп апоема «Арцызбеи ацхьызбеи рышәкәы» ахьанылаз. Убри ала ацсуа литератураҗы апоема ажанр ашьәтә кхеит.

1914 шықәсазы итцысит актәи адунеитәи аибашьра ду. Урыстәылан аполитикатә цстазаара еилашуан, ана-ара ахәытцкьара иафын ареволиуциатә мчкәа, ахәынтқар имфацигоз аполитика иазкны ацбажелар ргәынамзара затцаaira иазхауан, В. И. Ленин дзацхьагылаз абольшевикцәа рнапхгарала аусуцәа рыккласс аееиднакылон. Ускан Д. Гәлиа Акәа дыкан. Ацбажелар рыпстазаара еиха-еиха еицәахон. Аха Д. Гәлиа игәы камыжкәа, сыжелар атцарадыррахь исызкылгозар хәа дафын, акымкәа-фбамкәа ашколқәа рҗы ртцафыс аус иуан, ахәычкәа рхатәы бызшәа диртцон. Акыр шықәса уи ашьтахь, апоет излаигәалаиршәоз ала, хьцхьазара рацәала атцафцәа идирфуаз русумтақәа уахынла дрыдтәаланы, ицәа

^{*} Д. Гәлиа. Иалкаау. Акәа, 1973, ад. 8.

иагырханы ириашон. «Уахык ала ֆышә тетрад ирыгу, ирыбзоу гәатаны саналгалак ашьтахь акәын алитература аус нап анасыркуаз»^{*} хәа, – иҫуан иара атцыхәтәан.

Зызбәхә ххәахьоу рнаҫгы, хәзтагылоу ашәышыкәса ажәабатәи ашыкәсқәа рзы Д. Гәлиа иҫымтақәа иаарылукаартә иҫоуп ажәеинраала «Аибашьра ду аантәи ахьзыртәра» (иҫит актәи аимпериалисттә еибашьра иазкны 1915 шықәсазы), 1917 шықәсазы Урыстәылан аиааира згаз Октиабртәи асоциалисттә революция аныррала ииҫыз ажәеинраала «Шәнеиха пхьақа!», аменшевикцәа Аҫсны ахра аныруаз апсуа жәлар зтагылаз агәәкра баапс символла иаазырцшуа иажәеинраала «Сыҫсадгьыл» (иҫит 1920 шықәсазы).

Д. Гәлиа ирҫеиамтазы мацара акәым, ускан иааивагылаз егырт апсуа литераторцәа рзыхәангьы ихәарта дуны икалеит иара напхгара ззиуаз раҫхьазатәи апсуа газет «Аҫсны» атытцра иахьалагаз. Уи адакьақәа рҫы икьыпхьит раҫхьазатәи иара исахьаркыратә прозатә ҫымта, ажәабж «Атәым жәҫан атцака», ажәеинраалақәа, хьпхьазара рацәала еиуеипшым апублицистикатә статиақәа, афольклортә рҫеиамтақәа, иааивагылаз егырт апсуа литераторцәа ҫарацәа рҫымтақәа.

Уаанзеипш, ашколқәа рҫы ртаҫыс аус шиуц иуан, уахынла дтәаны ажәеинраалақәа иҫуан, насгьы Аҫсны атоурых аҫразы аматериалқәа еидикилон. Арт аматериалқәа ирылтцшәоуп, иара иҫны, 1925 шықәсазы Қарт урысшәала итижьыз «Аҫсны атоурых» актәи атом.

Уртқәа зегьы ирчьиданы, 1919 шықәсазы Ақәатәи артцацәа рсеминариаҫы Д. Гәлиа еиҫикааит алитератратә кружок. Уи акружок есымза знык итнажьуан анапылаҫыратә журнал «Шарҫыетцәа». Уи акружок аусура иабзоураны алитература рҫеиаразы абаҫхатәра змаз апсуа ҫар рхы еидыркылеит, ргәы аццыхәо икалеит.

Д. Гәлиа илитературатә рҫеиареи, инаукатәи, иуаажәларратәи усуреи амехак тбаа аمانы икалартә атагылазаашьақәа анаиуз Аҫсны Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахь ауп. Апсуа жәлар ркультура азырхаразы иарбаныз иара инапы злакымыз? Иара иоуп раҫхьазакәны 1921 шықәсазы еитатцуа атеатр еиҫызкааз. Уи атеатр репертуарла аиқәыршәаразы аурыси ақыртүеи бызшәақәа рахьтә аҫсшәахь акымкәа-

^{*} Д. Гәлиа. Иалкаау. Ақәа, 1973, ад. 8.

Әбәмкәә апиесақәә еітеигеит. Убасқан еітеигеит адунеи-жәларбжыратәи аңжәлар рреволиуциатә гимн «Интернационал».

1922 шыкәсазы абызшәеи алитературеи рзы Ацсуа ака-
демия хәа еиҕкаахаз атҕарадырратә наплакы напхгаҕыс да-
ман. Ари академия анаҕстәи ашыкәсқәа рзы акырынтә ахыз
рыцсаххьан. Иара шыатас иазыкалеит иахьа Ацсны анаукақәа
ракадемия иатәу иара Д. Гәлиа ихыз зху Ацсуатҕааратә ин-
ститут. Ари аинститут аҕы ҕажәиҕәабатәи ашыкәсқәа ина-
дыркны ицстазаара далтҕаанза иааидмырҕьазакәа Д. Гәлиа
наукатә үсзүҕы еихабыс дыҕан.

1924–1926 шыкәскәа рзы Д. Гәлиа Қарттәи ахәынтқарратә университет ах днапхьаны дықан, уи иара апсуа бызшәа иазкны алекциякәа ркурс дапхьон. 1926 шыкәсазы Апсныка дааит. Ара дахьааиз атыцантәи аусхәартакәеи аусзбартакәеи рҝы аускәа рымҝапгара, урысшәалеи қыртшәалеи реипш, апсышәалагыи имҝапгахаларц азы аиҝкаара инапы ианыртҝеит.

Д. Гәлиа Апсны Ассовет мчра анышьякәгыла аштытахтәи ашыкәскәа рзгы аапсарак изымдырзо, атцарарккаратә усхккәа инапы рылакын. Апсуа школкәа рзы еикәиришәон артцага шәкәкәа, имџапигон анаукатцаратә ускәа. Еизигон апсуа бызшәеи, афольклори, аетнографиеи рматериалкәа, урт наукала ититцаауан. Аха иага ус дафызаргы, алитература арџиара, ашәкәыџоцәа җарацәа реитцаазара хадаратә усны иман. Асовет аамтазы Д. Гәлиа иџит хыпхьазара рацәала ажәеинраалакәа, апоемакәа, ажәабжь кьаҗкәа, ароман «Камачыч», адрама «Анауркәа». Лымкаала ицъабаа рацәоуп егырт акыр милаттә литературакәа рахьтә арџиамта лыпцаахкәа адсшәахь реитагара аус аҗы. Иара иабзоу-раны апсуа пхьаџцәа рхатәы бызшәала еитаганы ироу-ит Ш. Руставели ипоема «Абжьас-цәа зшәу», А. С. Пушкин, Т. Шевченко, Н. Бараташвили, И. Чавчавазе, А. Церетели, К. Хетагуров, О. Туманиан ухәа убас азәырџы аклассикцәа ражәеинраалакәеи рпоемакәеи. Иаaidкыланы Д. Гәлиа иеитагамтакәа апсуа литература зырбеиаз цәыртца дуны икалеит, иара ихатә җымтакәа реипш, уртгы идыртбаait апсуа пхьаҗы илапшхәаа, идыргәгәеит апсуеи егырт амилаттә литературакәеи реимадара.

Д. Гәлиа хатала идыруан, акырынтә еикәшәахьан егырт амилаттә шәкәыџџәа дукәа: А. Толстои, А. Фадеев, С. Са-

акиан, В. Шишков, М. Рыльски, М. Бажан, П. Тычина, М. Цьавахишвили, Г. Табизе, Л. Леонизе, Н. Тихонов, К. Федин, К. Симонов ухэа убас егыртгы ирацэафны. Урт рахынтэ азэырфы Апсны ианаауаз зегь рацхэа Д. Гэлиа ифны инеи-уан, исасцэа дахьқэаны идикылон, иареи дарей арфеиаратэ еифызара иаша рыбжъан.

Иазгэататэуп, иара убас Д. Гэлиа ифымтақэагы егырт абызшэақэа рахь ишеитаргахыоу. Иреигъу ифымтақэа акыр бызшэақэа рахь еитаганы, акырынтэ тираж рацэала итрыжхьейт.

Урт аитагақэа ипрыбзоураны апсуа литература азбахэ ахара инафхьейт. Иара ирфеиамта хадаратэ гыцэс иамоу агуманизмра, аидеал ҳаракқэа ауаа зегьы ирзааигэоуп, Д. Гэлиа ихъз ҳатырқэтцарала ҳтэылафы иахьабалак ирхэойт. Иара ихъз Апсни апсуа жэлари ирсимволны икалейт. Ар-волиуция калаанза игэы зыргэгэашаз, идгылоз шмачызгы, игэы еикэҳэаланы зхы ирхэыхэыз аус марымажахейт. Иара шахатс даман, дахьзаны ибейт амфа илихыз шейжы-гамхоз, игэахэтэы хада назейт, апсуа литература ашыапы икэгылт, иаланагалеит хыцхьазара рацэала абафхатэра змоу ашэқэыфэцэа рацтамтақэа. «Амилат хэыцгы алитература ду арфеиара алшоит» ҳэа, – ифуан Д. Гэлиа. Ари ахшыфтак иара зшыапы икыз апсуа литература ишыақэнарғэгэартэ икалейт.

Гэык-псык ала, зхы иамайгзакэа збафхатэра ажэлар рымш-хэыбзаара иазызкуа дарбанзаалакгы ҳатыр ду икэуп. Иа-идкыланы Д. Гэлиа ипстазаара ҳазхэыцуазар, агэра ҳгоит уи афырхатцаратэ ус ду ишазкыз. Ҳажэлар ркультура арфеиаразы Д. Гэлиа лымкаала ацэа ийбахьаз азгэатаны, айҳабыра иа-наршыхъан Ленин иорден, Азнамиа қацшь аорденқэа ҳца, амедалқэа, афажэижабатэи ашықэсқэа рзы ихыртцейт Апсны жэлар рпоет ҳэа ахъз, Апснытэи АССР Иреихазоу Асовет ахь хынтэ депутатс далырххъан, 1954 шықэсазы де-путатс далырхит СССР Иреихазоу Асовет ахь. Апоеит ипсы антэзгы акырынтэ имфапыргахъан ииубилейкэа (75 шықэса анихытыз, 85 шықэса анихытыз).

Д. Гэлиа ипстазаара далтцит 87 шықэса дшыртагылаз, 1960 шықэса апрель мза 7 рзы.

Апсуа жэлар рцей иаша Д. Гэлиа ихъз лашеи ифымтақэеи бзантцыкгы цсра рықэны икалом. 1974 шықэсазы иара

диижътеи шэышықәса аттра, аиубилеи ныхәа дук еипш ипхъазаны, инартбааны иазгэартеит хтэылан иахъаба-лак. Акырынтэ итрыжхъеит, аринахысгыи итрыжылашт ифымтақәа реизгақәа, урт ифымтақәа рыла ағар атцара ртоит, ирыларазоит иреигъу ауафытэыфса иказшықәа.

Д. Гэлиа джуп дызфынтэаауа бзиа иибоз, ибафхатэрала, имч-илшарала, ипстазаара зегъы ала зыматц иуаз ипсадгьыл тэылафәацә Апсны ахтнықалақь Ақәа, иреигъу абахчақәа руак ағы, иара убра игылоуп ибака.

Д. Гэлиа ипстазааратэ мөеи ирфеамтеи шфырпшыгоу, аамта цацыпхъаза еихагъы уафы ибартэ икалоит.

Д. Гэлиа ирфеамта Асовет мчра шыақәгылаанзатэи апериод азы

Д. Гэлиа ирфеамта ахытхыртақәа.

Излаабаз ала, Д. Гэлиа рапхъаза асахьаркыратэ рфеам-тақәа раптцара даналагаз аамтазы дызфыпшышаз апсуа шәкәыффык дыкамызт. Аха уи иаанагазом апсуа литература зынза ағәыцәхәы иқәиааит хәа. Иара ашьатаркфы ирфеамта иамоуп уасхырс иазықалаз ахытхыртақәа. Урт ахытхыртақәа закәу хзымдыруаны, ифымтақәа ииашаны иахзеилкаауам. Хрыхәапшып дара зеипшоу.

Апоет ипстазаареи ирфеамтеи рытцаафцәа зегъы еиц-факны излазгэартахыоу ала, зегъы ирыцкны икалеит апсуа жәлар рыбзазара, лымкаалагы рфәпыцтэ рфеамтақәа (рфольклор).

Апсуа фольклор ижәйтэзоу аамтақәа инадыркны ифеон. Ибеиоуп тематикала, итцаулоуп идеиала. Ирацәоуп аби-парала, традициала, фәпыцла хабәаэа инеимда-аим-до хара хкынза иааргаз афольклортэ бака ссирқәа. Ара хара ихамоуп еиуеипшым аңа ашәақәа, ақьабзтэ поезиа, амифқәа, атәхәақәа, ажәапқәа, ажәарццакқәа, ацуфарақәа, алегендақәа, Нартаи Абрыскыли ирызку ажәйтэзатэи афырхатцаратэ епикатэ хәамта дукәа, афеодализм ахаантэи атоурых-фырхатцаратэ хәамтақәеи ашәақәеи, ахзыртәрақәа, ажәабжьқәа.

Д. Гэлиа данхәычыз инаркны афольклортэ рфеамтақәа ныкәызгоз, изхәоз ауаа дырзызырфәуан, игәникылон урт

ирхэоз, интересс иман. Даныфеидас, афрей апхъареи анитца, игэапхакэоз, иапсоуп хэа иипхъазоз афольклортэ рфеиамтақэа ақбаад ианитцо далагеит. Рапхъаза иара ишэкёфыратэ бафхатэра зырфыхаз ажэлар рфеапыцтэ рфеиамтақэа роуп. «Ажэеинраалақэа рыфра салагеит сара еихаразак афольклор сыцырхырааны», хэа, – иоуан Д. Гэлиа атцыхэтэан. Апхъа ажэлар рырфеиамтақэа еизигон, ақбаад ианитцон, акыпхъ иазирхион, нас ихатэ оригиналтэ фымтақэа рапцдараангы инартбааны ихы иаирхэон, шыатас изыкалеит.

Иара убас Д. Гэлиа ирфеиамта иахытцхыртаны икалеит аурыси егырт акыр милаттэ литературақеи рклассикцэа рфымта лыпшаахқэа. Д. Гэлиа алитературатэ рфеиара амфа дананылаз аамтазы Апсынтэылеи Урыстэылеи, апсуа жэлари аурыс жэлари реимадара аус ағгэахара иафын. Егырт адемократцэа зеггы дреицшны, Д. Гэлиагы ибон аурыс хэынтқар иколониялтэ политика итцоурамкэа ижэлар ишрыкэыггэоз. Аха уи инаваргыланы зееибытара иафыз адемократиатэ мчқэагы имбарц залшомызт. Аурыс жэлари апсуа жэлари реимадара арғгэара, ркультурақэа реилысра, аматцазура ишхэарта дууз заанатцгы ихшыф азцартэ икалеит. Д. Гэлиа Акэа Ашьхаруаа рышкол дантаз инаркны дрыпхёо далагеит: А.С. Пушкини, М.И. Лермонтови, А. Кольцови реицш икоу аурыс литература аклассикцэа дуқэа рфымтақэа. Урт рфымтақэа иныкёырго ахақэитра, абзиабаратэ идеиақэа апсуа поет данқэыпшыз иеыззааигеитэыз аурыс классикцэа псраенынгагы иеыргэылахалан дрыпхёон, итцон, иара ихатэы рфеиаразгы мфакэтцагас иман.

Аизга «Ажэеинраалақэеи ахьзыртэрақэеи».

Апсны Асовет мчра шыақэгылаанза Д. Гэлиа иапитцаз алитературатэ рфеиамтақэа рахьтэ зегь реиха зтцазкуа акакэны икоуп 1912 шықэсазы Қарт итижъыз аизга «Ажэеинраалақэеи ахьзыртэрақэеи». Ишаабаз ала, уи ашэкёы шыатас иазыкалеит наф-наф изызхаз, зхатэы мфа тбаа ылызхыз апсуа милаттэ сахьаркыратэ литература.

Хахэапшып иара иану ахадаратэ фымтақэа зеицпроу.

Акык-фбак аиҥагақэагы налатцаны, аизга иануп хыпхъа-зарала фажэижэаба жэеинраала. Епиграфс иамоуп, атцак ду

змоу, апсуа жэлэр ражэапҕа: «Аеы цсыр, адэы тынхоит, ауа-
фы дыпсыр, ажэа итынхоит».

Апсуа литература ашьатаркфы рапхьазатэи ишэкэы
азыхэа мацара акэым, ирфеиамта зегы азгы апрогратматэ
ҕазшыа амоуп иара злаатуа ажэеинраала. Уа аа-цэахэа
затцэык роуп йкоу, аха атцакы дууп. Ажэеинраала иахэоит:

Ахы, сышэкэы, уеитцамхан!
Гэы-шьамхыла укамхан,
Гэарц-бжьарак убжьамхан!
Узтаху рзы уцэахымхан,
Жэахаала ирччала,
Жэаркэышгала уцэажэала,
Ажэабжь ыццкэа хкы-хкыла
Исызрахэала апсышэала!

Ари ажэеинраала ажэа рацэа мхэакэа, апоет ҕазарыла
илиршеит ыцц напы злеикыз амитат ус аеы гэтакыс имоу
зеипцпроу аарцшра. Апоезиа иара ишитаху, ус башамаша
гэмырҕыгҕас, лаф хэагас акэзам, ижэлэр ирыхэартахартэ
йҕаларц, рҕахэы ахэарц азоуп. Уиоуп «Узтаху рзы
уцэахымхан» хэа, иихэо иаанагогы. Апоет ииашаны
дызлахэацшуаз ала, апоезиа ажэа ҕэышла ицэажэозароуп,
уи азоуп «Жэа рҕэышгала уцэажэала» хэа, ишэкэазы изихэо.

Анафска аизга иану ажэеинраалакэа, тематикала егы
еиуеипшымзаргы, иахшар ҕалоит ихадароу ф-гэыпкны
актэи агэыц иатцанакуеит автор урт анифуазтэи аамта
зныпшыз, уи аамта азбахэ зхэо, иаазырцшуа. Афбатэи агэыц
иатцанакуеит лымкаала апсуа фольклортэ рфеиамтакэа шыатас
измоу, урт ирыдхэалоу.

Апоет ианифызтэи аамта иазку ажэеинраалакэа рҕы
иааирцшуеит ускан апсуаа рыбзазара зеипцшраз, гэыгыртас,
гэтыхақэас, гэхэхарақэас ирымаз, насгы поезиатэ ажэала,
сатирала, ирмаананы дақэызбоит ахра зуаз асоциалтэ
ейкарамра, йкоуп ажэытэ цас баапсқэа ҕапызегеи Апсны
апсабара сахыакэа аазырцшуеи, ишиашоу абжьгаратэ фор-
мала ихэоу, аазаратэ цакы змоу ажэеинраалакэагы.

Сахьаркыратэ ҕазарылагы, идеиатэ цакылагы ашэкэы
иану алирикатэ жэеинраалакэа иаарылукаартэ йкоуп: «Шака

дыпстэы цэыбзахэузеи!», «Абжыафашья-хабжыакъала», «Хо-
цъан-ду», «Афы – гра хтыгоуп». Ажэеинраалакъа рызкуп
раамтала итцарны икэгылаз ацстазааратэ зтааракъа. Дара
иахьагы ацхьаф иабжыргы рацэоуп.

Ажэеинраала «Шака дыпстэы цэыбзахэузеи!» афы даарц-
шуп аца иацэыбнало, амц еикэыреачаны изхэо, ихпа-
роу ауафы. Уи адэахъала уахьихэапшуа азныказы заманак
иакэушэа дыкоуп. Абац-абац ихга, дуа бзиоушэа, ауаа рэы
дыпхамшыазакэа днеиуеит, дцэажэоит, атцара итахым, ихатэ
цъабаала ихы ныкэигар итахым, азэы итэы дамтцасуеит,
агычра бзиа ибоит. Аеыкэтэара, анеи-ааира шака инаало-
зеи, аеилахэара дамбар ицсуеит, пшра-сахъала дейбытоуп.
Арахь цкъа деилукаар, «Иламыси итцаси рыла зака дыпстэы
бзиоузеи!»

«Ацстэы цэыбзахэы» дгъангыашуп, хэ-цэа ихоуп, иара
ихароу даеазэы ихарайтоит. Апоед дицэымгуп, асатиратэ
мцабыз даиргоит итцоурам уи ауаф. Зыгра баапцкъа ажэа
пшзала ихызфарц зтаху уи атип изы апоед иакэнагатцэкъаны
дыпстэуп хэа изихэоит.

Амла данакуа, данымлашыа, шака дгэыбзыцхозеи,
Кранифалакъ, дантэлакь, шака дцагыоузеи!
Уанитаху, данузгэакуа, шака ицэа дтагыежьюазеи,
Ааи, амарца, исоумхэан, шака дыпстэы хцароузеи!
Данутаху, уанихэауа, шака дуафхымхэыцфозеи!
Уэафэ ургэыбзыгуа, ушьтахь шака дыцэгъахэафозеи!
Убзиараан дулахэны, уцсраан шака ихы улиршэшэозеи,
Цкъа ддырым, деилкаам, ох, шака дыпстэы цырхагоузеи!

Ари аперсонаж дтауадуп ма даамстоуп хэа иаахтэаны
апоед цыаргы ихэазом, аха ифашьязом уи ацажэлар иреи-
оуу азэы шиакэым.

Тематикала «Шака дыпстэы цэыбзахэузеи!» иазааигэоуп
ажэеинраала «Абжыафашья-хабжыакъала». Ари атцыхэтэантэи
ажэеинраалафгы даарцшуп ацстазаарафэы ихараку идеиак,
хыкэкык змам, зцынтца инахыхэхэаны хара импшуа, зхатэ
къаф лакэкъа рымацара ихагаланы имоу атип. «Ацстэы
цэыбзахэы» дзеипшратцэкьюу ажэлар зегы цкъа дкылкааны
дгэарымтазар, «абжыафашья-хабжыакъала», иказшыа иаша

изытѣахзом, ирбартоуп. «Ачарақѣеи ацсхѣрақѣеи дрыгха-
уам, акѣашареи аинѣареи дахашѣалауам», иѣы дақѣтѣаны
дынкыдыгѣгѣало ддѣықѣуп, итѣацѣа рыгѣхѣаа икым.

Анхареи аусуреи патударас ицхѣазоит,
Егымур, ииашаны, дуаѣ духо ѣишьѣоит.
Ари збо, дызцѣымгу зегы иѣьаршьѣоит,
Дызтаху зегы инеигымкѣа дыпхаршьѣоит.

Ари мариам, зегы ирызуам,
Мхѣыц пагѣак иакѣымзар.

Усда иѣы абга кылжѣаны икаижьит,
Хыда аныѣѣара икѣымжѣы тѣнархаит,
Абжѣагѣалара зынзак ипату бжѣнахит,
Исамарѣѣыл дшасуаз иуаѣыбжара днахысит.

Ари мариам, зегы ирызуам,
Абжѣаѣашѣа-хажѣѣаѣала иакѣымзар.

Апоет итѣоурам ари иперсонаж изицшаауеит акы атцкыс
егы еиѣа игѣѣѣаны аепитетѣѣа, «ауаѣ ѣѣала», «алыцсаа
хышѣшѣа», «амхѣыц пагѣа», «абжѣаѣашѣа-хажѣѣаѣала». Рефрен
ѣасабла, куплетцыпѣѣаза рнаѣс «Ари мариам, зе-
гы ирызуам» ѣѣа еитеиѣѣоу аѣѣаѣақѣѣа акѣзар, уи апер-
сонаж дзеипшратѣѣѣоу еиѣагѣы дкылкааны, итѣарны ѣѣѣа
даныыртѣ дахнарѣоит.

Асоциалтѣ мотивѣѣа еиѣагѣы итѣарны ианыпшуеит
атѣыхѣтѣан ажѣлар зегы еицырдыруа ирылатѣѣаз Д. Гѣлиа
иажѣеинраала «Хоѣъан ду». Иара агѣымбылѣѣѣарақѣѣа, аха-
мапагѣѣарақѣѣа, тауади-аамстѣи икылкааны иаанарпшуеит.
Апоет цасѣѣа, ирониала, тѣѣылатѣѣарак аѣасабала, Хоѣъан ду
захѣзу итѣоурам аперсонаж игѣы дахѣазшѣа иѣѣоит («Сгѣы
дахѣазеит Хоѣъан ду»), уи инхара имазара дууп, иаштѣа, иѣѣо-
ра, иѣа дууп, уи иѣѣагѣы суаѣ дууп ѣѣа иѣы ицхѣазоит.

Ицсаса тѣѣа рымам,
Ишьамаѣа рзыпѣѣазом,
Иршьѣеит, ирѣѣоит, интѣѣазом,
Қѣаф иуеит, акгѣы иузом.

Ажәеинраалаҕы Хоҕьан ду амазара раҕәаны иахьи-
моу акәзам апоет хьаас имоу. Автор уи дытцәылихуа, игәаг
зимоу, акаҕы музакәа, ҕаф ахьиуазоуп. Хоҕьан ду ауаа
рыргәаҕралоуп ҕаф шиуа:

Дара-дара еичирчоит,
Насҕы дара цәибархәуеит,
Рнапы, рлымҕа ҕибатцәтцәоит,
Егьшнеиуа ихибартцәоит.
Дара реисра далаччоит,
Рыцсхәы- рсабшахә далаччоит,
Рынтцәара деигәыргьоит,
Ажәафан ахь далақәлоит.

Иара иеипшхеит Хоҕьан ду ипацәа абыжьоыкҕы. Инеи-
беипшны архәрей аҕычрей занатс иалырхит. Апоет
игәахәара злаказ ала, Хоҕьан ду ус наунагза анхашьа има-
мызт. Убриазоуп ирониала, автор игәы далсызшәа итцыхәтәа
«зирцәгьо», ажәеинраалаҕы абарт ацәахәақәа рыла изых-
иркәшо:

Сгәы далсит Хоҕьан ду,
Гәымбылцъбара суаф ду,
Дыкам шихәоз анцәа ду,
Далеимыжьи амца ду!

Арака, еилкаау усуп, автор ажәақәа «сгәы далсит», «анцәа»
ртцакы еитарсноуп ихы ишаирхәо. Тәым цъала ҕаф зуа
ацәгъара дақәшәар, ирониала, атцакы аархәноуп «сгәы дал-
сит» хәа шизихәо. Апоет «анцәа» хәа дызҕеу, Хоҕьан ду иеипш
иҕоу, амуча змал дахаҕыруа, ацәажәлар рымч ауп.

Иара убас Д. Гәлиа иажәеинраалақәа рыла дрықәызбон
ажәлар усқан измыргъацо иказ егьырт атцас баацсқәеи ашь-
цылара цәгьақәеи злаены иказ ауаа. Урт рахьтә абзазараҕы
зегь реиха ибҕацтәаганы икақәаз иреиуан аҕычра. Апоет
иажәеинраала «Аҕыч» аҕы анцәеи, аныхеи, агәнахаи «ицыр-
хырааны» дҕаҕиҕеуеит атдмыхәхәарақәа ирышьцылаз ауааҕы:

Анцәа ицәымыҕхаз аҕычра тигоит,
Жәлар ирцәымҕу, ргәы иалсша ҕаитцоит,

Аибей арыцхаи рырахэ изоит,
Аныха иара ишьтоуп, ауаа дыршәиуеит.

Абзиарахь дызцом, ацәгъарахь дхынхәуеит,
Агәнаха дыннархом, цәгъала дыннарцәоит.

Аказшья баапсқәа дрықәызбауа, Д. Гәлиа ауаа атцареи ахшыфрхареи рахь дрыцхьон. Иара дызлахәапшуаз ала, итцоуроу ауафы хәа ицхьазатәу атцареи, ахшыџи, ауафышья бзиџи еиқәыршәаны измоу иоуп. Урт руак амацара, иага иғәгәаны имазаргы, изхом. Абри аганахьала иқазшьярбагоуп ажәеинраала «Ахшыџи, атцареи, амчи». Арақа апоет ахшыџи, атцареи, амчи, ауафышья бзиџи рыла еиқәшәоу ауафы иоуп «ихәартоу», «ацсабарафь амреи амзеи реипцш длашоит» хәа ззихәо:

Ахшыџ апшәымоуп, атцара сасуп,
Ахшыџи атцареи еибытазар, нас иматәахәуп.
Ахшыџ уасхыруп, атцара убра ишьақәыргәгәоуп,
Ауасхыр кәадазар – афны шәарта дууп.
Хшыџда амч ду уафы дтанархоит,
Ахшыџи амчи еицызар, нас уафы дыннархоит.
Царада ахшыџ дырфәагых тьыргәа дууп,
Хшыџда атцара – мыцхәы ишәарта дууп.

Д. Гәлиа заанатцтәи иажәеинраалақәа рғьы дыззышәа-хәоз, згәалақара шьтихуаз, ацъаус афь имаашьо, цсшьан-шьтахь акрызуа, адгьыл иқәаарыхуа, цхзашала инхо роуп. Ажәеинраала «Аапын» хәа, хыс измоу афь иахцылоит акырза зцазкуа абарт ацәахәақәа:

Бзиа жәуааит инхақәо,
Пхзашала кырзуқәо,
Цъабаала илазцәқәо,
Ахымхәацәа заазақәо!

Арақа ажәа «ахымхәацәа» атцакы шиашоу мацара акәымкәа, еитарсны еилкаатәуп. Ифашьазом «ахымхәацәа» хәа, ара апоет зызбахә имоу амучацәа шракәу.

Ҳзыхцәажәо аизга иануп афольклортә сиужетқәа шыатас
измоу ажәеинраалақәа мачымкәа. Убарт иреиуоуп: «Абры-
сқыл», «Ешсоу итапанча», «Амәт, ажәтцыси, абжи»,
«Ажәйтә», «Ҷыцәа зцомызт, азәк дрыхьзомызт», «Ажәйтә
уаа рахәтыр еиқәтцашә», «Ицсны ибзахаз иажәа».

Арт ажәеинраалақәа дасу аинтерес зларытцоу рацәоуп,
аха сахьаркыратә кәзарылагы, идеиатә цакылагы
иаарылыхәхәо икоуп «Абрысқыл». Иара иааркәаҶны
иахәоит ацсуа жәлар жәйтәнәтә аахыс инеимда-ааим-
до, абицара-абицарала, Ҷырхәала иааргаз Абрысқыл изку
афырхатцаратә епос ахадаратә цакы. Тоурыхла, цабыргны
Абрысқыл ацсуа жәлар рсахьаркыратә рҶиаратә хытхәаа
иазбаз епикатә Ҷырхатцоуп.. Ажәлар рхәамтәкнеицш,
Д. Гәлиа иажәеинраалаҶгы Абрысқыл даарцшуп зхы
зхаштны зыжәлар гәакәа рыматц зуа, урт рхәкәитреи
рымшхәыбзәзареи иашьтоу, акырзагы зылшо азәы иакәны.
Типологиала ажәйтәзатәи абырзенцәа рҶырхатца Про-
метей, акыртуа жәлар ржәйтә епикатә Ҷырхатца Амирани
ирзааигәоу ацсуа Абрысқыл, зыцсадгыли зыжәлари зыхь-
чо, урт ирцырхаганы мчыс иаацәыртцуа зегы рцыхәтәы
ықәызхуа, анцәатәкәагы игәхәа мкыкәа иҶагыло, иакәцо,
иацлабуа азәы иакәны даарцшуп:

Амаг дахьақәшәоз ирҶон, ауаа рзы ицырхагоуп хәа,
Азахәабжында цикон, санатцсуа сархырхәоит хәа,
Ахыларкәра итахымызт, анцәа сиҳәошәа сҶалоит хәа,
Аказы даанҶасуамызт, дыҶамызт анцәагы сицәшәап хәа.

Абрысқыл ахақәитра иманы дыҶанатцы, ижәларгы
мышхәыбзәзәрыла иҶан. ИаҶацәа ииааины аҳацы лашь-
ца дантәҶархәа, ижәларгы алашьцара рхәҶеит, ақәылацәа
Ацсны еимыртцәо иалаҶеит, измыргәацашаз рацәахәит. Аха
Абрысқылаҳацы дахьтәҶахәоугы, игәы камыжькәа, ақәпара
даҶуп, дхыдҶахәалоу ашьаҶа атцхра даҶуп. Ажәларгы икары-
жьуамызт ргәыгҶа, мышкызны Абрысқыл аҳацы дтытцны,
ахақәитра рзааигәп хәа изхәыцуан, утопиак аҳасабала:

Уажәыгь дыҶоуп Абрысқыл аҳацаҶы,
Дытцтышт убрахьтәи каамет ду аҶены.

Убринахыс дҕалашт дееины,
Дыбзиа уаҕыны, аҕыацэа дреицшыны.

Излаабо ала, Абырыскыыл ажэлэр рымч дасимволуп. Уи ихаҕсахыа анапыртцоз рыбзазара шыцгьазгыы, рацхьатэи агэыгра карыжыуамызт, уиоуп измаануу афольклортэ хэам-таҕгыы, иара зызбахэ хамоу Д. Гэлиа иажэеинраалаҕгыы Абырыскыыл мышкызны ахапы дцэытцытцраны дыҕоуп зырхэо. Апоет ижэлэр рҕапыцтэ рҕеиамтақэа рсиужетқэеи, реиҕартэышья аформеи инартбааны ихы иаирхэеит рацхьатэи ишәкэы инақэырццакны 1913 шықәсазы итижыыз афбатэи иеизгаҕгыы.

Анафстэи ашықәсқэа рзы Д. Гэлиа ипоезиаҕы еиха-еиха атыц ду аннакыло иалагеит ахақэитра, абзиабаратэ мотивқэа, еиха-еиха ишьяқэгылон, аҕаргәгәон играждантэ позиция. Ацҕажэлэр ареволюциатэ ситуация иазааигәахацыцхьаза, апоетгыы идеиала изхауан. Уи ус шакәу агәра хзырго ируакуп 1917 шықәсазы Урыстэылан аиааира згаз Октиабртэи асоциалисттэ революция иазкны иифыз ажэеинраала «Шәнеиха, цхьаҕа!». Ари ажэеинраала заманалатцәкыа ианыцшит уи аамтазы Д. Гэлиа иидеиатэ хырхарта зеицшраз. Апоет деигыырҕеит айтәкрақэа икалаз, аамта аҕахьацсахыз. Ажэеинраалаҕы «Амра халацхеит, харҕыхеит зеггы» хәа, – иихәо символтэ цакыс иамоу уаҕы еиликаартэ иҕоуп. Ара амра азбахэ баша ихәазам, Октиабртэи ареволюция иа-символуп. Апсуа поет кәанызанрада игәацхеит Октиабртэи асоциалисттэ революция аиааира ахьагаз. Убриазоуп ишиа-шоу иҕоу абжыгаратэ формала апхьафцәа дызрыцхьоз:

Аамта аҕацсахт, иахытцит ашәшыы,
Амра халацхан, харҕыхеит зеггы.
Иаабоит аргама хтәылаҕ икалаз уажәы,
Шәеиха шәацхьаҕа, шәеитцамхан азәгы!..
Ажәытәтэи абаацсы шәашьтамлан азәгы,
Аҕатә ус ианаалауа ныкәыжәга уажәы.
Убри ауп иахья хзышьтәлаша зеггы,
Убрахька иахуалуп хайбагаразы!
Икахаит ахәахәа, аиаша наиааиуеит,
Ацәгы егьалшом, абзиа аиааиуеит,

Ихахэо хашьтамлар, аашьара хиааиуеит,
 Хыызцэа иахзырхэоит: «Амала икандааиуеит».
 Ацэажэара азин зегьы рзы икалеит,
 Нхаф-усуфы зегьы рускэа картцоит.
 Шөфых, шөфагыл, иазхоуп абарскак ацэара,
 Шөындэыкэла усура, шөрытцамхан шөара!
 Шөгыл, дадраа! Шөапхьака шөнеиха,
 Ажэытэтэи аамта шөышьтахь азшөырха,
 Иееикэоу аускэа хтэыла иазшөырхиа,
 Иахшөмырцан аамта, ескьынгы шөыхиаз!

Ажэлар ахакэитраз рыкэцарей риааирей рмотивкэа
 хцылоит урт ашыкэскэа рзы ацсадгьыл абзиабара иазк-
 ны Д. Гэлиа иифыз егырт акыр илирикатэ жэиенраалакэа
 рфгы. Октиабртэи асоциалисттэ революция дузза ашэахэа
 лашакэа ацсуа поет икынзагы ишааза, ишиньпшыз,
 агэытракэа шинатаз мөашьахуа иаабоит иажэеинраала
 «Ишөтит ашьхакэа» (1919 ш.) афы:

Ажэларкэа пхьала ицоит,
 Рбызшөала атцара рцоит,
 Шьатамырзгас уи картцоит,
 Сыцсадгьыл, сызкөыхшаша,
 Ианбыкэу уара ас уаныкалауа?

Апоет ибон аменшевикцэа Апсны ахра аныруаз ажэлар
 зтагылаз агөакра цөгьа, рыпстазаара уадаф. Амхацьырма
 иахкьама, асоциалтэи амилаттэи еикарамракэа ирыхкьама,
 Апсны еибакэеибахеит, акыр қытакэа қыацтахеит. Зцэанырра
 царыз апоет урт зегьы ахьибоз мыцхэы ддырхэыцуан,
 игэырөеигон, ипсадгьыл зтагылаз ауадафракэеи аитца-
 харакэеи ртыгашьас иамоузеи хэа дыцшаауан. Икэиргьылон
 зтак акатцара мариамыз азцааракэа. Уи атэы ирмаана-
 ны, сахьаркыратэ ажэала ихэоит иажэеинраала кьаф
 «Сыцсадгьыл» (1919 ш.) афы:

Сыхаара, сыцсадгьыл,
 Икалазеи, закөызеи?
 Иуцшаауазеи, иуцэыззеи,

Абас улахъ зейкәузеи?!
Нхытқа ицаз угәырфоума,
Мшыннырцә йкоу уцабома?
Сылашара, сыцсадгғыл,
Абас улахъ зейкәузеи?
Уахьцарадоу цхоушьоума,
Ма даеакы гәнугоума?
Сылашара, сыцсадгғыл,
Абас улахъ зейкәузеи?

Аменшевикцәа Ацсны ахра аныруаз, урт ополитика иацныкәоз, имтқақақоз, тцара хәычык зтцаны, змилати зхатәы бызшәеи рыгәхьаа зымкуаз аинтеллигентцәақәак ирызкуп ажәеинраала «Исабыргәызеи шыта сара...» (1919). Д. Гәлиа заанатцғыи еилкааны иман зхатәы милаҭи збызшәеи бзиа изымбо, даҭеа бызшәаки даҭеа милаҭк ахатарнаки гәыкала бзиа ибарц шзалымшо. Зызбахә ҭамоу ажәеинраалаҭы зхатәы ҭаҭыр ззақәымтцо, атәым изгғыи иееим ауаҭы иоуп иаарцшу. Зца «динтеллигентхаз» ан лхаҭала ихәоушәа йкәтцоуп иара. Апоеи ирониала уи ицәарзгоу аинтеллигент диқәызбоит, ди-чыччоит:

Ацсны даазеит, дацсуоуп,
Цсышәак ихәашам, дазпагьоуп,
Атәым бызшәақәа дрызказоуп,
Тәыми ҭнатәи еихтнитцоит,
Иан диқәыхшоуп Назҳара!..
Атәымуаа рзы дгәыбылҭоуп,
Иашьцәа рзы дыцгәгәхәаҭоуп,
Ацара азыхәан дцәагәаҭоуп,
Дургәыбзыгыр – дшәахәаҭоуп,
Иан диқәыхшоуп Назҳара!..

Иааидкыланы хрыхәацшуазар, Ацсны Асовет мчра шықә-гылаанзатәи ипоезиатә рҭеиамтақәа рыла Д. Гәлиа ацсуа сахьаркыратә литература ашыапы икит. Ипоезиатә жәа ижәлар гәакьа рыматц аура иазикит.

Ажәабжъ «Атәым жәҭан ацәка».

Апоезиеипш, ацсуа прозагғыи ацхьаза ашыапы зкыз Д. Гәлиа иоуп. Афольклортә прозатә рҭеиамтақәа ахьеизигоз,

ақбаад иахъанитцоз анафсгы, иара артцага шөкөкәа рзы иоуан аазаратө (адидактикатө) цакы змаз ажәабжь кьафкәа, иара убас еиуеипшым ажәабжькәа икьыпхьуан иара редакторс дызмаз рапхъазатәи апсуа газет «Апсны» адакьақәа рфы. Урт заанатцтәи ипрозатө ҫымтақәа афольклортө сиужетқәа ирылихуан, ма апсуаа ускәнтәи рреалтө бзазара иахихәауан.

Д. Гәулиа заанатцтәи ипрозатө ҫымтақәа иаарылукаартө икоуп 1918 шықәсазы ииҫыз, рапхъазакәны 1919 шықәса март 17 аены итытцыз агазет «Апсны» аномер афы акьыпхь збаз ажәабжь «Атәым жәҫан атцака».

Ашәкәыҫфы ари ажәабжь афы зызбахә ихәо ахтысқәа апсуа реалтө пстазаара акнытә иааигеит. Цьара фольклортө сиужетк шьатас икамтақәа, автор ирҫиаратө сахьаркыратө хытхәаа иазбаз сиужетла еибытоуп. Ара иахирбоит ареволиуция калаанза апсуа қыта асоциалтө пстазаара акнытә иалкаау сахьақәак.

Ускәнтәи апсуа реалтө бзазара инакәыршәаны, жәйтәнәтә аахыс апсуаа ирымаз аазара, ахәпхара атцас рхы иархәаны, тауади-аамстеи дара рхатәы интересқәа хьчауа, анхацәа иееимыз, итцоурамыз, ихыртцагаз аусқәа ддыркатцон, махагъарыла. Ажәабжь «Атәым жәҫан атцака» азкуп Алдыз захьзу тауадк еитцейкәакәаз аус кьашь иахкьаны, Елкан захьзу анхаҫ рпыс ипстазаара насыпдарыла ишҫахтәахаз аарпшра.

Анхаҫ рпыс Елкан ихәыпха атауад Алдыз дидхәалоуп, дихьыпшуп. Амца уалапал ихәаргы, хьахәапахәада инаигзоит, убриакара атауад ихәатәы дацныкәоит Елкан. Алдыз ари анхаҫ рпыс аус цәгьақәа ииркатцон, диргычуан, имакахы дадхәаланы диман. ҫенак зны, Алдыз еы мазарахк итцырхын, уи сызтаз абри иоуп хәа Елкан ихьз аитеит. Уи заанатц Алдыз ипхәыс ддыргәыбзыгхьан, ҫабаак азыхәан ухәыпха дурзуама, дҫых уажәазы хәа иалхәахьан. Уи лажәа ҫамтәкәа Елкан ахылапшфы икны днеины, «Сара соуп зтызшәа ухәо афы Алдыз изтаз» хәа, – иеихәеит. Ажәакала, Елкан ихәыпха ихьымзг ихыхны, иара ихы итаирпеит. Атауад итытцыз афы иара игьычызшәа аус ихы анаиркы, Елкан ҫаахәыра имамкәа, Сибрака дахганы ддырзит. Убра Сибра, атәым жәҫан атцака, гәакрыла ипсра калеит атауад «бзиахә» ихәатәы иацныкәаз Елкан. Алдыз знык анхаҫы ихы дакәыхшаны аразкыдара дтагылартө аныкайтца нахыс дхьапшынгы дихәампшит.

Елкан данахырга ашытахь ауп акыр игөы дантахөыщыз, еиликаауа далагеит змакахы дадхәалаз атауад изылихыз апстазааратө мөа шхыртәагаз. Ашәкөыџөы дахирбоит атауад «көырбанс» икайтцаз, амц «фырхатцара» иахкьаны, хымхацымшьа ахәахәдеипш ибжъаызы анхаџы иразкы цәгьа. Автор реалтә сахьақәаны иахирбоит Елкан дахганы атөым жөөан атцака дахьнананагаз имцабзха, еихсыгъра амамкөа дыхтазкыз ипсадгьыл абзиабаара, азгәыхәра, агәхьаагара.

Усканоуп, уаанза тынха дуус иипхъазоз, змака дадхәалаз ихәыпха Алдыз гьангьашрыла дышизныкәаз, амөа изылихызгьы шиашам цқьа ианеиликааз. Уаанза иаркы-иаркы, ирцә-ирцә хәа иказ, цъара аказы ахыларкәра затәазымшьоз, агәамчи, алшареи, ақьиареи згымыз, цшра-сахьала еибытаз Елкан дыкәрит. Иара ипсымтазы инагзаны ифьы икәпәеит уаанза дышиашамыз, аха иааг, ихьшәахәхьан. Елкан даныпсуаз ауха иашьа Шарытхәа дигәаларшөо, уи диацәажөошөа ихәоит: «Шарытхәа, уара ианакәзаалак агычцәа урыцныкәоит хәа усызгәааны укоуп, уара умсааит, сара сөынфыкәра ныстыргьы, уаха урт сышрыцымныкәо. Урт срыкәзит акөымзар, рыбзиара издыруаха, рышьатара абакоу рхәааит».

Ашәкөыџөы еилыкка, иаадырыртә иахирбоит цсабарала иуаөны ишаз, аус бзиақәа рымөацгара зылшашаз Елкан ипсатә зырцәгьаз, дымөахызкьаз дызустоу. Уи атауад Алдыз иоуп. Абриала еилкаауп Д. Гәлиа исоциал-класстә позиция зеипшраз. Социалтә классла аикарамра ахра ахьауа, ацъажәлар рхатарнакцәа рхатә цсадгьыл рыманы изыкалом. Елкан изы Адсынгы Сибрагы тәым дгьылкәахеит, атөым жөөан атцака ипсыртахеит.

Асовет мчра ахаантәи Д. Гәлиа иапцтамтақәа

Д. Гәлиа илирика. Ар Кацшь хәтақәа рыцхыраарала, Апснйтәи ацъажәлар бцъаршьтыхла иахырхәеит аменше-виктә еихабыра. Ари кәлеит 1921 шықәса март 4 аены. Абри аены инаркны Адсны ишьақәгылеит Асовет мчра. Абри аены инаркны хәжәлар рыпстазаара аганкәа зегьы шыатанкыла иапсахуа рфьинархеит, шөышықәсала, зқьышықәсала изызгәыхәуаз, иззыкәпоз асоциалтәи амилаттәи хақәитра ха-

уит хэа еигэыргъеит. Убри ала инагзаны избахон хажэлар рацхатэи рлахьынтца лаша хэа игэыгуан.

Ажэытэ аамта иннажыз айтцахарақэа рацыхра ала-мала имариамызт. Иатахын ацбабаа дуи аамта рацэеи, ишьтыхтэын ауаа рыхдырра, рпсихология. Ахақэйтра зауз ажэлар рееидкыланы, иаццыхэаны, ентузиазм дула рымч-рылша зегъы азырkit акультуратэи анхашэатэи еитцахарақэа иказ рацыхра.

Асовет аамтазоуп Д. Гэлиа ирфеиаратэ усура аеанартбааз, иантэгырпсаз. Иара ибиография акнытэ излаадыруала, Адсны Асовет мчра анышьақэгыла ацхатэи ажэашықэсазы иапитцаз илитературатэ ыымтақэа хыпцхызарала имачуп. Уи ус ахьякэу, хэарас иатахузеи, иаанагазом апоет алитературатэ рфеиара дацэыхьшэашэеит, абафхатэратэ мчы имтцэеит хэа. Мап.

Д. Гэлиа дызлазхэыцуаз ала, ашэкэыффы ажэлар ркультура рфеиара иахэо иарбан усзаалакгы дацэхьамтпроуп. Абри апринцип дыкэныкэаны ацстазаара ахьеилашуаз агэтатцэ-кыа дгылан. Имфэпысуаз асоциал-экономикатэ еитакра дукэа харантэ, шахатк иахасабала, дрыхэапшуа дтэамызт. Гэаццыхэара дула еификааит рацхызатэи ацсуа иеитатцуа атеатртэ труппа, Қарттэи ахэынтқарратэ университет афеи ацсуа бызшэа иазкны алекцияқэа дрыпцхьон, уахьынтэи 1926 шықэсазы дхынхэны Адсны данааи, инапы рылеи-кит еиуеипшымыз атцарарккратэ усхккэа, ацсуа бызшэеи, аетнографияеи, афольклори ирызкны аусумтақэа ифуан, ашэкэыффыцэа фарацэа еитцаиаазон, еикэиришэон артцага шэкэқэа, дацхраауан ацсуа бызшэеи алитературеи ракаде-мия. Инапы злеикуаз акультуратэ усхккэа зегъы рфеи ацхы-раара иртон асовет еихабыра, игэы азтарцон иааивагылаз афар. Уи ацхыраара иауази, имфэаигоз аус алтцшэа бзиақэеи имч фбартэуан, иаздырхауан, ихы дакэгэыцуа дкарцон.

Абартқэа ркнытэ алитература мацара иееитартэ хтацэыха иоуамызт. Афажэатэи ашықэсқэа рзы иифыз акык-фбак ажэеинраалақэа («Марти ахъчеи» – 1926 ш., «Амшэи, ацъмеи, аеи» – 1927 ш., «Абгахэычи атцыси» – 1927 ш.) рызбахэ хамхэозар, Д. Гэлиа алитературатэ рфеиара фыц фнапыкла икны, иеагэылахаланы далагеит фажэижэабатэи ашықэсқэа рылагамта инаркны. Убринахыс ипстазаара далтаанза ифит

хыпхъазара рацәала алирикатә жәеинраалакәа, апоемакәа, ажәабжъ кьафкәа, ароман «Камачыг», адрама «Анауркәа», апсуа литература иалеигалеит акырза этазкуа айтагакәа.

Шьатанкыла аеапсахит асовет аамтазтәи Д. Гәлиа илирика атематика, аеартбааит, иазцәыртцит айдеиа ҕыцкәеи атема ҕыцкәеи. Ишәит, ишыақәгылеит апоет иказара. Уаанзатәи ишымтақәа рыла асоциал-класстә еикарамра даҕагылозтгыи, ижәлар зтагылаз ауадафракәа гәнигозтгыи, асовет аамтазтәи илирикаҕы дырзышәахәо далагеит асоциалисттә нхамҕа ҕыц аргылаҕцәа. Ари ара ирҕиара ахадара чыдарақәа ируакны икалеит.

Асовет аамтазтәи Д. Гәлиа илирикаҕы апызара змоу темакәаны иаабойт ақытанхамҕа аколлективизация азура, милатеилыхра камтақәа ажәларкәа реиҕызара азышәахәара, апстазаара ҕыц иапырхагаз рыкәыгбар. Ари аамтазы Д. Гәлиа амилаҕ хәа тшәақәа дыртамхакәа, ипоезия аинтернационалисттә кәзшыа иашатцәкыа ааманы ишыақәгылт.

Аҕажәижәабатәи ашықәскәа рылагамтазы Д. Гәлиа лымкаала аус иуит ахьзыртәра ажанр аҕы. Ахьзыртәра ажанр апсуа фольклор аҕыи иахдылоит, формала аурыс фольклор аҕы «частушка» хәа изышытоу иазааигәоуп. Ажәытәан ахьзыртәрақәа цакыс ирымаз даҕакын, асоциалтә еизыказаашыақәа рааста абзатаратә гхақәа ракәын изхыччоз, итәылырхуаз: атаца аашыаҕы («Цыымшыи ламта, цыымшы хыркәыҕы, шыапы мызәзәа, иартә кәцала»), арцыс паҕыа («Арцыс паҕыа, цатца кыакыа») ухәа уб. итц.

Д. Гәлиа иакәзар, афольклортә хьзыртәрақәа реиҕартәышыа форма ихы иархәаны, атцак ҕыцкәа рытаны, уи аамтазы иактуалыз азтаарақәа ирызкны икаитцон.

Ахьзыртәра аказшыа змоу Д. Гәлиа иажәеинраалакәа рҕы, зегь рацхьа иргыланы, аҕатә уаа рыхьыз шытихуеит, урт рфырхаттаратә усур дазышәахәойт. Ицәаҕәо, ирашәо, ататын аазрыхуа, ашәыртцлақәа зазо – абарт реипш икақәоу роуп итцоуроу ифырхацәа, абарт роуп апстазаара аромантикатә цакы азто. Ари аганахьала иказшыарбагоу Д. Гәлиа иажәеинраалакәа руак иахәойт:

Афырхатца Мац-фыртын,
Q-гак леитцеит ататын,

Даара дацхрааит, ирашәеит,
Ианаамтазгы итцкәеит.

Дагрономуп Сакәыт-ица,
Утрак кайтцеит абар сынтәа:
Азын, апхын, тагаланггы,
Иназеипшу ескынггы.

Апоет асовет уаа ргъеф усура апсабаратә цәырттракәа ратцкысггы еиханы, урт ирацлабуа ирадырго иахирбоит. Ажәеинраала «Ашарцыетцәа» (1939 ш.) афы аетцәа асимволтә цакы атаны, ауаа реипш апсы ахатцаны иаарпшуп. Атцх лашьца иалпхаауа, ашьыжь шаанза ицәыртцыз ашарцыетцәа иацлабуа, анхацәа русурала иара «дырпхашьоит», агәра адыргоит иара апцхыаггы дара гыланы рускәа шынарыгзо. Ажәеинраала еиҕартәуп еицынхо асовет уааи ашарцыетцәеи еиҕцәажәошәа. Атцыхәтәан дара ирхәоз, ируаз цкәа ианеил-накаа, иаапцхашьан, насггы иреигәыргъан, ус ахәеит:

Мап, дадраа, шәара сшәацлабуам сара,
Бьефла аус зуқәоу шәреиуоуп шәара.
Сара сшәылапшит ус, шәушьа збап хәа,
Амра гылаанза алашара шәсырбап хәа!

«Ажәаны, афызцәа рыгәтаны» (1940 ш.) хәа хыс измоу ажәеинраалаҕы апоет ажәытәтәи абзазаракәа еиҕирцшуеит. Зхатә цыала инхарц зтахыз Смел захьыз нхаф кыиак ажәытә бзазара цыбара дышразкыданатәыз ихәоит.

Анхафы дгъацартә, ицъабаа ицылартә дказтцаз аамта ҕыц апоетггы дақәныхәоит:

Хаамта сақәныхәоит абра зегь хайлатәа, –
Иахьатәи хаамта ихазтцаз анасыц, аразкы.

Д. Гәлиа ипоезиаҕы апстазаара цхьака изго аҕатә уаа зака гәышьтыхрыла, романтикала дырзышәахәоз акара итцәылихуан, сатиратә ажәала «рцәа кказа» ирхихуан урт ирпырхагаз, измыргъацоз, изыхкыашоз: акулакцәа, тауа-ди-аамстеи, апапцәа, акәыдырцаоцәа, апшцәа, аашьацәа, абуржуазитә хдырра зызкамыжьуа, азеипш мал амтцар-

сысөсә. Урт ашықәскә рзы арт реипш иказ аелементкәа зынза икәымзаацызт, ағәтә уаа дара ирғагыланы, итдарны кәпатәыс ироуит. Итдоурамыз урт аелементкәа ирызкны апоет иажәә цьбара лымкаала актуалра аманы икан. Ианикыпчх ашьтахь, ирласны ажәлар иргәапханы ирыдыркылаз, инеимда-ааимдо ғырхәала ирылатцәаз ахьзыртәрақәа руак ағы иласу формала антиподкәа ахьирхәуеит:

Ахьшыыцба мыжда шәарыцоит,
Махәи тдыси еикәнартәом,
Акулакцәа еицәажәоит,
Бар ихәртоу егырхәом.
Апап мыжда иуаахәцәа
Ахәа рҕааны, ала рзишьит,
Ахәацәа гъангъаш ифымта
Амдыр ихәда инахишьит.

Асатират җазшыа рымоуп апоег 1933 шықасазы ииғыз иажеинраалақәа: «Аколнхара зызныкәымгаз», «Акоопера- тив зымпытгазырзыз», «Дына, атрест аиҳабы».

«Аколнхара зызыкѣымгаз» аѣы даарпшуп зус зѣѣилахаз аихабы, ауаѣы хымдыр ихаѣсахъа. «Акооператив зымпытазырзыз» аѣы азеипш мал змардаз, аха «ахѣынапѣа ирфеит» хѣа ѣытѣгас иѣатѣаны, ахатѣ малрхара изаѣѣымтѣуа ауаѣы хѣара дырччархѣны даарпшуп. Апоеѣт иѣымтѣаѣа акыр рѣкны еипш, араѣагъы аллегориа ихы иаирхѣоит. Акоопера- тив аихабы иииза амал ахѣынапѣа ишырхараитѣоз рахѣзаап:

Ахәынапқәа ари рахан,
Акәыкәыхәа ихәхәазаап,
Акгы җамфеит хара рхәан,
Аихабы инаикәрыжьзаап.

Тематикала уи иаззаигѳоуп ажѳеинраала «Дына, атрест аиѳабы». Ари аиѳабы азеипш мал (аѳара) аѳара дыхнахза- ап, матѳаѳытѳала иееибитеит, дамеигзакѳа игеит, убас ала «Атрышѳа иаирсит уи атрест», аха:

Дук мыртдыкэа абри ашьтахь,
Абра иаххэап иара ихьыз,

Нак абахта дынтадырст,
Дызцэнымхашаз неихадырст.

Афатэ пстазаареи ацъауси рзышәахәара, абзатаратә гха-
кәа, ажәытә аамта ацәынхамынхакәа рыкәызбара ирызку
инарываргыланы, җажәиҗәабатәи ашықәсқәа рзы Д. Гәлиа
иҗит асовет жәларқәа ртеицәа дуқәа ирызкны акымкәа-
җамкәа алирикатә жәеинраалақәа. Урт иаарылукаартә
иҗоуп «Руставели ибака», «Ашәышықәсақәа ргени» (ХІ
ашәышықәсартәи ақыртуа поет ду Шота Руставели), «Аиниа-
ра», «Цъамбул» (аказак поет ду Цъамбул Цъабаев изкуп), «Та-
рас ду» (аукраин поет ду Тарас Шевченко изкуп). Арт ажәеин-
раалақәа ирныпшит ацсуа поет илацшхәаа атбаара, ипоезиа
аинтернационалатә казшыа.

Асовет шәкәыҗәцәа зегы дреипшны Д. Гәлиа Ацъынцъ-
тәылатә еибашыра дузза ашықәсқәа рзы иапцтоу ирҗеиамтақәа
ацсадгыл ахычара атема иазкуп. Иажәеинраалақәа рыла
ацхәаҗәцәа ргәы азтеитцон хажәларқәа тәыс иказтарц
ихақәлаз афашистцәа рыкәыхразы. Ацсуа поет ибжы җаца
рхоуп ажәеинраалақәа: «Хара х-Кавказ» (1942 ш.), «Цхьака,
мраташәарахь» (1943 ш.).

Ажәеинраала «Хара х-Кавказ» аҗы жәытәнәтә аахысгы
кавказтәи ажәларқәа ртеицәа дуқәа рыцсадгыл ахақәитразы
ршыа акатәара ишаеиҗоз ацхәаҗәцәа иргәаларшәауа, апоет
дрыцхьоит ага хәымга ицәымшәарц:

Нас шәнеи, Кавказ ду ацацәа, гәы-шыамхыла еснагь итцару!
Шәабцар нышьтышәх, шәнеипыл шәага, уи ацхамшыа,
тәыс шәказтауа.

Уажә еипш азоуп шәара шәзаазаз, шәа
шәыпсадгыл шәзәтәу,
Нак дныкәышәхза уи ақәылаҗ, дабакоу хәа инизтаауа.

Хацсадгыл ду ахычаразы аттеицәа рхы иаеиҗзарц
аапхьара хасабла иҗуп иара убас ажәеинраала «Цхьака,
мраташәарахь!». Аракагы автор хтәыла иақәлаз ага дахца-
ны идрыцкәаанза аанҗасрак карымтарц дрыцхьоит асовет
еибашыцәа:

Шәнеила цхьака, хтәыла ацацәа!
Ага ихақәлаз нак дыншәыртцәа!

Иаанхаз ташәшыы наӕ, уахь ртыфарахь,
Ахы, цхьаӕа, мраташәарахь!

Аибашьра ашықәсқәа рзы Д. Гәлиа ифит иара убас
ажәеинраалақәа рцикл «Афырхатқәа рзы ашәақәа». Апсад-
гьыл ахьчаразы еиуеипшым афронтқәа рҕы афырхатцара
аазырпшыз апсуа жәлар ртеицәа гәлымтәахқәа: А. Назае,
Қь. Агрба, М. Иазыцъба, М. Цәышба, В. Харазиа, П. Чолокәуа
рыхъз-рыпша азышәахәара иазкуп ари ацикл еиднакы-
ло ажәеинраалақәа. Апсуа жәлар рца иаша, Асовет Еидгыла
Афырхатца Владимир Харазиа изкуп апоет 1943 шықәсазы
иифыз ажәеинраала «Ахатца-ихатца иашәа». Ари ажәеинраала
акьыпхь анаба ашытахь, иаарласны ажәлар ирылатцәеит,
ашәаны ирхәо, акыраамта ирхамыштүа иӕалеит. «Апсны ахъз
тызгаз арпыс хатца», «уи зыпсадгьыл зхы нақәызтцаз» Влади-
мир Харазиа бзиабарала игәалашәара ажәлар рҕы цсра-зра
шақәым ажәеинраала казарыла иахәоит:

Ианакәзаалак уи ихъз цсышам,
Зегь хгәы дтазаашт, уи даххаштшам.
Апсуа жәлара – ахәса, хацәа,
Уи изы иртахуп рашәа, ражәа.

Ахатца-ихатца, афырхатца,
Апсны ахъз тызгаз арпыс хатца,
Ахатца гьеф, арпыс бзиа,
Уи Володиа Харазиа.

1941–1945 шықәсқәа рзтәи Адьынцътәылатә еибашьраҕы
хсовет жәлар аиааира дузза ргеит, аҕа хәымга хтәыла далца-
ны, атынчнхамфә иазыхынхәит. Апстазаара икәнаргылеит
азтцаара ҕыцқәа. Ирҕатәын аибашьра хатстазаара иан-
натцаз ахәра дуқәа. Ашәкәыфәцәагьы, хәарада, уи апери-
од иашьашәалахашаз арҕеиамтақәа апыртцалар акәын. Д.
Гәлиа апхьа днаргыланы, апсуа шәкәыфәцәагьы азықәпон
рфымтақәа рыла ажәлар ртахыра ҕыцқәа ртак акатцара.

Апсуа литература ашьатаркфы апстазаараҕы алитера-
тураҕы иказшьа хадақәа ируакын алиршаз аихъзараҕы
аанымгылара. Ианагь дхатцхатцо аҕыц ипшаауан, ирҕеиара
ахәаақәа иртбаауан. Икәрахь дышнеихъазгьы, аибашь-

ра ашьтахътәи ашықәсқәа рзы ифит асовет уаа зегъы
ргәалақарақәа, рцәанырра тцаулақәа зныцшуа, қазарылагъы
ихараку, ағареипш илахъыху, апоезиатә мцабз цаҳәцақәо
изхылтца алирикатә жәеинраалақәа. Ари апериод азы
иара ииғыз иреигъу иажәеинраалақәа рғы апстазааратә
конкреттә фактқәеи ауаажәларратә, атоурыхтә хтыс дуқәеи
шеидхәалоу, ишеикәғыртуа ааирпшуеит.

Итцаулоу ахшығтақ амоуп ажәеинраала «Амшын» (1945 ш.).
Апоеит илирикатә фырхатца, амшын зыпсы тоу, деилызкаауа
акы акәушәа дацәажәоит. Аха уи баша цәажәарам, цәанырра
дук иартцысит. Аибашьярағы хажәлар аиааира шыргаз
азбахә заҳаз апоеит игәыргъара тқа амам, дарцәом. Аха уи
изнартцысыз ацәанырра баша ажәа еизадала изхәом. Ихәоит
иара иеипш амшынғыы гәыргъошәа. Аиааира жәабжь заҳаз
апоеит иеипш амшынғыы ыцәамызшәа ибоит ацәылашамтаз
уи дахъхыцшыло:

Иаха атцх цуезаап, сара сеипш унеиааиуа,
Убри атцх иханахәт гәыргъажәабжь – аиааира.

Асовет жәлар аиааира иргаз еигәыргъаны, амшынғыы иа-
ахнатит аблақәа кәеицеиуа. Ицәажәар атахуп, аха иазтцысыз
агәыргъара зақароу азхәом. Апоеити амшыни гәыла еиба-
дыруеит, еилибакаауеит. Ицсадгъыл апсабара гәакъеи иа-
реи еизгәыкуп, рцәаныррақәа еикәшәоит, ргәыргъарагы
еицеиғыршоит. Апоеит иоуп иахзырдыруа амшын агәалақара
зеипшроу:

Избоит ҳацәамызт уаргы саргы,
Ус ҳаиғәапшуа ҳгылоуп, ғәақәк иеипш уеизгъы,
Уҳәыцымыцуеит хәычык, уара акы уҳәарцы,
Аха агәыргъара уиааин, иузхәом акгы.

Апоеит, иара иеипш, аибашьярағы аиааира згаз асовет уаа
зегъы ргәыргъара амшын иадикылоит:

Ацәылашара иағуп, азаза кәнахәоит,
Ғымт ҳаҳәапшуеит, аха ҳгәы итоу еилқаргоит.

Хгылоуп хфыцъагы: абра – амшын тбаа, амшын,
Настгы идуззоу, уаф гәырғаратә мшын.

Д. Гәлиа ипоезиа аказшьақәа ируаку – цсы зхамгы ацсы рхатцаны, ауафытәықса изааигәаны рыхцәажәара, раарцшра аныцшуеит тематикала «Амшын» иазааигәоу алирикатә жәеинраала «Ағба аафықәгылт» (1945 ш.). Хтыс дук камлазеит. Ажәеинраала ахатәипш асиужетгы кьафуп. Аха Д. Гәлиа иреигьу егырт акыр ифымтақәа ркнеипш, аракагы ахтыс хәычы ауаажәларратә цакы тбаа аиуртә аизыркәкәара казара дула илиршеит. Аибашьра ашьтахьтәи хәылцазык азы рапхьазакәны Акәа абағәаза иаадгылт ағба. Уи збаз апоет ажәлар рынасыц лашеи ртынчреи иасимволу акы аҳасабала деигәырғаны днапылт, дыццакны. Ргәыбзыгьра, гәыдкылара цымхәрас, ағба днадгылан, инапы нахьишьит, зыцсы тоу акеипш. Аибашьра иахкьаны атц лашьцара иалпхо ағба цәымзақәа Акәтәи асқьалафы акыраамта изымбацыз апоет изы, ари уажәы ифьцбарахеит, уи аафықәгылара ифьцу атцакы аиуит, изнартцысит ацәалашәара ссир.

Инеины варала ацха ианнадгыла,
Снеины убрака авара снадгылт.
Инадыскылт схы убрака, сзырфуа,
Иказаап са сеипш убрыгь агәы цыстысуа!

Д. Гәлиа илирикатә поезиа иамеханакуа ацәыртцрақәа еиуеипшым. Адуззақәа реипш, ахәычзақәагы итцарны ицәа ианыруеит, дрызфлымхауп.

Алирикатә жәамааноуп ухәартә икоуп ажәеинраала «Ашышкамс» (1946 ш.). Автор ссиршәа апхьаф ибла ихгылартә итихуеит ацсабара иамоу амч гәғәақәа: абна ду афы зеггы еилазырфынтуа, ацьтцла дукәа рзаарыкца зегь зырхәо апшагы, акашәа имбазакәа, дара убарт ацьтцлақәа цкьашәкьа икәызтцо афы, урт ирхылтцуа абжы цәгьақәа, акыр зылшо амшын цәкәырца. Апоет урт ацсабара мчы дукәа цьашьаны дреихырхәарц ихы анылаиркәы, илапш итцашәеит абжы цәгьақәа рыгәхьаа мкзакәа, тәамфәхә амазамкәа ихандеиуаз ашышкамс хәычы. Убри зегь реиха изымбатәбарахеит. Ашышкамс хәычзатцәкьагы ахәтыркәтцара иацсоуп ха-

меигзарада, цыбаала ахы ахыныкөнаго азы. Иара иага ихэычызаргы, иахнаго ацабаа уафы ибартамзаргы, ацбатэ процесс афы ицшзоуп, адунеи еибаркны измоу, апсы зла-хоу иреиуоуп. Хатэ цыбаала апстааразы икэпо зеггы пшзоуп, апоезиатэ ажэала урт рзышэахэара иапсоуп – абри-оуп ажэеинраала хадаратэ леитмотивс иамоу. Убриазоуп ашышкамстцэка ацабаа ицарны апоет ицэа изаныруа, ипо-езиа изагэытцанахэхо:

Абар, сылапш иаатцашэеит ашышкамс хэыч уа,
Абжы цэгьакэа рыгэхьаа мкыкэа уи убра,
Аидара ду, иара иеихаз, нак иархэазон,
Апхзы алхэата, уи иахыжжуа цхьака ицон.
Мшаашар аус аеит, ибазом уафы,
Уафы издыруам уи амаашьа, уи акруфы!..
Акатамта атыцкэа рацэан – избеит ссиршэа,
Снаскэеит, амца астт, сыбга сырхэан, исхысхт схылца!

Д. Гэлиа ипоезиафы атыц гэгэа аанызкыло ацэеи ахақэйт-реи рмотивкэа хцылоит хыцхьазара рацэала егырт акыр иажэеинраалакэа рэггы. Ари аганахьала иказшьарбагоуп афилософиатэ цакы гэгэа змоу ажэеинраала «Аеацэ». Апсра еицгуп атэра атцкыс – иркьафэзаны, насггы ажэа еизадала иаххэозар, абриоуп иара цакыс иамоу. Д. Гэлиа ари ифымта рапхьатэи ацэахэакэа рэы атрагедиятэ тагылазаашьа зауз аеацэ ашьа ақэцэан икэыргыланы иахирбоит.

Аеацэ пшза иазыкалеит аамта цэгьа – цхьака ашьа-пы неихнагар ибгалоит, ицкэа ицоит, ашьтахька иршьырц ауаа (ашэарыцацэа) ашьтоуп. Али-пси рыбжьара иазбароуп иканатцаша.

«Шьта ицсыроуп, ма ишыбзоу ахы рнатароуп». Ишыб-зоу ашэарыцацэа тэыс ироур, ахақэитра ацэызра атцкыс еицнашьеит шэарахтцас апсра. Псаатэтцас икакэкэа ахра баапс ахь ицеит. Ашэарыцацэа ицъаршьеит аеацэ иканатцаз, аха дара:

Рылапш нахымзо апстхэа еилач ирцэагаанза,
Уи иаман хақэитра нагза убраанза...

Арака аеацә атрагедиятә хымџацгашыа ииашаны еил-
каатәуп. Уи иаанагазом ауадаџрақәа ирыкәшәаз дшәа-
ны иеишыр еигъуп хәа. Ара зызбахә хәоу аеацә зыкәшәаз
агәафра иацәшәаны акәзам ахы зтанархаз. Апоетгыи баша
иазимхәеит «Ишәазомызт аказы, игылан уи гәгәа» хәа.
Ажәеинраала идеиа хадас иамоу аахтны ихәоуп атыхә-
тәантәи ацәахәақәа рҕеи:

Хараза еигъуп, зеггы рзы, есқынгы,
Ахақәитраз дшықәцә ацсра иара изыс,
Азәы ихы дныкәсуа тәыс дкаитцар атцкыс!

Ареволиуция калаанза аамтала зны Д. Гәлиа ииџхыз
иажәеинраала «Хоцъан ду» аҕы аперсонаж хада ипацәагыи
иаргыи ацъажәлар рзы ихарамын, цәгъа баны бзиа
карымтцозтгыи, игәымбылцъбаразтгыи, 1949 шықәсазы
ииџыз иажәеинраала «Ахьча иажәа» ахадаратә персо-
наж ахьча Дамеи таацәаныла даарыхџуп, дырҕеиаџуп, ауаа
рзы дразуп, чеицъыкалагыи дбарақъатуп, итынч бзазара
деигәырҕоит. Зыкәрахь инеихьоу уи ауаџ идыруеит аҕатә
аамта зыцсоу. Апоет иеипштцәкыа ахьчагыи итәыла ахьҕеио,
ишәтыкакачуа иахьыкалаз агәадурә инатәит. Ара апоетгыи
ахьчагыи рхәыцрақәа еизакуп, еилатәеит. Дамеи аколн-
хара аферма рахә дрыцуп, ипацәа абыжьџыкгыи ихәартоу,
итцәуроу уск-уск ирҕеуп, урт рызбахә дазгәдуны итааз апоет
абас иеихәоит:

Азәы ақытан аихабыра имоуп,
Егъи – афразы кырза уара дуеипцшуп,
Ахџык абна ус дазкуп.
Иумдыруеи, абна жәлара рзы иус дууп.
џыцъа – ачаи ус бзиа иааиуеит рнапаҕы,
Афџык – абахча шәыркәыр дырҕеуп есқынгы.
Рейтыбза – исоумхәан уи итәы,
Ддыруа ажәџан далоуп есқынгы...

Рапхьазатәи ацсуа поет ирҕеиамтаҕыи лымкаала атыц аа-
ныркылоит ахәыцқәа, аҕар ирызку хыцхьазара рацәала
ажәеинраалақәа. Урт ацстазаарахь рапхьатәи зшыаҕақәа еи-

хызго аґар ирыларазоит иреигъзоу, җаамта иакёнагахаша аказшьақёа, ирыртоит ихёартуу, итцоуроу, уаф дзымжьо ахырхарта.

Д. Гёлиа ипоемақёа. Ажёеинраалақёа инарываргыланы Д. Гёлиа ифуан апоемақёаггы. 1913 шықёсазы иикьипцхьыз рацхьазатёи ипоема «Арпызбеи апцхьызбеи рышёкёы» анафсггы, иара икалам итцйтит апсуа литературазы илагала дуны икалаз ипоемақёа: «Ажёлар рзы ашёа» (1943 ш.), «Тагалан ақытан» (1947 ш.), «Сара схёыштёара» (1954 ш.), «Апсназы ашёа».

Апоема «Ажёлар рзы ашёа» фуп 1941–1945 шықёсқёа рзтёи Ацбынцътёылатё еибашьра атемала. Апоем ихту публицистикатё ажёа цахёцахёла иааирцшуеит уи аибашьра хлымзаах хсовет жёларқёа зеггы ирзаанагаз агёакрақёа зеипшраз. Ауаатёыфса зкышықёсалатёи рцоурых афё ирацоуп аибашьрақёа, аха Ацбынцътёылатё еибашьра еихау ахаанггы икамлазацт. «Амра зырхёашьыз, ашёшьы хызтцаз» ари аибашьра адунеи архыцхьыцит, ицсыда, инхада рхёо акынза инанагеит. Мазала, махагьарыла хтёыла иакёлаз афашистцёа, архёцёа, ашёарта итадыргылеит хақалақькёа, хқытақёа. Аха апоем дазгёдууп асовет жёларқёа зеггы ргёы камыжькёа, еицфакны адрухёа иахьецгылаз. Апсуа поет аинтернационалист Асовет мчра аамтазы иифыз егырт ипатриоттё жёеинраалақёа ркнеипш, аракаггы апсадгьыл хёа иипцхьазо Апсны мацара акёзам. Апсны еипш, иара ипсадгьыл гёакьаггы деичахауеит, ибла ачыц еипш рыхьчара дазгёахёуеит Асовет Еидгыла акёакькёа зеггы, Хсоциалисттё псадгьыл ду хёа ипцхьазон. Д. Гёлиа патриоттё цёанырра харакыла дырзышёахёеит уафытёыфса иимбацыз афырхатцареи агёгёареи аазырцшыз ақалақь дукёа: Москва, Ленинград, Минск, Киев, Одесса, Севастополь, иара убас хтёылафёцё Апсны згёыларшёу Кавказ. Апоем идыруан асовет уаа рыпсадгьыл ду ахьчаразы уи аибашьрафё иаадырцшыз афырхатцара наунагза уафытёыфса ихамыштёа ишаанхоз, уи азы акёын изифуаз:

Аамта цалашт, адгьылкёа шётлашт,
Дунеи жёлары ссиршёа ирбалашт,
Хар икартаз, хажёлар ирычхаз,
Ацбашьатё ду урт ирылшаз.

Адсра иацəымшəаз, млашьра зычхаз,
Хьызла-цшала пхьака ицаз, –
Урт ажəлар ду, убарт ар гəгəа,
Урт цсра рыкəым, иаанхеит ишыгəгəоу.

Хыхь ишаабаз ала, аибашьра ашьтахьтəи апериод азы Д. Гəлиа ипоезиафьы апызара аمانы икан аграждантə лирика. Уи апериод азтəи акыр иажəеинраалакəа реипш, ипоема «Тагалан акытан» азкуп асовет патриотизмра, апсадгьыл абзиабара, атынчнхамфə ртемакəа. Апоемафьы арт атемакəа аки-аки иузеикəымтхə иакны икоу ракəны ицəыргоуп.

Апоема аперсонажцəа рхы-ргəи иакəгəыргəо, рыбзазара, реизыказаашьакəа, ргəалакаракəа романтикатəла ишьтыхны икатдоуп. Аибашьра ашьтахьтəи ашыкəсқкəа рзгы хажəлар рыпстазаарафьы уадафəа рцымло икамызт. Миллионла зыпсадгьыл зхы акəызтцаз асовет уаапсыра, хəарас иатахузеи, хаштышьа рымазам. Урт ршьа икартəаз ауп хара аиааиреи атынчреи хазтаз. Аха урт рыхьтəгьуара мацара, аибашьра ааха гəгəа иахнатаз агəынгара мацара акгы хнатомызт. Аиааира згаз асовет жəлар ихəфсыз иацтəи амш акəымкəа, хəпхьакатəи, уатцəтəи амш лаша иазхьарцштəын, уи амш азы акəпара ргəи азтатцəтəын. Еиташьакəыргылатəын афашистцəа ирыблыз, иццышəыртəыз, еилацырыххааз ақалақкəа, акытəкəа, анхамфəа аганкəа зегьы. Урт зегьы рыкатцара аламала имариамызт. Аихабыреи ажəлари рыжəоахыр еибытаны хырцашьа змамыз аус фьцкəа напы рыларкит.

Алитературафьгы ускан ажəлар аиааира ирнатаз агəаццыхəара аарцшра еиха итцоуран. Егьырт асоветтə поетцəеи ашəкəыфццəеи дреипшны, аамта икəнаргылоз ажəлар ртахракəа инарыкəыршəаны, Д. Гəлиагьы асовет уаа рынхамфəа аиташьакəыргылара сахьаркыратə ажəала азышəахəара тема хаданы икəиргылеит ипоема «Тагалан акытан» афьы. Мачк апстазаара иршəткакаццəеит ухəартə иказаргы, афымта апхьаф игəи шьтнахуан, итцоуроу аускəа рахь ипхьон.

Апоемафьы хадаратə фырхатцаны даарцшуп апсуа арцыс гьеф Смел. Иара аибашьрафьы гəышпыла ицсадгьыл ихьон, аиааира згаз Асовет ар дрылагыланы Берлиннза дназеит, аиааира ганы итамхакəа зыпсадгьыл ахь ихынхəыз дырузəкуп.

Д. Гәлиа ари ипоема анифыз ашықәсқәа рзы аңсуа литературафы мацара акәым, асовет литература зегы афгы иказшьарбаган аибашьрафы аиааира ганы ихынхәыз асолдат атынчнхамфа дшалахәыз аарпшра. Атынчнхамфа иазыхынхәыз асовет солдат ихәфсахьа аарпшра типра ауа икан, егырт асовет литературақәа зегы рфгы.

«Берлинынтә схинхәит, шәа шәахь снейуеит» хәа, – зныз Смел ишәкәы зауз иаб, иан, бзиа иибо, бзиа дызбо апхәызба Хыкәыр, иқытауаа зегы ргәырғара тфәа амам. Амфә дахыкәызгы дара ракәын иара хәыцртас имаз. Дахьа-аиз еибга-еизфыда иқыта ибеит. Аибашьра иафәгыламыз иқытауаагы баша итәамызт, иара имбеижьтәи рколнхара амчхара иаздырхәит, аколнхара миллионер хәа азырхәо икалеит. Смел аибашьрахьтә дааит хәа ишьамхы еикәыршәны дымтәеит, ачаи бригадақәа руак бригадирс днахагылт. Аашьарак хәа камтазақәа аус иуит, ижәлар еихә-еихә бзиа дырбо дкалеит, напхгара ззиуа абригада апхәагылара ама-ны икалеит, иаарласынгы иара СССР Иреихазоу Асовет ашқа депутатс далырхит. Смел иани иаби – Чагәи Мкыди – иеигәырғьоит, иара бзиа дызбо апхәызба Хыкәыр лакәзар, аколнхарафы дгьәф усуфуп. Ара зегы аңбатә пафоси агәырғаратә пафоси иханагаланы икоуп, рңбабаа алтшәа дууп, ибарақьатуп:

Тхыбжьонынза ауардынқәа,
Еишьтагыла урт афәахәа,
Рңбабаа здыртәз рымхқәа рахьтә
Итәны инейуеит рцақәа рахь.
Агеи ашьхеи урт рыбжьара,
Азә саапсеит хәа дашшуа убазом.
Аус ахьыруа шәахәарада,
Илахь еикәны азә дубазом.

Асовет уаа рфырхатцаратә нхамфа иабзоураны ибарақьатуп тагалан, апхәаф ибла ихгылоит ақыта асахьа блахкыгақәа, аңыңахәа еилоу аколнхәцәа рыбжьы. Аколнхәцәа иаа-дрыхыз рңыкәреи хьәежьхәит, рчай, ртатын игәыкатцагоуп, рбахча, ршәыр, ртоурых, рырахә... – зегь рыла рееибыртәит, ирхыргахьоу агәәкрақәа рхадырштәеит. Избан акәзар, рашәа

иалатцаны излархэо ала, дара еилыкка ирдыруеит икартцо
ззыкартцо, апхзы экартэо:

Уара акрууеит уара ухазы,
Уара акрууеит жэлари рзы,
Анхаф изын хэта бзиа!
Анхаф изы насып бзиа!

Абасала, Д. Гэлиа илирикакнеипш, ипоемакэа рэггы
хадаратэ темакэас, мотивкэас ишьтихуаз афатэ аамта иад-
хэалан, уи азышхэахэара иазкын. Убас шакэуггы, апоет ла-
сы-лассы дазхэацшуан ижэлари знысхэоу ртоурых. Иара ии-
ашаны дызлахэацшуаз ала, афатэ аамта иахнатаз зеипшроу
инагзаны иахзеилкаауам, ахэ хазшьом, хажэлари ажэйтэ ир-
хыргахэаз ргэакракэа хзымдыруазар.

Д. Гэлиа ирфеамтазы иказшьарбагоуп ажэлари рыбза-
зара ажэйтэи афатэи еифеырцшны, контрасра рзеибауа
раарцшра. Апоет ихата дызнысыз ажэйтэ пстазаареи, афатэ
шышьақэгылази аарцшра иазкуп 1955 шықсазы иифыз
ипоема «Сара схэыштаара». Ари апоема автобиографиатэ
казшьа амоуп. Апстазаарафэи ишыказ еипш, апоемафэггы
автор инасыпци ижэлари рынасыпци узеикэымтхо еилоуп, еи-
лышьуп, еизакуп. Иара ижэлари ангэакуаз, иарггы дгэакуан,
ижэлари анасып лашахэ ианкылс, иарггымышхэыбзазара
иманы дкалеит. Даеакала иаххэозар, апоет ижэлари ггы иар-
ггы ацэгэи абзиеи рзеипшын, еицеифыршон.

Апоема «Сара схэыштаара» афэажэабжхэара мфапысуеит
актэи ахафала. Хадаратэ лирикатэ хафэис иалоу автор ихата
иоуп. Апоет схэыштаара хэа дызфэу ишиашоу мацара акэзам,
уи ипсадггыли ижэлари ирхэыштаароуп, ирсимволуп. Д.
Гэлиа ибзианы идыруан ихэыштаара, ижэлари, ипсадггыл
ацсреи абзареи ианрыбжыагылаз. Апоет ибиография акынтэ
хара излаадыруала, атоурыхтэ хтыс цыбаракэа ирыхкыаны,
иара иаб ихэыштаараггы аамтала ицэеит.

Д. Гэлиа егырт ифымтакэа рэггы акырынтэ зызбахэ
ихэахэаз амхацырра атема ари апоемафэи атып гэгэа
ааннакылеит, акыр игэылтэааны иаарцшуп. Афымтафэи
казарыла иаарцшуп амхацырра иахкыаны ацсуа жэлари
зықэшэаз агэакра, ахтэара, ахэыштаарацэара. Атыркэ

султан исолдатқәа Апсны ақытақәа еимыртәеит, ажәлар еизыхәхәаны Тырқәтәыла иахьнаргаз ақәара иаавахеит ҟныда-гәарада, ихлапшыдаха, иразқыдаха. Ицсуаз цсит, еикәхазгьы реихаразаҟык уа Тырқәтәыла иаанхар акәхеит. Д. Гәлиа иаб иеипш, цытҟык ртаацәа рыманы, ибналаны, рыцсы рыманы рыцсадгьыл ахь иааит. Ара иахьааизгьы еитахәашьа роуны хәа икаломызт Октиабртәи асоциалисттә революция ашәахәақәа Апсны иалампхазтгьы, аурыс жәлар ацхыраара карымтхазтгьы.

Иҟыцәаахьан Д. Гәлиа ихәыштаара, атоурыхтә зеибафара иахәлагаланы иҟыцәаарц мацк акәын иагыз апсуа жәлар рразқы. Аха Асовет мчреи хажәларқәа риашьаратә еидгылареи ирыбзоураны апоет ихәыштаара гәакьаҟы ҟыц амца ахы еибакит:

Илашеит паса атцкыс еиҟны хараза,
Апхарагьы рнаҟеит убрака,
Уи иакәшаны итәоуп ауаа,
Бзиа еибабо уааны,
Ауаа рзы згәы аарту,
Ауаа ирыхәарту азы ихйоу,
Ауаа еилкьақәа,
Ауаа бзиақәа –
Ауаа рыбазара иацхраауа,
Уи цшзаны, кәнагала ишьақәзыргылауа.
Апсы тоуп сара схәыштаара.
Уи уажә еиха ипшзахеит.
Апсы тоуп сара схәыштаара,
Аҟацәа идырбгаз,
Уала еикәхаз,
Схәыштаара каимат.

Апсуеи аурыси жәларқәа риашьара, реиҟызара, реидгылара иазхәоуп апоема иалагаләу аурыс солдат Григори ихаҟсахьа. Уи илирикатә ҟырхатца, итаацәа реипш икьйоу, иразу уаҟуп. 1877–1878 шықәсқәа рзы аурыси атырқәеи рыбжьара аибашьра иказ дразкьыданатәит, ишьапы хтәеит, аха апсуа нхаҟы ихәыштаара даднакылеит, дарцхеит иашьа гәакьак иеипш. Асимволтә тцакы амоуп ихыртәаны иргоз

аңсуа нхафы итааңа атырқәа иҕба иантарчалоз алирикатә фырхатца хәычы еиларгәгәа иикыз аҕба хәычы. Уи аҕба хәычы аурыс Григори икаттамтан, аҕеыцәмаҕбақәа ирылхын. Аңсуа мхаңыырцәа зтарцалаз атырқәа иҕба хыртцәагазтгы, Григори икаттамтаны аңкәын хәычы иикыз аҕба хәычы айқәырхара иазхәоуп, уи иасимволуп.

Аңсны ажәытә иахнагахъаз агәактәакрақәеи асовет аамтазы иаиуз ахақәитреи контрастра рзеибауа иаарпшуп апоема «Аңсناзы ашәа» аҕы. Тематикала иара апоема «Сара схәыштаара» акыр иазааигәоуп. «Аңсناзы ашәа» аҕы публицистикатә ажәа тдарыла ихәоуп ажәтәан тәыми ҕнатәи, хыңхъазара раңәала рымч неилатцаны, аңсуа жәлар рцәа шырхырхуаз. Ара рызбахә хәоуп анкьаза зны амифтә ҕба Арго архәңәа тартәаны Аңсны изхызгаз Иасон, уи ашьтахъ Византиаа Аңсны шеимыртәоз, нас акыр ашьышықәсқәа аныбжыс ашьтахъ Аңсны исасцәа еиқәатцәақәаны изхытцит атырқәңәа. Анхафыжәлар таха рыртөмызт атыпәнтәи аңцәагы, амхаңыыра акәзар, зегы иреицәаз трагедианы ирзыкалеит аңсуаа. Аха аңсуа жәлар атоурых ианымзаакәа иахъеиқәхаз ртеи ду деигәыргъоит, рбызшәа ахыдмырзыз, рхатә бызшәала атцара ртартә, агазетқәа, ажурналқәа, ашәкәқәа трыжылартә иахыкалаз, рекономика ахъеиаз, амилаттәи асоциалтәи хақәитра рыманы икалеит хәа дахыгәыгуаз апоеит игәы тнагон.

Д. Гәлиа идрама «Анаурқәа»

Хмилаттә литература ашьатаркфы ибаҕхатәра злассир-қәаз ируакуп ажанр хадақәа зегы импытцеихалартә алшара ахынатаз. Апоезиеи апрозеи инарываргыланы алагала маңымкәа икаитцеит адраматургия ажанр аҕы. Аңсны Асовет мчра шыақәгылаанзагы, 1919 шықәсазы Ақәатәи артәфратә семинарияҕы еиҕкааз аңсуа драматә кружок репертуарла айқәыршәаразы Д. Гәлиа еитеигеит Д. Аңкуре-ли икомедиа «Ҧыңа амлашьцәа», Г. Бухникашвили ипиеса «Идыршәаз Антимос», Д. Захаров ипиеса «Нагзара ақәзааит ахақәитра!». Арт адраматә ҕымтақәа ахъеитегаз, насгы Аңсны Асовет мчра анышыақәгыла раңхыатәи амзақәа ина-

дыркны еитатцуаз ацсуатеатр анеификааз ухәа, имаҷымкәа апышәа инатахьан. Ихатәы оригиналтә драматә рѣиамтә апитцартә ари ажанр ачыдарақәа иамоу ибзианы идыруан. Ус иагьыкайтцеит. 1949 шықәсазы иџит адрама «Анаурқәа». Иара убри ашықәс азы рацхьазакәны Акәатәи ахәынтқарратә театр асценафы иқәдыргылахьейт, аџынтә раан иара уа иқәдыргылейт 1962 шықәсазы.

Адрама «Анаурқәа» иаанарцшуа ахтысқәа мџапысуейт 1905–1907 шықәсқәа рзы, Урыстәылан имџапысуаз абуржуазиа-демократиатә революция аламталаз. Акыр игәыл-тәааны ианыцшит усқантәи аамтазы ацсуа цстазаарафы иказшьарбагаз асоциалтә еиџыхарақәа. Абзазарафы акыр шәышықәса ахра зуаз апатриархал-феодалтә еизыказаашьяқәа изџафқханы иџыцххараза инарылалахьан акапиталисттә еизыказаашьяқәа.

Адрамафы автор хәгәылаирцшуейт акыр мал зымпытаз-халаз Гәыдым хәа апсуа нхафык итаацәара. Автор, реалистк иахасабала, инартцауланы агәра хгартә иахирбоит ахатә малрхаратә психологиџи акачбеирейи злаены икоу иперсонажцәа ауаџрей, аламыси, аморали, итцоуроу ахымџацгашьяқәеи шырцәызуа, урт доухала ишеилабааз, ишеилахаз, цъара ихараку идеалк, гәазыхәара дук шрымам. Дара зықәшәо ахынтаџынтарақәа зегьы зыхкьаз ркачбеирейи рыпсыцгәарейи роуп.

«Анаурқәа» иалоу аперсонажцәа хшар калоит џ-гәыпкны. Актәи агәыц иатцанакуейт итцоурма, дара зыдхәалоу раамтазтәи асоциалтә типқәа: атаацәа реихабы, аб Гәыдым, ипхәыс Фатма, иџейтцбы Луман, игәыла Саат, ачиновник-цәа рхатарнакцәа астаршыни аписари. Арт зегьы иқә-заарц зыхәтоу, зацъал ааины ашә илагылоу асоциалтә еизыказаашьяқәа ирхатарнакцәоуп. Дара уаа назақәам, игагақәоуп, инаурқәоуп. Аџбатәи агәыц иатцанакуейт апхьа-тәикәа ргәымбыльцбаратә еизыказаашьяқәа мчымхарала ирытцадырзыз, ирхәаеыз, зыцстазаара кьахәыртәыз: Гәыдым иџеихабы Даут, итаца (Луман ипхәыс) Селма, Ипха Ханифа, Саат-ипа Дамыр, ачныр.

Адрамафы апхьаџ дызџыпцшны, инагзаны итцоуроу ззухәа-шатқәкьа хәҗсахьа уцылазом. Итцоуроу аказшьақәа ныкәыз-гоны иаацәыртқәогьы (Даут, Селма, Ханифа, Дамыр, ачныр) рымч хом.

Афымтаҕы персонаж хаданы иаарцшу Гэыдым ицсыцэ-гъареи, икачбеиреи, илаены икоу айташыыцратэ цэанырра баапси таха иртом. Урт аказшы баапсқәа дытдырбгоит акэымзар, «анцәа ишихәара» деихбаала дынхоит: ионы-игәара, ирахә-ишәахә, ишыхымзагәара. Аха изхэартузеи, урт зегы мартдоуп, хаара мацәк рылам, гәы рытцам. Гэыдым игәыла Саати иареи дгыл хәычык еимаркын, таха рибатом. Апсыцэгъареи ашыыцреи идырлашәыз, идырдагәаз Гэыдым игәыла иакэым, ичкәынцәа Даути, Лумани, ицха Ханифеи абык ишиқәнаго дрызныкәом, бзиа ибом. Абра – ахшаратэ цэанырра аткыс, акачбеиратэи атдашыыцратэи цэаныррақәа ихацаны, деихәлагәаны дрымоуп.

Гэыдым итаацәара иалоу рахтә азәырфы моральра-гы еилахәеит: ипхәыс Фатма иара адгыл змеикуа, ғас ишьтихуа игәыла Саат длыҕцаауеит; иңеихаб Даут дахга-ны дыканатц, уи ихәаны изтәаз, бзиа иибоз, бзиа дызбоз апхәызба Селма иашьеҳаб Луман диртеит; Гэыдым ицха Ханифеи Саат ица Дамыри бзиа еибабоит. Абас ицкьоу аткыс ицкьам, гәеизыбылра иаша зтцам аизыказаашьақәа рыла еи-баркуп арт ауаа.

Гэыдым итаацәараҕы зегы хыла-гәыла еилоуп, ғроуп, цәхароуп, азәи-азәи ғыҕибаганы, «ацгәы еикәатцәа рыб-жысны» икоуп. Луман ипхәыс Селма цъара илхәоит еипш, Гэыдым дзыргәакуа акгы имазам, аха «адунеи зегы иҕы интатцаны илбааидарцы игәы итоуп», «уафышыа имазам». Иара ичкәынцәа дрыбжьақәа акэым, иғыҕибагалартэ дрызныкәоит, агәеизыбылра рыцәирзуеит. Гэыдым итаацәа-раҕы апстхәа еилачы дафызоуп, дмымикәараха дрылоуп, азәы ус бзиақ ихы азиқыргы, уи итаацәара зеипшроу ала, дразкыдартәуеит. Иңеихаб Даут ажәеинраалақәа ахыоуа ди-хыччоит акэымзар, дазиргәытәуа хәа дыкам.

Гэыдым ипхәыс Фатма змораль лақәу, зхатэ цстәы қяф иацныкәо азә лоуп; Гэыдым иңеитцбы Луман иара ишьтра дықәуп. Луман иашьеихаб Даут бзиа иибоз апхәызба пхәысс дахыгаз дацәыпхашьохәагы дыкам. Иаб иеипш иаргы дтдашыыцоуп, дегоиступ, дкачбеиуп. Саат захьзу ргәылагы, дара раткыс рацәак деигым.

Афымтаҕы сахьаркыратэ ажәа гәгәала акритика рызуп уи аамтазтәи аихабыра рхатарнақәа – астаршыни аписари. Урт

аҫыңағы аиаша хәа акы иаңныкәо иказам, изакәызаалак такпыхкәра рымам, атартыша иазымтасуеит. Астаршын, изтаз сеидру, ңбатә медалк датәеырбо ихәда ихшыуп, даакәымтцзакәа дыгехәоит: «Агубернатор ихата иғғы анейра сылшоит. Сара сзы зегынңыара ашәкәа аартуп», – ихәоит. Арахь уихәапшыр, аңәғьаршфы, аңәғьахәаф Гәыдым игәыла Саат идгьыл имиыхырц дахьашьтоу дицхраауеит. Ииашоу ииашаму хәа аилкаара дашьтамлазакәа, Гәыдым ипровокациатә ус дацхраауеит.

Гәыдым иңейхаб, инахараны ихәыңырцы зтаху, азаламдыррақәа ззымычхауа азә иакәны дцәыргоуп. Иара динтеллигентуп, акыр днаңшы-ааңшхьеит, ихы мацара акәым, ажәларгьы ирзеиңбу акы сзыкатцандаз хәа дыкоуп, ажәеинраалақәағы ифәеит, аха дызлоу рғы илшара маңуп. Даут иаби, иашьей, ианңсей руафымрақәа, рымахағьарақәа рзы дырғагылоит ажәа ңбарала, аха акгы илдыршом. Атцыхәтәаны дамыхәакәа дырпыртңны данцо аламталаз, иаб иаахтәаны иеихәоит: «Бзия узбоит схәар мңуп, узжьоит, уара уеиңш ауафңсыңгәа бзия дызбо маңуп. Адгьыл уалтцит, адгьыл ухы ақәутцар калап. Иухоумырштын абри сажәа». Даут иаб ионата дапыртңны даныказгы, данахгазгы, акыр ихы дтахәыңхьан, аңстазаара тцакыс иамоу еиликаарц дашьтан, аиаша иңшаар итахын, аха социалла аикарамра ахра ахьауаз иахьабалак гьангьашран, цәибархәран, залымдаран иибоз, ипылоз. Ашәкәыфәрағы, апоезиағы бафхатәрак илатцәкьаны дыказаргьы, иахьабалак дзыхкьашоз азалымдарақәа дхәыладыркабит. Акыр рытцаркуеит дызтагылатцәкьаз каиматла иаазырңшуа, иахәшьа Ханифа илеихәо абарт ажәакәа: «Сара ианакәзаалакгы истахымызт аңсыңгәара, аймакрақәа, агәнибархарақәа дгьыл ғатцак хәычык азы. Сара саагылеижьтеи Селма лыда азәы бзия дсымбаңызт. Убри азы иаасызгәаан, схы сызныкәымго скартцеит. Абартқәа рахьтә сара сцеит, схы рңырызгеит, сымч снанагонатцы. Сахьдәықәыз сыңшаауан, ңыара атцабырг збозар хәа. Нас сара уи изба ңыбышьома? Мап, атцабырг сара исымбеит! Уи зеиңпроу, уи ахыкәоу хәа сара акгы сзеилымкааит. Баша инкыдхало иныкәо азә сакәхеит...исыздырам са сзы иахьейгьу».

Иара убас ахатәы хьызтәкьағы змам Гәыдым ичныр (уи ус баша «ачныр» хәа изырхәоит ауп) уафы еилгак, уаф иашак

иакәгәышьоуп, аха дызлоу ауаа гәымбыльцбарақәа рҕеы имч днанагом. Қазшьалеи тагылазаашьалеи Даут дизааигәоуп ачныргыы. Уигыы, хәарас иатахузеи, ари атаацәараҕы дзиндоуп, аха ихата лашарак ахәынґаста ихылымтцзо дыказам. Даут ажәеинраалақәа иҕуазар, ачныр агәырҕа иеамтакәа алаф ихәошәа, ашәа ихәошәа даҕуп. Ихәыцрақәа даныхтарклакгыы, агәырҕа дамеханакуеит. Даут иеипш иаргыы аиаша дашьтоуп, аха изыпшаауам. Селма длацәажәауа, иара ихәоит: «Атцабырг ахьысхәо азы тынч сара нхара соума? Абри атцабырг, аф зысыз, ахьта, амлашьра сара сзы башоуп урт, абри атцабырг бзазара снатом».

Қазшьалеи тагылазаашьалеи акыр дазааигәоуп азоуп дахьыз аҗнатаҕы дамышәакәа, дамаабыкәа Даут ихахьынахаз дцарц дандәыкәла, ачныргыы дызишьтало, дызиццо.

Д. Гәлиа исоциал-психологиатә драма «Анаурқәа» хазы таацәарак, ҕ-таацәарак рыбзазара лақәы аарпшра мацара акәзам изызку. Гәыдым итаацәара ашәкәыҕыы ацстазаара дналасны, цасхәа, машәырны иаалигаз акы акәзам. Ари аҕымта атцаки аидеиеи рымчехак итцегыы итбаауп, изызхәоу рацәоуп. Атипра зуа автор иперсонажцәа рцәыргарала дрықәызбеит дара зтагылоу аамтеи асоциалтә еизыкәзаашьәкәеи. Цсабарала ауаҕы знык ауп ацстазаара аниоуа. Ус анакәха, уи баша ацәыхцәыфарала, абашамашазы инимхыроуп. Ауаҕытәыҕса ицстазаара цьара ихараку, иразу, ихазгыы, икәша-мыкәша иҕоу ауаа рзгыы ихәартоу цакык амазароуп, мамзар днаурхоит. Абри ауп Д. Гәлиа идрама «Анаурқәа» хадаратә леитмотивс иамоутгыы.

Д. Гәлиа ипрозатә рҕеиамтакәа

«*Ажәабжь кьаҕәкәа*». Ишаабаз еипш, Д. Гәлиа Апсны Асовет мчра шыақәгылаанзагыы, апоезиеипш апрозагыы ашьапы икхьан, иҕны икьыпхьхьан зеиҕьатам ажәабжь «Атәым жәҗан атцака». Аха иара ипоезиеипш, ипрозагыы амчехак ду аманы ианыкалаз асовет аамтазоуп. Ари апериод азы иґит хьпхьазара рацәала ажәабжькәа, агәалашәарақәа, насгыы ҕыҕхарала иґымтакәа зегыы иреихау ароман «Камачыҕ».

Д. Гәлиа ипрозатә рҕеиамтакәа ханрылацәажәо зегь рацхьа иизгәататәуп ихадароу зеипш чыдарак: 1935 шықәсазы

иикъыпхъыз ажэабжъ «Ткэарчал адэыгба ӕеит» хэа, хыс из-моу ада, шамахамзар, егырт зегъы Адсни апсуа жэлари ржэйтэ цстазаара, рыбазара аарцшра иазкуп. Ашэкэыффы ирфеамтафы ажэйтэ аамта арскак атып ду ахъааннакылаз уи акэызбароуп изызхэоу акэымзар, ахынхалара, аидеализация азура акэзам. Д. Гэлиа ирфеамтакэа рыла ажэйтэ мап ацэикуан, дацхраауан афатэ аамта ижэлар рылартцэара ап-роцесс.

Ажэабжъ «Ткэарчал адэыгба ӕеит» ианыпшит усқан, афажэижэабатэи ашыкэсқэа рзы ӕыц зыргылара иафыз Адсны ааглыхратэ қалақь Ткэарчал рацхъаза адэыгба аноеи апсуа нхацэа ирнатаз ргэалақара зеипшраз. Хьызхэала ажэабжъ афы иарбоуп Маци Жъаци хэа ӕыцъа анхацэа. Ашэкэыффы иласу иуморла дакэшэаны иааирпшуеит урт ауаа рацхъаза Ткэарчал адэыгба ӕеины ианырба ишцъаршыаз. Адэыгба афеира аамта ӕыц хажэлар ирзаанагаз алахтыреи амшхэыбзазареи ирсимволны иаарпшуп.

Д. Гэлиа ибиография акнытэ, насгъы егырт ифымтакэа ркнытэ излаадыруала, ианагъ ижэлар гэкъа рфольклор ахшыфзышътра аитон, афольклор ихатэы рфеамтакэа зхаихауаз шыта гэгэаны иаман. Убас ажэлар рхэамтакэа шыатас ирымоуп Д. Гэлиа 1942 шыкэсазы итижъыз ишэкэы «Ажэабжъ къафқэа». Аизга «Ажэабжъ къафқэа» шыкаитцаз далацэажэауа, уи иазифыз апхъажэа хэыц афы автор иазгэеитеит: «...Ашэкэыффра ззымдыруа тахмадак зны-зынла даара уафы игэы иаахэартэы ииасхэоу, ица-хэоу рахьтэ ажэакэа ихэалоит. Урт ажэакэа дара ашэкэы иантцаны ирызныжъуам, изархэо ианимтцар, урт ажэакэа ииасуеит, ибжъазуеит. Убри акнытэ, сара, атахмадцэа, цара змамыз, ирхэамтаны исахахэоу, аихарак саб ихэамтакэа, иа-хъа уажэраанзагъы исхамыштыкэа икакэоу цытк, иамфаны исыпхъазоит абра ашэкэы ианыстцаразы».

Ашэкэы «Ажэабжъ къафқэа» еиднакылаз афымтакэа си-ужетлагъы, бызшэалагъы, стильлагъы ажэлар рлаф ажэабжъ къафқэа ирзааигэоуп. Ара икоуп хыпхъазарала хынфажэа ркынза шэагаала ихэычкэоу ажэабжъкэа. Дара зегъы апсуаа ржэйтэ бзазара иаххэаауп. Рсиужеткэа цдаруп, акака, фба-фба эпизод рыла ишыакэгылоуп, цакылеи тематикалеи еиуеипшым. Иччархэу, аха ихшыфортцагоу, ауаажэлартатэ

интерескэа зныпшуа аттакэа рымоуп. Аха ахшыфортцареи абжъгареи ишиашоу иалацаажэазом, исахъаркны, ртакы еитарсны, ирытцатцаахноуп ишыкоу.

Аизга «Ажэабжъ кьафэка» еиднакыло, ановелла кэзшыа змоу афымта кьафэка тематикалеи цакылеи иага еипшым-заргы, иахшар калоит х-гэыпкны: а) асоциалтэи, б) атеисттэи в) абзазаратэи.

Ари ажанр ихы иархэаны ашэкэыффы дырхыччон, ифеациеуан ажэытэ тауади-аамстеи ачиновникцэеи икар-тцоз азалымдаракэа, урт рхэынгаракэа, иееимыз рхэымфад-гашыакэа. Абри аганахъала икэзшыарбагоуп ажэабжъ кьафэка: «Маан Хасан дьабоит», «Ах деимсеит», «Ажэеипшыаа изутац ит», «Цьагэ ипырказ аеы иафеит», «Вахушт – аподриадчик», «Горчаков адсызкэа ицэшэаны ибналт», «Мац агба деилахан, аха...» ухэа убас егыртгы.

Ажэлэр реипш, ашэкэыффыггы лымкаала итцэылихуан амцхатцаракэа злаены икэз ауаа. Иажэабжъкэа рфэи исатира ма илаф ажэакэа еихаразак изызку адинхатцара аныкэга-цэа – апапцэа, ахэацъацэа, ачкэандарцэа роуп. Ашэкэыффы урт дырмеигзакэа ауаа шыржэоз ааирцшуеит, лабфеаба иафеациеуеит. Акомикатэ ситуациякэа итаиргылоит, ажэамаанала, зынгы ираамсташэаны рсабрада рфеихуеит. Абас атеисттэ темакэа ирызку иреиуоуп: «Апап гьан-гыаш», «Жэандэрыпшыаа рыпап», «Ачкэандар дныхэан, акэа ауит», «Хакэыцэ агыч аныха деитеит», «Апсны дфатцкыан, Цьыр дыпхеитеит», «Апап ихэакэа Цагэриа Бата ичакит», «Апсыцэгъара гызмал иканамтцозеи!»

Д. Гэлиа иажэабжъ кьафэка рыла афеодалцэеи адинхатцара аматцуцэеи рнафсгы дрыкэызбон ажэлэр рыфнытцка икэз абзазаратэ гхакэаггы: аашыара, ахшыф кьафэра, абзамыкэра, аццакра, иееим атцаскэеи, ақабзкэеи, абжыагьалдызра («Дгэыр иеада еипш», «Тируи агэареи еикэахаит», «Абрагь ижыакэа», «Гэытэ Шьгэытэ еиехьнуп», «Матыгэ Хыгэ имагра феижэеит» ухэа убас егыртгы).

Излаабо ала, аизга иану ажэабжъ кьафэка дасу рхатэ си-ужет кьафэка рымоуп, дасу зхала ишыакэгылоу, ихыркэшоу рфеиамтакэоуп. Аха дара рахьтэ акымкэа-фбамкэа Д. Гэлиа инейтцыху егырт ифымтакэа рфэи иргэыларгыланы икайтца-кэазгы ыкоуп. Фырпштэыс иаагозар «Шьмати акэтагькэеи»

хәа, хыс измоу ажәабжъ хәычы ароман «Камачыҗ» ағғы иахпылоит. Уи ароман ағы «Атх җера» хәа иҗоу ахағы Шьмат лаф хасабла, рҗчага хасабла, аха иатыпны ихәоит. Иара абри ажәабжъ хәычы хпылоит адрама «Анаурқәа» рғғы. Адрамағы ари ажәабжъ хәычы иахәо ахтыс ччархә аписар иоуп изхәо, иара ихата ихыызшәа, акулак Гәыдым ичныр иеихәоит. Иара убас ароман «Камачыҗ» ағғы иахпылоит ажәабжъ кьаҗқәа рғы хазы иҗақәоу: «Маан Хасан дҗьабоит», «Аныха ркәахаит», «Мац аҗба деилахан, аха...», «Душыргы ацирк ах дцом».

Ара ыззбахә хамоу Д. Гәлиа ишәкәы «Ажәабжъ кьаҗқәа» ароль ду нанагзеит аҗсуа литературағы ари жанр наҗ-наҗ аҗиаразы. Д. Гәлиа инафсангы аҗсуа литературағы ажәабжъ кьаҗ жанр аизҳара аиуит: М. Лакрба, З. Дарсалиа, Ч. җьонуа, А. Аҗынҗьал, Гь. Гублиа, А. Возба, В. Амаршьан ухәа азьырфы рфымҗақәа рғы.

Ароман «Камачыҗ»

Ароман атемеи изызку аамҗеи. Ғығхаралагы, сахбар-кыратә җазарылагы, идеиатә җаҗылагы Д. Гәлиа ирҗиам-җақәа иаарылыхәхәо иҗоуп ароман «Камачыҗ». Аҗсуа литературағы иара рапхьатәи ароманқәа иреиуоуп. Иоуп 1933–1940 шықәсқәа рзы. Д. Гәлиа ирҗиамҗаз маҗара акәым, аҗсуа литература зегы азы ихтыс дуны, етап ғыцны иҗалеит иара.

Хара уажәшьта излаадыруала, фажәиҗәабатәи ашықәсқәа рзы аҗсуа литература акыр аҗеибнаҗеит, ажәеинраалеи, апоемеи, адрамеи рнафсгы, иаланагалеит аповести аромани реипш иҗоу афымҗа неитыхқәагы. Урт ашықәсқәа рзы Д. Гәлиа ирҗиамҗа иасаҗьахәымҗан. Имаз аҗҗазааратә пышәа ахәатәы раҗәаны инатон, алитературатә пышәеи илаз абафхатәра дуи ахәашьа дақәдыршәон. Убри аҗнытә, ипсабаратәуп, иҗахәы ихәарҗазы ароман еипш иҗоу аепикатә жанр ду ихы иархәаны афымҗа неитых аҗҗара иҗахьязыкыз.

Ароман «Камачыҗ» ағы Д. Гәлиа тема хаданы ишьтихит Аҗсны Асовет мҗра анышьақәгылаз аламҗалазтәи аҗсуа җҗазаара зейҗшраз аарҗшра. Иара афымҗа ахата ихалнар-

шоит иатданакуа аамта итцеггы конкретла иаххэарц. 1905-1907 шықәсқәа рзы Урыстәылан имѡапысуаз актәи абуржуазиа тә революциеи 1917 шықәсәзтәи Октиабртәи асоциалисттә революциеи рыбжъаратәи ашықәсқәа роуп. Ииасхьоу аамтәк еипш ароман аҕы ана-ара ипсақьаны иалапсоуп 1905-1907 шықәсқәа рзтәи ахтысқәа рызбахә. Ицәыргоуп асоциалисттә идеиақәа рызбахәггы. Иаххәап, Камачыч лаб Алиас иашьас икаитқаз аурыс Иван дсоциалиступ, атцыхәтәан ареволюция иатданакуа аусқәа идрыпхьазало иалаган, Алиас дипырцны дымцар амуа икалеит. Стихиала акәзарггы, дара анхацәа рсоциалтә хдырраггы аштытцра иаҕуп, аихабыра инарҕаркырггы, ҕыгәгәала инарацәажәарггы згәагкәо ыкоуп. Даеаганкахьалаггы, тауади-аамстеи рхатарнакцәаггы иқәызгаша ареволюция ҕыц каларц алшоит хәа инытцыѡаатцыѡны ирахақәахьейт, рцәа иалашәахьейт. Ареволюция калар иахцәагоит хәа зыдгылкәа зтихьоу рацәаѡуп, уимоу, цьоукгы амацасраҕы иатцаханы рыдгылкәа рцәагахьейт. Тауади-аамстеи рымч зынза икамхаит, аха анхацәа гәгәахар, урт рымч еибыртар хәа иаарыцәшәо ақынза инхықәгылахьейт. Абри аганахьала иказшьарбагоуп аҕауад Мырзақан Чачба ахылапшѡы данитааз ауха иаднагалаз тауади-аамстеи реиҕцәажәарақәа. Ажәеи-ажәеи шеихырхәауаз Цагәааи Чалиааи рызбахә анаацәырига, Хабыгә захьзыз аҕауад иаахтәаны абас ихәейт:

« – Адагъара анакәха, урт Цагәааи Чалиааи ракара пагъа дубашам. Абри ареволюция атызшәа рахаижьтей, рпагъара пагъара нацыртан, тауади-аамстеи иаарҕагъагъарггы цәгъа ирымбо икоуп. Аизарақәа рҕы ианкылслак, агъычра зхароу, изырмзызкуа урт роуп рхәоит, абрагьцәа ртызшәа анырхәо урт цыхырааѡцәас ирымоу тауади-аамстеи роуп, урт рҕоуп тәартас, гылартас иахьыроу рхәоит, акы иацәыпхашьом».

Ганкахьала, аҕауад Хабыгә арт иажәақәа анхацәа ирызкны амақарратә бжы рхоуп, аха, даеаганкахьалаггы иѡашьазом анхацәа гәгәақәа акыр дышрыцәшәоггы.

Асеипш икоу аҕырпштәкәа ароман аҕы имачымкәа иахдылоит.

Ахадаратә хаҕсахьа Камачыци уи илзааигәоу, лыкәша-мыкәша икоу ауаа иахьынхо ақыта ахьз нткааны автор цъарггы ихәазом. Аха иѡашьазом, иара атипра зуа адсуа қытәк

ауп: уантәи рацәак бжьам амшын акынза, Акәанза, Очам-чыранза, ашьхақәагы харацәам. Лассы-лассы рызбахә хәоуп акытақәа: Азфьбжъя, Тамшь, Кәтол, Цыгарда, Гәып, Ткәарчал, Цхьынтқар, Лабра, Бәада; иахпылоит итцегьы инахароу Ацснытәи атып хьызқәа: Самырзакан, Бзыцын, Гәдоута, Гагра, Лзаа, насгьы Қырттәылатәи атып хьызқәагы: Одышь, Қәтешь, Батым ухәа убас итцегьы. Ажәакала, ароман афы ахадаратә хаҕқәа зланхо рқыта ахьыз шхәамгьы, уи иаланхо ауаа Ацсны зегьы иалахәуп, антытцгы излалахәқәоу ыкоуп, Камачыч дызлоу ауаа апсуа жәлар рзеипш цстазаара иадхәалоуп, рыцәгьеи рыбзиеи иалахәуп.

Ари апстазаара ашәкәыффы иара ихата далахәын, ацбәжәлар зтагылаз амыкәмабарақәа ибзианы идыруан. Уимоу, иара ихатә биография ахәтақәа угәалазыршәо аепизодқәагы ыкоуп. Иаххәап, Алиас ипха Камачыч Акәа ашкол (апрогимназия) дтеитцарц дшиго, апықәсыларақәа иоуа атәы зхәо аепизодқәа, иара Д. Гәлиа ихата данхәычыз ашкол дыштартцаз акыр иазааигәоуп, «Хы-школк» хәа, – хазы ииҕыз игәалашәарагы уи атәы ахәоит.

Ашәкәыффы ироман афы ишьтихыз атема хада Камачыч захьзу апсуа пхәыс лхаҕсахьа иадхәаланы икаитцеит.

Д. Гәлиа ари ироман аус шадиулоз атәы далацәажәауа, 1936 шықәсазы ифуан: «Сара уажәы афра сафәуп апсуа пхәыс лыпцстазаара акнытә ароман «Камачыч». Ари сара чыдала исзааигәоу темоуп, избанзар, уи садрыпхәалоит дара ажәлар рхата, ибеиоу, еиуеипшым урт рфольклор схы-сгәы ианырит. Царизм ахаан, егырт ахәсақәа жәпафык реипштәкьа, апсуа пхәысгьы лымфа хьантан, илахьеикәтцаган. Ари аарпшны, ишәтыкакачуа хабицара, дырбара, крызтцазкуа, атакпхықәра змоу уснагзатәуп»*.

Ароман афы ареволиуция калаанзатәи апсуа пхәыс лыбзазара ауадафарақәа шамаз аушәакә, цәахәа затцәык ала акәымкәа, инартбааны, ауаажәларратә бзазара иадхәаланы иаарцшуп. Афымта ганрацәала, конкретла, апстазааратә табырг иазааигәаны, еилыхха иахнарбоит ускантәи аамтазы Ацсны ахра зуаны иказ асоциалтә еизыказаашьақәа, апсуаа ретнографиятә бзазара асахьақәа.

Ашәкәыффы ажәытә аамта ус баша машәыршақә акәзам дзазхьацшыз. Уи азхьацшра актуалтәын, ахатә цаки амзыз-

* Гь. Гублиа. Дырмит Гәлиа. Ирәиаратә мфа. Акәа, 1970, ад. 209.

қәеи аман. Ағатә ирласны иаиааирц азы ажәйтә аамтә зеипшраз сахьаркырала иртцабыргны аарцшра абцъар гәгәоуп хәа ииашаны ицхьазон. Настгы Д. Гәлиа ироман асовет литература усқантәи азеипш хырхарта иакәшәон, иацнарғызуан акәымзар, иаалкыкыны икамызт. Д. Гәлиа имацара иакәым, аоажәатәи, аоажәижәабатәи ашықәсқәа рзы ажәйтә аамтә азхьапшра иааидкыланы асовет литературакәа зеггы рзы иказшьарбаган. Иара убас машәырны икамлеит Д. Гәлиа ироман ағы апхәыс лхағсахьа хадаратәны иахьыкайтқаз. Ареволиуция калаанза иахьабалак ахаатца иатцкысгы апхәыс лтагылазаашьа уадафын, еихаггы изиндан, уи лхақәитра еихаггы иғахтәан, ицкын. Атаацәарағы акәзааит, ауаажәларратә цтәзаарағы акәзааит, иахьабалак апхәыс «лымтдәыжәоақәа» цытдәтәан.

Ацсуаа хкны мацара акәым, егырт аешьаратә жәларқәа рғгы апхәыс лтагылазаашьа ачыдаратә уадафракәа аманы икан. Цабыргуп, иахьабалак еиуеипшымызт, цъара апхәыс лзинқәа еихан, даеацъарахгы еитқан. Ауаатәыфса ртоурых иадыруеит апхәыс лтагылазаашьа зны мацк еиғны, даеазны еицәаны ианыкызгы. Итцеггы иахцәыхароу, ижәйтәу аамтәқәа ракәым, Асовет мчра анышьақәгылоз аламталазгы ацсуаа хғы хатыр лықәызтдашаз атқасқәаггы ыкан, аха урт инарываргыланы длазыркәышазгы мацзамызт. Иаххәап, атаацәарағы ахатцеи апхәыси рзинқәа еикарамызт, Лтаацәа дырзымтцаакәа лхала, лхатәгәацхарала лразкы лзызбомызт, атцара лықәнагам хәа дыцхьазан. Асеипш иказ атқасқәеи адунеихәапшышьақәеи ажәларқәа азәырфы ирыман. Аоажәатәи, аоажәижәабатәи ашықәсқәа рзы апхәыс лразкы зеипшраз аарцшра ахадаратә темақәа ируакны икан. Ари атема инейтцыхны аус азыруит Абжьаратәи Азия, Қазақстантәи, Нхытц-Кавказтәи ухәа азәыр ашәкәыфәцәа. Апхәыс лразкы иадхәалаз атема ашәкәыфәцәа мыцхәы ихтакны изрымаз еихаразак уиоуп, иара лымкаала итцарны ианыпшит ажәйтә аамтә ауафы дызтаныргылоз атрагедиа.

Ароман асиужет, акомпозиция, астиль, абызшәа. Ароман «Камачыч» ачыдара змоу асиужети акомпозициеи рыла еикәыршәоуп. Рапхьатәи адакьақәа инадыркны имоапысуа, иаарцшу асахьақәа зеггы, анс акәу, арс акәу, ахадаратә хағы анхаф тыцха Камачыч лыцстазаара иадхәалоуп, лара лоуп

афымта ахәтақәа еидызкыло, гәыцәс иамоу. Машәыршақә аказам ароман лара лыхъз заху. Даеакала иаххәозар, уи лхафсахъа афымта ахы инаркны иаантцәанза иагәылганы игоуп. Камачыч дызлиааз лыжәлар дрыкәгам, дарей ла-реи рыпстазаара узеикәытхом, еидхәалоуп, еилатцәаны икоуп. Камачыч лира, ахъз лытара, лызхашъа, аазарас ило-уз, лхатцәара, атыхәтәан махагъарыла илызныкәаз лха-тцә аамста Татластан дшылшыыз – абарт роуп ихадароу аепизодқәа. Татластан данылшь нахыс Камачыч лыпстазаара шыкалаз, ахы ахьархаз атәы афымта ахата иаахтцәаны акгы ханахәазом. Анафстәи уи лпеипш азхәыцра апхъаф ианажьуп. Аха афымта атцакы азеипш тенденция злакоу ала, ифашьом аамта фыц лыхъзарц шалшоз.

Ахтысқәа аки-аки еишьтагыланы имфапысуеит. Ихада-разоу Камачыч лакәзарггы, уи лхафсахъа хатәаны аарцшразы ароман иалагалоуп хыпхъазара рацәала аперсонажцәа: апер-сонаж хада лаб, лан, лиашъара еиуоу ахәса, ахацәа, тауади-аамстеи рхатарнакцәа, апап, ускантәи аамтазы аихабыра рхатарнакцәа...

Ара зызбахә хәақәоу аперсонажцәа рхафсахъакәеи ахада-ратә хтысқәеи ирыдхәаланы ароман иалагалоуп хыпхъазара рацәала ацхыраагзатә епизодқәа. Урт зегъы еидкыланы ажалар рыпстазаара инартбааны иахдырбоит.

Афымта акомпозиция аганахъала еикәыршәоуп ановелла кәзшъа змоу фажәи жәифожь хы рыла. Шамахамзар арт ахқәа зегъы ахадаратә персонаж дахърылоу анафсггы, дасу хаз-хазы ажәлар рыбзазара еиуеипшым акәытцәақәа аадырпш-уеит, уаф ибла ихгылартәы ирнибаалоит ускантәи аамтазы апсуаа ирымаз атцас чыдақәа, ақьабзқәа, рахатыр еикәтцашъа, рдунеихәапшышъақәа, ауафы ииреи ипсреи ишырзыказ, нхашәала изеипшраз, рысасдкылашъа, аиуара, аитынхара ишазыказ ухәа убас итцегъы ирацәаны. Апстазаара арт еиуеипшым аганқәа раарцшраан ашәкәыффы ианагь апхъака ииаганы, игәцаракны имоу асоциалтә еизыказаашъақәа роуп: анхацәеи тауади-аамстеи реизыказаашъақәа итцару зтцәараны, ароман иагәылганы игоуп.

Афымта ахқәа дасу ахыызқәа рымоуп, зхала ишьақәгылоу рхатә сиужет кьафқәа рымоуп, урт дасу инагзоу хтысла ихыркәшоуп.

Афымта аатуеит ацсуа қытантәи атынч бзазаратә сахьақәа рыла. Атынчра мачк иааилазго гәыргъароуп: ашәкәыффы ажәабжь хәара дахьналаго зызбахә ихәо амш аены анхафы Алиас хшара диоуит хәа агәылацәа, аиашьара инарылафит акароуп. Аха нас ахтысқәа мөапысуеит динамикала, зны иццакны, нас еитах иаатынчрахә, аки-аки рееитныпсахло: ахәычы ииз дпоу, дыпхау цқьа еилыркаанзагъы, Камачыч лыхьзыртцеит, егыпхәыс хьзуп, егъхатца хьзуп хәа; рацәак мтдыкәа, Камачыч лан Есма дычмазафхеит; пыттрак ашьтахь атауад Салыбеи ифызцәа абрагыцәеи ирыхкьаны, залымдарыла Камачыч лаб Алиас дтаркуеит; Камачыч даныфеидас, лаб ашкол дтеитдарц акырынтә Акәа дигеит, дааигеит, аха акагъы изалмыршеит; Камачыч дтыпхаханы, жәаф, жәибжь шықәса анылхытц дыззырхәаз анхаф арпыс Алхас, махагъарыла, аамста Татластан ицәгъаршрала дахьтаркыз дыпсит; уи ашьтахь Камачыч Татластан диццар акәхеит, Татластан икнытә илоуз ахшара (ацкәын) иара ифы даанкыланы, лара дкаижьит; ацшқа дгәыкны дыпсит. Ароман акульминациеи антцәамтеи еикәшәоит – интцәоит Камачыч Татластан дшылшыуа атәы хазхәо адакьақәа рыла.

Арфеиамта рацхьатәи адакьақәа Камачыч лира азбахә рхәоит. Аамтала ари калеит ацсабара аңеио, ианышәтуа, иангәазырхагоу, аапын мшқәа руак азы, шарпазы, цсы зхоу зегъы ацәа ианалтцуаз, ианфыхоз, игәыргъаны ииз амш фыц ианапылоз. Камачыч лира аапынреи ашарпази иахьрықәшәаз ацхьаф издыртцысуеит ассоциациякәа, асимволқәа. Афымта антцәамтафы Камачыч лхымтала Татластан данталырхо зынроуп, уахынлоуп, лашьцоуп. Ари аепизодгъы асимволтә цакы амоуп. Анхаф тыпха Камачыч афеодал Татластан дахьылшыызларадзеиуоу асоциалтә класс аиааиреи афеодалцәа рыккласс ақәзаареи ирызхәоуп, ирсимволуп.

Ароман злафу абызшәа алексика беиоуп, ажәлар рфеапыцлатәи рцәажәаратә стиль, лымкаалагъы ражәабжьхәаратә стиль иазааигәоуп. Ирацәоуп адиалогқәа (аиццәажәарақәа). Адиалогқәа аперсонажцәа рхафсахьақәа, рказшьақәа цқьа еилыкка рапцаразы ихархәаганы иаабоит.

Ашәкәыффы дақәшәаны казарыла иааирцшуеит анхацәеи тауади-аамстеи рцәажәаратә стиль аипшырмақәа, дасу ирымоу ачыдарақәа, иара убас еиоубаартә икоуп ахацәеи ахәсеи

рцәажәаратә стилькәа ирымоу аипшымрақәа. Ашымтаҕы инартбааны ахархәара роут ажәапқақәа, алафқәа, анек-дотқәа, апсуаа ретнографиатә чыдарақәа ртәы зхәо афактқәа. Арт зегъы ашәкәыџы ус баша иллиустративтә материалқәак раҳасабала мацара акәзам ихы изаирхәаз. Урт зегъы апсуа жәлар рдоухатә беиареи, настгы уи потенциалс иамоуи раарпшра иазхәоуп.

Ашымтаҕы Камачыч лызбахә нткааны, ишиашоу изым-хәо акык-џбак ахкәагъы уи лыкәша-мыкәша имџасуа апста-заара зеипшроу игәылтәааны апхьаџ игәникилартә, ибла ихгылартә акатцара иазкуп. Ҷырпштәыс иаагозар, ахкәа «Абжьуаа реизара», «Уазбақь ипсхәы руит», «Наҳарбеи Чачба дааит» ухәа лымкаала Камачыч илыдхәалазам, азеипш сиужет ахьтә хьатцрак аҳасабала ихәоу жәабжькәоуп. Аха арт ахьатцрақәа тцлак иатәу амахәтақәа иреипшуп ашымта аидеиатә тцакы ихартәааны аарпшразы.

Ароман аптцаразы ашәкәыџы апстазаараҕы иааибоз, иааиаҳауаз афактқәа зегъы еиҕеихәарц даламгазеит, иалипшааит еиҳа иказшьарбагаз, хықкыс ишьтихыз аидеиатә тцакы иахәашаз.

«Камачыч» аҕы ҳара иаабазом психологиала «иркәаратцә» ахаҕсахьақәа. Арака апсихологиатә анализ атцкыс апызара рымоуп аперсонажцәа адәахьтәи реизыказаашьақәа.

Иааидкыланы ҳахәапшуазар, ароман «Камачыч» злашьақәгылоу асиужет, акомпозиция, абызшәа, астиль, арт зегъы ахадаратә тцакы, ашәкәыџы иихәарц ииҕахыз аидеиа аматц азыруа иҕоуп.

Ароман аидеиатә цакы. Ашымта иатцанакуа аамтазы апстазаара зеипшраз реалисттәла иаанарпшуеит, иамоу аидеиагъы ҳаракуп, ажәлар ҕьацартә, рымч анарха аиуртә акалара иазхәоуп, ауаажәларратә ҕиара ахыр-харта хада ииашаны ианыпшуеит. Апсны Асовет мчра шьақәгылаанзатәи апсуа қыта абзазара иаххәааны Д. Гәлиа ироман «Камачыч» иацназго даҕа сахьаркыратә ҕымтак ҳамазам. Иара ибзианы, атоурыхтә тцабырг инақәыршәаны ианыпшит аҕажәатәи ашәышықәса алам-талазы апсуаа рсоциал-политикатәи, рыбзазаратәи, рынхамҕатәи тагылазаашьақәа зеипшраз.

Аурыс ҳәынтқар иколониалтә политика амџапгаџҕеи атыпцантәи афеодалцәеи еидгыланы анхацәеи дарейи реиҕы-

харақәа еиха-еиха ишытдархоз аарцшроуп ароман «Кама-чыч» хадаратә социалтә тцакыс иамоу. Ари афымтала автор ацхьащәа ирылаиртцәоз, ацхьагылара змаз, атоурыхтә перспектива змаз аидеиакәа ракәын. Цыхәаптцәара змамкәа иказ амучацәеи анхацәеи реиҕыхарақәа тоурыхла икәымзаар ада цсыхәа шамамыз «Камачыч» ибзиатцәкыаны ианыпцуеит.

Ахадаратә хаҕсахьақәа. Хыпхьазара рацәала ароман иалоу ахаҕсахьақәа хшар калоит ихадароу ҕ-гәыпкны: 1) ацъажәлар рхатарнакцәа, 2) ацъажәлар рыпцтазаара пхьака ацара иапырхагаз амучацәа. Актәи агәып иатцанакуа иреиу-оуп: анхаф тыпцха Камачыч, уи лаб Алиас, лан Есма, егьырт анхацәа Торкан, Қәаблыхә, Селма, Қысқыныцъ, Шыари-фа, Мкыд, Алиас иашьас икаитцаз аурыс социалист Иван, уи афызара изызуа Леуан, Алхас Чалиа, уи иаб Зыкәыр ухәа убас ирацәафны. Афбатәи агәып иатцанакуеит афеодалцәа рхатарнакцәа: Татластан, Нахарбеи Чачба, Мырзакан, Бата, Таташь, Хабыгә, апап Кәаста, аначальник Филипович, ахылапшфы, ауриадник ухәа убас егьыртгы.

Ара зызбахә ххәазгы, ихамхәазгы ахаҕсахьақәа еицеи-пшны, игәылтәааны иказам, ихадаратәкәоу инарываргыла-ны икоуп ацхыраагзатә роль назызгақәо, икоуп знык-фынтә рыда ицәыргақәамгы, икоуп зызбахә эпизодла мацара ихәақәоугы.

Анхацәа еидгыланы, аексплуататорцәа ирҕагыланы, абцъаршьтыхла, ипсыда, инхада хәа рсоциалтә зинкәа рзы хацәнымырха икәцартә икамзаргы, ароман иахылтцуеит урт рзеипш гәамтца ду абжы, рычхара ахыжжра иафуп. Атоурыхтә тцабырг инақәыршәаны, анхацәа ареволиуция еиҕыркаартә, уи анапхгаара артартә амчи ахдырреи рыманы иаарпшым, ускак рылшартә акынза имнеицызт уи аамтазы.

Ацъажәлар рхатарнакцәа, шамахамзар, азәи-азәи еизыра-зуп, иреигу ауафытәыфсатә кәзшыақәа нақәыргоит, ирылшо ала ацәгьеи абзиеи рҕы еицхыраауеит, моральла ицкьоуп, рыбзиеи, рыцәгьеи, ргәакреи, ргәыргьареи еицырзеипшуп, еифыршоит. Афымтаҕы анхацәа иреиуоу, азәы идамзаргы, дмахагыаны даарпшым.

Итцоуроу аперсонажцәа контрастра рзыруа икатцоуп итцоурам аперсонажцәа рхаҕсахьақәа. Лымкаала афеодалцәа ракәзар, дара азәи-азәи еицәнымхо акәым, еибацәымтны иказаргы, анхацәа ианырҕагыло рхапц аҕырҕхәа еиха-

рыкшоит, анхацәа рзыкәзаашьаҕы рхәатәы еикәдыршәоит, хтак еицтадыршәуеит. Урт рахьтә, азәы идамзаргьы, инартбааны ажәлар рлахьынтә аигьтәра иазхәыцуа, уи иазҕлымхәу дубашам.

Камачыч лхаҕсахьа. Ароман аҕы зегь реиха игәылтәааны икәцоуп анхаф тыпқа Камачыч лхаҕсахьа. Теитыпшла, кәзшьала, хымҕапгашьала лара лаамтазтәи атипра зуа апсуа пхәысуп. Лара дышқәыпшыз, аки-аки неицыло, ауадафракәа рацәаны илхылгеит. Икәбакәшәо зхатә цәбаала инхоз, зыламыс цқьаз, кәзшьала ауаа ирнаалоз Алиаси Есмеи рыпхазтә лоуп. Даниз аены инаркны лаби лани рымацара ракәым, риашьара, дара зтахыз ргәылацәа зегьы леигәырҕеит. Лаби лани гәыгракәас ирымаз зегьы рыпқа Камачыч илыдырхәалон, парагьы пхарагьы рзылуа, дхатампхәысны дкалап хәа илеигәыгуан. Егьхатә хьзны, егьпхәыс хьзны икәз Камачыч хәа ахьз илыртәзгьы змаануу уиоуп. Агәылацәагьы бзиарас иаардыруаз лзеигьаршьон. Хазарат захьзу ус ихәеит:

«– Есма илыхшаз дпазар, абас длыдышәныхәала: «Напқа Кыагәа иеипш дыгәгәаны, Кәагәаниа Абас иеипш дыкәазаны, Чатцә Чагә иеипш длафхәаҕны, Барганцьяи Гәдиа иеипш дуафдырны дкалааит» хәа.

Такәына абгәахәа дфатцкьан, Мкьиди Харихани кыр дырзааигәахан, ллымхә цытк иапырхагамхаразы лкасы днаха-аахан:

«– Есма илыхшаз дыпхазар, хара ахәсақәа абра иааиднагалаз хәхьз ала илыдышәныхәала: «Ануацқа Хауидеи, Азынпқа Каимытхани, Ыыыцыпқа Такәынеи реипш ахьзи апшеи лыманы, убырт реипш дыпшзаны, дара убырт реипш лашәа рхәо, дацсаны дкалааит» хәа.

Есма илыдныхәаларц еизоз егьырт ахәсақәагьы шацәа-чапацәақәак реипш ажәа неимда-аимдо иныхәаныпхьоит. Рафида захьзу даацәажәан: «Абри азгәб хәычы иахьа ииз, ахәсақәа рзы, ижәбап дыхьзырхәаганы дкамлозар, ахәсақәа хьзын моу, ахатцамусхә ағьы ахацәа гәгәақәагьы лытцашьыцуа дкамлозар, сыхьз ала шәысмыпхьан, – лхәеит.

Ханифа дахьтәазгьы:

– Ых, ых, – лхәан, лапыкәшәа даасит, – слапыкәшәагьы абар-абар ахәеит, ииашатцкьаны абри ахәычы, мшыбзиа иалиааз хәычуп, лумта, лхәамта жәлары инеитархәо дкамлозар,

сыхъз ала шөысмыцхъан, – лхәан, даафырхасын, лнапы лхы ифатдыргәаны длатәеит».

Абас Алиаси Есмеи рыфнәтә иазааигәаз зегъы Камачыч лира иеигәырғъаны иапылеит. Аха ахшароураз ишьтәз Есма афнәтәфы дыпхәысзатцәын, цқъа дыбзиахаанзә, хәылпазык, аилашәшәымтаз дфәгылан, азаагара хәа рла-дахы, агәафарафы икәз азахы дцан дахбааз иахкьаны дычмазафхеит. Иахба, уатцәы деигъхап шырхәоз, еихә-еихә деицәахон. Апшқа анапы лыгымханда хәа агәылапхәыс Ра-фида дааины дрыцхраауа далагеит, ацхыраара картцә иала-геит егырт агәылахәсақәагы. Цсабарала икәымшәышәзә ишаз ахәычы лгәыбылра ркуан зегъы. Ианагъ абзиара дазыр-куан. Автор икәитцә азгәатақәа руак афы иахәоит:

«Уажәы-уажәы, ицәаз апшқа лкасы шкәакәа хәычы, лфы иақәыршәыз инаханы,- быцшишь, лыцбымшь хәхәаза, хыхь ихаракны ишкыду, лпцнтцә хәычы зака ипшзоу, лылахәыцқәа хәхәа-хәхәаза, лқьышә хәычы кәапцә дшыкоу бымбои! – хәа деибадырбон илыдтәалаз ахәсақәа. Насгы абри дыпшзамхар ипшзахарыда хәагы нацыртцон».

Есма дыбзиахомызт. Лхбаа иахәашаз хәшәы рыздырамызт, зназы алапш лхарахеит рхәан, атәхәаф кәза хәа ипхьазаз Селма дылзааргеит. «Акымзаракы, нан, тәхәала мацара дал-сыргоит», – хәа Селма илхәазгы лзынамызгеит. Ажәақәа еиларыпсеит. Цбоукы Есма алапш акәым, аха зызлан лоуп илхарахаз рхәеит. Атдыхәтәан амцхатцарақәа рыгәра зымгоз агәылапхәызба Хықа егырт ахәсақәа атцәы шлытцартцоз Очамчыра дцан, ахақьым икнйтә хәшәқәак аалгеит. Уи апхәызба иаалгаз ахәшәқәеи икәлтцәз ацхыраареи ирыбзоу-раны фба-хпә мзы рышьтахь Есма лчымазара далтцит.

Камачыч еихә-еихә ауаа лызбахә рхәо алакәтә персо-нажк леипш илызхауан. Лан акыраамтә дшычмазафызгы, атынхацәеи агәылацәеи нап лыгдмырхеит. «Ахәычы илызхазыгьо дыкан уахыналыхәапшуа, днасыртәаргы дышпазымтәари ухәаратәы, «ахәычы инамзаша агара даз-куам» рхәоит еипш, абри ахәычы баапсык лпейпшымзааит, мыцхәы дыбзиацәахеит хәа мазала, хәйтхәытла еибырхәон, ахәычы днеибарбо».

Есмагы дыбзиахеит, уф гәышья, ҳацсы еиваагеит хәа атаацәа еибаргәырғьатцәа еилан. Алиас иакәзар, уаанзагы

инхара напы адкыланы иман, аха ахшара даниоу нахыс еихагы иҕеы адкыланы, деилфаҭа дынхон. Аха ари атаацэара ргэырҕара рацэак нтцыра амоут.

Ганкахъала, Камачыҭ данхэычыз агэыцхэцэеи агэылацэеи азеиҕашъарақәа илзырхэоз нашанала икалазшэа, доухала иназазшэа, ашъақэгылара даҕын. Деилкыа-еилҕэыцэза цшра-сахъалагы дназлагылоз даарылыччо, агэырткэылгы лыма-ны илызхауан. Аха даеаганкахъалагы, лара илызхацыцхъаза, аки-аки неишьтаргыланы, акы аткыс даеакы еицэаны, ахынта-фынтарақәа дрықэшэо лғыналхеит. Ашэкэыџџы уиала иахибарц итахын социалла аиҕарампра ахра ахъауа ауаажэларраҕы аҕажэлар тҕеи бзиақ днарылыхэхэаргы, шъамтлахэра изызуаз, дызмырҕацоз аҕықэсыларақәа шырацэаз.

Камачыҭ кыжэбыжэхэа дцэажэо далагахъан, лаб Алиас изакэызаалақ харак имазамкэа, апровокация изуны дтаркит. Ытцгас икалаз уиоуп, уахык зны Салыбеи хэа иабрагыны абна илаз тауадк ыцыа ифызцэа ицны Алиас итааит, иеы уи атауад иитар акэхеит. Ускантэи атасқәа злақаз ала, атауад анхафы иманы иибаз рахэык анигэапха, хаала иимтар, мчыла, ғычрала еицэаз даеакы изиуан. Уи дацэшэанууп Алиас иеы зтаххаз атауад хамацагыа хаала изиитаз. Ауаха абрагыцэа Алиас иеы ишықаз еилызкааз аиҕабыра ауриадники ыцыы астражникцэеи изынарышьтын, уабрагыцэа абакоу хэа, уаха иг-иеы иамырхэазакэа, инапқәа еиқэпах иеҕахэаны, дганы дтаркит. Акыр аҕабаа мбакэа ахақэитра иоуртэ дзыкамлеит.

Камачыҭ даныџеидас, лфызцэа ахэычкэа дрылукаартэ дықан. Акамбашькэа дахырыцызтэкыагы абри абаџ чыдақ лылоуп ухэартэ деилкыан, аизарақәа рҕы уи лыкэашарала деицгэартэ иалагеит, аеырхэмарреи ахысреи лтҕеит, ачкэын матэа лшэылтаргы уамашэа илнаалон, азҕабреицш ачкэынрагы лҕазылкуан.

Алиас дызтахыз иабжъаргеит упха абаџчыда змоу азэ лоуп, атцара дтоутар иауазеи, иззымтцауа лакэзам хэа. Иаргы илшоз ала иеишэеит. Ашэкэыџџы реалисттэла иахирбоит ареволиуция калаанзатэи аамтақәа рзы анхафы ихэычы атцара ииртарц далагар ишицэуадафыз. Алиас Камачыҭ ашкол дтаиттарц зныкымкэа-фынтэымкэа дныгэнысуа Акэака диҕеит, аха акы аткыс акы еицэаны, абиурократиатэ цықэ-

сыларақәа неифаркуан. Зназы, – «азғаб лира ашықәс зхәо ашәкәы, закәан шәкәым, апап икынтә иумазароуп», – рхәарын, – «ианаамтаз ашәкәы алаумгалеит», – рхәарын, нас Камачыч днатым хәа неифаркит, хазы агәыргын зхам рыхшара закәан хшарам рхәеит, атдыхәтәан жәеиза шықәса лхытцит, лықәра дууп хәа ашкол ахь ихаз Камачыч лымфә аахыртәеит. Алиас уас икайтдаз аписар Леуан афны илиртдаз афрей апхъарей, аурысшәа хәычыки роуп тдарас илоузаз.

Аамта цон. Камачыч лызхауан. Лхы ақәырцсны ашәкәқәа дрыпхьон. Лыкәша-мыкәша иказ зеггы бзиа дырартә агәкыра лыманы дкалеит. Жәаф, жәибжь шықәса анылхытц, лхәаразы арпарцәа налхыпшуа иалагеит, лыпшра-лсахьа, лцәажәашьа, лхымфәпгашьа рыла, ақыта антытцгы лызбахә нафәа дкалеит. Лаби ланигы, рыпхазатә цъара ххәаа-пхәаак лымамкәа, разкык лоундаз хәа иахыццакуан. Лтахцәа лус леимтцакы-фәимтцакны иалацәажәар акәхеит. Уи лус заанатц иаламцәажәар ада псыхәа зыкамлаз атәы лаб иашьа Торкан абас ихәоит: «Уаха хазлацәажәо аус, Камачыч хәычы лус, атцарадырра ахыкоу ауаа рфәы, абри илыкәлоу азәы диахтароуп хәа иахыццакзом. Аха хара, абра хзеипшроу ала, хказшьа-хтасқәа рыла, абри еипш аус азғабгы илыдахцалароуп, харгы хәазхархиароуп. Ас анахаму, ишахгәамхәзо азәы ахымзг хиргар калоит, убри акнытә абри аус хыхыццакыроуп. Сара сгәанала, убри Зыкәыр ица Алхас итцкыс иеигу абра фәа-хца қыта рфәы уафы дибом. Цоуп, уи макъана лхатцацара иаамтазам; абри хқытафәы атыпхәцәа анхажәақәа аумачху, аха абри Камачыч лус даеакалашәа икалеит, дфытцхахаанза лызбахә ажәлар инарылаф, тыпхә назак леипш, шыта абри лаанкылар мчуацәоуп...»

Лтынхәцәа лус рызбеит, аха, ашкол лталара шылзамуз еипш, лразкгы леижәеит. Аамста Татластан длапшықәйтцеит. Уи лахь Татластан имаз ицәаныррақәа цқямызт. Татластан хымзгык лиргар атцкыс хәа, Камачыч лхатцацара афхәара драаигәеит, аха иара ицәгъаршрала дзызхәаны дтәаз анхафы чкәын Алхас дтаркит, рацәак мыртцыкәагы уи абахта дтацсит. Излаабо ала, Алхас иразкы Д. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәфәан атцака» иалоу анхаф арцыс Елкан иразкы акыр иеипшхеит, трагедияла ихыркәшахеит.

Уигы азмырхәкәа, Татластан Камачыч лтаацәеи, лиа-шъарей, Алхас итаацәеи ағычцәа рыжәйтцеит. Атдыхәтәан

дангәәкзә, стаәцәә абарт хаймызтәә агычцәә пытрак иркәатчып хәә збаны, Камачыч Татластан диццеит. Иара иҗы разкы нагзә шылмоуазгы лдыруан, аха Татластан Камачыч лтаәцәә ирзеитейкәәкәоз ацәгъарақәә дызлакәылхшаз даәә мҗақы лбомызт. Лразкыдара агәхъаа мкыкәә, лтынхацәә ирыхәап хәә дгәыгноуп Татластан дызиццаз. «Аха уажәшьта сара схы сымшатароуп, схы рыцхасымшьароуп, мап анакә-ха, хашыцәә азалымдара зыхькәә, шытарнахысгы уи згымхо, рыгәнаха зеггы сықәшәар калап», – лхәоит лара, дангәәкзалак. Иара лцәә аҗера илылмыршеит. Арахь соц-иалтә тагылазаашыала иахъеикарамыз азы наунагзә пхәысс дигарггы пхейшьон. Уи азоуп иҗытцәкәә акәымкәә, чара дукгы музакәә, ашьха ашьапаны инхоз иабраа ркны днаганы дахынаиртәаз, дкаижәаанзагы уа дынкыланы дызимаз.

Татластан и Камачычи рхәоу еикәыршәаны, атаәцәара шыакәдыргыларц залшомызт, ааибышьа рымамызт, аха лара лхапыц еихаргәгәаны, уи икнытә ажәә мчкәә илахауази иказшьа баацқкәеи лычхауан. Зыкны днеигаз иабаззеицәә, азныказы анхаф тыпцхә дышпааигеи хәә уамашәә ирбазарггы, пытрак ашьтахь рыцсы дырзалымхуа, бзиа дырбо дкалеит. «Абри леипш апхәызба, цкәә деилкааны дыздырыз, аамста хәычык моу, иреигу аҗауадгы абри дзымгара дзеипшрада», рхәә иалагеит. Зегь дара роуп, Татластан даәә пхәыск дхәаны диртәеит, Камачыч дкаимыжыр амуит. Ахәычы илыхшазгы длимтеит. Гәымбыльбарала даҗаапкны илеихәеит: – «Ахәычы абра санназеи длызныжь. Нас бара ибтахызар, чкәынак даашьтыхны бца, ма сыбыцәәхәшьа Мина дбыманы бца».

Апшқа ипсы зыграз иан данимба, дгәыкны дыпсит. «Аба-сала, лынасып атыхәтәә ааптәеит Камачыч бзиахә, зеггы идыхәәоз, абри зыҗыны дыҗоуу инасып бзиоуп хәә ззырхәоз апхәызба, хатцампхәыс хәә хьзыс измаз».

Камачыч лхатца Татластан илзиуз атәамбара, дызтаир-гылаз агәәкра мцабз кьоуқьадха дабылуан, лхәычы ипсра дареицъуан. Татластан зны-зынла игәалашәәлон Камачыч лхатцампхәысратә казшьақәә, аха инагзаны лкар хеит хәә агәра ганы дыкан, «уи лахьтә шыта акы дацәшәә дыкам, лызбахә злаиахауала, уи ипсыз азәы диҗызоуп шыта иара изы».

Аха Камачыч агәырәә дартәомызт, агәәг деиланаршуан. Илхылгахъаз агәәкрақәә лказшьа рызрыжәхъан, ус аламала

ахымзги азиндарей лычхауа, цсым-бзам атәара ззычхауаз азәы лакәмызт. Ароман афинал аәтәи аепизод ианыцшит Камачыч лказшыақәа зегы еизыркәкәаны: цсуа хатца матәала лееилахәаны, аеы дақәтәаны, азын тых далыхәхәа, ашамтаз Очамчырака ицоз Татластан днеицылан, хататцас акәкәахәа иааигәыдтцаны дылшыит. Абри еипш ахтыс хлымзаах ала ихәыркәшоуп ароман.

Камачыч Татластан дахыылшыыз афакт ишахәтоу еипш ииашаны еилкаатәуп. Абри баша хатә шыоурамызт. Баша хатә шыоуразтгы, ашәкәыффы апхьафцәагы ақәызбон акәымзар, афырцхәыс илымадырехәомызт. Татластан баша уафы кьашык иакәзам, акласстә гацәа дырхатарнакуп. Камачыч ари лхымфәцгашыағы еилатцәеит, еизакхеит ахатәы шыоуреи асоциал-класстә шыоуреи.

Камачыч лаамтеи хара хаамтеи рацәазакгы рыбжым-сит, аха аамта кьаәла, шыатанкыла реырыцсахит апсуа цхәыс уаанза илпыкәсыллоз, дзыргәакуаз, дызмыргьацоз атагылазаашыақәа. Урт зегы фәахәыра рымамкәа ианыххеит Асовет мчра Апсны ианышыақәгыла рацхьатәи ашықәсқәа инадыркны.

Азныказы, хыхь-хыхь хахьнахәацшуала, ароман Камачыч лхатә цстазааразы лықәцареи лгәактәакрақәеи роуп иаанарцшуа. Аха ари еипш агәаанагарағы хаангылар ииашам. Цқьа игәцаракны, хазхәыцны хәцхьар, агәра аагоит Камачыч лыпстазаара инартбааны ауаажәларратә цак ду шамоу. Лара дызтагылаз аамта лашыцеи хатәгәацхарала илырхаз лтцара хәычи обиективла илылдыршомызт ажәлар еиәкааны, драцгыланы, еигу, еихау формақәак рыла ақәцара.

Татластан ихафсахьа. Ароман ағы ашәкәыффы апсуа цхәыс иреигу лказшыақәа Камачыч илыдцхьазаланы дааирцшызар, тауади-аамстеи анхацәа ишырзыказ еизыркәкәаны Татластан ихафсахьала иааирцшит.

Дызустада Татластан? Ихымфәцгашыоузеи?

Афымтағы зызбахә хәоу егырт тауади-аамстеи дреипшны, Татластан дмахагыоуп, дыцәгыаршәуп. Анхацәа уаауп хәа ипхьазазом, иааигәацхо цымкрада ирылеигзар итахуп. Дарбанзаалак нхафык изеигу уск кәитцо дыкам.

Ашәкәыффы Татластан избахә акраамтагы ицәыримгазеит. Уи дцәыригеит Камачыч илызханы, арцарцәа леи-

еырбо даанакегыла ашытахъ. Татластан Камачыч лыма-
цара лакэзам ацэгъара ззеитцейкэакэо. Иара дыцэгъоуп
анхафьжелар зегъы рзы. Иара ипстэы цэанырракэа
дахърыцныкэо, иахымкажо анафсгъы, дызлияаз асоциалтэ
класс дахатарнакуп. Икласстэ позиция цъбара зеипцшоу иб-
зианы иаадырцшуеит ибзыцэашыак иеихэо иажэакэа: «Абар,
Алиас ипха бзиацэак лоуп, убри илеипшу, илыцназго уажэы
ааигэа-сигэа цъара дубарым, аха аф зысыз, дынхаф тыцхауп,
тцлахэыстак ипха дызлаугари акэымзар, даара сгэы лызцоит,
– ихэеит. Изеихэозгъы ибзыцэашыцэа дреиуан. Уи Татластан
игэы иахэап ихэан, – Угэы дыцнаказар, улеилахауазар,
уиакара хэыцрас иатахузеи, уаф дизиынашът, Алиас, упха дсыт
хэа, дук игэы азымцошэа убар, дымтцарсны думгои, – иаб-
жьеигеит.

– Даамстазар, исацханагылоу азэ иакэзар, упха
слеилахауеит, угэы ипнакозар дсыт хэа уаф дизиынашътыр
калоит акэымзар, тцлахэыстак упха дсутару хэа унапыр-
кэачуа-ушыапыркэачуа уаф дызлаиызынаушътрызеи, нас-
гъы дымтцарсны дугар, уи зынзак ацхашъара, аамста хатцак
тцлахэыстак ипха дымтцарсны дигеит, акы иапсоу икэымзаап
рхэап. Дымтцаурсуазар, иуеигъу ипха дымтцаурсроуп. Убри
еипц афэоуп амтцарсра ахьакэнаго».

Афымтафэы Татластан даарцшуп дегоистны, дыцэгъа-
цэыпхашъаны. Анхацэа ибзианы ирдыруеит Камачыч
дхэаны дзылтэаз анхафы цкэын Алхас итакра еитцазкэакэаз,
еифызкааз Татластан шиакэу, Цагэааи Чалиааи агычцэа
иахыхтаркыз иара ишихъаз. Хэарас иатахузеи, хатала
урт рбоуракэа дырталаны, рырахэ рзара иатэеишъомызт.
Алиас иашъа Торкан уи далацэажэауа иихэо иажэакэа иб-
зианы ирныцшуеит Татластан имацара иакэым, тауади-
аамстеи неидкыланы анхацэа ишырзыказ, настгъы анхацэа
рсоциалисттэ хдырра акыр ишазхэхъоу, уи злагэгои,
излапсыгеуи: «Абри Татластан хара афы дахзикит, харахэ
зегъы ххызцо убри иоуп. Ус схэеит хэа, иара инапала, ихала
абра итэакэоу азэгъы хбора дталаны акы имгацт. Урт тауади-
аамстеи дара рнапала акгъы хцэыргазом, хара хашыцэа зхэаз
еипц, анхацэа, рыбзыцэашыцэа рыла ххыршыауеит. Урт
жэытэнатэ аахыс къабзс ирымоуп хара анхацэа хачырчаны,
ххибартцэо хныкатцаны, нас дара къаф халаруеит. Хара

анхацәа, ацсацәа, абри рыцхараны ихәмоуп жәйтәнәтә аа-хыс. Ари хара иапацхуеит хәа халагар, хамч злақәхозеи!» Ари атцыхәтәанзатәи ахшыцтәк иахнарбоит анхацәа рымч цқәа агәра рго ақынза ишхамлацыз, дара ркласстә гацәа ириаи-шаз даеа мчыкгыи цқәа еилырганы ишырымбоз.

Татластан ихымџацгашьала, иказшьа баапсыла анхацәа ирбыжжуеит, рцәымгра ирхауеит. Дуаџ хжәоуп, «знык игәы иаанагаз, уи абзарбзан кны уидгыларггыи, ихьахәуаз иакәзамызт. Убри ақнытә, зеггыи ирхәо иалагеит, Татластан знык акьахәра далагазар, уи иаанкыларәа уадаџуп, мыцхәы злеишәа цәгьоу азә иоуп».

Иааидкылары анхацәа лымкаала Татластан иакәзам изыцәшәо. Хатала хатцәа гәгәазакгыи иакәны дыказам, уи-моу, ипхәыс Камачыч лакарагыи агәагыи ахатцәа гәи зызтоу азә иакәым. Хадаратә мчыс имоу, дзықәгәыцүа дызхатарнаку афеодалтә класс ауп. Анхацәагыи зыцәшәо, изымиааиуа иара дызхатарнаку убри асоциалисттә класс ауп.

Излаабаз ала, ацсуа литература атоурых афы ароман «Камачыч» чыдала атыц ду ааннакылоит. Аамтә наскьа-цыпхьаза еихагыи иахбартахоит уи зыцсоу. Убас шакәуггыи, алитературатә критикафы иазгәартахьеит сахьаркыратә рфеамтәк ахасабала иара иамоу акык-џбак ацсыгерақәагыи. Иаххәап, асоциалтә мотивқәа итцеггыи иртцарны афымтә ианыпшызтгыи акырза еигьхон. Ахадаратә хафы Камачыч лсоциалтә хдырра лақәцәоуп. Излабзиоу мацзам аро-ман иалоу асоциалистцәа Ивани Леуани рхафсахьақәа. Дара афыцбагыи анхацәа ирыдгыло, ицқьоу уаауп. Аха урт асоциалтә еикарамра иафәагылары итцеггыи активла иқәцо иаарцшызар, акырза еигьхон, атоурыхтә тцабырггыи еиха иашьашәалахон.

Аха арт реипш иқоу ароман иамоу акык-џбак ацсыгерақәа рақәым аус злоу. Аус злоу ахатабзиарақәа роуп. Иара баша иазырхәом, ареволюция калаанзатәи ацсуаа рыбзәзашьа аилкааразы енциклопедиак иахзафьзоуп хәа.

Дырмит Гәлиа ажәлар ргәалашәараґы

1981 шықәса латцара мза 25 инаркны рашәарамза 25 азынза Ацсуаттцара аинститут Очамчыра араион Цыгьарда ақытан имџацнагеит абызшәадырыџәеи, аетнографцәеи, аґоурыхтґааџәеи, афольклористцәеи, антропологцәеи злахәыз акомплектә експедициа. Сара абарт ацәәхәақәа зыџуагы сызлахәыз уи аекспедициа напхгара азиуан апрофессор Ш. Д. Инал-ипа. Уаанзагы, уи аахысгы ус еипш аекспедициақәа, ацсуа қытақәа рґы акырынтә имџацнагахеит. Аха уи ашықәс азтәи аекспедициа усура акыр ачыдарақәа аман, ибзианы еиґекаан. Атыцантәи аихабыреи аинтеллигенциеи игәцаракны ацхыраара картґеит. Насгы Москвантә ианы иказ гәыпџык атцарауаагы уа рнеира иакәшәеит. Алтцәәқәагы мацмызт.

Хатала сара атрадициатә фольклортә бакақәа ракәын сышыґаз. Аха, абжәацны еипш, урт рнаџсгы акыр иацсаны избоз, исахауаз аныстґон. Урт амшқәа рзы Цыгьардатәи ажәабжхәаџәә бзиақәа азәырџы ркынтә ааигәатәи ахтысқәа ирыххәау акымкәа, џбамкәа ажәабжхәагы аныстґеит. Убарт рахынтә ара уажәы апхәџ идызгалар стахыуп ацсуа литература ашьатаркџы Дырмит Гәлиа изкны ускан ианыстґаз ажәабжхәа џба.

Ишдыру еипш Дырмит Гәлиа ипстәзааратә мџеи ирґеиамтақәеи ирызкны имачымкәа ашәкәқәеи тґәа змам астатиақәеи акыпцх рбахеит ацсышәала, урысшәала ухәа акыр абызшәақәа рыла, иркыпцххеит имачымкәа иара хатала дыздыруаз ргәалашәарақәа. Урт ирныпшуеит ашәкәыџы ду иуаџышә, ихымџацгашә, ицәажәашә. Аха иахә шыта иара дыздыруаз, лымкаалагы данқәыпшыз, дызбахәз ауаа ус аламала урықәшәом, рыпстәзаара иалтхеит. Атцара зманы уи иџымтақәа ирыпхәоз рымацара ракәым, итцарадаз анхацәа, ажәлар рыхдырраґы дшаанхоз афактқәагы акыр иказшьарбаґоуп. Иара ихыз иадхәалоу ажәак иадамзаргы иґеыцу хара хзы акыр иацсоуп. Ара уажәы зызбахә сымоу ажәабжхәа руак амагнитафон исаниртґеит Цыгьардатәи хинформаторцәа ируазәкыз Пониа Сааткьери-ипа Амчба. Ианыстґеит 1981 шықәса рашәара мза 8 аены. Ускан ажәабжхәаџы 84 шықәса ихытцуан.

Ажэабжьхэаф акык-фбак ахтыскэа рфы диашамзар-гы, ицэеилахэақаз ыказаргы, хмилаттэ культура аҕиара иадхэалоу, зызбахэ хахақаахыу, аха иахыа уажэраанза цқыа инагзаны, интқааны иахзымдыруа хтыс ссирк уафы агэра игартэ ихэоит. Ари ажэабжь зызку ахтыс анымфапысыз исазхэаз Пониа Амчба дхэычын, аха даныфeidас иеихабацэа ирхэоз ала игэынкыланы иман. Акыр атданакуеит, ауаа-жэларратэ интерес ацэымзыц хэа ипхыазаны уи иажэабжь мыпсахкэа, иара ишиахатцкыаз, ицэажэаратэ стиль ачыдарақаагы азнажыны ишеибгоу иаазгар стахуп.

«Ашықэс иарбантцкыоу цқыа исгэалашэом, – дналагеит Пониа Амчба иажэабжь. – 1906 шықэсазы акэу, 1907 шықэсазы акэу. Хатала исгэалашэом, схэычын, аха ибзианы издыруаз аихабацэа азэырфы еицфакны ирхэоны исахаит. Аха ари ухэан-схэан акэзам, цабыргны икалаз акоюп. Саб Саатқыери Амчба ихатагы уа далатэан, акырынтэ ихэоны исахахьан.

Изакеу уи ауп, 1906 шықэса кэу, 1907 шықэса акэу Цыгьарда ақытан Дырмит Гэлиа ачара изыруит. Убри аламтала Дырмит Гэлиа икайтцаз апсуа алфавит ахэынтқар ишыақеиргэгэазаап, ахархэара азин аманы икалазаап.

Ари Дырмит Гэлиа иифыз ашэкэы цакыс иамаз усқан атцара змамыз анхацэа ирзеилкаауамызт, атцара змаз абаказ. Убри аламтала Цыгьардатэи ачкэынцэа Багацшы Мцыты, Амчба Шьмафи Батым абжыратэи ашкол иалганы иааит. Усқан абжыратэи атцариурта Апсны имачзан. Абарт арцарцэа афыцыа атцара иалганы ианааи, Дырмит Гэлиа иалфавит ахэынтқарра ишыақэнаргэгэеит хэа рахаит. Амчаа хахэшьяцак дықан Уарлам Чхеизе хэа, уигы атцара иман. Шьмафи, Мцыты, Уарлами енак иахыааибаз иааицэажэан, Дырмит Гэлиа ишэкэы амфа ахыаиуз атыхэала ачара изырурц ртаххеит. Аха урт цкэынцэоуп, амч зтахыз уи еипш ачара аицкаара рылшомызт. Иеифызкааша еихабацэақэак хрэаэажэап, еихабацэақэак рнапы ианахцпа хэа рызбеит.

Усқан ақытафы атцара змаз мацзан, аха зажэа иазхэыцуаз, унеишь-уааишь хэа зархэоз ауаа быргкэа рацэафын. Арт ачкэынцэа ирбаз Ашэы Хабыцы Амчы Иуанеи ираххэап хэа иакэыркит. Аха Уарлам Чхеизе мап икит.

– Урт ауаа рфы сара сызшэыцнеиуам, шэара шэнеины ишэхэар акы иамусуп. Избан акэзар, Дырмит Гэлиа сымахэ

иоуп, сымахә ачара изыжәу схәошәа иҕалоит, аңсуала маңк иңшам, – ихәеит Уарлам. Шьмафи Мңыты роуп изеихәо.

Ускан Дырмит Гәлиа раңхәтәи иңхәыс дааигахьан. Цыгьарда инхоз апап Серапион Чхеизе иңха лакәын, иңхәыс (Уарлам иан) Амчпха Хымжәажә лыхьзын, Уарлам Дырмит иабхәында гәакьа иакәын. Уарлам иихәаз Шьмафи Мңыты ақәшахәтхеит. Еизарак аҕы ианеикәшәа, Шьмафи Мңыты рҕынархан, Ашәы Хабыцьи Амчы Иуанеи нарылпхәаны ирархәеит, абас, абас ауп иҕоу, Дырмит Гәлиа аңсуаа хзы ихәартоу аус ду ҕаитцеит, Цыгьарда дааганы хәтыр икәахцәп, ачара изаауп хәа.

Арт аңкәынцәа ирхәаз Хабыцьи Иуанеи иргәаңхеит.

– Уажәраанза хара ххы азцомызт, аха уажәшьта амҕа хәычык ханыкәышәтца, уи хара иахуалуп, хара иеиҕахқаап, – рхәеит Хабыцьи Иуанеи.

Ускан Цыгьарда ақытан Ашәы Хабыцьи Амчы Иуанеи ражәа наган, ражәа иазхәыщуан, акыр пхылнадон. Ажәлар ирархәеит абас ауп иҕоу, Дырмит Гәлиа ажәлар зегы дахцәеип, ихәхәоз аус ҕаитцеит, абра дааганы ауаа цқьа дыдхардырып, ачара изаауп хәа.

Ари еиңш ажәа анраха, ажәлар ақәшахәтхеит, ирыдыркылеит. Дырмит Ишәкәы ахышыақәыргәгәахаз ахьзала ачара неитцыхны ирурацы иалацәажәеит.

Амчы Иуана иеи икәадыри ҕеиқәтданы, илыкәыршәны Ахәтца (Чагьам) Цышә (Цышәба) Махмат икны днеит. Ипланы икәыз Цышә Махмат ирахә иреигьыз ацә дукәа ҕба имихәхаит. Дхынхәны даан Тамагә Амчбеи Гамсарат Амчбеи ишьтит ацәкәа раагаразы, иагьааргеит.

Ацәкәа ршьит, ажәлар рыфара ҕартцеит, азә иҕны акәымкәа, Цыгьарда аусхәартә аңхьа, аратцла дукәа рымтдан. (Урт аратцлакәа рхыжәжәарақәа ахыгылоу снарпшны, ажәабжьхәаҕ инацәа нарыкәкны исирбеит – С.З.). Аизара Цыгьардаа рымацара ракәымкәа хабжьыуаа ркны хар змамыз ауаа барабарақәа ирылархәеит. Уи аизара иалахәын: Члоу ақытантәи – Ахәба Чыжә, Шьынқәба Сеидык; Ткәарчал ақытантәи – Шьакаиа Кыасоу, Кәтол ақытантәи – Цнариа Сеидык, Гәыргәлиа Кыагәа, Тамшь ақытантәи (ускан Тамшьи Кындги ақытақәа еидын, акны иҕан) – Киут Осман, Азҕыбжьа ақытантәи – Делы (Делба) Қыаламат ухәа убас ирацәаҕны. Исгәалашәо абарт роуп, қытацыпхьаза иҕан итцегы.

Уи аизарахь инапхъаз ркынтэи дѳагыланы, ажэлар аар-зырѳны дцѳажѳеит Киут Осман.

– Дадраа! Иахъа абра иеизаз, шѳыхъ згеит! – ихѳеит иара. – Цъгъардаа ачара ижѳуа Дырмит Гѳлиа имацара изын акѳым изыжѳуа, абжъуаа рзыхѳангъы акѳым. Ацсуаа зегъы рзы ижѳуеит. Издыруа, иззеилкаауа ацсуаа зегъы рзы пату акѳуп, – ихѳеит.

Киут Осман ишьтахъ дгыланы дцѳажѳеит Делы (Делба) Қыламат.

– Дадраа! Азѳы иихѳѳо даѳазѳы иеитеихѳар, ицшзам, аха Дырмит Гѳлиа икаитцаз ашѳкѳы ацсуаа зегъы рзы иѳит. Иахъа абра Цъгъарда ижѳуз ачара ацсуаа зегъы рзы ижѳуит, хѳтыр ду акѳуп, – ихѳеит Қыламатгъы. Иажѳа ырцшзаны, уа иказ зегъы рыхшыѳ азышьтны иазызырѳыртѳ ихѳеит.

Киут Османи Делы Қыламатѳи рнаѳсангъы қытацыпхъаза рхатарнакцѳа уа иказ азѳырѳы цѳажѳеит, аха уажѳшьаѳ зегъы сгѳалашѳом. Атцыхѳтѳан Дырмит Гѳлиа дѳагылеит.

– Иѳабуп, Цъгъарда ажѳлар! Хазына дук сыѳешѳаны изѳызшѳа пату акѳѳцаны сымѳапыжѳеит, – ихѳеит иара. – Аѳар атцара рѳцар, алашарахъ икылсыр стахуп, ихѳеит.

Уаха раѳѳак даламлеит, иажѳа имроуит. Иага умхѳан, Дырмит Гѳлиа Цъгъардаа рызѳаб цхѳысс диман, дмахѳын, уаха раѳѳак ацымѳцакѳа иажѳа хиркѳшеит.

Сара изласахъаѳу ала, иахъынзасдыруала, Дырмит Гѳлиа апхъа имаз уи Ачхеизе тыпцха ахшароура дахыпсааит хѳа сыѳоуп.

Хыхъ ишысхѳаз еипш, ачара ахъымѳапысуаз Цъгъарда акыѳа аусхѳарѳа апхъа, аратцла дукѳа рымѳцан акѳын, аха ускантѳи аамѳазыхѳан, уажѳы еипш, ачанахѳѳа, атѳѳацѳа, жѳларык рызхара абаѳахыз. Атѳѳа ацынхѳарас акалам хырѳацѳа рыла акѳын аѳы шыржѳуаз, ачанах ацынхѳарас абгъы шыѳатцаны, абыѳа наѳѳцаны, акѳац наватцаны акѳын ишыѳартѳоз.

Абас иѳоуп Дырмит Гѳлиа ипѳѳазаара аѳнытѳ эпизод бзи-ак азбахѳ хѳзхѳѳо Пониа Амѳба иажѳабжъ. Сара уи ара уажѳы инеитцыхны азгѳатацѳа ѳастѳоит хѳа салагом, ѳакыс иа-моу, иаанаго иахъатѳи апхъаѳцѳа ирбарѳоуп, ирзеилымка-ауа иѳам. Акы затцѳык исхѳарѳ иѳаху уи ауп, ари ажѳабжъ ибзиазаны иахнарбоит ускантѳи аамѳазы Дырмит Гѳлиа

дышқәыпшызгы, ижәлар атцара шрымамызгы, иара дызфыз аус ду гәныхәтцыстала акәзаргы ишеилыркаауаз, ижәлар дрылатцәаны, дырзааигәаны дшыказ, хәтыр ду шықәыртцоз.

Хыхь иаазгаз Пониа Амчба иажәабж афы апсуа алфавит хәа зызбахә ихәо уаанза – 1862 шықәсазы – П.К.Услар икаитгаз апсуа алфавит шыатас иатаны Д.Гәлиеи К.Маҷавариании 1892 шықәсазы иеиқәдыршәаз апсуа нбан шәкәы акәхап. Икалап ус кәзамкәа ажәабжхәаф ахронологиа ицәеилапсазар, Ыгьардаа Дырмит Гәлиа ачара анизыруз ифымтақәа реизга «Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәе» Қарт иантытцыз 1912 шықәса ашытахь акәзаргы. Икалап 1907 шықәса рзы Қарт итытцыз апсуа жәапқақәеи, атәхәақәеи, ацуфарақәеи реизга антижь ашытахь акәзаргы. Иаидкыланы ажәабж зызбахә ахәо афактқәа атцабыргакыр иашьашәалoup. Уи ус шакәу агәра хнаргоит академик Хәыхәыт Бҗажәба ииџуазгы. Атцарауаф излеиликаазала, 1904 шықәса хәажәкыра мза инаркны 1905 шықәса цәыббра мза азынза Дырмит Гәлиа ртцафыс аус иуан Кәтол ақытан. Абри аамтазы уантәи Ыгьарда даннеилоз, да-нааилоз дибейт уа инхоз апап Серапион Чхеизе ипҗа, бзиа иеибабейт, пҗыссыгы дигейт. Аха рацәак изеиднымхалейт, лара лыпстазаара далтит. (Шәахә.: Хә. Бҗажәба. «Зыхьз камшәо», Ақәа, 1977 ш., ад. 15).

Дырмит Гәлиа ипстазаара ускантәи аамта далацәажәауа, апое, атцарауаф Мушьни Лашәриа итцагы инткааны абас иџуейт: «Дырмит Иасыф-ица атаацәаратә пстазаара далалахьан фынтә, рапҗа 28 шықәса даныртагылаз, 1902 шықәсазы, пҗыссыс дигейт Ыгьарда ақытан инхоз апап Серапиан (Серапион) Чхеизепҗа – Марина Чхеизе-пҗа (лан д-Амчпҗан).

Агәалашәарақәа излархәо ала, Марина мыпҗхәы ипҗшаз, иеинаалаз азәы лакәын, тцараиуртқак далымгацызт, аха афрей апҗхәрей лдыруан.

Марина Чхеизепҗа диит 1885 шықәсазы, лыпстазаара далтит 1903 шықәсазы, ахшароура дахыпсааит. Джуп Ыгьарда ақытан, лани лаби рыварафы. (Шәахә.: Апсуа поезиа антология. Ө-томкны. Актәи атом. Ақәа-Москва, 2001 ш., ад. 597).

Дырмит Гәлиа ипстазаара заанаттәи аамта иазкны даеа ажәабжык ақбаад исаниртцейт Кәтол ақытантәи ажәабжхәаф Адьынцәал Тарашь Петра-ица 1981 шықәса рашәара мза 15 аены. Ускан иара 92 шықәса ихытцуан.

Тарашь Адьынцәал исаниртгаз атекст абас ахәойт:

«Аурыс ихаанабрахытан ашкол салгеит. Ускан «отделение» хәә иашытан, акласс хәә ыкамызт. Хпака шыкәса стан, апсшәә анафсгыы аурысшәеи агыршәеи амла санакуа акраласфартә акара издыруеит, атыркәшәә апсшәә акара издыруан, ахашыта исхаштхәеит акәымзар. Саламцәажәеишытәи итцзозеи. (Ажәабжхәәф даапышәарччеит). Сара абра хқытан ашкол сантаз Дырмит Гәлиа ртафыс дхаман, шыкәсык саирпхьон. Ғыц пхәыс данааигаз акәын. Чхеизепхак дааигеит, абра хгәылара Цыгьардатәын лара. Амчаа драхәшыапхан, лаб дпапын, ипхәыс д-Амчпхан.

Ускан акәчарақәә ахышь анырбалакь ишшәо еипш артәфцәә хрыцәшәон, рлеишәә цәгьан. Дырмит Гәлиа хицәшәомызт, ахә хатыр икәахтцон, хиххәыцуан. Ицәгьоу акгыи хәишәомызт. Ускан иара ихатәы фны цьара иманы хәә сыздырам. Иахәшыа Катиа, ипхәыс, иашыа Мышыа ицны иа-аит, иара убра ашкол акны ифнан. Чахыа хәә иара ииаазоз чкәынак, еикәацәак, драпшытроума ухәартә дыкан, ифәы ахәызба акәишыхьан, убра имака ахы дадхәаланы диман. Уи ачкәын Чахыа шихызыз ибзианы исгәалашәоит, ижәла Кәарацхелиан хәә сыкоуп, амала Дырмит дызлаиуаз сыздырам, уигыи уа ашкол дтан.

– Хәиуацәоуп, дагыхәыч бзиоуп, атцара исыртцароуп, – ихәалон Дырмит уи ачкәын изыхәә.

Дырмит иашыа Мышыа мызкы акара ара дыкан, нас Акәакәә дцеит. Еитасхәахуеит – Дырмит ускан ихатә фны хәә акгыи имамызт хәә сыкоуп, сыфны, егыи хәә ихәо исмахацызт. Барганцьяаа рызбахә ихәалон лассы-лассы.

Дырмит ара фышыкәса аус иуан. Аблуз ишәны дсымбацызт, акәымжәи акабеи ишәын, амака имгатцаны, ианагы деилфаца деилахәан. Апсуара пату акәитцон. Абцаргыи ныкәигон, ахә акласс ахы инеигомызт. Ахәычкәә драбжьон, ахә азә дипко сымбацызт.

– Уара, шәыфны асаркыа шәымазами, ифәыма, уанымцшылазои? Асаркыа уанпшылар иумбарызи аурук амтцара зака ипхашыароу. Ачкәын замана, упшра, усахыа ыканы, упшымахах еибганы, уаби уани урпхашыо, уапсуара урпхашыо, иухъзеи, аурук зумтазеи? – ихәон Дырмит азәи идта анизымхәалак.

Ас еипш иказ ажәакәә Дырмит икнытә изахалак дарпхашьон. Уипкар иухаштуеит, амни иихәаз ухамыштыртә,

атцара мтцакәа ашкол ахь сышпацари хәа ухәо уқалон. Дахьыртцафыз анафсангы ауаа ирылахәыз уафын. Дшы-шәкәыффыз хара ихаздырзомызт, ханыфеидас ауп ианеилахқааз. Иеихабыз дырхатгыланы, хатыр рыкәтцаны драцәажәон.

– Ауафы акрыуны акрыфара мацара акәым, ажәлар сызларыхәарызеи хәа дашьтазароуп, – ихәалон Дырмит.

Ауафы дзырқьалашаз, дымфыхызқьашаз ажәа ихәоны исмахацызт. Тамшыи Азыфбжьеи ракәын қытала еиха зыз-бахә ихәалоз, иуацәа, итынхацәа уа инхозар акәхарын. Тамшь Барганцьиаа ианшьцәа ракәын хәа сықоуп, уахь дцалон.

Сара сызхааныз ускантәи ауаа лашьцан. Абри 1904-1905 шықәсқәа рзы мацк илашо иалагеит, аха нас ифьцәааит. Мчыла илашеит 1917 шықәсазы Октиабр иабзоураны. Сара ашкол сантаз апапцәагы атцара хдыртцәашәа иафын. Аха иахдыртцәоз хәа иееиз акры ықаз цьушьома? Ах, ах, ах, зақа хаикәжьа хәкәыртцәоз иқәынтцәаша апапцәа! Хәашьа амоу-ма!» (Ажәабжьхәаф дыччоит).

Ишаабо еипш, Дырмит Гәлиа Кәтол ақытан ртцафыс аус аниуаз ицстазаарақнытәи эпизодқәак ари ажәабжь ибзианы ианыцшуеит. Иахьа уажәраанза иаадыруаз иара ихафсахьа, иқазшьа ачыдарақәа акыр иханартәаауеит.

Пониа Амцбеи Тарашь Ацьынцәали ирхәамтаны сара 1981 шықәсазы ианыстцаз аф-жәабжьк ирықәфәнатүа иқоуп Зыкәр Рашьыт-ица Лашәриа ихәамтаны апоет, аицагаф, алитературтцаафы Мушьни Лашәриа 1987 шықәса нанхәа мзазы ианитцаз ажәабжьгы. Зыкәр Лашәриагы Кәтолтәын (апоет Рауль Лашәриа иаб иоуп). Дырмит Гәлиа изку ажәабжь анихәаз 90-шықәса ихытцун. Дырмит Гәлиеи Иуа Коғониеи дырхаанын, ибзианы иидырқәоз ракәын. Афыцәагы ирызк-ны иихәақәаз Мушьни Лашәриа амагнитофон итафит. Иахьа уажәраанза акьыпхь рымбац. (Ара уажәы иаазго Дырмит Гәлиа изку ажәабжь ианызтцаз ихатә архив ақнытә иахьситаз итабуп хәа иасхәоит).

Дырмит Гәлиа изку Зыкәр Лашәриа иихәаз ажәабжь абас иқоуп:

«Гәлиа Дырмит абра, Кәтол дануашьталыз убасқан акласс стан сара...хца рқынза снеит. Дырмитгы убас ибзианы дысгәалашәоит...

Иагъараан дысфасхъан иара, ихрат бзиахааит...уажэы ус икам, уи иакэытхъеит, аха ускантэи аамтазы ус акэын ишыказ. Деилахэан-деилацан ацсыуа тасла, ацсыуа матэала, аказен тапанча икэынтаны...

Уи дуаф-еифеаан, еилыжэжэа иказ азэ иакэмызт.

Ацсышэала атцара хиртцон, урысшэалагы дцэажэон, дахзапхъон. Ихы-ифы, ифыпшылара амытцмыць еипш еикэапхон, иблакэа тыпханы ицон...

Дырмит ускан апап Цека Чхеизе ипха диман. Цека Чхеизе Цыггарда акэын дахынхоз, Дырмит иабхэа иакэын иара...

...Ачхеизе дацсыуан, иара дзыхшаз ацсуа пхэызбан, апсшэ лара илхатэы бызшэан, Кэтиараа, Сандрараа, Гьаргыраа рахэшъа лакэын. Дырмит убри аамтазы абра, Кэтол азэ икны дыкан сгэалашэом, сара сгэанала, иабхэараа рэы дыкан, дцо-даауа дыбжъан. Убрантэи дааны абра хаирпхъон...

Иахдыртцоз анахзымтцалакь, ханахнагалакь апшыц, ма ацыкац капсаны хдыршьамхнышгылон.

...Зны Тапагэуаа ркны сыкан – уа сраазон, зны саб Рашыт икны сыкан, ашытахь Гьадлач сааигеит, хца ркны сыштэаз стытцит, нас исхабганы, абыржэы сшыубо сыкоуп...

Анбанкэа здыруан, сыфуан, сапхъон, аха иубар иаахэ, исхаштыижътеи ианбыкэу, акамбашькэа санрыцла, зегь схы итыцпшеит...

Сара аума схытцуеит, аума!...»

Хыхь иаазгаз са сантцамтакэа аф-жэабжык реипш, ари ажэабжыгы акъаад ахь ииаганы ханапхьо иаххамыштроуп фэпыцлатэи атрадиция ишалтшэоу. Оумашэа ихамбароуп Тарашь Ацынцбал ихэамтеи Зыкэр Лашэриа ихэамтеи рэы аки-аки иеифагыло ахшыфтаккэа ахьаабо. Фырпштэыс иа-агозар, апхьатэи афы рцафык иахасабала Дырмит Гэлиа атцафэа ипкон хэа ихэазом, адтца назмыгзоз ажэала ирпхашьон хэоуп ишхэоу. Ари атдыхэтэантэи афы илеишэа цэгъан ахьахэо оумашэа ибатэзам. Иара ажэабжыхэаф – Зыкэр Лашэриа – ихата згэата хасабла «ускантэи аамтазы ус акэын ишыказ» хэа, – иихэо тцабыргуп. «Иахдыртцоз анахмтцалакь, ханханагалалакь, апши, ма ацыкац капсаны хдыршьамхнышгылон» хэа, – иихэогы ускантэи аамтазы атцараиуртакэа рэы инартбааны ахархэара аман иахьабалакь, Европагы, Урыстэылагы. Ахэычкэа атцара дыртцареи

раазареи азы апкара (лабалагы, макалагы ирыпкон) методны икан. Цафык идта неимыгзеит хәа рцафык иахасаб ала Дырмит Гәлиа уи ихацәа данықәсложгы, ылымха анҕаиртәиложгы калалозар акәхарын. Уи цыашьатәзам, ацәгьа иазхәазамызт, гәагшақә иаукайтцахуаз. Итәџцәа адырра рыманы, иуаа нагақәаны ишьақәгыларц акәын дзышьтаз. «Исхабганы, абыржәы сшүбо сыкоуп...» хәа, – ажәабжьхәаџ иихәогьы змаану ацара итартә дахьзыкамлаз ахьгәнигоз ауп.

Ажәакала, абри хыхь иаагаз аҕацыц жәабжьқәа даеа зныкгы хнаргәыларцшыны агәра хдыргоит Дырмит Гәлиа аханатәгы ижәлар ацара лашарахь ркылгарала ацстазаара зџыда ритарц дшашьтаз.

Агазет «Аңсны», 2003 ш., жәабран 20, № 13–14

Адацқәа

Ара уажәы апхьаф идаагало аизга иеиднакылеит 1981–1986 шықәсқәа рзы итытцыз Дырмит Гәлиа ифымтақәа реизга ф-томкны икоу ианымлаз афымтақәа. Реихаразак еицыр-дыруа атцарауаф, академик Хә. С. Бҭажәба ихатәы архив ахархәарала ишыақәгылоуп.

Ауаатәыфса реипш, ашәкәқәагы ирымоуп рхатәы био-графия. Ари ашәкәгы ахатәы биография, ахатәы тоурых амоуп. Аиаша ххәозар, акыр ҭазшыақәа рыла аазаб зхызга-хьоу роуп: аамта мацк ибзианы ианыҭазгы ицәытцаханы, уарла-шәарла акәымзар ашәшыра итцаханы иҭаз, лашара ишәхәацк зқәымцхәац рацәоуп.

Хыпхьазарала, ишаабо еипш, хәычи дуи фышәи хынфә-жәа инареихауп. Жанрлагы еиуеипшым, акыр еилацсоуп. Хә. С. Бҭажәба урт акыр шықәса цыра-цырала, бҭыц-бҭыцла дреичаханы, игәцаракны еидикылон. Рҭырак Апснытәи ахәынтқарратә архив афы иипшааз, зфотокопиақәа ҭаитаз роуп. Урт уа ианыҭаз насыпшәа иҭаимтазтгы (иара ида уи азәгы иеазимкит), иахьа шьта иабаҭазауаз? Уи архив ақыртәа оккупантцәа 1992 шықәса, октиабр 22 аены иццышәыртәит. Хә. С. Бҭажәба иакәымзар зынза рхартә-сыртә уафы изымдырзо ибжәызқәаз рацәахон.

Акык-фбак афымтақәа рыцшаарафы хьахәа-цәхәада ац-хыраара хартәит Дырмит Гәлиа ифны-амузеи аусзуфцәа Инна Хашбеи Натела Цычаевеи. Уи азы урт гәык-цсык ала табуп хәа раххәоит.

Ари ашәкәы иеиднакыло афымтақәа акыр ихадыртәаа-уеит Д. Гәлиа ицстазаареи ирҭеиамтақәеи ирызкны иахьа уажәраанза хара иҳамаз хдыррақәа.

Цабыргуп ара иҭам иахьа уажәраанза иахзымдыруаз инейтцыху сахьаркыратә фымтак. Аха дара абарт афымтақәагы даеа зныкгы агәра хдыргоит Дырмит Гәлиа ибафхатәра ду амҭхак шьтбааз, ицстазааратә мфә

шымариамыз. Ара иану афымтақәа узымдыруаны Дыр-мит Гәлиа ирҕиаратә мѳа нагзаны интқааны издыруеит узхѳом. Ашәкәыѳѳы, атцарауаѳ ду, арккаѳы иусумтақәа зеггы акы нмыжккәа шыта ихацшааит, ари ала аус нагзоуп хәа иахзыпхъазом. Агәра ганы хәкоуп макъана-ггы иахзымпшаац, иахцыхъамшәацқәаггы шмачым. Даеак акәым агазет «Ацсны» аномерқәа зеггы хамам. (Зынза 1919–1920 шықәсқәа рзы итытцит 85 номер инареиханы). Ихамам аномерқәа ари нахысггы иахзыпшаауоу сеидру. Ари агазет ихамоу аномерқәа ирну аматериалқәа рахытә иара иитәкәоу зеггы нагзаны ихаздырам. Акымкәа, ѳбамкәа апсевдонимкәа иман, ипсевдонимкәа зеггы цкәа ихаздырам. Агазет ианылоз аматериалқәа зеггы иара ихала ианыкайтцоз ыкан, бжеиханггы ихыыз, ма ипсевдоним рытцәѳзамкәа. Ыырпштәыс иаахгозар, рстиль, рбызшәа ачыдарақәа рыла ухәа гәѳарас ихамоуп агазет аномерқәа ирымоу апхъажәақәа зеггы иара ифымтоуп хәа. Урт автор ихыыз рытцәфым. Иара убас алахәарақәа инадыркны, жәларбжъаратә политикатә тагылазаашья аххәаақәа иааркьяѳ-ркьяфны, еиуеипшым аинформацияқәа агазет номерцыпхъаза ианылоз иара иоуп икайтцаз, изѳыз, авторс ирымоу хәа гәѳарас ихамоуп. Аха урт иара итәытцәкьоуп хәа инагзаны агәра ганы хәхыкам иахкяны ара уажәы иахкыпхъуеит хәа халамгеит.

Ари ашәкәы ианылеит еицырдыруа афымтақәаггы, иаххәап: «Хоцъан ду», «Абрыскыыл», «Абжъаѳашья хабжъа-кыала», «Ешсоу итапанча», «Ахшыѳи, атцареи, амчи» ухәа реипш икакәоу. Урт хара ари ашәкәы изагәылахтцаз азгәа-тақәа рҕггы иахәеит. Апхъа ианкыпхъызи ашьтахьтәи рты-жырақәеи злеипшқәам ыкоуп. Атцыхәтәантәи атыжырақәа рҕы ирыгкәаз апхъатәи атыжыра иаѳырцшны, уи ала еитә-шьякәыргыланы икахтцеит.

Ари ашәкәафы уанза икыпхъыызггы, анапылаѳыратә материалқәаггы изакәызаалак псахрак, еитакрак рзаамуит, ирзааныжыуп астиль инаркны автор иѳышья ачыдарақәа зеггы. Цъара-цъара ажәақәак атекстқәа имѳашьяхуа иры-гыз, инагзаны иаххәаамыз, хара ирыцхтцәкәеит. Урт хара ирыцхтцаз ажәақәа ипшьрыкцоу ахыцқәа иртакны икахтцеит.

Икоуп иара убас аспециалистцәатцәкыа ракәымзар ап-хъаѳцәа инартбааны иахъа уажәраанза ирзымдыруаз

афымтақәа. Ҷырпштәыс иаахгозар, 1912 шықәсазы Дырмит Гәлиа Қарт итижъыз ифымтақәа ацхьазатәи реизга «Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи» ианылеит хьцхьазарала җажәи жәаба жәеинраала. Урт рахьынтә хә-жәеинраалак («Владимир», «Аччиа», «Атдарақәа зегъы иреихау», «Ипцсны иб-захаз иажәа», «Афы») уи аахыс уаха цьаргъы икьыпцхьымызт.

Ишдыру еипш, Дырмит Гәлиа дырккафын. Аркқаратә мотивқәа иара иапцтамтақәа зегъы ирылыжжуа йкоуп. Есым-шатәи ипцтазаратә практикағъы уи аамтәи ацъабааи акыр ақәирзит. Хатала акыр шықәса инеипцынкыланы апсуа қытақәа (Кәтол, Тамшь ухәа) рҕы ртәфыс аус иуан, ашкол хәыцқәа рзы артцага шәыкәқәа еиқәиршәон. Еиқәиршәон ххәоит, аха ари ажәа бжеихан ииашамкәа ххы иахархәоит. Артцага шәыкәқәа Дырмит Гәлиа реиқәыршәара мацара акәмызт йкаитцоз. Бжеихан иара ихатә иифуаз, ма даҕа бызшәак ахьынтә хатала иеитеигаз афымтақәа рыла, апсуа хәыцқәа ирышьашәалаз, досу рықәра иатданақышаз, игәныркылартә, рымч зықәхартә йказ алпшааны йкаитцон. Урт артцага шәыкәқәа иахьа шыта ус аламала уафы ипыхьашәом. Зны-зынлагъы иуадафуп дара ирну апцтамтақәа Дырмит Гәлиа ихатәқәоуи иеитеигақәази реифдыраара. Иеитеигақәаз иахьынтә иеитеигаз анарбақәам йкоуп. Анс акәу, арс акәу иара инапы итцихьыз шракәу җашьазом.

Дырмит Гәлиа апсшәа анафсгъы аурысшәеи ақыртшәеи идыруан. Қыртшәала закәызаалак акы иадамзаргъы инапфымтак хаздырам. Асахьаркыратә фымтақәағъы урысшәала ифуамызт. Аха астатиақәа, аусмәапгәтә шәыкәқәа (арзахалқәа, арапортқәа, апрошениақәа ухәа) урысшәала иифқәаз йкоуп. Урт еилыхха ирныпшуеит иара аурыс бызшәа цқъаны ишидыруаз.

Азәы ихәар кәлоит ари ашәкәаҕы сахьаркыратә хатә-бзиарала ипсыкеқәоу афымтақәағъы йкоуп хәа. Урт ҳаргъы иахбартоуп, аха реилыпшаара, реилыкәшәара ҳаламгеит. Уи гәтакыс иҳамамызт. Тоурыхтәла хрызнейр еиха ии-ашоуп хәа иҳапхьазеит. Дырмит Гәлиа ихьз иадхәалоу цәахәак иадамзаргъы изакәызаалак акы аган ахь иавахар хтахымызт. Цабыргыуп асовет аамтазы иифқәаз, асоциа-логизмра гәгәала изныпшқәаз ара иаахгоит хәа ҳаламгеит, хьцхьазарала урт уеизгъы-уеизгъы даара ирацәазангъы

икам, настгы Дырмит Гәлиа ирфеамтазы урт аптамта сса-мыссақаа қазшырбагоуп ҳа ипхязатәым.

Ишдыру еипш, апсуа ыра рацәак ахытцуам, аха изыхқа-зыпқалак ари аамта кәә ала ханбан акырынтә шыатанкыла апсахрақәа, аитакрақәа ақәшәахьейт. Еиуеипшым аамтақәа рзы Дырмит Гәлиа ифымтақәа кыпцхын еиуеипшым нбан-ла. Иаптамтақәак аурыс алфавит шыатас измоу апсыуа нбан-ла икыпцхын, имачзамызт алатин алфавити ақыртүа ал-фавити шыатас измаз апсуа нбанқәа рыла икыпцхықәазгы. Урт зегы напыла ихылааны иахьатәи ханбан ахь ииаганы икахтар акәхейт иахьатәи апхьаф икынза иназарц азы.

Ари ашәкәы иеиднакыло афымтақәа акакала хрыхцә-жәаны ахәшыра рахтоит, еилхаргоит ҳа халагом. Урт апхьаф ибартоуп, ҳара инейтцыхны уажәы ара хархымцәажәаргы рәахәы рхәартә икоуп. Зеипшла акәзаргы уеизгы иазгәататәуп амилаттә ыратә тоурых ағы дара иры-таркуа шмачым. Егырт зегы харкәатцуазаргы, рызбахә хзымхәозаргы, Дырмит Гәлиа 1919–1920 шықәсқәа рзы апхязатәи апсуа газет «Апсны» адакықәа ирнитцоз иажәеинраалақәа, хыпхьазара рацәала истатиақәа абанза-қазшырбагоу?! Ари агазет ианылаз аматериалқәа аттәафцәа азәыршы рыхцәажәахьейт, аха иахьа уажәраанза цкәа иттәам. Уи агазет аномерқәа акыр ирнылаз аматериалқәа зегы Дырмит Гәлиа имацара ианирхиоз ыкан. Еиуеипшым апсевдонимқәагы рытәифлон. Иаххәап абас икақәоу: Деге, Донган, мамзаргы аинициалқәа рымацара «Д. Г.», «Г.» ухәа. Зтәарас дызламцәажәоз иарбаныз!

Иаидкыланы урыхәапшуазар, урт аматериалқәа ирныпшуейт Дырмит Гәлиа апсуаа рыбазара иадхәалаз азтәара хадақәа зегы гәтыхас ишимаз. Атцара, ашколқәа реиқәара, артәафцәа, аарыхра, анхара, антцыра, атцасқәа, ақабзқәа, аиныхра, апсхәра, ағычра мыжда (уи ускангы игәыптәаганы, ихыртәаганы икамыз!), амхацыркәа рыз-тәара, адин азтәара ухәа убас арымзаа.

Дырмит Гәлиа ртоурыхтә тагылазаашьа зеипшраз ибзи-аны идыруан. Истатиақәа рғы ахшыфцәкқәа изакәызаалак цъара «фыстаарак» рытцәмкәа ихтны иапхьоз имарианы игәныркылартә ихәоуп. Апхьаразы акәымкәа абар абра уажәы дудтәаланы дуфцәажәошәа, нбанк ззымдыруа азәы уизапхьар, дазызырфуазар еилыхха еиликаартә икатцоуп.

Цшъынѡажѡа шықѡса инареиханы уажѡы апѡа Дырмит Гѡлиа ишьтихуаз, дызлацѡажѡоз, дѡатѡѡы-ѡатѡѡуа ижѡлар абзиарахъ дахърыцхѡоз иахъагъы иѡыцххараза иѡоуп, ажѡѡа рхымлазац ззухѡаша рацѡоуп. Ъырцштѡык аѡасаб ала иаахгап, игѡцаракны хацхъап 1919 шықѡса ииун мза 14 аѡны итытѡыз агаетѡ «Ацсны» (№12) ианыз Дырмит Гѡлиа истатиа «Мчыс иѡоу еидгылароуп» хѡа хыс измоу.

Ари астатиа шѡагаала икѡаѡуп, аха иара иалаигзеит Ацсны аѡоурых ду азбахѡгъы, ахатѡы бызшѡа амырзра азѡарагъы, аидгылара мчыс иамоугъы разгѡатара. Даара мхѡыцк, уаѡ гѡаѡак, уаѡ тѡышшак иакѡымзар, ара ихѡоу ахшыѡтѡакѡа гѡцаразымкра дѡаларым. Астатиа злашьаѡгъылоу аѡѡоукѡа тезисѡасабла иудукылартѡ иѡоуп. Автор заѡа гѡык-ѡсык ала ииѡыз инагзаны агѡра угоит. Аѡхъатѡи аѡѡоутѡѡа инаркны иѡыцза иахъа иѡызшѡоуп ишыѡоу. «Иарбан милатзаалакгъы акы хацсанда, мчык хаманы, избалакгъы цѡас хѡатѡаны иаххысны имцандаз хѡа згѡы иаанагауа, еидгылароуп, рхы еидыркылароуп, рѡѡоу еикѡдыршѡароуп, ражѡа еицнеи-уа реыѡартѡароуп. Ас зѡыѡазымѡѡаз амилат есѡынагъы илаѡѡуп, имчыдоуп, избалакѡ тѡыс иѡартѡоит...».

Дырмит Гѡлиа ижѡлар рѡазшьа бзиакѡа рзыргара, рыхъз атгара, егъырт ажѡларѡѡа рыларгылара акѡын дзышьѡаз. Аха ирыгѡѡаз, рыбазара змыргѡаѡозгъы мзакѡа иаахтны ихѡон. Иахъѡарадаз гѡнигон, уи атѡы уажѡы уажѡы далацѡажѡон.

Дырмит Гѡлиа древолиуционермызт, иара ихаан аѡра зуа иалагаз марксизм-ленинизм аидеиаѡѡагъы дытѡѡаны дрымамызт, чыдала заатѡи ирѡиаратѡ мѡаѡы. Иара идунеи-хѡаѡшышьа шыаѡгъылеит Европеи Урыстѡылеи инарылукааша арккаѡѡѡа ридеиаѡѡа иныцшны. Хаз трактатк уи иазкны иѡны иахъзынимыжыт, аха иѡашъазом есымшатѡи иусѡѡа рыла аркѡаратѡ мѡа дшанысыз. Иара дгѡыѡуан, уимоу, агѡра гангъы дыѡан ажѡлар атѡара дыртѡарала аѡѡазаара бзи-ахъ, алашарахъ ркылгара алшоит хѡа. Уи ус шакѡу ибзианы ианыцшуеит ара зызбахѡ хамоу истатиа «Мчыс иѡоу еидгылароуп».

Аидгылара мчыс иамоу акы-ѡба хѡоу рыла иазгѡатаны ириторика маѡарам азѡара ыѡѡиргылон: «Хара аѡсаѡѡа ус хѡѡоумашъ?» Хайдгылома хѡоуп иихѡарц иитахыз. Аѡакгъы ѡаитѡон лахъеикѡѡарала: «Мап ус хѡаѡазам. Самырзаѡанааи

абжыгуаи ражәа еиқәшәом. Абжыгуаи абзыпуаи рхәоу еицнеиуам. Абас ауп хара апсуа милат хәычы хшыкоу.

Егырт ҳаграқәа зегы рапхәа игылоуп абри ажәа еиқәымшәара. Апсыуаны икоу зегы абри цқба иаадыруаза-роуп абри хашьтазароуп. Рапхәаза дасу имилат бызшәа бзиа итцароуп, мамзар егырт атцара змоу амилацқәа дрылазуюит».

Анафска астатиафы автор ихәеит Апсны ажәытә хәаақәа акыр ишытбааз Лыхта ашьха (Сурам) ақынза амраташәарахь Азоу амшын ақынза. Кәбина азы инаркны Амшын еиқәа ақынза апсуа хәынтқарцәа рнапафы ишыказ. Уи-моу, Қарталиангы (ус ауп иара Қырттәылаз ара ишифуа), Ермантәылагы апсуа хәынтқар ихыпшышын хәа.

Анафска инацитцеит:

«Артажәақәа анаафуа халахь апхзы аауюит. Хацәыпхашьоит абри Апсны хәычза зны абри иаххәаз зегы амчхакны иаман хәа ахәара.

Ожәы иабакоу уи Апсны ду?»

Атыхәтәантәи аамтақәа рзы апсуаа ахыпцсыгхаз, хыпхазаралагы иахьмачхаз, атцара ахырымтцаз, рбызшәа цқба хатыр ахырзақәымтцаз, иахырымхьчаз, рбызшәала афрей апхьарей заанатц иахьзаламгаз иахареитәуюит. «Атцара змаз ауаа атәым милатқәа хрытцадырзит атцара хәычык апсуаа рахьтә изауаз иашьаси цханагыласи икатцаны дара ирыдыркылауан» – хәа ифуан.

Автор ара зызбахә ҳамоу истатиа «Мчыс икоу еидгылароуп» хиркәшеит абарт ажәақәа рыла: «Абар ижәбоит ожәы закафы ҳакоу. Хара иаанхаз ахәычгы хбызшәа дук хатыр хзақәым, хбызшәала атцарей апхьарей дук хашьтам, хыхь исхәан еипш, ххәатәы еицнеиуам, хамч еибәхтом, атцара зауа хдырзуеит хәа ахәара халагеит, атцарадарахь иаха хәхшыф аз-цоит абри ауп ага игәырцсахәагы изышьтаз ажәытә хабәцәа апсацәа. Иаарласны егырт амилацқәа реипш хамфыхар, хбызшәа атцара халамгар, хара апсацәа хтәы егыкам, егырт амилацқәа хрылазфахоит, хабжәазуюит, хаиасуюит, хтызшәа анкба Апсны абра акәын иахыказ, апсацәа абра инхон хәа атоурых ашәыкәкәа рфы иаанхоит. Абригь ма апсыуак иауанитцахра, тәым офык иакәхап, иказ аиаша хара дацәгыланы, иара игәы ишыпнакауа ианитцашт. Абас ауп хара хшыкалаша».

Абра хыхь мацк хаатгыланы зызбахә ххәаз астатиа ма-
царагы акырза атцанакуеит. Уи еипш икоу Дырмит Гәлиа
ишымтақәа апсуаа рмилаптә хдырра дырфыхон, ишытырхуан,
идырцыхцыхуан.

Даара аинтерес амоуп апсуаа рыбазарафы тцара хәычык
зтцази, атцара зынза измамзи реизыказаашьяқәа ирызкны
Дырмит Гәлиа иифуаз. Ари ибаша-машоу, ихәмаргоу зтцаа-
разам.

Атцара змоуи измами анзеилибамкаауа, аигәныфрей
аикәышахатрей анрымам ажәлар зеггы рзы ирыцхара дууп.
«Атцара зтцауа хдырзуеит» хәа, агәаанагара змам мацмызт
ажәлар рфы. Ус еипш агәаанагара татцгәыдатцәкыаны икамызт.
Атцара хәычык, атцара бжата змази зынза измамзи рыбжъа-
ра аймакқәа, аилибамкаарақәа калалон. Ускан моу иахъа-
гы атцара змоу, гәык-псык ала ажәлар рыматц аура иашытоу,
иразу цкба деилымкаакәа мацк чышәрақәак зтцаз, ажәлар
жъаны ихы анзыригогы ыкоуп. Ари иагфилософиатәу
иагцстазааратәу зтцаароуп. Атцара ду стцеит хәа ажәлар
урацызаны, дара ртахырақәатцәкба урхыцаны, урывсны уцо
уалагар рузом.

Абри азтцаара иадхәаланы иказшьарбагоуп Дырмит
Гәлиа «Петра Чараиа иеахышьыз атыхәала» хәа, хыс иа-
маны 1919 шықәса ноиабр 27 аены итытцыз агазет «Апсны»
аномер ианитцаз астатиа. Ари астатиафы артцаф бзиа, апсуа
бызшәа тцара-дыррала аилкаарафы акыр зылзыршаз,
ахзырымга Петра Гьаргь-ипа Чараиа иеишьыртә акынза
днеиртә атагылазаашья ахыиауз гәалсра дула дахцәажәауа,
Дырмит Гәлиа ифуан хара атцара змоу, хшыфла хаматц зуа
цкба дыгәцарахкуам, тәамбашакә хаизыкоуп хәа. Еиха-
быра тцараиуртак далымгазакәа, ихатә цъабаала ирхаз
атцарала, иусумтақәа рыла Петра Чараиа академик Н. И.
Марр иеипш иказ атцарауаа дукәа ибзиан дырдыруа, хатыр
икәыртцо акынза иеыкаитцеит. Арахь ачиновникцәа башакәа
изхьацшуамызт, ибзазара гәыгәтажьхеит. Абас абри ауаф
итыхәтәа ахыцәгьахаз хьаас икны Дырмит Гәлиа ифуан:
«Макъана хара апсацәа хыла аус зуа ицъабаа ахә ақәтцара
еилахцауа хкамлац. Убри аадыруа ханыкалауа аамтазоуп
иаххәар аныкалауа: «Харгьы ацәгьей абзиеи еилхаргоит».
Хара уаас иахацхьазо мац зуа, рацәа зхәауа ауаа роуп, игьычуа,

ауаа зырхәуа, ауаа зшыуа роуп, урт мыцшахатра рзаауеит, рус иалхаргоит, абахта итаркыргы, рхәы хама амѡа хақәуп.

Ианбыкәу ари ханақәытцау? Ианбыкәу ханґыхауа? Петра еипшқәа ауаа рцабааа ахә ақәахтцауа ханыкалауа?»

Дырмит Гәлиа ибиографияеи ирґеиаратә мѡеи акритикцәа, алитературатцааѡцәа, атоурыхдырѡцәа, афольклористцәа, абызшәадырѡцәа, аетнографцәа азәырѡы итыртцаахьеит. Исахьаркыратә рґеиамтақәагы, иттцааратә усумтақәагы ларха-ѡарханы еилдырґахьеит ухәартә икоуп.

Иара изкны иҳамоуп акымкәа-ѡбамкәа амонографиякәа, хыцхьазара рацәала астатиақәа, адсышәала, урышәала, убас егьырт акыр бызшәақәа рылагы. Убас шакәугы ма-кьанагы цқьа дыттцааны дҳамам. Иааидкыланы ари ашәкәы иану адцтамтақәа ирыхәапштәуп хмилиаттә ѡыратә культура иадацқәаны.

*Икьыңхьын 2003 шықәсазы Ақәа итґыцыз
Д. Гәлиа «Иѡымтақәа» аңхьажәа хасабла. Ад. 5–13.*

Д. Гәлиеи аңсуа фольклори

Аңсуа милаттә сахьаркыратә литература ашьатаркфы Д. Гәлиа ихьз анаххәо, ирфеиамта ханазхәышуа, зегь раңхьа ххафьы, хгәалашәарафьы иааикәо ируакыуп аңсуа жәлар рфеаңыцтә рфеиамта. Аңсуа фольклори Д. Гәлиа ирфеиамтеи реизыкәзаашьақәа акыр ачыдарақәа рымоуп, аха ихадароу иңсабаратәны, иузеикәымтхо иахьейдхәалоу, иеилатцәаны иахьыкоу ауп. Апоет ду ирфеиамта тызтцаауа атцарауаа зегьы еиңфакны, иеикәшахатны, ииашаны иазгәартцит уи хырхартә хадақәас иамоу рахьтә апоет ижәлар гәакьа рфеаңыцтә рфеиамта аңхьатәи атың шааннакыло. Хыхь-хыхьла анагәыдаңшылара мацаралагьы уафьы ибартоуп Д. Гәлиа ирфеиамтафьы афольклор ароль дузза шынанангзас, аха уи ароль чыдарақәас иамоу конкретла, насгьы ииашаны раарңшра кырза иуадафуп. Арака абригь афымтафьы абри афольклор (атема, ахафсахьа ухәа) автор ихьы иаирхәеит хәа афакт аконстатация азура мацара азхоны хәа икам. Уи анафсгьы уи асиужет (атема, ахафсахьа ухәа) ихьы изаирхәаз, ишаирхәаз ухәа рышьатақәа цқьа итцаулары еилкаатәуп.

Д. Гәлиеи аңсуа фольклори хәа атема аныкәхаргыло ианангь иазгәахталароуп ара ихадароу ф-ганк, мамзаргьы аспект хадақәа фба. Урт руак ашәкәыфф ду аңсуа жәлар рфеаңыцтә рфеиамтақәа реизгареи, ркыңхьрей, наукала рытцарей рзы имфацигоз аусура ауп. Арака иара тцарауафык, фольклористк иахасабала даабцит. Афбатәи аган, мамзаргьы аспект акыр ихазуп уи иара ихатә рфеиара ижәлар рфольклор шаныңшыз, ахархәара шаиуз ауп. Арт афганкгьы злейдхәалоу, излеихьыңшқәоу рацәоуп, аха маңк еикәытханы рыхцәажәарала еиха ииашаны иеилахқаауейт Д. Гәлиеи афольклори реизыкәзаашьа.

Зназы хәыңзак иадамзаргьы хәзаатгылап актәи аган.

Д. Гәлиа ирфеиаратә бафхатәра аңхьаза изырфыхаз ижәлар рфеаңыцтә рфеиамтоуп. Данхәычыз инаркны икыта гәакьафьы

ажелар рхэамтақәадырзызырџуан, уртиарадџеидасцыпхьаза
еиха-еиха итдарны ицәа ианыруан, асахьаркыратә жәа амч
иеилдыркаауан. Апоег 86 шықәса даныртагылаз ажурнал
«Вопросы литературы» аредакция ахәара иканатқаз ала ииџыз
истатиа «Сара сыпстазаара адакьақәа» аҟы иазгәеитон: «Сара
схәычын, саб ихәоны исахаит џ-цәахәак икоу ажәеинраалак,
уи сгәы иакәшәон. Уи лафшақә ихәоуп, абас икоуп:

Тураапқа аашьа ду,
Казакина цыба ду.

Ари аказакин еипшны, ацъыба дукәа аманы аматәа
зшәызтцалоз Тураапқа азәы илызкын.

Сара ус сызбеит: сара схатә исзеиҟымкаари ажәеин-
раалақәа? Сара апсуа жәлар рашәақәа рацәаны издыруан.
Урт сырҟыпшны ажәеинраалақәа пытк зџит. Исгәалашәоит,
урт сџызцәа ишрыдыркылаз. Афокус дсырбоз цыыршьон».

Запхьака ипоегхараны иказ Д. Гәлиа ақытантәи апап
аџреи апхьареи аниҟитцаа, нас Акәа ашьхаруаа рышкол
дантала, ижәлар рфольклор еихагы иҟәцареикуа далаҟе-
ит. Насгы абри ашкол аҟы ачкәын гәеилыхха дгәазташаз,
дықәцаразкшаз артцәџцәа бзиақәа иқәшәеит. Лымкаала иара
ишьақәгылараҟы арольд у нарыгзеит ашкол усқан хылапшџыс
иамаз, насгы апсуа жәлар рбызшәеи, рфольклори, ртоурыхи
ирызкны акымкәа, џбамкәа астатиакәа зыџуаз Константин
Даут-ица Маҷавариани артцәџы Даут Гьаргь-ица Ацъамови.
Д. Гәлиа акьбаџ злаз азә шиакәыз апхьа акәны иазгәазтаз,
дыгәцаракны ихылапшуаз, ижәлар ркультура аматц ауразы
ихәашаз, ицхраашаз абжьагарақәа изтоз дара абарт артцәџцәа
бзиақәа ракәын. Иара ихәамтаны афольклортә материалқәа
акьаад ианыртцон, иабжьаргон ихатә иеизигаларц аҟапыцтә
рҟеиамтақәа. 1892 шықәсазы СМОМПК («Сборник материалов
по описанию местности и племен Кавказа») XIV атъыжраҟы
икьыпхьын К. Маҷавариани ианитқаз апсуа лакә «Пшьџык
аишьцәа рлакә». К. Маҷавариани иара, уа излагәеитоз ала,
ари алакә атекст акьаад ианитҟеит Акәатәи ашьхаруаа рыш-
кол итәз атцәџы ихәамтаны. Атекст кьыпхьуп апсышәала,
насгы цәахәатаршәла аурысшәахь аитагагы. Д. Гәлиа усқан
жәаа шықәса ихытцуан.

Сара иахьынзаздыруала, убаскан ауп Д. Гәлиа ихъз акьыпцхъ анабаз.

Убри инаркны Д. Гәлиа ихатә рҕеиара инавартылань, игәы ақәкны, иааипмырқьазакәа ажәлар рҕапыцтә рҕеиамтақәа ақьаад ианитцон, икьыпцхуан, ититцаауан. 1907 шықәсазы Қарт хазы шәкәны итытцит иара иантцамтақәа еидызкылоз аизга «Ацсуа жәапқақәеи, ацуфарақәеи, ажәарццакқәеи». Убри инаркны апсуа фольклор аизгареи, акьыпцхъреи, наука-ла атцдареи рзы Д. Гәлиа икаитцаз аус интқааны ахцәажәара ишаанагара икоу шәкәык азукыртә икоуп. Ртцафыс апсуа қытақәа рҕы аус аниуаз акәзааит, агазет «Ацсны» редакторс данамаз акәзааит, уажә иара ихъз зхыу Қырттәылатәи ССР анаукақәа Ракадемия абызшәеи, алитературеи, атоурыхи Ацснытәи ринститут аҕы аус аниуаз акәзааит, ианагә афольклор дазҕлымхан, игәцаракны иман. Еихаразак ари аус асистема аманаы аматц азиуртә атагылазаашьа бзиақәа аниоуз Ацсны Асовет мчра анышыақәгыла ашытахъ ауп. Ара зегь реиха иалкаатәуп 1939 шықәсазы итижьыз «Ацсуа жәапқақәеи, ацуфарақәеи, ажәарццакқәеи, аомонимқәеи, аомографқәеи, жәлар амщцәгьа еилкаашьас ирымоуи, амц хатцарақәеи, атәхәақәеи реизга». Аизга еикәызыршәаз урысшәала апхьажәа азицит, атекстқәа ирыцу аурысшәахъ аитагақәагьы қазтцаз иара иоуп. Ари аизга иахьагьы анаукатә хатабзиара ацәызны хәа икам.

Иара убас апсуа фольклористиказы илагала бзианы икалеит 1941 шықәсазы Д. Гәлиеи Хә. Бҕажәбеи еикәыыршәаны итрыжьыз «Ацсуа жәлар рпоезия». Уи иеиднакылеит атоурыхтә-фырхатцаратә ашәақәа, ақьабзтәи, абзазаратәи, алирикатәи ашәақәа. Ари аизга афынтә раан ихартәаан итижьит Хә. Бҕажәба 1972 шықәсазы.

Д. Гәлиа апсуа фольклортә материалқәа инартбааны ихы иаирхәон апсуаа ретнографияеи ртоурыхи антитаауазгьы. Уи ус шакәу аетнография иазкны хыпцхъазарала имацымкәа ифны иикьыпцхьхъаз истатиақәа зегьы рҕы иаабоит. Насгьы 1925 шықәсазы Қарт итижьыз «Ацсны атоурых» актәи атом аҕы афольклортә материалқәа инартбааны ахархәара роут. Ари ашәкәы абжьбатәи ахы лымкаала афольклор иазкыуп.

Автор ҕырцштәы хасабла акәымкәа, фбамкәа ажәлар рҕапыцтә бақақәа анитцеит, ииашангьы иазгәеитеит: «Ацс-

уаа асыратә литература рымамызт, аха җапыцлатәи урт рли-
тература җион, аеартбаауан: дара ибзиазины ишыақдырхеит
ржәйтә ашәақәа, ажәаңқақәа, алакәқәа, алегендақәа,
ацуфарақәа, атәхәақәа, ажәарццакқәа ухәа убас итцегьгы,
урт рыла ацсуаа рбызшәа даара ибеиоуп». Д. Гәлиа ианагь
ажәлар ражәабжьхәацәа, рашәахәацәа ицшаауан, иареи ла-
реи ласы-лассы еикәшәон, рыпстазаара еизакын. Урт рахьтә
азәыршы рыхьзқәа иара ибзоуралоуп хара иахьа излаадыруа.
Иахьзенижыт иара данахьяз ацсуаа рдоухатә культураҗы,
рыбазараҗы афольклор рольс иамаз, функциас инанагзоз
иазкны акырза зтазкуа адыррақәа. Ус хыпхьазара рацәала
икоу рахьтә җырцштәи хасабла акы иадамзаргы иаазгар
стахьуп «Ацсшәа иатцанакуа акультурахьтә җбака ажәа»
хәа хыс измоу истатиаҗы ацсышәала ицкьаны, иеиҗкааны
ацәажәаразы изҗыпштәу хәа рызбахә ихәоит хыпхьазара
рацәала ажәабжьхәацәа. Уи иазгәеитеит урт ажәлар рҗы зака
хатыр рыкәыз: «Убас ажәа бзиа рҗоуп, бзиа ицәажәоит хәа
Абжьуаа рҗы ирзырхәон: Гәдиа Барганцьяи, Осман Киут,
Кьагәа Киут, Хәбыць Ашәба, Гәацья Барганцьяи, Арыш Гьад-
лач, Ахәба Цыр ухәа убас егьыртгы. Урт хацәан, уажәгы
рыхьз жәлары ирхаштуам Абжьуаа рҗы, ари нахысгы
ирхаштшам. Ахәсақәа рахьгы ахьз бзиа змақәаз ыкан,
цьоукы рыпцшзарала, аха еихарак ажәа бзиа ирҗаз ала. Урт
реипш иказ еихарак агәырпшаага рҗан, иахьырдырузгы
атцәуараҗы акәын, амыткәмаҗы ухәа».

Азәымкәа, җыцымкәа атцарауаа ишазгәартахьоу ала (Х.
С. Бҗажәба, К. Зелински, Ш. Инал-ипа, Ш. Салакаиа, В. Агрба
ухәа), Д. Гәлиа ацсуа фольклор ахьеизигоз, иахьыкьыпхьуаз,
наукала иахьтитцауаз ижәлар дырзааигәаны, рдоухатә
тахрақәа изгәакьаны дканатцон. Аха уи анаҗсангы, ихатә
сахьаркьратә рҗиамтаҗы ихы иаирхәон, хьтцхьртас
иман. Арака иазгәататәу ихадароу ируакьуп заанатцәи
иҗымтақәа рҗы афольклортә сиужеткәеи, ахаҗсахьақәеи,
атемақәеи ишиашаз ихы иахьаирхәоз. Ишиашаз анахьхәо,
хәарас иатахьузеи, апоет афольклор тәыс дкатцаны даман
хәа акәзам иаанаго. Апоет афольклортә материалқәа рахьтә
иааипхьашәаз зегьы ихы иаирхәомызт, иеилицшаауан,
иара идоухатә тахрақәеи ажәлар лымкаала изыргәамтцуаз
актуалтә темақәеи ирықәҗызтуаз, урт ирышьашәалақәаз

ракэын иалихуаз. «Ажэлэр рырфеиамта – табара зыкэзам азыхь иеицшуп. Уи алитератор дыпсаанзагы ихы иаирхэалар калоит. Аха знык ирхэахьоу еи́тазхэо азэ иакэны дкамларц азы, уи ихы иаирхэалароуп даара амаршэа кны» хэа, – ифуан апоет ихата ирфеиаратэ практикае́гы абри апри́нцип дыкэны́кэон.

Афольклортэ сиужеткэеи, ахафесахьакэеи, атемакэеи ихы иахьаирхэоз мацара акэым аус злоу. Иара заанатцтэи ифымтакэа инадыркны ихатэ рфеиаратэ хытхэаа иалтцшоу ифымтакэа рёгы афольклортэ поетика дыкэны́кэо далагеит. «Сара исгэалашэоит ажэы́тэ зны санычкэыназ фба́ка жэеинраала сахэит:

Аб хэычы, тэы́фа ду,
Абнахь иагеит абга ду.

Абри ансаха, даара сгэы иахэеит уи аритм, иара убасгыы сгэы иахэеит арифма. Ари сафыпшны салагеит ажэеинраала афра. Абри аформа рапхьаза схы иасырхэеит «Хо́цъан ду» хэа изфыз афэы, – азгэеитон атыхэтэан апоет ихата.

Аурыси ақыртүеи классикатэ литературакэа инарываргыланы Д. Гэлиа ирфеиамта анхациркуаз аамтазы апсуа фольклор инанагзаз ароль ара иаххэаз амацарала ихыркэшазам. Уи ганрацэала ианыпшит апоет идунеихэапшышыа ашьакёгылараан, ашэраан, насгыы, ихадароу, ирфеиаратэ мфэа ахырхарта алхраан. Абри аспект ала хэхэапшуазар, даараза иказшьарбагоуп, атцакы дугыы амоуп 1912 шыкэсазы Қарт итижыыз ифымтакэа апхьазатэи реизга «Ажэеинраалакэеи ахьзыртэракэеи» епиграфс иаи́таз апсуа жэап́ка ссир: «Аеы псыр, адэы атынхоит, ауафы дыпсыр, ажэа итынхоит».

Д. Гэлиа ирфеиара анафстэи аетапкэа рёгы афольклор азхьапшра дакэымтцзеит, еиуеипшым ифымтакэа рёы еиуеипшымыз афольклортэ материалкэа ачыдаракэа рыманы ихы иаирхэон ирфеиаратэ гэта́ккэа рынагзаразы ирауаршэаны. Знык иадамзаргыы «Камачы́чи» «Ажэабжь кьае́кэеи» ирыпхьахьоу илапш итцамшэарц залшом ашэ́кэы́ффы урт рёы афольклортэ ба́какэа меигзарахда ихы ишаирхэаз. Аха ахархэашьакэа акыр еипшым. Ароман «Камачы́ч» афэы афольклор автортэ рфеиаратэ хытхэаа акыр «иалазфаны» икататэуп. «Ажэабжь кьае́кэа» рёы акэзар,

рацэак еітакра рымтакэа ікатцоушэа іубоіт. Іара убас арт ажэабжь кьацэа рьышыа аформа аганахьала, астиль ухэа ажэлар ґапыцлатэи ражэабжьхэаратэ формей асти-ли ирзааигэаны ікатцоуп. Ацхьажэа хасабла іара автор ихата ирзыкайтцаз аґы иазгэеитон: «Цабыргытцэкьаны, ашэ́кэыофра ззымдыруа тахмадцэак зны-зынла дара уао игэы иаахэаратэы ииасхьоу, ицахьоу рахьтэ ажэакэа рхэалоит. Урт ажэакэа дара ашэ́кэы иантцаны ирызныжыуам, изархэо ианимтцар, урт ажэакэа ииасуеит, ицоит, ибжызуеит. Убри а́кнытэ, сара, атахмадцэа, тцара змамыз, ирхэамтцаны исахьахьоу, аихарак саб ихэамтақэа, иахьа уажэраанзагьы исхамыштыкэа ікақэоу цытк, иамфаны исыцхьазоит, абра ашэ́кэы ианыстцаразы».

Абасала, хыхь-хыхьлатэи, зныкьбара унацхьаны иубаратэы улапш итцашэартэ афольклор зныцшуа Д. Гэлиа ифымтақэа рацэоуп. Иахьа шыта ацсуа литературадырра афазара злакоу ала, урти афольклори реизыказаашьа аилкаара мыцхэы иуадафзангьы ікам. Даеа усуп афольклортэ сиужеткэеи, ахаґсахьақэеи, атемақэеи шиашаз изныцшыз, аха зеицшла афольклортэ дунеихэапшышыа, афольклортэ поетика, асистема ахархэара змоу афымтақэа. Абри атцыхэтэантэи аганахьала хәхэапшуазар, іказшыарбагоуп ацсуа проза ақыркы злаирхэхэыз, Д. Гэлиа ацхьатэи ипрозатэ сахьаркыратэ рґеиамта, ажэабжь «Атэым жэфан атцака». Ари ажэабжь аґы афольклор ишиашоу ахархэара амазам, иаххэап, ажэеинраалақэа: «Абрыскьыл», «Амәти, ажәтцыси, абжи», «Оыцья зцомызт, азәк дрыхьзомызт», «Ажәытә уаа рахәтыр еикәтцашья» ркны еипш. Сиужетла, тематикала, идеиала ухэа зегь рыла «Атэым жэфан атцака» автор ирґеиаратэ хьтхэаа иалтцшэоуп. Убас шакэугьы, актэи ацэахэакэа инадыркны афольклортэ поетика иазааигэоуп, лымкаалагьы ацсуа жэлар рыбазаратэ лакэқэеи рновеллакэеи рпоетика иашьашэалоуп.

Харааракахналас-фаласны иазгэахтэз акык-факрнафсгьы ирацэоуп Д. Гэлией ацсуа фольклори реизыказаашьақэа рґы аинтерес зтцоу афактқэа. Урт на́к-на́к чыдала, хықэкыла, лымкаала итцегьы инартбааны итцэалатэуп.

Ицшьоу адоухатә тынха ду

Ари астатиа зызкыу азтцаара хада алацәажәарахь сиасаанза, ыцпныхәак камтцакәа сзавсуам. Уи аецпныхәа азәи ыцпңеи рымацара ракәымкәа, анс акәу, арс акәу апсуа милаттә литература аҕиара знапы алакыу, згәы азыбылуаныхәа иҕоу, алахьынтә иазхәыцуа зегьы ирызкыуп, ирзырхоуп, ирықәкыуп хәа ысыпхьазоит. Изакәу уи ауп, апсуа милаттә сахьаркыратә литература аиреи, ашьакәгылареи, аҕиара амџакәеи, иахьа тагылазаашьас иамоуи (хәарас иатахьгузеи, акәҕиарақәеи, апсыҕерақәеи, айтцахарақәеи конкретла, обиективла итцааны) иҕыцны реилыргара, рыхцәажәара, ахәшьара рытара, хымпада, иатахьуп. Атцыхәтәантәи ашықәсқәа рыџнутцкала. Лымкаалагыы КПСС XXVII аи-зара ду аахыс хтәылаҕы Ареволиуциатә ҕазшьа зманы имџацысуа айтакра дукәа рзеипш контекст инақәыршәаны хәхәапшуазароуп хара хмилаттә литературагыы.

Апстазаара аганқәа зегьы ирызкны Акоммунисттә пар-тиеи Асовет еихабыреи иалырхыз ихадароу амџакәтцара ҕыцқәа аҕиаратә мычқәагыы агәацпыхәара ҕыцқәа рнатәит. Аэкономикаҕ акәзааит, акультураҕ (иааидкыла-ны аидеологияҕ) акәзааит, иацы ибзиоуп хәа ипхьазаны ихадкыланы хзықәныҕкәоз рахьынтә иахьа хазқәызбақәо рацәахеит, иацы ицәҕяз, иахьа ибзиоуп хәа ихампхьазар ада цсыхәа змақәамгыы кәлеит. Урт зегьы апстазара ихатцанахәо обиективтә тагылазаашьақәаны хрыхәапшлароуп, ихадаҳ-кылароуп, ацәҕеи абзиеи реилыргарагыы ҕыцла харзыкә-палароуп. Убарт амџакәтцара ҕыцқәа хәа зызбахә сы-моу ируакыуп даҕазны еипшымкәа иахьа гәаартыла, аргам, ихтны ацәажәара азин ахьхауз. Аха аиаша ххәозар, хуаажәларраҕы макьанагыы ирацәаџуп уаанзатәи аусушьеи, анхашьеи, аизыҕазаашьақәеи ринерциа изацәымцац. Ихтны досу игәы иаанаго дацәымшәакәа ахәара астиль макьана цқьа хуаажәларра иаламтәац, ихаламџыц, хамышыцылац.

Уаанзатәи астиль шышылаха макъана ашьатақәа гәгәоуп. Аамта акыр аеапсахъеит, хуаажәларра адемократизация азурахъы ахы хоуп. Хара апсуаагъы аамта хаттамхарц хтахызар, ааскъатәи хтоурых азы иказшьарбагаз агха-цхақәа раныхра, рапыхра хахыццакыроуп. Хажәлар рыпстазара еигъхарц, цхъака ицарц азы урт агха-цхақәа гәгәала иахпырхагоуп, уаф дрыхъашоит, имартдоуп. Аиаша хәалатәуп ихыбжа-фьбжаны акәымкәа, инагзаны, инткааны, аргама. Аиаша нагзаны ахәара анадымыз, хатстазара еиуеипшым аганкәа рфы агха дукәа аныказ, еихаразакгъы еиуеипшым анегативтә цәыртцрақәа ххапаны ханыказ, урт цәырганы рапыхразы ақәпара ацымхәрас, ианыртцәахуаз, ианхәытцаргәоз, зегърыла кашырроушәа, хайқәышәшәа хакәоушәа, алапшхырцагақәа анхархәоз, акәтагъ былгәоит хәа ханыржәоз аамта цахъеит. Агәра сгоит уи шыта фәахәыра аиурангъы ишыкам. Аха зегъ дара роуп, афьц еизыказашъақәа аиааира нагзаны иргарц азы макъана акыр ақәпара атахыуп. Ихәосхәоу аамтақәа ринерция макъанагъы амч шамоу лымкаала уафы ибартә икоуп иахъатәи апсуа литература атагылазаашъа уаназхәыцуагъы.

Хлитературафы ацәгъеи абзиеи реилыргара, досу афымтақәа идеиатә цакылеи сахъаркыратә кәзаралеи изыпсоу ала, обиективла рыхә шыаны ртыц рзалхра иадхәалоу азтцарақәа жәпакы еикәлацәаны, игәыгәтажъны икоуп. Ипсыгеу идеиатә сахъаркыратә кәзаралагъы рацәак зыгыдра харакым афымтақәа амцхә ихарччыланы ианхарехәо ыкоуп, ма ус баша фымтрала ханавсуагъы убап. Урт обиективла реилыпшаара зегъ реиха изыхәтоу иабстрактү апхъаф иакәымкәа, иконкрету акритика ажанр шакәу зегъы иаадыруеит. Акъыпхъ афгъы, еиуеипшым аизарақәа рфгъы хакритика еитцахоуп, итыгатәуп хәа ахәара агзам. Аха ес икалалакгъы тцәа змам амзызқәа ирыхъаны ари иааипмыркъазакәа игәцараклатәу, ианагъ ирцыхцыхлатәу ажанр элеитцахоу мачзам. Инеикәтца-ааикәтцә акәымкәа, уи атагылазаашъа айгътәразы радикалла уск азызбатәуп. Акритика еитцахоуп хәа ехырцәажәашақә акәымкәа гәык-псыкала хлитература хазыказар, уи знапы алакыу зегъы итцегъы активла, досу илшо, дызмароу ала игәцаракны аусура хәхәтоуп. Иахъа уажәраанза ахра зуаз, хәазхәоз астереотипкәа рыбгалатәуп, урт иртытлатәуп. Афымтақәа ирызкны аки-аки еифәгыло,

ацхьафцәа еиуеипшым ргәаанагарақәа, урт рмаршәа клатәуп, хатырла ирызныкәалатәуп. Абжьаратәи ацхьаф алитература зегь реиха изызыкытәкьоу ацхьаф игәцарамкра, уи ибжьы азымзырфәа, уи интерескәас имоу рыгәхьаамкра ашәкәыфцәа акритикгы азин рымазам.

Агәра ганы сыкоуп иахьа ацсуа литературатә критика жанр ағы итцегы еигыны, кәғиарала аус зурц зылшо, иазыкатоу ауаа мачымкәа ишхамоу, аха аиҭекаареи, аигәныфреи, аилибакаареи хагыуп, бжеихангы ххатәи интерескәа хзырхыхәхәом.

Алитературағы имариоу жанр ыказам. Уи идыру, еилкаау усуп. Аха акритика ичыдоу ауадафракәеи акәаматцамарақәеи ацуп. Убри акнытә ари жанр ағы аус зугеи ашәкәыфцәеи рыбжьара атакпхыкәра згым аибашахатрақәеи ахатыр-еикәтцареи ыказароуп. Мап накәха, иагафы иага ало-зунг цшзакәа рхәаларгы, акритика еиҭахәашьа амамкәа иказаауеит. Уи ианагь ицәалашьшы иаанымхаларц азы цьара еиха иманшәалоу, аперспектива змоу формақәак цшааны ахархәара рыталатәуп, еицымкрадагы ахылацшра атахыуп.

Ацсуа литературағы акритика зынза иказамшәа, ари жанр ағы азәгы акгы каимтцәшәа инытцә-аатцәыны изхәакәо сышрықәшахатымгы, иахьазы уи хә хғы акыр ишгәыгәтажь, избам азтцарақәа ара ишырацәоугы, акритика абжьы ахынамазца шыкоу еилыскаауеит.

Уаф данышәартә, ичхартә икам асахьаркыратә ҭымта ҭыцкәа (ажәеинраалақәеи, апоемақәеи, ажәабжькәеи, адраматә ҭымтақәеи, аповесткәеи реизгақәа, ароманкәа ухәа) акатахәа акыпцх заарханы итытца, досу ирықәнагоу апропаганда ахьыргоуа. Урт ргыразак ицәгьоума, ибзиоума изакәызаалак ажәак рхымхәаазакәа ус иаанханы икоуп иказамшәа. Уимоу, азәы идамзаргы ацхьаф дызмоукәо, ацхьаф дыззымпшаакәо ыказаргы алшоит цкьа еилкааны ихамам акәымзар. Акритик хәа хазҭеугы ажәфан акынтәи зәыр дылбаахуама, акритик ихзымзаргы, аинтеллигенция иреиуоу, аусуцәеи, анхацәеи, еиуеипшым егырт азаанатқәеи ирхатарнакцәоу хара ацсуа цхьафцәа абаскак хашәкәыфцәа гәеизыкарала хыхьырзыкоу уафы ицьеимшьарц, уафы игәы иалымсырц залшом. Алитература аҭиара ашәкәыфцәа има-

цара иусым, апхьафгы далахэзарами. Мамзарггы хмилаттэ литература алахьынтца рацэак агэхьаа хкыму, доухатэ малк ахасаб ала изыпцоу, рольс инанагзарц иалшо цкъа иахзеилымкаауоу, мамзарггы нигилисттэла хазыкоу?

Иахьа апсуаа, шамахамза, зеггы атцара рymoуп, афрей апхьареи ззымдыруа мацфуп. Нас хмилаттэ литератур-ра иапхьо, айхьзаракэа иреигэыргьо, апсыгеракэа хьааз-го, интересс измоу змачузеи? Иаххэап, алитераторцэа ракэымкэа хакьымк, ма нцънырк, ма колнхафык, ма усуфык ухэа азэы апсыуа литературатэ рфеиамтак дапхьаны, уи иазкны игэаанагара акьыпхь афы ианыло, ус еипш икоу ахцэажэаракэа традицианы изыкамлозеи? Ус еипш атради-циа ахьыкам азоуп еихаразак апсуа пхьафцэаггы мацуп хэа сзырхэо.

Иарбанзаалак ашэкэы акьыпхь аарханы иантытц, ма ицэгьоу, ма ибзиоу акы иалаказар акэхап, апхьаф ихэартоу, изымдыруа акы ианамхэо икаларым. Нас изалымшахары-зеи урт итытцуа ашэкэкэа еипкааны знык, цьарак иадам-зарггы бжытгала рыхцэажэара? Насггы апсыуа шэыкэкэак азэггы имыхэхэзо еикэтыц амагазинкэа рфы шыкэсыла икэханы изыкоузеи? Зыхцэажэара иапсам ашэкэы тытцуеит хэа сгэы иаанагом, ус акы ыказарггы, аргма ихэатэзами, изаазарызеи, изцэаазода, ианбанзеицэаазо?

Арт азцэаракэа рфы дара хашэкэыфцэа рхатакэаггы авба зутақэаша мацзам. Шамахамзар, азэы ифымта иазк-ны даеазэы акьыпхь афы дыкэгыланы компонентла, оби-ективла иагыу-иабзоу ирызкны игэаанагара ихэо дубазом. Ас зеггы хнеихэапшы-ааихэапшуа, инеикэтца-ааикэтцо, хашэкэыфцэаггы уатцэынза иахьа ус хнеилап хэа ргэы иаанаго, досу иагэра икэыршэны, иитахыу, ишитахыу ифуа, ишитахыу икьыпхьуа, апхьафцэа рдоухатэ тахракэа рыгэхьаа имкуа, еиха-еиха итакпхькэра лакэуа, икаитцо зе-ггы татапшытцэкьоуп хэа дгэыгуа, апхьафцэеи иареи рыбжьа-ра еиха-еиха аконтакт, аимадара, аилибакаара, айгэныфара ицэызуа днеилар, дышпакало? Ас хаикэыпшыыхаа хабанзацо, ханбанзацо? Хлитература иагыу иабзоу хамбазошэа хзыкаларызеи?

Ара хыхь сара икастцаз згэатаракэак пхьафык изеипш-цэоуп, зеипш ажэала мацара ихэоуп хэа дрыхэапшыр

ҕалоит. Аха аңсуа литература маңк иадамзаргы издыруа, сызлацаажэо азеипш контекст гәнимкыларц, сажэа ахы ахьхоу еилимкаарц залшом хэа сгәйҕеит. Ара зеипшла исхэакэаз аңша ишысҕанамгалаз агэра хзырго афакткэа зака утахыу ыкоуп. Урт рахьынтэ конкретла акы затцөык сазаатгылар стахыуп. Изакеу уи ауп, атыхэтэантэи ҕажэа, ҕажэиҕэаба шыкэса рыһнутцкала итрыжхьеит иреигу хэа ипхьазоу аңсуа поетцэеи, апрозаикцэеи, адраматургцэеи азэыры рацтамтакэа реизгакэа. Убас еиуеипшым аамтакэа рзы итрыжбит: Дырмаит Гәлиа, Самсон Чанба, Андреи Чочуа, Иван Папаскьыр, Миха Лакрба, Заз Дарсалиа, Шалуа Цыицба, Чичико Цьонуа, Кыршыал Чачхалиа, Баграт Шьынкэба, Иван Тарба, Алыкьса Гогэуа, Нели Тарцха ухэа иреигу рөымтакэа реизгакэа. Урт аизгакэа ҕ-томкны икоу убап, хца, пшьба, хэба том икоу убап. Иара убас зөымтакэа иалкаау реизгакэагы шәкәык-шәкыкны итзыжкэазгы маңызам.

Сара иахьынзаздыруала, аңсуа шәкәыҕцэа зөымтакэа реизгакэа итыжтэуи, иантыжтэуи, иштыжтэуи, атыжра разырхиара зыхэтоуи ухэа хазы зцаараны икэыргылары, инартбааны, такцыхкэра харакыла акьипхь аҕы азэ дахцаажэо, еилирго, ишэо, изо исымбац. Арахь иара ихэычу, агэцарамкра зыкэнагоу зцаарак акэны иказам. Цкьа ххаҕы иааганы хазхыцыр стахыуп дарбанзаа-лак ашәкәыҕы ирҕеиамтакэа реизга атыжра (иалкаау ишымтакэа шәкәыкны акэзааит, акы инеиханы атомкэа рыла акэзааит) хатэ усны, баша-машак акэны ишыкам, инартбааны ауаажәларратэи акультуратэи цак ду ама-зарц шахэтоу, иагышамоу. Ашәкәыҕы ирҕеиамтакэа ре-изга атыжра данаңсаха, уи чыдала ахатырқәцара иана-шьахеит, ажәлар инартбааны деицырдыруа, дрылатэаны дкалеит, ишымтакэа ирыцхьалакгы доухала ддырбеиоит, ауаатөыҕсатэ казшыа бзиақэа илараазартэ, исахьаркыратэи иестетикатэи гьамакэа шыақәдыргылартэ, ихараркыртэ икоуп хэоуп иаанаго. Ашәкәыҕы ирҕеиамтакэа реизга атыжра иаанаго, иатцанакуа рацазоуп, амилацтэ доухатэ культура арбеиаразы алагала ду, уаанза ирзымдыруаз, иҕычу, асахьаркыратэи аестетикатэи хэы змоу ацитцеит, иара ихатагы бзиа дырбо, рахатырқәцара даңсаны дкалеит хэоуп ишыцхьазатэу.

Дарбанзаалак ашәкәыџџы иаццамтақәа еиуеипшым аамтақәа рзы ипсақьаны ана-ара ианкыпхьу даеа усуп. Ускан аеаџра аарыхны, ана-ара еизга-еизганы измоу, аха иааганы эца итазмыпсац анхаџы диеипшушәа дыкоуп. Адунеитә литература аџоурых аџы тџәа змам аџырпштәқәа хџылоит ашәкәыџџәа рхатақәа рыпсы антоу, ипсаанза рџымтақәа реизгақәа анрызтмыжьуа. Уимоу, еиуеипшым амзызқәа ирыхкьаны ианыпслак ашьтахьгы закаџы рапццамтақәа акыр аамта итмыжькәа инхозеи?

Ашәкәыџџы ирџеиамтақәа ирықәнаџоу, ирышьашәалоу системак аџы иааганы, тыжьрак аџы рхы еидкыланы, апхьаџ инапаџы ианимоу хаззоуп. Ускан ашәкәыџџы ихаџрагы еиха уаџы изааигәахоит, игыу-ибзоугы еиха игәникылоит, еиџу-еицәоугы реилыпшаара еиха имариахоит, еиха уаџы ибартахоит.

Рџымтақәа реизгақәа томла ртыжьра ашәкәыџџәа зегы ауапсахыу. Аамтала зны акыпхь рбахьазаргы, аамта иатцазыз, аитатыжьра иапсам аџымтақәагы ыками. Ацәгьеи абзиеи, игәгәоуи ипсыгеуи арџеиамтақәа ианагь компентентла, дыррала, гьамала еилыпшаатәуп, рымаршәа клатәуп, ҟыхалара мацара халагар, хлитература аџиара иапырхагахоит акәымзар, иацхраауахәа изыкалом. Аитатыжьра иапсоу аамта ипнашәахьоу, идеиатә тцакылеи сахьаркыратә каза-ралей гәыџбарак знымпшуа арџеиамтақәа роуп. Уи ус шакәу зеипшла зегы ирдыруеит, аха ацстазараџы практикала анагзараан ари априпцип еилазго, икәымныкәогы калалоит.

Хара апсуаа хџы ари аус ишакәнаџоу ахатгылара ма-кьана иамамшәа, итышәынтәаланы, такпхықәра харакыла икамшәа избоит. Агәра ганы сызлакоу ала, дарбанзаалак ашәкәыџџы ирџеиамтақәа реизга атыжьра иара ихата игәахәареи икьынцыцреи рыла мацара ихрыкәшаламзароуп, машәыршакә, уи аус иацу атакпхықәра цқьа иззымды-руа ауаа аднамгалароуп. Зегы иреигын неипымкрада уи зылапшхәаа итцзыжьларц зыхәтоу, иааипмыркьазакәа аус адызулалаша чыдалатәи комиссиак алхны иказтгы. Ас еипш икоу акомиссиа иалахәыр ауан Апснытәи ашәкәыџџәа Ре-идгылеи Қырттәылатәи ССР Анаукақәа р-Академиа Д. Гәлиа ихьз зху абызшәеи, алитературеи, аџоурыхи Апснытәи рин-ститут аџтәи атцарауаа рколлективи рхатарнакцәа.

Лымкаала игэцаракны иазныкэалатэуп ипсхёу, иахъа шьта ихалагылам хашэкёыџцэа рырфеиамтақеа еичахарала акьыцхъ разырхиара, ртыжъра аус. Хьи-пси хэа зыпсы тоу рымацара досу рышэкёқеа трыжъуа, ипсхёу ххахарштѳа хёынаххар, хмилаттё культура арбжатар, атджаароупианаго. Уажёы-уажё ласы-лассы зееитазкуа иахъатёи хатстазаарафё ауафё деимырхха дызмоу, ицрыхақёо рацёоуп, тцёа змам ахёыцрақеи аусқеи изтысуеит. Аамтала зны итытцхёу ашэкёқеа рышьталаха, рыцшааха имоур калоит, дышнеи-шнеиуа урт ирызкны игэалашёара цагёыр, гэхъаамкыртас икаитцё далгаргы аеит. Убартқеа ркынтё лымкаала ипсхёу хашэкёыџцэа иахъатёи уатцётёи абицарақеа ирдыруазарц, ирхамыштларц аус еиекаалатэуп, апропаганда рзулатэуп. Ара зегъ рацхъа иргыланы иааипмыркъазакёа урт рфымтақеа бжамырызкёа итыжылатэуп, еитатыжылатэуп.

Сызлацэажёо аус зынза игёыгэтажъуп схёарц стахым, аинициатива ганы акыр ацъабаа адызбалахёу, ипсхёу ашэкёыџцэеи хтцарауаа азёырфеи раптцамтақеа абжъазра иацёнырханы итзыжхёу ауаагы хамоуп. Ара иатыцны исыпхъазоит еицырдыруа акритик, атцарауаф афилологиатё наукақеа рдоктор Хёыхёйт Бгажёба азёырфёи рырфеиамтақеа еизганы, шэкёқаны иштижхёу, иара уиалагы урт абжъазреи ахарштреи ишрыцёнирхаз хгэалахаршёар. Аха макъанагы закафы рырфеиамтақеа аитатыжъра рыхётаны икоузеи! Ианбатёиу, иаххёап: Леуарса Кёытцнией, Къаазым Агёмааи, Алықса Лашёрией рырфеиамтақеа цкъа ацклапшрей ахылапшрей рытаны аитатыжъра рыхётаны икоуижътей.

Дарбанзаалак ашэкёџфёи иапцамтақеа реизга атыжъра амилаттё литературазы, иааидкыланы акультура зегы азы хтыс дууп хэа иахёапшлатэуп, иантытцлак ашьтахыгы, халацёакёа хёаны ихамбазазшёа хрывсуа акёымкёа, ирыгыу-ирыбзоу инартбааны цэажэартахёйс, лацэажэатёйс икахтцалароуп. Ажэак ала, ахцэажэарей азгёатарей атахыуп. Арахъ хара ухэхёапшуазар, ссиршёа хакёуп. Ирейгы хашэкёыџцэа хэа иахапхъазақёо, иаххёап, хыхъ зызбахё схёаз раптцамтақеа реизгақеа ртытцра хамбазазшёа, фымтрала хнарывсит акароуп. Урт атыжърақеа руак иадам-заргы иазкны иагыу-иабзоу зхёашаз статиа жыцэкгы акьыцхъ амбазеит. Ари, хымцада, ииашам тагылазаашёоуп,

изхаразаалакгы иееим фактуп хәа ипхьазалатәуп. Ма арт атыжьрақәа атәамбарей агәцарамкрей зықәнагоу ракәны икоума!

Апхьаф сатаимтцаит хыхь мацк акара сгәынқышәа сахьцәажәаз, ари астатиаггы еыпныхәала сахьалагаз, аха гәалас исымеижьтәи акраатцуан. Ари нахыс ма хамчқәа еилатцаны итцеггы агәцаракрей атакпхықәрей шхәхәтоу инатцшыны иазгәастар стахын акароуп. Зызбахә цәырзгаз азтцаара нагзаны исызбоит хәа гәтакыс икамтцакәа, мацк иадамзарггы уи иацхраауазар хәа агәыгра сыманы тцака Адсны жәлар рпоет, апсуа милаттә сахьаркыратә литература ашьатаркқы Дырмит Гәлиа ифымтцакәа реизга уажәы ааигәа ф-томкны итытцыз сахьцәажәар стахыуп.

Ишдыру еипш, Д. Гәлиа ифымтцакәа реизгақәа зныкымкәа, фынтәымкәа уажәраанзаггы, иара ашәкәыффы ипсы антазггы итытцхьан. 1956–1962 шықәсқәа рзы итрыжьит ифымтцакәа реизга цшы-томкны. Уи еихаразак еиднакылаз иара ипоезиатәи, ипрозатәи, идраматәи рфеамтцакәеи (уртггы зеггытцәкәа ракәымкәа), иеитагамтцакәа ргыраки ажәлар рфы еизигаз, ақьаад ианитцаз афольклортәи аетнографиатәи материалқәа рыхәтаки, илитературатә-публицистикатә статиақәаки ракәын. Ари атыжьра иара инаукатә усумтцакәа (атоурыхтә, аетнографиатә, абызшәадырратә) жәпакы агын, ианымлазеит. Итытцхьан иалкаау ифымтцакәа реизгақәа апсышәала анафсанггы урышәалей, қыртшәалей ухәа егырт аешьаратә жәларқәа азәырфы рбызшәақәа рахь еитаганы. Аха ара заанатцгы исхәарц стахыуп, макьанаггы акы-фба гха ссақәак уафы иадибалозарггы (уимоу урт агхақәа хәа сара сгәы иззаанагақәо досу ихьыртыпу, исымфатәны тцака иасырбоит), ара уажәы сызлацәажәо ф-томкны итытцыз Д. Гәлиа ирфеамтцакәа реизга уаанзатәиқәа зегь рааста акырза ихатәаны ишыкатцоу. Хәарас иатахызузеи, апхьаф изеилымкаауа хәа дыкам ари еипш ауадафракәа мацымкәа изцу атыжьра ус имарианы, иаалыркәаны, зныккьарала ишыкамлаз. Арт атомқәа еиқәыршәаны акыпцхь разырхиа-рей ртыжьрей рхатә тоурых рымоуп. Адсны аихабыра ина-дыркны ашәкәтыжьыртәи атипографией русзуфцәа ркынза уи иахатцгылаз, цьабаа аду ауаа рацәафуп. Ари аус анагзаразы еиуеипшым акәаматцамарақәа зцу ауадафракәа апыхтәын.

Урт ауадафракэа зегы еикэысыпхызоит хэа салагом. Аха уеизгы акык-фбак разгэатара ахэтоуп хэа исыпхызоит.

Зегь рапхэа иргыланы еиуеипшымыз аамтакэа рзы Д. Гэлиа ифымтакэа акыпхь збахызгы, изымбацыз хэа акрыказаргы ипшаатэын. Акыпхь збахыз рахынтэ икоуп алатин алфавит шыатас измаз апсуа нбан ала икыпхьу, икоуп акыртуа алфавит шыатас измаз апсуа нбан ала икыпхьу. Урт рыпшаара анафсгы, ихфылаатэын, иахьатэи ханбан ахь ииагатэын. Абри мацарагы имариоу усзам.

Атомкэа акыпхь разырхиаразы азэи-фыцэи рымаца-ра рахэымкэа гэыпчык атцарауаа адыпхьалан. Апхыза ари атыжыра аидеиа цэыртцит Д. Гэлиа дийжэтеи 100 шыкэса атцра азгэатараз аиубилеи мышкэа реазыкатцараан. Уи 1974 шыкэсазы акэын. Ишдыру еипш, ускан Апсны иахьабалак, уи антытгы инартбааны хтэылафэ ныхэа дук ахасаб ала апсуа жэлартцеи лаша ииубилеи азгэартцит. Уи аиубилеи Д. Гэлиа имацара изкны хэа акэымкэа, иааидкыланы апсуа жэларткультура зегы азы игэыргьаратэ хтысны, ныхэа дуны имфапысит. Уи аламталаз (1973 шыкэсазы) Акэа апсышэалеи, урышэалеи, қыртшэалеи итытцит Д. Гэлиа исахьаркыратэ рфеиамта хадакэа (иыпцшаахыу иажэеинраалакэеи, ипоемакэеи, иажэабжь кьафкэеи, ироман «Камачычи», идрама «Анауркэеи») еидызкыло аизга.

Уи аиубилеи иадхэаланы икатцаз аускэа рацэан, еифкааны, ибзианы имфапысит. Д. Гэлиа ипстазареи ирфеиамтакэеи ирызкны, ихэартцаз, илахэыхыз акыр аизаракэа, ахэылпазкэа, анаукатэ сессиакэа ухэа мфапыргеит акалакькэеи ақытакэеи рфэ, агазеткэеи ажурналкэеи апсышэала, урышэала, қыртшэала ухэа хыпхыазара рацэала астатиакэеи апоет хатала дыздыруз еиуеипшым ашэкэыфцэеи атцарауааи ргэалашэаракэеи ркыпхьит. Иара убри ашыкэс азы хыпхыазарала имачымыкэа ашэкэыфцэеи атцарауааи адгыланы ифымтакэа реизга том рацэала итрыжыртц рызбеит. Арака иатцшыны ихэатэуп ас еипш атыжыра хымпада ишахэтаз, ишахтахыз. Иахьатэигы, уатцэтэигы абицаракэа иааигэаны рнапачы ирымазароуп Д. Гэлиа ирфеиамтакэа зегы зну ашэкэкэа. Урт арфеиамтакэа хара хмилаттэ культуразы ианагы ипшыоу доухатэ мал дуны иказаауеит, Д. Гэлиа ихьз акэзар, уи апсуа жэларткультура афеиара иасимволны иказаауеит. Ари на-

ба, В.Б. Агрба, В.В. Дарсалиа, Ш.Хь. Салакаиа, Л.П. Чкадуа, Гь.А. Зизариа, Ш.Д. Инал-ипа, В.Е. Кэарциа.

Излаабо ала, зызбахэ сымоу атыжьра иадхэалоу аус хад – еикэыршэаны атыжьра азырхиара – знапы ианыз ауаа реихарафзак Кырттэылатэи ССР Анаукакэа р-Академиа Д. Гэлиа ихьз зху абызшэеи, алитературеи, атоурыхи Апснытэи ринститут афы аус зуа атцаруаа роуп. Гь. Гублиа ари аинститут афы аус иуам, аха ишдыру еипш, уи хмилаттэ литературара ашьатакфы ипстазаареи ирфеиамтэи ибзианы идыруеит, иара изкны амонография авторс дамоуп. Уи амонографиазы Гь. Гублиа ианаршьахьеит Д. Гэлиа ихьз зху Апснытэи Ахэынтқарратэ премиа.

Ихэатэуп атомкэа еикэзыршэаз рнаука-тэ-тцааратэ планкэа ишырнымыз, досу рыпланкэа рхыхь ишықартыз. Ииашоуп, ихакыуп, уимоу асимволтэ такы атаны уафы дазхэыщыр калоит Д. Гэлиа ирфеиамтакэа еидызкыло арт аф-томк еикэзыршэаз Апсуа институт афэти атцарауаа ахьракэу. Ииашоуп, ихакыуп, избанзар, Д. Гэлиа ипстазаара агьырак абри аинститут иадхэалан, акыр шықэса инеипынкыланы абрака аус иуан. Академик Н.И. Марр инициативала уанза еифкааз Апсуа бызшэеи алитературеи р-Академиа шыбатас икатцаны, 1930 шықэса май 21 аены ихыртит Апсуа бызшэеи алитературеи ирызкыз анаукатэ-тцааратэ институт. Уи аинститут анеифеыркаа пытракгы Д. Гэлиа адиректор ихатыпуафыс дыкан. Убри инаркны иара ипстазара атыхэтэантэи амшкэа ркынза ирфеиаратэи инаука-тэи усура абри аинститут афы имфапысуан. Уи аахыс аинститут ахьыз акырынтэ ирыпсахкэахьеит, уажэшьта, акыр шықэса раахыс иара Д. Гэлиа ихьыз ахыуп. Арака хьахэа-цахэарада, кэанызанрада ихэалатэуп зызбахэ сымоу атомкэа реикэыршэафцэа рнапы злакыз аус такпхыкэра харакылеи, бзиабаралеи, дырратцаулалеи ишазныкэаз. Имыцхэарым хэа сгэы иаанагоит ииашаны, иакэнаганы, ипшьоу доухатэ мал дук шакэу рхафы иааганы амаршэа кны икартцеит схэар. Иаргы, хымпада, ирыкэфеиет.

Арт аф-томк антытц ашьтахь апхьаф дхабы-хацо Д. Гэлиа ифымтакэа абазбари хэа анахь, арахь пшаатэыс имазам. Ари атыжьра иабзоураны Д. Гэлиа ифымтакэа еизакхеит. Иара злахэартоу рацэазоуп. Даеакы акэым, хазустада хара апсуаа,

иаххызуеи, иахтцыхәоузеи, жәйтә тоурыхс ихәмоузеи, ағәтә аамтазы хлахынтца шцакоу хәа азтаара уафы изықәгылар калоит. Ас еипш азтаара ззықәгыло ауафы зегь рацхәа Д. Гәлиа исахьаркыратә рғиамтақәеи инаукатә усумтақәеи еидызкылаз арт аф-томк аашьтыхны дрыцхьар, иархәо тцаамам.

Цабыргыуп, иахьа шыта апсуа литература акыр цхьака ицахьеит, апсуаа ржәйтәи рғәтәи ртоурых иазкны акыр атқарқәа наукала итызтаауа ашәкәкәагы мацзам. Аха зегь дара роуп, апсуа жәлар рфыратә сахьаркыратә культура атоурых ағы Д. Гәлиа ианагь иалкаау ичыдоу атыц изалхны иказаауеит. Иара иоуп хмилац афыратә сахьаркыратә культура апхьаза агара зыртысыз, ашыапы иқәыргылыны амца азылызхыз. Д. Гәлиа ифымтақәа ианагь хмилацтә хдырра дырғыхоит.

Апсуаа ртеицәа рахьинтә Д. Гәлиа дзығурцшыша, идукылартә икоу ажәйтәзатәи анарттә фырхатцаратә эпос ахадаратә хағы Сасрыкәа затцәык иоуп. Ахьтеи ауеиа баапси тацкәымк иакараны еиларцалаз, апсра ихықәгылаз цшыынцажәи зежәфык иашьцәа реиқәырхаразы Сасрыкәа ихәала аетцәа шаша ажәфан икыдцаны ишылашьтыз, уи ала иашьцәа амца цхара шырзааигаз, рыцсы шеиқәаирхаз еипш, апсуа жәлар рмилацтә культура аиқәырхаразы, арғиаразы, адунеи ахсаала азынжьаразы Д. Гәлиа икайтцаз афырхатцарада даеа хьзык узатом. Аха Сасрыкәа дтоурыхтәым, дреалтәым, ажәлар рсахьаркыратә хытхәаа нашана иазбаз епикатә фырхатцоуп. Д. Гәлиа дыдгьылтәын, дреалтәын, аха Сасрыкәа еипш ихы ихарштны, ижәлар рымшхәы бзазара аигьтәаразы ақәцара насыцсгы, разкысгы изыцхьазоз, уи ада даеа насыцки разкыки ирышьтамыз уафын. Иара уанизхәыцуа, Сасрыкәа еипшу адемиургцәа хәа изышьтоу аепикатәи алакәтәи жәйтә культуратә фырхацәа рхағсахьақәа угәлаиршәоит, ассоциацияк ахасаб ала урт ухдыррағы иааиуеит. Д. Гәлиа аринахысгы еицакра зқәым, апсуа жәлар зымцсахуа доухатә тыргәаны дрымазаауеит. Иреигьу иара иаптамтақәа аамта иазыркандазом, рактуалрагы ыззом. Д. Гәлиа ихаан хьаас имаз, дзыргәамтцуаз азтаарақәа жәпакы иахьагы итцарны иқәгылоу мацзам. Арт ажәақәа еизаданы ус баша исхәоит хәа азәы игәы иаанамгарц азы ғырцштәы

заттәык иадамзаргыы иагазар сҭахыуп. Уи аҕырцштәы хәа сызҕу, иара ижәлар гәакыа ржәытә бызшәа, апсуа бызшәа амырзра, арҕиара дазыкәцон. Иаакаитцоз зегы абри аиде-иа (апсуа бызшәа амырзра, арҕиара аидеиа) иазхәан. Тема дууп, хаз чыдала аттдаарагы иапцоуп Д. Гәлиа апсуа бызшәа айкәырхаразы, ахьчаразы, арҕиаразы икаитцоз ухәа кон-кретла аилкаара. Уи азтдаара иахыагы иахзыкәгылазами? Иара ҕырцштәыс дкәтцаны иахыатәи абицара иаиуоу апсуаа зегы иҳахәтазами ижәытәзоуу хбызшәа хазына, хбызшәа ссир ахьчаразы хәкәпаларц? Мамзаргы иара иахыа ахьчара атахзами, изцәахәхьчаша ыказами?

Ара сызлаңажәо азтаара иадхәаланы иахгәалахаршәап 1919 шыкәсазы Д.Гәлиа иифыз ажәеинраала «Исабыргәузеи шыта сара!...». Уи ажәеинраала ускан икәнаргылоз, изыз-кыз азтаара иахыагы ипроблеманы, уимоу, еихагы итцарны иахзыкәгылазаны. Иахыатәи абицара иатцанакуа иахәтәзаны хпоед ду ари иажәеинраала хәпханы, ххәґы иааганы, мөакәтәгас икәтцаны, хбызшәа хәтыр ақәахтцалар, хабла чыц еипш иахычалар? Ажәеинраалаґы зызбахә хәоу аперсонаж Назхара еипшқәоу ыкәзаны иахы. Сәташәымтцан, шәара шәшыкоу сыздырам, аха ари ажәеинраала сапхыацыпхыаза, сазхәыццыпхыаза иахыатәи Назхараа еицрыпсса сыбла иаахгылоит, мамзаргы, иаархәны, иахы апсуа бызшәа затәазымшыо, атәым бызшәакәа рдырра мацарала зыґырызго апсыуак даазбацыпхыаза ахачахәа Д. Гәлиа ари иажәеинраала аасгәалашәоит. Иара кыәґуп, жәохә цәахәа роуп икоу, шәааи, иахгәалахаршәап:

Исыбаргæйзеи шыта сара,
Сычкæын имоуп атцара,
Дацхъоит, дыфæуеит изхара,
«Динтеллигентхеит», сгæацацха,
Иан дикæыхшоуп, Назхара!..

Ацсны даазейт, дацсыуоуп,
Цсышәак ихәашам, дацпагыоуп.
Атәым бызшәакәа дрызкәзоуп,
Тәыми ҟнатәи ейхтнитцоит,
Иан дикәыхшоуп, Назҳара!..

Атәымуаа рзы дгәыбылѡуп,
Иашьцәа рзы дыцәгәауаѡуп,
Ацара азыхәан дцәагәаѡуп,
Дургәыбзыгыр, дшәахәаѡуп,
Иан дикәыхшоуп, Назҳара!..

Дарбанзаалак ашәкәыѡы иапцамтақәа ртыжъраан, урт реикәыршәаразы, реишьтагылашьазы иѡоуп уаѡ дзыкә-ныкәаша еиуеипшым априпципкәа. Еихаразак мѡакәтцагас икартцалоит арѡиамтақәа рхатақәа кәзшьақәас ирымоу азгәатаны (ржанртәи, рсиужеттәи, ртематикатәи ухәа аилзаашьақәа иазхәыцны). Ара зызбахә сымоу Д. Гәлиа иѡымтақәа реизга ф-томкны ртыжъра академиатә хәа изышьтатцәкьоу акәым, аха уи акыр иазааигәоуп. Уаѡы ибартоуп уи айкәыршәаѡцәа акрызтцазкуаны хәа иѡоу ашәкәыѡы, атцарауаѡ иапцамтақәа акгы аган ахь иава-мыжкәа ари атыжърафы рхы еидыркыларц ишашьтаз. Арѡиамтақәа цъара иалкаау системак афы раагаразы, рыцхъаразы, ргәынкыларазы иманшәалахарц, жанрла ре-ихшара априпцип икәныкәеит. Уи ара, хымпада, ииаша-ны икартцеит, еигъу, еиха иманшәалоу пиприпципуп хәа иупцхъазартә иѡоуп.

Ишдыру еипш, Д. Гәлиа дыпрозаикын, дыдраматургын, деиҭагафын, дцарауафын (дбызшәадырфын, детногра-фын, дтоурыхтцәафын, дфольклористын, дыртцафын, еиха инартбааны иаххәозар, дыркафын), дпублицистын. Абарт зегъы рфы иара ишьта гәгәала ианитцеит, иахьабалак зегъы рфы алагала кәиматқәа кәитцеит, абарт ргыракгы адсуа милаттә ҫыратә культурафы ихацзыркыз иара иоуп.

Д. Гәлиа иѡымтақәа реизга ф-томкны итытцыз ирныле-ит иоригиналтәу илитературатә сахьаркыратә рѡиамтақәа инарываргыланы иеиҭагамтақәагы, инаукатә усумтақәеи, ажәлар рфы ианитцаз аҭапыцтә рѡиамтақәеи. Иара убас Д. Гәлиа ихатәы бызшәа, адсшәа анаѡсгы ибзианы иды-руан аурыс бызшәеи акыртшәеи. Урысшәала пымкрыда дыѡуан. Данкәыпшыз инаркны аурыс литература, акульту-ра илаены дықан. Акымкәа-ѡбамкәа инаукатә усумтақәеи илитературатә публицистикатә статиақәеи урысшәала иѡуп. Атомқәа реикәыршәаѡцәагы, хымпада, ииашаны

иара урысшәала ифқәаз иапцтамтақәа апсшәахь еитахгоит хәа иаламгакәа, аган ахыгы инмыжыкәа, иара иишфыз, иишыкыпцхыяз иахьаанрыжыыз.

Атомқәа афбагы еиштаргыланы итрыжыит 1981–1986 шықәсқәа рзы.

Мач-сачк ирыгқәоу ыказаргы, досу атомқәа еибытоуп анаукатә згәатақәа рыла, апхьажәақәа змоугы ыкоуп. Ака-кала иаартны хрыхәацшып дара зеипшрақәоу, ишеибытоу, еиқәыршәашьаси еилазаашьаси ирымоу аабап.

Актәи атом еиқәдыршәеит, азгәатақәагы рфит афилологиатә наукақәа ркандидатцәа Гьаргь Гублиеи Владимир Атнариеси. Атом аатүеит афилологиатә наукақәа ркандидат, адоцент Шоҭа Салакаиа Д. Гәлиа ифымтақәа реизга ари ф-томкны еиқәыршәоу иазеипшны, апоет ицстазареи ирфеиамтеи азеипш ххәаа рзызуа истатиа неитцых ала. Ашәкәаҕы уи астатиа «Апхьажәа» ахьызцаны икатцоуп, апхьажәа фынфажәи бжыба дакыа амеханакуеит.

Д. Гәлиа ицстазаратә мөеи ирфеиамтақәеи ханхәычқәоу инаркны иахцоит, дара ирызкны амонографияқәеи, адиссертацияқәеи, хыпхьазара рацәала астатияқәеи рыфхьеит. Урт хрыпхьахьеит, уажәшьта уеизгы-уеизгы иҕыцу ахәара уадафуп. Убри акнытә ара уажәы сзыхцәажәо атом иану «Апхьажәа» иҕыцу исанахәарызеи хәа пхьафыкгы игәы иаанагар калоит. Аха ус еипш азнык азы угәы иаанагазаргы, ишиашам еилукаауеит «Апхьажәа» цкыа уазхәыцны, угәы адкыланы уапхьа уҕыноухар. Убри акнытә уи мачк иадамзаргы чыдала азаатгылара иацсоуп, иагьахәтоуп хәа сгәы иаанагоит.

Сара сыхәтаахьала, пхьафык иахасаб ала, Ш. Салакаиа ифымта ари «Апхьажәа» ахәшьара харакгы иацсоуп, уимоу, Д. Гәлиа изкыу иреигы аусумтақәа рахь ипхьазатәуп хәа сгәы иаанагоит. Уи атцакы ухәару, аиҕкаашьеи акомпозициеи ухәару, афышьа астили абызшәеи ухәару еихышәеизышәаны, аки-аки тибаго икатцоуп. Хшыфзышьтрала цкыа уазхәыцны уапхьар ижыцәза икоу монографияк (амонграфияқәагы иакыуп, ифбоуп) аидара шьтнахуеит ухәартә икоуп.

«Апхьажәа» ус баша уалбагак ахасабала инықәшьны ифу акы акәзам. Ифашьазом уи автор Д. Гәлиа ицстазареи

ирѐиамтѐи алкааны, хазы иргыланы акѐымкѐа, апсуа жѐлар ржѐйтѐи рѐатѐи тѐурых иадхѐаланы, апсуаа рзеипш тѐурых аконтекст иагѐыларгыланы дышрыхѐапшуа. Апсуа фольклори алитературеи рақтуалтѐ зтѐарақѐа ирызкны Ш. Салакаиа иѐхѐеит амонографиякѐеи хыпхѐазара рацѐала астатиакѐеи. Аха егъырт иѐымтақѐа урмыпхѐацзаргъы, абри «Апхѐажѐа» мацарагъы агѐра унаргоит иара автор иахѐатѐи асоветтѐ литературадырратѐ наука иакѐнагоу аквалификация хараки алитератратѐ гѐама бзиѐи змоу, апсуа литература, лымкаалагъы Д. Гѐлиа ипстазаареи ирѐиамтѐи тызтѐахѐоу, ибзиазааны издыруа, обиектив-ла ахѐѐажѐашѐагъы иакѐшѐо азѐы шиакѐу. «Апхѐажѐа» азы иказшѐарбагоуп академиатѐ стиль. Ари астиль автор машѐыршақѐ акѐымкѐа, иакѐнагоны, уи ара еиѐа ианаалонны, иатахны иѐоуп азы иалипшааит, иаликааит.

«Апхѐажѐа» Д. Гѐлиа ипстазаратѐ мѐеи ирѐиамтақѐеи ирызкны акыр ихатѐаау, еизакыу аинформация инатѐит апхѐаѐ. Аха уи мацарагъы акѐым аус злоу. Ихадароу апсуа жѐлар ркультура аѐиаразы Д. Гѐлиа ауникалтѐ роль инаигзаз зеипшроу, уи идоухатѐ тынха ипшѐоу акы акѐны ишахѐапшлатѐу, иахѐатѐигъы, анаѐстѐигъы абицарақѐа рыблачып еипш ахѐчара, ахызара шрықѐнагоу унарбоит. «Апхѐажѐа» даѐа зныкгъы агѐра хнаргоит Д. Гѐлиа ирѐиаратѐ дунеи здыруа ауаѐы доухала дышбеиахо, иреигъзоу ауаѐытѐыѐсатѐ цѐаныррақѐа шизнартысуа.

«Апхѐажѐа» автор Д. Гѐлиа ипстазаратѐ мѐѐа азеипш ххѐаа аныкаитѐа, ашѐтахъ аки-аки еишѐтаргыланы, еипкааны дрыхѐѐажѐеит уи ипоезиатѐ, ипрозатѐ, идраматѐ рѐиамтақѐа. Апхѐаѐ аориентация иаша инатартѐ иреигъу, иказшѐарбагоу, зидеиатѐ тѐакы бзиѐи зсахѐаркыратѐ казареи еицакра зкѐум арѐиамтақѐа гѐама бзиала иалыпшааны, урт хатабзиара хадақѐас ирымоу ихѐеит. Ёырпштѐыс иаахѐгозар, хѐарас иатахызуѐеи, Ш. Салакаиа диашоуп Д. Гѐлиа ипрозатѐ рѐиамтақѐа рахѐтѐ чыдала ажѐабжѐ «Атѐым жѐѐан атѐакеи» ароман «Камачычи» дахѐырзаатгыло, урт ирыдхѐалоу азтѐара хадақѐа еилыхха иахѐыхѐо. «Апхѐажѐа» автор арт арѐиамтақѐа ус баша аушѐақѐ ирѐхѐазом, итѐаулоу асахѐаркыратѐ анализ шѐатас икатцаны ирыхѐтѐоу, ирықѐнагоу атѐып рзалихуѐит, ирыхѐтѐоу ахѐшѐарагъы ритѐит, акык-ѐбак

ирымоу апсыгерақаагы ртәы мзакәа, апхьаф агәра игартә ихәоит.

«Апхьажәа» автолр хымпада диашоуп ажәабжь «Атәым жәфан атқа» бафхатәра дула ифуп хәа аназгәеитә, ииашаны ихәоит уи хмилаттә литератураҕы ицәыртәра дуны, канзара ақәымкәа ишыкоу.

Диашоуп Ш. Салакаиа «Атәым жәфан атқа» иазкны абас еипш алкаа аныкаиттогы: «... Ихрестоматиатәны икалаз, хәычи-дуи зегь еицырдыруа ари ажәабжь ссир иахьа уажәраанзагы иара злафу жанр ала апсуа литература зегьаҕы иреигьзақәоу арғиамтақәа ируакыуп. Уафы иааңеимшьарц залшом, жанр ғыц ахы зкыз рапхьазатәи афымта абасеипш автор иахьикәманшәалахаз!» (ад. 33).

Ароман «Камачыч» иазкыу адакьақәагы иахьатәи алитературадырратә наука афазара инақәыршәаны икацоуп. Еилыхха, насгы ииашаны ихәоуп ари арғиамта ишьтнахуа атема хада зеипшроу, идеиатә тқакыс иамоу, ахадаратә персонажцәа зустқәоу, урт реизыкәзаашьақәеи реиғыхарақәеи аарпшышьас ирымоу, иаидкыланы афымта сахьаркыратә хатабзиарақәас иамоу.

Абас ала, «Апхьажәа» ибзианы ишфугы, ахәшьара ҳаракы ишапцоугы, еигьындаз, итгегы интқааны ихәандаз хәа сгәы иззаанаго тыпқәагы ыкоуп. Ғырпштәыс иаахгозар, Д. Гәлиа ипстазаареи ирғиамтеи тызтаахьоу егырт атцарауааи акритикцәеи ирыцырғызны Ш. Салакаиагы иазгәеитәит хашәкәыффы ду ирғиамтақәа хадаратә хытхыртаны апсуа жәлар рыбзазареи рфольклори шизыкалаз, уи анафсгы аурыси ақыртәуеи классикатә литературақәагы акыр ишанырыз. Абри азтаара далацәажәауа, Ш. Салакаиа ифәеит:

«Ажәлар рпоезиа инаваргыланы, Д. Гәлиа ирғиаратә усураҕы ицхыраагза дуны иазыкалеит аурыси ақыртәуеи рклассикатә литературақәа ртрадиция» (ад. 19). Ара ихәоу ахшыфтқак иашоуп хәа ақсиомак аҳасабала ҳара апхьафцәа ихадаҳкылахьеит. Д. Гәлиа иара ихатагы ихәақәахьан аурыси ақыртәуеи литературақәа рғиафык иаҳасабала ишьақәгылараан ишыныцшыз. Аха зызбахә сымоу «Апхьажәаҕы» уи атәы изеипшцәаны ихәоуп, артцабыргра итгегы атахын хәа сгәы иаанагоит. Зеипш ажәала мацара ақәымкәа аурыси ақыртәуеи классикатә литературақәа Д. Гәлиа ир-

җеямта конкретла, материала ишаныпшыз, иахьяныпшыз (ус уафы икыртә-ишьтыртә икатәкьазар) аҗырпштәкәа аки-
џеи ирыдамзаргы иагазтгы акырза еигьхон.

«Апхьяжәа» автор ироман «Камачыч» ибзианы дахцәажәеит схәахьеит, аха абракагы ари арҗеямта аамтас иатцанакуеит хәа иипхьязозгы сзақәшахатхом. Иара иџеуеит: «Ароман ахтысқәа мџапысуеит азежәтәи аџажәатәи ашәышықәсақәа рхәааҗы актәи аурыстә револиуция (1904–1905 шш.) аламталазшә» (ад. 7).

Ишыкалаз сыздырам, аха ари ахшыџтак инагзаны уақәшахатхартә ихәам. «Апхьяжәа» автор ароман атекст цкьа издырам хәа авба хазитом. Аха иаазгаз ихшыџтак уеизгы ииашам, избан акәзар, ароман «Камачыч» аҗы ахтыс хадақәа анымџапысуа актәи аурыс револиуция аламталаз акәзам, уи ииаштанеиуаз ашықәсқәа рзоуп. Уаанзатәи ахтысқәа рызбахә ретроспектива хасабла ихәоуп акароуп. Ароман «Камачыч» аҗы имџапысуа ахтысқәа аныкалаз 1905–1907 шықәсқәа рзы Урыстәылан итцысыз актәи Абуржуазиятә револиуциеи 1917 шықәсзтәи Октябртәи асоциалисттә револиуциеи рыбжьаратәи ашықәсқәа рзоуп. Уи ус шакәу ароман ахата атекстгы агәра хнаргартә икоуп, избанзар, ииасхьоу аамтак еипш ана-ара ипсакьаны иалацсоуп 1905–1907 шықәсқәа рзтәи ахтысқәа рызбахә. Инхәыткьа-аахәыткьаны, ицәыр-кьа-цәырасуа апба укыртә ицәыргоуп асоциалисттә револи-уция аидеияқәа рызбахәгы, урт еиха-еиха аилашра ишаҗу, дук хара имгакәангы ареволиуция рхылцыртә ишыкоу апхьяџ дықәнарпшыртә, дазнархәыцыртә икоуп.

Ишдыру еипш, Д. Гәлиа аханатәгы ихатә оригиналтә џымтақәа раптара инаваргыланы асахьаркыратә еитагара аусгы инапы алакын. Иара ибзиазаны идыруан атоурых ду, атрадиция ду змоу аурыси ақыртуеи ухәа алитературақәа ркынтә арҗеямта лыпшаахқәа апсшәахь реитагара атцакы шдуу. Уи ала хмилаттә литература ахәаақәа иртбаауан, ирбеион, апхьяџцәа рлитературатәи рестетикатәи гьама хараикуан. Д. Гәлиа иеитагамтақәа гәгәала иацхрааит егырт әжәларқәа азәырџы ркультуреи апсуа жәлари реигәныџра аус аҗы. Ара зызбахә сьмоу Ш. Салакаиа иџымта «Апхьяжәаҗы» Д. Гәлиа иеитагаратә рҗеиарагы иакәнаганы азбахә хәоуп, иеикәыпхьязоуп уи апсшәахь иеитеигаз арҗеямтақәа

жөпакы, настгы азеипш ажәала акәзарггы, ахәшьяра хара-
кы рытәууп. Убас шакәуггы, Д. Гәлиа асахьаркыратә еитагара
аус ағы икаитцаз мацк иадамзарггы итцеггы инейтцыхны
иалацәажәтәын, конкретла иейтагамтақәа рхатабзиара
зеипшроу, ирыгыу-ирыбзоу цқьа ихәатәын хәа сгәы иаа-
нагоит. Уажәы ишыкоу ала, урт ирықәырзу атыптәкыаггы
маццәоуп, дакыаки бжакиггы ыкам.

Абас акык-фбак автор имоукуыша ахшыфцакқәа шупы-
логгы, сара еитасхәахуеит, «Ацхьажәа» фуп дырра тцаулалей
гыма харакылей.

Иааркыағны акәзарггы «Ацхьажәа» ханахцәажәа ашытахь
хәхәапшып, игәахтап Д. Гәлиа ифымтақәа реизга ари актәи
атом ианылаз закәқәоу.

Атом еиднакылейт Д. Гәлиа иоригиналтә поезиатә рҗиам-
тақәа зеггы еиуейпшым ажәеинраалақәеи апоемақәеи. Уи
еикәзыршәаз акык-фбак рцәыбжыхақәазарггы, ирцәагхаз
калақәазарггы, ргәадкыланы, хшыфзышьтра бзиа атаны
ишыкартаз фашьязом.

Ари атом еикәзыршәаз имфадьргаз апшаарақәа ирыб-
зоураны ианылейт иахьатәи апхьаф уажәраанза изымдыр-
қәоз, инапы ахынамзоз иказ, аха аамтала акыпцхь зба-
хьаз арҗиамтақәаггы мацымкәа. Аикәыршәафцәа ииашаны
икартцейт Д. Гәлиа апсуа милаттә сахьаркыратә литерату-
ра ауасхыр злашьтейтаз, акыркы злаирхәхәыз ифымтақәа
рапхьазатәи аизга «Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи» (Қарт,
1912 шықәса) ибжам-еамны акәымкәа, акыр ихатәааны
ара иахьагғылартаз, ииашоуп, ипсыгеуп, уажәшьята атоурых
иатәуп мацароуп хәа иуцхьазаша жәеинраалақәакгы уи
аизга акнытә ари атыжыра фыц ахь иахьиарымгазггы.

Акы затцәык сгәы иалоу «Ажәеинраалақәеи ахьзыртә-
рақәеи» апхьаза иантытцыз епиграф иамаз атцак ду змоу
апсуа жәлар ражәапқа («Аеы псыр, адәы атынхоит, ауафы
дыпсыр, ажәа итынхоит») ари атом ағы ахархәара ахьамо-
уз ауп. Д. Гәлиа апхьазатәи ишәкәы ари ажәапқа епиграфс
иахьейтаз иханахәо рацәоуп, итцаулоу асимволтә тцакы амо-
уп, «измаанақәоу» рацәоуп, цқьа уаф дазхәыцыр, ухдыррағы
еиуейпшым, итцоуроу ассоциацияқәа узныртцысуейт. Уртқәа
рзымдыруа, ма ирзеилымкаауа иаукахыу Гь. Гублией В.
Атцнарийей. Аха ирызгәаамыгзазар акәхап, ма машәыршақә
ирыцәбыжышәазарггы қалап.

Ашәкәы айқәыршәараан Гь. Гублией В. Атцнариеи акыр апшаарақәа шымфәпыргаз фашьазом. Апоет иапцдамтақәа агазет «Ацсны» адакьақәеи еиуеипшым егырт ашәкәқәеи ирнылахьаз, аха аитатыжьра змауцыз акыр пшааны рхы иадырхәеит. Иара убас ари атом ианылеит Д. Гәлиа илитературатә-мемориалтә музеи афы ишытәу иара ихатә архив ақынтәи иаагоу, иахьа уажәраанза акьыпхь зымбацыз анапылафырақәагы. Уажәраанза цьаргы икьыпхьымкәа икақәази, апериодикатә кьыпхь акәымзар даеа шәкәык ианымлацызи ажәеинраалақәа апхьаф идырырц, иаликаарц, ибартахарц урт рыхкәа рфы дыргак ахасаб ала аетцәа хәычқәа ыкәыргылань икартцеит атом еикәзыршәаз.

Иахьа уажәраанза акьыпхь зымбацыз, ма апериодика зны ианылахьаз, аха уаха даеа шәкәык ианымлацкәа ибжьаханы иказ, иахьатәи апхьафцәа аламала рнапы ахьынамзауаз иказ афымтақәа чыдала ринтерес уафы икыртә икоуп. Ыырпштәыс иаахгозар, урт рахьынтә даараза аинтерес рымоуп «Ацсны» хәа, хыс измоу прозала ифәу алирикатә поема ацыпцтәахакәа. Уи иазкны атом айқәыршәафцәа икартцаз азгәатә излахәо ала, хара еилахқаауеит иара автограф Д. Гәлиа илитературатә-мемориалтә музеи афы ишытәахыу. Апоет уи анифыз ашықәс автограф афы иарбазамзаап. Аха азгәатә авторцәа иашоуп ухәартә икоуп иара атцакы иазхәыцны, уи хасаб азуны, гәыныхәтыстала акәзаргы, Д. Гәлиа ипстазара атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы иифыз акы акәзар калап хәа ахьырхәо.

Д. Гәлиа ифымтақәа реизга ари актәи атом ианылаз арәиамтақәа хыпхьазаралагы ирацәоуп, ртематикатә еилазаашьагы уадафуп, идеиатә тцакылеи сахьаркыратә кәазарылагыеикарам. Урткәазегьыуафдрьзхәыцныиалпшаатәын дара реишьтагылашьазы принципк. Айқәыршәафцәа иалырхит, икәныкәеит арәиамтақәа тематикала ма даеа принципк хәа акәымкәа, хронологиала, апоет досу ажәеинраалақәеи апоемақәеи ианифыз ашықәсқәа арбаны. Даеа принципк икәныкәаргы кәмлози (иаххәап, тематикала еизааигәоу, еикәфызтуа реишьтаргылара), аха саргы айқәыршәафцәа ишыкартцаз еигьуп хәа исыпхьазоит, уи садгылафуп. Афымтақәа ас еипш хронологиала реишьтаргылара еиха изламаншәалоу рацәоуп. Уи апоет ирфәиаратә еволюция

зеипшраз цкъа агэынкыларазы апхьаф ицхраауеит. Аиашазы, жэеинраалақәак аңоу хәа ирытцоу ашықәс аниашам, гәықбара анурто ыкоуп. Ҷырпштәыс иаахгозар, ари атом аҕы ажэеинраала «Караман» апоет ианифыз хәа иарбоуп 1935 шықәса. Уи иашазам. Избанзар, 1933 шықәсазы Д. Гәлиа иалкаау ифымтәқәа реизга ианылахьан, уака ари ажэеинраала хьзыс иаман «Апионер чкәын Караман». Абжьарак афыцъараггы (ускәнтәиггы ари атыхәтхәнтәиггы атыжьракәа) ртекст акоуп, афтыжьракгы рҕы еивыгарахәа акы рыманы иказам. Ус анакәха, ажэеинраала «Караман» 1935 шықәсазы акәымкәа, 1933 шықәсазы ма уаанза иапцоу акоуп.

Ара хзыхцәажәо ашәкәаҕы зегь рацхьа икыпцхьуп (уи, хымцада, айқәыршәафцәа ииашаны икартцеит хпоет ду ирҕеиамта зеггы азы иказшьарбагоу азеипш программатә қазшьа змоу, 1906 шықәсазы иифыз иажэеинраала «Ахы, сышәкәы, уеитцәмхан!..».

Ихрестоматиатәны икалахьоу, апхьафцәа инартбааны ирылатцәахьоу, ибзианггы ирдыруа ари ажэеинраала аацәахәа затцәык роуп икоу, аха иара иапцхьаз дарбанзаалак ибызбызуа ицәа-ижьы изланыруа, итцауланы дызлахәыцша, ацакгы злагәҕоу, аформа аганахьалаггы ссиршәа излеиҕартәу рацәоуп. Знык иадамзарггы уи иапцхьаз, амхалдыз еипш ихоит, даднахалоит, иагараан дазыхынхәырггы, игәы ақәҕыгьуам, игәы ахшәап хәа сыкам. Иахгәалахәршәап иара:

Ахы, сышәкәы, уеитцәмхан!
Гәы-шьамхыла укамхан,
Гәарпбжьарак убжьамхан,
Узтахыу рзы уцәахымхан!

Жәа хала ирччала,
Жәа ркәышгала уцәажәала,
Ажәабжь ҕыцқәа хкы-хкыла,
Исызрахәала апсышәала.

Ишдыру еипш, еиуеипшым амзызқәа ирыхкьаны дарбанзаалак ашәкәыффы иапццәмтәқәа акымкәа-фбамкәа

авариантқәа рымазар калоит. Д. Гәлиа ирҕеиамтаҕыы уафы ипылоит авариант змоу апцтамтақәа. Ара зызбахә сымоу ашәкәы айқәыршәащәа ииашаны, икәнаганы икартеит урт авариантқәаҕы ахыркыпцхыыз. Хыпцхызарала урт авариант змақәоу иаҕырацәам («Аеацә», «Анцәа сатоумтдан!..», «Апсуа жәлар рныхәара», «Са сшәақь леитцастдан...», «Сөыза уахь», «Сара сымхы», «Амшын еиқәа»), аха аки-аки реиҕырпшразы, апоет ифымтақәа аус шрыдиулоз аилкааразы ухәа аинтерес зларытцоу мацзам.

Ажәақәак айқәыршәащәа атом иазыкартаз азгәатақәа ирызкны.

Азгәатақәа рыкатцара, хәарада, ачыдара змоу ауадафракәа ацын. Иуадафын бжеиҳан досу ажәеинраалақәеи апоема-қәеи анапцтаз ашықәс аилкаара, апцхәаза ианкыпцхыыз иахыкыпцхыыз апшаара. Айқәыршәащәа уртқәа рышьяқәыр-гыларазы акыр реыршәеит. Аха уеизгыы фымтақәак азгәатақәа рымазамкәа иахыбжыхаз уафы игәы еихынашыуеит. Урт ирызкны даҕа дыррақәак рзымпшаазаргыы, айқәыршәащәа азгәатақәа рҕы урт ахынтәааргаз ма ирхәандаз, иадырбан-даз. Азгәатақәа змақәоутгы итцәгы инартбааны икатцандаз ззугәахәқәаша ыкоуп. Урт аринахысгыы, ҳапцхәака чыдала рытцара атаххоит. Уи атәы иалацәажәауа, азгәатақәа равторцәа Гь. Гублиеи В. Атцнариеи ирыфәеит: «Рапцхәа иргы-ланы апоет ирҕеиамта текстологиала инагзаны еиқәыршәаны ихамамызт. Аматериал аизымхара иахкыаны, афымтақәа рҕыыракгы згәатада инхеит, уи нақ-нақ изызхәыцтәу усуп, хымпада» (ад. 353).

Азгәатақәа рҕы имариаз, рацәазак бафы зламыз адыррақәаҕы змам аабоит. Ғырпштәыс иаахгозар, айқәыршәащәа ирзымдыруа икоума ажәеинраала «Ишәтит ашхәқәа» ақыртүа поет Илия Чавчавазе ифымта иаҕырпшны Д. Гәлиа ишифыз. Аха уи ус шакәу азгәатаҕы иарбазам. Уака ихәоу ари ажәеинраала Д. Гәлиа 1919 шықәсазы ишифыз, 1920 шықәсазы агазет «Апсны» адакьяқәа рҕы ишикыпцхыыз мацароуп.

Ас еипш икақәоу итцәгы уафы ипшаар калоит, аха урт гха ссақәоуп хәа исыпцхәзоит акароуп.

Ари ашәкәы еиқәзыршәаз Гь. Гублиеи В. Атцнариеи имфацыргаз аус иааидкыланы итцоуроу, ихәартоу, ҳатыр

зықәтәтәу акы акәны иахәацштәуп хәа исыпхьазойт. Убас шакәугы ихәатәуп ирцәагхақәазгы, ирцәыбжьахақәазгы акык-қбак шықоу. Ацшаарақәа итцегы мөапгәтәын. Изых-кьаз сзеилкаауам, аха зыпшаара рацәак иуадафмыз ажәеин-раалақәагы акымкәа-қбамкәа атом айқәыршәафцәа ирцәыбжьахақәаз ықоуп. Ғырцштәыс иаахгозар, 1933 шықәсазы итытцыз Д. Гәлиа иалкаау ифымтәқәа реизга иану ажәеинраалақәа рыхәтак ара уажәы зызбахә сымоу атом ағы атып рмоузеит. Ари атцыхәтәантәи ианымлазеит усқан икыпхьыз ажәеинраалақәак: «Ашьыжь (аа-цәахәак ықоуп), «Ибзәара уадафуп» (аа-цәахәак ықоуп), «Ашәахәара», Суриков ифымта иағырпшшәа (аа-цәахәак ықоуп), «Атцарақәа», А. Плешчеев ифымта иағырпшшәа (аа-цәахәак ықоуп) ухәа даеа акык-қбак. Издыруада арт ажәеинраалақәа псықәоуп, реицәкыпхьра, апоет ифымтәқәа реизга ғыц рагәылагалара иацсам хәа ирыпхьазозар айқәыршәафцәа? Ус ипсыгеуп хәа ипхьазаны иагәыларымгалазаргы ииашам хәа исыпхьазойт. Ишыкәзаалакгы икыпхьтәын. Аха урт сара исымбеит. Хәарас иатахьугеи, дара зегы ара иаазгойт хәа салагом, аха қбака ирыдамзаргы иааганы хрыхәацшып.

Абар А. Плешчеев ифымта иағырпшны икәтцоу ажәеин-раала «Атцарақәа» зеипшроу:

Шәысцәымшәан, атцарақәа, сара,
Шәартас хәа скәшәымтдан шәара,
Шәымшәакәа тынч ашәа шәхәала,
Убри ауп истахьу сара.

Ацәкьа сырғылом шәара шәзы,
Абнағы акәзааит, адәны,
Саргы издыруеит изакәтәу
Тынч хақәитра хәа изышьтоу.

Ари сара зеигьатам жәеинраалоушәа избоит, айтәкыпхьра излацсам хәа акагы адызбалом. Иаазгеит иара 1933 шықәсазы итытцыз Д. Гәлиа иалкаау ифымтәқәа реизга акнытә. Уи иара ианифыз хәа уака иарбоуп 1914 шықәса. Аригы аинтерес зыцәмачу фактума?

Иара убри аизгақынтәи иаахғап даеакгы. Абар Суриков ифымта иағырпшы Д. Гәлиа 1913 шықәсазы иифыз ажәеинраала «Ашәахәара» зеипшроу:

Еигьиди, апсаатә мтәыжәәа сымазар,
Ишыстахыу сзыпыруа сыказар,
Абнағ тәартас икастомызт,
Уака азәгы схы исырбомызт.

Еигьиди, акарматчыс абжы схазар,
Ашәахәара сара сзы имариазар,
Абардқәа срылатәомызт сара,
Сзон сара қалақ дук ахь хара.

Уака игылоуп еитқәа фын дук,
Уи афны цәғала алахь еикәуп,
Еитқакәахә фыла итәуп,
Гәақыла, цәғарыла еилатәоуп.

Убри афны адақьа ҳарак ағы,
Игылоуп асолдат ашәаққәа кны,
Тәа змам аихатә ғхышә хәычқәа рғы
Икылыхәхәоит ауаа гәаққәа рхы.

Арака итакыуп аҳәынтқарра лахь зыртаз,
Рыцстазара аихарак абрака изыцәцаз,
Гәыргъара, ччара зызхара изымбаз,
Бзиа иакәымгәыгуа цәғала згәы цақәаз.

Абрака агәакцәа рғы хышәк ахьтә егы ағы
Снеины убра хыхь снықәтәаны рхағы,
Исхәаларын ажәа хаа ашәаны,
Гәхарштгас ирыхәартәы икаларацы.

Ари ажәеинраалагы аитакыпхьра излапсам, вбас иоу-таша хәа сара акагы адызбалом. Уимоу, ахатабзиарақәа ртәы сазаатгылап хәа уалагар, иахыухәааша рацәоуп, Д. Гәлиа ирфеиамтазгы иказшьарбагоуп. Даеакы акәым, хпоет ду аурыс классикатә поезиа шыныцшыз, ирфеиара ахырхарта

зеипшраз, асоциалтә мотивқәагы аханатә гәгәала дыш-
рызфлымхаз гәгәала иахьаныпшуа ухәа акыр зтцаарақәа ртак
ақатқаразы аинтерес атқоуп.

Иара убас уафы игәы еихьнашьыртә, уафы игәамцхартә
икоуп 1933 шықәсазы итытцыз аизга «Иалкаау ифымтақәа»
иану «Ачастушкақәеи» ара уажәы зызбахә сымоу актәи
атм иану «Ачастушкақәе» текстла акыр иахьейвоу, уимоу,
ацәахәақәа рхыпхьазарагы акыр еикарам: усқан икыпхьыз
236 цәахәа ықан, уажәы ари атом ағы икыпхьу 104 цәахәа
роуп. Ас еипш арт атыжьрақәа рғы «Ачастушкақәеи» ртекст
аивыгарақәа зыхьаз атәы азгәатағы избозар хәа сахәапшын,
аха уақагы акагы арбам.

Гхоуп хәа исыпхьазоз акык-фбак асырбеит. Ицегы
уеадцалатқәаны блатцарыла цқәа уахәапшыр, даеа
гхақәакгы уафы ипшаар калоит, аха уеизгы-уеизгы урт
ракәым аус злоу, ихадароу. Ихадароу атом аиқәыршәашьа
ахатабзиарақәа акырза иахьейхау, иахьцоуроу, хпоет ду
иажәеинраалақәеи ипоемақәеи уаанзатәи реизгақәа зегы
рааста акыр ихатәаны иахьыкатцоу ауп.

Д. Гәлиа ифымтақәа зызбахә сымоу ртыжьра афбатәи
атом еиқәиршәеит, азгәатақәагы азицит изаамтанымкәа
зыпстазара иалтцыз, абафхатәра змаз акритик, атцарауаф Ар-
тур Аншба. Ари атом еиднакылеит акрызтцазкуаны икоу Д.
Гәлиа иоригиналтә прозатә рфеиамта хадақәа зегы, насгы
иара иеитагамтақәа ргырак. Ара икоуп ароман: «Камачыч»,
ажәабжь «Атәым жәфан атқа», «Сара ашкол сышталаз»
(Агәалашәара). Ажәабжькәа «Ткәарчал адәыгба фәит», «Ашьха
Смели арха Маци», ажәлар рхәамтақәа ирылхны ашәкәыффы
икаитцаз ацикл ду «Ажәабжь кьафқәа». Аиҭагақәа рахьынтә
ара икоуп ажәытәзатәи аурыс литература абака ду «Игор ир
ирыххәау ажәа» (уи Д. Гәлией М. Гочуей иеицеитаргеит);
ақыртуа литература аклассик Даниел Чонқазе иповест «Су-
рам абаа», даниатәи ашәкәыффы ду Ганс-Христиан Андерсен
иапцамта алакә «Акарматцыс».

Атом ағы афымтақәа еишьтагылоуп жанртә принципла.
Апхьа иануп аоригиналтә рфеиамтақәа (ароман, ажәабжькәа),
нас – аитагақәа.

Ашәкәы еиқәзыршәаз А. Аншба акыр интқааны, ибзи-
аны азгәатақәа азыкаитцеит. Урт азгәатақәа рғы иарбоуп

досу аоригиналтә ҫымтақәа анаптцоу, апхъа ианикыпцхыыз, иахкыпцхыыз, еиуеипшым атыжърақәа аивыгарақәа рымазар, ишыкоу, настгы тцакыс ирымоу, изызыкыу ааркыаҕны. Аитагақәа ирзыкатцоу азгәатақәа рҕы иарбоуп урт досу Д. Гәлиа ианеитеигаз, апхъа ианикыпцхыыз, иахыкыпцхыыз ухәа ари еипш икоу атыжъраҕы иахәтоу адырра хадақәа. Азгәатақәа равтор ибзианы икаитцеит зеилкаара уадаҕу ажаәқәеи аперсонажцәеи рзы амҕақәтцага ахыҕыыз.

Д. Гәлиа ирҕеиамта тызтцаауа, уи интересс измоу зегы рзы ихәартоуп азгәатақәа равтор досу аҕымтақәа еиуеипшым ртыжърақәа злеипшым, иахъеипшқәам, текстла аивыгарақәа ахыкоу, ишыкоу конкретла иахъаирбо. Ҫырпштәыс иаахгозар, ажәабжъ «Атәым жәҕан атцака» иазкны А. Аншба итырчцааны икаитцаз азгәатақәа рҕы иарбоуп ари арҕеиамта апхъаза ианкыпцхыыз (агазет «Апсны», 1919, №№ 2–3), усқан ишыказ, еиуеипшым амзызқәа ирыхъаны анаҕстәи атыжърақәа раан ари ажәабжъ атекст иналк-ҕалкны ишыпсаххаз. «Атәым жәҕан атцака» иазыкаитцаз атекстологиатә анализ иабзоураны А. Аншба алкаа хасабла иихәазгы уаҕ дақәшахатхартә икоуп: «Зегь реиха ажәабжъ атекст иашоуп Д. Гәлиа иалкаау иҕымтақәа х-бызшәак рыла Ақәа 1973 шықәсазы итрыжыыз атом аҕы» (ад. 377).

Абри зызбахә хәоу Д. Гәлиа иалкаау иҕымтақәа реизга ақынтәи ауп А. Аншба ари ажәабжъ ахъааигаз.

Излаабо ала, иаaidкылани ари аҕбатәи атом Д. Гәлиа прозаик иахасаб ала ихаҕра хатәааны ианыпшуеит, гха дукгы аманыхәа избом. Иссоуп ззухәақәаша роуп згәатақәас исымоу. Изыхъяз сыздыруам, Д. Гәлиа иажәабжъ кыаҕқәа руак (уи хыс иамоуп «Сабакыиаа ажъа ажыы зырымфо») ара ианымлазеит, уаанза цшъ-томкны итытцхъаз Д. Гәлиа иҕымтақәа реизга анын (Шәахәапш: Д. Гәлиа. Иҕымтақәа. IV атом, Ақәа, 1962, ад. 13).

Ицәҕамызт А. Аншба иеикәиршәаз аҕбатәи атом ианылазтгы Д. Гәлиа аурысшәахтә апсшәахь еитеигаз Гь. Гәлиа иажәабжъ «Ахәааҕы» (Ихаҕсхыоу аамтахьтә). Ари ажәабжъ аитага кыпцхын 1933 шықәсазы итытцыз Д. Гәлиа иалкаау иҕымтақәа реизгаҕы (ад. 100–105).

Абра иатыпны исыпхъазоит зызбахә сымоу Д. Гәлиа иҕымтақәа ф-томкны итытцыз иадызбалаз зеипш гхак ари

атомгъы ишаныпшыз азгәатара. Изакеу уи ауп, ф-томк рахынтә хҗа аҗхажәакәа рымоуп (актәи, ишаабахъоу еипш, иамоуп Ш. Салакаиа иазифыз атыжра зегъы иаеипшу аҗхажәа, нас ахәбатәи, афбатәи атомқәагъы хаз-хазы досу ирықәнагахаша аҗхажәакәа рымоуп), афбатәи, ахҗатәи, аҗшъбатәи атомқәа досу ирықәнагахаша, ирышъашәалоу аҗхажәакәа рымазам. Иркәфены акәзаргъы, урт досу ирықәнагоз, ирышъашәалаз аҗхажәакәа рымазтгъы акырза еигъхон хәа сгәы иаанагоит. Иага умхәан, томқәак иахъры-моу, егъырт иахърымам ихыбжа-фьбжашәа иқанатҗоит.

Сзыхцәажәо атыжра ахҗатәи атом еикәдыршәеит афилологитә наукақәа ркандидатцәа Владимир Агрбеи Владимир Дарсалиеи, азгәатақәа рҗоит Д. Гәлиа илитература-мемориалтә музеи аусзуфцәа Г. Къычбеи, Н. Цычаеваи, З. Кәакәасқыри.

Ари атом шыакәгылоуп ихадоу ф-хәтакны. Актәи ахәтафы иануп Д. Гәлиа иоригиналтә драматә рҗеиамта «Анаурқәа», насгъы аиҗагамтақәа: «Нагзара ақәзааит ахақәитра». Адрама, Д. Захаров ифымта аҗнытә еиҗагоуп, «Паса ипсит, ашътахъ хатҗеи пхәысси еибагеит». Аводевилъ ф-кәгыларак аманы (Р. Еристави ифымта аҗнытә ахы иақәитны еиҗагоуп), «Мыш мыҗда». Аводевилъ кәгыларак аманы (В. Баланчивазе иифыз иафьырпшшәа). «Фыцъа амлашъцәа». Аводевилъ кәгыларак ала (Д. Атқәурели ифымта иафьырпшшәа), «Сара сыпсит»... Афарс. Аурысшәахьтә еиҗагоуп. (Ари афарс зфымтатцәкьоу ихьыз цъаргъы иарбазам).

Ари ахҗатәи атом афбатәи ахәта ианылеит 1919 шықәса инаркны (аҗхазатәи аҗсуа газет «Аҗсны» атыҗтра иа-налагаз инаркны) Д. Гәлиа иифхъаз алитературатәи апублицистикатәи статиақәа. Ара иҗоуп аҗсышәала ифурнафсгъы, иара аурысшәала ифны иикьыпхъхъаз астатиақәа жәба. Аҗсышәала ифур астатиақәа рҗырак агазет «Аҗсны» еиуеипшым аномерқәа рҗынтәи иаагоуп.

Уаанза иахдыркәоз, егъырт атыжрақәа рҗы иахбахъаз инарываргыланы ара иҗоуп аҗхъазакәны акьыпхъ ахы ицәыргоу акык-фбак аматериалқәагъы. Убас аинтерес рыҗоуп жәибж даҗъа иҗоу, автобиографиятә кәзшъа змоу «Агәалашәарақәа». «Агәалашәарақәа» равтограф Д. Гәлиа илитературатә-мемориалтә музеи аусзуфцәа ирыпшаат, иара уа иҗцәахыуп.

«Агәалашәарақәа» ацхьафы изы иахьҭыцу анафсгы, зегь реиха аинтерес зларымоу уи ауп, автор ихатареи ицстазаратә мҭеи ирызкны жәпакы адырра ҭыцқәа хартыит.

Иаидкыланы ари атом иану Д. Гәлиа илитературатә-публицистикатә статиақәа зегьатәм ала ирныцшуеит дара равтор имаз аинтересқәа рымехак шытбааз, мехак тбаала дышхәыцуаз, ижәлар гәакьа атцара лашарахь, амшхәбазара роуразы дшазықәпоз, ркультура еиуеипшым аганқәа дреичаханы иширҭеиоз.

Ари атыжьра ацшьбатәи атом шеибгоу Д. Гәлиа апсшәахь иеитеигаз XII ашәышықәсазтәи ақыртәу литература аклассик Шотә Руставели ипоема «Абжьас цәа зшәу» ала ишьяқәгылоуп. Атом еиқәиршәеит, азгәатақәаггы ифит афилологиатә наукақәа ркандидат Шотә Салакаиа. Егьырт рааста ари атом аиқәыршәара зламариаз ыкан, иара иазкны сарггы рацәак ххәатәы сымам, аха уеизггы ихәатәуп азгәатақәа итцеггы инеитцыхны икәзтггы еиха ишеиггыз, уа ахәатәы мачзамызт. Цабырггуп, азгәатақәа равтор дакьак итәкзаны Ш. Руставели ипоема «Абжьас цәа зшәу» апсшәахь аитагара аус тоурыхс иамоу ихәеит. Д. Гәлиа инафсгы ари аус аҭы азәымкәа-фыцпамкәа апсуа поетцәа рыҭешпыршәахьоу (Б. Шьынқәба, М. Лашәриа ухәа), досу алагала икәртцаз ииашаны иазгәеитеит. Аха уеизггы акырза еигьхон азгәатақәа равтор мачк иадамзарггы инартбааны, еиуеипшым аитагақәа конкретла еиҭырпшны, акык-фбак ирыдамзарггы аҭырпштәқәа ааганы досу хатабзиарақәаси гхакәаси ирымоу зеипшроу хирбозтггы.

Даеакггы. Аҭартцәи иахьақәнагоу иахьгылам иахьканы Ш. Салакаиа икәитцаз арт азгәатақәа рҭы ахәоуқәа руак атцакы шьяқәкьеит, еилахәа-еилапашьеит. Ахәоу еитцыхыуп, ишеибгоу иаазгоит хәа салагом, аха иара уажәы излакоу ала, апсуа пхьафцәа ирылатцәаз Б. Шьынқәба иеитагамтә «Абжьас цәа зжәу» ацыптцәаха хаз шәкәны итрыжьхьоушәа иахәоит (ад. 317). Уи иашам. Ари аскак саҭапомызт, азбахә ахәараггы иапсам хәа исыпхьазон афакт еиланамхәозтггы. Сара иахьынзасдыруала Б. Шьынқәба иеитеигаз «Абжьас цәа зшәу» ацыптцәаха хазы шәкәны итырмыжьзац. Ари апоема 800 шықәса ахытца аиубилеи иадхәаланы 1966 шықәсазы хазы шәыкәны итытцыз Б. Шьынқәба иеитагамтәқәа «Руставели

иафоризмкѣа» роуп. Уи ус шакѣу азгѣатакѣа равторггы иара уатцѣкѣа ихѣоит (ад. 317). Б. Шьынкѣба апсшѣахь иеитеигаз «Абжьасцѣа зшѣу» ацыптѣахакѣа хазы шѣкѣны иштѣымтѣыц Ш. Салакаиа изымдыруа дыкоума, уи ара ус иахьхѣоу иара ихароуп хѣанггы исыпхъазом, акыпхъраан, атипографияѣы ари агха рыцѣцазар акѣахп.

Уажѣы хѣхѣапшып Д.Гѣлиа иѣымтѣакѣа реизга ахѣбатѣи атом шеикѣыршѣоу, уи еиднакылаз аѣымтѣакѣа закѣкѣоу. Иара еикѣдыршѣеит, атѣакы бзиа змоу апхъажѣеи азгѣатакѣеи азырѣит афилологиатѣ наукакѣа рдоктор, апрофессор Л. Чкадуеи афилологиатѣ наукакѣа ркандидат адоцент Ш. Салакаиен.

Аиашазы, ари ахѣбатѣи атом аикѣыршѣареи акыпхъреи ичыдоу ауадаѣракѣа рыман. Иуадаѣын, избан акѣзар, иеиднакыло аусумтѣакѣа рггырак рышрифткѣа еиуеипшѣымызт, иахъатѣи хѣанбан ахь ииагатѣкѣаз рацѣан, рыхѣтакггы ѣ-бызшѣакла (апсшѣѣалеи урысшѣалеи) иѣуп. Урт зеггы блатцарыла, критикала рыхѣапшреи, дыррала реилыпшѣареи рѣахын.

Ишдыру еипш, Д. Гѣлиа асахъаркыратѣ еиѣагара аус ианагъ инапы алакын. Излаабаз ала, иара иеитагамтѣакѣа рггырак (иеитагамтѣа апрозатѣ рѣиамтѣакѣа, адрамакѣа, насггы Ш. Руставели ипоема «Абжьасцѣа зшѣу») хыхь зызбахѣ сѣхѣахѣоу аѣбатѣи, ахѣатѣи, апшъбатѣи атомкѣа ирнылеит. Ахѣбатѣи атом аѣы цъарак еидкыланы иануп иеиуеипшѣым аамтѣакѣа рзы Д. Гѣлиа апсшѣахь иеитеигаз: Александр Пушкини, Михаил Лермонтови, Иван Крылови, Тарас Шевченкои, Акаки Цѣреѣелии, Костѣ Хѣтагурови, Николоз Бараташвили илыпшѣаахыу ражѣеинраалакѣа, насггы Илиа Чавѣазе ипоема «Абрагъ Како».

Д. Гѣлиа данкѣыпшыз инаркны неипѣымкрада ажѣлар рѣапыцтѣ рѣиамтѣакѣа дрызѣлымхѣан, еизигон, икыпхъуан, наукала итѣтѣауан. Атѣыхѣтѣан ихѣатѣ зныкымкѣа-ѣын-тѣымкѣа излазгѣеиѣахъаз ала, ирѣиаратѣ баѣхѣатѣра апхъаза изырѣыхозггы дара убартѣ ажѣлар рашѣакѣеи рѣѣамтѣакѣеи роуп. Иара аѣольклор инартѣбааны ихы иаирхѣон ихѣатѣы оригиналтѣ рѣиамтѣакѣа рапѣцараан, ирѣиаразы ахѣадаратѣ хытѣхыртѣакѣа ируакны изыѣкалеит. Д. Гѣлиа Апсны Аѣовет мѣра шъакѣгылаанзѣаггы апсуа жѣлар рѣапыцтѣ рѣиамтѣакѣа

акымкәә, ҫамкәә еизганы икыпцхьхьан. Хтәылаҕы Асо-
вет мчра аиааира анага ашьтахь ауп Д. Гәлиа ижәлар гәакьа
рфольклор аизгареи, атыжьреи, наукала атцаареи рзы
акырза еиҕыыз атагылазаашьақәә аниоуз. Еихаразакгы
аҫажәатәи ашықәсқәә рзы ари аганахьала лытцшәә бзиаала
аус иуан. Иара инапы злакыз аусхкқәә шырацәазгы, ажәлар
реапыцтә реиамтақәә интенсивла еизигон, икыпцхьуан,
ититцаауан. Аха ес икалалакгы иахьа уажәраанза урт еизи-
газ аматериалқәә шәкәык ағы рхы еидкыланы ихамамызт,
ипсақьаны, еиуеипшым атыжьрақәә ирылапсан, иахьатәи
апсуа нбан ахь ииагақәамызгы мацмызт. Д. Гәлиа иантцмта
афольклортә материалқәә ара ахәбатәи атом ағы рхы аидкы-
ларазы уи аикәыршәәцәә аус ду мҫапыргеит. Ари аганахьа-
ла иара икаитцахьаз ашәкәы акыр ихатәаны ианыпцуеит.

Ара икоуп ҫажәи хәба инареиханы Д. Гәлиа иантцмта
ажәларрашәәқәартекстқәә. Жанрлауртреихаразакабзатаратә
поезиа иатцанакуеит, икоуп ахьзыртәрақәә, абзатаратә гхақәә
(аашьара, аҫыжәра, аҕычра ухәә) ҕапызегуа, Абатаа Беслан
изкыу атоурыхтә-фырхатцаратә ашәә авариантқәә руак, нас-
гы анашанатә лакәқәә хца («Хаҕы Смер», «Алыгажәи ада-
уи», «Хы-еишыцәеи агәылшьяпи»).

Чыдала иалкааны азгәатара атахьуп Д. Гәлиа афольклортә
жанр ссақәә хәа изышьтоу (ажәапқақәә, ажәарццакқәә,
ацуфарақәә, атәхәәқәә) реизгаразы, ркыпцхьаразы имҫапигоз
аус. Урт реизгарагы аамтеи амчи рацәаны ирықәырзтәын,
даеа бызшәак ахь реитагарагы адырра цәулақәә атахын,
иуадаҫзоу арҕеиаратә ускәә ируакыуп. Ара уажәы ахәбатәи
атом иану Д. Гәлиа иеизгамта: ажәапқақәә, ацуфарақәә,
ажәарццакқәә егырт ажанрқәә рааста ирацәаны, иреиханы
икоуп. Атом аикәыршәәцәә ари аматериал ааргеит 1939
шықәсазы апхьажәә урысшәала иазыҕны, аурысшәахь
аитагагы аццаны Д. Гәлиа итижыыз «Апсуа жәапқақәеи,
ацуфарақәеи, ажәарццакқәеи, аомонимқәеи, аомографқәеи,
жәлар амшыцәгьа еилкаашьас ирымоуи, амцхатцарақәеи,
атәхәәқәеи реизга» хәа хыс измаз акнытә. Ари аизга ускан аа-
хыс мыпсахрада, еитакрада акыпцхь амбацызт. Икыпцхьын
Д. Гәлиа иҫымтақәә реизга уаанзатәи атыжьраҕы (1962
шықәсазы итытцыз ацшьбатәи атом ағы). Аха уака апсышәала
мацаракәын ишыказ, автор аурысшәахь аитагақәә иаци-

тцозгы, апхъажэа иазиофхъазгы амазамызт. Аха уажэы зызбахэ сымоу атыжъра ахэбатэи атом аикэыршэаоцэа ии-ашаны, ибзианы икартцеит аматериалкэа 1939 шыкэсазтэи ртыжъра мыпсахкэа ишейбгаз ара иахъагэылартэаз. Уажэ-раанза урт ркынза иахъатэи апхъао инапы намзозтгы, апхъатэи ртыжъра апшаареи апхъареи ицэуадафызтгы (ускан, 1939 шыкэсазы ақыртэа шриффт шыатас измаз апсуа алфавит ала акэын ишкыпцхъыз), аринахыс ари атыжъра иабзоураны иахъатэи абицара иатцанакуа ауаа ирзааигэаны, иапхъартэ, иртцартэ, рхы иадырхэартэ икалеит.

Л. Чкадуеи Ш. Салакаи иеикэдыршэаз ари ахэбатэи атом афы аитагамтэакэи афольклортэ материалкэеи инары-варгыланы атыц ду ааныркылоит Д. Гулиа ибызшэадырратэ усумтэакэагы. Урт зегы атцарауао ианифыз оажэатэи оажэижабатэи ашыкэсқэа рзоуп, ргырак ускан аахыс цыаргы ирымкыпцхъацызт. Д. Гэлиа арт аусумтэакэа анифыз аахыс абызшэадырратэ наука акыр пхъака ицахъеит, акыр зтцарақэа иахъадаеакала ирызбоит, даеакала ирыхэапшуеит, иеилыркаауеит. Убри акнытэ Д. Гэлиа ускантэи иусумтэакэа иахъа шыта гхақэакгы уафы ирыдибалоит, критикала ирызнеитэуп. Убас шакеугы, дара ирныцшит равтор ихшыо атцарра, атом апхъажэа авторцэа ииашаны излагэартэ ала, «абызшэатэ интуиция ду шимаз» (ад. 6) гэгэала ирныцшит. Апсуа бызшэа аконкреттэ материалкэа рытцараан уафы иаацъеишыратэ Д. Гэлиа иааирпшит адырра тцулақэа. Д. Гэлиа ибызшэадырратэ усумтэакэа иахъа ахэшыара рытцараан хара ххафы иааганы, цкъа игэынкыланы ихамазароуп егырахъка акырцъареипш, апсуа бызшэа актуалтэ зтцарақэа рытцараафгы иара дзыкэныкэашаз традиция дук шимамыз, аракагы иара дфыцапшыгаоны дызлаказ шырацэаз.

Д. Гэлиа иоуп апхъазакэны аурыс тцарауао П. К. Услар иусумта «Апсуа бызшэа» иамоу ахатабзиарақэеи агха-пхақэеи цкъа итырччааны иазгэазтаз. Шэахэапш сзыхцэажэо ахэбатэи атом иану Д. Гэлиа иусумта «Апсуа грамматика иазкны аматериалкэа», ад. 245–266. (Уи урысшэала иоуп).

Апсуа милаттэ оыратэ культура афеиаразы, афыра апкарақэа рышыақэыргыларазы ароль ду нанагзеит Д. Гэлиа иусумта «Иаазыркафэны апсуа орфография». Уи ускан акэым, иахъагы уафы ихы излаирхэаша, апрактикатэ цхыраара

злаканатцаша рацѐоуп. Апцхязакѐны иара кыпцхын 1982 шықѐсазы, автор ириашаны, арееиракѐа атаны ихартѐааны еитѐтажыт 1935 шықѐсазы. Аинтерес агым, насгы Д. Гѐлиа инапы злеикуаз иарбан усзаалакгы дшазыказ еилыхха иунарбоит ускантѐи атыжъра иара иазифыз, дакыак икоу апцхажѐа кыѐ. Ахѐбатѐи атом айкѐыршѐаѐцѐа ииашаны икартеит ари аусумта ускантѐи апцхажѐа псахрак, еитакрак амтакѐа иахызынрыжыыз. Имыцхѐхарым хѐа сгѐыгуеит уи апцхажѐа акынтѐ иказшырбагоу цѐахѐакѐак аазгар:

«Уажѐы хѐзтагылоу аамтазы, апсацѐа зегы, шамахаак акѐымзар, апсышѐала ѐфра-апцхара ззымдыруа дыкам. Ашѐкѐыѐѐѐеи апоетцѐеи рхыпцхызара есымшааира иаз-хауеит. Шьта иамѐоуп хбызшѐа – апсшѐа аграмматика ама-зарцы, иара убас – аорфографияггы, досу ишааигѐапцхалак, рамкак амазамкѐа имыѐларазы. Аха узѐыпцшуа акы умазамкѐа, абарткѐа рыѐра даара иус хъантоуп, аха азѐы уеизггы иеазиқыр ауп, мап анакѐа, ескынггы урт рыда хѐказар ауп. Абарт ахѐхамам хашѐкѐыѐѐра ианымпшыр псыхѐа амам.

Абарткѐа рыхасаб кны, хы-шықѐса рнаѐс аорфография зѐит, уи аорфография АБНИИК ахѐапшны итнажыт. Убри ашѐкѐы апцхажѐаѐы исхѐахѐеит града ишызтымтцуаз.

Уажѐы ѐыцны изѐыз аорфографияеи атерминологи-еи рзы ажѐлар ркомиссариат атцара аус аѐы икоу акомитет ахѐапшны, ирееины итнажыуеит.

Аха абри аѐгы агракѐа калашт иахыус ѐыцу азы» (ад.282).

Д. Гѐлиа иусумта «Иаазыркыѐены апсуа аорфография» иадубалоит уи автор хбызшѐа иамоу ачыдаракѐа рацѐаны иштѐицааз. Ёыгхарыла рацѐазакгы идум, ара сзыхцѐажѐо ахѐбатѐи атом аѐы хынѐажѐи жѐеиза дакыа роуп иаанна-кыло. Аха цѐакыла ишьтнахуа азтѐараакѐа акыр иапсоуп, автор ихшыѐцѐаккѐа шыѐкѐзыргѐѐааша хыпцхызара рацѐала абызшѐатѐ материалкѐа аагоит. Аусумта ф-хыки хыпцхызара рацѐала апараграфкѐеи рыла ишыѐкѐгылоуп. Аки-аки еивтѐапсаны дрылацѐажѐоит апсшѐа афонетикатѐ еилазаа-шыѐа, ахъзкѐеи ажѐлакѐеи рѐышыѐа цѐкаракѐа, ажѐеи ажѐахѐтеи реилазаашыѐа, цѐахѐак ахьтѐ даѐа цѐахѐак ахь ажѐа ахѐта аиа-гара шахѐтоу, ишиагатѐу, апсуа бызшѐаѐы аѐѐыгѐѐара, нас-ггы апрефикс «а» инарыгзо ароль, шытыбжык аѐыбжъарзны

даеа шытыбжык ахь ииасырц шалшо абызшөатө закэан, апынгылакэеи ашытынгылакэеи шыфлатөу, апсуа хьыз-цынхөракэа чыдаракэас ирымоу, акатцарба аамтакэас иамоу, еилоу ажөакэа шыфлатөу, ахыпхьазарахьызкэа рфышыа цкаракэа ухэа жөпакы.

Арт реипш икоу абызшөадырратө зтцаара уадафкэа ртак акатцараан автор дахьиашакэам акык-фбак ыкакэазаргы, автор иануушьяртө икоуп, ргырак иахьагы ииашоуп хэа ипхьазаны ххы иахьахархөо, хыхьыкэныкөо.

Д. Гэлиа алагала кайтцеит еиуеипшым ажөаркэа реикэыршөаразгы. Уи ус шакөу даеа зныкгы апхьаф агөра игоитиари ифымтакэа реизга ари ахөбатөи атомафы икыпхьу ажөаркэа дрыхөапшыр: «Аорфография жөар», «Апсшөа иалоу аомонимкэа» (уи автор иазыкайтцаз аурысшөахь айтэга параллель иацуп), «Апсшөа иалоу аомографкэа» (уигы автор иазыкайтцаз аурысшөахь айтэга апараллель хасабла иацуп), «Алитературеи абызшөатцареи ртерминология. Аурыс бызшөа – апсышөалеи апсшөа – аурыс бызшөалеи».

Арт ажөаркэа рахьтө апхьатөикэа хца 1939 шыкэсазы итытцыз Д. Гэлиа иусумта «Апсуа жөапкакэеи, ацуфаракэеи... реизга» ианын, «Алитературеи абызшөатцареи ртерминология...» автор еикэиршөеит фажөатөи ашыкэскэа рзы, апхьаза агазет «Апсны кэпшь» адакьакэа рфы икыпхьит, нас ихартөааны, атерминологиязы ускан апсшөеи апсуа ли-тературеи р-Академияфы иказ акомиссия иалахөыз ауаа ахөарцшны, еикэзыршөаз иапхьажөа аманы хазы шөкэны итытцит 1930 шыкэсазы.

Арт ажөаркэа реитакыпхьра, хымпада, иатахын. Цабыргыуп урт реитакыпхьраан агхакэагы рыцөцакэеит. Насгы атипографияфы акатцара уадафхазар акөхөп акөымзар, ажөаркэа рфы акөыгөгөара дырга уеизгы-уеизгы иахьыргылатөыз, уи ада цсыхэа ахьыкамыз рацөан. Лымкаалагы акөыгөгөара дырга ахархөара аиурц иахөтан еихаразакгы «Апсшөа иалоу аомонимкэеи» «Апсшөа иалоу аомографкэеи» рфы. Ыырцштэыс иаахгөзар, аомонимкэа рфы акөыгөгөара адырга ахьарбам иахькэны апсшөа цкьа иззымдыруа азөы ихы иаирхөарц далагаргы ицөуадафхөит. Иаххөап аомографкэа «ача» (хлеб), ача (перепелка), ала (глаз), «ала» (собака) реипш икакөоу акөыгөгөара дырга ахьрымам

иахъаны ишхэатәу, ишацхэатәу, аки-аки шеифдыраатәу, еифдыраашьас ирымоу апхьафцәа зегъы ирзымариам, гәыныхәтдыстала еилыркаалар акәхейт.

Абас акык-фбак агхақәа амазаргъы, Д. Гәлиа ифымтақәа реизга зызбахә сымоу ахәбатәи атом аиқәыршәареи атыжьрей рзы агәцаракра шагым фашьазом. Ихадароу уи ауп, иара заманалатцәкәа ианыцшит асахьаркыратә еитагара ауси, ажәлар рәапыцтә рәиамтақәа реизгареи, апсуа бызшәа еиуеипшым ахадаратә зтәарақәа наукала рытцәареи рзы иара икайтәз алагала ду. Д. Гәлиа иара иаамтазы идамздам ускак кәзтәшаз даеа апсыуак дыкамызт, иара дызлаказ рацәан, инапы злеикуаз арәиаратәи анаукатәи усыхккәа зегъы гәажәра рзуны, маашьарада, масштаб тбаала ижәлар ирыхәоз кәйтцон.

Д. Гәлиа акагъы марианы имоузеит, бзантцыкгъы мариачеиа дашьтамызт, агәагърагъы иман. Агәагърей уи иацназгоз абафхатәрей иман азоуп Апсны атоурыхи аетнографииеи иуадафу рызтцәарақәа ықәыргылань изтитцаауаз. Атоурыхи аетнографииеи рызтцәара уадафқәа ирызкыуп урысшәала иифыз иусумтақәа: «Апсны атоурых» (актәи атом), «Ацъмашьтәа акульт апсуаа рфә», «Ашәарыцара анцәахәы, насгъы ашәарыцара абызшәа апсуаа рфә», «Диоскуриа Акәа акәзам». Арт зегъы знык-знык ада цьаргъы ирымкыпцхьыц, уи азнык ианыркыпцхьыц аахысгъы акыр тцует, уаанзатәи иара ифымтақәа реизгақәа акгъы ианымлацызт, рыпшаара уадафны икан. Убартқәа ркынтә Д. Гәлиа ифымтақәа реизгақәа уаанзатәи ртыжьрақәа зегъы хыбжафыбжаны акәын ишыказ.

Ара хыхь зызбахә схәаз аусумтақәа апшьбагъы еиднакылеит Д. Гәлиа сзыхцәажәо ифымтақәа реизга афбатәи атом. Уи еиқәдыршәеит апрофессорцәа Гь. А. Зизариеи Ш. Д. Иналпиеи, афилологиатә наукақәа ркандидат В. Е. Кәарчиеи. «Д. И. Гәлиеи Апсны атоурыхи аетнографииеи рызтцәарақәа» хәа хыс измоу алагалажәа рфит Гь. А. Зизариеи Л. Х. Акабеи.

Ари алагалажәа бзиазаы ифуп, узлахәацшлак иарбан ганзаалакгъы ахатабзиара ҳаракыуп. Аиаша ххәозар, Д. Гәлиа итоурыхтәи иетнографиатәи усумтақәа обиективла ирыгыу-ирыбзоу зеипшроу, ирықәнагоу ахәшара абри алагалажәакны еипш уаанза цьаргъы инткааны имоузацызт, чыдалагъы ас еипш азәгъы дырхымцәажәазацызт.

Афбатәи атом аёы зхы еидкылоу Д. Гәлиа инаукатә усумтақәа ирытцаркуа изыцсоу ртәы ажәак-фажәак рыла ахәара удафуп. Агәра ганы сыкоуп дара абра итрыжъаанза интересс измақәаз ауаа азәырфы рыпцхартә рмоукәа инханы ишыказ. Лымкаалагы урт зегы реиха этцзкуа «Апсны атоурых» збахәла, хәанхәахла мацара издыруаз уажәраанза иамыпхьацыз рацәафын. Ари атыжъра азәырфы рыла хнатит. Акъыпхь аёы акәзар, арт аусумтақәа иналаршә-фаларшәны азәык-фыцъак атцарауаа ирымфатәны рызбахә рхәалоит акәымзар, инеитцыхны, ирыгыгу-ирыбзоу обиективла азәгы дырхымцәажәацызт, ирықәнагоу ахәшьарагы рмоуцызт. Убри акнытә иатыцуп хәа исыпхьазоит иааркьафны акәзаргы урт, лымкаалагы «Апсны атоурых», зызкы азтцарақәа зеипшроу, цакыс ирымоу ара алацәажәара.

Д.Гәлиа инаукатәусумтақәазегы иреихауп, фыгхаралагы, цакылагы иаарылыхәхәо икоуп имонография «Апсны атоурых». Аха, аиаша ххәозар, абри ашәкәы акара даеа фымтак агәырфөи ахынта-фынтареи инамтазеит. «Апсны атоурых» аамтала зны еимырххатәыс икалеит, уи иахкьаны автор дкыдцаланы дрыман, игәы дахацыржәон, хыгәтас-чыгәтас игдырхомызт, зыла аш хнатцз, зкыркы илимбааз аофициалтә уаа азәырфы цацашькны иязықәгылт. Уи атәы далацәажәауа, иара иқәрахь даннеихьаз (1958 шықәсазы) ииоыз «Автобиографияфы» ихәон:

«Сгәы зыргәғәаша азәыр дыкоума хәа сыкәша-мыкәша санимдалак еергьхәа азәык-фыцъак сымпыхьашәон. «Апсуаа атцара рылартцәара агәып» иаунажъуаз ацара хәыцқәа сара схатә парақәа нарыцтцаны акәын ашәыкәқәа шытсыжъуаз. Дара ашәыкәқәа издыруази истаалози хәыда-цсада ишаны ирысталон. Аиҳабыра сара сызфыз аус ма зынза иаҳагы иахәацшзомызт, мамзаргы гәрамгас, гәфарас икартцон» (Д. Гәлиа. Иалкаау. Акәа, 1973 ш., ад. 8).

Хәарас иатахьузеи, Апсны Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахь Д. Гәлиа итагылазаашьа акырза еигьхеит, лымкаалагы, иныкәырцшшәа акәзаргы, уи актәи ажәашықәсазы. Иаргы иарцысымта дтагылан, иапхьака ижәлар рлахьынтә лаша дақәгәыңны, игәы каршәны аус иуртә атагылазаашьақәа иауеит хәа агәра игон. Аха уи нахыс, лымкаалагы фажәижабатәи фынфажәатәи ашықәсқәа рзы,

инеипцынкыланы, гәата-бгата ижәлар ркультура арфеиаразы пықәсылара дук имоуазшәа, имџа романтикала ихкәазшәа хазхәыцуазар, ауадаџрақәа ихигаз хамбошәа икахтар, атоурыхтә цабырг еилахгоит ауп иаанаго. Асовет аамтазгыы апсуа алфавит еикәырццакны, лассы-лассы иахыпсахтәхаз, уи хәыратә культура афеиара ишапырхагаз имбо дыказма, апсуа школқәа анадыркуаз деигәыргъозма? Аха Сталин ихатаратә культи бериевшьчинеи ахра аныруаз аамтазы иара имч дырхозма? Ганкахъала уахәапшуазар, усқан амчра знапы иакыз лапшхырцагак ахасаб ала Д. Гәлиа хатыр ду икәыртцозшәа картон. Апсны жәлар рпоет хәа ахатыртә хъзы ихыртцеит, ииубилеикәа мџапыргон. Даеа ганкахъала, ижәлар тыржаауан, Аус хәымгақәа рызныкәыргон, апсуаа ассимилиация рзырурц, апсуа бызшәа зырзырц, ма афункциакәа зыртшәарц иашьтаз амчқәа кәлеит, уи аполитика цъбара мџапыргон интенсивла, хыпхъазара рацәала атәым уаа ааганы Апсны ақытақәеи ақалақьқәеи ирыландырхон, зхы ҫытцзырхәхәоз аинтеллигентцәа (ашәкәыџџәагыы налатцаны) аџарцақәа рзыпшааны ихыршьаауан. Ажәакала, хмилаттә литература, иааидкыланы хкультура афеиара нызкылоз, изшьахауаз, уимоу, изхәаеуаз амчымхара итагылан. Хажәлар рагацәа хкультура усқан ианыртцаз ахәра дгәақәа иахъагыы инагзаны имгъац.

Арт реипш иказ афактқәа рызбахә чыдала ара уажәы изысхәо, изысгәаласыршәо уи ауп Д. Гәлиа ишәкәы «Апсны атоурых» аразкы иахымсыр калозма усқантәи атагылазаашьақәа! Даеак акәым (егьырт зегыы харкәатцуазаргыы), ари ашәкәы антытц, џажәихәба шықәса антцы ашьтахь, автор иқәрахь даннеихъаз, имч мырхакәа, ишәкәы иахәо ахадаратә хшыџтцакқәа мап рцәикизшәа аброшиура еитцакәақәа џны иахытрыхъыыз афакт мацарагыы зака залымдареи гәымхареи аанагозеи? Оумашәа иубаша, ицъоушьаша, Д. Гәлиа ишәкәқәа уаанза ртираж мацны акәын ишытрыхъуаз (зқьы, џнызкы цыра еихамхацызт, зхатабзиара лақәыз, иџежъа иказ ақъаад акәын изныртцоз). Ари аброшиура еитцакәақәа атираж цшь-нызкыи шәи џынџажәи жәаба цыра картцеит! Зхатабзиара иагмыз ақъаадгыы азырцшааит. Апхъаџцәа цқъа ирыладыртцәарц ртахымзи.

Уаанза «Апсны атоурых» азәгыы кәкатәыс имазамызт, ирымбозшәагыы инавс-аавсқәон. Уи аброшиура еитца-

кәәкәә анеиҕыркааз Сталин икульти бериевшьчинеи ирысакьахәымтаны ианыкәз акәын. «Апсны аҕоурых» концепциалаҕы, аҕышья методҕы иантинаукаҕа, ианти-марксисттәу, аҕоурых афальсификация азызуа акы акәушәа иахцәажәатәхеит. Апсуа школкәа адыркхьан, апсуаа ижәйтәзоу, зхатә ҕоурых змоу, ижәйтәу зхатә бызшәа змоу жәларуп хәа бжытгала усқан ахәара ҕааҕыуацәан. Д. Гәлиа игәырҕақәа еизытцәаны иқан. Ипацәа руазәк – Владимир Аҕынцйтәылатә еибашья далазхьан, еҕьи ипа, ашәкәыҕы Гьаргь Гәлиа ирҕеиамта аповест «Асас еиқәатцәақәа» иахырҕаны дықәцаланы, длапшықәтцаны дрыман, аҕоу-рыхтә тцабырг еилеигазшәа ихтныркьон, иртоутоуны авба идрыпхьазалон, рҕы ацәа ахыхны ихцәажәон.

Гь. Гәлиа иповест «Асас еиқәатцәақәа» аҕоурыхтә тема иазкыуп, 1808 шықәсазы атыркә Султан апсуаа ирызкны имҕапигот аполитика цьбара зеипшраз аанарпшуеит. Апхьазакәны ари аповест акыпхь абейт ажурнал «Новый мир» адакьақәа рҕы 1950 шықәсазы. Ацентртә периодикаҕы аповест ахә ҳаракны изшьашаз арецензияқәа ркыпхьит. Авторитет ду змаз атцарауа, аҕоурыхтцаа, академик Евгени Виктор-ипа Тарле ари аповест иазкны ииҕыз арецензияҕы (уи кыпхьуп: «Литературная газета», 1950 ш., № 29, апрель 8 аены итиытцыз адакьақәа рҕы) автор иқәҕеиет, асовет литературазы илагала бзианы икалеит хәа азгәеитеит. Аха иабакоу, ара Апсны аповест аҕацәа азцәыртцит. Агазеткәа «Советская Абхазия, «Апсны Капшь» абҕьаа-сыбҕьаа хәа еиҕкааны иркыпхьит аповест «Асас еиқәатцәақәа» иакәызбаны, ацәа ахыхны иахцәажәашаз астатиақәа.

Избан, изгәампхада, изыргәампхазеи, иавырбазеи аповест иакәбацны изкыз урт авторцәа? Аповест аҕы ашәкәыҕы асас еиқәатцәақәа хәа зызбахә имаз атыркә емисарцәа иреипшыз дара рхырҕсахьақәа анырбаалазар акәхап Бериа идтцала апсуаа ассимиляция рзура иаҕыз урт ауаа. Уаха акҕы.

Убри аамтазоуп Д. Гәлиа ишәкәы «Апсны аҕоурых» атцәы иахатцаны, иакәпапаны ианыркыз. Избан, иадырбалазеи, изахыкәласуаз, цәҕьарас уи иахәозеи, авторҕы цәҕьарас икаитцазеи? Принципла иухәозар, акымзаракҕы. Уи аҕацәа аеытцақәа ицәытцрыпшауаз, атцәы иахартцоз уиакара

зтэазымкуаз, анаукатэ дискуссия ахэаакэа ырытгамшэа икан. Аха ахара ицоз агэтаккэа рыман. Атцарауаф ари ишэкэазы иртоз авба дукэа кшарц ахыртахыз хаззан: апсуаа рхатэ жэйтэ тоурыхи абызшэеи рымоуп хэа автор ахадаратэ лкаа икайтэз акэын ирзымычхауаз, ирызхым-гоз, изнышэарц иртахымыз. Анаукатэ дискуссия аетика ишақэнагоу, аамысташэала, атцарауаф ицэа хатыр ақэтцаны, дахыашақэамыз, агхақэа ахыхыыз аргументкэа ааганы ифеадырхыирц ацымхэрас «антинаукатэ», «антимарксисттэ» хэа адамыг цэбарақэа ихындырхалон.

Обиективла, ламысла уахэапшуазар, автор гэыбган дук злаиуташа хэа ара акагы ыказам. Уимоу, ицэоушэартэ икоуп ускантэи аамтазы апсуаа ртоурых атэы зхэаз аусумтақэа зламачыз ала, дара иказгы харабгыра реидкылар, реизыркэкэара злауадафыз ала, Д. Гэлиа аскак злаилиршаз.

Д. Гэлиа ишэкэы «Апсны атоурых» мазала имыфэеит, мазала имкыпхэеит. Жэа-шықэса иреиттамкэа аус ади-улон, рыцхарыла, ирчыфчышэны инапы ахыназоз иказ аматериалкэа еизигеит. Иртахыз ашэкэкэагы Акэеи Карти риура, рыцшаара мариязма, ақалакь дукэа рахь дцаны, абиблиотека дукэа рфы дтэаны акыр аамта аус иуртэ атагылазаашыа изтодаз!

Ашэкэы фны даналга ашытахь (уи фны далгеит 1922 шықэсазы) акыпхь ахь инеигаанза атцарауаа азэырфы идир-беит, ихадароу ахкэа еиуеипшымыз анаукатэ еизарақэа рфы дапхэеит. Анапылафыра иазкны атцарауаа ихэартаны икартэз азгэатакэа ихафы иааган, дрызхэыцны, ириашеит. Абарткэа зегы рышытахь ауп 1925 шықэсазы Қарт иантрыжыыз Н. И. Марри, И. А. Цэавахишэвили, С. Н. Цэанашыеи реипш иказ атцарауаа дукэа.

«Апсны атоурых» иамеханакуеит апсуаа ртоурых ажэйтэзатэи аамтақэа инадыркны хара хэрала ажэабатэи ашэышықэсанза. Д. Гэлиа ари ишэкэы ханалацэажэо цқыа хазхэыцроуп иара уи анифуаз аамтазы иааидкыланы атоурыхтэ наука агыдра ахынзаказ. Апсуаа ртоурых акэзар, чыдала, монографияла азэгы итимтцаацызт. Ажэйтэзатэи абырзен тцарауааи ашэкэыффеи инадыркны апсуаа рызбахэ азэырфы ирхэахьан, аха урт икартэз адыррақэа псақьаны, ифахтэа-фахтэаны ана-ара иуцылон акароуп. Д.

Гәлиа еипш, иара иаҕара, иара иҕынза аңсуаа ртоурых азэггы еилырганы, еизыркәкәаны итимтцаацызт.

Аңарауа «Аңсны атоурых» анифуаз инапы ахыназоз иҕаз афыратә баҕақәа зеггы ихы иаирхәеит (римтәи, византиатәи, араптәи ашәкәыџџәеи атоурыхтцааџәеи рапттамтақәа, «Қартлис цховреба» назлоу абжыаратәи ашәышықәсақәа рхаантәи ақыртуа фыратә баҕақәа, аурыс фыратә документқәа ухәа убас ирацәаны). Ихы иаирхәаз ахытцхыртақәа рсиафы иаирбаз ашәкәқәеи астатиакәеи пшьынџажәи фба хьзы ыкоуп. Урт рыбжьарафы икоуп аңсышәала, урысшәала, қыртшәала, немец бызшәала иџу аусумтақәа.

«Аңсны атоурых» акомпозиция аганахьалаггы иалкаау, еиха иманшәалоуп хәа автор игәы иззаанагоз системак афы иааганы иҕатцоуп. Автор иазиџыз алагалажәафы иазгөеитеит хықәкыс имаз. Анаџска ашәкәы шыақәгылоуп ахқәа жәба рыла. Урт ахқәа рфы аки-аки еишьтаргыланы дрылацәажәеит абарт реипш икоу азтцаара уадаџқәа: аңсуаа бызшәа иамоу ачыдарақәа, уи ахылтцшьтра зеипшроу, егырт акыр бызшәақәеи иареи реизыҕазаашьақәа шыкоу; аҳениохцәа зустцәаз, аңсуаа зхылтцыз аҳениохцәа роуп хәа ажәытәзатәи римтәи ашәкәыџџәа ирхәоз артцабыргра; аңсуааи аедыгьқәеи хылтцшьтрала реизааигәара ашьақәыргыларә; абжыаратәи ашәышықәсақәа рзы Аңсны акультура зеипшраз, ускантәи акультуратә баҕақәа рзеипш ххәаа аҕатцара, аңсуаа рҕапыцтә рҕеиамта азеипш ххәаа азыҕатцара, хара херала I-X ашәышықәсақәа рзы Аңсны политикатә тагылазаашьас иамаз зеипшраз аттцаара, аңсуаа рдин зеипшраз аилкаара ухәа убас жәпакы.

Д. Гәлиа бзантыкгы иҕәы иаанагомызт, хықәкысгы иамамызт абри ашәкәала Аңсни аңсуааи ртоурых нагзаны, хьахәа-пахәада ититцаауеит хәа. Иара хықәкыс имаз даеакын, уи алагалажәафы еилыхха ихәеит: итахын Аңсни аңсуааи ртоурых аттцаара аинтерес ду шамоу ауаа идирбарц, иара инаџстәи аңарауаа итцеггы еипцааны, ганрацәала итыртцааларц, хшыџзышьтралеи гәцаракрылеи иазыҕазарц. Иара ари иусумта ишьтнахуаз азтцаарақәа рыттцааразы аңхьазатәи цышәоуп хәа дахәапшуан.

Иааидкыланы ашәкәы иахәо, хадаратә тцакыс иамоу аңсуаа ижәытәзоу, зхатәы бызшәа змоу, Кавказ иашьагәытү жәларуп хәа ашьақәыргәҕәароуп.

«Ацсны атоурых» ацхъа акыпцхъ анабаз аахыс иагафы иага рыла иеимдырххазаргъы, иадырбалаз агхақәа иага ирықәызбазаргъы, иара иуникалтәны иаанхеит. Автор ари ашәкәафы хыпцхъазара рацәала еидхәаланы иқәиргылаз азтарақәа рахынтә иахъагъы атцарауаа ииашаны избеит хәа ирыпцхъазо рацәоуп, мамзаргъы, уи аахыс атоурыхтә наука акыр цхъака ишцхъабоугъы, зтцарақәак ирызкны иахъагъы аикәшахатра ыкам.

Убас Д. Гәлиа иқәыргыланы дызлацәажәаз, иахъагъы иуадафуп, инагзаны избам, инагзаны зтак каттам атоурыхтә зтцарақәа рахынтә хцә аазгарц, ацхъаф игәаласыршәарц стахыуп.

Актәи азтцара. Д. Гәлиа ишәкәы «Ацсны атоурых» иагәылганы игоу, ахадаратә хшыфцакқәа ируакыуп ацсуаа зхылтцыз ажәытәзатәи хәниохаа (иниохаа) роуп хәа ашыақәыргәғәара аидеиа. Ари ахшыфцак, мамзаргъы аидеиа иакәшахату, Д. Гәлиа инафс аматериал ҫыцқәа рыла, аргумент ҫыцқәа рыла ишыақәзыргәғәо атцарауаа ыкоуп иахъагъы. Уи ус акәзам хәа иаҫагылаша, даҫа хшыфцакык цәырганы, анаукатә аргументқәа ааганы, атцарауаа зегъы ақәшахатхартә иаҫазырхыша хәа азәгъы дыказам иахъагъы. Ус анакәха, ацсуаа хылтцшътрала ажәытәзатәи хәниохаа (иниохаа) ирыдхәалоуп хәа Д. Гәлиа икайтцаз алкаа иахъагъы анаукаҫы амч аманы икоуп.

Афбатәи азтцара. Д. Гәлиа ацсуа бызшәа еиуеипшым аматериалқәа ихы иархәаны, урт ажәытәзатәи Азия Мац иқәынхо ажәларқәа рбызшәакәеи еиҫырпшны, хылтцшътрала еизыкоуп хәа алкаа кәйтцон. Лымкаалагъы иара дадгылафын ацсуа бызшәеи апротохетта (мамзаргъы анаукаҫы хаты хәа изышътоу) рбызшәеи хылтцшътрала (генезисла) еитынхацәоуп, еизааигәоуп хәа зхәоз атцарауаа ргәаанара. Имачымкәа аконкреттә бызшәатә материалқәа ааганы иецишәеит уи ахшыфцак ашыақәыргәғәаразы. Даҫеакала иаххәозар, Д. Гәлиа иоуп ацхъазакәны ахатт бызшәа аелементқәа акыр инартбааны ацсуа бызшәаҫы изыпшааз. Ацсуа бызшәеи ахеттаа рбызшәеи хылтцшътрала, генезисла еитынхацәоуп хәа Д. Гәлиа ианифуаз, аматериал изымхозаргъы гәынхәтцыстала, интуициала ианазгәеитоз ахетология ацхъатәи ашыаҫақәа аныканатцоз акәын. Уи

аахыс абар шыта хынџажәи жәабә шықәса тырц рацәак агым. Уи аахыс абар шыта абызшәадырратә наука, лым-каалагы ахеттология зақа пхьақа ицахьоузеи, аматери ал ҧыцқәагы зақа рыпшаахьоузеи! Аха хтәылаҭғы , уи аҳәантытгы ари анаукатә тезис шыақәзыргәгәо, иадгыло атцарауаа рхыпхьазара еиха-еиха ирацәахоит акәымзар, азәгы ихимырбгалазац. Ҧырцштәыс иаахғозар, иналукааша ҳаамтазтәи атцарауаа И. М. Дунаевскаяи, Т. В. Гамкрелизе, И. М. Диаконов ухәа русумтақәа рыла ацсуаа назлоу кавказтәи ажәларқәа азәырҕы рбызшәақәеи апротохетта (хаттаа) рбызшәеи хылтшытрала (генезисла) еизыкоуп анифыз аахыс-гы арт абызшәақәа рҭы атцарауаа ирыпшаахьеит хыпхьазара рацәала апараллельқәа аграмматикатә структураҭғыи, лексикаҭғыи.

Ахпатѣи азѣаара. Д. Гѣлиа ишѣкѣы «Аѣсны аѣурых» аѣы зегъ реиха зыкѣшахатра уадаѣу, иуашѣшѣyroу апсуаа хылтѣшѣтрала Мысратѣкѣоуп (Абиссинниатѣкѣоуп) хѣа икѣиргылаз, дзыдгылаз агипотезоуп. Апсуаа хылтѣшѣтрала аладатѣикѣоуп ажѣытѣза зны Африканти иаанагеит хѣа аконцепѣи асоветтѣ тоурыхтѣ наука мап шаѣѣнакхѣоу инатѣшѣны иазгѣартѣит хыхъ зызбахѣ сѣахѣоу Гѣ. Зизариеи, Л. Акабеи Д. Гѣлиа иѣымтѣкѣа реизга аѣбатѣи атом иазырѣыз алагалажѣаѣы (ад. 9).

Убас шакеугы, арака Д. Гәлиа ихарам ыкоуп, уи вба дук итарагы атахзам. Ари азтцарафы Д. Гәлиа дхариашоит, дфахбаауеит хәа халагарым. Ибзиоуп агха иоузааит, аха иара иаахыс апсуаа ретногенез иазкны закафы атцарауаа аки-аки еицеагыло, ихибарбгало зака гипотеза цәырыргахьюзеи? Ари азтцарафы аиаша нагза, зеггы еицеакны изакәшахатхаша аиаша, адазхәазтцам анаукатә тцабьрг азәыр ихәахьюма? Ари апроблема уадаф Д. Гәлиа ихаан иахьынзаттцаамыз азгәатаны хәхәапшуазар, моралла азин имазамзи уи еипш агха акатцара? Хәарас иатахьюзеи, иман. Насггы Д. Гәлиа цыарамзар цыарггы имхәазеит апсуаа зхылтцыз Мысрантәи (Абиссиниатәи) ианааз ааигәа-сигәатәи аамтәкәа рзоуп хәа. Уи ус икалазазарггы, ианыкалаз архаикатә эпохазоуп, ажәытәзатәи абырзенкәа колхаа хәа изышьтазггы ирхаштхьан, урт рзынггы акры зхьтхьаз, ирхаштхьаз процессын хәа дахәапшуан.

Д. Гәлиа ифымтақәа реизга зызбахә сымоу афбатәи атом алагалажәа авторцәа Гь. Зизариеи Л. Акабеи ииашаны излагәартаз ала (шәахәацш ад. 8-9), атцарауаф ари аконцепция иара имызбазеит, ихы итимхәаазеит, апца ифанагаланы имхәазеит. Апсуаа хылтцшьтрала Мысратәкәоуп, уахьынтәи иаанагеит хәа алкаа аныкайтцоз, Д. Гәлиа дыззаапшылоз, дызхыпшылозггы акы имбазо дыказамызт. Иара иапхьа ари ахшыөтцак, ари агипотеза цәырыргахьан: Н. И. Марри, П. К. Услари, А. Н. Грени реипш иказ атцарауаа, насггы ажәытәзатәи абырзен тцарауаф Геродот (V ашәышкәса хәра хәра калаанза) инаркны колхаа хылтцшьтрала Мысратәкәоуп хәа зыфуаз мацзамызт. Д. Гәлиа ишәкәафы иааигоит ус зыфуаз атцарауаа ргәаанагарақәа: Калимах (хәра калаанзатәи III ашәышықәса), Скимн Хиосстәи (I ашәышықәса хәра калаанза), Дионисии Пергет (I ашәышықәса хәра хәрала), Евстафии (XII ашәышықәса хәра хәрала) ухәа убас азәырфы.

Арт реипш иказ авторцәа колхаа хылтцшьтрала Мысратәкәоуп рхәозтггы, Д. Гәлиа иахьатәи апсуаа зхылтцыз колхаа иреиуоуп хәа ипхьазон, уантәи акәын иалкаау ет-носк ала ишьякәгылазамызт, еиуеипшымыз аетносқәа рыла аилазаашьа аман. Колхаа хәа изышьтаз Апсуаа зхылтцыз аплемиақәаггы шрылаз, ишрытцанакуаз, шамахамзар, иахьатәи атцарауааггы ақәшахәтуп.

Д. Гәлиа ари аконцепция ашьякәырғәғәаразы инартбааны ихы иаирхәеит, абызшәатәи афольклортәи материалқәаггы. Убас шракәуггы, иара изымдыруа дыказамызт алкаа икайтцаз агипотезатәи казшьа шамаз. Уи азоуп апсуаа ретногенез емыршьагала еилкаалатәуп, ари нахысггы итцәалатәуп, ахшыфзышьтра аталатәуп, амаршәа клатәупхәа зифуаз. (Шәахәацш: Д. Гәлиа. Ифымтақәа реизга, VI атом, ад. 119).

Иааидкыланы хәхәацшуазар, Д. Гәлиа ишәкәы «Апсны атоурых» еимак-еифәктәу ахшыөтцакқәа шамоуггы, апсуа жәлар ртоурых атцаразы апхьазатәи пышәа гәғәаны, уасхыр бзианы икалеит. Иара итахын, гәтакыс иман афбатәи атомггы ифырц. Аха еиуеипшым амзызқәа ирыхкьаны уи игәтакты изынамыгзеит.

Апсни апсуаа ржәытәи тоурых еиуеипшым азтцарақәа ирызкыуп VI атом иану Д. Гәлиа егырт иусумтақәаггы. «Ацьмашьтәа акульт апсуаа рфы», «Ашәарыцара анцәахәы,

насгы ашээрщара бызшәа апсуаа рҕы», «Диоскуриа Акәа акәзам» – арт астатиа нейцыхкәа рҕы апсуаа ретнографиии, рдини, ажәытәзатәи ақалақь Диоскуриа атоурыхи ирызкны ихәартуу, иахьагы аинтерес зцәымзыц аматериалкәа жәпакы уафы ипылоит. Атцыхәтәантәи астатиаҕы ажәытәзатәи ақалақь Диоскуриа ахыкәз азиас Кәыдры амшын иахьалало ауп хәа автор ишьякәиргәғоз иахьа атцарауаа ирыдыркылом, иакәшахатым, Диоскуриа ахыкәз иахьатәи Акәа апшахәаҕоуп хәа ирыпцхьазоит. Аха уеизгы, ари аусумта даеа зныкгы агәра хнаргоит атцарауаа тәамҕахә камтцакәа дшыпшаауаз, ижәлари итәылеи ртоурых иадхәалаз еиуеипшым актуалтә зтцаара удааҕкәа наукала рытцара дхатц-хатц дшашьтаз.

Абас ала, иаидкыланы хәхәапшуазар, Д. Гәлиа ифымтакәа реизга хзыхцәажәо атыжьра хмилаттә культура аихьзаракәа ртәи зхәо хтыс дуны икалеит. Уи ахәшьара харакы артеит КПСС Ацентр Комитети СССР Анаукакәа р-Академиеи ркынтәи уажәи аакыскьа Қырттәылатәи ССР Анаукакәа р-академия Д. И. Гәлиа ихьз зху абызшәеи, алитературеи, атоурыхи Апснйтәи Ринститут аҕы иааны икәз авторитет змоу акомиссия иалахәыз.

Ари атыжьра ахатабзиаракәа шырацәоуггы, хыхь акакала, хаз-хазы атомкәа санрыхцәажәоз исымҕатәны иазгәастакәаз агхакәа рнаҕсгы акык-ҕбак азеипш гхақәагы уафы иадибалоит. Убас, арт атомкәа ирнымлазеит Д. Гәлиа инаукатәметодикатә усумтакәа, исалам шәыкәкәа (иепистолиартә тынха). Изыхкәаз сыздырам, аха ара атыц амоузеит Д. Гәлиа 1958 шықәсазы иифыз, атцакы бзиа змоу, акыпцхьгы збахьоу (уи акыпцхь абахьейт апсышәала, урышәала, қыртшәала), иара ицстазареи ирҕеиамтәи интересс измоу зеггы рзы ихәартуу «Автобиография». Ипшаалатәуп, акыпцхь иазырхиалатәуп Д. Гәлиа еиуеипшым артцага шәкәкәа, ахрестоматиакәа реикәыршәараан ихата ирзиҕуаз ажәабжькәаҕкәа, астатиакәа. Агәра ганы сыкоуп урт мачымкәа ибжьаханы ишыкоу.

Ари хзыхцәажәо атыжьра ианымтакәа инхейт К. Д. Маҷавариани Д. Гәлиеи 1891 шықәсазы еиқәдыршәаз, 1892 шықәсазы итрыжьыз апсуа нбан. Уиггы кыпцхьтәыми, цьара иарбатәыми, хмилаттә культура атоурых иахәтами. Ари

атыжыраҕы ахархэара амузеит еиқәыршэаны 1920–1921 шықәсқәа рзы Д. Гәлиа итижызы ацхьазатәи, иоригиналтәу «Апсуа календар». Уигы аинтерес ацәызны икам. Иаазыркыаҕ-аазыркыаҕыны уи автор дрылацәажәеит Апсны агеография, апсуа жәлар ртоурых, апсуа литература атоурых.

Д. Гәлиа ипублицистикагы хзыхцәажәо атыжыра инагзаны ианыпшит хазхәом. Ғырпштәыс иаахгозар, ара иказам иара урысшәала ионы 1913 шықәсазы иикыпцхызы истатиа «Иатахузеи Апсны?» («Что нужно Абхазии»). Уи кыпцхын «Сотрудник заказказской миссии» акны, Акәа, 1913 ш., №10, ад. 154–155.

1962 шықәсазы итытцыз Д. Гәлиа ифымтақәа реизга IV атом ианын «Сабакыиаа ажы ажы зырымфо» хәа, хыс измоу жәабжы кыаҕк. Даара сеимдеит, аха уи ажәабжы ф-томкны уажы итытцыз ифымтақәа реизгаҕы цыаргы исымбеит. Уи ара амкыпцхыра зыхкыаз сыздырам.

1941 шықәсазы Д. Гәлиеи Хә. Бҕажәбеи еиқәыршэаны итрыжызы аизга «Апсуа жәлар рпоезиа» дара айқәыршәаф-цәа иазырфыз «Ацхьажәа» уажы ф-томкны атыжыраҕы иахықәнагаз иаарбаны, атыц азыпшааны иагәылатцазар ахәтан.

Ари атыжыра иагқәоу рахьтә сара иасырбаз акык-қбак роуп. Пхьафыкгы урт ссақәоуп хәа ззихәашагы ыкоуп, аха Д. Гәлиа ихьз иадхәалоу иссоугы, идуугы хреичахалароуп. Ари нахысгы апшаарақәа мфәпгазар, хашәкәыффы ду иапцамтақәа итцегы уафы импыхьашәар калоит. Дача томк заaira уеизгы ибжыханы икоуп хәа сгәы иаанагоит. Уи хшыфзыштра атаны, напы адкыланы, еиқәыршэаны, итыжытәуп. Уи аус зака изырццакхо акара еигьхон.

Уажәшьта иазхәыцлатәуп, ирцыхцыхлатәуп, ара зыхыцәажәаз атыжыра шыатас икатданы, Д. Гәлиа ифымтақәа реизга инагзоу, ихатәау ракадемиатә тыжыра азыкатцара азтцарагы.

Дырмит ду иакөымзар...

Дырмит Гәлиа диижьтеи 130 шыкәса атцра иазкны

Ацсуа сахьаркыратә ҫыратә литература ашьатакҫы, атцарауаҫ ду Дырмит Гәлиа ицстазаареи ирҫеиамтеи ирызкны азәырҫы акритикцәа, алитературатцааҫцәа, абызшәадырҫцәа, атоурыхттцааҫцәа, афольклористцәа, аетнографцәа хыпхьазара рацәала еиуеипшым аганкәа рыла, еиуеипшым астатиакәа рыҫхьейт ацсышәала, урысшәала, егьырт акыр бызшәакәа рылагы. Иара изкны акымкәа, ҫамкәа хазы ашәкәкәа тытхьейт. Уаҫы игәы иаанагар калоит ашәкәыҫҫы ду ицстазаара мҫагы, ирҫеиамтакәагы шыта ибзианы иаадыруейт, иҫыцу ирхәаша акагы ыкам хәа. Аха пхьаҫык иахасаб ала, са сазәыкны ас еипш икоу агәаанагара сақәшахатым, ииашам хәа исыпхьазойт. Уи моу Дырмит Гәлиа макьанагы дызлахзымдыруа ыкоуп, ихыз иадхәалоу ииашам агәаанагарақәагы маçым, итцагы, насгы ииашаны, инартцаулары иттцаатәкәоу, ҫыц блала изхәапштәкәоу хамоуп схәаргы агха соурым хәа сгәыҫуейт.

Ашәкәыҫҫы, атцарауаҫ идоухатә тынха аилкааразы икатцоу амаршәа кны, итызтцаахьоугы рцәбаа хатыр ақәцаны ирыхцәажәатәуп.

Дырмит Гәлиа ирҫеиамта еихаразак ацсуа жәлар ианрылатцәаз, Ацсны антытгы акыр нахара иара ихыз рдыруа, иҫымтакәа акыр бызшәакәа рахь иейтаганы ианыркыпхьыз асовет аамтазоуп. Ирҫеиара ахәшыара шаиузгы асовет идеология аормақәа иртацаланоуп. Маçзак иадамзаргы цьара акала уи инахыхәхәар каломызт. Убри аума, даеакоума, изыхкәа-зыпкәалак аамтала зны Дырмит Гәлиа изкны акыпхь аҫы ицәыргахаз хшыҫтаққәак ииашоу, имцу хәа цкәа ҳазымхәыпзакәа ихадахкылон, урт ахшыҫтаққәеи агәаанагарақәеи хрышыцылан, ирыцыргызуа ҳааиуейт. Арака аинерция хәа изышьтоугы амч аиуйт. Аиашагы ианутаху,

ишутаху иауузхәахуа. Ианахәтоу, ианхәатәу, иахьхәатәу, ишхәатәу аеақәыршәара атахуп иуадафзаргы. Ацабьрг иацәыхароуп, имифқәахеит хәа исыпхьазо акык, фбак убарт ахшыфтакқәа рхьрбгара, реимьрбгьыжәара иаз-куп абри уажәы апхьаф идьызгало аусумта. Насгы Дьрмит Гәлиа заатәи иаптамтақәа ирызкны иахьа уажәраанза цқьа ирымхәац чыдарақәакгы рызбахә салацәажәарц стахуп.

Ииашам ахшыфтак тцабьргушәа знык, фынтә, жәантә уафы ианихәалак, нас ауаа ашьцылоит, ахы ахаргыла, ашьапы атцаргыла ус акәтәкьоушәа ирыдыркыло иала-гоит. Знык амиф-цәа зыкәнылаз, нас уи арбгара, ииашам ашьақәыргылара мариам. Ауафы амиф дашьцылоит, агәра ганы идикылоит, ихдыррафы ашьата гәгәаны ианахалакь, нас атцара, акәынцара удафхоит. Аха, зегь акоуп, мышкы ахы, мышкы атдыхәа иарбан мифзаалакгы еилахауеит, ареалтә тцатгәы шамам, ишмифу еилкаахоит.

Ара сара исхәарц сызфү митәык акәны ишыкамгы, хшыфтакқәак иаалыркьаны апхьаф инагзаны рыгәра им-гар, ииашамшәа, иафсцацәоушәа ипхьазаргы ауеит. Аха исзырхәаша афактқәаыккамкәа, сыззаапшыло сымамкәа, акыр аамта сазымхәыцкәа, имшәакәа, имзакәа ишьақәсыргәгәоит хәа салагомызт.

Ишдыру еипш, дарбанзаалак ашәкәыффы иага абафхатә-реи, ахшыф, атцареи имазаргы, иаамта дацоуп, уи дтытцны, дапыфланы, иапхьака нак хара апстазаарафы икалаша, ишыкалаша, хьрхартас иаиуша ухәа зегьы еикәышәшәа изапхьагәатом. Ауаатәыфса ртоурых афы ахәыцыфцәа дукәа – афилософцәа, атцарауаа, ашәкәыффцәа дукәа, аполи-тикцәа, ахәынтқарратәи ауаажәларратәи усзуфцәа закафы закантә рфьыршәахьоузеи рапхьака икало аилкааразы, аха уи азгьы илымшазац. Дьрмит Гәлиа дынцәазамызт, иапхьа икалашаз зегьы заанатц рдыршьа имамызт. Дан-қәыпшыз иеидихәыцлози, акыр анихьытц, шәкәыффык, тцарауафык иахасаб ала дбагьаза данаашьақәгылазтәи идунеихәапшышьақәеи еипшымызт. Икоуп зфьыпсахыз, икоуп фьпсахра змоузгы идунеихәапшышьақәа.

Аеампсахзеит Дьрмит Гәлиа аханатә дзыкәныкәоз, дыз-нылаз амфа хада ажәлар амшхәыбзарахь ркылгаразы, милатлеи социаллеи ихьыпшымкәа, ахақәитра рзаагаразы

ақәпара. Абри амѡа, абри айдеиа анагзаразы амстхәагеипш дхамкәалазо акәымкәа, ианатахызгы днакәаратца-аакәаратцон, ихшыѡ рзишьтуан ицхраашаз еиуеипшымыз егырт амѡахәастақәагы.

Ажәйтәза аахысгы еиуеипшым атәылақәа рҕы ажәларқәа ацстазара бзиахь ркылгаразы ацхьагылара змаз ауаа еиуеипшым амѡақәеи ахырхартақәеи ылырхуан. Дырмит Гәлиа иакәзар, амшхәыбзазарахь акылсразы мѡас икоуп хәа иипхьазоз атцара, арккаратә ус акәын. Имч, илша зеггы арккаратә ус иазикит. Иаххәар калоит еиха еиҕынгы, еиха инткааны: Дырмит Гәлиа ус хкыс инапы злакызаалакгы (артцафра, абызшәеи, атоурыхи, аетнографиеи рытцаара, асахьаркыратә рҕеиамтақәа рапцара, хыпхьазара рацәала апублицистикатә статиақәа ркыпхьра, артцага шәкәқәа реикәыршәара, агазет атыжьра...) зеггы рҕы арккаратә мотивқәа рылыхәхәоит. Иара заанатц иеиликааит, ихы азцеит ажәлар атцара рымтқәа, цара-дыррала рыла хымтыкәа амилаттәи асоциалтәи хакәитра рзаагашьа шыкамыз, ишзальмшоз. Ажәлар атцара рылатцәаны икалар, уи ала ѡнутқала реизыказаашьақәа изѡыданы ишьақәгылап, рсоциалтәи рмилаттәи тагылазаашьагы хыпшымыкәа, итышәынтәаланы икалап хәа дақәгәыцуан. Еибашьрала, ма револиуциала ажәлар амш лашара уаѡы ирзааигар ауеит хәа ипхьазомызт.

Абра инапшьны даеакгы хәатәуп. Акыпхь аҕы ихтытцәкьаны ҕыгәгәала макьана азәгы имхәацзаргы, иахьа инытцәа-атцыѡны быжькәак уахауеит (еихаразакгы есымшатәи ацәажәарақәа раан) апсуаа рмилаттә хдырра аңҕыхаз атыхәтәантәи жәаба, жәохә шықәса раахыс акәушәа. Асовет мчра еилахаанза апсуаа рмилаттә хдырра мачызшәа, ицагәызшәа, илакәызшәа зхәақәоггы цюукы рыбжы уахауеит. Ас еипш икоу агәаанагара шытанкыла ииашам, ажәйтәтәи атоурыхгы, аҕатә аамтагы рзымдырроуп иаанаго.

Апсуаа милаттә хдырра анроуз, ианышьақәгылаз абрыгь-абрыгь аамтазоуп хәа инткааны азгәатара уадаѡуп, ихаздырам, чыдала атцаара ду атахуп. Аха хара хапсацәоуп бызшәалагы, кәзшьалагы, хымѡапгашьалагы ухәа егырт иаахакәыршаны икоу ажәларқәа хазлареипшым рацәоуп

хәа рхы рыпхъазо иалагеижьтәи акырза шытцуа ҫашьазом. «Җареи» «егьырт» хәа ихәыцуа иалагеижьтәи, иапсыуам зегьы тәым уаас («егьырт») ирыпхъазоижьтәи, урысшәала сәмоидентичность хәа изышьтоу апсуаа ирымеижьтәи ақәра ду амоуп.

Дырмаит Гәлиа данаацәыртыз аамтазы, хәарас иаҭахузеи, апсуаа рмила́ттә хдырра акырза ишәхьан, ихаракын, иагьазпагьан, иагьахьегхәон, гәадурастгьы ирыман, Апсни апсуареи иреигьу цьаргьы акгьы ы́кам хәа ирыпхъазон. Традицианы акыр шәышықәса раахыс ус иааиуан. Аха убри рмила́ттә хдырра зхәаеуаз, ипсыгеызтәуаз амчқәагьы рацәан, ицьбаран. Аамта ҫыц азы имҫапысуаз аилаҫеиласра дуқәа (аибашьрақәа, ареволиуциақәа, анаукеи атехни-кеи ирласны рыҫиара ухәа) иаалырқьаны аҭахыра ҫыцқәа, азтәара ҫыцқәа цәырыргеит. Аамта ҫыц иашьашәалахашаз ахымҫапгареи, адырреи, амчи аҭаххеит. Еиуеипшым аҭоурыхтә зеибафарақәа ирыхқьаны (амхаңьырра ухәа) хыпхъазарала имачхахьаз апсуа жәлар (ажәытә зны, хымпада, ишырацәаҫыз ҫашьом. Егьырт зегьы ҭарқәатцуазаргьы, хыпхъазарала апсуаа маңызтгьы, апсуа бызшәа еицшу абызшәа ссир рзырҫиомызт) ргәы камыжкәа убартқәа зегьы рҫы русқәа рбартә, ириааиртә, иеиҫыркаартә иҭыгатәын, ишьҭыхтәын.

Анахь иурхаргьы, арахь иааурхаргьы, заанатцтәи апер-иод инаркны Дырмаит Гәлиа ирҫиара зегьы зызкыз еиуеипшымыз аҫнүтқатәи адәахьтәи асоциалтә-полити-катә мчы цьабарақәа ирхәаеырц, уи моу, зынза идырцәарц изҫыз апсуаа рмила́ттә хдырра арҫыхареи арцыхцыхреи рақәын. Атәым уаа рақәым, атцара цытк змаз дара апсуаагьы азәырҫы агәра ргомызт апсуа мила́ттә ҫыра анарха амоуп, апццара иапсоуп, аперспектива амоуп хәа. Уапцтәык ҳакам, ххатәы бызшәала аҫра апццаны ҳара ихалшараны икоузеи, Апсны антытц иабахахәо хәа ихәыцуазгьы маңзамызт. Ака-гьы агзамызт, ахәыц акәын изкыз апсуа бызшәа хәышҭаара бызшәа мацараны иаанхарц. Апсуа бызшәа аҫыреи ахәынҭқарреи ирбызшәангьы икалар алшоит хәа агәра згоз маңын. Хыпхъазарала ҳара ҳаткыс акырза еихау ажәларқәа азәырҫы аҭоурыхтә момент рхы ирзамырхәакәа, Дырмаит Гәлиа иеицш атҫеи дрылмиаакәа, ақәраан зҭыпрааз ауаҫ

иеипш, рхатэы бызшэала афыра ззапымтқәа иаанхақәаз аукахым. Хара хцарым, миллионки бжаки уаапсыра икоу агырқәа ус рыхын, ахәахәдеипш ақыртүара иалазваны иаанхеит. Агыршәа ақыртүа бызшәа адиалектқәа ируакуп хәа разхәаз рхәатэы иаманы ицеит. Арахь уцшыр, атцаруаа дукәа, аспециалистцәа (абызшәадырыфцәа) азәырфы хьахәа-цахәада иеилыркаахьеит, итыртцаахьеит ачех бызшәа аурыс бызшәа зака иацәыхароу ааста акырза еиханы агыршәа, ақыртшәа ишацәыхароу. (Арака иахгәалахаршәап апсуа бызшәаггы ақыртүа бызшәа адиалектқәа ируакуп хәа шыақәдыргәгәарц қыртүа ццарауаакәак шалагахьоу, аха урт рыхшыфцәк еитцәкәәкәәкәа шлытцшәадахах.)

Дырмит Гәлиа арккаратә ус нап анаиркыз, уи амфа данықәлаз аамтазы деилызкаауаз, ағарахәа иаaidгыланы, дазыргәытәны, игәы шытыхны ицхраауаз мацфын, адрухәа ажәлар зеггы еикәагта ивамгылазеит. Аха игәы зыргәгәашаз ҫырпшыгас икайтцашақәазггы ибон. Иара, хымцәада, инырит ухәартә икоуп демократиала ихәыцыз аурыс интеллигенция ахатарнакцәа азәырфы. Аурыс литература аклассикцәа рфымтқәа дахьрыцхьаз, иахьинырыз мацара акәым сара ара зызбахә сымоу. Уи атәы азәырфы ирхәахьеит, хымцәада иагьиашоуп. Аха убри анафсггы, ишдыру еипш, А.С. Пушкин ихаантәи адекабристцәа инадыркны аурыс демократцәа азәырфы Ацсны иаанагахьан. Азәымкәа, ыццямкәа адекабристцәа ахганы шыауға хасабла Ацсныка иаарышытқәахьан. Урт ара рышытамтқәа нрыжыит. Аурысқәа рахьынтә аколонизатортә политика мфәыцызгоз рнафсггы, апсуаа назлоу Кавказ иашьагәыту, иаборигенцәоу ажәларқәа ирызкны арккаратә усқәа рымфәацгара иадгылақәозггы рацәафын. Иахгәалахаршәап аурыс еинрал, атцарауаф (абызшәадырыфы) П. К. Услар апсуааи даҫа цытфык кавказтәи ажәларқәеи рзы алфавитқәа шеикәиршәаз ухәа. Ақыртқәа ракәзар, усқан (ХІХашәышықәса антцәамтәи ХХ ашәышықәса алагамтәи рзы) Ацсны Қырттәыла иатцанакуеит, қыртүа дгыылуп хәа дыцхлымүа уажәеипш ибжыы фтыганы азәггы имхәацыт. Ус дақәыгәгәаны ццарамзар ццара имхәеит атоурыхтцтааф ду, академик Иване Ццавахишьвили. Уи иаамтала ақыртүа тоурыхтцтаафцәа зеггы иреихаз, зегь реиха авторитет змаз иакәын, егырт дреипшымызт. Уи аамышытахь

академикцәа С. Н. Цыанашыи Г. А. Меликшишвили ирейхаз
тоурыхтцааф ақыртқәа дрымазамызт. Убартггы ацсуаа хазы
жәларым, атоурых рымазам хәа цыарамзар цыара ирымхәеит.

Ацсуаа ирызкны арккратә ус иацхраауаз ақыртқәаггы
ыкан. Убарт ирейуан аби аpei Давиди Константины
Мачаварианаа. Иахьа ақыртүа шовинистцәа акыпцхь афы
икәгыланы фытызәзәала Давиди Константины Мачаварианаа
ипсахыөцәоуп хәа ипхьазаны ирыкәызбоит. Ацсуаа ибзи-
аны иахьрыхцәажәоз, Дырмит Гәлиа ирккратә ус афы иа-
хьицхраауаз атцәымкеипш ргәы иалоуп, ркыркы икылаханы
икоуп.

Дырмит Гәлиа матцүра дук имамызт, мчра дук инапәфы
иааганы икымызт. Ртцафыс дахьыкәзи ибафхатәра инафаз
иапцамтақәеи ракәын мычрас имаз. Аихабыра цараиур-
такгы далымгацызт. Оумашәа иубаша, ашкол афы ацсуа
хәычқәа ацсуа бызшәа дыртцара азинггы ус аламала
инаирымтазеит. Жәынггы, фанггы зымч гәгәоу абиурок-
ратиатә бызкатаха акыр даргәамтцит. Зныкымкәа, фын-
тәымкәа арзахалкәа (прошение хәа изышьтаз) ифыр акәхеит,
аихабыра дрыхәар акәхеит ртцафыс аусура азин иртарц.
Абжыаратәи атцараиуртақәа рфы ахәычқәа ацсуа бызшәа
дыртцаразы зныкымкәа мап ицәыркхьан, уи азин изташаз
ақәыршахатга (адиплом ахьимамыз фәрцас икатцаны). Арахь
упшыр, азин зманы (адиплом змаз) ацсуа бызшәа ацсуа
хәычқәа идзыртцашаз, иазыкатцаз артцафцәа урыхкьашаны
укахартә ирацәафны аатцра иаваханы икәз цыушьап! Нас-
ггы, ихадароу, Дырмит Гәлиа ихатә иифыз, иеикәиршәаз,
иеитеигаз ашәкәкәа рылакәын ацсуа хәычқәа атцара
зладдыртцоз! Ртцафыс аусура азин иоурц азы Дырмит Гәлиа
чыдала иеазыкатцаны, «Ацсуа жәлар ржәытә хәоукәа» хәа
хьзыс измаз аусумта фны апышәара итир акәхеит 1918
шыкәсазы. Атцабырг азы апышәаратә комиссия иалахәыз (А.
М. Чочуа, С. П. Басариа, С. И. Чанба ухәа) еицәакны ахәшьара
хараки иртеит.

Дырмит Гәлиа илитературатә рфеиара заанатцтәи аperi-
од азы икаитцаз апышәакәа ускак игәаармыгзеит ускантәи
аихабыраггы, ажәларггы. Азнык азы. Изакәыхи, жәеин-
раалакәак ифызар, ифежьза икоу шәкәы кьацс хәычык
тижьзар, атәыла ирбгама, абаа хижәама хәа зкышә дыкәыз-

тақааз калейт. Ускан акөым, оумашәа иубаша, иахьагы
 зхаҕы цкьа иззаамгац ыкоуп ацсуаа рызбахә азәы ихәонатцы
 Дырмит Гәлиа ихьызгы псра-зра шақөым.

Дырмит Гәлиә кәзәрә җаракыла ийсыз иажәинраалақәә, ипоемақәә, идрама, иажәабжьқәә, ироман ахьацитқаз, абызшәеи, атоурыхи, аетнографиеи рғанахьала аттцарақәә маҷымкәә иахьымҗағигаз, иеитҗағамтақәә, хыпхьазара рацәала апублицистикатә статиақәә ухәә ахьытынхаз акәзам ицъашьатәу. Уртгьы, хәарас иатахузеи, маҷ-сачк ракәым, ианагь ахәшьара җаракы иадсоу, аамта иазмырканзо роуп. Аха уеизгьы, иага ус акәзаргьы, зегь реиха ицъашьатәу, зегь реиха ихадароу ижәлар рхатәы бызшәала ашәкәҗыратә культурахь рхы ахьирхаз, уахь амҗа ахьырзицшааз, иахьырзылихьыз ауп. Абри аганахьала маҷара җахәәцшуазаргьы, Дырмит Гәлиә тцәҗанк амаҷара арсны аанда ашышра зылзыршаз азә иакәны дыпхьазатәуп.

Дырымт Гәлиа икынзагы аңсуа жәлар ырылиаахъан атцарагы мацымкәа измаз, абафхатәрагы згымыз, ажәлар рңейпш иазхәыцуаз, гәйтцхас измаз азәымкәа, фыцъамкәа атцейцәа бзиақәа. Уртгы, хәарада, рмилаттә хдырра рылаены икан. Хара хцарым, дахгәалахаршәап ах ица Гьаргь Чачба. Уиггы аңсуа гәтылса иакәын, атцарагы иман, ихатәы бызшәа – аңсуа бызшәа анафсгы акыр абызшәакәа идыруан, акыр дныкәахъан, атәылақәа еимидахъан, ижәлар ртагылазаашьягы идыруан. Аха даеа цстазааратә зеибафарак далан, Дырымт Гәлией иарей зеимадамхейт, рырҕиаратә хырхартақәа зейхдамхейт, изейгәнымфит, акыр ихаз-хазхейт. Изыхкьа-зыпкьалак Гьаргь Чачба ижәлар рхатәы бызшәала афыратә культура амфа иқәлар алшоит, алтцшәа бзийе аңейпш дуи аиуейт хәа ихафы изаамгазар акәхап. Хьахәа-цахәада ижәлар бзиа ишибоз агәра хзырго арҕиамтақәа (қыртшәалеи урысшәалеи ухәа) ишитынхазгы, аңсуаа рхатәы бызшәала афыра, лымкаалагы асахьаркыратә литература рымандаз хәа цыра ажәа еизадак иадамзаргы иара итәны, қьаадк ианны ихаздырам. Ус ейпш акагы итнымхейт. Гьаргь Чачба аңсышәалагы дыфуазар каларын хәа ихамоу агәаанагара гипотезоуп, уи инахыхәхәаны уаха уи зыртцабыргыша факт хәа акгы хамам. Салуман Ажәанбагы, Давид Чхотуагы, Бадга Аимхаагы зейгьатам аңсуа хацәа

нагакәа ззырхәоз ракәын, аҫауад шытра иаиуан, аҫарагыы раамтала ибзианы ирыман, акыр тәым бызшәақәагыы рдыруан, излиааз аҫсуа жәлар рлахьынтҫагыы иахзызон, аха рхатәы бызшәала афыратә культура аҫҫара амәа ҳақәлап ҳәа урт азәгыы иғымшәеит, шыақакгыы ҫаимтҫеит, ажәакгыы рымхәеит.

Ажәак ала, аҫсуаа аҫарадыррахь, асахьаркыратә ҫыратә литература арҫиарахьы рхьарҫшра, арккратә мәа рықәлара, зегь реиха изыбзоуруу, зегь реиха захьыз иадхәалоу Дырмаит Гәлиа иоуп. ҫабыргуп, аамтә кьаёк (шықәсқәак) иалагзаны иара ихаҫиркыз аус ағы идгылақәазгыы ҫалеит (Андреи ҫоҫуа, Михаил Чалмаз, Платон Шьақрыл), аха урт хыпхьазарала имаҫфын. Дыззеилымкаауаз, апықәсларақәа иоуаз, ипырхагаз акырза еихан. Уи ус шакәыз ус баша инықәшышәа акәымкәа, лабәба агәра хьыргаша рахьынтә акы иадамзаргыы ағырҫштәы аахгап. Дырмаит Гәлиа уҫкантәи итагылазаашьа, икәша-мыкәша иҫаз ауааи иареи реизыҫазаашьақәа ибзианы ианыпшуеит ҫығхарала ихәычу, аха ҫақыла акыр иҫазшырбагоу Михаил Чалмаз истатиа «Данбаадыруа ҳара, ханбаицхраауа иара?» (Агазет «Апсны», 1920 ш., февраль мза 28). Абар уи астатиа иахәо:

«Аҫма имҫсыша араса матҫәа азылбаауеит ҳәа ажәытә ажәак рхәалоит еипш, ҳара апсацәа хҫоурых змырзша азәы дхауит. Анцәа ҳазшаз днылбаапшны убри еипш пытфык ҳамазар ҫалауан, аха ианимухгыы, уи ихамоу азатҫыкгыы лассы Анцәа дахцәумган. Ари азәкгыы Д. И. Гәлиа иоуп. Ари ус иҫазшыоуп, убас дшыыцфуп, дгәырфәфуп. Дшыыцфуп анысхәа, азәы игәы иаанамгааит уматҫуреи, упшзареи, укәашареи, астал укәгыланы уцәажәареи датҫашьыцуеит ҳәа. Моумоу, уи дызтҫашьыцуа егырт амилатқәа, ҳара хаиха дыррала верск ҳапхьаҫа игылоу роуп. Арт амилатқәа иртәны шәкәык анааникылауа дыгәынҫычхауеит, игәы тҫәыуаауеит. Ҫара апсацәа абас хбызшәала ашәыҫкәкәа ахьхамам азы. Иҫаитдарызеи, ииурызеи, ачкәынцәа аирҫхьарц, астатиакәеи ажәеинраалақәеи иҫлару, Апсны атоурых ҫаитҫалару иаргыы издырам. Ихы дақәитызар, гәырфә имамзар, иахзыҫаитдауаз рацәазахон. Ихьызгыы духазон егырт амилатқәа рахьгыы, аҫсуаа рлашарбага ҳәа дырдыршан.

Уажәы иныҫаитҫа-ааҫаитҫауагыы уамашәа иубаратәы иҫоуп, избан акәзар, аихарак дзышыталаша итаацәеи иареи

иҭеизлаимшыыша аус ауп. Уи азы ацкәынцәа рарцхьара из-кажьуам, ари иара ихы аркәацашт, иаршақәоит.

Ацкәынцәа аужьны, ихы қәацаны дааны длатәаны афра далагоит цьара иҳамам акы сзықатқозар хәа, аха ауафы аапса мыпхәы рацәак илиршагәышьоузеи?

Ари иаапсарей игәакрей цкәа уафы издырам. Адырфәгьых исхәоит, ихы дақәитызар, иахзыкайтцауа рацәахәзоит. Хаушьтышьасы имоу аиҳабырақәа иртаххар аташьа рдыру-еит, сара абри абас ауп хәа сымхәаргы. Хара хзы Д. И. Гәлиа Ломоносов диафысуеит, Шоҭа Руставели, Иоан Гәысгы, Со-кратгы, аха данбеилақхауа хара, хагъанбаицхраауа иара?!»

Ацсны Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахьгы Дыр-мит Гәлиа ипстазааратәи ирҭиаратәи мфә ишшапаза, икашырраны икамызт. Акоммунисттә идеология цьбара иқәыгәгәон. Дзыргәамтцуаз, ипықәсыллоз, дымфәхызкьашаз рацәан. Ауадафәқәеи азалымдарақәеи дзықәшәақәаз (урт хыпхьазарала имачзамызт) рахьынтә руак иадамзар-гы иахгәалахаршәар стахуп. Зныкымкәа, фынтәымкәа аофициалтә критика дафәшәахьан, гәыбган иртахьан акласстә қәцара атеория дацәыхароуп, аҭоурых ииашамкәа иҭитцаауеит хәа. Уи ус шакәу артабыргуеит гәыпфык атцарауаа 1991 шықәсазы урысшәала ифны Ақәа иҭрыжьыз артагатә хархәага «Ацсны аҭоурых» иахәогы. Уи азбахә ала уа абас ануҭ:

«В творческой судьбе Гулиа не все обстояло так гладко, как было принято считать. Многие драматические моменты обойдены молчанием. Д. Гулиа неоднократно подвергался официальной критике как человек, далекий от теории клас-совой борьбы и пользующийся «антиисторическими и анти-научными методами». Такого плана критика прозвучала в 1932 г. в основном докладе на XIII Абхазской партийной кон-ференции, после чего Д. Гулиа был лишен возможности уча-ствовать в качестве делегата в работе первого Всесоюзного съезда писателей (1934 г.)».

*«История Абхазии. Учебное пособие.
Сухум. Изд. «Алашара», 1991 г., с. 372–373.*

Аиаша ххэозар, ажэлар апстазара бзиахь, изфыдоу ауаажэлартә еизыказаашьақәа рахь ркылгаразы асоциалтә-класстә қәңарей апролетартә революция амфәңгәрей роуп мфас икоу, зегьы ирейгьу хәа марксизм-ленинизм ашьәтақыфәңгәа ирхәоз, уи азы имфәңгыргоз аусқәа Дырмит Гәлиа дырфәыгәхәааны, гәағыртас иқатцаны дрыдымгылазеит, зегьы ирейгьу мфәоуп хәа иалимхзеит. Иара древолюционерзамызт хәа ихәмоу агәәанагара, хымпада, ииашәоуп. Ишдыру еипш, амарксисттә теория иацызтәз, аамтәфәңгәа иашьашәәаланы изырфәиәз В.И. Ленин идгылафәңгәа иарей аусуцәа рыклас, лымкаалагы апролетарцәа мчы хадас иқартәеит. «Атәылақәа зегьы рфәы икоу апролетарцәа, шәәейдышәкыл!» хәа, – алозунг иатгәгыланы, амәлуаа зегьы шыәтанкыла ианыхны, апстазара фәңгәааны еиғәхәауеит, адунеи атәылақәа зегьы рфәы ареволюция қатцаны, асоциализми акоммунизми шыақәхаргылоит хәа иалагеит. Наңьнатә аахыс ианагә хәхәыртәиә аиғәыхара змоу асоциалисттә классқәа ықәаххуеит, ауаа зегьы рзинқәа еиқараны иқәхтәоит хәа хәңәнымырха иқәңон. Уртқәа зегьы ижәдыруа роуп, ара уаҳа срылалом. Урт рықәңара, ртеориеи, рпрактикеи афәажәатәи ашәышықәса антәамтәзы хәхәкылнагаз ижәбо ауп.

Дырмит Гәлиа иакәзар, лымкаалагы ипстазаара заанаттәи апериод азы (Октябртәи асоциалисттә революция дуззеи Асовет мчрей қалаанза) К. Маркси, Ф. Енгельси, В. И. Ленини ридеиәқәа дырфәынтәәауа, дрылаҳәуа, дырхьынхало, гәығыртас икуа дықамызт. Урт ридеиәқәа инартәуаланы итцаны ишимамызгы, хыхь-хыхьла акәзаргы, ихадарақәаз издырамызт қазхәом.

Хәарас иатахузеи, Дырмит Гәлиа ихдыррафәы ареволюция мфәңгысит. Акыр аамтә антцы ашьтахь асоветқәагы дрыдгылеит (дрыдымгылар ауа иқазма!). Ус акәым, ас ауп хәа асовет идеология иашьашәәаламыз акы ихәар, ашәитышәи днарышьтуазма, ижәларгы ирзеиңәз қәитқон, ихгы таирхон. Иғәхаракны ихы ахьымфәңгәагоз, иажәагы разаны иахьихәоз қыашьатәзам. Дырмит Гәлиа аханатә дызқәылаз амфә ду анагзаразы (еиғәаразак аркқаратә мфә) акомпромисқәагы ихы иаирхәон. Урт рыдагы дхәартамызт, қсыхәагы амамызт. Дарбан шәкәыфәу, дарбан тцарауау,

дарбан политику изфыдоу акомпромис зхы иазмырхео! Атдыхэтэан Дырмит Гэлиа акоммунисттэ партиагы дала-леит (уи дшалалаз, дзалалаз цкъа еилкаам, агэра игатцёкьоу, даеа ыытцакэак ирыхъаны акэу сеидру), иара иазкны еи-цырдыруа икалаз ынфажэи хца бызшэа рахь иеиґагахаз ажэеинраалагы ифит. Аха уртқэа зегы акыр ихышэаноуп ианыкалаз.

Шэааи хазхэыцып даеакгы.

1921шықэса март 4 аены Ацсны Асовет мчра аиааира аге-ит. Убри инаркны акыр шықэса иалукаартэ икоу, инеитдыху ымтак ахэынтқарра ыыц, асистема ыыц арехэара иазкны иацимтцазеит Дырмит Гэлиа. Зны «Ацсны атоурых» актэи атом тижыт (1925 шықэсазы. Атцабырг азы уи афра Асовет мчра аиааира агаанзагы далагахьан), нас ацма акульт иазк-ны аетнографиятэ усумта ифит. Ароман «Камачыч» акэзар, асовет аамта акэымкэа уаанзатэи апериод (лымкаалагы 1907 шықэса инаркны 1917 шықэса аламталанза) ауп еихаразак иатцанакуа. Хазы хца, цшыба шықэса (фажэижэабатэи ашықэсқэа афбатэи рызыбжазы) апоема «Абжыасцэа зшэу» ацсшэахь аиґагара дафын...

Абартқэа зегы еицшыны хрызхэацуазар, агэра хдыргоит ыыц иааиз азакэанқэа Дырмит Гэлиа дырфамгылазаргы (уи иара иагылшомызт), инапқэа рґаґатцёкьангы дшырцымлаз. Уртқэа зегы ара уажэы уаха хэерылахғаларым. Ара сара чыдала зызбахэ сымоу заанатцтэи идунеихэапшышыақэа роуп.

Абрака ихэатэуп даеакгы: Дырмит Гэлиа заанатцтэи идунеихэапшышыақэа ихала иизбаз ракэзам. Урт хэаакэызтцаз фбамкэа аґагылазаашыақэа ыкан ауп.

Иаалыркъаны ажэак, фажэак, рыла ацхьаф инагзаны агэра изыргаша аргументқэа рацэаны снапы иакымзаргы, Дырмит Гэлиа марксизм-ленинизм аидеиақэа рааста XVIII ашэышықэсазтэи афранцуз рыккафцэа Жиулен Офре де Ламетри, Франсуа Вольтери, Дени Дидрои, Поль Анри Галь-бахи ухэа ридеиақэа еиха идикылеит, еиха дрықэныкэеит, дрыкэгэыґит, рыгэра игеит ухэартэ икоуп. Убарт ридеиақэа ишиашоу акэымзаргы, ирблакъаны (урысшэала косвенно хэа изышьтоу) акэзаргы, еиха дрымехаркит.

Уажэшыта икалаз калеит, хнырхэышыа амам, аха 1917 шықэсазтэи ареволюция камлакэа, акоммунисттэ идеиақэа

мехақы тбаала аиааира рымгакәа ус ҳааиуазтгы, икаларын Дырмит Гәлиа аханатә дызқәыз арккаратә мөа зынза даеа кәарак (акырза еигъыз) ҳхықәнажыларгы, еиха акырза еигъыз мышкы ҳазкылсыргы.

Ара хыхь сара зыхьзқәа сҳәаз, афранцыз тарауаа, афилософцәа, ашәкәыфәцәа рызбахә Дырмит Гәлиа ихъз адхәалашьас икоузеи урт рыхьзқәа конкретла иара цъара ажәак иадамзаргы иешәаны, цъара ифны ихаздыруам, уара урт дызларыдукулозеи хәа азәы исәаирхьыргы калоит. Цабыргуп, ишиашоу урт ридеиақәа иара цъара иткааны дрылацәажәоны хәа ихаздыруам, аха Дырмит Гәлиа шәкәыфәык, тарауафык иахасаб ала ашьақәгылара данафыз аамтазы (XIX ашәышықәса антцәамтеи XX ашәышықәса алагамтеи) хыхь зызбахә сҳәаз афранцыз рккафцәа ридеиақәа Урыстәылан акыр иалатцәаны икан, акыр инеимтцарк-ааимтцаркуан, ирыдгылақәозгы мацфызамызт, Дырмит Гәлиа тцарайурта дук далымгазеит, атцарадырратә регалиа харакқәагы имазамызт, аха илацшхәаа тшәазамызт, инацш-аацш тбаан, ихшыф тцарын, икәша-мыкәша, ааигәа, ахара имфәдысуаз ахтысқәа гәынкыланы иман, дрызфәлымхан. Уи ус шакәу агәра хдыргоит апхъазатәи апсуа газет «Апсны» 1919–1920 шықәсқәа рзы итыцыз аномерқәа ирнитцоз апублицистикатә статиакәагы.

Иазгәахтар ахәтоуп иказшьарбагоу даеа тагылазаашьагы. Изақәу уи ауп, иара данцәырцыз аламтала зыжәлар рзы арыккаратә мөа алызхырц иакәызкыз имацара иакәзамызт. Хара хцарым, хылтцшьралагы, тоурыхтә разкылагы зегь реиха хара иахзааигәоу адыгқәа афыратә культура амфә ианызтцаз рцеицәагы арккаратә идеиақәа ирықәныкәаны иааиуан. Урт ари амфә мацк заа икәлахьан. XIX ашәышықәса аламталазтәи аедыга шәкәыфәцәа-арыккафцәа (Ш. Б. Ногмов, С. Хан-Гиреи, С. Адил-Гиреи, У. Х. Берсеи ухәа) адекабристцәеи аурыс романтизми гәғәала ирныцшит. Дырмит Гәлиа иеипш уртгы рырфеиамтақәа рыжәлар гәакьа рфәпыцтә цтамтақәа ирыдхәалан, шыатас ирыман.

Аедыгь шәкәыфәцәа, атцаруаа, арккафцәа зегь реиха типологиала мацара акәымкәа уафы ихшыф азишьыртә Дырмит Гәлиа акыр диньирит ухәартә дыкан Шора Бекмурза-ица Ногмов. Ижәлар рыматц шиуаз зеицшраз ала, Дырмит

Гәлиа изы Шора Ногмов дөһыртышыган. Уафы иааңеишъартә дара афыңагы злеипшкәаз ыкан. Дырмит Гәлиа иеипш, Шора Ногмовгы дыркафын, дтарауафын, длингвистын, дтоурхтцаафын, детнографын, ижәлар рғапыцтә птам-тақаа еизигон, ититцаауан, апропаганда рзиуан. Шора Ногмов иеишәеит ихатәы бызшәа – акабарда бызшәа – алфавит аиқәыршәареи аграмматика аөреи рзы. Шора Ногмов иоуп аңхәаа аедыгцаа ртоурх еизыркәкәаны аөра аңшыызгазгы, иааипмыркәязакәа арккаратә идеиақәа дырзышәахәон.

Шора Ногмов иеипш, егырт аедыгь рыккаөцаагы (Султан Хан-Гиреи ухәа) рхатәы бызшәала ашколқәа раартра иаықәңон.

Абартқәа реипш Дырмит Гәлиа ижәлар рыкәша-мыкәша имғапысуаз апроцессқәа инымпшырц, насгы мөақәцагас, ғырцштәыс икаимтарц залшомызт, арккаратә мөа ахъалихыз, уи дахъанылаз урт акыр ихәаакәыртцеит ухәартә икоуп. Иахгәалахаршәап Дырмит Гәлиагы аңсуа жәлар ирызкны абарт иреипшкәатәкәаз аусқәа шымғапигоз, рхытцхыртағы дышгылаз.

Дырмит Гәлиа изку иахәа уажәраанзатәи аусумтақәа зегы (астатиақәа, ашәыкәкәа) рцакы еизыркәкәаны, хшыөзышътрала цкәа хрызхәыцуазар, ирғиаратә мөа атагә-тасрақәа, анатәи-аатәиртақәа шамаз рацаак ирныпш-зом. Ишшапаза икашәа агәаанагара узынрыжъеит. Данқәыпшызгы икәрахь даннеизгы идунеихәаңшышәкәа җеитакра дук рмоузшәоуп ишубо. Ареалтә цабырг ағы, аңстазаарағы, хәарас иатахузеи, ус акәмызт ишыкәз, акырза иуадафын.

Дырмит Гәлиа илацаа аахтны адунеи даннықәлаз даеа аамтан, асоциалтәи ауаажәларратә-политикатәи еизыка-заашәкәа зынза даеакала еибытан, ишәкәгылан, даеа хырхартақәак рыман. Ажәлар рыбзазаратәи, рекономикатәи, ркультуратәи тагылазаашәагы даеакзан. Аңсны мацара акәым, Урыстәылагы, Европагы... Хара хиашахомызт хаамтазтәи адунеихәаңшышәкәа зегь рыла ускантәи иара идунеикәаңшыларә иашәашәалазшәа идхарчаблоит хәа халагазтгы. Аивгарақәеи аиқәымшәарақәеи уафы ипылоит. Еиха атцабырг хәзааигәахоит иара ихдырра аитакра иаи-узи изнысыз аеволиуциеи хнарывс-аарывсуа акәымкәа,

иеишьтаргыланы иеивтацсаны итахтаар. Ус икахтаар ауп ианпсабаратәу.

Дырмит Гәлиа данқәыпшызгы, иқәрахь даннеи ашьтахь-гы, уажәы-уажә ицрыхоз, ишьақәкьара иашьтаз рацәафын. Аофициалтә критика длацшықәтцаны даман, таха инатомызт. Ганкахьала уизхәыцуазар, апсуа милаттә сахьаркыратә литература ашьақәкьыс иқәнагатцәкьаны дыцхьазан. Уи мап ацәкышыа азәгы изатомызт. Апсны жәлар рпоет хәа ахьз харакы ианаршьахьан. Хьыцхьазара рацәала артцага шәыкәкәеи, апублицистикатә ҫымтақәеи, исахьаркыратә рҕеиамтақәеи, инаукатә усумтақәеи ажәларгы, аиҳабырагы инартбааны иазхартахьан. Даеа ганкахьала, апықәсылара гәгәақәеи ашьапҕаршәрақәеи уеизгы игзамызт. Ҙырцштәыс иаахгозар, иара ица ашәкәыҕы Гьаргь Гәлиа аповест «Асас еиқәатцәақәа» ҕны ианикыпцхь, аполитикатә вбақәа итаны атызшәа ду алырхит. Уи апхьазакәны акыпцхь абейт ажурнал «Новый мир» адакьақәа рҕы (1950, №2). Ари аптцамта шыатас иаиуит XIX ашәышықәса актәи азыбжазы Апсны имҕапысыз атоурыхтә хтысқәа, Апсни, Урыстәылеи, Тьырқәтәылеи реизыкәзаашьақәа, реибархарақәа, реиҕыхарақәа. Автор атоурыхтә тцабырг объективла аарцшра иеазишәейт акәымзар, ихтныгьашаз, ивубашаз гха дук каимтцәзейт. Аха уи атцаки аидеиеи згәамцхақәоз цәырцит, ақыртқәа рыгәтаққәа ирыцшәахәо икамызт. Убри ауп еиҳаразак дтцәылхны иқәзбо изалагаз. Азәымкәа, ҕыцьамкәа апериодикатә кыпцхь аҕы иқәгыланы ари аповест атцәы ахьыршьырц иалагейт. Авторгы ишәыкәҕыратә кариера ашәарта итадыргылейт. Еиҳаразак иргәамцхейт, ҕарпас икартдейт Апсны ускантәи ақ Қыалышьбеи Чачба ари аповест аҕы итдоуроу атоурыхтә перспектива мҕас иалицшааит хәа дзырганы дахьаарцшу, уи Урыстәылахь аориентация ахьимаз. Ашәкәыҕы иперсонаж хада Қыалышьбеи Чачба Урыстәылака ихы ахьирхаз иашан, Апсни апсуа жәлари рзы ипрогрессивтәын хәа автор дахьахәапшуаз ақыртүа тцарауааи аполитикцәеи арцапашькит.

Гьаргь Гәлиа иповест «Асас еиқәатцәақәа» акыпцхь анабаз инақәырццакны ҕажәи хәба шықәса уи апхьа итытцхьаз Дырмит Гәлиа ишәкәы «Апсны атоурых», атом ргәалашәейт. Уи иазыхынхәны иахәо, тцакыси, идеиа хадаси иамоу

шьатанкыла ииашам хэа иакэызбо иалагеит. Рыгэтаккэа рынагзарафэ ирпырхаган, ркаркы икылахеит.

Аиаша ххэозар, «Ацсны атоурых» иадхэалоаны ускан Дырмит Гэлиа дзыкэдыршэаз ахынта-фынтаракэа рызбахэ иахьагы инымтэазац, иахьанзагы аухэан-схэанкэа ацырпсса иацуп. Уи атыхэала Дырмит Гэлиа дзыкэшэакэаз зегы цкэа инткааны иеилкаам. Уи пытк далацэажэахьан ица ашэкэыффы Гьаргь Гэлиа иара изкны иифыз ашэкэафэы (Гьаргь Гэлиа. Дырмит Гэлиа, М., ашэкэтыжьырта «Молодая гвардия», 1962; уи ашэкэы афбатэи атыжьра иара уа, 1965 шыкэса. Ацсшэхь иеитаганы Акэа итытцит 1964 шыкэсазы. Иеитеигеит Ш. Басариа). Уаанзагы, уи аахысгы Дырмит Гэлиа ицстазааракынтэи абри акэытэа акыр инартбааны иалацэажэахьоу алитературатцаафы Виачеслав Бигэаа затэык иоуп. Ацсуа литературафэ атоурыхтэ роман ажанр аиреи афиареи ирызкны Виачеслав Бигэаа урысшэала ифны уажэы аакыскыа итижьыз имонография ду афэ имфатэны убриггы акыр ииашаны, обиективла, атцабыргиашьашэаланы дазаатгылеит. (Шэахэацш: Виачеслав Бигэаа. Ацсуа тоурыхтэ роман. Атоурых. Атипология. Апоетика, М., 2003, ад. 120-125) (урысшэала).

Ара хэзлацэажэо аус атыхэала Гьаргь Гэлиеи Виачеслав Бигэааи ирхэахьоу зегы хьахэа-цахэада срыкэшахатхауа, иацыстцэакэашагы сымоуп азы конкретла мацк иадамзарггы сазаатгылар иахэтаны исыцхьазоит.

Ажэа ахы умхэакэа атыхэа узхэом. Убри акнытэ икалаз шыкалаз цкэа ххафэ иаахгарц, иахьатэи апхьаф иеилика-арц, ихдырраф цкэа инеирц азы уажэраанза иахдыркэозггы снарылас-фарыласны, сеишьтракэланы пыт-чыткэак схэароуп.

Изакэу уи ауп, Дырмит Гэлиа 1925 шыкэсазы «Ацсны атоурых», I атом антижьыз даеа аамтан, атоурыхтэ ситутация даеакын. Акырткэа ускан Ацсны рпозициякэа ускак идмыргэгэацызт. Акыртуа царауааи аполитикцэеи Ацсны дгьылкэа Кырттэыла иатэуп, уи иатцанакуеит хэа фы гэгэала ахэарахы имиасыцызт. Ацсны инагзаны ампытцахалара аперспективафэ усканггы стратегиас икацаны измаз мацзамызт, аха ускантэи атоурыхтэ моменти аконтексти злаказ ала, урт рыгэтаккэа ацстазаарафэ иаалыркьаны

рынагзара залыршахомызт. Абри ашәкәы антытцыз аамтазы апсуаа атоурых ду змоу, ижәйтәзоу, Апсны иашьагәыту жәларуп, даеакы иаламфашьо рхатәы бызшәа рымоуп хәа Дырмит Гәлиа иихәақәаз азәгы дахнымхалазеит, азәгы диғампазеит. Уи моу, ианифуаз, иантижьуаз иналукааша ускантәи ақыртүа тцарауаа дукәа автор ицхрааит, абжьагарақәа иртеит. Иантытцгы ахәшьара бзиа аиуит. Ускан иргәампхаз Дырмит Гәлиа апсуа жәлар ретногенез Мысра, Азия мац иахьрыдихәалаз ауп.

Ваанза апсуаа ртоурых азбахә цсақьаны, анахь-арахь еиуеипшымыз ахытцхыртақәа ирылапцсаны иубон акәымзар, иеизыркәкәаны, монография хасабла азәгы итимтцаацызт. Апсны атоурых инартбааны аилкааразы, аттцааразы аразызбахә ҳамоу Дырмит Гәлиа ишәкәы апхьазатәи цышәан.

«Апсны атоурых» антытц ашьтахь фажәи хәба шықәса аныбжьыс ауп иантызшәартәыз, авторгы буржуазиатә националиступ хәа аполитикатә вба дукәа ирто, дыхтаркзо ианалагаз. Хәарас иатахузеи, уи ус машәыршақә икамлазеит. Уеи уеи рыбжьара ақыртқәа Апсны рпозициақәа дыргәгәеит. Апсны ампытцахалара Қырттәыла ахәаақәа рыртбааразы ирымаз рыгәтакқәа рынагзаразы Сталини Бериеи баагәараны ирзыкалеит, ақыртқәа акатахәа иааганы Апсны иаландырхо иалагеит. Уртқәа зегьы рґы асовет закәанқәа дара ирыхәартә, ринтересқәа аларыхьчартә имфәцыргон цықәсылара дук рмоузакәа. Урт ускантәи рхымфәпгашьа тцарадырралагьы атцатцгәы артарц, идыртцабыргырц иашьтан, анапщцәа иахьырбогьы ииашоуп рхәартә.

«Апсны атоурых» иахырқьаны Дырмит Гәлиа ицстазаара ашәарта итадыргылеит, ижәлар рзы бзиарас иаакаитцахьаз зегьы атцәы рыхьшыны, иаргы ихьыз дырцәарц ахәыц акәын изкыз. Иабатәиқәоу апсуаа, рбызшәагы башоуп, даргы уапцтәык ыкам, рыцсы еикәдырхарц ртахызар, иқыртцәахааит, хқыртқәоуп рхәааит, хара ихалазфаны икалааит, мамзар ишхәыцку иахганы Сибрака амфә дхарбап хәа реырғәгәаны иаакәгылт. Апсуаа атоурых рымазам, Апсны рыпсадгьыл акәзам, Қырттәыла атоурых иалазфәоуп, ақыртүа еимышьтарцәа иреиуоуп, рбызшәагы ақыртүа бызшәа адиалектқәа ируакуп хәа шыақәдыргәгәо ақынза инеит. Насгьы хазы ақыртүа литературатцаафы Павле Ингорокґва апсуаа

ржэйтэ цыинць Адсны акэзам, ыышэ шықәса рацхьа Кавказ ашьха илбааны иааит, уаанза ара иқэынхоз ацхазаа ықәрцеит зхәоз ашәкәы афра дафын. Ажәйтэ ыыратэ хытцхыртақәа рфы ацхази хәа изышытази иахьатәи ацсуааи азә ракәзамшәа шыақәиргәгәон.

Убас еипш атоурыхтә тагылазаашьа аныказ ауп 1925 шықәсазы Дырмит Гәлиа итижьыз ашәкәы «Адсны атоурых» аныргәалашәаз, иахкьашаны икахауа, ирпырхаганы ианырбаз.

1951 шықәсазы итрыжыт 19 дакьа икоу брошиура хәычык «Сара сышәкәы «Адсны атоурых» иазкны» хәа, – хьзыс иаманы, иара ифызшәа Дырмит Гәлиа авторс дарбаны. Уи тытцит х-бызшәак рыла: урысшәала, қыртшәала, ацсышәала. Ицёушышәа даеакгы (уи Виачеслав Бигәаа зызбахә схәаз имонографияфы дазаатгыланы иазгәеитеит): Дырмит Гәлиа уаанза итижхьаз иарбанзаалак ишәкәык уи акара атираж аманы икамлацызт. Абарт ах-бызшәак рыла 4150-4150 цыра трыжит. Зынза 12.450 екземплиар ыкан. Дырмит Гәлиа уаанзатәи ишөыкәкәа ртираж зкы екземплиар иреихаз шамахамзар акгы тымтцацызт.

Абри аброшиура хәычы атыжьра Дырмит Гәлиа изыхәа мацара акөым ацсуа жәлар зегы ртоурых цызжаауаз, ихафьдазтәуаз бгаптцааганы икалеит. Уи иахәоз ацсуа жәлар етноск ахасаб ала адунеитә хсаала ианзамкәа раныхракөын изызхәаз. Избаз, иапхьаз ацсуаа аргачамкит. Абаагәареипш изыкәгәыгуаз рцеи ду ихьз цызчуаз, ибиография идамыг еикәатцәаны иазыкалеит хәа гәгәала ирцөымыгхейт.

Зызбахә хамоу аброшиура иахәо ауп ахлымзаах. Оажәи хәба шықәса уи ацхьа ифны итижхьаз ишәкәы «Адсны атоурых» Дырмит Гәлиа ихата мап ацәикызшәа, уи амарксисттә теория иафагылошәа, цәа змам агхақәа амоушәа... Уажәшьта автор ихафы ихшыф анааи, ақыртқәеи ацсуааи жәларык роуп, ихаз-хаззам, псадгьылк ауп ирымоу хәа алкаа дазкылсызшәа, уаанза ацсуаа хаз жәларуп хәа имаз агәаанагара дақьызбозшәа... Ажәак ала, жәа-шықәса инареиханы иеазтцәылхны аус здиулаз ашәкәы «ацәа итыхны», азы иатаны ихәоуп. Насгы, еихагы иахадароу, ари аброшиурафы ацсуааи ақыртқәеи жәйтә-натә аахысгы дгьылк афы еицықэынхозшәа, даргы ртоурых еизакушәа, иазәку жәларушәа шыақәнаргәгәоит.

Убри аламталазы Дырмит Гәлиа итцааратәи ирҕиаратәи усура акыр иеицызкьашаз даҕа хтыскгы калейт: абызшәа-қәа зеггы рхылтцшьтра иазкыз академик Н. И. Марр итеория официалла акритика гәгәа азыруит. Уи иҕаҕера иазкхеит Иосиф Сталин иусумта «Марксизми абызшәадыррей азтцарақәеи», Н. И. Марри уи итцаоҕәеи ридеиақәа Дырмит Гәлиаггы иныцшит хәа гәыбған иртон.

Ажәак ала, зызбахә хамоу аброшиураҕы ацсуаа итоурыхдоу, ихаҕыдоу, зхатә цсадггыл змам баша уаацсыраны иаарцшуп.

Ар ирнымиаз дхатца гәгәоуп. Дырмит Гәлиа уи аамта уадаҕазы азлагара иахәлашәаз арыц деицшхейт. Иара иимҕыз, ижәларггы иарггы рзы ашәкәы еиқәатцәа ихыз атаны иҕны итрыжыит. Ас еицш апрецендент адунеитә ҕыратә культура имачзаноуп ишадыруа. Аха, шәымбои, атоурых кәдыцъ ушымгәыгзо ақәтәиртақәа амоуп. Зны анахъ инахәуейт, зынггы ушымгәыгзо арахъ иаахәуейт. Ацма импсыша аматцә азылақәуейт. Изхысхәауа, ускантәи атоурыхтә тагылазаашъа абас жәабака, жәохәка шықәса анарха аиузтггы, иахъа хшықалашаз атәы ахәара уадаҕоуп. Аха хара имгакәа, 1953шықәса март мза 5 аҕны «ажәларқәа зеггы рвожд» Иосиф Сталин ицстазаара далтит, инақәырццакны Лавренти Бериа ихәымгарақәа аарцшны дықәыргеит. Абас ала, Дырмит Гәлиа дзыкәшәаны дыказ азалымдара ихихыртә дкалейт. Аихабыра рахъ ашәыкәқәа иҕит, ихы еитеихәейт зныкымкәа, ҕынтәымкәа 1951 шықәсазы итытцыз аброшиура хмызгыргага «Сара сышәкәы «Ацсны атоурых» иазкны» иара ишимҕыз, иус шалам атәы ихтны ихәартә дкалейт.

Урт ашәкәқәа руак ианиҕыз аамта хәа иатцаҕоуп 1953 шықәса нанхәа мза 20. Уиггы хымпада иказшьбарбагоуп. Ацсуатцааратә институт аҕтәи атцаруаа рхеилак ахъзала урысшәала иҕоуп. Уака иахәоит:

Ученому Совету АБНИИ

В 1951 г. в г. Сухуми была издана брошюра под названием «О моей книге «История Абхазии». Брошюра была издана на русском, абхазском и грузинском языках. В этой брошюре делается попытка зачеркнуть историю абхазов, как народа,

эта брошюра всячески поносит меня. На брошюре, как это ни удивительно, стоит моя фамилия!

При этом я сообщаю, что брошюра, названная выше, мне не принадлежит, не написана мной, она сфальсифицирована от начала до конца.

По этому вопросу мною уже предприняты необходимые шаги в соответствующих организациях.

Поскольку эта брошюра может ввести в заблуждение ее читателей, прошу Вас довести существо настоящего заявления до сведения научной общественности Абхазии.

*Д. И. Гулиа,
Народный поэт Абхазии.
1953.VIII.20. г. Сухум, ул. Чавчавадзе, 37*

1953 ш. август 20 азы Ацсуа тцарадырратә институт (АбНИИ) Ацарадырратә Еилазаара ахызала Д. Гәлиа иифыз ашәкәы ахатә.

Ацсуатцараатә институт аәтәи ацарауаа рхеилак ахызала Дырмит Гәлиа иифыз даеа документк абас ахәоит.

В ученый Совет АбНИИ
Дорогие товарищи!

Более четверти века тому назад была издана маленьким тиражом моя книга «История Абхазии». Она давным давно стала библиографической редкостью и найти ее в библиотеках невозможно. Можно соглашаться с отдельными историческими предложениями, относящимися к древней истории Абхазии, или отрицать их, можно и должно критиковать эту книгу, но мне кажется, что в ней немало верных страниц о языке и этнографии Абхазии, в ней немало приведено проверенных исторических фактов об Абхазии.

С точки зрения теории и практики нашей науки, мне кажется, было бы целесообразно переиздать книгу, хотя бы для того, чтобы могли пользоваться ею более широкие научные круги.

Я снова внимательно перечитал книгу «История Абхазии» и думаю, что в ней нет ничего такого, что могло бы послу-

жить отказом к ее переизданию, если даже некоторые товарищи и не разделяют полностью всех ее положений.

Прошу членов ученого Совета вынести свое суждение по данному вопросу.

*Дмитрий Гулиа,
кандидат исторических наук.
Сухуми, 21. VI – 55 г.*

Ара хьахэа-пахэада излаабо ала, 1951 шықәсазы усқантәи ақыртәу еихабыра рымчра рхы иархәаны иеиқәырәеаны итрыжьыз, хыхь зызбахә ххәаз аброшиура ишахәо еипш, Дырмит Гәлиа ишәкәы «Ацсны аҭоурых» мап ацәик акәым, афынтә раан итижьырц иҭахын. Хьахэа-пахэада уи ус шакәу зыршахатәу документуп абра уажәы тҭака ианахтәо ацхьажәа хасабла уи иазиоҭхьазгьы.

Уаҭа иахәоит:

Предисловие ко второму изданию «Истории Абхазии», т. I

Тридцать лет тому назад вышла эта книга, а писалась она еще раньше. За это время наука двинулась вперед, появились новые археологические данные, дополняющие факты из древней истории Абхазии.

Если бы эту книгу я писал сейчас, то некоторые вопросы, затронутые в ней, в частности, вопрос об египетско-абиссинском происхождении абхазцев вряд ли трактовался бы мной с такой определенностью. Есть в книге и некоторые другие недостатки, которые можно и нужно критиковать, например, автора нового труда по истории Абхазии, которого пока, к сожалению, нет.

Лета мои и здоровье не позволяют мне продолжить работу над «Историей Абхазии». И тем не менее, я предлагаю эту книгу вниманию читателей, ибо в ней, как мне кажется, собран немалый материал по древней истории Абхазии и, думается мне, что данные по языку и этнографии также представляют определенный научный интерес.

*Дмитрий Гулиа
1955.25.VI. г. Сухум*

Абра хыхь ианыстаз адокументкәа ахпагы академик Х. С. Бҗаеба ихатәи архив аҥнытә иаазгеит. Дарбанзаалак азәгы гәыџбара ирымтартә ирхәоит Дырмит Гәлиа иҗсадгыли ижәлари рәаҗхәа ихьз җызәыша акагы дшалаҕамыз. Ускантәи аамта удаџ азы ақыртүа шовинисткәа рымчра аниқәыгәгәа аҗсыгера иныҗшызшәа, урт ртәи дацныкәазшәа иныҗыџ-аатҗыны агәынамзаракәа змақәогы шыта инагзаны рыедыртынчыр рыхәтоуп.

җабыргуп, «Аҗсны атоурых» аџбатәи атыжра автор иҗсы штаз изалыршамхеит, акыр аамта идыргәагәон, аха атҗхәтәан уеизгы уи атыжра нагзахеит. 1986 шықәсазы ианылеит иџымтакәа реизга аџбатәи атом.

Дырмит Гәлиа идагы адунеитә литератураҕы ашә-кәыџџкәа дуқәа азәырџы рыҗстазаараҕы еиуеиҗшым ахтыскәа җқәа иеилымкаакәа, ииашамкәа, афакткәа еилаганы, иеиҗакны залымдарала ианрыхҗәажәахьоу калақәахьеит. Иаахгап иеиҗырдыруа, наггы аамтала иахҗәыхарам ҕырҗштәык. Иахгәалахаршәап ХХ ашәышықәсастәи аурыс шәкәыџы дузза Михаил Шолохов ироман ду «Дон тынч» иара имыџазшәа заҕаҕы ирхәахьоу. Ус баша-машақәак ракәымкәа авторитет ду змақәазгы уи ахшыџтақ иадгылаз маҗыџзамызт. Егьырт зеггы харкәатҗуазаргы, иныҗтақ-аатҗакны акәымкәа, аргама акыҗҗхь аҕы дықәгыланы «Дон тынч» Михаил Шолохов имџзеит хәа Александр Солженицын заҕантә, заҕа ҕышәарала ихәахьааз! Аха, зегь аҗоуп, урткәа зеггы җабыргымхазеит. Иҗабыргу Михаил Шолохов аҗсабара инаҗз ибаџхатәра ду «Дон тынч» иџыртә алшара ахьинатаз ауп.

Ас еиҗш иҗоу имаҗым аҕырҗштәкәа хрызхәыҗуазар, Дырмит Гәлиа аҗстазаратә зеибафара удаџ дахьалагылаз ижәлари иареи раҕаҗәа ақәнамгакәа ахьизырхәоз, дымџахыркьарҗ иахьашьтаз җыашьатәзам. Аус злоу атҗхәтәан уеизгы атҗабырг ашьақәыргылара ахьалыршахаз ауп.

Абас ала, Дырмит Гәлиа иажәымтыҕеа иџымтакәа зегь реиха аҗбабаа здибалаз, зегь реиха аамта зықәирзыз, зегь реиха бзиа иибоз «Аҗсны атоурых» ахынтаџынтаракәа дрықәнаршәеит. Уи мап аҗәикызшәа, иаҕагылоз аброшиура җәаҕеыга иара иџызшәа иеиқәыреаҕаны итрыжыз иҗсы штаз дахьзаны уи еиҕзырцааз аҕаҗиҕхьан. Уи аброшиура

ускан аихабыраггы икэыргазшәа картцеит. Аха зегъ акоуп, иахъа уажәраанзаггы апсуаа ҳагацәа абцъарс ишьтыхны рхы иадырхәарц иафуп, ирыххо ирыма икәуп. Апое, атцарауаф уи аброшиура иара ишимфыз рхафы иааргом, агәхъаа ркым. Егъырт ифымтақәа зеггы наф инацхьахәхәаны абри иус злам ала ихафәра аадырцшырц иашьтоуп. Ари аус ахи атцыхәеи ззымдыруа апхьафцәа аргмаду иржьоит. Амцхәаразы уеизггы ирутозеи!

Уаанзатәикәа ҳаркәатцып, атакәажә лыбз антахыртцәа ашьтахьггы «иахәац ахәоит» ахәон хәа. Изоухәо змахауа, изтоутәо зкылсуа ақыртуа «тцарауаа» цьоуки фәаихак камтақәа ирхәац рхәоит иацәыпхамшьазақәа. Урт зеггы рызбахә алацәажәара ара уажәы гәтакыс исымам, иагьатахым, иагьатыцым. Аха Апсны атоурых зынзак иеилахәа-еилапашьаны, демагог бызшәа мацарала икоу, атоурыхтә тцараадыррақәа рдоктор, апрофессор Г. А. Гасвиани ишәкәы «Апсны. Апсуаа жәыни фәни» (Қарт, 2000 ш.) иазкны фбака ажәа мхәакәа сзавсуам. Ара уажәы зыхьз асырбаз Г. Гасвиани ишәкәы урысшәала ифуп, 304 дақьа ыкоуп. Урт рахьынтә ф-дақьак ареизиуме анлыз бызшәала икьыпхьуп.

Ари ашәкәы автор ипретензияқәа хәаак рымам, «имехак» тбаауп иара итәала ажәытәза инаркны иахъа уажәраанзатәи Апсны атоурых аххәаа кәитцеит. Дрылацәажәеит Апсны ажәытәза икәынхоз ауаапсыра зустцәаз, Апсуа ахра хәа абжьаратәи ашәышқәсақәа рызтәи ахытцхыртақәа рфәы зызбахә ыкоу, ажәытәтәи авторцәа Апсны иазкны ирхәахьоу, Апсны атопонимика, XIX ашәышықәсазы аурыс царизм имфаднагоз аколониалтә политика зеипшраз, амхәцьырра, XIX ашәышықәса антцәамтәи XX ашәышықәса алагамтәи рзы Апсны адемографиятә тагылазашьас иамаз, апсуа жәләқәа рхылтцшырақәа ухәа убас итцеггы.

Г. Гасвиани ари амонографияфәи аидеиа хада атцараадырра хәа икоу иашьашәалам, иашьашәалам акәым амцынггы икам. Атоурых ахы ларханы иара ишитахуала иказшәоуп дшалацәажәо. Уи ус ахьихәо цьашьатәзам, ага дачеакала дцәажәома?! Егъырт зеггы срылалом, аха Дырмит Гәлиа изы иихәо мацк сазаатгылоит.

Апсны ианакәызаалакгы Қырттәыла иатәын, уи иатцанакуан, иалан хәа шыакәиргәғәарц азы Г. Гасвиани дгәыргьатцәа,

дырмеигзазакәа ацитатакәа ааигоит Дырмит Гәлиа сара
исмыџеит, сус алазам хәа ззиҳәахъаз, зых ҳагыр ақәызтџо
егьырт атцарауаагы иҳьацшны изхәампшуа хыхь зызбахә
хәоу аброшиура «Сара сышәкәы «Ацсны аџоурых» иазкны»
акынтә (ад. 140-148). Г. Гасвиани изымдыруа дыказам уи абро-
шиура Дырмит Гәлиа ишимџыз. Изымдыруа дыказам Дыр-
мит Гәлиа ихаџа зныцшуа уи аброшиура шакәым. Дырмит
Гәлиа ихаџа зныцштәкьо иацтамтәкәа ирызкны Г. Гасвиа-
ни ажәакгы иџитдимыршәеит. Акамбашь ахәыл абон аанда
абомызт хәа, Г. Гасвиани икатәкьоу акәзам иибо, иара ииџаху
ауп илацш итцашәо. Егьырт акгы ыказамшәа илацәа хәаны
ганха дрывсуеит. Уи саб итәзам хәа Гьаргь Гәлиа ииџхъаз Г.
Гасвиани илымхәхь инеигазом. Гьаргь Гәлиа уи аброшиура
цәаџеыга саб иџымтәзам хәа ииҳәаз аурыс шовинистцәеи
ацсуа сепаратистцәеи дыршәаны, мчыла идырџызшәоуп Г.
Гасвиани дшахцәажәо (ад. 147).

Г. Гасвиани дыцхамшьазакәа, ила ацәагы еихамкәысзакәа
ацсуаа хәа жәлары ыказам зхәакәо дреиуоуп. Қырттәыла
амраташәарахьтәи-аџадатәи ахәаакәа азиас Кәбинеи ақалақь
Ткәапси ркынза иназозшәа шыақәиргәгәоит (ад. 301). Еиџах
ицьоушьаша (ус ицьоушьаша зака ыкоузеи, аха...), Шамба ада
ацсуаа хәа зхы зыцхъазо иахьа иныкәырго ажәлақәа зегьы
қыртүа жәлақәоушәа ихәоит!!! (ад. 166).

Азәы ихәар калоит Г. Гасвиани иеипш икоу ражәа
ақәытра, алацәажәара иацсам хәа. Ааи, аха, шәымбои,
атцарадыррақәа дырдокторуп, апрофессор ихъз ҳаракы
датцаеырбо ииџуа агәра зго, згәы иахәақәоггы ыкоуп. Апап
иибаз ицшьеит хәа, уи еилажәжәа-еилаццы иџит ххәоит
ҳара, аха даеа цьоукых биракс ишьтырхуеит, Дырмит Гәлиа
иимџыз аброшиура еицакьа хытцхыртас, гәыхәтәыхъзагас
ишыкартџо еипш. Убарткәа роуп рыцҳарас икалаз...

* * *

Дырмит Гәлиа изкны ииашам агәаанагарақәа акымкәа,
џбамкәа ишьақәгыланы икоуп ҳара хуаажәларраґы.

Ашәкәыџџы изкны ихәмоу агәаанагарақәа рахьынтә зегь
реиха ииашақәам иреиуоуп хәа исыцхъазоит аханатәгы
иара датеистызшәа дахьаҳацхъазо. Дырмит Гәлиа аханатәгы
датеистын хәа иахьа уажәраанзагы ихәмоу агәаанагара ми-
фуп, ирбгатәу акоюп. Атцабырг иашьашәаланы икам.

Араҕа сара исхэарц истаху цқба ииашаны иеилкаатөуп. Аамтала зны (данқөыпцыхз) адин дшазыҕаз цқба итцаам, еилыргам, ибыжкатцөаза иныжыны, инавс-аавсуеит, инахыкөша-аахыкөшоит акөымзар, абри аганахыала азэггы аиаша имхэац хөоуп сыззааирц истаху.

Абра хыхь исхөақөаз зынзакгы иаанагазом ашөкөыффы ипстазареи ирөиамтақөеи рытцаафцөа иара аамтала (еихара-закгы Апсны Асовет мчра шыақөгылаанза) адин дшазыҕаз цқба игөцарамкыкөа иахьавсуаз, иахцөажөақөазгы цьоукы ииашамкөа аинтерпретация ахыыкартцаз азы ускантөи ата-гылазаашыақөагы срызхэыцуеит, игөынкыланы исымоуп.

Егырт зеггы харкөатцырггы, Дырмит Гөлиа ипстазаареи ирөиамтеи апхьаза итызтаақөаз Миха Делбеи, Хөыхөйт Бҕажөбеи, Шалуа Инал-ицеи цқба деилырымкааит, ифым-тақөагы цқба ирмыпхьеит ххөазтгы, шыатанкыла хиаша-хомызт. Уимоу, иапцтамтақөа хөыц-хөыц итырчцааны иахьрыпхьоз, иахьтырцаауаз анафгы иара ихаанын, ус баша напшыхақө акөымкөа, иааигөаны хатала дырдыру-ан, Апсуатцааратө институт афы акыр шықөса аус еицыру-хьан, ласы-лассы еикөшөалон. Аха акритикцөа ахөыкгы ара уажөы сара сызлацөажөо азцаарақөа инарылас-өарыласны, ирымөатөшөа ажөақөак рымхөозар, иргөылаланы, ирттаны, инткааны рызбахө рымхөеит, акыпхь афгы ус баша еиза-рак афгы. Уимоу, Дырмит Гөлиа цьара акала аменшевикцөа дызларыдхөалаз ыкан хөа шамахазақ акөымзар ажөак азөы иөаимыршөит. (Ашөкөыффы аменшевикцөа дышрыдхөалаз, дахьынзарыдхөалаз, дызрыдхөалаз атөы са сгөаанagara тцака пытк схөараны сыкоуп). Дырмит Гөлиа адин дадгылафын, ажөлар ирылаиртцөон, апропаганда азиуан хөа иқөыгөгөаны, атөы иахатцаны иахьырымхөаз акөыгара ду аадырцшит хөа ипхьазатөуп, ахара апшра иазхөоуп. Ажөытө зны акөзаргы Дырмит Гөлиа адин дадхөалан, апропаганда азиуан, адин злаөны икоу афымтақөа имоуп хөа ак цөытцарттаны, митөык ыкоушөа ахахаи, апапеи хөа ирыххо ирыма идөықөлар, ирыөуа иалагар, иажөеи ирөиареи, иускөеи ирызкны ускантөи ахөынтқарра аматцуцөа агөыфбара рнатон, ихьз рызцымөырггы, хөынтцөак ихьыршыуан. Адин ианышөоз, амцын уаф дықөызмыжьлоз ускантөи аидеология цьбара Дырмит Гөлиа излаикөзбашаз аөарца аиуан. Икаларын

ахэынтқарра ағапхъа гәыбған ду итаны, шыапғаршә изуны, ихъыз ладырқәыргы, ианейтцахә ма атызшә дадыргон, ахынтә-фынтара игдырхомызт. Хатала иара митәык изырымургы. Ихшара, лымкаалагы ица, ашәкәыффы Гьаргь Гәлиа имџа рѣакәар, ипыртцәар калон. Иара усыгы Гьаргь Гәлиа иповест «Асас еикәатцәакәа» анифы ашытахь акыр дкыдцаланы дышрымаз идыру усуп. Хазых иара ишәкәы «Апсны атоурых» агәаг змаз цхлымуан.

Сара исеилкаауп Хәыхәыт Бҗажәбеи Шалуа Инал-ицеи апхъа инаргыланы Дырмит Гәлиа ипстазааратә мџеи ирѣиамтақәеи рытцаафцәа иара адин дшазыкказ, дшазааигәаз (иаххахмырштып хатала азы дышзаарыххъаз, агәыргын шихартцахъаз) атәы иртоутоуны иахцәажәо иахьаламгаз азы изакәызаалак иахъавсуаз иаргы, харгы еиҳа иахзеигьхейт. Аха уажәшьта аамтақәа рѣанейтнырыпсахла, атцабырггы еиҳа иухәартә, уеазааигәаутәыртә ианыкала, айташьакәыргыларә, хымпада, иахәтоуп.

Дырмит Гәлиа аханатә датеистызшә иѣахтәаны ашьақәыргәгәара ирбгатәу, нак иахкәахцашә, мап зцәахкыша мифуп. Анцәа ихатцарей адинтә дунеихәапшышьақәеи зныпшуа Дырмит Гәлиа иџымтақәа инархәы-аархәны, ртцакқәа шыкоуцәкьа акәымкәа, иеицакны, атеизм иазхәошәа, иахцәажәакәо цьоукы-цьоукы атцарауаагы ыкоуп. Абри аганахьала иказшьарбагоу җырпштәы затцәык иадамзаргы иаазгар стахуп.

«Д. И. Гәлиа иатеисттә тынха иазкны» (А. М. Горки ихъз зху Апснытәи ахэынтқарратә университет аусумтақәа, атом IV. Акәа, Ашәкәтыжьырта «Алашара», 1986, ад. 105–106) хәа хыс измоу аетнограф, адинтцааф Григори Смыр истатиаҗы уафы иаацъеишьартә еилахәаны, иреицакноуп Дырмит Гәлиа иџымтақәак ртцакқәа шеилкаау, ахәшьара шыртәу. Иѣаҗаза аргамату анцәахатцаратә дунеихәапшышьақәа зныпшуа Дырмит Гәлиа заатәи иажәеинраалақәа: «Ипсны ибзахаз иажәа», «Владимир», «Афы» ртцакқәа астатиа автор иитаху атеизм ахь ихьаирпшырц иакәикит. Дара ирхәо акәзамкәа зынза иаархәны, ирѣагыло атцакы рymoушәа, еилахәеилапашьаны ишьақәиргәгәоит.

Ара зызбахә схәаз Дырмит Гәлиа иажәеинраалақәа ркын-тәи атцарауаф Григори Смыр истатиаҗы иааиго рцыпцәаха-

кәа ирхәо даҕаакзоуп (урт сара тјака итҕеҕы срыхцәажәараны ськоуп). Алкаа икаитцо аиаша иацәыхароу, иаҕагыло ауп: «... урт (ажәеинраалакәа «Ицсны ибзахаз иажәа», «Владимир», «Афы»– С. 3.) ирыпхятәым Дырмит Гәлиа анцәа дхитцон хәа. Избанзар, Дырмит Гәлиа зызбахә ихәо анцәеи адинхатцацәа рынцәеи еипшзам, иаххәап, Голландиатәи адинхатцацәа рынцәеи еицырдыруа атеист Бенедикт Спиноза инцәеи шейпшымыз еипш». (Г. Смыр. Иахәрбаз иусумта, ад.105-106).

«Урт ирыпхятәым Дырмит Гәлиа анцәа дхитцон хәа астатиа автор ихәо иажәакәа ирзышыақыргәғәом иара ирыдипхьазало ахшыцттак. Иарбан цттамтазаалакгы еипш, Дырмит Гәлиа зызбахә хамоу иажәеинраалакәагы ирыпхятәуп дара ирхәо ала. Даҕакала пхьашьас ирымоузеи? Ара ыыстаарак лапшхырцагак ьказам. Ажәеинраалакәа ртцаккәа еилыххоуп, ихтуп, рҕахәы рхәартә икоуп, хәанчарак уафы ирыдибалартә икам. Григори Смыр иакәзар, ара дзыхцәажәо апцтамтакәа ртексткәа ирхәо акәымкәа иара иитаху (уеизгы, уеизгы Дырмит Гәлиа аханатә датеистзар итахуп) дирхәарц иакәикит, дара ируам акәымзар.

Настгы Дырмит Гәлиа адини анцәахатцареи ирызкны инейтцыху трактатк имфит хәа иаанагазом урт дышрыдгылоз зныпшуа афымтакәа имазам хәа. Ара икылырчцааны еифдыраатәуп анцәа ихьз апоет сахьаркыратә хархәагак, метафорак ахасаб ала ианицирхыраауази агәрагара иматцәкьан ухәартә иаахтны иахәауази. Иара ифымтакәа рҕы усгы егысгыы икакәоу хцылоит.

Иныкәырцшшәа акәзаргы Апсны Асовет мчра шыақегылаанза Дырмит Гәлиа ихдырраҕы, идунеихәапшышыаҕы адин, лымкаалагы ақыырсианра атыц мачымкәа иааннакылон ххәартә дыкан. Даҕакала иаххәозар, апоет ижәлар традициала иааргоз адин иаргы акыр дықәныкәон.

Кәанызанрада, хьахәа-цахәада иаххәар калоит Дырмит Гәлиа заанатцтәи иапцтамтакәа рҕы ижәлари иареи адин ишазыказ еипшын, еикәшәон хәа. Апсуаа традициала, тоурыхла иарбан динзаалакгы азы ифанатикцәаны икан хәа хаздырам. Ажәытәза зны аахыс, ажәларкәа зегы реипш, апсуаагы амыртатра рылаҕыны икан (уи ашьтамтакәа рудимент хасабла иахьа уажәраанзагы ирыдаабалоит), нас икьырсианцәан (апсуаа ақыырсианра заанатц издызкы-

лаз ажәларқәа иреиуоуп), атыхәтәнтәи хцә, цшъба шәышықәса рыфнутқала атырқәцәа рныррала пытфык апсуаа апсылманра рылатцәеит. Убастцәкәа Дырмит Гәлиа заанатцәи иапцтамқәа рфы абарт ах-динкгы (амыртатра, ақырсианра, апсылманра) рышытақәа мфашьахуа иааб-ит. Абжьарак убри апериод азы иара атеистк иахасаб ала инагзаны ххәар, мцуп, мифуп.

Тезискәак рахасаб ала абра ихәоу ахшыфтакқәа ры-шьякәырғәғаразы мчыла рлымхацә ианкны иаахго акәымкәа, хьахәа-цахәада, гәыфбара хаздмыртцасыртә икоу афырпштәкәа иара ифымтақәа ркынтәи иаахгап.

Дырмит Гәлиа адинхатцаратә шәыкәкәа апсшәахь реита-гара дахьалагаз анафсгы заанатцәи иажәеинраалақәеи апхьазатәи апсуа газет «Апсны» 1919–1920 шықәсқәа рзы ианитцоз акыр публицистикатә статиақәеи адин, лымкаала-гы ақырсианра дшадгылафыз мфашьахуа, хьахәа-цахәада ирныпшуеит.

Азәы игәы иаанагар калоит адини, амцхатцаратәи, анцәа иеихырхәаратәи дунеихәапшышьякәа Дырмит Гәлиа усқан дрыдгыланы изифуаз уртқәа ихы иархәаны ижәлар атцара-дырра иазхьеипшырц азыхәа мацаракәын хәа. Цабыргуп, ари амоментгы зынза мап ацәкра атахым. Ажәлар атцарахьы рхьапшразы адинтә шәыкәкәа ихы иаирхәозтгы цәгьарас, заамурас иамааз, аха уи амацарагы акәым аус злоу. Анс, арс акәымкәа иаахтны, гәтыгыгьала адинтә мотивқәа рыла ишьякәгылоу апцтамтақәагы имоуп. Уажәазы ари ипуб-лицистикафы уи шыкоу азбахәмхәакәа, абри аганахьала аин-терес зцоу, иказшьарбагоу заанатцәи иажәеинраалақәак ирызкны ажәакәак ххәап.

Хазаатгылап илархәы-фархәны азәырфы акырынтә изыхцәажәахьоу, итыртцаахьоу 1912 шықәсазы Қарт итытцыз Дырмит Гәлиа заанатцәи ипоезиатә пцтамтақәа еидызкылаз аизга «Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи». Хьцхьазарала уи аизга иагәылоуп фажәи жәаба жәеинраала. Урт рахьынтә хә-жәеинраалак: («Владимир», «Аччия», «Атцарақәа зе-гы иреихау», «Ипсны ибзахаз иажәа», «Афы») уи аахыс знымзар-зны цьаргы икьыпхьымкәа иаанханы иқан. Уи аахыс Дырмит Гәлиа ифымтақәа еидызкыло шәкәык, еизгак ианымшәалацт. Избан? Машәыршакә атыжьыфцәа рылапш

итцамшәакәа инхама, ус баша ибыжышәама? Издыруада сахьаркыра ла зынза ицсыены, реиҥакыпцхьра иаҥсамкәа, цьара иузцәырымго, уаҥ дзырцхашьо раҥәзар? Мап. Урт ус ицсыены урыгәтсны икаужьратәтцәкьа иҥам, аха, рыцхарас иҥалаз, асовет идеология иашьашәаламызт, ианааломызт. Убри азоуп азәык, ҥыцьяк аспециалистцәа рыда азәгы изымдыруа ибжыханы изыҥалаз, ацхьа ианкыпцхьыз (1912 шықәсазы) аахыс изтыжымхаз. Цакыла асовет идеология ианааломызт, избан аҥәзар, еиҳаразак адин иазышәахәон, Григори Смыр ишиҫуа еицш, атеизм иазхәазамызт, анцәа ихатцара ихтны ирныцшуан.

Цабыргуп, Дырмит Гәлиа иаҥцамтақәа рҫы агәыҫбара узто, анахь иурхаргы, арахь иурхаргы ауртә иҫоушәа иаабақәогы уаҫы ицылоит. ҫырцштәыс иаахгозар, иахгәалахаршәап еицырдыруа иара иажәеинраала «Хоҫьан ду» атыхәтәантәи аҥшь-цәахәак:

Сгәы далсит Хоҫьан ду,
Гәымбыл-цьбара сыуаҫ ду.
Дыҥам шихәоз Анцәа ду,
Далеимыжьи амца ду.

Ишҫеилкаатәу арт ацәахәакәа рҥакы? Урт рыла апоет ииҳәарц ииҥахытцәкьаз арбан, изакәи?

Абра ихәатәуп ҥазара ҳаракыла иҫу асахьаркыратә пҥамтақәа зегы ирзеицшу ҥазшьак, чыдарак азбахә. Изақәу уи ауп, иарбан сахьаркыратә пҥамтазаалакгы аидеи, атқакы ишшапаза, аушәақә ихәазам. Хыхь-хыхьла иадубало анаҫсангы иатцатцәахқәоугы ыҫоуп, акыр инаркәаратца-ааркәаратцоуп. Уимоу, аклассикатә пҥамтақәа зегы ус ауп ишыҫоу, абри иаҳарбаз чыдараны ирымоуп ххәаргы аиаша ҳацәыхарахом. Досу ацхьаҫ интеллектла дахьынзаҳараку, асахьыркаратә жәа иҥарны ицәанырреи ихшыҫи ирыдыркылартә дахьынзақәоу акратцанакуеит. Атцарауаа азәырҫы иазгәартаҳьеит У. Шекспир и-«Гамлет» еицшны еилызкаауа, еицшны издызкыло, зцәанырреи зыхдырреи еицшны ианыруа ҫыцья ацхьаҫцәа шыҥам. «Гамлет» атцаки аидеиеи досу ацхьаҫ иара итәалоуп ишеиликаауа. Даҫеакала иаххәозар, заҥаҫ ацхьаҫцәа амоу аҥара убасҥак

Гамлет ихаҕсахыаҕаҕы ыҕоуп, еиуеипшым. Убастаҕа досу апхыаф интеллект ахьынзахараку алоуп ишеиликаауа Ыьонатан Свифт ифымта «Гулливер инькэрақәеи» Даниель Дефо ифымта «Робинзон Крузои». Арт апттамтақәа ахычы дрыпхьаргы, аду дрыпхьаргы, алитературеи атоурыхи ныткааны изымдыруа дрыпхьаргы, ихәаша рнихуеит, зинтеллект харакугы урт ирытцоу рфилософиатә хшыотцакқәа дуқәаҕы еиликаауеит. Ас еипш иҕоу аҕырпштәқәа рыпшаара уадафзам адунеитә литератураҕы.

Апсуа литератураҕы ускак ихараку апттамтақәа хамам-заргы, апхыафцәа еиуеипшым агәаанагарақәа рыззыртцысыша, еиуеипшымкәа иеилыркаартә икақәоу мачымкәа иахцылоит. Убарт иреиуоуп ухәартә иҕоуп «Хоңьан ду».

Ганкахыала уахәапшуазар, «Хоңьан ду» аҕы Анцәа ду хәа анбан дула зызбахә хәоу сахьаркыратә хархәагак ауп, метафороуп ухәаргы ауашәа иҕоуп. Ус ауп ари ажәеинраала иахыа уажәраанза иахцәажәо зегы ишырпхызо. Апоет ара Анцәа хәа дызҕу адинхатцара иадхәаланы дахәапшуамызт хәоуп ишыпхызоу. Апхыа ианкыпхыыз ажәа «Анцәа» анбан дула ифызтгы, асовет аамтазы анбан хычылакәын ишыркыпхыуаз.

Даҕа ганкахыала, ус акәзамкәа, ажәеинраала аперсонаж Хоңьан ду дызлаказ азаламдырақәа изыҕашкны, иахырхәра зылшаз, афәа ду ижәызтцаз, итаацәа ду нзыртцаз, ирахә, ипсаса, ионра ду ыкәзаартә иказцаз Анцәа иоуп хәа еилахқааргы ауеит. Уи ауаф хәымга ииаишаз, дахызырхәышаз Анцәа ду ида даҕа мчык аабом, азбахә хәам. Абри ахшыотцак аганахыала уафы ихаҕы иааигартә, дазхыцыртә иҕоуп «Хоңьан ду» иазкны фынфажәи жәаба шықәса инарыкәгәыҕа уажәы апхыа Шалуа Инал-Ица иифуаз: «... Иазгәататәуп ари ажәеинраалаҕы инаныпшуа асимволизм, апоет усқан дырфөгь изкамыжкәа имаз адин агәрагара, анцәа ихатцара... Автор ихата цкәа дфазаны дыкамызт усқан классла ақәара, акласстә шьюура аидеиа аилкаара аҕынза: Хоңьанраа ицәымгын, аха урт ыкәызхышаз асоциалтә мчы – акласкәеи урт реикәцареи ибомызт ареалтә цстазаараҕы» (Инал-Ица Ш. Апсуа фольклори алитературеи рзызтцаарақәак. Акәа. Апхәынтшәкәытыжырта. 1955, ад. 107).

Дырмит Гәлиа ирҕиаратә мфәа монографиала итызтааз апоет, алитературадырфы Гьаргь Гублиа иакәзар,

ари ажэеинраала акыр дагэылаланы, инткааны дахцэа-жэеит. Хымпада, диашоуп «Гэлиа изыхэа «Хоцъан ду» этаптэ жэеинраалоуп хэа иупхьазартэы икоуп» хэа, – ахьышьякэиргэгэо. (Шэахэ.: Гублиа Гь. Дырмит Гэлиа. Ирфеиаратэ мѡа. Акэа. Ашэкэтыжьырта «Алашара», 1970, ад. 28). Ажэеинраала «Хоцъан ду» афы анцэа ироль атцаафы абас дахэапшуеит: «Анцэа хэа абрака («Хоцъан ду» афы – С. 3.) автор зызбахэ имоу, хымпада, ажэлар рымч ауп. Идыруп, еилкаауп уи сахьаркыратэ матэахэыс ихы ишаирхэаз». (Гэыблиа Гь. Иахарбаз аусумта, ад. 28).

«Хоцъан ду» иазкны Гьаргь Гублиа икаитцаз азгэатажэеи ахэшьареи акыр ирзааигэоуп Дырмит Гэлиа ипстазареи ирфеиамтеи инткааны изцахьоу академик Шота Салакаиа игэаанагарагы. Ажэеинраала «Хоцъан ду» афы анцэа хэа зызбахэ хэоу Шота Салакаиагы адинхатцара иадихэалазом, «ацъара ирханы ихьаиршшоит, «змахэфала ихандеиуа ауаа рымч ауп» иаанаго хэа ипхьазоит. Даеакала иаххэозар, ари ажэеинраалаф апоет зызбахэ ихэауеи «змахэфала ихандеиуа ауаа рымчи» идентификация рзеибауа икоуп хэоуп атцарауаф дшахэапшуа. Апхьаф гэыфбарак имоурц азы еицъуп иара ишифутцэкъа иаахгар. Ажэеинраала «Хоцъан ду» дахцэажэауа, Шота Салакаиа абас ифэеит: «Ажэеинраала «Хоцъан ду» афы ахамацагы, агэымбыльцъбара Хоцъан ду амца ижэтцаны, дыкхэиццышэаа дызго анцэа ду хэа апоет дзыхцэажэо, хэарада, «жэфан икэтэоу» анцэа иакэзам, уи змахэфала ихандеиуа ауаа рымч ауп: урт наунагза ирычхауа иказам амучацэа ирзыруа азаламдыракэа» (Салакаиа Шота. Апсуа жэлар ргэадура. // Дырмит Гэлиа. Ифымтакэа реизга. Ф-томкны. Актэи атом. Акэа. Ашэкэтыжьырта «Алашара», 1981 ш., ад. 21).

Аиаша ххэозар, атагылазашья фыцкэа аныкала, апста-заара шьатанкыла даеа кырхартак анаиу, Шота Салакаиа уаанза икаитцаз хэшьарақэак даеакала дрыхэапшуа далагеит. Уаанзатэикэа рааста уажэы атцабырг еиха иазааигэоу агэаанагарақэа рахь дахьиасыз псабаратэуп, изфыдоуп. Сара абри сусумта са стэала иахьынзасылшоз ифны, атдыхэтэантэи акэац ргыланы журнал «Алашара» аредакцияхь ирыстахьан Шота Салакаиа истатиа «Дырмит Гэлиа идунеихэапшышья анырра заатэи ипоезияфы» акьыцхь анабаз (агазет «Етцэа-

цъаа», 2003 ш., № 1(6), ад. 11–12). Алитературатцааф ари истатиа уаанза Дырмит Гэлиа заатэи иацтамтақәа ириџоз ахэшъара акәымкәа сара ари сусумтафы исхәо хшыџтаққәак дырзааигәаны иџуеит. Еихаразакгы Дырмит Гэлиа заатэи иацтамтақәак адин дшазыказ шырныпшыз ааирпшуеит. Излаабо ала, лымкаалагы абри азџаарафы Шоџа Салакаиени сареи хгәаанагарақәа еикәшәоит, ма еикәџыртуеит. Алкаакәа иџаџто рџы иареи сареи хайхыпшымкәа, досу ххала, хаз-хаз хахьрызкылсыз сеигәыргъоит.

Сара абарт аџәахәакәа зыџуа стәы излаанаго ала, ажәинраала «Хоџъан ду» ахџәажәараан еиха атџабырг иазааигәаз Шалуа Ианал-иџа иакәын. Ажәинраала автор «акласстә шьоура аидеиа аилкаара акынза» дџазаны дыџкамызт хәа уи иихәоз иаанагоз ажәлар абзаара зџыда ро-урџ азы анџәа ида даеа мчык ибомызт хәа акәын. Шалуа Инал-ипа иихәаз иаџаџтарџ ихалшо убри ауп, арака анџәа избахә метафора маџараны, сахьаркыратә хархәага маџараны иџам, адинхатџарагы хьахәапахәада ианыпшуеит. Уи ус шакәу агәра хзырго ируакуп даеа џагылазаашьакгы. Изакәу уи ауп, 1912 шыкәсазы иџыџыз Дырмит Гэлиа заатэи ипоезиатә џџамтақәа реизга «Ажәинраалакәеи ахьзыртәрақәе» афы «Хоџъан ду» пшьба, пшьба џәахәа иџоу жәеиза куплет рыла ишыақәгылан. Асовет аамџазтәи аџыжьрақәа рџы ажәбатәи акуплет аџрыхны акәын ишыркыпџхьуаз. Уи акуплет афы Хоџъан ду изкны абас ихәоуп:

Димызбышеи хахьтә Анџәа,
Уи идгылоуп ашаџәа,
Иахьрыхныхьаз азы ауаа рџәа,
Зегьы аџигалт иџсатә.

Ара автор зыџбахә имоу «змахәџала ихандеиуа ауаа рымч» шакәым, «жәџан иқәтәоу» анџәа шиакәу уаџ гәыџбара инамџартә ихәоуп. Иџашьазом абри ишахькьаз ари акуплет асовет аамџазы иахьырымкыпџхьуазгы.

Абас ала, «Хоџъан ду» атџаки аидеиеи (лымкаалагы анџәа ифункциа) еиуеипшымкәа уаџы идикылар, иеи-ликаар калозар, анахь, арахь инаурха-ааурхартә иџазар, гәыџбара узымџо, адин хатџара иаартны изхәо, изныпш-

уа афымтақаагы хдылоит Дырмит Гәлиа заатәи иажәеин-
раалақаа рҕы. Убарт иреиуоуп хыхь зазбахә сҕәаз ахә-
жәеинраалак. Урт зеггы акакала, ганрацәала еилхаргап,
итахтцаап хәа уажәы ара халагарым. Интересс ихамоу азганк
(адин азтцаара шырныцшыз атәы мацара) хазаттыланы,
мачк иадамзаргы хеырзааигәатәны игәахтап.

Дырмит Гәлиа ипстазаара заанаттәи апериод азы адин
дшазыказ аилкааразы акыр иказшьарбагоуп ажәеинраала
«Владимир». Изакеызаалак цъара гәыфбарак уафы имо-
урц, насггы иара иахьа уажәраанза инартбааны апхьафцәа
иахьырымдыруа азгәатаны, ишеибгоу 1912 шықәсазы
ишкьыпхьыз импсахкәа иаахтап:

Владимир! Ухьз сахьан, аха уара уҕы смааицизт,
Уцша дуззан, аха ухата сылала усымбацызт,
Ас цкьа уеилкааны ашәкәы ағгы самыпхьацызт.
Астцәкьа еилырганы ажәабжынггы азәы ихәо исмахацызт.

«Хата дура еиха хьзы бзиа!» хәа, – шырхәо еипш указаап,
Хатала мыцхәы удумкәа, хьызла пшала удузаап;
Ажәытәгы зны ахәынтқарцәа уара уҕы
иртәартаны иказаап,
Абри еипшкәа рзы шьтарнахысггы ухьз
камшәазауа иказаап.

Ехьа сааит уара уҕы, аха қьаф ушақә смаазеит,
Қарттәи аекзарх Никон, апсапоуцәа рапхьа игылаз,
Аиашазы, мдыр-гәымбыл напыла итахаз,
Уара уҕы иахәаны назаза цсшьартас иказтцаз.

Ифынфажәа мшы рзы идамра сеихырхәарацы саарышьтит,
«Иррахат, ихақәитү, утәы ипсыз ипсы» хәа, –
зну аныха амч ала,
Уи зсахьоу апцхамбар ду Симон Кананит иныхәапхьыз ала
Ибзиахааит ипсата, аус бзиақәа зтынхаз,
Архиепископ Никон, заамта аанза мдыр напыла итахаз.

Апоет ари ажәеинраала анифыз, иахьифыз хәа абас
иатцафуп: «7 ииун 1907 шықәса, ақалақь Владимир». Ишах-

хәахыоу еипш, убри ацхәтәи атыжъра (1912 ш.) аахыс
иахьакәзаалак уаха цъаргъы ирымкыпцхыц, хыпцхызара
рацәала уи аахыс итытцхыоу апоет ишәкәкәа акгы ианым-
лацт. Уи зыхкьаз аилкаара рацәак иуадафым. Апоет ари
ажәеинраала ифит ныкәара хәа Украина даныкәз амшкәа
рзы, ақалақь Владимир далацшны ианиба ашътахь. Хьахәа-
цахәада еилыкка ианыпшуеит адинхатцаратә, лымкаалагъы
акъырсианратә дунеихәацшышъа ахылкьа-фылкьакәа. Иара
анкыпцхыыз ашътахь жәа-шыкәса нагзаны имтцыцкәа Ацсны
Асовет мчра шыакәгылеит. Ишдыру еипш, асовет эпохазы
хтәылафы адинхатцаратә дунеихәацшышъакәа апропаган-
да рзура, ажәлар рылартцәара азин ыкамызт. Еилкаауп убри
ишахкьаз ари ажәеинраала иахьа уажәраанза уаха цъаргъы
иахьырымкыпцхыц. Акритикцәеи алитературатцәафцәеи
иара иахцәажәаны ажәак иадамзаргъы иахьырымхәац.

Иказшьарбагоуп акъырсиантә динтә дунеихәацшышъакәа
инарываргыланы Дырмит Гәлиа амыртатратә дин зныпшуа
афымтакәагъы ахымоу. Убарт иреиуоуп ажәеинраала «Афы».
Ари аццамтагъы 1912 шыкәса раахыс цъаргъы акыпцхь ам-
бац. Убри азы мацара акәзаргъы ишеибгоу иаахгап. Нас-
гъы ибзианы ианыпшуеит ацсуаа ржәытә мартатратә
дунеихәацшышъакәагъы:

Ажәытә уаа афы амч шамаз еилдыргеит.
Адыдреи амацәысреи убри ишалцуаз лала ирбеит,
Абарткәа ажәфан ахь мчык ишалшуаз гәаныла ирызбит,
Аха иарбаныз убри амч еилкааны ирмахаит.
Реиха игәгәоу аць иара акны егьалшом,
Ашә, ара, ал, акагъы ашатүам,
Аха ахьаца, измаануо здырхуада, ааигәара анеира атахым;
Уи аиуа змоу, зыкәа итоу, уи азы хытцәахра итахзам,
Афонгъы убри матәахәыс излоу егьахьшам,
Егьалшуам убри афы, ааигәарагъы изнеиуам.
Агьырт атцлакәа реипш уи изасшам,
Агьырт иззааигәахаз хара цъара нак инафшан.
Афонкәа андыргылауа зегъы убри матәахәыс иарташан,
Убри ала рыфонкәа шәартамкәа икартцашан,
Аха иабакоу аказы ишәартәзаап,
Акы уахәацыпцхьаза «Амин!» хәа, – ахәозаап;

Апхэыс, ма ахатца аказы дшэир, иара ақөшахатхозаап.
Рышэицхьыз назаны дара ақөнахуазаап,
Убри азы аоны матөахэыс атара цөгъаразаап,
Убри рдырын, азэгъы ионы матөахэыс еимтөзаап.

Ари ажэеинраала апоет ианифыз, иахьифыз хэа урысшэа-
ла иатцафуп: «1 апреля 1910 г., г. Сухум».

Анцэа ихатцаратэ идеиа хьахэа-цахэада ианыцшуеит
ухэартэ икоуп амифтэ сиужет шыатас измоу «Ицсны ибзахаз
иажэа» хэа хыс измоу ажэеинраалагы. Уи апоет ифит хэа
урысшэала абас иатцафуп: «4 февраля 1910, г. Сухум».

Ажэеинраала «Ицсны ибзахаз иажэа» ахатэы сиужет амо-
уп, ҕыгхарала 1912 шықэсазы итыжьыз апоет ифымтақэа
апхьатэи реизга ианқөоу зегъы иреихауп, поемоуп ухэаргы
имыцхэхарым угөахэып, 92 цөахэа акоуп. Иаазыркьафэны
цакыс иамоу абри ауп: азэы дықазаарын (афымтафэы уи
ахатэы хьзы имам, «азэы» хэоуп ишизхэоу), есымша анцэа
дихэон, «мышк сырба!»хэа. Уи иихэоз хыхь иқөтөоу, зегъ зыл-
шо, зегъы ирхылацшхэу иахазар акөхап. Ёнак шыжымтан
абри ауаф иаалыркьаны иааикөшэан дыцсит. Итынхацэа,
иуацэа ижра аиёкаара ишафыз, иара убри аены ахэылцаз
ицсы ааталан даақөтөеит. Идеизалан иказ иреихэеит
даныцсыз дзықөшэаз, иибаз, иахаз:

Ехьа ашыжь иаасықөшэан, сшыкала сыздырам, сыцсит,
Мчы цқбак саашьтнахын хара ажөфан ахь сагеит,
Анцэа ишацэа ахьыказ сырпырны саргылт,
Реихабык дахьтөаз снаганы синарбеит.

Ашацэа иреихабыз дтэаны саркьак ахь дыцшуан,
Уи далцшны ацсабарафэы икоу зегъы ибуан.
Адгьылгы далыцшуан ргэы итоугъы илиргуан,
Ахахө иагөылатөаз ахөаца иафуазгы лала ибуан.

Уааи ихэан снеиган иара сидиргылт,
Дызныцшылуаз асаркьагы сахаиргылт,
Сыриашаны сөаиргылан санирцшылт,
Адуinei зегъы иаразнак сыла нахьыцшит.

Ацсабарафэы ауаа икартцуаз зегъы збеит,
Икартозгы, ирхөауазгы еилсыргеит.

Шышкамск акэыбры акэтагъ ацэазеит,
Ипыруа ишашьтаз иацэымшэакэа иагазеит.

Анафска ажэеинраала излахэо ала, ипсны ибзахаз уи ауаф анцэа ишацэа дзыддыргылаз асаркыа даныпшыланы ибеит адгьыл ацэгъа зуа анцэа имч ала мышкы ахы, мышкы атдыхэа дшахьрхэхо, абду икайтцаз ацэгъара амата ишихьзо.

Иаaidкыланы ари атцамта злеибытоу ала, атцаки аиде-иiei еидхэыцланы уахэапшуазар, ари адунеи афы икоу, ину, хэычи дуи зегъы здыруа, избартоу, изахартоу, ирхылапшхэу Анцэа ду иоуп. Аиаша шыақызыргыло, залымдарас иаакало зегъы кызто ахьзырхэуа хэа Анцэа ида даеа мчык ыкам. Автор Анцэа ила, уи ихьзала ауаа хэымгакэа рахьырхэра алшоит хэа дахэапшуан ухэартэ икоуп. Даеакала иаххэозар, ацэгъа кызто ихэымгоу ауаа Анцэа ила иршэоит автор. Уи ус шакеу еихагы еилыкка иаабоит ажэеинраала «Ипсны ибзахаз иажэа» злахьркэшоу атдыхэтэантэи аа-цэахэак цкыа хрызхэыцны хрыпхьар, игэнахкылар:

Абас ауп ишыкоу Анцэа ицкара,
Иускэа еилазгауа, измам ицэшэара,
Адунеи афы иауам тынч апсшэара,
Ианигэамхэзуа мышкы зны ипгоит инхара,

Абри ауп еилсырга сара ажэабжьс,
Абри ала игэшэта шэышныкэаша ожэы анафс,
Даеазэгъы дыкамкэа цсы фыхоыс Анцэа инафс
Ари жэдырузааит, уаха егышэасхэауам ехэа анафс.

Ажэеинраалафы ас зхэо хатэы хьзы змам, ипсны ибзахаз аперсонаж иоуп, даныпсыз иибаз, иахаз рзоуп изихэо, аха урт уи иажэакэа ртцакы авторгы ицеифишоит ауп иаанаго.

Хыхь зызбахэ ххэакэаз раткыс еихамзар иеитцамкэа анцэа ихатцара аныпшуеит «Атцаракэа зегъы иреихау» хэа хьзыс измоу ажэеинраалагы. Апоеит уи анифыз, иахьифыз хэа иатцафуп абас: «28 ииун, 1910, Акаа».

Ари ажэеинраала атцакы злакоу ала, автор итахуп ауаа анцэа ицэшэаны рускэа дырээиларц, ацэгъа дмыршаларц, рлеишэа дырбзиарц, итцоураны ихэыцларц, итцоуроу аускэа картцаларц. Ауаа агэра диргоит

Ииашаны ишыкоу Анцэара,
Иагышақэнагоу ицэшэара.

Автор нарцэтэи ацстазаарагы агэра игоит ухэартэ икоуп.
Аарцэы абзанхара змоу, анарцэ Ацсхара (ари ажэагы анбан
дула ифуп) иауеит хэа диргэыгуеит:

Атцарақэа зегы иреихау атцара
Икоуп рхэоит шыоук цъара.
Ажэа нафоеит мыщхэ хара
Аха ари иахъым мыщхэара.
Иаадырлароуп зегь хара
Ииашаны ишыкоу Анцэара;
Иагышақэнагоу ицэшэара
Хагышзацэымцо хара ацсра,
Уалс ишхауа нас хара,
Хусқэа рзы ацк хэара.
Абарт рдырроуп атцара
Атцарақэа зегы ртцара.
Ари цкъа издырыз аофра,
Иазаанаштышт афара:
Аарцэ ахька абзанхара
Анарцэ ахька Ацсхара.

Ажэеинраала «Ачча» акэзар (уи апоет ифит 1909 шықэса
декабр 29 аены, Тамшь ақытан), абзиа кэзцо Анцэа икынтэ
иазырханы атак иоуеит хэа ханахэоит. Ари ацтамта излахэо
ала, ажэлар рацэаны иахьыказ цырмыкьк афы тахмада
гэакк ишэымкэа, ихамкэа ибга хэаны, ишыапы хыркъақы,
амлагы даргэакуа, дгэагэо дрылан. Уи артмак ихэда их-
шыын, зегы днарыдгылауан, драшыапкуан ицхраарц, аха
дара дытцкытцкваршыон.

Тынха дизтадаз, зегы иара изы итэымуафцэан,
Ихатэы изтада, зегы рфы дхэафын;
Ацэарта иара изы икам, хызеи хчи имбазац
Ихахэы еилажэжэоуп, ххэа алеимкзац.

Аха ари атахмада баша-машак иакэымзаап. Автор уи
ас зихъзеи хэа азтцара ықэыргыланы атак икаитцо иатцоу
ахшыфцак, амораль иахтны анцэа идхэалоуп:

Ас абри изихъзеи, Анцэа дишэима?
Ауаа ихыгчаразы адэы дықэйтцама?
Моумоу, уи цышэагас ауаа рзы дишеит Иара,
Ицхраауеи, дыцхазшыои гөейтаразы ауаа,
Атакгы уашьтан ирцигаларазы дара.
Нас убри акнытэ зеггы, шөцыбақэа шөыртапшқэа,
Ишөмырххан ишөылшо, инейтышөх шөнапқэа,
Атакс ишөйтап иазырханы рацэа,
Хара зеггы хазшаз хыхь икоу х-Анцэа.

Дырмит Гөлиа исахьаркыратөфымтақэа рөы (ейхаразакгы заанаттөи иажөейнраалақэа рөы) итцеггы уафы ицшаар калоит астөкьа ихтны акөымзаргы адинхатцара зныпшқэаз. Аха иаахгаз афырпштөкэагы азхап ускантөи аамтазы адин дшазыказ аилкааразы.

Апоет заатөи ипублицистыкафгы анна, ара адинхатцаратө статиақэа акымкөа, фбамкөа иахпылоит. Урт зеггы акакала иааганы азеипш ххэаа рзыкахтцойт хэа халагар, мыцхэ хара хагар калоит. Ейха иказшыарбагоуп хэа ихапхьазақөо цыт-чыткөак харзаатгылап.

Дырмит Гөлиа, хымпада, ииашаны дызлахөапшуаз ала, тоурыхла адин змам ажөлар хмилатуп, ахатө чыдара змоу, егырт ирылазфаны икам хауп рызхөом. Апсуаа жөйтө-натө аахыс адин шрымаз ашыақөыргөгөарала акыр рыхьз атгара дашьтан. Адин змам егырт ажөларқэа рөы да-хынацөыртцуа хатыр икөым хэа ицхьазон. Иара ус акөын иагышыкатцөкьазгы. Досу динс имоу, дызхыпшу акырза атцанакуа икаижьтөи мбатөы тцует. Апсуаа рдинхатцара атоурых цкьа иахьыттцаамыз (аиашазы уи иахьагы инагзаны иаутцаахыу) хьаас иман. Абри азтцаара далацөажөауа, «Хара апсацэа ныхэас ихамоу иарбан мшу?» (агазет «Апсны, 1919, апрель 20, № 5) хэа хыс измоу астатиафы Дырмит Гөлиа ифун:

«Аускэа урызхыцыр, паса икатцатөуи ашытахы икатца-төуи иарбану уцөеилагойт. Ацөагөаразы ацө уамазар, узлацөагөои? Ацө умоуп, аха ацөматэа уамазар, узыцөагөо? Ацөгы умоуп, ацөматэагь умоуп, аха уцөматэа ацөеиха ахамзар, узыцөагөо? Убарт зеггы умазаргы, ацөмаа зыкуа аоф дыкамзар, крызыкато?

Абас ауп сара сазэыкны аусқәаггы сышрыхәацшуа. Аусқәа рышьхәақәа еиларсуп, акы ашьақәыргылара уаналагалакь, егьи ухамыштыропу. Убас ҳара автономиа ҳамоуп, ҳашхазы жәлару зеггы ирдыруеит ххәеит. Даара ибзиоуп. Хдин азы иаххәахьоузеи? Ҳара цқьацәас иҳамақәада? Ныхәақәас иарбан мышқәоу иҳамоу? Ҳара хазы жәларызар, абартқәа хтахуп-тәа.

Ари сара сгәанала азхәыцра атахуп. Абри аҳасаб ала аус зуа еилырганы измоу азәыр дықазар, иаамтоуп шыта абри ацәыргара. Аха сара абри ахы анцәырызго, сара сгәы иаана-гауа пытк схәап.

Ацсны цасаза ақыырсианра алашара алазгалаз Симон Кананит иоуп. (Цсырзха джуп). Убри иоуп азәыс ацқьақәа рахь ацсацәа алашара рылазгала. Иара имшныхәоуп маи жәба рзы. Акыс абри амш ацсацәа рзы ныхәа дууп. Җба: гьаргәаба фба – рацхьаза ацсышәала аныхәара анықалаз...

Хца – жәохә нанхәа – Анцәа дзыхшаз лылацәа айқәыпсара амш, ҳара хзы ныхәазароуп хәа сықоуп. Анцәа иан Ацсны ҫыхьысы хьчафьысы дахьамоу азы.

Ажәытәтәи хухәамақәа зеггы – Лзаа ауахәама, Лыхны ауахәама, Цқьыбын ауахәама, Мықә ауахәама. Зеггы лыхьзалоуп ишықатдоу.

Лзаа ныха (Анцәа дзыхшаз лныха) уажәггы Гелат иками! Уи азы крынбахәатәу? Иаамтамишь?

Дырфегьых исымоуп исхәақәаша, аха уажәы саантцасуеит абри аҫы!»

Абра хыхь ишеибгоу иаазгаз астатиа кьаҫ зныз агазет «Ацсны» аномер (1919 ш., апрель 20, № 5) аҫы икыпцхьын Дырмит Гәлиа ифымтоу адинхатцара цакыс измоу даҫа статистиакгы. Уи ахьз акыр инейтцыхьуп. «Христос дгылт! Иисус Христос игылара. Амшац лаша ду аҫны ашәаны ирхәо атропор». Актәи адакьаҫы астатиа иахьналаго епиграф хасабла абас ануп:

«Еаанбзиала, дадраа, абри агазет збызшәала ифу ажәлар!
Ишәыдахныхәалоит абри аныхәа мшацы лаша ду!»

Мшацы аламтала акәхап уи агазет аномер антытцыз, уи азоуп автор ус зифуаз. Ифашьазом астатиаҫы абиблиатә

легендакәа инартбааны ахархәара шрымоу. Уи ирма-
рианы, дарбан цхьафы еизадазаалакгы еиликаартәы,
игәникылартә ихәоуп ацкьа Мариа Иисус Христос дышлых-
шаз, насггы дзыкәшәаз ахынта-фынтаракәа. Иацуп мшапцы
иазку абиблиатә сиужет атцакы еитахәаны. Уи хыркәшоуп
анцәа ицәымшәоз ауаа рахьырхәрала, ицәшәоз дзыкәшәаз
амыкәмабаракәа зеггы дыриааины апстазара бзиа иоурала.

Дырмит Гәлиа ддинхатцафын, уи аганахьала дфанатикын
хәатцәкьа ашьақьыргәгәара гәагыуацәоуп. Аха адинхатцара
уеизггы итцоуроу акоюп, ақьырсиантә тцараггы хәартоуп
хәа ишипхьазоз ҫашьазом. Адин опиумуп хәа дақәызбо
цъарамзар цъара иаабом заатәи ицстазаарафы. Уи ус шакәу
даҫа зныкгы иеилыхха иаабоит «Измаанозеи абри?» хәа
хыс измоу Дырмит Гәлиа истатиафы. Уака автор абас иоуан:

«Атцара змоу ауаа цъоукы ирхәоит, иаггынарыгзеит,
иақәырхит ашколкәа рҫы Анцәа изакәан атцара.

Уи мыцхәыс ырыпхьазеит. Ожәы ашколкәа рҫы Анцәа
изакәан атцара зну ашәыкәкәа мыцхәыс, башас, амала
ашкафкәа ныркылоит хәа абна, абра астокәа ырықәыпцоуп,
ма зеггы кәафрак икәацсоуп, офы дрыхәацшуам. Уи ус
иамҫазар калап, аха сара акы сзеилымкааит. Дара убарт ауаа
аевангелиа ухәа Анцәа изакәан шәыкәкәа ухәа ацқәынцәа,
ожәы изтцауа рзы акгы иацсам зхәауа, ианцәажәо
ажәапкәкәа, ахшыфортцаркәа аевангелиа афынтәи ажәакәа
рыла ицәажәоит. Нас абарт Аевангелиа иамыпхьазар
излартцазеи?

Аевангелие иану ажәакәа хшыф ртцагамзар, убырт ажәакәа
дара изырхәозеи? Абарт ажәакәа бзиазар, хшыф ртцагазар,
акгы иацсам хәа ххәааны, акгы иацсам, ишәымтцан хәа
артцафцәа хара изацәдыргылозеи? Уи акы.

Егы, апапцәа ирхәо башоуп, амц рхәоит, ауаа ржьо-
ит зхәауа ауаа урзыпшыр, апапцәаггы рымоуп рхазы, урт
иреихабуггы дрымоуп, еитеихабуггы. Апап акгы дацсамзар,
амц ижьозар ауаа, уи убри зхәауа, апапцәа ырытцырхызар,
изрымоузеи дара? Абри сара сзы цкьа еилыргам.

Аха сара избауа убри ауп, апапцәа ныиахны азы иазтақәоз
агәыргын хатцараан, анатраан апапцәа ишрышьтоу збоит.
Ианыпсуа, бзан Анцәа дыкам зхәакәо, Анцәа, Анцәа шыр-
хәауа ицсуеит. Нас ианыпсуа Анцәа дыртахызар, ианыпс-

лак апапцәа ирышьтазар, бзан урт ирықәнагауа, ирнаалауа зырымхәауазеи?»

Аракагьы излаабо ала, Дырмит Гәлиа анцәаихатцареи адин аматцзуоцәеи акыр дрыдгыланы дцәажәон. Ақырсиан шәыкәкәа ркажьра иахьалагаз, ашколкәа рҕы анцәа изакәан атцара иахьакәырыхыз иашам хәа ицхьазон. «Анцәа изакәан атцара зну ашәыкәкәа мыцхәыс, башас, амала ашкафкәа ныркылоит хәа абна, абра астолкәа ирыкәыпцоуп, ма зегьы кәаофрак икәапцоуп, офы дрыхәапшуам» хәа, – игәы иалсны, ицәымыгханы ихәеит. Ус ахьыкартцаз дакәзбеит. Астатиа злахыркәшоу ажәакәагьы зака иказшьарбагоу еилкаауп: «Нас ианыпсуа Анцәа дыртахызар, ианыпцлакь апапцәа ирышьтазар, бзан урт ирықәнагауа, ирнаалауа зырымхәауазеи?»

Хтәылаҕы Асовет Еидгыла анеилаха, акоммунисттә партия иакәызбо ианалагаз аахыс уи аидеиакәа зну, иара ашьатакыоцәа рфымтакәа акьымсар еипш икарыжьуа, уао ихәо акгьы рынзамшәа ипатудаханы иахьыкалаз, акырсиантә шәыкәкәа ирзыруаз уафы игәаланаршәоит.

Ара хара интересс ихамоу азтцара аганахьала хшыошышьтра уафы иаитартә икоуп «Афынтәтәи ақырт цшьаоцәа рыонутқатәи реизараҕы ишьтырхыз аус» хәа хыс измоу Дырмит Гәлиа истатиагьы (агазет «Апсны», 1920 ш., нанхәа мза 7, № 28 (56). Астатиаҕы автор иара итәала иааркьаҕы далацәажәеит, иеитеихәеит уи аламтала аменшевикцәа ргазет «Борьба» апроतोiereи Трофим Цьохтаберизе хәа азәы ианитцаз иусумтак атцакы. Еихаразак иара зызку ақыртуа цшьаоцәа уи аамтазы ирымаз аймак-аифаккәа рызбахәауп. Иахәоитуи аламтала ақыртуа цшьаоцәа аизара шымоапыргаз, цырхагас икатцаны аепархииеи аокругтә советкәеи хәа изышьтази шацырырхыз, ачкәындарцәа зинла рымч арыгәҕараҕы ишышьақәдыргәҕәаз. Насгьы астатиа апапцәа ржакьа аркәыдра азин рырмтарц шырызбаз, апшьацәа хыхьтәи рышәтцатәы аматц анырымуагьы иныкәыргыларц шрыдыртцаз.

Ари астатиаҕы Дырмит Гәлиа ипозиция цкьа ианымцш-уазаргьы, агазет «Апсны» иахьанитцази аземпш стили рыла уафы ибартә икоуп акырсиан дин иашьашәалоу азакәанкәа рыдгылафык шиакәу, урт еилазхәо дышрыкәызбо.

Акры этазкуа даеа чыдарақеак, ниуансқеак, хымпада, иазгэататэуп. Дырмит Гэлиа адинхатцара зныпшуа афым-тақеа шимоу аабейт, аха иара ихата инагзаны уи илаёны дыказу, дыкамзу аифдыраара мацк иуадафуп. Ифанатикыз атеистын хэа хакёыгёгёаны хэашья хамам. Еиха ии-ашахоит ижёлар рытрадициатё динхатцара иашьяшөөалаз адунеихөөпшышыақеа иман ххөөр. Тоурыхла халапш ахьынзаназо ацсуаа рдинхатцара айтакрақеа аиухьеит. Зны, ажёларқеа зегь реипш, амыртатра рылатёаны икан. Уи ашьятамтақеа иахья уажёраанзагы рудимент хасабла акёзаргы ирыдубаалартё икоуп. Нас акьырсианра заанатц издызкылаз, излатёаз ажёларқеа иреиуоуп. Атцыхётэантёи хца, пшьба шёышықёса раахыс ацсылманрагы апсуаа пьтфок ирыдыркылеит. Аха цьаргы, ианакёзаалакгы ифанатикцёаны икамызт. Адинхатцара аганахьяла апсуаа иреипшу атоурых рымоуп хэа зегь реиха хьлтцшьтрала иззааигёоу аедыгькёагы.

Адинхатцара, анцёа игёрагара нагзаны Дырмит Гэлиа имазаргы цёгьарак иазхёамызт. Уи агёрагара ихы иархёаны ижёлар еидикыларц, рмилатёи рсоциалтёи хдырра ирёыхарц, ирцыхцыхырц, атцаралашарахь икылигарц дашьтан. Аиашаххёозар, Дырмит Гэлиа иатцкыс акырза иеихаз ахёыцыфцёа дуқёагы азёырфы аамтала анцёа ихатцара рыман. Аёырпштёкёа зака утаху уцылоит. Иахгёалахаршөөап аурыс литература аклассикцёа дуқёа Л. Н. Толстои и Ф. М. Достоевский, афизика аганахьяла аартра дуззақеа катцаз, адунеи аёы еицырдыруа атеоретик Альберт Ейнштейни адинхатцара мацымкёа ирылаёны ишыказ...

Абра хыхь иаахгаз аматериалкёа иахдырбоит Дырмит Гэлиа ипстазара заанатцтёи апериод азы адин дшазыказ. Аха икёгылар калоит уи азтцаара иадхёалоу даеакгы. Изакоу уи ауп, апое исахьаркыратё ццтамтақеа рёгы, агазет «Ацсны» ианитцаз истатиақеа рёгы зныкымкёа, фынтёымкёа иахтны, игёгёаны дрыкёызбон ацщцёа, акёыдырцацёа. Нас ааирбышыас ирымоузеи Дырмит Гэлиа адинхатцара, анцёаихатцара иман хэа ахёареи ахёацьяцёеи, ацшыфцёеи, акёыдырпафцёеи дахьрыкёызбози? Избан урт анцёа иматц аура иашьтаз мап зырцёикуаз?

Арака ипсабаратёым хэа акагь ыказам. Иара имбарц залшомызт анцёа ихьзала, адин ахьзала апапцёагы азёырфы

алатаны, ахәаџаәеи, ацшыџәеи, аҕәыдырџаџәеи итҕарадаз ажелар шыржыоз. Урт иара иааипмырҕыазакәа ажәа цыбарала дырҕагылон. Агазет «Апсны» усҕантәи аномерқәа инарҕылацшлакгы ибартоуп ма иара Дырмит Гәлиа ииџыз, ма икорреспондентцәа изаарышьтыз астатиакәа ажелар жьыоз «ацшыацәа» ишырқәызбоз.

Ианагъ иара ишиказшыз еипш, ари азтаара анышь-тихуазгы агѳра угартѳ, абра уажѳи анхацѳа дрылатѳаны агыдыдыхѳа иеилацѳажѳо ихациркуан иажѳа. Афактѳагы дара ажѳлар есымшатѳи рыбзазараѳынтѳи иааигон. Хыпѳхъазарала имачым рахѳынтѳ ѳырпшыга затѳык аазгоит. Уи «Апсхѳраѳѳеи, апшцѳеи, атѳааѳѳеи» (агазѳ «Апсны», 1919 ш., июль 25, № 18) хѳа хъзыс измаз Дырмит Гѳлиа истатиоуп. Иахѳа уажѳраанза шамахамзар азѳгы дахымцѳажѳац, иахѳатѳи апѳхѳаѳцѳа шамахамзар азѳгы издырзом. Насгы автор уи астатиаѳы ишьѳихуаз азтѳараѳагы иахѳагы хѳбзазараѳы иѳѳгылоуп, хѳзмыргѳацѳаѳо, пѳхѳаѳа хѳзмышѳтѳѳо иреи-уоуп. Иахѳа ихѳазшѳа иахѳатѳи хѳбзазара иаѳѳѳитуашѳа иѳѳцѳхѳараза иѳоуп злоуѳѳаѳаша аѳоуп. Убартѳѳа рѳнѳитѳ ишеибгоу автор истиль азныжѳны иаазгар сѳахуп. Уеизгы уеизгы иеитѳыхѳѳаны иѳам. Традициатѳ лакѳк ихѳошѳоуп дѳа-лагаз, аха нас цѳаѳѳаѳѳаѳ рнаѳс ахѳыс цѳабрг шѳатѳс ишаитѳз, атипра зуа акы шѳаѳѳу мѳаѳшѳахуа иѳоуп:

«Дынхауан офы еикѣцабк Бедиа ақытан Мамсыр хѣа. Убри ақынза деикѣычапа дынхауан Мамсыр, амѣасцѣа ииасы ицауаз инхара ду анырбалакѣ, дызушта ари атауад инхауа хѣа итѣауан. Икѣаскѣакѣа аѣбагы еиѣахыбын, иматѣуртѣа аладахы ирываргылан. Иаштѣа ахақны угылазар, атѣыхѣакны еиргѣ хѣа улапш назауан. Ахахѣтѣа гѣара акѣыршан иара убри иаштѣа. Аталартѣа агѣашѣгы ичапаны кыцла ихыбын. Иаштѣа ду аѣнутѣка участка назак акара иѣнкѣа агѣтѣа итакны масар гѣарала ихкаан. Амасаркѣагы ицшзаны ицѣны иатѣала ишѣын. Убри аштѣа хѣычы – участка бахчаны икатѣан. Тѣла цшзас икоу зегы, агыыл капшѣкѣеи ахаскын качѣкѣеи уа икамызхѣа офы изхѣазом. Иаштѣа ду агѣтаны адѣкъан изтѣагылан. Уи адѣкъан офы дзызгѣакуа итѣамыз хѣа агыикамызт. Иара Мамсыр дахыинхауаз еихаракыраны ихѣшѣа икан. Иладахы архан, излагара аффахѣа илагауа изтѣагылан. Ишѣамака тѣа рымамызт, ицсаса рзыцхѣазомызт. Ажѣакала, анцѣа ишихѣара инхауаз азѣы иакѣын.

Мамсыр җенак ахьта илалан дычмазаҗеит. Еиха-еиха деицәахо мацара дара цәгъа дычмазаҗы баапсҗеит. Ашоу-ра баапс имаз акнытә дөашъа-хашъаны, деилаганы дҗалеит. Хаҗьаратгъы саб дыпсуеит ихәан афырхәа ие икәадыр ақәитан апшцәа дрышъталеит. Мулла пшшык ус иеихәеит:

– Учымазаҗ аҗстаа-аңныш азы ахькеитәаз дахысит азы аңныш дихоуп, – хәа. – Сара мчыбжык ала дихысцауеит ихоу аңныш, аха егъызгауеит камбашь хьак абат зцоу, – хәа.

Хаҗьарат итаз цышъан ус еихәеит:

– Хаи, уанацалбеит, уи далырг, смазара зегъы га!

Мчыбжь иашак ачымазаҗ ашоура ибылны иамаз рыцха иргәакра дағын амулла. Зны арыжәтәкәа ииржәларын, зны атцабылтәкәа итҗеибылларын. Итҗеибылкәаз рылҗеи рфақы ирхылтцуаз ачымазаҗ зынзак даргәакуан. Ишоура ианазхалакь дытҗкьаны ддәықәлауан. Уи анибалакь амулла ипқара далагон аңныш дихысцоит хәа.

Ари иакәым иказоу, Али иоуп рхәан, Хаҗьарат агъи икам-башьхъа ихтынтцаны Алигъы дааигеит, аха уигъ акгъы димы-хеит ачымазаҗ.

– Учымазаҗ аҗстаа иакәзам ицырхагоу, амзыз имоуп, – хәа иархәеит Хаҗьарат.

Хаҗьарат атцаацәа даарышъталан тцаацәас иидыруаз зегъ еизигеит. Азәы Елыр ныха ицырхагоуп, дганы дуныхәароуп зеипшыкам ацәи сыс бзиаки уманы хәа (еихәеит), егъи ажы-ра амзызи имоуп. Дуныхәароуп азыси асыс шкәакәеи рыла, мамзар дыпсуеит учымазаҗ хәа (иеихәеит).

Убас ирхәоз еизакымкәа жәаба рқынза иархәеит, Хаҗьарат иархәақәаз зегъы кәитцан, ашътахъ Елырқа дызго-ит хәа ачымазаҗ диманы амҗа данықәигалатҗәкьа, ачымазаҗ зыпсы зылзаахъаз ауардын данартцысы, дыпсит. Адырхаҗены Кадихан – Хаҗьарах иан (знын) ахьта илылалаз акәу, егъи закәу здырхәада, иаалықәшәан дыпсит.

Хаҗьарат атҗыуара ду кәитцеит. Иааизгъы какал из-лаилшоз ала, идиркит егъит. Рышықәс амш азы Хаҗьарат иани иаби уи еипш псхәрак хәа рзиуит, аха Самырзаканаа уакәытци, Апсны иахьакәзаалакгъы уи еипш апсхәра оҗы имбазац. Ацәкәеи ажәкәеи мацара җажәи жәабака ршъит, ара асарақәа убыс. Ачыс икажъыз тҗаа амамызт. Аеырҗора ду ыкан, седроу, уа иказ хәа оҗы излеихәозеи. Апсхәра хаха-хымш

инымтѳазеит. Аха амцынхѳрас Хаѳырат акагъ изнымхазеит абри аѳара амазара ду имаз ашѳа, уи ахыхъ ауал иѳѳитѳаз азы иѳнѳѳа иреигъыз руак имтир ѳсихѳѳа имоуит. Хаѳырат ихы зланыѳѳеигауа агъимамкѳѳа длѳѳеит.

Акы стѡауеит: изыхѡада, мшѡан, Хѡѡарат игѡѡкреи
ипсхѡреи? Азѡымзар азѡыгы! Насуи апсхѡра аткысе итѡымзи
ари апсхѡразы иихарѡыз азы баак рхаиргылар иани иаби.
Амѡасѡѡа абаа пшза анырбалакѡ, дызустада ара ижу, ипсѡта
бзиахааит, акры зкыз азѡы иакѡзаап хѡа рхѡаларын ма. Ари
апсхѡра ду ииуз мгѡамзар акгы иазымдырзеит, аха амгѡагы
анеихсыѡѡ, зынзак иIZEIT.

Абас ауп хапсуаа шрыцхау. Абарт апсхэрақәеи, апщәеи, атәацәеи роуп х-Апсны инхауа афнутҭка ға дус, шытахьламзар пхьаҭа измышьтәа ирымоу.

Убри акнытə зегы Ацснazy згəы былкəо, абри иапхəуа псыхəа зламoу ала, мчыла, абарт атоурых гмыгкəа апсуаа рапхəака измыштуа шəеырзышəшəаразы. Цара зманы, хəыгчык захауаны икоу зегы абарт рзы хəкəпароуп. Да, шəыпшиш, Анцəа узша, абарт реипш атцас гмыгкəа агьырт амилацкəа ирымазар. Хара урт хазкамьжэеит.

Абра ианысцаз лакәуп хәа ахышөымхәаакәа, саашөы-
көыхшоуп, сапхьафцәа, цкьа шәазхәыц. Уашьтан ацсуа
милат рсовет аныкәтәалак, ари ас инрыжьра икам. Ари
рхафь инаргашт. Ус хьантаны ирыпхьазашт. Убранза ауаа
азькашөтцаларцы шшөыхөоит абри иадхьо зегьы».

Сара ара уажэы аҥоуп иаасгаз. Абжыарак «Апсны» адакьякэа рэы ас еипш икоу атас баапскэа ирызкны Дырмаит Гэлиа акырынтэ истатиакэа рыла дыкэгылахьан. Апсуаа рытрадициатэ тас бзиа кэа дышрышьтазгы, ашэа шырзихэозгы, иееимыз, ирпырхагаз, хэартара зламкэа акынтытыреипш ирымаз акэаматчама мыцхэкэа, еижбагоу ахьзырхара кэа дрыкэзбон.

Ари астатиа Дырмит Гәлиа иџиџтеи пшыынџажә шықәса инареиҳаны иштџагы, уи аахыс акыр аџурых хтыс дукәа шаххаагахьоугы, ара иара дызлаџажәаз хагра баапскәа уажәгы ихаџраџсса ихаџуп, хрыхкьашаны хқахауеит, хазрылымџит. Уи аахысгы акыпхь аґгы, абжъаапнытџи абзараґгы закаџ иақәызбахьоузеи аиных-ра дукәеи аџсхәра дукәеи еитџхәаны рымџапгара шмартџоу, иштџоурам, аха ишааиџ иааиуеит иахьа уажәраанзагы.

Ҳазлацәажәо азтаарақәа ирыдхәаланы, инарыцшыны Дырмит Гәлиа ирҕеиамтақәа ирыхцәажәахыоу цқьа иазгәа-рымтац хшыџтакык иазкны, абра ибжыагаланы ажәақәак схәар стахуп. Изақәу уи ауп апоет аханатәгыи ҕышәала дзышыҕтаз ижәлар рбызшәа, ртоурых, ретнография, рфоль-клор титцаауан, изыригон. Рыбзазараҕыи традициала иаар-гоз ипышәаны ирымаз рмилаҭтә ҕазшыа бзиақәа, ртасқәа, рқьабзқәа дырзышәахәон. Уртқәа зегыи еилкаау, иаа-дыруа роуп. Аха убарт инарываргыланы дацәымшәақәа, имзакәа иаaidкыланы ажәлар ирымаз агхақәагыи хтны ихәон. Ахәашыагыи дақәшәон. Еихаразакгыи агазет «Апсны» ианитцоз апублицистикатә статиақәа рҕы лассы-лассы урт агхақәа дрылацәажәон.

Апщәа, ақәыдырпацәа, ахәацъацәа, аиныхрақәа, апсхә-ра дукәа, атцарадара дахырықәызбоз анаџгыи хәаас имақәаз иреиуан атоурых амдыррагыи. Атоурых захтаху атәи ссиршәа еилкааны иман. Уи адырра ус баша хшыџла ахәмарра иатәуп хәа акәымкәа, амилаҭ ахаҕра аазырцшуа ауп, атоурых иахылацштәуп, иааипмырқьазакәа ихычалатәуп хәа ла-сы-лассы далацәажәон. Атоурых адырразы иара усқантәи аамтазы иихәоз ихшыџтаққәа иахыагыи ртакы рцәымззац. Ғырцштәыс иаахгозар агазет «Апсны» ианитцаз истатиақәа ируаку «Ажәытәра» хәа хызыс измоу аҕы Дырмит Гәлиа иџуан:

«Апсны ожәтәи аамтазы шаҕа ихычы жәбоит, аха ажәытә кыр атцанакуан, кыр алшауан. Убри аҕнытә гәкамыжыҕас, хеитахәагас изқьынгыи ихамазароуп хара апсацәа хжәытә-ра, ажәытәтәи хтоурых. Цқьа иаадруазароуп зегыи хтоурых, хазхылтцыз, хазнысхыоу, хазхысхыоу зегыи. Тоурых змам ажәлар жәларыс ирыцхыазом. Зтоурых ззымдыруагыи даз-таалароуп, еиликаалароуп, идыруазароуп. Ажәытәтәи хтоурых иакәшахату, изыртцабыргуа абаажәқәа цъара иҕазаргыи игәахталароуп, хыхылацшлароуп. Абас ауп атцара змоу ажәларқәа ржәытәра шырхычә».

«Ажәак апсуаа рзы» (агазет «Апсны», 1920 ш., март мза 6, № 7 (45) хәа хыс измоу истатиаҕы Дырмит Гәлиа ижәлар рыбзазараҕыи итцарбгаганы, итцжааганы иҕаз агхақәа еихагыи итцарны дрылацәажәеит. Атоурыхи ахатәи бызшәеи араҕагыи дрыххызо абас иџуан: «Мыцра злам жәытәтәи атоурых

излаҳәо ала, х-нызыкь шықәса хараза иреихауп ҳауаажәлар-
ра – ацсацәа ожәы ехьынхо Амшын Еикәа иаванхоижьтеи.

Убри инаркны ехә ожәраанза шьарда мыкәмыдра
афсхьейт, шьардагы рафсхьейт ацсацәа абзиарагы,
ацәгъарагы.

Зны убыскак рымч таны, ирацәафны иказаарын: Кәбина
азы еркны, Қыртәылан агәтанынза еимехакны ирымазаа-
рын дара.

Рхала ахәынтқар дрыманы, рдин ееила икәызтдаша
аихабацәа рыманы, иарбанзаалакгы русқәа – еибашьра-
тәызааит, анхаратәызааит, рхала ирбо, рхала иныкәырго
иказаарын шьарда аамта.

Жәафашык ракара ххәынтқаррақәа Ацсны ныкәызгоз
рыхьызқәа аапшуейт ехәагы. (Дырмайт Гәлиа истатиа абри
атыц ағы усқан аредакция иканатқаз азгәата излаҳәо ала,
Ацсны ацдәа «жәафашык мою урт рхыцхьазара кыр ира-
цәоуп» – С. 3.).

Убыскафыкгы адин иахылацшуаны иказаап.

Ацсны абзиара акынтәи жәйтәгы иаемилаҳауаз милат
ыкамызт. Хнапағы иаагандаз хәа шьардафы иакәлахьейт
Ацсны.

Шьардафы икәнагалахьейт ара, рынхара, рынтцыра ара
икатданы, Ацсны иахытцәарацы акы рыгымкәа икалахьейт
акыр, аха интцәахьейт, иаанхаз рышьтахь ицейт.

Итабыргуп ацсацәа азалым ианақәшәоз ыкан, даеацъара
ианахнагозгы калахьейт, аха рыпсадгьыл зынзак иацәызны
икамлацт.

Рбызшәа, ацшәа мырфашьакәан, рыламыси раамсташәеи
мырзкәа, рчеицъыка бзианы иааиуан уажәраанза.

Абас акәын жәйтә ҳауаажәларра – ацсацәа ахьзи-ацшеи
рыманы, хар змам ауаа рғы ицхьазаны ишыказ. Ускан ацсацәа
раҳатыр дузаарын, рыламыси, рыказшьеи, рыбзазашьеи
атәым уаа мыцхәы еилаҳаны иаҳауандаз хәа иашьтазаарын.

Аха ожәы ехәтәи ҳауаажәларра ацсацәа рыказшьеи рыб-
зазашьеи бзиарас офы иахиҳәаараны икоу шьарда имачуп.

Офы дзышыцылоу, егәа ицәгъазаргы, имхабзиоуп,
хаблақәа еишыцылан акнытә ҳаграқәеи ҳаказшьа баапсқәеи
еиины иаабом, жәйтә ҳаныбзиаз, ҳацсуара мырзкәа
инныкәаагоз ҳаицшу цьахшьоит ехәагы. Аха ебакоу инасып-
дараны уахь ҳаказам.

Милатс ҳазиуоу офы излаидыршаз ихациз ҳабызшәа, апсшәа мдыршақә, енагь тәамшьарақә ихатырдатәны зынзак ихампытказырцы акымзарак агым.

Ҳанамыси ҳаказшьа бзиақәеи иаҳхарштны, атәым уаа рыказшьеи рыбызшәеи шытыхуа, ҳашапсыуоу офы излаидырша дыргак ҳазнымхакәа ҳаиасырцы егьхагым.

Атәым уаа наа ҳашцо рбоит, цьоукы иаҳхыччоит, арт ажәлар лашәуп, идагәоуп, икарцо рбом ҳәа, цьоукгы имзакәа ихәепнырхәоит ҳаграқәа, шәабаказ шәиасхьеит ҳәа ҳаххәауа. Ҳара ҳакоу цьышьа абри еипш атцабырг ҳазхәоуа хрызгәаахуеит, ихәцәхаит ҳәа. Ҳазлакақәоу офы ееила еиликаар, ииашаны цьоукы ҳақсадгыли ҳауаажәлари рзы ҳақсы штоу ҳаиасхьеит, агьыртгыи цсык ҳарфызоуп урт рзы.

Апсра ҫба рыуала икоуп: Анцәа ипқарала офьтәыҫса цәала, жыла хьмызгыда адунеи данықәтцуа, уи цсра бзиоуп, ус ииасуа дгәырҫатәзам.

Офьтәыҫсак, мамзаргыи жәларак шынаибакәу рыцсы штоу, рыблақәа шаапшуа ианиасуа калоит, ари цсра баапсуп, ҫынтә цсроуп.

Иуциз убызшәа бзиақәа ухарштны, тәым бызшәала уцәажәо, тәым кәзшьала уныкәо уаныкала, узлытцыз ажәлар рзыхәан ипсyz, ииасыз азәы уиҫызоуп».

Ажәлар ианагь икәыҫоуп, агха роузом ҳәа асовет аамтазы (уаанзагыи ус зхәақәоз ыкан, аха...) ҳара ххы итаргалоз ахшыҫтцак, хәарас иатахузеи, ииашам. Апсуаа ҳаипш хыпхьа-зарала имачу ракәым, миллионла икоу ажәларқәагыи закантә агха роухьоузеи, атоурыхтә перспектива аилкаара, алцшаара закантә ирцәыуадаҫхәхьоузеи, ирыхәо, изыргьацаша акәымкәа, итазырхаша, ма неитахәашьа рызымташа амҫақәа закафы закантә иалырххьоузеи жәынгыи, ҫангыи. Ажәйтә латинцәа ишырхәалоз еипш, «ерарес хуманум ест» (ауафы иказшьоуп агха акатцара). Азәы (ажәлар рацхьапхьагылара зәазызкыз) игәра ганы, ихәатәы иацныкәаны иееим, итцар-бгагоу алтцшәақәа рғгыи инанагақәаз ажәларқәа ыкан ажәйтәгыи, икоуп аҫатә аамтазгыи. Изхысхәауа, Дырмит Гәлиа ижәлар дрыпхьон ацәгыи абзиеи еиҫырдыраарц, имцу, акагыи ирзапсам аиллиузиақәа ирхаргаланы цьара тыша баапсук рыҫтармыжьырц еиха ихәартоу атоурыхтә мҫа алыпшаара рылдыршарц. Уи азакәын ажәлар рыбзазараҫы

ирымаз ашыцылара баапсқәа ирқәатңны атқаралашарахь ие-ихарц уажәы-уажә дгъатцәы-гъатцәуа изихәоз.

Иеизыркәкәаны урызхәыцуазар, агазет «Ацсны» ианитцоз истатиақәа рҕы иарбан зтцаарас дызламцәажәоз: ашкол, атцара, артцага шәыікәкәа, атцаџцәа, артцаџцәа, атаацәа, атоурых, абызшәа, амхацъыркәа, Ацсны агеоргафия, ацса-бара, ахауа... зегъы игәы итцхон. Ижәлар ирпырхаганы иибоз, иахауаз зегъы гәтыхас ишимаз агазет аномеркәа рҕы иубоит. Агхақәа рқынтә гәгәала дызқәызбоз иреиуан агычра мыжда, атцара азхьампшра, анымха-хымтцәара, аџыжәра, аашьара...

Иахьа уажәраанза Дырмит Гәлиа изкны ииашамкәа ихамоу даеа гәаанагарак ахь хаиасып. Уи агазет «Ацсны» атыжьра иадхәалоуп. Иахьа уажәраанза уи агазет зхы иакөитыз, идемократиатәыз газетын, аполитика иадхәалазамызт хәа ипхьазоуп. Цабыргуп, идемократиатәын, аха аполитика иадхәаламызт хәа ашыақәыргәгәара мцуп, мифуп.

Аиаша, асовет аамтазы итытцуаз (1921 шықәса инаркны СССР еилахаанза – 1991 шықәсанза) агазет «Ацсны Қацшь» ааста хатала сара дара хатыр ду шысзақәугъы, иалшақәаз шмачымгъы, Дырмит Гәлиа инапхгарала 1919-1920 шықәсқәа рзы итытцуаз агазет «Ацсны» ацсуаа рҕахәы, ирыгыз, ирыбзас, иртахыз, изыргәакуаз еиҳа иахәон, еиҳа амилат хәҕра аман. «Ацсны Қацшь» акәзар, хәынтқарратә газетын. Цабыргуп, ацсышәала ицәажәон, аха тцакыла набыцра ақәымкәа ахәынтқарратә идеология иацныкәон, иацымныкәаргъы псыхәа акамызт.

1919–1920 шықәсқәа (џы-шықәса инарықәгәыгуа) рзы итытцуаз апхьазатәи ацсуа газет хыхь-хыхьла аполитика иадхәаламызшәа иказаргъы, џнутқала заманалатцәкьа усқан имџапысуаз акыр политикатә хтысқәа аныцшит. Цабыргуп, уи атыжьра инициатор хадас иамаз, иацшьызгас Дырмит Гәлиеи икәша-мыкәша иказ, хыпхьазарала ирацәамыз гәыпџык ацсуа интеллигенция ахатарнакцәа, апатроитцәа ракәын. Аха аполитикатә мчра знапаҕы иказ рыбға рымамкәа, урт рахьынтә цхыраара рмоукәа, уи атыжьра залыршахазомызт. Абольшевикцәа ацсуа газет атыжьра иацхрааит хәа изакәызаалак цъара дыррак хамам. Аумашәа иахбаргъы, уи агазет атыжьразы аменшевикцәа ацхыраара шыкартцаз хазхәо афакт ыкоуп. Уимоу, аменшевикцәа

ракəымзар «Ацсны» атыжыра залыршахомызт ххəаргы ацəбырг хəцəыхарахом ухəартə йкоуп. Аха уи ус шакəу иахьа уажəраанза азəгыи хəомызт, ихəытцагəашəа йкан. Усиахьыкəз цьашьатəзам, избан акəзар, асовет аамтазы аменшевикцəа изакəызаалак рыбзарзы ажəак иадамзаргы ахəара каломызт, урт зынза илахшакəазшəа, уəфжыфацəазшəа акынза илбааганы акəын хашрыхцəажəоз. Асовет аамтазы ус иацын, атоурых шəыкəкəа, артцагакəа зегы еицəакны аменшевикцəа цьнышкəан, абольшевикцəа маалыкьцəан хəа акəын ишырныртцоз. Ас еицш йкоу ахшыотцак шымцу ма шьта ххəфы иаахгароуп: уртгы, егыртгы ахəынтқарратə мычра рнапəфы аагаракəын изышьтаз, ажəлар рымхəбзазара зəахызшьаауаз ракəзамызт.

Аиашатəкьа хəзааигəатəны иаххəозар, аменшевикцəагы марксистцəан, «алегалтə марксистцəа» хəангы ирышьтан, жəларбжьаратəи оппортунизм ахккəа ируакын. Ишдыру еицш, аменшевикцəеи абольшевикцəеи хəа рəахьейоыршаз Урыстəылатəи асоциал-демократиатə партия (РСДРП) афбатəи аизара ду афəоуп (1903 ш.). Уи нахыс аменшевизми абольшевизми идеиала еихə-еихə реейкəыртхон, атыхəтəан еицəцəаны еицəагылт. Аспартиакгы рхəтарнакцəа амчра рнапəфы аагаразы хьцəнмрха икəцон. Октиабртəи асоциалисттə революция (1917 ш.) аиааира анага ашьтахьгы аменшевикцəа акыр аамта Асовет мчра иацəагыланы икəцон. Акырта меншевикцəа Ацсны иазкны рхəтəи интерескəа рыман, хышыкəса (1918–1921 шыкəскəа) Ацсны ахра руан, рнапəфы йкан. Урт рхаан ауп ацхьазатəи апсуа газет «Ацсны» атыттра ианалагаз (1919 шыкəса жəабран (февраль) 27 аены инаркны).

Хара цыхьагы иаххəон, иахьагы хшахəацшуа ус ауп аменшевикцəа рхаан Ацсны ацьамыцəа цəгьа итагылан, апсуа жəлар рзы урт цəгьамзар бзиара кəртцəомызт хəа. Уи, хымцада, ииашоуп. Атцара змоу ускан имфəапысуаз ахтыскəа зəазтцəылхны итытцаауа ракəым, иахааныз, атцара змазамыз анхəцəагы еицəакны ус ауп ишырхəо, ишахəацшуа. Аменшевикцəа апсуаа ирыцəнымхо, рлахьынтца иахзызо ишыкамыз еилкаауп, фыц ашьакəрыгəгəара атахзам. Аха дацəакгы азгəатəтəуп. Аменшевикцəа рлидерцəа ажəлар ыкəаххуеит, инхəртцəоит, тəыс йкахтцəоит рхəо

иҕахызма. Имааназ, уажэы-уажэ икэаратцоз аполитика мѡапыргон. Итцарадаз ажэлэр ракэым, атцара ду змаз, иа-хьеи уахеи ышээрала аполитика иашыклацшуазгы, активла иалахэызгы дара ирцэыуадафын иарбан ганыз еиҕа еиҕыз, аиааира згараны иҕаз аилкаара. Абольшевикцэа иреитцамкэа агитация ҕартцон аменшевикцэагы. Ажэлэр хырхуан дара ирыдгыларц, дара рыжэѡахыр иатцагыларц.

Ажэа бзиақэа, ажэа хаақэа иреигзомызт, цэбыргынгы урт имѡапыргоз агитация еижэага ихнахқэоз мацзамызт.

Дырмайт Гэлиа иакэзар, урт дрызхымхзеит, аха иара хадаратэ гэтакыс имаз арккаратэ ус ағы ихы иаирхэеит ҕэыҕарала, политикала. Убри аамта уадаѡза азгы Дырмайт Гэлиа аҕэыҕара ду ааирцшит. Аполитика ҕыашь, азеибафара баацсы иеаламыжыцэакэа, аамысташэала, иедаракны, ес иҕаитцалакгы ижэлэр цэара тыша баацсык итамханда, рхаҕара мырзкэа егырт ажэлэркэа изларылаиргылашаз амѡа апшаара дашытан. Аполитика дуи иареи рыбжыара адистанция кны дааиуан. Анаѡска ахтысқэа зынза даеакала имѡадысзаргы, азныказы агазет «Апсны» актэи аномеркэа ртыжыра иацхрааит. Убыскан уи агазет атыжыра залымшакэа иаанхазтгы, настэи хмилиат хаҕара аиқэырхара зыкалозу, изыкамлозу ахэара уадаѡуп.

Абра исхэакэо зегы аиаша ишашыашэалоу хяхэа-пахэада иартэбыргуеит 1919 шықэса март мза 17 аены итытцыз агазет «Апсны» аномер (№ 2) ианыз «Рацхызатэи апсышэала итытцыз агазет «Апсны азы» хэа хыс измоу Исидор Рамишьвили истатиа.

Исидор Рамишьвили ускантэи аамтазы Қырттэыла аменшевикцэа реихабырағы аполитикатэ мыч ду знапы иа-кыз аминистрцэа дыруазэкин, чыдала Апсны дахылацшыын, дадын, социал-демократын, дменшевикын, дпублицистын. Аамтала уаанза зынгы Урыстэыла актэи Ахэынтқарратэ дума адепутатс дыкан. Апсни Қырттэылеи Асовет мчра анышыақэгыла ашытахы аполитикатэ усқэа кажны емигрант хасабла ахэаа нхытҕка дцеит.

Зызбахэ цэырызгаз уи истатиа уазхэыцны уапхыар, иаацэоушьартэ иҕэымшэышэны, апсуа жэлэр рхатцкы-цсатцкы казмыршэуаз, ирыцэнымхоз азэ иакэушэоуп дышцэажэоз. Астатиа кыаҕуп, са сажэакэа рыла еитасхэоит,

сахцэажэоит хэа салагар атцкыс иара ишебгоу иаасгар, ацхьаф ибап изеипшроу.

Абар иахэо:

«Сзышьтаз сыгэтыха калеит. Атдыхэтэан сыла иабейт, иабейт, сахъзейт рацхьаза ацсуа газет аномер атыттра. Уи агазет атыттра иаркны даеа аамтахоит, аамта ҕыцхоит ацсуа жэлэр бзиахэ рзы.

Насыпс исыпхьазоит ацсуа тцара змаз, ацсуа жэлэр ринтеллигенция иреигъу агазет «Ацсны» атыжъра иахагылоу рцъабаа шалоу еипш, саргъы сыхэтаа, сыцхыраара, сцъабаа ахьалоу ари агазет атыжъра. Рыбжафок агэра ргомызт, еигэыгуамызт уи агазет атыттра. Аха сара уи атыттра исыкэнаганы сеигэыгуан, сгэы ацэоомызт; ацсуа жэлэр рхатэы газет рымамзар, газетда рацхьака анеихара шыкамлауаз (сдыруан). Аха атдыхэтэан, егъа цъабаа аабазаргъы, ацсуа газет калеит, ацхьатэи аномер тытцит. Хара хгэы ацэымцароуп рацхьаза зшьапы хкыз айкэыршэарақэа, аусқэа ихамоу ашьақэыргылара ауадафракэа, цоуп, агазет аномер тытцит. Хара хгэы ацэымцароуп рацхьаза зшьапы хкыз айкэыршэарақэа, аусқэа ихамоу ашьақэыргылара ауадафракэа, цоуп, агазет ацхьаза астатиақэа аазышьтыша анаборшьчикцэа мацхашт азнык азы; аха хгэы ацэымцароуп.

Дарбанзаалак милат рацхьаза агазет атыжъра знапы азыркыз ауадафқэа змамыз милат дыказамызт. Уи зегъы ирцеипшуп. Ажэлэр шнеиуа агазет иашыцылауа иалагар, ацхьарагъы иалагап, ацхыраара рыртап рычкэынцэа атцара змоу интеллигенция, анаборшьчикцэагъ офы иоуп, атипиграфияеы аус зуа.

Атоурых (история) лыхъз арзрым рацхьаза агазет «Ацсны» атыжъраан аус зуаз анаборшьчик Елизавета Харбедиа. Лара емына азэы еидыкэшэалуа икалтцейт акэымзар, ус мариак акэмызт ацсуа нбан рацэа аидыкэшэалара.

Дырфегъ атоурых (история) рыхъз арзрым агазет «Ацсны» иахагыланы атыжъра кзтцаз.

Ацсуа жэлэры! Шэадысныхэалоит рацхьаза ацсуа газет «Ацсны» атыттра. Шэазфлымхаз. Ацхыраара ашэтала шэылашара абзиарахъ шэкылызгаша шэгазет «Ацсны». Ижэыфла, шэапхьала, шэыла алахышэгала. Харгъы ацхыраара шэзаауейт, шэа хшэыдгылоуп, хашэфызоуп уи аус бзиахэ афы.

Иахъа, отцэы ихтует Апсны Совет, иалагоит аусура аземство; урт ируа, ирхэуа, ишьтырхуа аусқәа шәгазет «Апсны» ала адырра шәахталап.

Шәапхъака алашарахъ шәеихала жәлары!

Исидор Рамишьвили, 1919 ш., март 14 азы. Акәа

Ари астатиа хәычы зака гызмалрала ифәу ижәбо ауп. Апхъаф дыхнахыртә, автор ихәцәнымхо, иахгәакъоу азә иоуп хәа угәы иаанагартә икоуп. «Апсуа жәлар бзиахә» хәа, – иара гәык-цсык ала ихәозу, баша гәыбзыгразу усқан апхъаф еизада ахышәтхәа иеиликаартә икамызт азеипш тагылазаашъа. Апсуа газет атыжъра «рыбжафык агәра ргомызт, еигәыгуамызт уи агазет атытцра» хәа, – иззихәоз цқъа еилкаам – аихабыра иреиуаз ракәу, апсуа интеллигенция иреиуаз ракәзу. Икалап апсуа интеллигенция иреиуаз аконсерватизмра зныпшуаз рахынтәгы агазет апсышәала атыжъра аперспектива амам хәа изыпхъазақәозгъ ыказтгъы; икалап дара аменшевикцәа реихабырафәы апсуаа рхатәы бызшәала агазет абартаху, иабарықәнагоу хәа иафәгылақәаз ыказтгъы. Иара Исидор Рамишьвили инахараны гәтакыс, хықәкыс имаз, хәарада, даеакын, аха апсуаа ыргәыбзыгны, рыгәшәамшәа кны ихихырц дшафыз фашъазом.

Иара ихәта конкретла икаитцаз хәа акагы арбам, аха «сара уи (агазет «Апсны» - С. З.) атытцра исықәнаганы сеигәыгуан, сгәы ацәцомызт, апсуа жәлар рхатәы газет рымамзар газетда рапхъака неихара шыкамлауаз (сдыруан)» хәа, – иихәазгъы агәра хгар акәхейт. «Аха атыхәтәан, егъа цъабаа аабазаргъы, апсуа газет калейт, апхъатәи аномер тытцит. Хара хгәы ацәкамхароуп рапхъаза зшьапы хкыз аикәыршәарақәа, аусқәа ихәмоу ашьақәыргылара ауадафрақәа» хәа, – иихәазгъы апхъаф агәыгтра инәтон аменшевикцәа реихабыра аганахъала агазет ацхыраара агхарым хәа.

Иказшьарбагоуп астатиа автор апсуа жәлар ихы рықәкны иихәаз иажәақәагъы: «Апсуа жәлары! Шәадысныхәалоит рапхъаза апсуа газет «Апсны» атытцра. Шәазфәлымхаз. Ацхыраара ашәтала шәылашара абзиарахъ шәкылызгаша шәгазет «Апсны». Ижәфла, шәапхъала, шәыла алахышәгала. Харгъы ацхыраара шәзаауейт, шәа хшәыдгылоуп, хашәфызоуп уи аус бзиахә афәы».

Ақыртуа меншевикцэа рлидерцэа иреиуаз уи ауаф абас гәтыгбагъала ихәозшәа иубоз иажәакәа зегъы мыцхеит. «Апсны» атыттра ианалага ашьтахъ цхыраарахәа урт рганахъала акагъы амоузеит, ихлацшыданы инрыжыит. Уи ус шакәу инагзаны агәра хнаргоит уи ашьтахъ шыкәсыки бжаки аатцхъаны еипш Дырмит Гәлиа «Апсуа газет «Апсны» хәа хъзыс иаманы иикъыпхъыз астатиа. (Агазет «Апсны», 1920 ш.) октиабр мза 8, № 36 (74). Агазет атыттра ианалагаз инаркны Дырмит Гәлиа иара аномеркәа рҕы иагу, иабзоу, иатаху ртәы акырынтә дрылацәажәахъан, апхъафцәеи иареи илахәыхъыз аикәфәытракәа рыман. Ара уажәы зызбахә схәаз истатиафәы аменшевикцэа гъангъашрыла ажәа хаакәа ирхәаз усла ишынармыгъаз дрыкәызбаны ихәеит. Астатиа хацыркуп абарт ажәакәа рыла:

«Хара апсацәа зегъы рҕы хайтцахоуп, аха атцара зыпцоу шыта идырны, ихалшауала ихәмоу зегъы ахтынцаны убри хашьталароуп. Хъыз мырзгас, шыата рыгәгәагас, хырехәагас ихәмоу хгазет абар шыкәсыки бжаки тјеит итытјеижьеи, аха ожәгъы уи мшаены иантытцыз еипш ауп ишахәапшуа».

Абарт ажәакәа рнафс Дырмит Гәлиа апхъафцәа иргәалаиршәеит хыхъ хазлацәажәаз Исидор Рамишьвили истатиа, ишеибгаз иааигеит уи апхыраара шәахтоит, хшәыдгылафуп, хашәфызоуп хәа иихәахъаз иажәакәа, агәытра дукәа ширта-хъаз. Дырмит Гәлиа ари истатиа хиркәшеит абарт ажәакәа рыла:

«Абас ихәоит Исидор Рамишьвили, харгъы абас акәын хашгәыгуаз, аха макъа егъаабуам».

Аменшевикцәа реихабыра ракәым, дара апсуаагъы зпынтца инахыхәхәаны акагъы зымбақәоз Дырмит Гәлиа ихациркуаз аускәа рцак ду ззеилымкаауагъы мацфызамызт. Иара емына ус аламала згәы казыжъуаз азә иакәмызт умхәозар, закантә закафы ипышькласуаз ала, даҕазыызар, ускак ауадафракәа иерыламгалазакәа игәтакы хараккәа зегъылкажъны, инапкәа лхъадышьшыны, ихатә мышхәыбзазара мацара дашьталон. Ирацәоу рахьтә ҕырпштәы затцәык аасгоит.

«Ианбыкәу ацәгъеи абзиеи еилахқаауа ханыкало (агазет «Апсны», 1920 ш., № 11) хәа хыс измоу истатиафәы иара убри агазет азбахә далацәажәауа, Дырмит Гәлиа ифуан: «Қытак афәы апсацәа еизаны иахыыказ азәы ирылеихәеит апсуа газет

ацхыраара атахуп, мамзар иадыркуеит хәа. Ацкыс (атакс – С. 3.) уи иархәаз шәазызырф цкәа, абри ауп:

«Агазет хәа акы атыжъра иалагеит кәрышькәак алеизыр-гаразы, иртахызар иадыркааит, уи агазет хара иахнатауа егыкәм, хабацәа агазет иапхъазомызт, аха рызхарафа, рызхаражә икан, уи агазет ихамам егъхнаџом».

Анафска иара убри астатиафы гәала дус икәтцаны апсуа цәоцәа иеифыркаауаз аконцерткәа затәазымшьоз ауаа дрыкәзбаны автор иџуан: «Сынтәа хакласс чкәынцәа авечеркәаггы, аконцерткәаггы ақытәкәа рахь икахтцап хәа иахыцаз креилызцауаз зеггы ацхыраара рыртон ажәалеи цыбатыхлеи. Убыс ауп цыткеилызцауа ауаа ишыруа. Убрака қытак афы азәы даара бжыы гәгәала ажәлар иреихәауан: «Арт пара гацәоуп, ауаа эжьо роуп, иртахузеи, нак ихалтцааит, иабатәи хәмарцәоу, урт ашаха изыкәныкәауам алапшхырцага хәа егырызкәтцауам. Нак икашәц, амшгацәа!»

Уажәшьта шәазхәыц абас илакәны ихәыцуаз ауаа ражәа бзамыкәкәа захауаз Дырмит Гәлиа зака игәы тадырчачоз.

Дырмит Гәлиа ицстазара заанатцтәи апериод азы цыара партиак (аменшевикцәа рпартия акәзааит, абольшевикцәа рпартия акәзааит) даламызт анаххәо, уи иаанагазом иаамтазтәи аполитикатә хтыскәа издырамызт, зынза иеыркәытханы дыкан, ихы рылаирхәамызт хәа. Икәша-мыкәша имџапысуаз аполитикатә хтыскәа дышрызфәлымхаз, заманалаггы ишидыруаз агәра хзыргақәо афакткәа мацзам. Дырмит Гәлиа политикала хара ицшуаз азәы шиакәыз агәра хзырго ируакуп аменшевикцәа радикалла дырфәагылан акәымкәа (еилкаау усуп, ус иара иагылшомызт, ус кәитцарц далагазтггы, акаггы шилдмыршоз џашьомызт), акомпромис рзыкәтцаны, либералк иахасаб ала, дара ицырхырааны гәыпџык идгылаз апсацәеи иареи агазет атыжъра иалагеит. Уи атыжъра рыккаратә ус дуны иахыкәлаз анафсггы, аполитикатә кәыгара иазхәан хәа ипхъазатәуп. Аменшевикцәа радикалла дахыырфәамгылаз иаанагазом дара рытгәгәыр дафәашәеит хәа.

Лымкаала иазгәататәуп, чыдала уаџ хшыџышьтра азиур ахәтоуп аинтерес зтоу даеа тагылазаашыакггы.

1919–1920 шыкәсқәа рзы аменшевикцәа рымчра ианасакъахәымтаз итытцит агазет «Апсны» аномеркәа цшьын-

ѡажѡи хѡба инареиуаны. Убарт рахьынтѡ иарбанзаалак номерк аѡы иадамзаргьы аменшевикѡѡа реиѡабыреи урт имѡаѡыргоз аполитикеи ирыѡзыргызуаз, урт ридеология иазышѡахѡоз материалк анымлеит. Абри афакт маѡарагьы агѡра хнаргоит Дырмит Гѡлиа аменшевикѡѡа имѡаѡыргоз аускѡа гѡрамгартас ишимаз. Убри алагьы иаабоит иара политика акыр иѡдарны ихѡыѡуаз азѡы шиакѡыз.

Дырмит Гѡлиа ибаѡхатѡра ѡыдараѡѡас иамаз, излаѡаѡаз, мѡхакыс иамаз анеиѡѡырыѡѡѡазо, шамахамзар, азѡгьы иалкааны, иахьынзахѡѡу инѡкааны ихѡазам аѡаажѡларратѡ усзуѡын, дхѡынѡѡарратѡ усзуѡын хѡа. Уи азбахѡ ѡѡырызгогьы инарымѡатѡшѡа еихаразак иазгѡартѡ СССР-и Апснытѡи АССР-и Иреиѡазоу Асѡветѡѡа рышѡа акырынтѡ депутатс дахьалырххѡаз ауп. Дырмит Гѡлиа Апснытѡи АССР Иреиѡазоу Асѡвет аилазаарахь депутатс хѡа ѡшьынтѡ далырххѡан: 1938 шыѡѡасазы (актѡи ааѡхѡара), 1947 шыѡѡасазы (аѡбатѡи ааѡхѡара), 1951 шыѡѡасазы (ахѡатѡи ааѡхѡара), 1955 шыѡѡасазы (аѡшьбатѡи ааѡхѡара), СССР Асѡвет ашѡа Дырмит Гѡлиа депутатс далырххѡан ѡынтѡ: 1954 шыѡѡасазы (аѡшьбатѡи ааѡхѡара), 1958 шыѡѡасазы (ахѡбатѡи ааѡхѡара). Абарт реиѡѡыѡѡазарѡуп Дырмит Гѡлиа иѡаажѡларратѡи ихѡынѡѡарратѡи усѡра иазкны атѡѡаѡѡѡа ирхѡазо. Абри аганахѡала иара иѡѡѡазаара заанатѡѡи апериод азы имѡаѡигѡз аусѡра азбахѡ иахѡа уажѡраанза акыр ихѡыѡѡакны, ихѡылаѡены, ашѡшьыра иѡѡаханы иахьыѡѡу, иаѡѡаѡѡу ахѡшьара ахѡмоуѡ, хымѡада залымдарѡуп хѡа иѡѡѡазатѡуп.

Инѡкааны ихѡатѡуп Дырмит Гѡлиа иѡѡѡазааратѡи ирѡѡиаратѡи мѡѡѡы заанатѡгьы аѡаажѡларратѡи ахѡынѡѡарратѡи усѡра имачымкѡа аѡыѡ шааннакылоз. Уи нагзаны аилкаареи аарѡѡшеи ара уажѡы гѡѡакыс исымам, иагьсылшѡм. Иазгѡастарѡ истахѡ ари нахыс ишыгѡѡарактѡу, лымкаала хшыѡзышьѡтра шаѡахѡ ауп. Апѡѡазара ари аган имачымкѡа амчи аамѡеи шаѡѡирзыз хзырѡо маѡѡам. Уи ус шаѡѡѡ имѡашѡахѡа агѡра уѡѡит унарылс-аарлысны акѡымкѡа заанатѡѡи ипублицистикатѡ статиаѡѡа инадыркны ѡѡѡа игѡѡаракны, хшыѡзышьѡтрала урызхѡыѡны иаѡѡѡамѡѡѡа еиѡѡааны урыѡѡѡар.

Ара иаасгар стахѡуп ѡырѡштѡы затѡѡык.

Аѡсны Асѡвет мѡра шыѡѡѡылаанзагьы Дырмит Гѡлиа ахѡынѡѡарратѡ усѡѡа дахьынзарылахѡыз, настгьы ижѡлар

рыматц ауразы иарбан ус удафзаалакгы мап шацөим-куаз,насггы иажөеи иуси зака иразыз иеилыхха ианыцшуеит истатиа «Ацсны жэлар рсовет» (агазет «Ацсны», 1920 ш., октиабр мза 8, № 36 (74). Астатиа шеибгоу иааганы хацхьап. Уака абас ахөоит:

«Ари ареволиуция ду (Октиабртөи асоциалисттө револиуция – С. 3.) досу амилаткөа рхатө ускөа ирышьталаразы агөашө анырзаанарты, апсуа милатггы рхатө ускөа дара рнапафы иказарцы ртаххан, икөдыргылеит рхатө совет – «Ацсуа жэлар рсовет» хөа, – хьзыс иатаны. Ашьтахьы аамта хазтагылаз излахнарбаз ала, акыртккөи хареи хаидызарцы хтаххан, убри аидылара иакөнагауаз ашөкөы шытыхны хаидгылт... Ашьтахьы абри хсовет, атаца бзиа леипш, ахьз псахны «Ацсуа жэлара рсовет» ацынхөрас «Ацсны жэлар рсовет» ахьзыртцеит, абри ахьз ианаалашаз заа ртөашьас иатаны, пасатөи асовет «Ацсуа жэлара рсовет» захьзыз сара абри зыфугагы салан... Ашьтахьтөи асовет аныкалауаз апсуа жэлара зназы «баикот» рзыруразы ртаххеит, аха хы рзамтакөа еилахеит, еицгу еицөоу рзымдыруа. Ус агьалымшоушөа анырба, апсуа интеллигенция рхы ааидыркылан ирызбеит абри аус: советда ихаданы Ацсны аанхар, акырт губерниакөа ирфызаныипхьазахоит,хьзыда-пшада ибжьазуеитрхөан,асовет акалара еитцырхт, аха апсуа жэлара зеигөнымфызт, алхра изакөымшөазт, 20, 25-фык иалырхышаз рцынхөрас 5, 6-фык алырхит а-№ 8 рыла. Ехьа ожөраанза абарт а-5–6-фыкгы, нас егырт аномеркөа рыла иалыххаз 4–5-фыки аусура иафуп 40-фык адепутатцөа асовет афы иахьтөоу. Ожөы бжьыла аускөа анырзбуа аамтазы, 40-фык адепутатцөа рфы жөафых ракара апсуа депутатцөа ирылшаша шөара хасаб азжөу. Дара убырт ажөафых рахьгы 2, 3-фык ракара адепутатцөа атыц нкыланы, аус хьантакөа аныкау аамтазы, ауалафахөы роуа, мызкы, фымыз асовет афы имаазакөа икоуп. Ари еипшала апсуа депутатцөа рхыпхьазара мацхеит, аус афы имачны акылсра даара аус иазеицөоуп. Ожөы аакьыскьа, аконституция ианалацөажөауаз аамтазы, азөы зынзак далтцеит. Абри аоф даналтц, ифызцөа адепутатцөа исыдыртцеит сара абри зыфуга депутатс скаларазы. Сара хөа узөу Ацсны советда инханы, ахатө еихабырак амамкөа, зин змам төыланы икаларацы зтахымкөа а-№ 3 афы ианыз сакөын, аха ожөазы

аамтақәа сызларыхәапшуаз ала, убри еипш аус схаҕы иа-
азгарцы стахымызт, аха сөызцәа исзырымукәа саларгалт.
Убырт рахьтә азәы убыс сеихәеит:

– Цоуп, ҳсоветтә мшқәа пхьазазар калап, аңсынтцыргыы
мачзар, убри аҕнытә уара убри еипш аус зымш кьаҕу аҕы
уалаагаларцы хтахымызт, аха даара агәакра ду хамоуп, мчы
хамазар, бжыы хамазар, зегыы еизааигәароуп, иҳалшауа
абыржәы иҳалхаршароуп, убри аҕнытә исылшауа ала
Аңснэзы схы сеигзом хәа иҕам азәы шуакәу еипш, абри аус
аҕыы уахзааироуп» – ихәеит.

Даеазәыхгы, «цоуп, ожәы хусқәа цәгьоуп, абри аконсти-
туциа хахыркьаны абри 15-мшык рыфнутқа, ма хәкәырцоит,
ма еицәу акы хахышт, убри уацәшәаны ухы хкәумкуазар,
аус гәак хтагылоуп, уахзааироуп, зегыы иҳахьуа еицхәхьп» –
ихәеит.

Даара схәыцын, асеминариаҕы сыртатәкәеи сареи даа-
ра хәилахоуп, схатә усгыы имачымкәа исымоуп, агазет аус
ахы инаркны атдыхәанза сара исықәуп, артцага шәыкәқәа
рҕгыы исылшауала аус зүеит, уртқәа зегыы сара сзы даара иус
рацәоуп, аха абри аҕара анырхәах, мышкы зны рус бжыысны,
жәлар рҕы иацәыпхашьауа иҕалар, уааи, ухадгыл анырхәаз,
уааир, харгыы ххы хәрпхашьомызт, жәлар ирыхәартахаша
аусгыы кәхтәон хәа мышкы зны исарымхәаразы, жәлары
ирыхәартәу акы сылшозар, схы сеигзарым схәан, салалт.
Абри амза акы инаркны жәлар рсовет аҕы членс сҕалеит,
акыр сылша, егьсылымша, ма сцәбаақәа цәбаа цытк
еитанарыцыстап».

Ишаабо еипш, ари астатиа еилыкка ианыпшуеит Дыр-
мит Гәлиа инапы злакыз аусқәа зегыы рҕы атакзыпхықәра
ду шимаз, ижәлар заҕа дразны дырзыказ, рыцәгьейи рыбзи-
ейи дышрыхызоз. Уртқәа рнафсгыы Аңсни аңсуа жәлари уи
аамтазы рполитикатә тагылазаашьа шыуадафызгыы акыр
хнагәыларпшны иахнарбоит. «...Советда ихаданы Аңсны
аанхар, ақырт губерниакәа ирфызаны ипхьазахоит, хьызда,
пшада ибжьазүеит...» «аңсуа жәлара зеигәнымфызт, алхра
изакәымшәеит...» «аус гәак хтагылоуп... хәа, – ара ихәоу
ахшыфтакқәа цқьа хрызхәыцны ххәҕы иаахгар, итарны
иҳаилкаахоит хәжәлари хтәылейи ускантәи аамтазы аҕазаареи
аҕамзаареи рыбжьара иштагылаз, рлахьынтца азбара ахәыц
ишакыз.

Дырмит Гәлиа сҗәынтқарратә усзуохап хәа аханатә иҗәзтәылхны дшашьтамызгы, уда ххәартам анырхәа, иара ихәан еипш, иҗәбаақәа аҗбабаа нарыцтаны («...кыр сылша, исылымша, ма сҗәбаақәа җәбаа җытк еитанарыцстап»), уи аганахыалагы илшоз кәйтцон.

Зныкымкәа, җынтәымкәа атҗааоҗәа ииашаны иазгәар-тахьейт Дырмит Гәлиа древолиуционермызт хәа. Аха дақә-гәыгуан 1905 шықәсеи 1917 шықәсеи рзы Урыстәылан иҗалаз ареволиуциакәа иара ижәлар рекономикеи рдоухатә куль-туреи рышьтыхра иацхраап, лашарак рзыкалап хәа. Урт ареволиуциакәа ртоурыхтә җакы иара итәала иеиликаауан, ижәлар ртагылазаашьа иахьынзашьашәалаз иауаршәаны дахәапшуан, апсуаа егырт әжәларқәа ирытҗамхарц, рмилаҗтә хаҗра еикәырханы ирылагыларц амоақәа рып-шаара дашьтан.

Дырмит Гәлиа ареволиуция дшазыҗаз цқәа иеилахкаарц, ххаҗы иаахгарц, игәнахкыларц азы хрызхьацшып уи атәы зхәо заатәи иара ипублицистикатә статиақәа акык, җобак.

«Ақәа, 18 сентиабр» (агазет «Апсны», 1920 ш., сентиабр мза 28, № 35) хәа хьзыс измоу дырмит Гәлиа истатиа абас ахәойт:

«Цәгьа мбакәа бзиа уафы издыршам хәа ирхәауа җабьыргуп. Акы иамырҗыхакәа, ак рыгәтасны гәгәала иамырхьыцхыцкәа зхы иахәартыу зҗатҗара иақәымшәауа ауаа рзоуп абарт ареволиуциакәа зыкалауа... Паса – 1905 шықәса рзы ареволиуция хәычы иҗалаз, әжәларқәа ргәы реаннатцан, русқәа дырҗейт, иманшәаланы, наҗ-ааҗ иазышьақәдыргылт наҗ иҗалашаз ареволиуция иазыпшны...». Ожәы ари аре-волиуция (Октиабртәи асоциалисттә револиуция – С. З.) ду аныҗала, ирхианы ирымаз нарыгзеит. Хара апсаҗәа җасатәи ареволиуция хәычы аан аҗәа халырхын, апшьа шәыҗкәкәа хдырҗатҗейт хбызшәала. Убри ауп убри ареволи-уция иалхаршаз. Нас уи нахыс хәцәт, цәамтхаа бзиала, уи анаоҗ хьызгәақуа, иахтәхыу акы хамамшәа, даеазны рево-лиуциак кәлоит хәагы хәамаызт хшыцәаз ари ареволиуция ду, әжәларқәа зегьы агәгәахәа ианеиланатҗа, хҗыхашәа аау-ит, аха згәызеанымыз ауаа, ауаа цәамхьақәа, иахурҗатцози?! Ххы зқәахқуа хаздырам, хәшеидахкылара хаздырам, арт аоҗа згыу әжәлар егьдырҗейиуам. Ареволиуция ду ххы ианахзамырхәа, ари аткыс еихәу револиуциак кәлаанза

хәа ҳацшызар акәхеит! –Аусқәа кәзтәуа атцароуп, уи ҳара хзы ихәышәхеит; аусқәа кәзтәуа еидгылароуп, уи ҳара хзы иаухамаху (дасу) ихы ахынахоу цъара дцоит, изтаху сара шәсышәтал, изтаху уара уишәтал хәа... Уи дзышәтоу ажәлар рус издырам, ажәлар иртаху аус издырам, асала офы акгы изыкатом. Ҳара иахтахуп атцара, ҳара иахтахуп аидгылара, ҳара хбызшәа, ҳацсшәа хмырзроуп, хбызшәа анхцәыз, ҳацсуарагы ызт. Убри акнытә кыр халшозар, зеггы ацсхәрақәеи аиныхрақәеи ирықәмырзыкәа атцара ҳазташа, ацсшәа змсырзша ирықәхарзып... Шьта атцара тцаны хусқәа анбаҳарееиуеи хәа азәы угәы иаанамган, уи ҳара ианбаҳахьзои умхәан, избан акәзар, ажәлар русқәа кәзтәуа, абарт ареволиуциакәа кәзтәуа ухәа рыбжеихарафык ехьазы акәым аус зыруа, нақ-нақ азоуп. Ехьатәи ареволиуция издыруада дук егьхалмыршаргы нақ-нақ азы ҳахиазааит. Хбызшәа мырзкәа, ҳееидкыланы, атцара ҳаманы хкалар, цсыхәа амам мышкы цъара хкылымсырцы».

Ажәларкәа ртоурых ағы икәыгоу рышәкәыфәцәа ирыххәыцзом, ирыцныкәазом, еихаразак зхәатәы харццо рахцәеи рполитикцәеи, рыр рпызафәцәеи роуп. Ари еицырдыруа ахшыфтак ара изысхәо, абра уажәы хыхь иаазгаз дырмит Гәлиа цшыинфәжәа шықәса инареиханы уажәы ацхьа иифыз астатиа хәычы иахәо ахшыфтаккәа мацара, ракәзаргы хажәлар рхы-ргәағы инаганы неифымсрада иқәныкәозтгы зака ҳабзиахарыз, зака ҳаигьхарыз. Агәра шәсыргоит усқан хмилат ахафарагы акырза ишеигьхоз, еигьны ишеикәхоз, хцәызкәа шмачхоз, ҳабзазарагы акырза ишыҳаракхоз. Аха иааг. Астатиағы тезис ҳасабла ихәоу ахшыфтаккәа ҳара иахьагы ишҳақәнагоу, ишҳахәтоу еицш хрықәныкәом, ҳашәкәыфәы ду иажәа кәыгакәа гәаахәгом. Имариоушәа, иеизадоушәа иахбоит, аха ацстазаарағы рынагзараан хтак еицтаҳаршәуа ҳакам.

Ареволиуциеи аполитика дуи ирызку дырмит Гәлиа игәаанагарақәа егырт акыр ипублицитикатә статиақәа рғгы ана, ара ицсакьаны ирылапсаны иаабоит. Ҷырцштәыс иаахгозар, «Акәа, маи аказы» (агазет «Ацсны», 1919, маи 1, № 6) хәа хыс измоу истатиағы акыр днагәылаланы ацхьафәа иде-илиркаауан ареволиуция иаанагаз ахақәитра закәу, ацсуаа ирыхәартә катцашьас иамаз амфәкәа рзыцшаара дшашьтаз

атэы далацэажэеит. Насгы ари астатиа ибзианы ианыцшит Дырмит Гэлиа ареволиуциа шеиликаауаз. Ахақэитра захьзу ускан акэым, хуаажэларрағы иахьагы цқа иеилкааны измам рацэоуп. Ускан ахақэитра иазкны иеизадацэаны, зныхгы ипримитивны ихэыцқэоз рзыхэан иара иоуан:

«Урыстэылан икалаз ареволиуциа ду абри нахыс иннажыт ахақэитра хэа зныкымкэа, ыынтэымкэа (агазет) «Ацсны» ианын. Иабакоу убри ахақэитра хэа изышытоу ареволиуциа ду иаанагаз хэа ыыца, хы ракара азтаара картцеит. Убри азы ыбака ажэа абра исхэар стахуп.

Егьа ажэ ашэра назаны иказаргы, иалтца аы иантаутэауа аенытцкэа рыжэтэыс ихэартам. Цытрак уацеипшроуп, ишыроуп даара бзиа, еиқэтэароуп. Аы ахи цқа ианеилгалакь, ах атдыхны, аы цқа иаанхароуп рыжэтэыс ибзиоу. Аха убри аы шуанатцы хых ацэгьа-мыцэгьа иаахылауа хызхша, ахэа ахаркатцаны икамларазы ахылацшы бзиа дамазароуп. Мамзар аы пхастахоит.

Абас ауп ишыкоу абри ареволиуциагы. Зны цқа еилашыроуп, еиқэтэароуп, нас ауп оы ианибаша аргаме ареволиуциа иннажыз ахақэитра.

Аха абри шуанатцы, еилаыынтуанатцы, ахылацш бзиа дамазароуп, мамзар ахацшы пжэар калоит, аыгы цар. Убри акнытэ абри ареволиуциа хы аусқэа ныкэаагароуп. Агырт амилацкэа икартауа харгы икахцароуп, хнапы еиқыпцсаны хтэаны аамта хамгароуп.

Агырт амилацкэа икартауа харгы икахцэуоушь? Моумоу».

Анафска астатиа автор игэы иаланы ихэоит Ацсны жэлар рсовет азы ауаа аналырхуаз ацсуаа рыбжыы зырташази изрымташази иеины ишырзеифымкааз. Егырт амилацкэа уи цқа иазхэыцны, аус ахы ахьхоз заанатц иеилкааны абжытыра шымфэпыргоз. Егырт амилацкэа иреиуоу ауардынхышыцэеи, ахыркэыдцэеи, аидара шытыхфэеи, аусуцэеи, ацсызкцэеи, акыцхь аархацэеи, аплантаторцэеи ухэа зегы аееидкыларакэа рымоуп, досу реихабацэа рхыгылоуп хэа иазгэеитеит. Анафсан ихгы, иапхьафэагы ирзеипшыз азтаара ықэиргылт: «Хара ацсацэа ас ахеидкылареи аееидкылареи хамоу?». «Уи хара ихамам», хэа, – атак икаитдогы гэынқыы быжыны иуахауеит.

Дырмит Гәлиа хыпхьазара раңәала ионы иикьыпхьыз ипублицитикатә статиакәа рҕы еиуеипшыим аконтексткәа рҕы ласы-лассы иңыригоз атцара азцара аракагы имәтәныдалаңәажәеит: «Атцароуп ауафы дтызгауа, иапхьака дызгауа. Хара уи азы икахцәзеи? Хашколкәа рышә аркуп, хартәәцәа амла иакуеит, иршәым, ирыкәным. Ашкол иазыб-зиахаша ахәыцкәа зегы атәакәа иасуа адәы икәуп. Горска-иа школа хәа изыпхьауа, Акәа ихәмаз, апсаңәа рычкәынцәа атцара ахьроуаз, ашә аркуп, хзахымцәажәеит, ипхастәхеит. (Абри ашкола ас иааркьафны акәымкәа иаха инароушәа халаңәажәап уашьтан).

Егырт зегы харкәатцып, кәтык, кәтык дасу хашколкәа рзы иахзыгәагыр (кәтык ҫынәажәа ҫынәажәи жәба маат иркуеит), хашколкәа бзиахәха иказаарын. Убрыгь хара иахзыкамтәеит».

Иара убас астатиа автор игәынганы далаңәажәеит Акәа иаланхоз амилацкәа – ақырткәа, аурыскәа, абырзенкәа, ашәамахькәа – рхатәы милац еидгыларакәа (асөветкәа) шрымаз, апсуаа ус еипш акагы ахьырзеиҕымкааз. Апсаңәа иаадрыхуаз атәтыни аңыкәреии аспекулиантцәа рнапәы инамгакәа, хык рытаны, рхы изладырхәара аконоперативкәатәкәа ахьрымамыз дахашшаауан: «Агырт амилацкәа ирымоупе, хара ихәхьзеи? Абарт зегы хара ихәгыуп. Абарт злахәреииша акгы хашьтам. Атәым уаа рнапы ханыпшылоуп, ихархәаришь, иахзыкатцаришь хәа хрыхәапшуеит. Нас абри ашьтахь хара хәпхьака хәзцоо?!

Дырмит Гәлиа ара зызбахә хәмоу истатиа хрыкәшоуп абарт әжәкәа рыла:

«Ахақәитра хәа ареволюция ду иахнатаз зинуп ххы иахәауа хашьталаразы, ххы иазеигьу кәхцаразы. Ас акгы аныкахамтцә, хәзго хәгааит хәа хантәа, ахақәитра иааи-ны хәкәа италауама? Абаскәа, абаскәа хәитцәхаракәа рыла хәадшәа пжәаны хәы цар хәа сшәоит хәычык ххы хамыхәар».

Хыхь иаазгахьоу егыртгы, ари уажәы хзыпхьаз аста-тиагы цкәа хрызхәыцыр, иеилахқаауеит Дырмит Гәлиа ареволюция иаанагаз хәа әжәлар зыкәгәыгуаз ахақәитра прогматикк иахасаб ала дшазнеиуаз. Уи акы. Ҫбагы, цкәа ихтыцәкьаны, ихжәаны ихәмхәазаргы, ареволю-ция еиланарҕынтыз, хыла-гәыла иеиланатцәз ацстазара наунагзатәуп хәа агәра шимгозгы абра иубартә икоуп.

Ара ареволиция иадхәаланы автор зызбахә ихәоз агхақәа, хәарас иатахузеи, цабыргынгы, атыц рыман хажәлар рыбазара аһнутқа. Аха иқан акыр хара ицшуазгы, ахеитахәарагы рыгмызт. Ыырцштәыс иаахғозар, апсуаа рзинқәа рзы ишықәпоз атәы ахәоит «Ахақәитра азин ахәара» (агазет «Апсны», 1920 ш., ииун мза 26, № 22) хәа хьзыс измоу Дырмит Гәлиа истатиа. Ари астатиафәы зызбахә ахәоу адокумент аинтерес ду атцоуп, аха иахьа шыта акыр иаххаштхьейт аттаащәа-аспециалистцәатцәкәа ракәымзар рацәак уафы издыруам. Ара автор далацәажәейт 1917 шықәсазы апсуа жәлар рхатаранакцәа Акәа иеизаны рмилаттә зинқәа роуразы арзахал хасабла аамтала Урыстәыла аиҫкааразы иалхыз акомитет ахьзала ашәкәы ҫны Пертоградка ишырышьтыз. Уи арзахал иадхәаланы автор иҫаитцаз азгәатақәа иахьагы игәцаракны уафы ихшыҫ рзишьтыртә иҫоуп. Астатиа хәычуп, атцакы са сажәақәа рыла еитасхәо хәа салагар, хымпада, аеффеҫт ацәызуейт. Уи атцкыс ишеибгоу иаасгоит, хацәымаашьакәа хапхьап:

«Ареволиуция анықала, зегьы ахақәитрей рхатә усқәеи ианрышьтала, апсуа жәлара Акәа еизаны Петроградка ирышьтуа ахәыла абра тцәка ианыстоит, нақ-нақ азгы ҫфы ихамыштыр, апсуаагы зны акы реазыркуазарын ихәап.

Петроград

Таврически ахтны

Аамтала Урыстәылан иалху акомитет.

Апсуа жәлара ҫф дуи ҫф хәыҫи неилымхыкәа рхы ацынхәрас иалырхыз ауаа рыла ишьтырхт ААМТАЛА УРЫСТӘЫЛАН АИҫКААРАЗЫ ИАЛХУ АКОМИТЕТ АХЬ абри еипш ажәа рыцхаразы: зхы иақәйтны иҫаз атәыла Апсны дара рхы абзоурала Урыстәылан анапы атцәафәы рхы картцейт, ацәгьей абзиеи рзы рхылапшыс ирымазаразы, 1810 шықәса рзы ишьтырхыз апцәарафәы ипцхьазоу ахқәа рымчала.

Убри инаркны ехьа ожәраанза хылапшыҫцәас ихамаз убри апцәара иқәныкәамоу, жәлары азалымдарей аргәамтцрей итаргыланы ирыман.

Ожәтәи аамтазы Урыстәылан аиҫкаащәа зегьы рзы ахақәитра аныкартца, убри иақәгәыҫны Апсны жәлара ахәоит

ироуразы азин ари атёылан аземство ахыккам азы аокруг аёы дара рускёа зегы, ашьаускёагы нарыдкыланы, Урыстёылан ххёынтқарраёы икоу азакёанкёа, рымчала икёныкёоу азыбцёа рыла, рускёа рбара дара ақёйтны икаларазы.

Хачкёынцёа рхала иалтны аибашьраёы игылоуп; шытарнахысгы еибашьлоит ари аибашьра ххёынтқарразы хыызла-цшала атцыхётёа ццёаанза.

Ехёа ожёраанза хыхь зызбахё ххёаз ацкара гёамтакёа ххылапшцёа рыла азалымдаракёа ихахькёаз рахьтё цытк акара ихакёнагауа азинкёа анхаулак, ацсуа жёлара хёычгы, дугы азё даанымхакёа ихеоуп икёразы гёыкала, цсыкала Урыстёылазы икаларазы.

Абри еипш аус шытхны, аурыс бызшёала иёны ирышьтит Петроградка 1917 ш. рзы, аха ацкы ажёа аанза абольшевикцёа калан, харзахал бжъазит».

Ускантёи аамтазы Урыстёылеи егырт атёылакёеи рёы имёапысуаз ахтыс уадафкёа ирызкны аинформациакёа ирласны Ацснынза ус аламала ишымааиуаз хазхёыцуазар, астатиа автор арскакгы еилырганы иахидыруаз оумашёа иубартё икоуп.

1992–1993 шыкёсқёа рзы Қырттёыла аихабыра ихаздыртцысыз аибашьра хлымзаах иахкёаны, уи аахысгы Ацсны аекономикатё блокада мацара акёым, аинформациатё блокадагы хыкартцеит ххёеит. Уи, хёарас иатахузеи, ииашоуп, аха ускан, Дырымт Гёлиа ари астатиа аниёыз 1920 шыкёсазгы атагылазашья еихагы еицёамзар еигьмызт. Адунеи аёы ана, ара икалаз ахтысқёа ирызкны зыгёра угашаз, атцабырг иашьашёалаз аинформация Ацсны иуоурц азы иахьатёи хтагылазашья атцкыс иеицёан. Иахёа ма арадио, ателехёацшра акоуп, иналк-ёалкны акёзаргы агазеткёеи ажурналкёеи хёуеит харатёи, ааигёатёи. Ускан Ус еипш аимадарақёа абакахыз.

Дырымт Гёлиа ибзианы иеилкааны иман Урыстёылеи аурыс жёлари рыда хашхёартамыз, урт ратцкыс еигьыз хёыздахкылашаз даёа тёылак, даёа жёларык ибомызт. Урт рыцхыраарала ацсуа жёлар рмилаттёи рсоциалтёи зинкёа еиқёырхашьяк роуп хёа дгёыгуан. Урыстёылеи хारेи изёыдоу аимадара хёуп хёа дгёыгуан. Уи ада хеиқёырхашья даёа мёак шыкамыз ибон. Убас шакёугы, еиуеипшым

аамтақәа рзы Урыстәыла аихабыра анафәгаратә политика шымфәцырғоз, хажәлар ргәәкрақәа хшыфзышьтра шрырымтәоз, ишыгәцарарымкуаз, рыгәхьаа шырымкуаз ацхьаф дныкәырцшны иирбеит. Аихабыра рганахьала убартқәа реипцш хажәлар зыниахьаз азалымдарақәа «хар-заҳал бжәзит» хәа, истатиа злахыркәшоу, агәынқыра ду зныцшуа иажәақәагы.

Дырмит Гәлиа адунеижәларбжьаратәи аполитикатә еизыкәзаашьақәа акыр днаргәылацшны ишидыруаз, имфә-цысуаз аибарххарақәеи аифыхара дуқәеи ахьынзеиликаауаз мөхакы тбаала ибзианы ианыцшуеит «Акәа, 12 ноиабр» (агазет «Ацсны», 1920 ш., ноиабр 13, № 39) хәа хыс измоу иара истатиафәы. Иарбан тәылаз, иарбан партиаз аиааира згараны икәз цқьа ишеилкаамызгы, Урыстәылеи абольшевикцәа рпартией рымч шхадаз, урт аиааира ирымаз назахарц шитахыз фашьом. Ауаажәлар рыхдыррафәы алак-фәкрақәа икәзгы истатиа икказа ианыцшуеит. Атагылазаашьа азеипцш ххәаа азуа, автор икайтцаз аинформация ацхьафцәа ргәыреаннатон, иарбан ганыз изыдгылашаз аилкааразы. Апрогноз икайтцазгы ахьтабыргхаз даеа зныкгы агәра хнаргоит Дырмит Гәлиа имаз аориентация шиашаз, хара ихәыцуаз, зыхшыфтарыз азәы шиакәыз. Иара лымкаала абас ифәуан:

«Европафәы жәларыс икоу зеггы атынчра, ацсшьара ртахуп. Убри аҳасаб ала аибашьра иакәытцит, рабцъарқәа шьтартцеит, тынч ханхап ажәытә еипцш рхәан анхара иалагошәа руит, аха анхарагы иакәшәауам, итынчынгы изынхауам... Хара хгәанала Европафә моу, ацсабарафә иахьакәызаалак тынчрак зыкалашам Урыстәыла тынчхаанза. Хәынтқаррақәак ари рдырыц ртахым: абольшевикцәа аиааиуашәа анырбалакь, Урыстәыла афәацқәа, ахәынтқарра хәыцқәа икалаз инарыдхәытхәытланы зны афәдахьала шьо-ук рыжәыртцоит, зна аладахьала, урт апыжәара роуа иалагар, урт инарыгәтасны абольшевикцәа мазала рыцхраара иалаго-ит. Убас азәы деиааиргы руам, датцахаргы руам. Абартқәа рыла аибашьра тыхәапцәара амоузакәа инеиуеит, ажәлар ақәибахра иафәуп, аилагацәа харатәи ирхыччоит. «Хыч-ча хахьы иакәыттын... Лондонтәи агазетқәа излархәо ала, абольшевикцәа рфәы амлашьра кәлеит, амфәы рымам, ахьта

иагоит. Гелсингфорстә ажәа ихахауала, дук мыртцкәа иа-арласны абольшевикцәа цшъ-миллионки бжышә нызыкыи ар абцвар иатцадыргыларцы икоуп... Лондонтә иаауа ажәа цабыргызар, ари азынрала абольшевикцәа атдыхәа цтцәоит (аха ари мцуп хәа хакоуп). Ус акәымкәа Гелсингфорстә иаафуа ажәа цабыргызар, ари азынрала абольшевикцәа Қырттәыла ргар калап. Абас ауп ожәы аусқәа хшыргәылацшуа. Аха уи ххәеит хәа аусқәа цкәа иаадырыр калап ари амзак ала».

Дырмит Гәлиа абарт ацәахәақәа аникыпцхыиз ашътахъ хәбака мчыбжыи рыфнутцкала жәларбжъаратәи аполитикатә тагылазаашъа аешапсахыз далацәажәеит «Акәа, 18 декабр» (агазет «Апсны», декабр 10, № 43 (81) хәа хыс измоу астатиафы. Уака автор ифуан: «Ожә аакыискәа зны ишаафуаз еипш, абольшевикцәа Петлиура иргыи, иаргыи ирылгеит Балаховичгыи итдыхәтәа иалгеит. Ожәы абольшевикцәа рагацәа зеггы ирылган, агазеткәа излархәо ала, рыфнутцкатәи рускәа арееира иалагеит. Убриаамтазы Америка, Англия, Италия ухәа ахәынтқаррақәа абольшевикцәа рфы апкарақәа рыкатцарақәа иалагеит ахәахәтрақәа рахасаб ала. Абарт ахәынтқаррақәа ирфыпшны агырт ахәынтқаррақәагыи ахәаахәтра иалагар калап абольшевикцәа ркны дук мыртцкәа.

Абас ехәа ожәраанза ахәынтқаррақәа абольшевикцәа рфы ацәажәара зтахымыз ожәы ахәаахәтра рыбжъартцеит. Изды-руада шъта аусқәа бзиахар...»

Ишдыру еипш, Дырмит Гәлиа апсуа литературафы ажанр хадақәа жәпакы дрышьацакәуп. Аха иахәа уажәраанза азәгыи ажәак иадамзаргыи иахимхәаац иара аполитикатә фелиетон ажанр арфәиарагыи шхациркыз. Цабыргуп, анафска уи ажанр хара хлитературафы афәиара амоут, аха апхьаза ацәаара ахәаабо Дырмит Гәлиа иапцтамтақәа рфы ахәакәу акыр иказшьарбагоуп. Хымцада, абри ажанр иатцанакуеит «Фелиетон» хәа хъзыс измоу ифымта кьаф (агазет «Апсны», 1920, октиабр мза 8, № 36(74).

Абра ихәатәуп ускантәи аамтазы (цшыынфажәа шықәса инареиханы уажәы апхәа) ажәа «фелиетон» иахәа хара иахто атцакытцәкәа шамамыз. Асахъаркыратә-публицистикатә жанрк ахасаб ала иара рацәазакгыи ахытцуам, ижәытәзоу акы акәзам, XIX ашәышықәса алагамтазоуп ашәапы анакыз. Ажәа ахата – «фелиетон» – афранцуз бызшәакынтә иааго-

уп, «абггы», «абггыц» ауп иаанаго. Ацхьа иофициалтэымыз арецензиякэеи, адырратарақеи, алахэарақеи (атеатри, амумыкеи ирызкны) ракэын афелиетон хэа изышытаз. Уи моу афелиетон арубрикала ароманқэагы ркыпхьуан ажурналқеи агазетқеи. Аполитикатэ фелиетон жанрқахасаб ала Урыстэылан ианышыақгылаз XIX ашэышықэса афбатэи азыбжазоуп. (Шэахэ.: Алитературатэ енциклопедиятэ жэар. Москва, 1967 ш., ад. 464–465).

«Фелиетон» захьзу астатиафэ Дырмит Гэлиа иара ажанр ачыдарақэа акыр иеырмааигэатэны атцакы анафсгы абызшэеи астили рыла ухэа), критикала рхы еидкыланы дрылацаажэеит ианифыз аамтазы Урыстэылатэи Ацсны иааиуаз адырратарақэа зака иеицакыз, уа имфапысуаз ахтысқэа рызбахэ ииашаны ахархь уаа ркынза ишытанеиуаз, аполитикатэ ситуациягы еилыргашьак шамамыз, абиурократиятэ бызкатаха жэпа ауафы ихақэитра шафақэоз, дахынатцыслак цсцахак имтакэа дахкыашаны дышкахауаз...

Ахтысқэа имфапысуаз рызбахэ ииашаны ажэлар ркынза иахымаафуаз дақэызбаны автор ифуан: «Ожэы хаазкэылаз апсабара анакэа ахацан, хара хнафс жэа-верск рфеи икалауа аускэа цкыа еилкааны ихамам...» «еихабыра хагэра ргомызт...» «Ожэы хгэылара Шэача икалуа Стампыл ианрахалакь, уахынтэ иахзаарыцхауеит. Ианбыкэу, мшэан, хагэра ргауа, аускэа икалуа хцэырымзауа ханыкалауа?! Ареволюциягы ари азмырееит. Ари аус акэын (ажэытэгы ишыказ), ожэгы ус икоуп, нак-накгы ус икалашт...»

Автор ара излеихэо ала, Урыстэылантэи иааз иуа бзиа Тимофеи Никифорович диазтцааит икоузеи уахь, ауаа ирыбза-зашыоузеи хэа. Ас еипш азтцаара зауз Тимофеи Никифорович атак икаитцаз ианыпшуеит Урыстэыла хыла-гэыла ишеилаз, ацэгьеи абзиеи реилыргара шыуадафыз, аилыхара дукэа шымфапысуаз, ажэлар рыбзазара тышэынтэаларак аманы ишыкамыз. Хыпхьазара рацэала ажэа ғыцқэа, атерминкэа (советроссия, совкомверх, наркомиуст, ревкотрибунал, ре-вовоенсовет, наркомпрод, наркомвнудел...) ртцакы ахархь уаф иеиликаартэ икамызт. Астатия хыркэшоуп автор абарт иажэақэа рыла: «Ари, сыуа бзиа Тимофеи Никифорович, сара сызлахэыцуала, ареволюция калеижьтэи дтакызаап, ажэабжыс иидыруазеи?! Убри анафыс убыс ажэа ғыцқэак

еикәипхъазеит, зегъы абра изсанымтязар хәа досу ртыцкәа зҕы исызмыргылазар хәагъы гәфарас исымоуп. Ожәы аускәа Тимофеи рыцха моу афстаагъы изеилыргауам... Цкба еилырганы ажәа пшза сзымхәазаргъы гәыбған сышәымтан, исахаз ауп ишәасхәауа. Анцәа идырааит, еигъу сахар, еигъу шәасхәон...»

Егъырт ифымтакәа реипш, Дырмит Гәлиа ари иста-тиагъы зынза атцара умамзаргъы (афреи апхъареи зынза иузымдырзозаргъы) азә дапхъаны уазызырфыргъы ухафы инеиртә имарианы ифуп. Иара ус кәзшыас иман – иуадафу азтцаракәа ирмарианы, ипотенциалтә цхъафцәа ринтеллектә лшаракәа ахъынзакәз азгәатаны реифәкаара.

Ари сусумта акыр ишысцәеитцыхцәахазгъы, сназкы-сыз, саазкысыз азтцаракәа инагзаны иаасырпшит хәа исыпхъазом. Дырмит Гәлиа ицстазарей ирҕеиамтҕеи реилкаа-разы икатцоу шмацымгъы, ари нахысгъы итцтаатәкәоу ыкоуп хәа хых исхәахъоу ахшыфцак артцабыргуеит. Убри азы уе-изгъы, уеизгъы зыпшра камтцакәа иатахуп хәа исыпхъазоит иара изкны матаҕа-чатаҕа, инеитцых-ааитцыхны, ган рацәала иаазырцшуа, ацсышәала ифу амонография ҕыц. Насгъы цсыхәак аманы иказар, 1919-1920 шыкәсқәа рзы иара инап-хгарала итытцуаз агазет «Ацсны» аномеркәа зегъы цшааны ирыхәтоу апхъажәеи азгәатакәеи рзыкатцаны, иахьатәи ханбан ахь ииаганы, шәкәны итыжытәуп. Уи хара хтоурых иакәырчахоуп. Иеилыскаауеит, цәашьыркыла урышьытазаргъы уи аномеркәа рыцшаара шыуадафу. Аамта цацыпхъаза еихагъы ицәгъахоит. Иага ацбабаа атахызаргъы уи ныкәтца-аакәтцә акәымкәа, уатцәахы ииамгакәа икатцатәуп, избанзар, иахьатәигъы, уатцәтәигъы абицаракәа ирыхәоит, иранахәо рацәоуп.

Акәа, 2004 ш.

хәә, – зыбжы җейтцыхны иҗааза иаазыргашазгы мачзан. Атоурыхтә тагылазаашыа зейцшраз цкыа хазхәыцыр, ус ейцш абжы аргара – афырхатцара иашатцәкыкәын иаанагоз.

Ишдыру ейцш, XIX ашәышықәса алагамтазтәт Ацсны Урыстәыла иахьадтахаз хымцада ипрогрессивтә хтыс дуззаны икалеит. Аха Урыстәылатәи аимпериа иатцанакуаз егырт әәәлар ссақәа реицш, ацсуаагы рыхәда икәгәгәон аурыс царизм ауғә кыкыа. Царизм имҗаацнагоз аполитика ацсуаагы иркыынцыцны иныкәнагомызт. Даеа ганкахыалагы, хышә шықәса ркынза Ацсны ахра зуаз атыркә политикагы ацсуаа ирланаазон аурысқәа рцәымгра. XIX ашәышықәса 90-тәи ашықәсқәа рзы аурыс царизм аколониалтә политика ейхагы иарыгәгәеит.

Абри ейцш атоурыхтә тагылазаашыа аныкәз аамтазы аориентация иаша пшааны, Д. Гәлиа ацсуа жәлар ркультуратә мхырта имакәә еилхәа дынталт, тцәфан затцәык арсны, напышыашәала аанда кастцойт хәа далагеит. Иагыкәйтцейт! Ижәлар гәакыа, ацсуа жәлар рыгәра игейт, ихы-ицсы рымеидейт, рразкы азбараҗы тәамҗахә кәмтцәкәа иеалаирхут.

Ари агәагыра ду зтахыз, акыр ахара ацшра зтахыз, иахьатәи ауаа хазгы иҗырцшыгоу фырхатцароуп.

Ацсуа литература атцәаҗцәа зегы ейцҗакны, ейкәышахатны изныкымкәа иазгәартахейт Д. Гәлиа ирҗеиамта ахадаратә хытцхыртақәа ишыруаку аурыс классикатә литература. Ари хымцада ииашоу ахшыҗцәк инагзаны аилкаара атахуп, аконкреттә фактқәа рыла иаарцштәуп, ус баша ахәара мацара азхом. Уи нагзаны аилкааразы апоет ибиография хгәалахаршәароуп.

Ацсуа нхаҗ ицкәын, ацсуа кыта иалтцыз Д. Гәлиа асистема зманы икәз тцара иоуртә дзыкамлейт, дыркыынцыцны даазамызт. Акәа ашьхаруаа рышкол дахытаз (уигы цыбаала дтәлейт) урысшәала аҗрей ацхәарей итцейт ауп. Аха абрака агыама икит алитература. Дрыцхәон аурыс литература аклассикцәа рырҗеиамтақәа. Ейхаразакгы аханатә мыцхә бзиа ибон Пушкини, Лермонтови, Гоголи, Кольцови, Никитини рырҗеиамтақәа. Атцыхәтәан ипоет духараны икәз Д. Гәлиа аурыс классикцәа доухатә ртцәаҗцәаны изыкалейт.

Иахыа хара Д. Гәлиа ирҗеиара мҗа иааизакны хәхәацшуазар, ижәлар рҗапыцтә рҗеиамтақәа ақәад рантцарала, аус рыдула-

«Горьким словам своим посмеиусиа» хәа зықәу иоуп,
Есымша изызхауа, зыхъз мпсуа Гоголь иоуп.

Д. Гәлиа атыхәтәан, еицырдыруа поетны даныкала ашьтахъгы, изныкымкәа, ифынтәымкәа еиуеипшым истатиақәеи иқәгыларақәеи рҕы ихәахъан поетк иаҳасаб ала ишьақәгыларағы, идунеихәапшышьа аизҳарағы аурыс классикатә литература аныпшра дузза шизнауаз. Иара ианакәзаалакгы ижәлар акультура ду ахь ркылгаразы мөас икоу акы акәны ипхъазон аурыс прогрессивтә литература атцара, адырра.

Гәмырҕыггас хәа акәмкәа, цкәа хрызхәыцны хрыпхъар, агәра хгоит, цабыргынгы, Д. Гәлиа ирҕеиамтәкәа рҕы акырцъара аурыс литература аныпшра шыканатцаз. Аха абри азтцара цкәа иееины, ииашаны иеилызкаарц зтаху зны цкәа еиликаароуп, ихағы иааганаы имазароуп асахъар-кыратә литературағы аныпшра захъзу. Адунеизегьтәи алитературағы уафы ипылоит шәкәффык итемақәа, исиужеткәа, ихағсахъақәа даеазы ихы иаирхәо, даеазых ипстазаара аарпшра аметод, арҕеиамта атцаразы астиль, асахъаркыратә формақәа даеа шәкәыффык иҕитцаауеит. Абартқәагы аныпшра иатцанакуеит ххәар алшоит. Аха инеидкыла-ны аныпшра зеилазаашъа удафзоу, форма рацәала зхы аазырпшуа литературатә цәыртцоуп.

Зны-зынла абригь-абригь ашәкәффы ирҕеиамта ианыпшит хәа лабҕаба излахартцабыргыша афактқәа анахъымдыруагы ыкоуп.

Д. Гәлиа ирҕеиамта аурыс литература аныпшит анаххәо, уи иаанагазом зынза датәнәтәны даман, дызтагылаз апсуа пстазаарағы мҕеиара ихатәы знеишьа имамызт хәа. Агха ду иауеит, илытшәадоу баша ацәажәарахъ дианагоит Д. Гәлиа ирҕеиамтәкәа рҕы аурыс шәкәыффыцәа ртемақәеи, рхығсахъақәеи, рсиужетқәеи, ридеиақәеи сыпшаауеит хәа иашьталаз алитератураттцаафы.

Урт реипш икоу факт затцәыкгы изыпшаауам.

Атемақәеи, асиужетқәеи, ахағсахъақәеи Д. Гәлиа иааигон ижәлар гәакъа рҕапыцтә рҕеиамтәкәа ркнытә, дызтагылаз, икәша-мыкәша иибоз апсуа пстазаара акнытә.

Д. Гәлиа алитература аус азура даналагаз, нап анаир-кыз аамтазы миләттә литературак даеа миләттә литерату-

рак анымпшзакэа иара ахала аҕиара алшо ианыҕаз аамта
 иахысхьан. Ус милаттэ литературак ахала аҕиара алшо
 ианыҕаз ажытэзатэи арапцэеи, абырзенцэеи, аиндиааи
 рхаан акэын. Иахьа адунеи ахьынзаназаазо цыаргыи иҕам
 иарбанзаалакь милаттэ литературак даеа милаттэ литерату-
 рак анымпшыкэа изызхауа. Иахьа адунеи аҕы дыҕам зхатэи
 бызшэа инаваргыланы даеа милатк рбызшэа ззымдыруа
 шәкәыџџык. Дара аурыс классикцэагыи азэырџыи рырҕиамта
 имацзамкэа ианыпшит Амраташәарахьтэи атәылакэа
 рлитературакэа. Ғырпштәыс иаагозар, зеггы еицырдыруа
 иҕоуп М. Лермонтов ирҕиамта афранцыз литература акыр
 ишаныпшыз. Уаџы ибартэ иҕоуп типологиала акэзаргыи Н. В.
 Гоголь ирҕиамтэи Фильдинги, Смолети, Скотти, Теккерееи,
 Бальзаки рырҕиамтакэеи аиқәҕытракэа шрымоу. Ас еипш
 иҕоу аҕырпштәкэа зака утаху уаџы ипшаауеит адунеитэ
 литератураҕы.

Ус анакәха, алитературатэ ныпшра – ицәҕыоу, иееим акы
 акэны иҕам. Уимоу, зда цсыхэа ыҕам акоуп. Ашәкәыџџы
 егырт амилаттэ литературакэа (акультура неидкыланы)
 зака итбааны, итцауланы идыруа акара дызтагылоу аамтэи,
 апстазаареи, ижәлари бзианы идыруа дқанатдоит. Иара
 убастәкьа, Д. Гәлиа аурыс литература аклассикцэа рфымтакэа
 дахьрыпхьоз иабзоураны ижәлар рыпстазаара инартбааны
 дахәапшыртэ, иеиликаартэ, идунеихәапшышьа тбаахеит,
 ирласны амилаттэ хәаакэа ртытцра илшеит. Сгәанала, абас
 еилкаатәуп аурыс литература Д. Гәлиа иныпшра апроцессгыи
 инеидкыланы.

Уи анаџгыи, Д. Гәлиа ирҕиамтаҕыи уаџы ипылар ал-
 шоит конкретла апстазаара исахьаркны аарпшышьаҕыи
 хыкәкыла дызҕыпшшуази дшаҕыпшшуази. Ғырпштәыс иаа-
 гозар, аҕажәижабатэи ашықәсқәа рзы апсуа литературатэ
 критикаҕыи иазгәартахьан Д. Гәлиа 1907шықәса 30 сентиабр
 азы ииџыи ажәеинраала «Шака дыпстәи цәыбзахәузеи!» М.
 Лермонтов иқәыпшразтэи ипоема «Тамбовтэи аказначей-
 ша» аныпшыит хәа (шәахәапш; М. Делба. Апсуа литерату-
 ра ашьатакџы. Акәа, 1937, ад. 26, урысшәала). Иара убасқан,
 ииашан иазгәатан Д. Гәлиа иажәеинраала «Шака дыпстәи
 цәыбзахәузеи!» аҕы иааирпшуа аперсонажи «Тамбовтэи
 аказначейша» аҕы иааирпшуа аперсонажи Ч Тамбовтэи аказ-

начеиша» аҕы иаарцшу аперсонаж хадеи акыр ишеипшу. Аха, рыцхарас иҕалаз, усқан конкретла инагзаны иаарцшымызт арт аперсонажкэа злеипшу.

Цабыргытэҕьангы, арт арҕеиамтакэа аҕба еиҕырцшыны ирыпхьаз агэра имгарц залшом излеизааигэоу, излеикэҕыртуа шмачым. Зегь рапхьаза ихэатэуп Д. Гэлиа зызбахэ ҕамоу иажэеинраалаҕы аурыс поет ду ус баша дшиҕымпшыз. М. Лермонтов ипоема «Тамбовтэи аказначеиша» апсуа поет рҕеиаратэ мҕала ихы иаирхэеит.

Ишдыру еипш, «Шаҕа дыцстэы цэыбзахэузеи!» аҕы даарцшуп Апсны ареволиуция калаанзатэи аамтазы «акгы иапсамыз», аеыкэтэареи, анеиааиреи, аеиилахэареи мацара занаатс измаз «афырхатца». «Тамбовтэи аказначеиша» аҕы иаарцшу асатиратэ персонаж хада «апатын» Бобковскоигыы хымҕапҕашьала ус ауп дшыҕоу: «Блуждать была ему охота, и потому он был игрок (его единственный порок). Любил на- лево и направо он в зимний вечер прометнуть...»

М. Лермонтов ипоема аперсонаж иеипшу, Д. Гэлиа иперсонажгы аусура, аҕба иатэеишьом («Аус иузом, иагытахым...»). М. Лермонтов иперсонаж иеипш («Гроза всех матушек уездных»), Д. Гэлиа хзыхцэажэо иажэеинраала аперсонажгы ихцарара тыхэа цтэа амам, айбеи ананамгеи рхыртэара, ырыхэра дашьтоуп:

Айбеи ананамгеи урт зегь заҕа ицэымгыузеи,
Маза ирцэиго маза игоит, абжыаапны заҕа ижыозеи,
Урт ырыхэра, рхыртэара шаҕа деилахауазеи!
Акакала дызлагэоуталакь, шаҕа дыцстэы-гэыпжэагозеи!

Арт арҕеиамтакэа рхадаратэ персонажкэа ртеитцш уаҕа натахымкэа ибзиоуп, еилахэоуп-еилацоуп, ацэажэараз, алафхэараз ирутозеи, аха аҕыцыагы ҕонытцкалатэи агра баапсқэа ирымоу, адэныкатэи рыцшра-рсахьа иазытцэахуам.

Арт аҕ-рҕеиамтак излаҕу азеипш тонгы еизааигэоуп. «Тамбовтэи аказначеиша» злаҕу аиумор акыр иазааигэоуп Д. Гэлиа иажэеинраала «Шаҕа дыцстэы цэыбзахэузеи!» злаҕу аиумор. Д. Гэлиа иажэеинраала апсуаа рыбзазараҕы уаҕ ипыло атип иаарцшра мацара акэзар изызку, уи шыахэла ианыпшит апоет иааирцшуа алитературатэ хаҕсахьа исоц-

иалтə хəфсахьа. Иара убри алагьы сатиратə жəала дақəызбон, дахьччон, мап ацəйкуан абжəагьалдызцəа, апаразитцəа зхьлтцуаз асоциалтə еикарамра.

Абра иазгəатəтəуп даеа тагылазашьакгы: М. Лермонтов зызбахəхамоу опоемафь иперсонаж дшизыкоу ауп Д. Гəлиа иажəеинраалафь иперсонажгы дшизыкоу. Даеакала иаххəозар, апоетцəа афыцəагы руаажəларратə позициақəа еикəшəоит.

Хьхь иазгəахтəз зегьы ааизыркəкəаны иаххəозар, Д. Гəлиа иажəеинраалафь аурыс поет ду исахьаркыратə кəзара дақəшəаны ихь иаирхəеит иара дзыргəамтцуаз азтəара иазкны иоригиналу ахəфсахьа апцəарафь.

1919 шықəса март 17 аены итытцыз агает «Апсны» аномер афь ианын Д.Гəлиа апхьазатəи ипрозатə рəиамтə ажəабжь «Атəым жəəан атцəа». Ари ажəабжь иазкны азəырфь акыр рыфхьеит, ган рацəала еилыркаахьеит. Аха уажəы ааигəанза ари ажəабжь иахцəажəахьаз азəгы изгəамтəацызт М. Лермонтов иромантикатə поэма «Мцйри» шаныпшуаз. Уажəы ааскьаза алитературатцəафь В.Дарсалиа апхьаф агəра игартə иааирпшит Д. Гəлиа иажəабжь афь (афбатəи ахцатəи ахəтəқəа рфь) апоема «Мцйри» анырра шыканатцəз (шəахəапш: В. Дарсалиа. Д. Гəлиа иажəабжь «Атəым жəəан атцəа», журнал «Алашара», 1973, № 5, ад. 90). Арт арəиамтəқəа еифьирпшны излеипшқəоу аарпшуа, алитературатцəафь абри еипш ииашоу алкаа кəаитцеит: «Уафь ицьеишьаратəы икəзам апсуа прозафь рапхьаза амфə ылызхьыз Д. Гəлиа аурыс шəкəффь дузза дахьйфьпшыз. Аха ари ала иузхəом аурыс шəкəффь ишьтра дықəлеит хəа. Мап, уи ихь иархəаны, Д. Гəлиа изгəакьаз апсуа фьратə литературафь амфə фьц ашьтатцəа далагеит» (иара уа, ад. 90).

Иара убас Ибсени, Горкии, Чехови ртрадициақəа акыр ианыпшит Д. Гəлиа идраматургиагы. Лымкаалагы иара ипиеса «Анаурқəа» афь уафь ибоит арт ашəкəффцəа рфымтəқəа аныпшра шыкартцəз. (Уи ишаныпшыз атəы иааркьафьны акəзаргы шəахəапш: Х. Бгəжəба, К. Зелински. Дмитри Гəлиа. Акəа, 1965 ш., ад. 136; В. В. Дарсалиа. Апсуа советтə драматургиа. Карт, 1968 ш., ад. 154–156, урысшəала).

Д. Гəлиа ирəиамтəқəа рфь аурыс литература ас еипш ачыдарақəа аманы, кəзарыла иахьаныпшыз анафсгы хəшə-

кәыџџы ду аханатә аус ду иуан аитагаразгы. Ишдыру еицш, Ацсны Асовет мчра шыақәгылаанза Д. Гәлиа еиуеицшымыз акультуратә усқәа деимырхха дызларкыз ала, алитературатә, арџиаратә ус мацара иџаитартә атагылазаашыа имамызт. Иџымтақәа ртыжъреи ажәлар ркынза рнагареи мариамызт. Абра иахгәалахаршәап апоет иажәеинраалақәа апхьатәи реизга антытцыз (1912 ш.) дышқәыцшымыз, 38 шықәса шихытцуаз, апхьатәи иажәабжъ акьыпхь анабаз (1919 ш.) 45 шықәса шихытцуаз!

Асовет мчра Ацсны ианышыақәгыла ашьтахь ауп апсуа литература ашьатакџы ибаџхатәра аганқәа зегъы аапшыртә атагылазаашыа аниоуз, ажәларқәа риашыара дазышәахәаџ иашаны данықалаз. Лымкаала аурыси апсуеи жәларқәа риашыара аргәгәара иазкуп Д. Гәлиа илитературатә усумта ахәта ду. Абрака чыдала ароль ду нарыгзеит иара иеитагамтақәа.

Ииашоуп, иахьа сахьаркыратә еитагара аус еиуеицшым амилаттә литературақәа реиџцаара, реидхәалара, реизааигәахара аформақәа ируакуп зхәо атцарауаа. Д. Гәлиа аурысшәахьтә еиџеигон зеитагара уадаџыз, аха сахьаркыра-леи цакылеи илыцшааху арџиамтақәа. Ишдыру еицш, иареи Миха Гочуеи еицеитаргеит ажәытәзатәи аурыс литература абака ссир «Игор ир ирыххәау ажәа». Уи аитага Владимир Маан иацхьажәеи иазгәатақәеи ацны апхьазакәны хазы шәыкәны итытцит 1940 шықәсазы.

Д. Гәлиа апсшәахь еиџеигеит А. С. Пушкин илцшааху, еицырдыруа иажәеинраалақәа («Кавказа», «Аџкәа», «Абака», «Ибымхәан сара сџы, апшза», «Анчар», «Апоет», «Сибрака», «Азын мџа», «Апџхамбар», «Ссир лапштцашәарак сгәалашәоит», «Азын хәылбьгәхә», «Апрозаики апоети», «Хулпазтәи зефир», «Чаадаев иахь», «Аныхәаџа», «Ахьи афрангы». Д. Гәлиа ибзоураны апсуаа рхатәы бызшәала иацхьартә икалеит М. Лермонтов иажәеинраалақәа («Пушкин ипсразы», «Кавказ», «Ауасиат ажәа», «Апра», «Ахра», «Акама», «Ажәфан еицш быцшра каччоит», «Апџхамбар», «Абаандаџы», «Ацхыз», «Амаалықь», «Икалаша сазыцшуеит сшәа-рхауа», «Апстхәақәа», «Гиоте иџымтакнытә»), И. А. Крылов иажәеинраалақәа («Алыми абгахәычи», «Ажъа ашәарыцараџы», «Ақәыцьмеи ахьшыцәеи», «Адагьи ацәи») ухәа убас егыртгы.

Икәгылар алшоит азтцаара: избан Д.Гәлиа абарт арҗиам-
тақәа залихызеи еитеигарц, даеа рҗиамтақәак залимхызеи
хәа. Ари еипш икоу азтцаара атакс хара иаххәар калоит, апсуа
поет хықәкыла еитеигоз арҗиамтақәа ирнибаалон иара имаз
агәахәарақәа, атахрақәа.

Д. Гәлиа иеитагамтақәа рхатабзиара цкәа итырчцааны
уаф дрыхәапшыр, агхақәагы ипшаар калоит, аха аус злоу,
ихадароу урт агхақәа ракәым. Ихадароу уи ауп, арҗиамтақәа
реитагараан иахынзализалшоз ала апсшәа ианрааланы, апсуа
пхәаф ртцакы еиликаартә иаххәар калозар, ирапсышәаны
акатцара дашьтан. Аиашазы, Д. Гәлиа иеитагамтақәа иахәа
апсуа литература злаехәо фактқәаны икалеит. Хлитература
аринахыс иагәа пхәака ицаргы, урт ирықәнагоу ахәшьара
рымтақәа уаф дызрафсуа икам.

Диашоуп акритик Х. Бҗажәба абас аниоуа: «Иара ихатә
оымтақәа инаузыркәымго икоуп Д. Гәлиа иеитагамтақәагы.
Аитагараан уи дашьтан иеитеиго апсуа бызшәа иаман-
шәаланы, зеггы еилыркааратәы акатцара, еитеиго атцакы
иагмыжкәа аарпшра. Ари, хәарас иатахузеи, апоет акыр
игәахәтәы дахьнагзон. Иеитагамтақәа рыла Д. Гәлиа апсуа
жәлар рланарцшыра иртбаауан, ақыртүа литературеи аурыс
литературеи ргәаирпхон, ирылаиртцәон» (Х. Бҗажәба. Апсуа
литературазы. Акәа, 1960 ш., ад. 38).

Д. Гәлиа иоымтақәа рҗы иахпылоит аиашьаратә
жәларқәа рпоетцәа, рышәкәыфәцәа ирызку ажәеинраалақәа
(иахгәалахаршәап аукраин поет ду Тарас Шевченко изку
ажәеинраала «Тарас ду», ақыртүа поет ду Шота Руставели изку
ажәеинраалақәа «Руставели ибака», «Ашәышықәсақәа рге-
ни»). Лымкаалагы аурыс литература ахатарнакцәа азәырфы
рызбахә хпылоит хпоет илитературатә тынхәы. Ғырпштәыс
иаагозар, 1939 шықәсазы Д. Гәлиа ионы икыпцхит иара
мыцхә бзиа иибоз аурыс поетцәа ируазәкыз М. Лермонтов
изкны ажәеинраала неитцых «Апоет М. Лермонтов ибакаҗы»
хәа хыс иатаны (агазет «Апсны Капшь», 1939 ш., май 16).
Ари ажәеинраала ианыпшит Д. Гәлиа аурыс поет дузза
ипстазаареи ирҗиамтеи бзианы ишидыруз, уи иахь имаз
абзиабара ду, Пушкин диваргыланы дихцәажәеит. Пушкини,
Лермонтови, Чернышескии, аукраин поет ду Шевченкои ихы
рықәкны апсуа поет ду ари ажәеинраалаҗы иоуан:

Уажә зегь шәыбзиоуп, шәфызцәа, шәара,
Абаҕақәа шәыздыргылоит,
Аиубилеикәа шәа ишәзыкартоит.
Шәара шәзышьтаз уажәы иназеит,
Ауаа гәыргьо абрака инхоит,
Шәара шәыхызгы абрака ирхәоит,
Зыпсы тоу реипш шәрыпхьазоит.

Апсуа литература ашьатакфы ирҕеиара мфә аетапқәа зеггы рҕы акырынтә дрызхьацшны иапитеит аурыс жәлар рхатарнакцәа рхыҕсахьақәа. Ароман «Камачыч» аҕы акыр ихатәааны, ибзиангы иаарцшуп аурыс революционер Иуана (Иван) ихаҕсахьа. Уи Камачыч лаб Алиас иашьас дҕаитеит, ифнәтаҕы гәаартыла дипылеит, уафышьалеи хыкәкылеи еикәшәеит. 1954 шықәсазы ифу апоема «Сара схәыштәараҕы» иаарцшуп аурыс гәыраз Гьыргәал (Григори) Петров ихаҕсахьа. Апоед ари апоемаҕы излаифуала, ихәштаара ацәара, аҕыпсаара иаҕын, аха аурыс ры ахьзан еикәдырхеит:

Апсы тоуп сара схәштаара,
Уи уажә еиха ипшзахеит,
Апсы тоуп сара схәштаара,
Аҕацәа идырбгаз,
Уала еикәхаз,
Схәштаара каимат.

Аилкаара удафым ауацәа («Уала еикәхаз») хәа ара апоет дызҕеу аурысқәа шракәу.

Аурыс бызшәеи алитературеи ырыбзоураны Д. Гәлиа ирҕеиамтақәа хтәыла дузза, нас уи антътгыи ирдыруа икалеит. Д. Гәлиа иреиҕу ипоезиатәи ипрозатәи рҕеиамтақәа бзиабарала аурысшәах еитаргеит: М. Соболев, А. Кочетков, Л. Мартынов, К. Лапскеров, И. Сашин, Б. Серебриаков, Л. Длигач, М. Светлов, В. Журавлиов, С. Маршак, И. Гордиенко, И. Козловски, В. Державин, Е. Евтушенко, Е. Долматовски реипш икоу ажәа азказацәа.

Д. Гәлиа хатала ибзианы дырдыруан, Апсны ианааилакы иара ифнәта тәартас, гылартас, апшәымартас ырыман аурыс советтә шәкәфәцәа азәырофы. Урт рзы иара еснаҕ ифнашә кьақыза иаартын. «Сара слитературатә рҕеиарамфәҕы исха-

мыштуа айдыларақәа сыман А. Толстой, А. Фадеев, А. Исакиан, М. Рыльский, М. Бажан, П. Тычина, М. Цыбахишвили, Г. Табизе, Н. Тихонов, К. Федин ухәа убас ирацәафны ашәкәыфцәа дукәа рҕы» хәа, – ифуан атдыхәтәан Д. Гәлиа иавтобиографияҕы (Шәахәапш: Д. Гәлиа. Ажәеинраалақәа. М., 1964 ш., ад. 23, урысшәала).

Аурыс поетцәеи ашәкәыфцәеи рахь Д. Гәлиа имаз абзиа-барей адыррей даргы хатыр ду ақәтцаны, ирҕеиаратә мәа ахә харакны иршьоит.

«Абри афны (Д. Гәлиа ифны – С.З.) иатаауан ахәаанырцәтәи асасцәа, асоветтә поетцәеи, ашәкәыфцәеи, анхацәеи, атцарауааи. Афны апенцьырқәа уркылцшны иубон апшәма изгәакъаз, изааигәаз, ашьхақәа Хәтхәа, Гәад иху, Саматәа рху.

Абри ауада ифнан ажәларқәа азәырфы рашьа, рфыза Дырмит Гәлиа зфымтә еитеигоз рьагақәа.

Ара иуахауан Пушкини Лермонтови ражәеинраалақәа, Шевченко истрофақәа, апшәма ихатәушәа, изааигәазоу цьоукы ракәны ара иуцылон Церетелии Чавчавазеи рхаф-сахьақәа, ара иуахауан Шоҭа Руставели истрофа харакқәа, зышьха тәыла агәыргьаратә мышқәа ирхьымзаз Хетагуров иажәеинраалақәа» хәа, – ифәеит еицырдыруа асоветтә поет Николаи Тихонов (Н. Тихонов. Апсынтәылафәтәи айҕцәажәарақәа. Ажурнал «Знамя», 1964 ш., №1, ад. 62). Апсни Д. Гәлиеи ирызкны Константин Симонов ифәеит:

«Сара бзиа избоит ари атәылафәцә, бзиа избоит саназааигәоу, бзиа избоит санацәыхароугы.

Рацхьаза саналапш, гәык-цсык ала бзиа ианызба инаркны ари атәылафәцәи Дырмит Гәлиа ихьзи еимаданы акәын сышрызхәыцуаз. Уи ифны сара изыкәлеит ари атәылахь изланеиуа ашә акәны. Аха сара сьамацара сзы аума. Сара абарт әжәақәа сыңызхәаша рацәафуп» (К. Симонов. Аказшьа чыдақәа. Ажурнал «Алашара», 1973 ш., № 9, ад. 53).

«Дырмит Гәлиа афырхатцаратә кәзшьа змаз уафын, фырхатцаратә кәзшьан иамаз иразкгы» – ифәеит Александр Дымшиц (А. Дымшиц. Георги Гулиа. Акритикатә-биографиятә очерк, Акәа, 1971 ш., ад. 6, урысшәала).

Д. Гәлиа аңьа здибалахьаз аурыси апсүеи литературақәа реиҕцаара иахьа еихаггы итбаахоит. Уи артцаулара, артбаара аус азыруеит апсуа шәкәыфцәеи аурыс шәкәыфцәеи.

Ажәлар ртҗеи иаша

Самсон Чанба ибафхатәра акырцъара амехак тбааны ахы аанарцшит. Ахәынтқар ихаан ацсуа қыта Атара иалиа-аз, ускантәи аамтазы атцара зыцсаз еилкааны, уи аиуразы дышқәыпшыз ацбабаа рацәа збаз ауафы (С. Чанба апхъара атцара итцон Драндатәи ауахәама ашкол ағы, уи данал-га Акәатәи Ашъхаруаа рышкол дталейт, нас атцара итцон Қәтешьтәи ақытанхамфатә школ ағы, Қәтешьтәи (Хонтәи) артцафратә семинар ағы), иуаажәлар еиха иртаххашаз аусқәа иеырзикуан. Еиуеипшымыз аамтақәа рзы аус иуан ақытағы (зны Кәтол, нас Азфьбжъа) рцафыс.

С. Чанба данқәыпшыз инаркны хшыфзышьтра ритон асоциалисттә идеиақәа. Урт аидеиақәа апстазаарағы рынаг-заразы активла ихы рылаирхәуан 1904–1905 шықәсқәа рзы Қәтешь атцара дахьтаз ахәынтқар иаххәаразы имфакысуаз адемонстрациақәа. 1915 шықәса инаркны хамтак Апснйтәи асоциал-демократиатә партия далан. Аменшевикцәа Апсны ахра уа, хтәыла рхаканы ианрымаз ашықәсқәа раан С. Чанба «Жәлар Рсовет» ағы аус иуан, «ихьыпшым асоциалистцәа» ргәыц далаланы абольшевикцәа иерыдикылон. Апсны Асо-вет мчра анышьакәгыла ашьтахь пытраамтак атцара ус азы Жәлар Ркомиссариат (Наркомпрос) дахагылан. Амацурақәа еидбалауа, аамтала (1924 шықәсазы) апсуа газет редакторс да-ман. 1925–1930 шықәсқәа рзы Апснйтәи Ацентр Анагзаратә Комитет (ЦИК) ахантәафыс дықан. 1932 шықәсазы Апсуа культура аинститут адиректорс дартеит, 1933 шықәса инар-кны Апснйтәи Ашәкәфәцәа Реидгыла напхгара айтон, 1935 шықәсазы СССР Ашәкәфәцәа Реидгыла аревизиятә комиссия далартейт.

Абас ала, Самсон Чанба атакпхықәра шныкәигозгы, чыдала аус рзиуан алитература, арфеиаратә ус. Иара иавто-биографияғы ифуан: «Сара зегы ирейгысышьоит алите-ратуратә усура. Артцафраҗи алитератураҗи аус зуазар, убри сара иаха аус иазеигны исыпхьазоит».

С. Чанба арѣиаратѣ ус имч азпишѣо далагеит ѡажѣи-
жаба шықѣса анихытуаз инаркны. Литературатѣ жанрк
афѣ даанымѣаскѣа, зегѣы рѣы ихѣ пишѣон. Иѡуан
ажѣеинраалакѣа, апоемакѣа, ажѣабжѣ къѣѣкѣа, аочерккѣа,
аповесткѣа, апиесакѣа. Цѣабыргынгѣы, арт ихадароу алите-
ратуратѣ жанркѣа зегѣы рѣы аихѣзара бзиаѣа ааирпшит.

С. Чанба ипоезиатэ рѣиамтақәа иаарылыхәхәо икоуп апо-
ема «Ашьха тыпқа (Ацсны)». Ари патриоттә цәанырра цқбала
ифу, аромантикатә цәа зхоу поемоуп. «Ашьха тыпқа» афы ав-
тор Ацсынтәыла ацсабара апшзара асахьа тыхуеит, асимво-
лика ихы иархәаны изнысхьоу атоурых дахцәажәоит, апсуа
поетцәа рахьтә апхьазакәны деигәырғаны Октиабртәи
асоциалисттә революция дуззеи еиуеипшым амилацкәа ри-
ашьареи ашәа рзихәоит.

Формала иласны, ажэлэр рпоезиа амотивкэа рыла ифуп
ажэеинраала «Аколнхара ашгәа» (даеакала «Аеагашгәа»
ахзуп). Автор деигыргьойт хәычи-дуи, хәсеи-хацәеи еид-
гыланы, маашьарада асоциалисттә нхамса иахьыкәлаз.

Тематикала еиуеипшым, сахъаркыра казара дула иџуп С. Чанба иажэабжькэа. Ашэкѳѳы иреиамтэкэа рыла ижэларицстазаарафы актуалра зуаз апроблемакэа ртак каиттон. Убас адсуаа реы шэы-шыкесала, зкы-шыкесала ихыцеыгаз ак аэны икан адгыл азтаара. Ажэабжь «Сабду ихэыштаара ахах» афы автор иѳациеует дгыл кэамкыак азыхэа аимакактао ауаа. Адгыл еимазкуа «афырхаца» Хабжькэйти Мысеи автор дырхыччоит, дырхыччоит адхыѳгы. Дара ччархэуп, избан акэзар, аамта иацэхкызеит, иатчахеит. Ажелар коллективла анхара нап анадыркуаз аамтазы дара карикатурахеит.

Адгьыл азтӕара аткӕс иеитӕамыз, ажӕлар еихагьы шьамтлахӕра рзыуаз – амцхатаракӕа раӕацера азтӕара иазкуп «Ыы, аллах, аллах!» хӕа, – хыс измоу асатиратӕ жӕабжӕ. Гьедлачи Ханифеи (хатцеи цхӕыси) адунеи азна иразу, ӕба ззымдырзо уаауп, аха амцхатара итӕаны иамоуп. Ханифа абгӕхбаа анлыхь, «Елыр-ныха злыпха дуу акоуп» хӕа, – лхатцеи лареи еимала-еиӕалаха ицан иамтцаныхӕеит, аха акагьы илмышӕеит.

Ашәкәыффы иажәабжь кьаҕқәа иаарылукаартә иҕоуп ажәабжь «Адәыгба № 6». Араҕа автор сахьаркыратә ажәала,

В. И. Ленин ипсра ажэлар лахъеикэтцараны, гәалсра дуны иш-роуз иаркыафны ахәара илиршеит.

Асоциалисттә пстазаара җыц иахәаауп прозала ифәажәеинраала каймат «Ашәт кәпшъ зәфәу атдла». Ари ажәабжә Октиабр дузза хә-шықәса ахытцра иазкны автор ифәит 1922 шықәсазы. Егьырт ифәымтақәа акыр ркны еипш, аракагы амчхара аитәит асимволика. Ашәт кәпшъ зәфәу атдла гәгәа ду хәа автор дызәу Октиабртәи асоциалисттә революиуциа иаа-нагаз ацстазаара җыц ауп.

Асоциалисттә нхара атемала ифәуп С. Чанба ирәиамта, асахьаркыратә очерк «Ткәарчал». Аочерк афәи сахьаркыра шыхәла иаарцшуп ацхьазатәи Ацснытәи ааглыхратә қалақь Ткәарчал афәажәижәабатәи ашықәсқәа рзы изеипшраз.

Зызбахә ххәаз афәымтақәа агәра хдыргоит ашәкәфәи ихадароу итемақәа ишыруаку ацстазаара җыц ажәлар ма-риала ишырмоуаз. Тоурыхла тыхәаптцәара змамыз агәак-рақәа рхыргахьан ацсуаа, рацхьакагы ауадафракәеи апықәсыларақәеи рзыпшыркәа икамызт. Ашәкәфәи ипста-заара дацәыхарамкәа, реалистк иахасабала инартцауланы иааирцшуан ацстазааратә еифыхарақәа. Ари аганахьала лымкаала иахцәажәатәуп ифәымтақәа зегьы иаарылыхәхәо аповест «Сеидык».

Аповест «Сеидык» ацсуа сахьаркыратә литературафәи ацхьазатәи аепикатә рәиамтақәа иреиуоуп, иаххәар халшоит, иара асахьаркыратә мчлагы уаанза ирыфхьаз арәиамта неитцыкәа иагьрейцуп хәа. Автор аповест фны далгеит 1934 шықәсазы.

Арака автор темас игеит ацсуа қытафәи ажәйтәреи афәтәреи реифыхара, асоциалисттә нхамфә, аколлективиза-циа атема. Абрака иазгәатәтәуп С. Чанба аколлективизация атема иазкны уаанзатәи арәиаратә цышәа шимаз. Еицырды-руа аурыс совет драматург Владимир Киришон ифәымта апиеса «Ача» иафәырпшны С. Чанбеи В. Агрбеи 1931 шықәсазы ирфәит апиеса «Аиааира». Апиесафәи ихадароу теманы икоу аколлек-тивизация ауп. Уакагы ацсуа қыта асоциалисттә пстазаара җыц амфә иахьанылаз, анхацәа хазынхара аиҗкаара иана-лага, ацстазаара ицәырнагоз аконфликтқәа, аиҗыхарақәа ибзианы иаарцшуп. Аха аколлективизация атема аповест «Сеидык» афәи акырза инартбааны икатцоуп.

Аповест ағы ашәкәффы игәыбылрақәа зегы зду ағыц цстазаара аиааиразы икәпо рахь ауп иахыкыоу. Апстазаарағы асоциалисттә еитакрақәа рымфәцгараан еиуеипшым аказшыақәеи, адунеихәацшышыақәеи, атагы-лазаашыақәеи змоу ауаа еиҫахауеит. Аповест иалоу аперсонажқәа хыцхьазаралагы имачзам. Иаидкыланы иу-гозар, дара ф-категориакны иушар калоит. Категориак иатцанакуеит ақытағы апхьагылара змоу аидеиақәа ныкәызго акоммунистцәа (апарторганизация амазаныкәгаф Кәыбрыц), акомҫареидгыла иалоу (Кәычыр, Хыккәыч), асвоет усзуфцәа (атракторист Уазамат-ица), анхацәа иаарылыхәхәо Төмыр, Кәаблыхә, Хазгьери, Хабашь ухәа убас егыртгы. Аповест знык иадамзаргы иапхьаз имбарц залшом арт казшыала, уафшышала азәи-азәи шеипшым. Автор илиршеит урт рхаҫсахьақәа гылыртәаны, типра руртә, апхьаф игәникилартә рыкатцара.

Аповест ағы зынза даеа категориак иатцанакуеит акәлакцәа – Сеидык, иара ица Сабакеи, Қылаамат, Сөлым, цқьа шыатанкыла икәрымхыц аамстеи-тауади – Казылбақь, ахәхәхәтцәа – Кәаста, апап, адикәан, амула. Арт зегы дара ртәала, аҫатә цстазаара иашьтоу ауаа ирҫагыланы цәгьа-мыцәгьарыла ажәйтә цстазаара реалархәны иркырц, идырхынхәырц ртахуп. Аха зегь реиха ишәартәу Сеидык иоуп. Иара дкулакуп, арахь ақытсоветгы далоуп. Иахьауа ацәгьара иршоит, иахьамауагы дхырбза-кәырбзоит.

Ашәкәффы аповест акомпозиция кәазарыла иеиҫикааит. Апхьаф ибоит ацсуа қытак аапынра аамтазы. Уаанза акәылак Сеидык ихәура итаз анхаф ғар Төмыр фныс қәәцәк изгылоуп, амтәышә асахьа атаны, «ашьахака аҫантцаны»...

Сеидык матцуфыс имаз ағар Төмыр акәатан Асовет мчра ианината, абас ихәоит: «Идыр, Сеидык, уаха ухәура сыштәмло сара!»

Аха Сеидыкгы иара ишьарала, дкәадазангы дыкам, иеилкааны идыруеит аамта ҫыц иара изы ишҫееим: «Ари уажәтәи Асовет мчра хара амал змоу ихаихабырам... Уақәйтнатәуам пыхьеипш шыоук рыла ахаазара... Аха...» Аха уеизгы имгәыккәа ицсхьада хәа агәыграгы кайжьуам.

Сеидыки иара идгылафцәеи ҫыртынчра картцом, атауад Казылбақь тәамфәхә кайтцом, игәаитарц итахым иаамта

нтакәкәа ишцаз. Апапгы идикәангы дааишьклахауа ддәықәуп, абольшевикцәа рцәымграла деитцапапа дтәуп, иажәақәа ашхам рылеитцоит: «Антихрист дааит, антихрист!.. Дарбан ба? Аөстаа! Агызмал! Абольшевик!.. Аха уи хазшаз дыццакзом, зны дцәыртып, аха ишца! Иахкызароуп хахынхаланы хжәытәра, хуахәама... Нас, Сеидык, ац-хыраара хәуеит егырт ахәынтқаррақәа рахьынтә, анцәа иахьынтәгы!..»

Анхацәа афәтә цстазаара аразкы рызбеит аизарафы. Афыц иазықәцоз амчра ргеит. Ақытафәтәи акоммунистцәа рус хшыфла анагзара ахьырдыруа иабзоураны аколнхара аиааира агоит. «Сеидыкраа, казылбақыраа, каимытханраа, сабакаираа атоурых рхыччеит, иакәынхәаны иканажыт.

Аповест «Сеидык» афы автор кәзарыла иааирцшит ажәлар ирылаены иказ атцас баацсқәа ацхастә ирнатоз, ифәпиеуеит аиныхра, ацсхәра.

Ишдыру еипш, С. Чанба ацсуа драматургия ашьаа икит. Ипрозатә ҫымтақәа реипш, идраматә рҕиамтақәагы тематикала ифуп: «Амхацыр», «Ацсны Ханым», «Ихафсхьоу амшқәа рахьтә акы», «Кьараз», абзазаратә темақәа ирызкуп акомедиақәа «Афы иашьыз ипсцәа итцәыуан», «Зкы акы ма-ана».

Арт арҕиамтақәа сахьаркыралагы цакылагы иаарылу-каартәы икоуп С. Чанба 1922 шықәсазы ифны иикьыпхьыз, цшь-қәгылараки хә-сахьаки змоу атоурыхтә драма «Амхацыр». Адрамафы ахтысқәа имфапысуа кәлеит Ацсны 1877-1878 шықәсқәа рзы. Аурыс царизми, атырқәа султани, атыцантәи тауади-аамстеи имфапыргоз аполитика иахкьаны ацсуа жәлар рыхәтәк рыцсадгьыл иахытны Тырқәтәылака рцара атәы зхәо ацхьазатәи сахьаркыратә ҫымтоуп. Адрама гха ссақәак амазаргы, ибзианы иаанарцшуеит амхацыьрра ажәлар зтанаргылаз агәакра.

Адрама иалоу ауаа ибзианы иаадырцшуеит ажәлар ргәалакара зеипшраз: « Иаадыруеит уахь Цьанат шыкам, аха иахтахха-иахтахымха хәцсадгьыл аамтәк кәлаанза халымтцыр псыхәа хамам», – ихәоит Рашьыт, Рашьыт ицхәыс Фатмагы дгәакзаны дыкоуп: «Ех, аллах ду! Изакә аамтоузеи иаабарц хәказ. Тырқәагы, урысгы азәгы дахтахымызт, цәгыра халамызт, избан хаимфьжәжәа хрыма издәықәу!»

Аңсуа мхаңыырцаа рразкыцәгъа иафамгылозангъы иҕамызт, имачмызт ахақәйтраз иқәцоз. Урт реицш иҕаз ауаа адрамаҕы иаарцшуп Батал ихаҕсахьала. Адрама «Амхаңыыр» асценна ианықәдыргыла ашытахь ажәлар рҕы ахьз бзиа амаһны, иргәапҳаны иҕалеит, иара аамтала ароль ду нанагзеит хажәлар ркультура аизҳараҕы.

Ақыртүа меншевикцәа Аңсны рымпытцахаланы ианрымаз имоапыргоз аполитика аарцшра иазкуп С. Чанба 1923 шықәсазы урыс бызшәала ииоһыз, насгъы ихата 1934 шықәсазы аңсшәахь иеитеигаз, цшш-қәгыларак змоу апиеса «Аңсны-Ханым». Апиесаҕы иаарцшуп Аңсынтәыла иасимволу атыцҳа ссир Аңсны-Ханым ақыртүа коммунист Қартвелишвили, аңсуа большевик – анхаҕы чкәын Астамыр, «ихыыцшым» ареспублика ахатарнак Меншеви́зе ухәа убас егыртгъы. Аңсһытәи аҕагылазаашьақәа ирықәыршәаны апиесаҕы ибзианы иаарцшуп абольшевикцәеи аменшевикцәеи реиҕагылара, урт рыбжьара иҕаз аконфликт.

Хара арака хыхь-хыхь акәзаргъы, хрыхцәажәеит С. Чанба ихадароу иоһымтақәак. Урт инеидкыланы хрыхәапшуазар, иахдырбоит автор ижәлар дыртцеи иашаны дшыҕаз, дара ринтересқәа шихьчоз, иҕазара шышәхьаз, акы иаламоашьо ишәкәофратә стиль шышьақәгылахьаз, ибаоҳатәра амөхак шытбааз.

1967 ш.

Самсон Чанба и публицистика

Ишдыру еипш, апсуа литература аклассик Самсон Иаков-ица Чанба дыдраматургын, дыпрозаикын, аус иуан апоэзия ажанр афгы. Асахьаркыратә рѣиара инапы ахьа-лакыз анафсгы дуаажәларратә усзуфын, Апсны Асовет мчра ашьақыргыларазы иқәпоз атѣицәа дыруазәкын. Убарт инарываргыланы имачымкәан алагала кәйтѣит публицистк иахасаб алагы. Аха, иахьа уажәраанза Самсон Чанба ипублицистикатә ҫымтақәа (хыпхьазара рацәала истатиақәа) инартбааны апхьафцәа цкьа ирыздырзом, ипсақьаны агаетқәа: «Закавказская речь», «Сухумские вести», «Сухумски листок», «Сухумски вестник», «Апсны», «Апсны кәпшъ», «Советская Абхазия» ухәа ирнын афажәтәи афажәижәбатәи ашықәсқәа рзы. Самсон Чанба ихатәы бызшәа апсшәа анафсгы ибзианы идыруан аурыс бызшәа. Ипублицистикатә статиақәагы арт аф-бызшәакгы рыла итѣттуан. Аурысшәала 1911–1916 шықәсқәа рзы ифны агаетқәа рѣы иикьыпхьыз истатиақәа ргырак еизганы, атқакы бзиа змоу апхьажәагы рытаны, хазы шәкәны, «Ах-дырра амфала» хәа, – зеипш хьзыс ирытаны итижыт апрофессор Гь. А. Зизариа 1982 шықәсазы.

Самсон Чанба иҫымтақәа реизга хартәааны атыжьра хықәкыс икәтцаны афилологиатә наукақәа рдоктор Хә. С. Бҕажәбеи сареи архивқәа рѣы акыр хәимдеит, иахды-хьашәоз акы нмыжкәа еизахҕеит. Хәарас иатахузеи, иахдыхьамшәазгы мацхарым, ари нахысгы ицшаалатәуп. Аха иахьазы ихамоугы иааидкыланы ирыпхьалакгы иархәо рацәоуп, хашәкәыффы ду ирѣиамфазы икәзшьарбагоуп, иара изкны уажәраанза ихамаз хдыррақәа акыр идыртбаауеит.

Зегь рацхьа ихәатәуп Самсон Чанба ипублицистикатә статиақәа ртематика шеиуеипшым, ртематикатә мехақы шытбаау, насгы иара ианифуаз аамтазы итцарны иқәгылаз атемақәа иахьырзикуаз.

Ацсны Асовет мчра шыақөғылаанзатәи апериод азы Самсон Чанба иикыпцхыыз истатиақәа рҕы еихаразак ихтакны дрылацәажәон ажәлар атцаралашарахь ркылгареи рынхаша айгътәреи ирыдхәалаз азтцарақәа. Икалам цары апсуа жәлар змыргьацоз аексплуататорцәа ирҕаиргылон. Иара ипублицистикаҕы икоуп Октиабртәи Асоциалисттә Революциеи Асовет мчреи ридеиақәа ажәлар рылартцәара иазку, Ацсны аменшевикцәа ирымпыгтцахаланы ианыказтәи ашықәсқәа аазырпшуа, акомҕареидгылаа ирызку, ажәларқәа риашьареи, апцхәыс аемансипация лзуреи, ажәйтә цасқәа рҕагылареи, ажәлар атцарадырра рылартцәареи, Ацсны атоурых ажәйтәи аҕатәи ухәа атемақәа ирызку астатиақәа. Неифымсрада Самсон Чанба ипублицистикатә статиақәа зегы ҕуп илахҕыхны, апцхәаҕцәа имарианы игәныркылартә икоу апсуа бызшәала, иласу, згәынкылара мариоу стильла. Иҕашьазом урт равтор хәынтқарратә масштабла акыр инартбааны, насгы акыр хара ихәцуаз азәы шиакуз.

Исахьаркыратә рҕеиамтақәа ркнеипш, ипублицистикатә статиақәа рҕгы Самсон Чанба хара даабоит амцабз иаҕызоу патриотны. Иара ижәлар гәакыа апсуаа ирыгуирыбзоу, рыбзазара, ркультура ухәа атцеи иаша ишиқәнагоу еипш дрыхызааны, игәцаракны, ихы игәаҕы инаганы дрыхцәажәон. Ижәлар цхьака изгаша, изыргьацаша дашьтан, дазықәцон, уи апропаганда азиуан, апстазара иалаиртцәон; ижәлар ирпырхагаз апстазааратә цәыртцрақәа публицистикатә ажәа цьбарала дрыкыызбон.

Убартқәа инарываргыланы Самсон Чанба ипублицистикатә статиақәа даҕа зныкгы агәра хдыргоит иара хьахәацәхәа змамыз акоммунист, аинтернационалист иашатқәкыа ззырхәо иакәны дшыказ. Хара хадырраҕы иара ихаҕсахьа лаша хадыртәауеит истатиақәа, ибзианы ирыпцшуеит ицстазааратә позиция зеипшраз, илапцхәаа атбаара, иаамтазтәи адунеижәларбжьаратәи тагылазаашьа бзианы ишидыруз, аполитикатә хырхарта иаша шимаз. Исахьаркыратә рҕеиамтақәа ркнеипш, истатиақәа рҕгы ашәа азихәон аешьаратә жәларқәа реидгылара, изакәзаалак цьара акала милат еилыхра иманы хәа дыкамызт.

Ишысхәахьоу еипш, урт астатиақәа зегы апериодикатә кыпцхь азыхәан акәын изиҕуаз. Убри акнытә дара ҕыгхарала икыаҕқәоуп.

Самсон Чанба ипублицистикатэ статиакэа ирызкны абра хыхь икастдаз азеипш згэатакэак зыртцабыргуа аконкреттэ факткэа аазгар стахуп.

Самсон Чанба ипублицистикатэ статиакэа иргэылганы игоу аидеиа хадакэа ируакуп ажэлар реидгыларазы, рхэатэиқэшэаразы, реилибакааразы ақэпара аидеиа.

Иара ииашаны дызлахэапшуаз ала, ажэлар реидгылароуп еиқэрхагас икоу, атоурых аёы мчы хаданы икоу. Ажэлар реидымгылара, рхэатэиқэымшэара, реилибамкаара роуп еихаразак дара ррыцхаракэа, ргэақрақэа, ихада роу рсоциалтэ залымдарақэа зыхкёо, итказырбго, шытахкка изго. Абри аганахыала иказшыарбагоуп «Хгазет «Апсны» хэа хызыс измоу иара истатиа. Уи кыпцхын апсуа демократтэ газет «Апсны» актэи аномер адакыакэа рёы февраль 27, 1919 шықэсазы. Ари астатиа кыаё ала иаразнак уаёы ибартэ икоуп Самсон Чанба ипублицистикатэ стиль ихадароу аказшыа акрызтцазкуа ауаажэларратэ позицияла ахцэажэара. Арака автор инткааны азбахэ ихэазом, аха аконтекст зеипшроу ала ифашызом Урыстёылан аиааира згаз Октиабртэи асоциалисттэ революция Дузза агёышытыхра гэгэа инатаны дшыказ, ажэлар ртоурыхтэ перспектива акыр иеилырганы ишибоз. Ажэлар ирхыргахыоу агэақрақэа рызбахэ ихёеит, аттарбел еипш ршыа рылзыцэцэоз амучацэа дрықэзбеит. Нас хаз чыдала иазгёеитеит ажэлар рыхшыо аидкылараёы, реигёныофраёы, реилибакаараёы агазет ароль ду нанагзарц шалшоз. Уи азтцаара далацэажэауа иара иёуан:

«Убас, жэлари рыхшыо неидкыланы, шытрак иқэзтцаша агазет ауп.

Агазет аёы ажэлар ирыгу-ирыбзоу зегы анылоит, асаркыа акны еипш жэлари реанырбаалауа икалоит. Уи анаофсгы жэлар цхыагылас ирымоуп, рацхыака изыкёныкёашыа амёа иаша алхны иднарбап.

Газетда, атцабырг ххэап, алашыцара итцахаз иеипш, ханкыдхало-аакыдхало акёымзар, акы ииашаны хзакылшам. Уажёоуп еихагы агазет анахтаху».

Анаофска автор иркыаёны, иеилыхха ихёеит агазет, ажэлар ирыгу-ирыбзоу аныларц, ацэгъеи абзиеи, ихэартоуи ихэартами еилырганы, иеилыцшааны иднарбарц, ажэлар реигёныофра, реилибакаара аус аёы ароль ду нанагзарц шал-

шо. Астатиа хыркәшоуп иказшьарбагоу, аапхара форма змоу абарт ажәакәа рыла: «Апсуаа тара зманы, фара здыру-аны икоу шәахь схы рханы ишәасхәоит: шәуаажәлар хәычы рзы згәы былуа, гәыблыртас измоу Апсны азәыр шәыказар, жәлары ирыгыу-ирыбзоу, ирзеигъхап хәа шәгәы ианагауа, шәхы итышәхәауа хгазет «Апсны» азы аҭаашәырхарцы».

Ара зызбахә схәаз анафсгы Самсон Чанба агазет «Апсны» адакьакәа рҭы исахьаркыратә ҫымтакәа икьыпхуан. Ишдыру еипш, уакоуп апхьаза иара идрама «Амхацьыр» акьыпхь ахьабаз. Ипублицистикатә статиакәа рыла акырынтә дыкәгылахьан. Аҭышья формалагы, икәнаргыло апроблема актуалра аганахьалагы урт астатиакәа уаҭы иаарыликаартә икоуп «Аидгылара» хәа хыс измоу. Арака автор иааркьаҭы аидгылара мчыс ишхамоу, уи ада ажәлар цыхәа шрымам ихәеит. «Уажәтәи аамтазы амилацкәа рҭеидкылара иаҭуп, хара апсуаагы хеикәырхагас ихамоу аҭеидкылароуп, зҭеидзымкылаз зроуп ирҭеипшу» хәа, – иҭуан. Апхьаҭцәа иргәалаиршәеит, амхацьырма зыхкьаз амзыз хадакәа ахәатәеикәымшәара шакәыз.

Самсон Чанба идыруан, апсуа жәлар хыцхьазарала ишмачу, еиуеипшым атоурыхтә хтысқәа ирыхкьаны ишеикәшахаз. Аха ажәлар рхыцхьазара амачра игәы канажьуамызт, рымч еидыртар, рхәатәы еикәдыршәар, ртоурыхтә перспектива шмачымхоз еиликаауан. Убри акнытә зыпсадгьыл иазынханы икоу дрыпхьауа, зызбахә хамоу истатиа «Аидгылара» абас ихиркәшеит: «...Хара апсуаа амач икоугы иаххәауа, иаауа еикәшәо халагар, хусқәа ееихоит.

Ижәдырааит, жәлары, еидгылароуп мчыс икоу».

Апсуа жәлар рмилацтә зтааракәа рылацәажәара цакыс измоу инарываргыланы Самсон Чанба иҭны икьыпхуан адунеижәларбжьаратәи атагылазаашьей аполитикатәи цакы змам астатиакәагы. Урт агәра хдыргоит иара ае-рудиция тбаа змаз азәы шиакәыз. Настгы, ихадароу, иахдырбоит Апсны Асовет мчра анышьякәгыла ашьтахь акәым, уанзагы иара хьахәа-цахәада абольшевиктә ориентация шимаз. Ашәкәыҭы арт истатиакәа рҭы ажәлар идеилиркаауан Апсни апсуа жәлари рлахьынтца адунеитә

хтысқәа ирҕәйтҕаны ишыҕамыз, лымкаалагы Урыстәыла ишадхәалаз. Хазы далацәажәон абольшевикцәа рполитика ацбәжәлар рзы иштцоураз, иҕациххаауан аменшевикцәа Ацсны имҕацыргоз ареакциатә политика. Самсон Чанба арт истатиақәа рҕы дрықәызбон аибашьрақәа, ажәларқәа еиҕазыжбуаз, иҕыҕибаго иҕазтцоз. Уи иҕуан:

«Абри аибашьра ду (1914 шықәсәзтәи аимпериалисттә еибашьра – С.З.) иҕаз аарлақәа атцыхәтәаны иеиқәтәеит. Жәлары иахьақәызаалак иалазит, рынхара-рынтдыра қахәит, бзиарак рзальмхит.

Аибашьра макъана еиқәтәомызт, аха жәлары атцыхәтәан еилдыргеит, рыхшыҕ азцеит, ишжбаз, абри аҕара жәлары еиҕажьны, жәлары ықәзхыз, иҕазырхаз ахәынтқарцәеи акрызкызи (абуржуазиа) дарей рыцсыцәҕара шакәыз».

Урт ашықәсқәа рзы Ацсны тагылазаашьас иамаз далацәажәауа, иара уи астатиаҕы автор иҕуан: «Ацсынҕы тынчра уи атцыхәала иамамызт, иахьа уажәраанзагы ус ҕынтрала иааит, аха уажәшьта, издыруада, шыақәгыларак аиур ҕалап».

«Аҕәа, маи 1» (агазет «Ацсны», №1, маи 1, 1920 ш.) хәа хыс измоу Самсон Чанба истатиаҕы, иааркьаҕы акәзарҕы, дрылацәажәеит 1914 шықәсәзтәи аимпериалисттә еибашьра зыхьаз амзыз хадақәа акык-ҕбак, иазгәеитеит, уи аибашьра ажәларқәа заҕа арыцхара рзнанагоз, аҕәаҕра дукәа иштанаргылаз. Ари аибашьра ду еихаразак зымшала иҕалаз, ажәларқәа еиҕазыжьыз, еиҕацәас иҕазтцаз амалуаа роуп хәа ипхьазон. Иара Самсон Чанба иажәақәа рыла иаххәозар, аибашьра «ажәлар, ахархь рақәын иалазуаз, дара (амал-уаа – С. З.) рцатца иалаччауа иахьтәаз рмазара еиздырхауан. Аибашьра цәҕьарас иалаз ахархь ирзынхауан, бзиарас иалаз дара (амалуаа – С. Ч.) арчахуа иҕан».

Абольшевикцәа ридеиақәа ажәлар рылартцәара иазкын агазет «Ацсны» аномерқәа ҕба (№26, сентиабр 19, 1919 ш., №27, октиабр 1, 1919ш.) рҕы икыпцхьыз Самсон Чанба истатиа ахыцқәа иртакны «Иҕамлааит абольшевикцәа!» хәа хыс измаз. Араҕа автор публицистикатә жәа цьбарала дрықәзбеит «Иҕамбааит абольшевикцәа!» хәа, – ахәхәара, аҕаара иаҕыз абуржуазиагә газетқәа, ацәажәацәа, абадақьасыҕцәа

аџаџелар рексплуататорцџа рхатарнакцџа. Автор аџаџелар идеилиркаауан «Иџамбааит абольшевикцџа!» – зџџоз ауаа зустцџаз, ус зырџџоз, ирџахыз. Урт апоменьчикцџа, афабрикантцџа, азауадкџа зтџу, аџуџьарцџа, аџаџелар рыџџза-шала ахатџ мал рџацџа, ауаџџама аматџзуџцџа (апапцџа), аџџынџқар иаинралцџа роуп.

Астатиа автор иџџиргылеит азџаара: «Избан, урт абольшевикцџа зырџџымгџу?» Аџакгџы абас иџаитџеит: «Ауа-сеи абгеи шеидумыртџалара еипш, урт узеидыртџалауам, избан акџзар, иахџугалакгџы ирџџауа еиџџешџашам. «Абга азџара аџоутџаргџы, абнахџ иџшуеит» рџџоит еипш, аменшевикцџа, акапиталистцџа, афабрикантцџа уџџа, дара рџы иашьџталашт акџымзар, ахарџ рџы џеик рџџашам, бџиак иашьџталашам. Уи рџоит абольшевикцџа. Уи азоуп уџы уара уџала узамџхџар, урт акрџы зкџу урыџџымгџџыгџн, ирџџџџы жџаџоуп зырџџџ. Абольшевикцџа ахарџ рџы абџиара иахџашьџџоу азоуп ахарџ зџџџымгџу изырџџџ: «Иџамбааит абольшевикцџа!» џџа.

Самсон џанба егџырт акыр истатиаџџа рџџџы иааирџшуеит абольшевикцџџи аменшевикцџџи ааибџшьџа, еинџшьџашьџа змамыз шраџџыз. Аменшевикцџа Адџсны имџаџыргоз рџхџымгарџџ усџџа дрылаџџџџџџауа, абас иџуан: «Аменшевикцџа рыџџаџара» (агазџџ «Адџсны џаџшь», ииуль 10, 1923 ш. №3) џџа хџс измаз истатиаџџы: «урџ (аменшевикцџа – С. 3.) ирџџџауа уарбанзаалак азџы иџаумџан, иџаутџар уџы уџџоит идџырнџ уџџазааит!».

Адџсны Аџовет мџра анышьџаџџыла ашьџахџџџи ашыџџџџџа рџы Самсон џанба акыр ауааџџеларратџ ус хџџџџа инапы шрылаџызгџы, лассы-лассы аџериодикаџџы иџџыџџуан ипублицистикатџ статиаџџа. Урт истатиаџџа зџџџы оптимизмла иџџџу, џџџылаџџы шыџџанџыла еиџџакџаз аџоџиал-џџномикатџ еизџџџазаашџџа џыџџџа дреигџыргџџн. џџырџштџџыс иааџозар, уаџы иџџџеишьџартџ еилаџаланы ахшыџџџџџ дџџџа аманы иџџоуп «Зџџџа-зуџ нагџзоу» џџа хџс изманы агазџџ «Адџсны џаџшь» актџи аномџр аџы ииџџыџџыџыз астатиа. џџџылаџџы Аџовет мџра аиааира ахџагаз иабзоуранџ аиџџџџа дџџџа шыџџаџысуаз дрылаџџџџџџауа, араџа автор атџара ус дазаатгџылеит. Иџџџџ абольшевикцџџа напы

зларкуа аус абжара ишнырмыжьюа, атцара акэзар, урт «усс ирымоу зегь рацхъа иргыланы ирымоуп» хэа дахцэажэеит. Абольшевикцэеи аменшевикцэеи еиёырцшны астатиафы иара иёуан:

«Атцара лашароуп, атцарадара лашьцароуп», хэа ирхэауа абольшевикцэа реипш азэы иеилимкааит. Аменшевикцэа ухэар, урт ражэа иарбанзаалак азгы икэазын, арахь катца рымазамызт. Ус акэын урт еснагь иркэзшьаз.

Анафстэи ашықэсқэа рзы ашэкэффы иикьыпхьыз истатиақэа рығгы акырцъара атцара ус аитцыхра далацэажэеит, игэцареикуан лымкаала афар, урт гэгьрта дус икатцаны ишимаз ифымтақэа еилыхха ирныцшуеит.

Асовет аамтазы Самсон Чанба апериодикафы иикьыпхьыз апублицистикатэ статиақэа ртематикатэ еилазаашьеи рымехаки акыр итбаахеит, урт рказшьа хадақэа уафы иеиликаартэ икоуп хыс ирымақэоу рыла мацарагы. Иаахгап урт рахьтэ еиха иказшьарбагақэоу: «Ацсны ахақэитра», «Ацсны ахақэитра ахышықэса», «Афар, ишэхьча, ишэааза абнақэа, идырны ишэымазааит абна аазафьс, фьзас иа-моу афар шшэакэу!», «Ихаргэгэап хэешьара», «Ахэса, шэара ишэымоуп абжъа!», «Атцара ус акны анагза дукэа», «Самырзаканаа реизара», «Анхаф гар! Усоветқэа русуракны авбақэа уцхамшьакэа иааурцшлароуп!» ухэа убас итцегы.

Самсон Чанба ипублицистикатэ статиақэа рёыиқэиргылоз азтцарақэа рахьтэ актуалра иахьагы изцэымзқэац мачзам. Иааидкыланы дара агэра хдыргоит равтор апсуа публицистикатэ шэкэыффа аиреи ашьақэыргылареи рзы алагала каимат шыкаитцаз.

Агазет «Аңсны қаңшы», 1986 ш., октиабр 3, № 191

Дуағызарц ауағы

Ауаа бзиақәа зегъы зышәкәыџоцәахом, аха ашәкәыџоцәа зегъы уаа бзиақәазароуп. Сара исызхатдом хәтала иееим ауаџра згыгу, згәы хәацсоу ауаџы агуманизмра зтоу арҕеиамта, асахьаркыратә рҕеиамта ду аптцара илшоит хәа азәы исеихдар. Абри ахшыџтак аксиомак исзеипшуп асахьаркыратә лите-
ратуреи иара апызтцо ауааи санрызхәыщуа. Абри ахшыџтак
спырцуам сара еицырдыруа апсуа шәкәыџы Заз Дарсалиа
иџымтақәа санрыпхьо, иара иптстазарей ирҕеиратә мөей
санрызхәыщуа.

Заз Дарсалиа аус ицзухъоу, изааигѣаны дыздыруа, иѣцѣа-
жѣахъоу зегъы еицѣакны ирхѣоит хатала иара тыхѣацтѣара
змам ауаѣреи, ацкъареи, аламыси, агуманизмреи шилоу.
Иѣымтаѣагъы иара убастѣкъа ауаѣы илараазоит иреигъу
аѣазшьаѣѣа, издыртцысуеит иреигъу аѣѣанырраѣѣа.

Абар уажэшты ынфажей жәохә шықәса инареиханы итүеит Заз Дарсалиа ижәлар гәакьа ркультура аматц ази-уеижътеи. Афажәатәи ашықәскәа инадыркны уи дыргажә-фаны даатцагылеит ашықәгылара иафыз адсуа литература. Иара алитературафәи апхьазатәи ишыафәкәа анеихигоз инаркны ихатәи бжьы иманы днарывагылт Дырмит Гәлиеи Самсон Чанбеи.

Апсуа пхъафцѣа ибзианы ирдыруеит Заз Дарсалиа ари аамтала ашѣкѣыѣрада уаха ус имамкѣа дшыѣкамыз. Апсуа милаттѣ кадрѣа мачзаны ианыѣказ аамтѣкѣа рзы ихы дамеичахакѣаѣажѣижѣабашыѣкѣаинареиханыагазет«Апсны Капшь» аматц азиуан. Апхъафцѣа азѣырѣы ирхѣо исахахѣеит «Заз Дарсалиа ибаѣхатѣра даѣазѣы ибаѣхатѣра иеипцшым, агазет аѣы аусура аамтѣ рацѣаны ицѣаѣкѣымзытгѣы, уи ауаѣ иѣаитѣашаз рацѣазан шѣкѣыѣѣык иахасаб ала» хѣа. Абас зхѣо злаиашаѣѣоу рацѣоуп.

Убас шакәугы, Заз Дарсалиа ирҗиамтақәа хыңхьазарала
ирацәамзаргы, урт рахьтә акыр ианакәызаалакгы цсра

рықәымкәа ацсуа литература ахътәы фонд иаланагалт. Агәра ганы сыкоуп: иахьа дыкам ацсуа цхьафык уи ирфеиамтәкәа, ажәабжьқәеи адрамақәеи ззымдыруа. Мизани Гәацьеи, Зосҳани реипш икоу ашәкәыффы иациттаз алитературатә хаҟсахьа ссирқәа ацсуа жәлар зегьы еицырдыруа ирылатцәаны икоуп.

Заз Дарсалиа уаанзатәи ирфеиамтәкәа ахәшьара бзиа роухьеит ацсуа литературатә критикаҟы. Ифымтәкәа рахьтә имачзам ихрестоматиатәны икоу, ацсуа хәыцқәа апхьоит бзиабарала, иртцоит ашколқәа рҟы. Сышьтрақәланы урт арака срыхцәажәоит хәа салагом.

Ашәкәыффы акыр иқәрахь дышнеихьоугьы, атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы ачымазарақәа дыхтакны дышроумоугьы, гәкажьра камтәкәа, илтцшәақәа цьоушьаратәы иахьагьы аусура даҟуп. Атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы уи иацитцеит кәзара дула ифу акымкәа-фбамкәа апрозатә рфеиамтәкәа. Убарт арфеиамтәкәа иаарылукаартә икоуп 1973 шықәсазы хазы шәкәны итытцыз аповест «Азыблара».

Аповест «Азыблара» тоурыхтә темала ифу рфеиамтоуп. Иара иатцанакуеит Ацсны ахратәра ақәгара аламталазтәи апериод. Ашәкәыффы иааирцшуа аамта зеипцшраз атәы еилыкка ихәоит: «Ахра-тәра рыхәцәа тцкааны иаман ауаа! Рыпсы алеифеира иацәшәон! Ахра змаз ауаа қыаф руан, егырт цакын!»

Абра иазгәастар стахьуп абри аамта иазкны атцарауаа (атоурыхеилкаафцәа) имачымкәа атцарақәа шыкартцахьоу, аха асахьаркыратә литератураҟы Заз Дарсалиа иповест «Азыблара» аҟны еипш инартбааны иаазырцшышаз арфеиамта иахьа уажәраанза ишҳамамыз. Аповест аҟы ишьтыхьу атема аарцшра, атоурыхтә рфеиамта апцара ауадафра шалаз атәы еилкаауп, халацәажәарым. Убас шакәугьы, заанатц иаххәар халшоит – аповест «Азыблара» Заз Дарсалиа иреигьу исахьаркыратә рфеиамтәкәа рахь ипхьазатәуп хәа.

Аповест антцәамтаҟы иара аперсонажцәа Гәдисеи, Назимеи, Арихани Кәыдры азиас хьтцны азыблара иахьалахаз азы мацара (Арихан дахәеит, егырт цәгьала рыпсы алыргейт) ауакәхьу аповест «Азыблара» захьзу. Ажәлар зегьы рзы изыбларан ускәнтәи аамта еиқәатцәа. Афымтаҟы атоурыхтә хтысқәа аушәақә иаарцшым. Аки, аки еихдоуп, еидхәалоуп.

Аповест афы позиция иашала еилыхха иаарцшуп азеижэтэи ашэышыкэса азыбжазы (амхацъырра аламталазтэи аамта) апсуа нхафыжэлэр зтагылаз апстазаара: Апсны Урыстэыла иадлахьеит, аха апсуа нхацэа макъана зегьытцэкъа еилкааны ирымам Урыстэылахь аорентация иаанаго. Арахь хазы ирыцрыхоит атыркэ султан иполитика ныкэгафцэа. Апсуа тауади-аамстеи ракэзар, уртгыы рьешара иафуп: цьоукы аурыскэа рахь рхы хоуп, даеа цьоукых – атыркэцэа рахь; цьоукы уаапсырала ихэхэхэтует, атэцэа Тыркэтэылака иганы иртиует, рыхэ ытдырхует, даеа цьоукых рыхдырра акыр иазхэхьеит, рыцсадгьыл акажърагы ртахым, анхафыжэлэр рееидкыланы ақэпара иашьтоугыы рацэафуп.

Аповест афы абас еипш икоу атоурыхтэ хтыскэа акыр аамта иухамыштыртэ иаарцшуп, иахьатэи апхьаф ддырхэыцыртэ икатоуп еиуеипшым асоциалтэ цэырттракэа реифагыларакэа. Абарт атоурыхтэ цэырттракэа исахьаркны раарцшраан ашэкэффы ианагь дыкэныкэоит класлатэи аилкаара, рызнеира априципкэа. Аповест афы ииашаны излаарцшу ала, шыала иеизааигэоу, еитынхацэоу ауаагы еикэнашо акынза иназахьеит рыкласстэ хдырра.

Аповест афы иаарцшуп имачымкэа ахафсахьакэа. Ара икоуп: атэцэа, анхацэа, тауади-аамстеи, атыркэ туцъарцэа, Апсны ах Ахмутбеи... Урт социалтэ тагылазаашъалеи, дунеихэапшышъалеи, мычлеи еикарам. Урт зегы рхыфсахьакэа раарцшрафы ашэкэффы ианагь инирцшуеит апсуаа рпсихология, рцэажэашъа, рхымфадгашъа бзиазаны ишидыруа. Афымтафы иаарцшу аамтазы анхацэа ракэым, акыр хара ихэцуаз дара тауади-аамстеигыы цытфок анхацэа ирыдгыло, рыцсадгьыл ахьчара иазхэыцуа иалагахьан. Убас икоу азэ иоуп шытрала итауаду Накар. Аповест апхьатэи адакьакэа рфы Накар атауадцэа дырфагыланы «атэыла ирбго, абга иртысуа», анхацэа рзы ишъа каитэо дыкам, аха аповест хапхьо хнаскъа-цыцхьаза иаабоит егырт атауадцэеи иареи рыбжьара еиха-еиха аконфликт шыгэгэахо. Иара еиха-еиха анхацэа рганахь диасует, урт ринтерескэа ихьчарц дыкэпоит. Накар зегь реиха дызныммаало дреиуоуп атауад Хабыгэ. Арт афыцъагы шыала еизааигэоуп, афыцъагы «тауад шьоуп» ирылоу, афеишыцэа ирыхшаз роуп. Хабыгэ иеипшыз атауадцэа иргэапхомызт Накар анхацэа

еыхышыртас иахымаз, анхацәа гәаҕрак иақәшәаргы илшоз ала дахьрыцхраауаз. Хабыгә хатцарас ицхьазоит ақәылареи, архәреи, ауаа рытиреи. Арахь хазы Накар дихыччоит «ижәла ада акагы илам, атәырқьхәа иеауа тауадк цъара дубарым абри иакөымзар» хәа изихәоит.

Аповестаҕы апхьаоагәра игартә казарала иаарцшупегьырт атауадцәа (Хабыгә апхьа днаргыланы) Накар ишилцуа, иаргыы акашәа имбакәа урт уаанза дызларыдхәалаз арахәыцқәа шцитцәтцәо. Аха анхацәеи иареи рнапы еикәдыршеит, урт ринтересқәа, рыцстазаара иахьчоит, дара анхацәагы Накар игәра ргоит. Аповест акомпозиция злеиҕкаау ала, анхацәа Хабыгә иахь ирымоу ацөымгра зака иазхауа акара, иара убри акара иазхауеит Накар иахь ирымоу абзиабаarei агәрагареи. Ишнеи-шнеиуаз акөымкәа Накар ихалалразы, иуафразы анхацәа рыцсы дырзалымхуа бзиа дырбеит.

Иара убас акыр ихартәааны икатцоуп атауад Қәыцъмахан-ица Хабыгә ихаҕсахьагы.

Дызустада, дзеипшроузеи Хабыгә?

Хабыгә ихатә қыаф азы акы дацәшәо, акы дацәыцхашьо дыкам. Дгәымбылцьбароуп. Анхацәа ршьа ижәуеит. Ақәыларакәа, ауаа заны рытира, ауаа рыла ахәаахәтроуп еихаразак занаатс имоу. Адәахьтәи иҕныцшыларагы цәгьоуп, «илакта тышәшәараза, итахәлакны икан», анхацәа ао итцеицалон.

Ашәкәыофы Хабыгә даацәыригацыцхьаза, уи игыгшәыгратә казшьақәа акакала еиццо иааирцшуеит. Хабыгә иматцуцәа ионы инаргоит арахә гычны. Арахә реипш игычны еидәахәаланы инаргоит ауаагы. Трабзонынтәи, Батымынтәи уа инеиуаз атуцъарцәа хә-мариала инаритон. Иара ицсадгьыл, иуаажәлар дрызхәыцуа хәа дыкам. «Атырқәцәа рылоуп сара сыцсы златоу» хәоуп иара дышхәыцуаз. «Ирзууазеи, асахәтырцәа, урт рахәтцас иаахәала, итила, убри ала қыафура угыумыжылан» - абас рзихәоит анхацәа. Анхацәа камчыла рыпкара ашәит ахиртцуам.

Аповест аҕы ибзианы иаарцшуп атоурыхтә зыблара иала-нагалаз ацсуа нхацәа рхырҕсахьақәа: Гәдиса, Назима, Арихан, нхытдынтәи иткәаны иааргаз ашәуа Алдамыр ухәа убас егыртгы ирацәаоны. Накар ибзоураны анхацәа еилырка-аит еидгылар акыр шрылшоз. Атауад Хабыгә хынәажәаоык инарейханы атәцәа иманы Ацсны дыкәтцны, Тырқәтәылака

ацара анизба, иабраа «Иашакәа» налатцаны җажәи жәаффык роуп аҗба интеигалаз. Егьырт уаанза Хабыгә дыфназдахьаз зегь уахь, Тьрқәтәылака ацара мап ацәыркит, мчыла ркацара изымгәаҗит.

Анхацәа Хабыгә Тьрқәтәылака иахьыцымцаз Нака инап-ггарала еиҗкааз протест гәгәан аҗаажәлар рганахьала.

Цьоукы-цьоукы хара ахәыцра зылшоз тауади-аамстеи игәартә иалагахьан анхацәа рымч еибыртар, дара рықәзаара шыкалоз. Убри азоуп тәитәхәа анхацәа дыршәарц азы аҗауадцәа неиза, зегьы ишрахауаз Хабыгә иахәшьаца Мсауст абас зихәоз: «Убырт анхацәа, атәцәа хәа шәара шәызҗу, мышкы зны хара ххы ахьхоу хшьапкәа дмырхозар, сара исхәо зегьы мцуп». Иара убрака аҗауадцәа реизараҗы анхаф тыпцх пхәысс дааугеит хәа иаеҗнырхәарц изыпхьаны инаргаз Нака дрықәызбеит, изҗкәаз атдмыхәхәарақәа рыла иҗеихәеит. Урт хәаас ирымоу акәзам иара дзыргәамтцуа, Нака дзыргәамтцуа аурысцәеи атырқәцәеи еидыслар, еибашьыр, иара ижәлари ипсадгьыли ахәахәдеипш илыбжьахәаша ицар хәоуп. «Хара хәфны хтәоуп, шьоукы хәимакны еибашьырц ргәы иҗоуп. Дарбану хара хзыдгылар, аурыс иакәу, атырқәа иакәу? Дарбан хара иахзеиҗу?» – абас ихәоит Накар. Ари азҗаара – зҗаара дуун ускантәи аамтазы. Уи атак акатцара апсуа жәлар рынасып, рразкы азбаракәын иаанагоз. Апсуаа адилема апхьа игылан: ма аурысқәа ирыдгылар акәын, ма атырқәцәа рахь рхы дырхар акәын.

Аурысқәа ирыдгылар еиха ишеиҗыиз еилызкааз егьырт анхацәеи аҗауадцәеи кәлеит. «Хара-хара хнибартцәоит, арахь шьоукы хәимтцәара иаеуп. Иумбо, Хабыгә атырқә туҗьарцәа дрыцрымзааит» – ихәоит тауадк. «Сара сгәы излааного ала, убарт аурысцәа хәаарыдахкылар, хәикәдырхагәышон. Атырқәцәа хара излахахәартәу хәа акаҗы ыкам», – ихәоит даеазәы. Аҗауадцәа реипш, анхацәа зегьытәкьа цқьатәкьа еилкааны ирымамызт еиха ирзеиҗыиз, атагылазаашьа зеипшраз ала, аилкаараҗы ус имариамызт. Аха иага ус акәзарҗы, анхацәа ркынтәиҗы имачзамызт аурысцәа ирыдгылар шырзеиҗыиз здыруаз. Аҗауад Хабыгә иуаа иманы Тьрқәтәылака дцарц ианақәик, «Иабыкәу хара рыцхәкәа Апсны ааныжьны хәхьц?» – ихәоит иара иабраа иреиуаз аҗахмада Пехә. «Убарт аурысқәа ауаа раахәареи рыҗиреи

азэгы дакэитыртэуам хэа сахыхан», – ихэоит анханы Чбыр-ипа Кэана. – Сара истыху, сарамкэа хара иахтау ханы хакзарц акэгышыоуп, икалозар» – хэагы нацитцеит. «Ханы хакзарц ауп иахтау» – агуу аилдыргеит егырт анхэагы.

Заз Дарсалиа хзыхцэажэо иповест афы атоурыхтэ цэбырг дацэхамтыкэа иааирцшуеит апсуа тауадцэеи Апсны ахи айкэшахатра рыманы, рхэоу еикэшэо ишыкамыз; атауадцэагы рхатэи интерескэа рыхчон, ахгы ажэлэр рзы ихы ацыка ыкэихып хэа дашытамызт. Атауадцэа реиныршэаракэеи ацэгьюуракэеи рапыхра Апсны ах рацэак гыргэас имамызт.

Ашэкэфы ииашаны излазгэеитэ ала, Апсны афныткэтэи аускэа ртыц икэстэп хэа сзалагарызеи, аурысцэа рыр кэакы-цыпхэаза иандыртэалакы, урт иааныркылап ацэгьюуцэа хэа акэын ах дшазхэыцуаз.

Аповест «Азыблара» афы ииашаны иаарцшуп уи аамтазы атыркэагы рэи рнапи еикэтэны иштэамыз. Урт еиуеипшымыз аформахэа рхы иархэаны апсуаа рфы агитация картон аурысцэа шэеимыртэоит, урт шэрыдгылар шэдин, шэыпсылманра ишцапсыхэоу хэа. Апсуаа дара-дара чан-чаны реибафара, рхэатэи еикэымшэара атыркэцэеи аурыс царизм аполитика амцапгацэеи рзы игыргсахаган. Уи ус шакэу конкретла аповест иахнарбоит атыркэ туцэарцэа ианрыцэажэо.

Аповест афы апсуа нхэаа асоциалтэи атэымтэылатэи рагацэа ирфагыланы ахакэитразы рыкэцэарафы инагзаны аиааира рго иаабом. Избан акэзар, ускантэи аамта инаркны аиааира нагза акынза акыр бжэан. Афымта кэзарыла иаанарцшуеит ахакэитраз апсуа жэлэр рыкэцэара аетапкэа руак. Аха иара абратэкэа ихэатэуп ашэкэыфы уи атоурыхтэ хтыскэа раарцшэазы мацэа ишапимтэа. Егырт ифымтэахэа рфеипш, аповест «Азыбларагы» иахэтэи апхыаф илааназоит ауафы дуафызтэуа акэзшыа бзиахэа: аиаша азыкэцэара, апатриотизмра, акэыгара, ачхара, агэымшэара, ацкэара.

Миха Лакрба ицстазаарей ирѣиаратѣ мѣей

Миха Ахмат (Александр)-ица Лакрба (аурыс форма – Лакербай) ицстазаара акыр икыднакыз, ацѣгъей абзиеи акыр инаргѣйлацшны избаз, изхызгаз ацсуа шѣкыѣѣуп. Диит иара Акѣа араион Мархѣаул акытан, 1921 шықѣса ианвар 19 аены. Миха иабацѣа аамстѣан. Иангъы Мархѣаултѣын, Мина лыхъзын, Белал Ешба ицѣа лакѣын. Ахматѣ Минеи фѣык ахшара рыман – хѣык ацѣацѣей хѣык ацѣацѣей.

Миха Лакрба еицырдыруа шѣкѣыѣѣны дшѣакѣгылартѣ, ашѣкѣѣыра амѣа дыкѣлартѣ дѣазтѣаз, ицстазаара убри ахырхартѣ аиуртѣ иѣѣаакѣызтѣаз аѣагылазаашѣакѣа иоуит данхѣычыз инаркны. Зегъ реиѣа иара цѣабарала илаз ибаѣхатѣра арѣыѣара иацхрааит дахъыз аѣнатаѣы иоуз аазара зѣыда. Цѣбыргуп, дахъыз, дахъаазаз аѣацѣараѣы атѣара ду змаз хѣа азѣгъы дыѣамызт, аѣа иаби иани атѣара зыпсаз еилыркаауан. Аѣнатаѣы ацсуа традициатѣ цѣасѣѣа ахѣра руан. Анеи-ааи дрыгмызт, ласы-лассы асасѣѣа дахъѣѣа рѣауан. Ахѣыцѣѣа акыр рѣы тыганы ираазон.

Миха иаб Ахмат иѣнатаѣы Ацсны еицырдыруа иѣаз ажѣабжѣѣацѣа азѣырѣы неирѣа-ааирѣас ирыман, ара еиѣѣшѣалон. Уртѣ ианагъ цѣажѣарѣахѣыс ирыман Ацсни ацсуа жѣлари рѣѣытѣ, рѣатѣ тоурых иадѣѣалоу азѣѣараѣѣа. Миха данхѣычыз инаркны абра иаѣауан ацсуаа рѣоурых акнытѣ илахъеиѣѣѣѣагѣаз ахѣысѣѣа (иахѣѣап, XIX ашѣышыѣѣа аѣбатѣи азбѣазы ирхыргаз амѣѣацѣырра хлымзѣах еицш иѣоу аѣакѣѣѣа), аѣырхатѣратѣ жѣабжѣ ссирѣѣа, алакѣѣа, алаѣѣѣа, ахъыртѣраѣѣа, еиуеицшым ашѣаѣѣа. Иан Минагъы аѣамгѣыр арѣѣара дѣѣѣазан.

Миха иаб иѣнатаѣы днанагахъан Аѣандара акытантѣи абаѣхатѣра ду злаз ацѣѣарѣарѣѣѣѣы Жана Аѣба.

Хѣарас иѣѣахузеи, асасѣѣа аныртѣаз акѣѣааит, рѣала аѣаацѣа анааилатѣѣоз акѣѣааит, ласы-лассы ирылаѣѣажѣѣалон ацсуа традициатѣ цѣасѣѣа, аѣѣабзѣѣа, аѣѣы аѣѣа рѣы

аны хацэнымырха иқәпон. 1917–1921 шықәсқәа рзы Ацсны аменшевикцәа ирымпытцахаланы ирыман. 1921 шықәсазы абольшевикцәа ииааин, аменшевикцәа Ацсны иқәцаны икарцеит, Асовет мчрагы аиааира агеит.

Абарт ахтыс дукәа зегы дрызәлымхан Миха Лакрба, игәникылон ацсуа жәлар зыргәамтцуаз, измыртынчуаз. Али-тературахь ишыәқәа анеихигазгы убарт ашықәсқәа рзоуп, еихаразакгы агазет «Ацсны» атытцра ианалага ашьтахь. Абри агазет ағы икыпцхуан ажәеинраалақәа, насгы ицахәцахәо иказ апублицистикатә статиакәа.

Ацсны Асовет мчра анышыәкәгыла инакәырццакны атытцра иалагеит агазет «Ацсны кәпшь». Ари агазет апхьатәи редакторс иартазгы җажәа шықәса зхытцуаз Миха Лакрба иакәын. Агазет ахызгы иара иеитеит. 1925 шықәсанза абри агазет редакторс даман.

1925 шықәсазы Миха Лакрба итцара иацитцарц Қарт дцан, уа аполитехникатә институт аиурист-економикатә факультет дтәлеит. Ари аинститут дантаз атцара бзиазаны итцон, насгы напхгара аитцон Қарт атцара зтцоз ацсуа студентцәа рхейдкыла (землиачество хәа изышьтаз).

Қарттәи аполитехникатә институт даналга ашьтахь, Ақәа даан, цыттраамтак адукатцәа рколлегиағы аус иуан. Аха Миха Лакрба игәы каршәны асеипш иказ аматцурағы аангылашыа имамызт. Алитературатә рҗиарахь иоухьаз агәахәара дартынчуамызт. 1930 шықәсазы иара Москваҗа дцеит. Уа акинодраматургцәа ахьазыкартцоз Иреихазоу акурскәа рҗы атцара дтәлеит. Урт акурскәа рҗы шықәсык инеиханы атцара итцон. Уи даналга ашьтахь аурыс шәкәыҗы ду Михаил Шолохов ицхыраарала аусура далагеит «Восток-кино» хәа изышьтаз акинофбракиғы.

Миха Лакрба Москва дахьнеиз, уа атцара анитцоз, насгы «Восток-кино» ағы аус аниуаз азәырҗы ашәкәыҗыҗәа, акино аусзүҗәа идырит, аҗызцәа ирҗаит, акыр дныкәеит, атәыла ду далацшны ибеит. Иара усгы, хәтала, инаалашыа бзиан, тейтцшла, цшра-сахьала иҗызцәа даарылукаартә дыкан, ибаҗхатәра еиха-еиха ицәыртцуан, илацшхәаа тбаахон. Насгы, акыр иныцшит 1934 шықәсазы Москва имҗапысыз асоветтә шәкәыҗыҗәа актәи реизара ду дахьалатәаз. Уи илала ибеит, илымхала иаҗаит уи аизара ду ағы Максим Горки икайтцаз атцак ду злаз иажәахә.

«Восток-кино» аёы аус аниуаз Миха Лакрба ифит пшь-фильмкркиносценариақәа: «Амра ашәт» (1933 ш.), «Ткәарчал» (1934 ш.), «Ө-цапхак», «Аиатцәара иалоу апцхәыс» (1938 ш.). Ускантәи аамтазы арт реипш иказ акиносценариақәа рапцара акыр иатцанакуан, еихъзара дуун. Акиноказара ашьтытцра ианафыз аамтазы апсуа шәкәыфәфгы алагала икаитцаз ауаа ирбартахеит. Миха Лакрба СССР ашәкәыфәфцәа Реидгылахь апхъа ирыдыркылаз апсуа шәкәыфәфцәа дре-иуан. Уи дрыдыркылеит 1938 шықәсазы ашәкәыфәфцәа дуқәа: Виктор Шкловски, Георги Мдивани, Мате Залкеи ррекомендацияқәа рыла.

1941 шықәса ииун 22 аены афашисттә Германия еибашь-рала Асовет Еидгыла иажәлеит. Миха Лакрба дырәиафын, иеынапхъеикыргы калон, гәыбганк уиазы азәгы иитомызт. Аха иара ус кәзтцоз дреиуамызт. Аибашьра ианналагатцәкәа, ихатәгәапцхарала арзаҳал фны афронт ахь дцеит. Далахәын 1941–1942 шықәсқәарзы Севастопольахьчаразы ицозаибашь-ра гәгәа. Убра дшеибашьуаз, Севастополь агацәа рнапәы иа-наарга, иара дыткәаны Днепропетровски алагер ахь дыргеит. Уа дычмазафхеит, атиф ихьит. Мачк данеигъха, ифызцәа хык ицны дыбналт. Акыр мза абна дылан, атцыхәтәан Ар Капшь ротриад ахь аиасра рылдыршеит ифызцәагы иаргы. Уи ашьтахьгы дрылахәын аиааиразы ицоз акыр ажәыларакәа, Каменка инаркны (Днепропетровсктәи аобласт) Тирасполь ақынза. Аамтала зынгы афронт аёы итрыжьуаз агазет «За победу» редакторс даман, даеазныхгы аибашьратә трибу-нал аёы аус иуан, зныхгы адивизиятә газет «На штурм вра-га» аредакцияёы дыкан.

Аибашьраёы ауадафрақәа дуқәа ихганы, игәабзиарагы акыр иуашәшәыраны ипсадгьыл ахь даныгъежь, тәамфәхә камтақәа алитература иеатаны, арәиара дналагеит. Уи акәын иара усгы дзыгъхәараз, уажәшъта ма изаанхаз ипстазаара зегы уи иазикырц хықәкыс иман. Даеа матцурак усгы дашьтамызт. Апиесақәа рыфра дафын, Апсны ла-деи фәдеи ақытақәа дрыланы, абыргцәа дрыгъцәажәаны, ажәлар рәапыцтә пцтамтақәа анитцон. Иифуаз, ихигахъаз, апстазааратә пышәагы инатон.

Аха абри аамтазы шыамтлахәра изызуаз, ирҕиаратә гәтаккәа зеггы хзырбгалаз азалымдара ду дақәшәеит. Икәлаз уиоуп, 1947 шықәса ииуль мза 5 аены, харада ахара идтцаны, дыкны дтаркит, дахганы Воркутака дыргеит.

Миха Лакрба ари ахара идыртцаз изакәызаалак татцгәык аманы икамызт. Ажәлар раҕа Бериа ифызцәеи иареи еитцаркәакәаз, еиқәдырҕаеаз ус кыашын. Цшышықәса инареиханы ицсадгыл хычо аибашыра мцабыз дахыалагылаз измырхакәа, гәрамгас дыцхызаны, ицсадгыл дахганы Сибрака дахырышытыз залымдара дуун. Аха убасканггы иара илитературатә персонажцәа азәырфы реипш аказшыа гәгәа ааирцшит, игәы еицамкит, агәырҕеи агәкахареи иериимтеит. Мышкы ахы, мышкы атцыхәа иара цәгыарак дшалакамыз, дшыцкыаз еилкаахп, ицәырҕахп хәа агәыҕра кайжыуамызт. Уимоу, дахганы дыказарггы, цсеивгахак, мгеимцарак шааиаулак ашәкәкәа дрыцхьон. Афронт аҕеипш алагер аҕы дахыказггы акырынтә апсра абла дтапшхьан. Аха ауаф гәеицамк, зиашара агәра нагзаны изгоз имшггы ааит. Уи 1955 шықәса февраль 5 аены акәын. Уи аены Михаил Лакрба иауит акаггы шихарамыз, ицсадгыл ахы аара азин шиоуз атәы зхәоз ашәкәы. Абри далацәажәауа, иара ихатә исалам шәкәык аҕы ифуан:

«Ашәкәыффы Михаил Александр-ипа Лакрба ахара удым, хыахәацәхәада уриашоуп, иахьарнахыс ухы уақәитуп» хәа, – ансархәа, апцқацәа реипш сгәыргъеит, аха ицъасымшыеит, избанзар уи амш сара шықәсыла сыла траа, алагер ашә ианхытцау хәа сазыпшын. Апсадгыл ашыа азказтәоз, уи ахьчаразы абцъар хатәгәапхарала ишытызхыз, асолдатшәкәыффы, харадабарада аашықәса дузза абахта алагер аҕы иказ стагылазаашыа ахәара хьантоуп, избанзар сгәы ахәрақәа рацәоуп. Аха насыпны изыкалаз, сгәы ахәрақәа зеггы арҕоит акггы шысхарам ахышыақәыргылоу. Ашәкәыффы дангәрамгаха ицсадгыли ижәлари рҕацхьа, нас башоуп уи шәкәыффыки уафытәыфсаки рахасабала иказаара. Сыжәлар рзы гәыкала сыказаареи сцъа хәычи заамурала атәы ахьрыхышьхоз – абри акәын сара сызшыуаз, сзыцәшәоз, Сибра сыканатцы зегь раткыс исгәырфоз. Насып дуны акггы шысхарамыз сиашара аапшит. Сара уаха акггы стахзам. Егыирахь,

слитературатə усура уи исыцстазаароуп, дырфеггых сҕахəы сҕəойт, сҕəабзиара смеижьар» ...*.

Абра хыхь иаахгаз ажəақəа анифуаз Миха Лакрба фынфə-жəи жəохə шықəса дыртагылан. Аскак апстазаара цьбара зхызгахьаз, амфə уадаф ианысхьаз ауафы уажəшьта сара саамтацеит, икастцогьыкамхəа игьы каханы иееитцыртланы, иеьыртынчны, инапқəа хьыдышышь, длакəлазбо даатəарггы калон. Аха ус зыхьуаз уафымызт хашəкəыффы ду. Хəарас иатахузеи, хьахəапахəада диашан апрофессор Шалуа Инал-ипца Миха Лакрба ицстазаара атцыхэтəантəи ажəашықəса ирызкны абас анифуаз:

«Аамта ицəызит, иқəрахьггы днеит, агəакрақəа ихи-газ иаха-иаха иныцшуа далагеит, ачымазарақəа дыр-кит. Аха Лакрба ихатцагьы ианакəзаалакь икаижьуамызт, деиталагеит аусура. Уимоу, 1955 шықəса инаркны, ганкахьала уахəапшуазар, уи ҕыц деитеины адунеи дықəлазшəа ихы ибодкалеит. Убринахыс ауп тышəынтəалара змамыз, акыр тагəтасра ирықəшəахьаз ауафы ирҕеиаратə усура лымкаала тынч иееитартəы атагылазаашьа аниоу. Иагьаныцшит уи иусураггы. Лакрба ицстазаара атцыхэтəантəи ажəашықəса рыфьнытқала икайтцаз ала ауп уи еихаразак апсуа литература атоурых дызланылаз, аонггы адəныкаггы избəхə камшəо ирхəо дызлакалаз»**.

Миха Лакрба атцыхэтəантəи жəашықəса рыфьнытқала акыр дзыргəырҕашаз ахтысқəа кəлеит. Иара еихаразак Москва дынхон, уа аус иуан, Акəа еипш бзиа ибон уи акалакь дуггы, ирҕеиаратə усқəаггы рҕырак уи иадхəалан. Апсны иара ихатə хьтцакыртакгы имамызт, ирҕеиаратə усқəа рзы, ма цсшьара, ма игəхьааганы данаауаз иуацəа, итынхацəа рҕы акəын аангылартас иахьимаз. Миха Лакрба еихаразак апсышəала акəын дшыфуаз, аха урысшəала даныфуазггы ыкан.

Абри ажəашықəсазоуп Миха Лакрба ифымтақəа инартбааны, Апсны антытцггы, егырт акыр атəылақəа рҕггы ирдырыртə ианыкалаз. Иара ахатырқəтцара ду дшапсахаз,

* Руслан Қапба. Миха Лакрба. (Ицстазаареи ирҕеиамтеи). Акəа, «Алашара», 1980 ш., ад. 68–69.

** Ш. Инал-ипца. Аламыс азышəахəаф. // Миха Лакрба. Ифымтақəа реизга. Актəи атом. Акəа, «Алашара», 1968 ш., ад. 10–11.

ажәлар рыбзиабара шиоуз агәра узырго акакәны икалеит 1961 шықәсазы диижътеи 60 шықәса аттра иазкны аиубилеи нартбааны иахьымоапыргаз. Урт ашықәсқәа рзы идраматә ҫымта лыпшаахқәа апсуа театр асценаҫы иқәдыргылеит, итытцит апсышәалеи, урысшәалеи егьырт акыр абызшәақәеи рыла иновеллақәа...

Иаaidкыланы уаҫы ихәар калоит урт ашықәсқәа рзы Миха Лакрба ирҫеиара иасакьахәымтаны икалеит хәа.

Цъашьатәшәа икалеит иазгәататәу даҫа факткғы. Изакау иуоуп, жәибжъ, жәаа шықәса анихытцуаз инаркны акьыпхъ аҫы ицәыртцыз, дазәгәыхәны алитература арҫеиара иашьтаз, апублицистикатә статиақәа, ажәеинраалақәа, апиесақәа зыҫуаз Миха Лакрба иҫымтақәа еидызкылоз шәкәык хазы итижьыртә атагылазашьа имоуит акыр иқәрахъ днеианзатгы. Иҫымта лыпшаахқәа знылаз апхъазатәи аизга «Апиесақәеи аскетчқәеи» хәа, – хъзыс иаманы итытцит 1956 шықәсазы, Ақәа. Ускан ашәкәыҫҫы ҫынҫажәи жәохә шықәса ихытхъан. Аха, рыцхарас икалаз, ашәкәыҫҫы, ауаҫы цқьа ацъабаақәа иибахъаз, инитцхъаз ашықәсқәа, ачымазарақәа – зегьы еикәылан ипсынттра дыркьаҫит. Ипстазаара далцит 1965 шықәса, октиабр 15 аены, Москва. Апсны ацъажәлар, аиҳабыра, хатала дыздыруаз, иҫымтақәа ирыпхъахъаз зегьы гәғәала ргәы далсит атҫеи лаша дахьрыпхъаз. Ипсыбаҫ ааганы Ақәатәи ашьхаҫы хатырқәтцара дула, иналукаауа ашәкәыҫҫәеи ауаажәларратә узсуҫәеи рпантеон аҫы анышә дамардеит.

Миха Лакрба алитературатә жанр хадақәа рҫы акыр иецишәеит, алагалагьы маҫымкәа икаитдеит. Шәкәыҫҫык иаҳасаб ала, апсуа сахьаркыратә литература ашьатакҫы Дырмит Гәлиа дыргъажәҫаны апхъаза иааивагылақәаз дреиуоуп. Миха Лакрба апхъаза акьыпхъ аҫы дцәыртцит Дырмит Гәлиа 1919 шықәсазы зтыжъра далагаз агазет «Апсны» адакьақәа рҫы. Ажәеинраалақәа рыҫралоуп апхъаза иара алитератураҫы дышцәыртцыз. Итынханы ихәмоу ажәеинраалақәа хыпхъазарала ирацәам, жәохәка роуп икоу. Аха дара тцакылагьы рҫышъа аформалагьы акыр иапсаны, апсуа бызшәа иалоу асахьаркыратә лшарақәа хдырбо икоуп. Зегь

реиха иаарылукаартә икақәоу иреиуоуп 1919 шықәсазы ииџыз ажәеинраала «Дырмит Гәлиа иахь». Ари ажәеинраала ахыткьеипш иџацаза, апхьаџ ихы-игәаџы инеиртә, ицәа-ижьы ианырыртә икоуп. Апхьагылара змаз, џыц аамтала ихәыцуаз, агәеилгара згымыз апатриот иаша игәатцантәи иааз, цәанырра ҳаракыла иџу акоуп. Атцакы нагзаны, ииашаны аилкааразы иара анџыз аамтазы Апсни апсуа жәлари рсоциалтә политикатә тагылазаашьа аадыруазароуп, уи ххәџы иааганы, игәынкыланы иҳамазароуп. Ауадаџрақәа рацәан, апсуаа амҳацъырра иакәшәеижьтеи, еикәшаны, рыбжеихараџык рыпсадгьыл иахцаны амшыннырцәка иагеижьтеи рацәак тцуамызт. Хажәлар ртоурыхтә перспектива зеипшрахашаз еилыргамызт, иарбан зыблараз ишьтызхраны иказ еилкаамызт. Апсны аменшевикцәа рнапатцака икан, абар-абар, апсуа жәлар рықәыхра ачык-ачык акәын иагыз. Зегь реиха шьамтлахәра рзызуаны иказ ируакын ажәлар ахьтарадаз. Убри аамтазы дцәыртцхьан Дырмит Гәлиа шәкәыџык, рккаџык иахасаб ала. Аха уи идгылоз рацәаџымызт, дыззеилымкаауаз, дызџыз аус цейпш дук амамшәа, илтцшәадоуп хәа иахәапшуаз, рацәак ҳатыр ақәзымтцоз, агәхьаа зкымыз еиҳан. Аиҳабыра рганахьалагьы цхыраара дук иртомызт.

Зызбахә ҳамоу Миха Лакрба иажәеинраала «Дырмит Гәлиа иахь» игәыртгәаган, игәыкатцаган. Икәанызануаз апхьаџцәа Дырмит Гәлиа иахациркыз иусқәа зыпсаз, хьахәапаҳәада ишрыдгылатәыз деилнаркаауан. Ажәлар рлахьынтца азбараџы Дырмит Гәлиа напы злеикыз аус, атцаралашарахь ркылгара – ишыхәмаргамыз, тцәа змам ауадаџрақәа ацзаргьы, ахьатра ишапсамыз ари ажәеинраала итыцкьааны иахәоит. Апоег ҟа иаацьоушьартә агәыгтрақәа шимаз, Апсни апсуа жәлари рзы илашап, амра рызгылап хәа агәра шигоз аныпшуеит. Апсуа жәлар амџа иаша рзылызхуа етцәа шеишеины дкалеит Дырмит Гәлиа хәа дихцәажәон:

Ушнеиуа унеи, уус гәырџагаз,
Уакәымтцын, уашьтаз, инагза!
Иуцәыхьантоугьы – мчыла уатцаз!
Узхьымзо – цасхәа уеахьагза!

Уус хьантэааит, – иус дууп!
Имачым иақэыгзхьоу жэлара...
Уазнеи! Уеақэырз! Ипатууп
Уи еипш аус азы ацсра.

Урцэымшэазан иахьа иуиааиуа,
Ухы уамеигзан, уетцакы!
Уапыла ахақэитра иааиуа!
Иарба убирақ! Иҳаракы!

Ҳ-Ацсны ала хфоуп, алымҳа дагэоуп,
Лашарак зааиуам, илашьцоуп...
Иазалухт амѡа, – мацзак угуп,
Лашара иааиша рацэазоуп!..

Уцшишь! Иубома, амра гылоит!
Уажэнатэ ицэывтцычцоит иара...
Убас хэычы-хэыцла ифыхоит,
Ҳара хеиззар, х-Ацсына!

Цакыла ари афымта злақэфнатқэо ыкоуп иара убри 1919 шықэсазы Миха Лакрба иацитаз ажэеинраала «Абахтаф». Абракагы апоет қэыцш иинирцшит ицсадгьыл алахьынтца азхэыцра дамехакны дшамаз. Сыцсадгьыл бзиа избоит хэа ихтны, еизаданы акэымкэа, ирмаананы, аха ацхьаф еихагы ицэа-ижьы ианыыртэ, акыр дархэыцыртэ икатцоуп. Ажэеинраала фуп итаку арпыск игэтахэыцрақэа, игэжэажэарақэа ракэушэа, уи ихафала. «Дырмит Гэлиа иахь» еипш, ажэеинраала «Абахтаф» ханапхьоггы, атцакы аилкааразы Ацсны усқан изтагылаз хазхэыцроуп. Абри абахтафы итакыз арпыс иеипш, ацсуа жэларгы усқан изиндан, игэамтцуан, хзыниарызеи, иахцеипшүзеи хэа уажэы-уажэы игэжэажэон, абахта итаку иеипшын. Абахта итаку ари арпыс ажэлар рылахьеикэтцара, ргэалақара баапс да-символуп. Ажэлар реипш, иаргы ахақэитра дазгэышьуеит, атакра данышшэрц итахым. Ажэеинраала актэи ацэахэақэа рфы абахта итаку арпыс итагылазаашьа уадаф ацхьаф ибла ихгылартэ ихэоуп. Иқэлацэа аапын ианеигэыргьо, амшац игэыргьатцэа ианапыло, аамта ианалаччо, иара асаби акыка зыгхаз иеипш акьжыхэа дтцэыуо, мра шэахэак иқэымпхьо,

ихала еикәылашыца икоу абахта дтатәоуп, игәыграқәа зегъы
имтәаны:

Изури, исхәари, амчыда?
Адунеи шәтит, аапынроуп.
Агәырғара салахәдоуп, амыжда,
Сбахтағ енағ илашыцоуп.
Сықәлацәа аапын еигәырғоит,
Амшац иапылоит хара.
Аамта иалаччоит, еиеырбоит,
Гәыграда сыззеит сара.

Асаби кыка зыгхаз иеипш,
Сымала стәыуо стәтәоуп.
Изури, исхәари, ахәаша,
Сбахчағ енағ илашыцоуп...

Цсы зхоугъы, цсы зхамгъы ирықәыцхо
Амра зегъ хзыхәан ишеит.
Цәывтцалашаракгъы сатәамхо,
Амра ду сара исыпхеит...

Ари ажәеинраала алирикатә персонаж абас икоу игәы-
ғыртәоу атагылазаашыа шимоугъы, фынтцкала, игәатцан цъара
изынханы икоуп анымшәаратә гәалақарагы. Уиоуп анафстәи
ацәахәақәа зызхәоугъы:

Шәхаан шәшыпсыхрагы жәдыруазар,
Сөыхәа шәкәадыр, исзаажәга!
Адунеи шәымала ишәымамзар,
Соушәыжъ, лашарак сшәырба!

Чоу хәа жәытә гәыла исырхәмарын,
Сан лҕы снеины дсыжъжәп.
Уажәытцәкы саауеит хәа нарахәан,
Ес, сахымаара сцап!

Миха Лакрба дпоед лирикны дцәыртцит, нас апублицис-
тикатә статиақәа ифуан, еихаразакгъы апиесақәа, акино-
фильмқәа рзы асценариакәеи, аоперақәа рзы алибреттоқәеи,

ановеллақеи иерыдцаланы иѳуан. Аха апоезиагы зынза дакѳытны дыкмызт. Ипцстазаара еиуеипшым аетапқеа рѳы иналаршѳ-ѳаларшѳны акѳзаргы ажѳеинраалақеа апитцеит. Убас ажѳлар рхѳамта асиужет шыатас иамоуп иара иѳымта «Ритца», аинтерес рыгым иахыагы: «Сара сѳышыа», «Зеызымртынчқеа шѳахь», «Ашѳа Акѳазы!», «Зызлан» ухѳа убас егыртгы.

Хаз уаѳы иаликаартѳ иѳоуп Миха Лакрба харада ахара идтцаны Сибрака дахганы даныказ ашықѳсқеа рзы ииѳыз ажѳеинраала «Ажѳтыс». Апоеит иашыа акомпозитор Иван Лакрба ари ажѳеинраала иашыашѳалоу амузыка азиѳхыан, ашѳангы ирхѳо иѳкалит. «Ажѳтыс» атцакы автор ибио-графия иадхѳалоуп, диалог хасабла иѳуп. Автор, агѳырѳа змаз, зыпсадгыл гѳхыазгыз, дзыргѳамтцу азтцарақеа атак канатѳоит ажѳтыс. Уи иѳканатѳо атакқеа иара гѳыжжыагас иауеит. Иказшыарбагоуп иѳыiaz, ицкыаз, зыламыс хѳашырак амамыз апоеит ари ажѳеинраала аперсонаж даѳа цсаатѳк акѳымкѳа лымакала ажѳтыс ахыѳкаитцаз. Ишдыру еипш, ажѳтыс ауаѳы изааигѳоуп, атынчреи аѳыареи ирсимволуп. Ажѳтыс цсабарала иамоу аказшыақеи, автор ипсадгыл ахынѳа ажѳабжѳ бзиақеа ахызаанагауеи, емоциала апхыаѳ иѳѳѳаны иныпшыртѳ, иѳѳымшышыны, игѳырцшааганы иѳатѳоуп.

Иказшыарбагоуп алирикатѳ персонаж ажѳтыс иаитѳ азтцарақеа, урт реишыѳагылашыа. Ажѳтыс чырчыруа ианиба, иѳѳажѳозшыа иахаит. Апхыа дѳыатѳыѳатѳуа дазтцауеит зегѳ реиха изааигѳоу иашыѳѳеи, иахѳшыѳѳеи, иѳызѳѳеи еибгома хѳа, нас игѳытшыааганы дазтцауеит зыпцстазаара иалтхыоу иан лнышыынтра азбахѳ, игѳылаѳѳа, дызлытцыз иѳыѳауаа зегѳы:

Ажѳтыс, ажѳтыс! Узырчырчыруазеи?

Уѳѳажѳазшыа сахаит!

– Мархыаул шыѳѳоуп иахыыстыцу!

Уахынѳа спырны сааит...

– Ажѳтыс, ажѳтыс! Сашыѳѳа, сахѳшыѳѳа,

Сѳызѳѳа зегѳ еибгоу?

– Урт еибгоуп. Уара затѳык уоуп хыас,

Гѳтыхас ргѳы иѳѳоу!

– Ажәтдыс, ажәтдыс! Сан лнышәынтра
Ахылапшра агны иубоу?
– Уан лнышәынтра ишәты лашароуп,
Зегь рыффы хаа змоу...
– Ажәтдыс, ажәтдыс! Сгәылацәа зегь,
Нас сызлытцыз сқыта,
Сыхьыз хәаны иуазтцаалакгы,
Зегь салам сызрыта!

Миха Лакрба акыр аус иухъан ацсуа драматургия арәиаразы. Ифымтақәа акымкәа-фамкәа шәкәны итытцаанза, акыпхь рбаанзагы аспекталькәа рылхны атеатртә сценафы икәыргылахан, хыпхьазара рацәала ахәапшцәа иргәапханы ирыдыркылахан. Убас, 1938–1940 шықәсқәа рзы, ацсуа театр асценафы ицон Миха Лакрба ифымта апиеса ала икәыргылаз аспекталь «Гьечаа ртцыхәтә».

«Гьечаа ртцыхәтә» хә-қәгылараки хә-сахьаки змоу комедиоуп. Романтикала ишьтыхны ифуп. Автор иара анифуаз ашықәсқәа рзтәи апстазаара иаххәауп. Ахтыс мфәпысуеит Апсны. Аперсонажцәа реизыкәаашьақәа еиғыхара дук инхықәгылт, аха, уахьтәқьа инанамгеит. Жәйтәла ахәыцра мацара рхацаны икәзтгы ацәгыратцәкьахь икылибагақәа-шазгы ыкан, аха ағәтә дунеихәапшышыа аиааира анага, уаанзатәиқәа ирыхьканы азәи-азәи гығибаго иалагеит.

Ари афымтафы хадаратә персонажқәаны иалоуп асовнхара «Апсны» адиректор Адамыр, ғыц ауниверситет иалганы ара асовнхарафы аус зуа апхәызба Шьазина, уи лаб Хәцьарат ухәа убас даеа пытфыкгы.

Миха Лакрба ари акомедия анифуаз ашықәсқәа рзы ауаажәларратәи аполитикатәи цстазаарафы акыр ихтакны ирыман атеориеи апрактикеи реизыкәаашьа азцаара. Иарбанзаалак атеория цсуп, акагы иапсам апстазаратә практикафы ахархәара аиуртә ианыкамла. Иара убас теорияда апрактикагы зыкалом, илашәуп. Абри ахшыфтак еизада акыр амехак, аймак-аиғак ахылтцхъан, тызшәас икартацхъан аихабырагы. Акомедия «Гьечаа ртцыхәтә» афы аидеиа хадас икоугы атеориеи апрактикеи хеибартәауазароуп, еицызароуп хәа ашьақәыргәғәроуп.

Ари акомедиа асиужет хада злакоу ала, асовнхара «Ана-сып» ағы ашәтқәа аадрыхуеит тцарадыррала, атеория икәны-кәаны, ақәҕиара бзиақәагы рымоуп. Аха урт ратцкысгы еигыыз алтшәақәа иоуит тцара имазамкәа, акыр шықәса инеипынкыланы ашәт аазара бзиа избоз абырг Хацбарат. Атцыхәтәан, ашәтаазаф Хацбарат ипрактикатә цышәа асовнхарағы ахархәара аиуртә икалеит. Ажәйтә змахраны, збаарраны иахыкәз адгылқәа рғы шәтбахчараны икар-цеит. Икәаарыхуагы гәырғоит адгыл ахағы ахыпсаххаз. Ғырпштәыс иаагозар, абар афымта аперсонажцәа руазы, абырг Шыабан цыхыи уажәи еиҒырпшны иихәо: «Абри иаа-бо ахала-атцыхәала зегь збаарамзи... Ара уагызымфасуамызт, шыапыла моу, еылагы. Абри уажә ацбанат шалтцыз цхыз из-баргы ихастомызт! Ихоутцарызу ура? Ара цыхыа ишыкәз хәа агәаларшәаратқәагы уадафуп, иузхамтәо акоуп, ухатә уахаанымзар».

Адгыл ақәаарыхра, ауаа ирыхәартә акатцара иазкуп Миха Лакрба икомедиа «Сабыда игәафара». Адгыл кәаза ауафы инапы анаиулак иалтца шхырхага дуу, имышхәыбзазараны ишыкало ахәахнарбо анафсгы, ара апсуаа ржәйтә тцасқәагы илахәыхны иаабоит. Апстазаратәтцабыргакыриашыашәаланы икатцоуп абыргцәеи аҒарацәеи реизыкәаашыақәа. Апхыаф игәалашәарағы акыраамта иаанхартә икатцоуп акәйтферма аихабы Чакәи, аеферма аихабы Қыаазымы, ахақым цхәызба Назиреи, аклнхара ахантәафы Цыгәанати ухәа рхәсахыақәа. Егырахыка, акырцәареипш, ари афымтағы апстазаара амцхә иршәтыкакаццәаны, ишыкәзтқәа ааста акыр ирма-рианы иаарцшызаргы, аколнхарақәа анеиҒыркааз апхятәи ашықәсқәа рзы ажәлар ргәалакара зеипшраз, ақытанхамфә ашәтыхразы ахәынтқаррагы еиха хшыфзышәтра знатәз зеипшраз.

Атоурых-револиуциатә темп ала иоуп ф-кәгыларакы бжә-сахыаки змоу Миха Лакрба идрама «Фынфажәа шыаҒа». Ари адрамағы ахтысқәа мфәдысуеит Апсни Москвеи 1918 шықәсазы. Ихытхәау асахыаркыратә хәҒсахыақәа ина-рываргыланы афымта персонажцәаны иалоуп атоурыхтә хәҒқәагы: Ленин, Ефрем Ешба, Нестор Лакоба, Уасил Агрба, Павел Зигәа убас даеа цытфыкгы.

Атоурыхтә тцабырг акыр иазааигәаны иаарцшуп Еф-рем Ешбеи Нестор Лакобеи рнапхгарала ускантәи аамтазы

Апсны имѡапысуаз ареволиуциатѡ хтысқѡа. Ефрем Ешба Аќѡатѡи аокруг РСДРП(б) акомитет ахантѡафыс дыќан, Нестор Лакоба иакѡзар, абольшевикцѡа рпартия далан, анхацѡа рыќѡгыларатѡ дружина «Къараз» еиѡеикааит. Асѡымтаѡы излаабо ала, апсуа большевикцѡеи (лымкаалагы Ефрем Ешба) Ленини еимадан, рхѡоу еиќѡыршѡаны, аменшевикцѡа ыќѡцаны Апсны Асовет мчра шыќѡдыргыларазы иќѡпон.

Аиҕагыларақәа, аиҕыһарақәа, абольшевикцәеи аменше-
викцәеи реиндатларақәа тоурыхла ишыкатцәкыаз акыр
иазааигәаны икатцоуп ари афымтаҕы. Еилыхха иаабартә
иҕоуп аменшевикцәа имҕапыргоз итцарбгагаз рполитика
цъбара. Урт ирхатарнакцәаны афымта персонажцәаны иало-
уп атауад Ацсны аменшевикцәа рымчра напхгара азто Ем-
хаа Арзакан, аменшевикцәа ргвардиа акомандир Цыҕуҕели,
«Қырттәыла ареспублика» ар ргенерал Мазнев, агвардиа
шкәакәа афицер Лиутиков үхәа убас даҕаа пытоҕык.

Миха Лакрба идраматə рəиамтакəа иаарылукаартə йкоуп цшъ-кəгылараки жə-сахьаки змоу атоурыхтə драма «Аилар-тəа ссир». Миха Лакрба ианагь игəы итаз, хəыщыртас имаз апсуаа ржəытə, рəатə тоурыхтə лахьынтца акəын. Еиуеипцшым атоурыхтə темакəа лассы-лассы дахьрызхьацшуаз, ихтакны иахьимаз машəыршакə йкамлазеит. Атоурых адырра, ахамыштра иахьей уатцəи йхəхəоит хəа агəра игон.

«Аилартѳа ссир» азкуп 1859–1862 шыкѳаса рзы Адсны имѳапысуаз, лымкаалагы Далааи Цабалааи ирхыргаз ах-тыскѳа. Ари адрамаѳы мѳахакы тѳаала иаабартѳа иѳоуп XIX ашѳышыкѳа аѳбатѳи азбжазы Адсны асоциал-политикатѳа тагылазаашѳа зеипѳшраз. Аурыс царизми атыркѳа султѳани апсуа жѳлар ирызкны аколониалтѳа политика мѳапыргон, еихѳа-еихѳа агѳгѳахара иѳѳын асоциал-класстѳа еиѳыхаракѳа. Атыпѳнтѳаи афеодалцѳа рѳгырак Тыркѳѳатылака рхы кыдын, даѳѳаѳоукыхгы аурыс хѳынтѳкар иматѳ руан. Зегѳ еилалан анхаѳыжѳлар рыжѳѳа икѳѳыгѳгѳон. Атѳым мпытѳахалаѳѳѳеи атыпѳнтѳаи афеодалцѳеи ажѳлар ахытѳарадаз рхы иадырхѳон. «Аилартѳа ссир» аѳы милатѳла мацѳара акѳѳымкѳа, социалтѳа класслоуп ауаа шейдгыло. Ускѳантѳаи аамтѳазы ауаа социалтѳа классла реизакра аѳызара аман, зеггы иреихѳау мчыс иѳхѳазан. Милатс дзеиуазаалакгы (апсуа, аурыс, акыртѳа ухѳа), анхацѳа еидгылоит, атауадцѳагы иара убас. Итѳоуроуи

итцоурами аперсонажцэа рцэажэашьақэа, рхымѡапгашьа сахьаркырала акыр иртцабыргны икатцоуп.

Ара зегъ рейха иалукаартэ икоуп апсуа арцыс, анхаѡы Данакаи, уи иаб Сеидык, зықэрахъ инейхьоу анхаѡы Хабыць, ажэлар рус иадгылоу аурыс фицар Бессонов, агыруа Елизбар, апхэызба пшза Ааишьа ухэа даеа пытѡыкгы. Ажэлар зыргэакуа, ирмеигзо, ицьбароу ракэны иаарпшуп Далтэи атауадцэа Алмахсити, Баталбеии, Халыбеии, Акэатэи аокруг аначальник Дундуков, аполковник Захаров, атыркэа Осман ухэа убас итеггы ирацэаѡны.

Данакаи, Бессонов, Елизбари реидгылара, реицхыраара ажэларкэа реиѡызара иасимволны икатцоуп, автор аилартэа ссир хэа ззицхэоггы убри ауп. Ганкахьала, аурыс царизм ахатарнакцэа апсуаа ахцаны рыдгыл чашэкэа рымпытахалара иашьтан. Даеаганкахьалаггы, атыркэцэа апсуаа амшыннырцэка иганы уа ахэура итартарц ртахын. Атыцантэи атауадцэа ракэзар, рыхэ ытцхны дара рхатэ қьаф ишаанагоз инхалап хэа игытуан. Игэыпжэаган, итцарбгаган атауад Баталбеии атыркэа Османи ахацэа гэызианкэа жьаны, ихыртэаны Тьыркэтэылака ргаразы имѡапыргоз апропаганда. Аурыскэа агьаауркэа хэа ирышьтан. Баталбеи данцэажэо атыркэ хэынтқар апсуаа дрыцэнымхошэа, ирыцхашьошэа, знык уа инейр, нхара-нтцырала ак рыгмырхакэа, кык-фыкда иныкэйгарашэа ихэоит. Алмахсит иакэзар, Чагьамаа, Қычаа, Панаѡаа, Бақьканаа рхала икэтцны Тьыркэтэылака имцар, акарачкэеи аурыс хэынтқар иказакцэеи ѡарыкэтцаны иниртэарц даеуп. Ихэатэы хазтцо аурыс хэынтқар амедалкэа шэитоит хэа иргэыбзыгеуит, ихихуеит хэа даеуп. Атыркэа Осман иакэзар, цьанатцэкьа ахьыкоу Тьыркэтэыла акэушэоуп апсуа нхацэа ишрейхэо, Баталбеи ихьыпшны уахь ицахьоу абазара хазына роушшэа, дара рзы уа кашырроушэа ихэоит. Абар анхацэа Сеидыки Хабыцьи ирейхэо. Апсуаа Тьыркэтэылака иахьнейуа аѡнкэа дара идьыргылауоу, ма имазейны ироуоу хэа Сеидык даназтцаа, Осман абас атак каитцеит:

«– Аѡнкэа ухэоу? Аѡнкэа рыда икоузеи? Имазейны, итацэны иками, егьа утахызарггы. Атыркэ хэынтқар ибейара уазымтцаан! Насггы, суаажэлар сара исхьыпшны иааз нурхароуп қэнагала, иахьааз иахьымхэратэы хэа иашьа бзиа Баталбеи ианийхэа, ахэынтқар даалаган рынхартақэа

апсуа цсылманцәа иритеит. Настгы, арахә-ашәахә иагъа ртахызарггы иритеит. Барақьатла инхоит, ак рыгым».

Алмахсити Османи анхаџцәаггы цытџык жьаны дара ирыдгылартә иҕартцеит. Убас урт имџапыргоз агитация дыхнахит анхаџы Тлапс. Егьырт ратцкыс иара аиаша иаҳа еиликаазшәа дцәажәоит. Ихтцәаны амшыннырцәка имцар ада цсыхәа змамкәа иқәхаз, игәжәажәо анхацәа дрылагылань, ихы нарықәкны, Алмахсити Османи ирыцыргызыны абас ихәоит Тлапс:

«—Шәарт азә ихәо заҳауа шәакәым, аха ма Алмахсит ихәаз шәмаҳай? Сара еилыскаазггы ак шәасхәап: жәаха зны уахьынтә иааз лазқәак срацәажәон Очамчыра. Ииашаны, уа цъанатзаап! Уака илартцә акабақ аназҳалак, уцаны узахьпом... Азқәа ацхеипш изланы илеиуазаап. Сара изысшәырхәозеи, Осман шәиазтцааи!

Тлапс иаимданы Осман инацитцеит:

– Тлапс ихәауа иашоуп. Сара сахьынхо скыта, Измаир ааигәара тлашкәакәа дуқәак ыкоуп рцәа жәпаны, «Сутли ачач» хәа ирышьтоуп. Азәз налоутцар, ахш ахәхәахәа игылань аҕаанахоит, уныга натцоукыр, азна унатоит, ажәггы зутахузеи, ахәша зғәло атцлаггы ҳамоуп – «кокос – аҕач» захьзу. Ашәыр иғәлауа патырқалтцас ауп ишыкоу, иаапукар, ацакьал уханарштып. Убас ауп ицъанатны ишыкоу ҳара х-Тырқәтәыла».

Атауад Баталбеи иакәзар, иара ихатаггы, итаацәаггы, уахь игошәа анхацәа ижәоит: «Ыы, сымцакәа! Ара саангылап хәа укоума? (Еизаз зегь рахь). Икашәтцәозеи уара? Уажәыггы шәгәи-шәгәи еилапшуеит акәу? Атынчнхамџа зтаху шәаала, шәсыцца. Сара уаҳа шәасхәом. Цъанат шәнаганы шәынсырхап. Сара исхьыпшны ицаз зеггы ара атцкысггы еиғны инхоит уа. Иушырггы иаауам урт арахь уаҳа!»

Апсуа нхацәа тцарадан, аха Баталбеи, Алмахсити, Османи ирхәакәоз нагзаны ихартцартә ибзамыкәкәамызт. «Ибашоуп уи зеггы! Ҳацсадггыл атцкыс еиғу дггылк ахьҳартә егьыкам. Шәыржәоит, шәымцан! хәа, – Данакаи данықәгылалак, уи ихәатәи хазтцәкәаз акыр еиҳахеит.

«Мшәан, дарбану иаҳа аиаша ҳазхәо? Алмахсит иакәу, Данакаи иакәу? Ҳахьцо цъанату, гәакроу иаабараны икоузеи? Иабакоу аиаша?» хәа, – икәанызануа, ибжәажәо, ирура рзымдыруа иқәхақәазггы кәлеит.

«Аилартэа ссир» афы атоурыхтэ табырг акыр иашьа-шэаланы иаарцшуп ацсуа мхацъырцэа амшыннырцэ инангаз зыкэшэаз агэакракэа, арахь инхазгы ахынтафынтара-кэа шрыгымхаз. Иага убас иказаргы, зыцсадгыл иазынхаз зеидгылар, аицхыраафцэа шроуаз, хеиқэырхашьак амфа ишықэлос хирбоит ашэкэыффы. Еихаразакгы аурыскэа рыкнытэ. (Иахгэалахаршэап аруаф Бессонов Данакаи уи ифызцэеи дышрыцхраауа.) Насгы ацсуаа ырыхэаша итцеггы аус дукэа казтцоз аурыскэа шцэыртцызгы. Пиотр Карл-ица Услар ацсуа нбан апшыгеит, апсышэала афрей апхьарей хацирkit хэа ацсуаа ианрылаф, дара аумашэа ирбеит, гэхэхэа дусгы икарцеит. Алмахсити, Баталбеи, атыркэ Османи аурыскэа гьауркэоуп хэа ирхэоз ацсуаа агэра рымго иалагеит. Уи ус шакэу хбартэ икоуп хзыхцэажэо адрама иалоу аперсонажцэа руазэк иихэо иажэакэа: «Уара абарт аурыскэа хара ацсуаа иахзеигымзар, иахдырхагоу уаам, сара излазбо ала!» Уи иажэакэа инарыцитцеит Данакаигы:

«– Аиашатцэкьа ухэоит. Саргы сгэы итухэааит убри уара. Убастцэкьа даара уархэыцыртэ икоуп абарт аурыскэа рказшьакэа».

Абра ихэатэуп «Аилартэа ссир» апхьаза акьыпцх анабаз (1955 шықэсазы ажурнал «Алашара» адакьакэа рфы) инакэырццакны иара иалхны аспекталь ацсуа театр асценафы икэдыргылеит. Уи аспекталь хыпцхызара рацэала ахапшцэа аднапхьалт, ахэшьяра харакгы аиуит.

Миха Лакрба ибафхатэра даеа ганкгы хымпада азбахэ хэатэуп. Изакеу уиоуп, иара дызладраматургыз ала атеатр дадхэалан, ацсуа театр атоурых бзианы идыруан. Убри акнытэ ацсуа театр атоурых атцэаафык иахасабалагы акыр аус бзиагы наигзеит. Апхьазакэны 1957 шықэсазы, Акэа, урысшэала ифны итижыит ашэкэы «Ацсуа театртэ кэзара атоурых ахьтэ аочерккэа» хэа – хыс иаманы. Уи афбатэи ихартэааны атыжьра алыршахеит Акэа 1962 шықэсазы.

Ишаабо еипш, Миха Лакрба апоезиафгы, апублицистикафгы, адраматургияфгы акыр аус иуит. Аха Апсны антытц, акыр харагы абафхатэра ду змоу шэкэыффык иахасаб ала деицырдыруа дказтцаз, Москва, 1957 шықэсазы ифымтакэа реизга «Апсуа новеллакэа» урысшэала иантытц ашьтахь ауп. «Аламыс» хэа зеипш хьзыс иаманы Миха Лак-

рба иновеллақәа реизга аңсышәала аңхәаза иантыңызгы 1959 шықәсазы ауп. Абарт ановеллақәа аңхәацәа ирласны ирылатәеит, бзиа ирбеит. Урт ргъырак ахәаанырцәтәи акыр бызшәақәа рахь еиҭаганы агазетқәеи ажурналқәеи рҭы иркыпхьит. Ашәкәыҭы имацара иакәым, иаидкылань аңсуа милаҭтә литература зегъы ахь ихтыс бзианы, ахьыз тызго акакәны икалеит. Миха Лакрба абарт ифымтақәа ирыбзоурань аңсуа жәлар рыхьз-рыпша акыр хара инафит, иззымдыруаз идирдырит. Акритикцәа, алитературтҭаацәа акыр иҭырҭаахьеит ирыгу-ирыбзоу рхәахьеит. Ашәкәыҭы ипҭстазаара далҭаанза ановелла жанр аҭы аус шиуц иуан. Иҭынханы ихәмоу урт рхыпхәазара шәи жәаба инарейханы икоуп.

Изызкузеи, ирхәозеи арт афымтақәа?

Миха Лакрба иновеллақәа иаартны хназыпхәалакгы рхатә сиужет кьаҭқәа рымоуп, ртематика акыр иҭбаауп. Аха дара зегъы еидызкыло, еицырзеипшугы ыкоуп. Еизыркәкәаны хрыхәапшуазар, ара иаабоит аңсуа жәлар жәйтәнатә аахыс традициала иаарго руафытәыҭсатә кәзшыа хараққәа, тҭаа змам рмилаҭтә чыдарақәа, азәи-азәи реизыкәзаашьақәа рҭы пымкрада ишыақәгылань ирымоу акәаматҭамарақәа.

Миха Лакрба иновеллақәа ирыпхәаз ауафы еилыхха ибоит аңсуаа азәи-азәи (ахатҭеи аңхәыси, абырги ақәыпши, ауа, аҭынха, аихабы, аитҭбы, агәыла-азла...) реизыкәзаашьақәа зеипшроу, рҭаацәаратә еизыкәзаашьақәа шеиҭкаау, ахьзи ахьымзҭи, аламыси аламысдареи ишарзыкоу, аңсадгьыл абзи-абара рылаены иахьынзакоу, афырхатдареи ашәаргәындареи, ауафытәыҭса ицқьара, иажәеи иуси реимадара.

Хәарас иаҭахузеи, аңсуаа ауаатәыҭса зегъы еицырзеипшу аказшыақәа рымоуп, аха убарт инарываргыланы, егьырт ажәларқәа излареипшым, изларыламҭашьо рхатә кәзшыақәагы рымоуп. Аңсуаа рмилаҭтә кәзшыақәа хәаақәызҭаз аҭагылазаашьақәа рацәоуп: ирхыргахьоу аҭоурыхтә хтысқәа, изқәынхо атәыла, ахауа...

Хыхь ашәкәыҭы ибиография ханалацәажәоз излаабаз ала, данхәычыз инаркны ажәлар рҭапыцтә пҭамтақәа бзиа ибон, дрылаазан, дрызҭлымхан. Дҭеидасцыпхәаза урт еиха-еиха ргәыбылра икуан, изыпҭсаз еиликаауан. Хәтала, абыргцәа, ажәабжхәацәа бзиақәа ирхәоны иахауаз ақьаад

ианитцон. Убартқәа ркынтә машәыршақә иҕамлазеит, иҕса-баратәу акеицш иҕхьазатәуп Миха Лакрба иновеллақәа ргъырак шыатас афольклортә сиужетқәа ахьрымоу. Цабыргуп, ашәкәыџфы ирҕиаратә хытхәаа иалтшәақәогъы маҕзам, аха апсуа фольклортә сиужетқәа шыатас измақәоу апхьаџцәа еиҕагъы интересс ирkit, игәцарарkit. Лымкаа-лагъы урт әжәытәуаа рзы акыр иҕыцын.

Ашәкәыџфы ауафытәыџсатә ҕазшыа бзиақәа зегъы иреиҕау аламыс ауп хәа иҕхьазон. Аламыс – дасу дара ртәала милаҕс измам хәа азәгъы дыҕазам. Аха апсуа ламыс анаххәо, ахатә чыдарақәа амоуп ауп иаанаго. Традициала апсуаа ишазыкоу иркьаҕны, аха апхьаџ дазхәыцыртә, сахьаркыратә аламыс ажәа ҕазарыла иаарцшуп ановелла «Аламыс» аҕы. Ари афымтаҕы зызбахә хәоу, ихадоу аперсонажцәа зҕабцәоуп, руазәк жәаџа шықәса роуп илхытцуа. Аха рыхъзи рыхьмызги ҳаракуп. Аламыс – апсратәҕкьа атцкысгъы иҕгәҕоуп хәа иахәапшуеит. Уи азоуп зызбахә хәоу азҕабцәа руазәк адәыҕба леатцажъны леанылшыуа аламталазы ахатца еиқәа злышыалтаз, даныпцслак лцәа-лжъы хтны ауаа дрымбарц азы. Егъи (жәаџа шықәса зхытцуаз) апхьаысба хәыҕгъы убыскак лыламыс ҳаракуп, лыпсадгъыл абзиабара убыскак илылаазоуп, аҕацәа мџахылкьарц азы лыпстазаара ашәартә италыргылоит. Зны ашьха арахә зыхьчоз лабду ихәы шылгоз аҕа иҕшыхәцәа дрылашәеит. Амџа ҳарба хәа илықәымчны илархәеит. Лара гәџарас илkit изустқәаз. Ашьха иқәчыз атцх лашәгъы дацәымшәакәа, дара иахьыртахыз ахытцыртахь акәымкәа, цартак амамкәа ахаџа тақнаҳаны иахьыҕаз ахь илгеит. Аҕкьартаҕы леыбгалтаң, илулак дрыцәеит.

Зынза даеакала избоуп аламыси, ачҳареи, асасдкылареи ирыдхәалоу апсуа таасқәа ановелла «Асас» аҕы. Ғыгҳарыла ари афымта ашәкәаҕы хҕака даҕкьа роуп иааннакыло. Аха иахәо атцакы даара идууп. Зызбахә ахәо ахтыс кьаҕеуп: атаҳмада Цыгә Ғанашә иашта дынталеит ауафы дызшыыз арцыс (уи дашәуан). Пытрак ашьтахь еиликааит исас иишыыз иара иҕа Темыр шиакәыз. Аха аб – Цыгә Ғанашә уафытәыџса илшарым зугәахәша ачҳареи аҕазшыа гәгәеи ааирцшит – сшыа зует хәа асас дишыырц даламгеит, асас ишьра хьмызгуп, патудароуп хәа иҕхьазеит. Апсуаа рҕы ажәытәза аахысгъы ашьоура атцас акырза атцанакуан, иҕгәған. Аха ашәкәыџфы ари ановелла ала ихәарц итахын апсуаа рзы

ашьоура атцкысгы асасдкылара атцас еихагы амч аман хэа.

Апстазаара шшапаза цэахэак амацарала икам. Абзиақэа реипш, тѳа змам ауадафрақэагы ыкоуп. Ауаѳы агэаг изты-сыр калоит, ашьоура дақэшэар аует, аха ианакэызаалакгы ауаѳреи аламыси еицызароуп абзиабараангы, ацэгъара-қэеи ауадафрақэеи раангы. Агэаг змоу ахатца хэа ипхъазатэу ацэгъа арееишъагы, абзиа аныкэгашъагы зды-руа иоуп. Ацэгъеи абзиеи реилыпшаараан, реилыргараан, апсуаа хыпхъазарала ирацэазаны акэаматцамарақэа рымо-уп. Ихэычы, идуу, урт акэаматцамарақэа акы бжъамыжкэа иззынамыгзас, еилазгас, апсуарагы изынамыгзеит, еилеи-геит хэа дыпхъазан.

Абарт, абра иаххэаз ахшыѳтаққэа хадаратэ тақыс иамо-уп ановелла «Ианакэнагазамыз». Ѵажэа шықэса зхытцуаз, Чхалта ақытантэи арпыс Адлеи Капыта иашъа Смыр Мачагэа дишъызаап. Ацэгъара кэзтэз Смыр Мачагэа абна дылан: Капыта иашъа ишъа иурц иага дишътан. Уахык, атцх лашъ-ца иеалакны, издыруада уаха итаацэа гэхъааганы иѳны данны дыказар хэа, Смыр Мачагэа иѳны дахаѳеит Адлеи Капыта. Цабыргынгы, ишэакъ харшаланы аатцра дахъа-вагылаз, аѳны акылхара дкылцшны атцхыбжъон иага харц затэы ииарта дылтны ахэыштаара дыгэхэатэаны атэтын шихыхуаз дибеит. Абар, абар, диеихсны дишъырц ачык ауп игу. Аха убри аамтазы Капыта иахаит Мачагэа ипцхэыси иарейи реицэажэабжъ. Мачагэа ипцхэыс игэиѳеанылтцеит, абыржэы Капыта дкылцшуазар иудыруазейи, ацэашъы ырцэ хэа иалхэеит. Аха Мачагэа зынза даеакала дцэажэеит: «Сара исаѳоу сара дыздыруеит. Адлеи Капыта дхатца гэгэоуп, узцэымшэара иакэым, аха уи дхатца бзиоуп, аламыс змоу уаѳоуп. Ас сиарта саалтны харц затэы сыштэоу даасхагылеит хэа дсылакысуам. Уи ахатца бзиа иатэеишъом ас ашьоура. Уи идыруеит ианакэнагоу ашьоура».

Мачагэа иажэакэа Капыта ицсы заны аатцра дахъавагылаз ианиаха, иаразнакдаеакаладархэыцит: «Ных, ианакэнагамыз хаикэшэатцэкъеит убоу... даеазны хакэшэахып, – ихэан, ашышъыхэа ицсы заны ишэакъ апынтца акылхара иаакыли-хын, дшааз еипш дцеит».

Ашьоура атцас цъбара зынза даеакала избоуп ановелла «Аб» аѳы. Иара абри аѳымтаѳы аазара азтэарагы шътыхуп.

Иркъынцыцны иаазаз, зхы зымапагыаны иказ Ардашын, иара ихараны Гэынбак дишыт. Дызшыз Агэынба дыкны Ардашын иаб Таркыыл Шьяаб ифы днаргеит. Аха аб кэыга ишымгэыгзоз зынза даеакала дцаажэеит, даеакала ихы мѳацигеит. Еизаны иказ иашыцаа дѳарывагылан, ичкэын иршыз иаазарафы иара игхақаагы ихэеит, ичкэын дызшызгы акагы шихарамыз имзазеит: «Сычкэын ихала ихы таирхеит, сара ара излеилыскааз ала. Гѳакрак имазамкѳа, мчыла иара иацѳал ааианза дапылеит уи... Сычкэын дахзымаазеит шѳаргы, саргы! Дышхэычыз иан дигхеит, ахылацшра имоуит, кѳнагала даазамхеит. Мыцхэы игэшэымшѳ ххѳон, иитаххалак, иихѳалак хыхыѳомызт. Ишакѳалак, мыцхэы дыркъынцыцны дхаазон, илеишѳа баацсхеит. Ауаѳы илеитѳаз ауп иааирыхуа! Нас хара иаххароу даѳазэы изидахттарызеи? Иламысым уи! – Шьяаб ацѳажѳара дафын. Ыртѳуамызт егырт уака игылазгы».

Шьяаб иашыцаа, итынхацаа, игѳылацаа шымгэыгзоз иѳа дызшыз дымшыкѳа, ѳас дѳаитѳеит.

Ара аб иѳаитѳаз гѳаѳуацѳан, аха уи ихымѳаѳгашѳа сажаркырала акыр иртѳабыргуп. Шьяаб иеипш зыламыс цкъоу, зуаѳра хараку, аиаша зегы ирыцкуп хѳа изыѳхѳазо азѳ иакѳымзар, ус аѳѳара, ус ахымѳаѳгара даѳазэы илшом. Шьяаб дзыкѳшѳази, ихымѳаѳгашѳеи, иихѳо иажѳакѳеи зегы еиѳырѳшны урыхѳаѳшѳазар, дѳырхатѳоуп хѳа дѳѳхѳазартѳ дѳѳоуп. Иѳа диашазаргы, диашамзаргы, ишѳа зуеит хѳа икны изнаргаз арѳыс иааигѳыдтѳаны дишызтгы, ановеллагы алтѳуамызт ари ажѳабжѳ, аѳсра даѳа ѳсракгы наѳлон ауп. Аб ауаѳра наигзеит хѳа иѳѳхѳазартѳгы изыѳаломызт. Шьяаб иѳа дызшыз ѳас дахыѳаитѳаз ѳырхатѳарак еипшуп. Иѳа иѳсра деигрыѳлааны дѳамазгы, акѳыѳара ду, ауаѳра, азѳыѳара ааирѳшит.

Уаѳхѳаѳѳхѳаза иѳыцу хѳыѳрак узнарѳысуеит, инартѳауаны аѳѳазаара узнархѳыцуеит ановелла «Ыѳѳа иашыцаа». Ари аѳымѳаѳы иѳалаз ахѳыс трагедѳоуп. Аѳѳазаара шѳкы, зкъы махѳѳа рыла еипшѳуп, еибаркуп. Ауаѳы икѳаша-мыкѳаша ииѳо, иахѳауа, дзынкѳо-дзынѳо рыхѳа ашѳаран дыѳцакѳѳар, дыгѳымыѳхар, даара ихѳартам акаѳы дкылнагар ѳалоит. Ауаа азѳи-азѳи гѳѳареибаклароуп, еилибакаалароуп, еигѳныѳлароуп. Аѳѳазаараѳы иѳало арыѳхараѳѳа

рғырак аилибамкаара иахъоит. Абарт реицш икоу ахәыц-
рақәа ихафы иааиуеит «Фыцъа аишыцәа» иацхьоз дарбан-
заалакгы. Миха Лакрба, егырт акыр афымтақәа реицш,
ари ановеллагы ажәлар рхәамта шыатас иамоуп. Абри
асиужет иалхны азәырфы ашәкәыфәцәа рхатә фымтақәа
апыртахеит. Абри асиужет шыатас иамоуп Баграт Шынкәба
идраматә поэма «Ахра иафәахаз».

Аилибамкаара иахъаз атрагедия акыр ачыдарақәа ама-
ны избоуп Миха Лакрба ари иновеллафы. Асиужеттә цәахәа
иааркәафзаны бас икоуп: анки абки ирыхшаз фыцъа аишыцәа
гәакьақәа шәарыцара иахьцаз аиҳабы Шәарах ахра дафәхеит.
Уахынлан, ацтхәа хачылан икан, имч кацсаны днафкьар,
дыцкьа дцон. Аитцбы Қыазым днеины дицхраартә дыкамызт
ишаанза, аха ибжы нафун. Зназы уеыргәгәа, уекаумыжын,
хан лажәымта цәгәаумтәын хәа дгьатцәыгьатцәуа изфитун.
Аха Шәарах еиҳа-еиҳа имч мацхон. Атцыхәтәаны, Қыазым
игәалашәеит ауаф бырг, ауаф кәыҭа Азын Хәцъарат ихәоны
иаҳахьаз ахшыфцак: ауафы агәакра дақәшәар, имч кәадахоит,
агәыпжәара дақәшәар, имч иаҳа иацлоит.

Абри анигәалашәа, Қыазым уаанза иашьа Шәарах дихзызо
иихәоз иажәақәа ааирхәын, агәыпжәага ажәақәа ихәо далаге-
ит. Шәарах иеаларцсны ахра дахьафәгылоу далыфрны дтахар,
уи иара деигәыргьозшәа, ицхәыс Хабиба иара дигарашәа –
убасцәгьас иааифәшәоз зегьыхәаны дкәашозшәа кәаитцон. Ари
захаз Шәарах дгәааит, агәаҭ изтцысит, имч тәлеит, дызфәахаз
ахра баацс уаанза атцкысгы иеаларцсны, иекамыжкәа
деикәхеит. Адырфәены ианша, Қыазым дгәыргьон хшыфла
иашьа дахьеикәирхаз азы. Афыцәагы афныка ианаауаз,
ауха иашьа иихәоз агәыпжәагақәа змааназ еилымкаазакәа,
цабыргытәкьаз цышьа, Шәарах ишәақь иашьа Қыазым игәы
инатцакны диеихсны дишьит.

Шәарах иашьа дышьны деишәара-еитцарах афны даа-
ины икаитцаз шыкаитцаз иан Хымжәажәи ицхәыс Хаби-
беи ианрейхәа ашьтахь ауп иашьа дшымаҳагьамыз, ажәа
гәыпжәагақәа иихәоз иара иеикәырхара ишазкыз анеиликаа.
Азалымдара дузза икаитцаз изымчхакәа, игәынганы, иашьа
дахьышьыз атыцан дцаны иаргы уа иетаирхеит.

Аишыцәа реизыкәазашьақәа зынза даеакала избоуп ано-
велла «Ашьабста зшьыз» афы. Анки абки ирыхшаз афеишыцәа

Қырым Даҳари уаа цэгъазамызт, аха, ес икалалакгы, цхэыс усла ацэгъа рыбжьалан, иахъаикэшэаз еибарцсраны икан. (Даҳар ихэаны изтэаз апхэызба цшза Хьфаф иашьейтцбы Қырым деигъалшьан дахьиццаз иахкьаны). Қырым ипхэыс диманы нхытцка иарггы ларггы уахь икаижьтеи хышықэса тхъан, ианаа, иашъа иааигэара Амткьал нхашъа рымамызт азы Латака ицейт. Даҳар иакэзар, ихэаны изтэаз апхэызба иашъа даницэига нахыс, аиашъа думоума хэа азэ дизтаарггы, «Мап! Аиашъа дсымагэышьам, дыкан сашьейтцбык, дыпсгэышьахьейт», – хэа реихэон.

Абарт аишьцэа абас ишыказ, енак, Қырым ашьхантэи дшаауаз Лата ақыта дфалалоны шыабстак ааипыхалан, ишьйт. Ашыабста еиғыхны, егыны, гарзганла иғахэаны иазқэынтцаны акырггы иааигейт, аха ианылашыца, иарггы данаапса, тағағарак ипшаан, интейтцан, азэггы изгэамтартэ ахахэ-мғыхэ лакэтцаны имғахь дцейт.

Убри аамтазы Қырым ихы иааташэан, избейт бзиа уахбойт хэа апсшэа картцэаны ицэнымхошэа иазхэоз ифызцэа, иуацэа пишэарц. Ауха азэазэала еибамырдырзакэа ааигэа-сигэа инхоз азэырфы рғы днеин, аа абаапсы, ауафы дсам-хашьит, абнағы атыша дтажьуп, шэсыцхраа, дтцэахтэуп хэа реихэейт. Аха зеггы мап ицэыркит. Атцыхэтэан избейт, ес икалалакгы, иашъа Даҳар иеихэарц. Ишынеиғамцшра еиғацэаны ишыказггы, иашъа дихатцгылан, дицхрааны ауафы «иишьыз» дыртцэахырц иахьихэаз атыц ағы ианнеи, дабакоу апсы, ашыабста ажы акэын уа иказ. Уинахыс ажэлар ирхэо иалагейт: «Аеа зшьыз иашъа ида ешыа димоут» хэа.

Арака излаабо ала, ацэгъара бзиарала атак кзтцаз аешъа ибзоураны иееиу ахь икылсит.

Аихаби айтцби реихатцгылара, аламыс азы ачҳара гэгэа аарцшра ртэы даеа тагылазаашыақэак рыла иаарцшуп ановелла «Ишьхныпсылаз» ағы. Апсуаа жэйтэнатэ аа-хысггы апстазареи апсреи философиятэла иазхэыцуан. Хажэлар рфилософиятэ хэыцра инақэыршэаны иухэозар, апстазааразы иқэпалатэуп, аха цэыхцэыфарала акэымкэа, ауафытэыфсатэ хатыр мырзкэа. Ауафы знык диуейт, знык дыпсуейт. Аирей апсреи рыбжьара апстазаара атцакы ама-ны, ауафра мырзкэа изхызго иоуп акыр иапсоу. Ишабалак аказаара патудоуп. Апсра еицэоу акаггы ыкам, аха апсра

бзиаггы ыкоуп хәа ирыцхъазоит. Зыламыс зцәызуа ишыб-
заз ицсыз хәа дрыцхъазоит, ацсра бзиа хәа ззырхәо хызла-
цшала ицсыз иоуп.

Абас икоу ахәыцра цәулакәа узаанагоит ановелла
«Ишьхныцсылаз» уанацхъалак. Дбар Рабыць ица затцәы Теиб
Кәланба ақытан драазон ианшьа Кап Шьяадат ифнатафы.
Ацкәын жәохә шықәса дыртагылан, уажәшьта ачара изуны
иаб ифныка дааигарц аеазыкатцара дафын. Убри аамтазы
арпыс дахьыраазоз ақыта абрагыцәакәак фәкәлан, аимтцәара,
архәра иалагеит. Ақытауаа хьчауа, абрагыцәа дахьрабашьуаз
Теиб гәгәала дырхәит. Хынтә, цшьынтә иимбацыз иаб да-
нааи, арпыс итахымхеит деизкәа ицшьмахак дышрыкәиаз
иаб дибарц. Убри аамтазы ахәра гәгәа змаз арпыс қәыпш
иаб иахатыр азы дымгылазтгы, ицстазаара далымтыргы
кәлон. Аха иламыс дышьтанамкит. «Имч иаанханы илаз зегь
ааизганы дфаткәан, ишьапы даакәгыланы иеыфөитдихит!
Иаб даафналт. Уи аамтазы ари арпыс ихәра акнытә афәхәага
иазнымкылазт аеырхәа афыланахеит изынханы икәз ишьа.
Аха уи мамзаргы кыт мхәазакәа дгылан! Илацш нахъзеит
ари иабгы. Арпыс дшьабахьан, дцәышшахьан, имч илзауа
ипсы наилшәшәан, дынкыдхалт атзамц.

Ицсы ихытцит уи дышгылаз.

– Дымпсыр дыцәгьамхар каларын, – ихәеит иаб Дбар
Рабыць»

Арака жәохә шықәса зхытца арпыс кәта абрагыцәа-
аимтцәацәа рабашьрафы ахатцара гәгәа ахьяаирпшыз маца-
рагы акәзам аус злоу. Дацәнымхартә ахәра шимазгы, иаб
данааи дгылартә амч-алшара инатөит илараазахьаз аихабы
пату икәтцара атцас. Теиб атдыхәтәантәи ихымфәпгашьа хәтәч
хәычуп, аха акырза зтәзкуа, икәзшьарбагоу акоуп.

Ауафрефы, аламыси ахатцареи раарпшрафы, ацсуаа аи-
деал хәраккәа, апринцип дукәа рыман. Ауафреи, аламыси,
ахатцареи раарпшрафы еицлабуан, рхатәы интерескәа наф
иныцхьакны. Аифызареи абзиабарей ирызкны ажәлар тра-
дициала идеалкәас ирымаз хнарбоит ановелла «Анацкьыс».
Ари ановеллафы ихадароу персонажкәаны иаарпшуп ацсуа
арпыс Азын Темыр, ашәа арпыс Арстаа Бамат, апхәызба
сир Назиа. Абарт ахфыкгы инагзаны ицкбоу, зыламыс
цъара хәашьрак амам, зцәаныррей зуафрей хәраку уаауп.
Темыри Бамати рыхъз бзиан еигәныфит. Ифызцәа иманы

Темыр Бамат данитаа, хатыр ду икөйтцеит. Ёнак, хаблак аёы, «абарт суацоуп» хэа Бамат Темыр дахънеигаз Темыр На-
зиа захъыыз пхэызбак дибан, ицсы лылаханы бзиа дибейт.
Аха дыпхашьаны Бамат иёы имхэакэа, ииура изымдыруа,
ихы имагэхъааха Апсныка дааит. Темыр Назиа дшигэапхаз
Бамат еиликааит. Уи апхэызба уаанза иара Бамат ихата
бзиа дибыхъазаарын, ларгы дзыгхэараз, дзыццарц илтахыз
иара иакэын. Аха Бамат уи апхэызба Темыр дизааигейт.
Темыр, Назиа лыла Бамати лареи бзиа ишеибабаз анеиликаа,
длыламкыскэа, Бамат адырра итаны, дааганы, ачара изуны,
ешъас дкатцаны, Назиаггы ехэшьас бысзыкоуп иахъарнахыс
хэа лахэаны, инаскыганы иоуишьтит.

Ара апхъаф инагзаны рыгэра игартэ икоуп атдыхэтэанза
Темыр Бамат ихы наикэкны ихэо иажэа ссиркэеи, амхараёы
даннеиз Назиа дызлалылакысыз инацэккыс шхитцэази
ртэы зхэо ацэахэакэа: «Назиа иахъа нахыс сара дсахэшьоуп,
дыцкьоуп. – Абарт ажэакэа хэаны инапы дфахан: – Абри
снацэккыс ала сылкысит, абриггы хабжъамзааит! – ихэан,
ашырхэа иаатцааны икамала инацэккыс аахигэыцэааит».

Арака, излаабо ала, ихтцэоу анацэккыс цгара зкэым,
хэашьра злам аифызара иасимволуп.

Апсуаа ибзианы ирдыруейт атаацэаратэ еизыкэаашъакэа
рэггы, ауаажаларратэ ускэа рэггы, апхэыс иналыгзарц
илылшо ароль. Миха Лакрба иновеллакэа рёы ахацэа ина-
рываргыланы анна-ара ипсакыаны ирылапцоуп ахэаса
рхырёсахъакэаггы. Хэарас иатахузеи, икоуп апсыгеракэа
зныпшуаггы, ахацэа рускэа еитцазкыозггы. Аха урт ргырак
ауаатёыфса иреигъу аказшьакэа ныкэырго, агэаггы
рызтаны, ахшыфгы рыгымкэа, иргэажэфаны ахацэа ирыд-
гылоу, зыламыс цкьоу ракэны иаабоит. Ёырцштэыс иааго-
зар, Амзара ақытантэи апхэызба Адушъа (ановелла «Аду-
шьа» ахадаратэ персонаж) икылапалаха иказ, амацасреи
афэжэреи ирышьцылаз, инымхахымтэаз арпыс Зыкэыр
пхэысс диццеит. Лымаашьарала, лкэыгарала, лказшьа бзи-
ала, уи дзыццаз арпыс дынхартэ-дынтыртэ деифылкааит,
ауафрахы икылгара лылыршеит, згэы ихшэахъазггы хатыр
икэыртцо, иажэа акыр пхылнадо ижэлар дрылалыргылейт.
Апсуа апхэыс ишлыхэапшуаз, ишлызхэыцуаз еизыркэкэаны,
ибзианы ирныпшуейт ари ановелла атцакы еитазхэаз
атахмада Шэлиман абарт иажэакэа:

«– Апхэыс қонамгала илыхцэажэаз, ма илызныкэаз, хатца бзиас дсыцхэазом сара... Дзеипшразаалакгы, дануп апхэыс. Ан, ан! Илеицгу, леиха ахатыркэтцара зықэнагода?! Иумахэхейи, умцахэ ыцэааит хэа зны-зынла ауаа шэйуа? Икбацтажэзахоит апхэыс дзыфнагылам афны ахатца дыкоуп хэагы, уи ззымдыруа мхэыцк иакэымзар. Ахатца егы дбаапсызааит, даашыафызааит, анхара-нтцыра, ахандеира ихахы иаимго дыказааит, апхэыс бзиа диднагалар, зегь рыла иеипсахуеит. Ишэ-гэашэ ытцарцаны, иара дкьала дышдэыкэу акэымкэа, угэы иаахэаратэы дынхо-дынтцуа дкалоит. Итахцэа, дызлатэоу ижэлар зегы хатыр икэыртцо дынлырхоит апхэыс, – ихэан, даахэыцын, ихаихэеит иара дызхааныз хтыск».

Ара автор ихаихэеит иара дызхааныз хтыск хэа дызфэу Адушыи Зыкэыри рызбахэ.

Миха Лакрба иновеллақэа еихаразак изызку апсуа жэлар рказшыа бзиақэа рзыргареи рзышэахэареи роуп. Аха ашэкэыффы ацэгьарақэагы имбо дыкамызт. Урт сахьаркыратэ ажэала дрықэызбон. Фырцштэыс иаагозар, ановеллақэа: «Уччар узымччо...», «Апсхэра» рфы ифеаастоу, атцас бзиақэа еилазхэо ракэны иаарпшуп ауафы даныпцслак имцхэны икартцо аиныхрақэа, агэыбылра ахызуа ухэа. Ашэкэыффы итахын, ифымтақэа рыла дазықэцар ажэытэтэи апсуа тцас бзиақэа пхастамхаларц, имызларц, дара ирцэам, иржым, ижымдырны ирыланагалоз нак икажхарц.

Миха Лакрба иновеллақэа ргырак казара харакыла ифуп, еиуеипшым апцстазаратэ зтцаарақэа шытырхуеит, аамтца цыцпхэаза урт рыхэ еиха-еиха ишытытцуеит.

Аинтерес ду амоуп урт злафу абызшэа, реиекаашыа, рстиль. Ановелла ажанр ишаказшыоу еипш, акык-фбак ахтыскэа, аепизодқэа рылоуп ишышыакэгылоу. Аха апхыаф дшымгэыгзо икэыртцэианы ауп ишхыркэшоу, ишынтцэо. Еихаразак дара ажэлар рыбазаратэ лакэқэа ирзааигэоуп сиужет еилазаашыалагы, бызшэалагы, композициалагы, стильлагы. Сахьаркыратэ хархэагақэаны урт рфы иахпылоит имацымкэа аифырцшрақэа, еихаразакгы атыпцхацэа ртеитыпш, рыцшзара азбахэ ахыхоу. Атыпцхацэа рыцшзара амра иадыркылоит, иафдырцшуеит, рцэа-ржы апштэы ашэыртата иафдырцшуеит... Иара убас ашэкэыффы инартбааны ихы иаирхэоит адиалогқэа.

Мушьни Ахашба ипстазаарей ирҗиаратә мҗей

Апсуа шәкәыҗәҗә ртаацәараҗы абицара еихабыра иатанакуа дреиуоп еицырдыруа ажурналист, апроза-ик, аитагаҗ, ауаажәларратә узсуҗы Мушьни Лаврент-ипа Ахашба.

М. Ахашба диит 1903 шықәсазы, Очамчыра араион Пақәашь ақытан, анхаҗы итаацәараҗы. Рапхьаза аҗрей апхьарей итҗейт иқыта гәакьаҗтәи ашкол аҗы. 1915 шықәсазы Очамчыратәи ашкол дталт. Уа х-класск данрылға ашьтахь, иуадаҗыз атаацәаратә тагылазаашьа иахкьаны, ашкол нимаҗьыр ада псыхәа кәмлейт. 1918 шықәсазы иаб дыпсит. Аха атцара аҗьама зкхьаз ачкәын еилыхха пытрак ашьтахь ииулакгы Ақәатәи артцафратә семинариа дталейт (Асовет мчра анышьякәгыла ашьтахь ари асеминариа ахьз рыпсахит. Иахьзыртҗейт Ақәатәи артцаҗәа ртехникум). 1921 шықәсазы М. Ахашба акомҗарейдгыла далалейт.

Нак-нак запхьака ишәкәыҗәҗараны, иуаажәларратә узсуҗараны иказ М. Ахашба атехникум дахьтаз иҗызцәа даарылукаартә атцара бзианы итҗон. 1921 шықәсазы Апсны рапхьаза акомҗарейдгылатә организация анеиҗыркаа инаркны уа аусура активлатәкьа далахәын.

Ақәатәи артцафратә техникум кәҗиарала даналға, 1923–1924 шықәсқәа рзы агазет «Апсны кәпшь» редакторс даман. 1924 шықәсазы Москватәи ажурналистикатә институт дталейт, уи дагьалҗейт 1927 шықәсазы. Москва аинститут далганы Ақәа данааи ашықәс инаркны 1945 шықәсанза шамахамзар инеипынкылыны агазет «Апсны кәпшь» редакторс даман.

М. Ахашба 1923 шықәса раахыс акоммунисттә партия далан. 1938–1957 шықәсқәа рзы Апснытәи АССР Иреихазоу асовет Президиум аҗны мазаныкәгаҗыс аус иуан. 1955 шықәса алагамта инаркны редакторс даман алитература-сахьаркыратә, ауаажәларра-политикатә журнал «Алашара»,

1957 шықәса инаркны апенсиахь дцаанза ацсуа хәычтәы журнал «Амцабз» редакторс даман.

Ара М. Ахашба ицстазаара мѡа акнытѡ иааркѡаѣзаны иазгѡахтѡз ахадаратѡ моменткѡа рылагыы уаѡы ибартѡ иѡоуп иара алитературатѡ рѣиара мацара дшаѣымыз. М. Ахашба иѣбабаа раѣѡаны иадитѣит инейдкыланы ацсуа жѡлар ркультура ашьтыхра.

М. Ахашба раѣхѡазатѡи илитературатѡ ѡымтѡ акыпцхѡ абеит 1918 шықәсазы. Ускан иара жѡохѡ шықәса ракѡын ихытѡуаз. Убриаахыс ацсуа литературатѡ ѣиара агѡта да-лагылоуп. Аацсарак изымдырзо ацсуа культура аус ази-уан хынѡажѡа шықәса инареиханы. Ари аамтала Ацсны имѡапысуаз акультураѡ хтыс хадакѡа зегыы дрылахѡын. Ацсуа газетѡ ажурналкѡеи рышьѡаѣыргыларѡа, акульту-ра асоциалисттѡ хырхарѡта атара, ацсышѡала акыпцхѡразы алинотипкѡа рыла рейкѡаѣыршѡара ухѡа М. Ахашба иинициа-тивей инапхгарей рыла акыр ус мѡацган.

Агазетѡ аѣы аус аниуаз ауаажѡларратѡ ус дукѡа ина-пы анрылакыз, хѡарас иатахузей, илитературатѡ ѣиара ейѡа ицсыгены имѡапысуан. Убас шакѡугыы, хыпцхѡазарала ираѣѡамзаргыы, М. Ахашба иѡымтѡакѡа лагала бзианы иѡа-леит ацсуа литератураѣы, ейѡаразакгыы анырра картѣит асатиратѡ жанр айрей ашьѡаѣыргыларей рзы.

М. Ахашба иѣпишѡеит ихадароу алитературатѡ жанр-кѡа рѣы. Акѡатѡи артѡѡратѡ техникум данѡаз иѡуан ажѡеинраалакѡа, аписакѡа, акыѡтахѡ данѡалоз иани-ѡон ажѡлар рѣапыѡтѡ рѣиамтѡакѡа, иѡны иѡижьхѡеит агѡалашѡаракѡа рышѡѡѡы.

Ацсны Асовет мѡра шыѡаѡгылаанза М. Ахашба ииѡыз иажѡеинраалакѡа хыпцхѡазарала ираѣѡам, аха ирылыжѡуеит апатриоттѡ цѡанырра хѡаракѡа, ирымоуп апрогресс азы аапцхѡаратѡ кѡзшыѡа. Убас иѡаѡѡоу ирейуѡуп 1920 шықәсазы ииѡыз ажѡеинраала «Угыл, ишѡит, сашьѡ!» Ари ажѡеинраала иааѡѡоушьѡартѡ ииашаны ианыпѡшит аѡоурыхѡтѡ перспектива иашѡа, аоптимизм:

Угыл, ишѡит, сашьѡ!
Халагап аусура,
Имызырѡ х-Ацсынра,
Иатахуп аус гѡгѡа!

ы́кам х́аа изырыцхъазоз, ауаа атцара ахърымамыз, рыхдырра ла́кэны, алашыцара ицэытцаханы иахы́каз акэын изыхъ́оз. Апиеса «Ачапшы́ара» а́фы хадаратэ персонажкэаны иалоуп хатей цхэ́ysi, – Базалеи Арухани. Ашымта́фы ицэыргоу асценакэагы ахымфэпысуа абарт ауаа рыфна́фоуп. Фба́ка шыкэса зхы́цуа Базалеи Арухани рысаби затэ́ы Кэтат абчы ихыны, даршышны дышы́тоуп.

Автор икылкааны, дакэ́шэаны, иуморла иааирцшуеит итцарадаз, зыхдырра ла́кэыз хатей цхэ́ysi рымцхатцаракэа зеипшраз. Арт аперсонажцэа автор итэ́ылхны, цэымграла, жэа цыбарала дрыкэ́ызбазом. Уимоу, ашымта атцакы азеипш тенденция злакоу ала, игэы рзыбылуеит, ирыцхаишы́оит, хэы́чы-хэы́чла, шы́афа-шы́афала акэзаргы, изакэ́ызаалак хэартара злам рымцхатцаракэа ирыликэкэаар ита́хуп.

Базалеи Арухани уаа кы́аэкэоуп, иразуп, т́оа змам агэыбылра рылоуп, ргэы ты́гыгъаа и́коуп. Абчы зыхыны ишы́тоу рхэы́чы хэартак иоуазар хэа акэыдырцаф лахы уаф дрышы́тит. Акэыдырцаф ирзаалыцхаит рыцш́ка хэшэы-быгы́шэы хэа закэ́ызаалак амалахазгы идрымгаларц, ирабжыалгеит абчы зыххы́оу ахэы́чкэа еизганы, ах́цэа ирыхэарц. А́фарацэа еизаны ича́пшы́оит. Аха уи еизаз зегы ажэ́ытэ лашы́цара ицэытцаханы, ирха́цаны и́казам. Уа ирылоу агэыла цкэ́ынцэа Кэагэсеи Пахэ́алеи а́фатэ аамта иазхы́апшхы́оу, амцхатцаракэа рыгэра зымго уаауп (Пахэ́ала фажэа шыкэса ихы́тцуеит, ака́лак а́фы атцара итцоит). Арт арцарцэа ашы́цагы иаахтны ачымазаф иаби иани ирабжыаргоит афэ́льдшер дизааргарц. Азныказы, Базалеи Арухани афэ́льдшер избахэ ажэангы ирахарц рта́хым. «Мшэ́ан, газат́ас быш́цацэажэ́ои, Арухан-хеит! Акэыдырцаф ата́кэажэ́ыжэ илды́руази, сынтэ́атэи аамта бара балалмы́рзуа? Мамзаргы акэы́дажэ акрады́руа-ма?» – ихэ́еит Кэагэса, акэыдырцаф игэы лзеибакшэа. «Ааи, цы́ым-цы́ым, ус умхэ́ан, сузатэ́уп, да́еа́цара иухэаргы, абра́ка иумхэ́ан, ухахэ́ыс сцеит», – лхэ́еит Арухан, «ах́цэеи» акэыдырцафи лы́цгэ́аар хэа дшэ́аны, дгы́атцы́гы́атцуа.

Ажэ́еи ажэ́еи шейхырхэ́аауаз Пахэ́алагы иажэ́акэа маргы́цаакэа аны́хэара, ача́пшы́ара, а́фатахы́а, ахны́рхэтэы ачымазаф ишимыхэ́оз, аны́ха, а́фстаа хэа акгы шы́кам, урт́кэа рат́кыс афэ́льдшер дааганы хэшэ́ык карт́ар шейгы́ыз анрейхэ́а, иа́цэшэ́еит, иргэ́амцхеит. Пахэ́ала адыди ама́цэы-

си закәызеишь хәа атцәы алатцаны, ирониа хәсабла даназтцаа, Базала атакс иихәо иажәакәа иахдырбоит амцхатцарақәа зака илаены дыкоу: «Адыди амацәыси закәызеи умбои, аа, Елыр-ныха – злыпха хәура ауп... Хара иаабауам акәымзар, ацсабарафы икоуп афстаацәа хәа изышьтоу. Убарт афстаацәа абрахь, ацсабара ашка ианаацәыртцлак ауп злыпха хәура Елыр-ныха акәкәа-кәкәахәа ихысуа ианрышьталауа: урт афстаацәа атцла иаадтәалар, Елыр-ныха хысны, атцла цыххаа икәнатцауеит, ахахә икәтәар – ахахә артәауеит, убаскак амч ду амоуп!»

Аихабацәа ишыргәампхоз, атыхәтәан афарацәа афельдшер дааргеит. Лымч дмырхеит акәымзар, зегь реиха афельдшер иаагара Арухан илгәапхомызт. «Никәала, иаххәакәауа ирзууазеи, ари адохәтыр иаагара уи акара исгәапхауам... Абчи ахәшәи еидыргалауа збахьада, амалахазгьы итцасума? – лхәоит лара, зыхьз лшьоз лабхәында Кәакәана днаидгыланы.

Ачымазаф изааргаз афельдшер еизаны иказ ачапшьацәа ирцәымзазакәа, ажәа цьбарала иреихәеит изеқәаз акагьы ишапсамыз. Ачапшьацәа ахьыкәашоз асаба идыргылази, ирхылтцуаз рышьтыбжьы ачымазаф еитагьы ишизеицәаз урт иахьырзеилымкаауаз азы ажәала ирцхашьеит.

Афельдшер икайтцаз ахәшәкәа ирыбзоураны ачымазаф данеигьха, зегьы уамашәа ирбеит. Агәыла згаб Кәыкәына лакәзар, «Анцәа, улцха сыт! Ари адохәтыр цшфыс икоу зегьы дагыреигьзаап! Апцзы илтцүеит ихәан, ишәымбои...» – лхәеит ицъашьауа.

Иаахтны агитациатә казшьа рымоуп апиеса атыхәтәантәи асценафы Пахәала иихәо иажәакәагьы. Ажәлар ртцарадара иахкьаны ачымазарақәа раан цапшьарада ихәартоу даеа цыххәак анырзымдыруаз, акәыдырцафы, апшфы, ахәацъа, апап акагьы ишапсам азгәатаны, афәтә аамта далацәажәауа, уи убас ихәеит: «Уажәы, фыц зхы цәырызгаз атцара алашьца-ра цханатцауеит. Атцара-лашара ихнатүеит уи, уи шхәартам аанарпцшеит, иагырзуеит. Убрахьауп ацстазаара ахыахьыкоу. Шьтарнахыс икалауеит агәабзиарахьчара тцабырг аиааира аманы, мфә иашала ишьақәгыланы... Убри аан хжәытәтәи аказшьа баапцқәа, ачапшьара еипцқәа егыртгьы, акыр капсашт, иагыкәтцышт, дасу рашәакәа хәаны, иагыанызаашт шәахстак аафамхакәа, шытамтатцәкьакгьы цьара иааным-

хакәа, адгыйл ахаёра акнытә. Убаскан ауаа зегъы иагыр-
башт: акёдырцафы, апшфы, Ажыра-шъашәацшъ-ныха,
анапра, убас абарт реипшкәа амцхатцарақәеи рёыхәагақәеи
иаарыххәаны. Убаскан иагырдырышт ажәлар аиаша ашкә,
алашара ашкә, апстазаара бзиа ашкә иаарласны уафы дкы-
лызгауа атцарадырра шакәу!»

Апиеса ианыцшуеит автор апсуа бзазара бзианы иши-
дыруа, аперсонажцәа зегъытцәкәа ракәымзаргъы, дасу рхатә
цәажәашъакәа рымоуп.

Аизга «Алло!». Излаабаз ала, М. Ахашба егырт
алитературатә жанркәа рёгъы алтцшәа бзиақәа имоуп, аха
апсуа литературафы зегъ реиха деицырдыруа дызлакалаз
исатиратә жәабжъкәа рылоуп. 1929 шықәсазы итижъыз аизга
«Алло!» ианылаз иажәабжъкәа иахъагы ирцәымзыцртемақәа
рактуалра, сахьаркыратә рёиамтақәак рахасабалагы уи-
аахыс ииасхёу аамта иазмырцшшәыдеит дара ирымоу
рхатабзиарақәа. Уи аизга ианылеит ажәабжъкәа: «Алло!»,
«Хәи, дад, аписар, закә кампаниоузеи, ишаахаухәара!»,
«Ацуныхәа акы иацсам схәон, аха...», «Вара узыхсыркёозеи!»,
насгъы еиҭагақәак.

Ажәабжъ «Хәи, дад, аписар, закә кампаниоузеи,
ишаахаухәара!» (1928 ш.) апсуа литературафы прозала иоу
рацхъазатәи сатироуп. Ари асатиратә жәабжъ афы икалаз
анекдот кәзшъа змоу, уаф дзырччаша хтысуп. Аха баша ачча-
ра мацара акәым аус злоу. Уи ахтыс хәычы иатцатәахны ав-
тор иааирцшит аәажәатәи ашыкәсқәа рзы апсуа бзазарафы
аитакра дукәа анымәапысуаз изыхкәашоз, афыц пстазаара
ирласны аира иапырхагаз акъахәрақәа.

Нас, уеизгъы, икалазеи ажәабжъ афы?

Автор иоымта дахьналаго ихәихәоит ахтыс ахымәапысуа
атыц зеипшроу. Ахъз ныткааны ихәимхәеит, аха атипра зуа
апсуа қытоуп, «ақыта» хәадашьтоуп. Ашьхақәа ирыгәтылакны
ирымоуп адунеи иакәытханы, абахта итакушәа икоуп.
Уи ақыта иаланхо ауаа макъана итцарадоуп, уафы игәы
иаарыцханашьартә еитцаханы икоуп, нак нтытқәа, адунеи ду
афы икоу ахтысқәа затә ирыламхәра, рызбахәгы рыздырзом.
Аха иааиуа афәтә аамта ацәкәырцақәа ақытанзагы иназеит.

Ақытафы Асовет мчра шъакәгылахъеит. Аха акласстә
кәцара еихсыцъны иказам. Макъанагы ирацәафын ақытафы

асовет политика ииашаны имѡацгазарц зтахымыз, иззеи-лымкаауаз, ма еилызкаарц иашьтамыз. Ыѡукгы аѣтѡ аам-та аматц руазшѡа катцаны рхы алазырыргон, ирдырзозшѡа, инагзаны еилыркаазшѡа ажѡлар ржѡн, арахь аамта иааназ рхаѣы итагаланы ирымазамызт, ус баша барбаррала ажѡлар рыматц руазшѡа картон. Атѡыла иатыхыз акадркѡа маѣын. Аѣар рахьынтѡиггы ирацѡаѡын абарбарыѡцѡа. Имаѣмызт цѡара чышѡрак анырталак иахнаѡауаз, адырра рацѡаны ирымоушѡа зыгехазырзалоз. Урт, аинтеллигент бжатаѡа, ласы-лассы аускѡа еилархѡн, идыруадаѡуан, ажѡлар ртцарадара рхы иархѡаны иржѡн, рацѡак ихѡаамыз, игѡырѡамыз аус хѡыцкѡаггы хадырчылон, итѡурамыз ахырхартѡа рыртон. Абас итѡурамыз аинтеллигент бжатаѡа ирыхьаны аѣтауаа акомикатѡа ситуация иштѡадыргылаз атѡы зхѡо аепизодкѡа рыла ишьѡкѡгылоуп хзыхцѡажѡ М. Ахашба иажѡабжѡ асиу-жет хада.

Зеггы еилазхѡаз, еилазгаз аѣтаѣтѡи «аинтеллигенция» ахатарнакѡа ажѡа затѡык – «акампания» – атѡакы ииа-шамкѡа иахьеилыркааз ауп.

Цхны мшык азы аусхѡарта аштѡаѣы, апсатцла атѡака итѡан «акамисар» хѡа изышьтаз аѣтсовет ахантѡаѡы, унеишь-уаа-ишь хѡа зархѡоз атахмадцѡа бзиаѡа, апѡошьтаныкѡаѡ, аписар. Аписар «ласы-лассы азакѡан цшра аанкылауа», апѡошьта ѣыц иаанагаз ашѡкѡкѡа дрыхѡапшѡуан. Ашѡкѡкѡа руак апхѡара дадхалт, уажѡы-уажѡы ипштѡы ипсахѡа далагеит. «Дапхѡеит знык, деитапхѡеит, жѡантѡ дапхѡеит, апхзы илтѡт». Уи ашѡкѡы урысшѡала иѡын, ауезд Анагзаратѡ Комитет акнытѡ иаарышьтыз акаѡын. Уи иахѡон аѣтанхамѡа арыѡѡѡаразы, аоблигация алартѡаразы акампания шымѡапгѡатѡыз. Убри акампания амѡапгаразы чыдала араион акнытѡ аѣтахь ауаѡы днарышьтрани ишыказ.

Ашѡкѡыпхѡара ззымдыруаз уа итѡаз ауаа бара-бараѡа инеишьтарххны аписар иазтѡауеит:

«– Закѡ кампаниоузеи, дад, цкѡа иааилырганы ишаа-хаухѡара!»

«– Хаи, дад, аписар, шьта апсышѡала уахзапхьеишь!»

Аха уажѡраанза чышѡрак ахыдыруаз азы зѡырбабаны иказ аписарггы акампания иааназ цкѡа изымдырит. Ан-кѡа аѡалаѡ аѣы туѡьарк икны приказчикс иказ Қалашь

иакэзар, атэы алаитцоит, ашэкэы, «акампания кэшэтцароуп ахэоит» хэа анхацэа ижьоит. Акампания хэа иара дызёу акрыфара, акрыжэра айёкаароуп. Ажэабжъ аёы Қалашъ захъзу иналкфалкны, уарлашэарла иихэо арепликаэа рылоуп дышцэыргоу, аха убарт рылагы деилкаауп уи ажэлар ееик рзызмызбо азэы шиакэу. Насгы ашэкэыффы уи азы икаитцо абарт азгэата кьаёқэа рыла даабоит ицоурам азэы шиакэу: «Қалашъ анкьа ақалақь акны приказчикс туцьарк икны дықан. Аурыс бызшэа хпақа-пшыбақа ажэа иахауан, уи ала арақа мбатэы идыруашэа ажэлар жьауа дхэаахэтуа, рмал рымкэкэаауа дрылан».

Атахмада Гьадлач – «изакэ кампаниоузеи, икахтцара акраадыруама», – анихэа, Қалашъ иашьа Ханашэгы иара итэала днақэыгэгэаны атак каитцеит: «Изакэ кампаниоузеи умбои, азэы крыфара итаххеит, крифатца рхэеит».

Аписар, ақытсовет ахантэафы, егырт анхацэагы ирура рзымдыруа иааилахеит, иаргачамкит уи ашэкэы. Акампания мфатгатэуп хэа ашэкэы иахэоз дара зынза даеакала – афатэажэтэ ейёкаатэуп хэоуп ишеилыркааз.

Абасала, арт ақыта аинтеллигентцэа «бзиахэқэа» рымдырреи рыгэнымфреи ирыхкьаны акрызтазкуаз аполитикатэи анхамфатэи уснагзатэы зынза даеа хырхартак аиуит. Араионтэ еихабыра рхатарнак «ишақэнагаз» ала ипылар акэхеит. Иалацэажэеит, инеимдырхха-аимдырххеит. «Ианеимпуаз ирызбеит: хзықэшэаз хақэшэеит, икахтцахуазеи, зегы кэтык-кэтык, чашэк-чашэк, азар зылшо – азар, ауаса зылшо – ауаса, афы зылшо – афы, убас еилацсаны акампания кахтцап хэа».

Ус ишырызбаз еипш иагынарыгзеит. Афатэажэтэ еизганы идырхиеит.

Араион акнытэ иааз аихабыра рхатарнак Андреи Тарасипа Шарба иакэзар, зызбахэ ххэахёу ақытаётэи «аинтеллигентцэа» дреицэамзар, дреиғзам. Ашэкэыффы казарила иааирпшуеит уи изы иказшьарбагоу ицэажэашья ачыдарақэа. Андреи Тарас-ипа Шарба уажэы-уажэ апсшэеи, аурысшэеи, агыршэеи еилацсаноуп ибз еилакыцёуа дышцэажэо. Апхьаф ибла ихгылартэ иаарпшуп иара апсшэагы, аурысшэагы, агыршэагы ееины ишизымдыруа, ишеилеихэо. Анхацэа ирцёыуадафуп иихэо иажэақэа реил-

каара. Иара ицэажэашьей ихымфадгашьей еиқәшэоит, уаха назтахым абиурократ ззырхэо иоуп. Ашьыбжышьтахь акампания (акрыфара-акрыжэра) илахадыртэаз идтэалазгы иаргы афы еибарганы, тхыбжыон ауп икахабгало ианыфеибаргылаз. Убаскан ауп иара араион ахынтэ ақытахь дзынарышьтыз аус алацэажэарахь даниасыз. Иххэо иажэакэа еихагы иғәғаны, сахьаркыла иртцабыргны ирныцшуеит атакпхықэра зцэызны икоу азэы шиакэу. Абар, иара ицэазна афы ыжэны, ибз акэакэа птэаны акэым, абжыаапынгы иееины изымцэажэоз уи аус азбахэ ахэара дшалаго: «Товаришьчраа, анхацэа!.. Сара уажэы абра, товаришьчраа, шэара шәкны саарышьтит ацентр правительство рыкнытә.

Уака ацентр акны аакыскыа ихаман аекстренное заседание.

Ари азаседание акны иахпостановилт, х-страна акны иаарласны асоциализми акоммунизми чапаны иаакэхаргыларацы. Убри акнытә хәпромышленност иатаххеит – аиндустриализация, х-сельское хозяйство – аукрепление. Урт рыкатцаразы иахьей уатцэи хнапакны икоу афинанскэа хазхауам. Абарт зегы ангарышь анырзаау, иахпостановилт: х-страна индустриализмхтэырц, х-сельское хозяйство, т. е. хқыта нхара хкреплиааирц.

Убриазы акампания мфадызгарцы, сара абрахь, шэара, товаришьчраа, анхацэа шөышка саарышьтит. Ари сара сыззаази, сара саареи даараза ишус дуу гэатаны, хара зегы абрака, абри чрезвычайныи т.е. чрезвычайниа конференция, заседание президиума, сиречь, собрание адносельчан Ж-скои обшны, ишьтаххыроуп»...

Абас еилахэеилапашьноуп атакпхықэра дуи агэрагарей зыртаз ауаф гәафа Шарба иус наигзарц дшафыз. Хэарас иатахузеи, иихэоз абжакгы анхацэа ирзеилымкааит, аха цасхэа реыраамсташэаны икәшахатхазшэа картцеит, «иихэаз хахаит, еилхаргеит, хақәшахатуп, ихадахкылоит!» – рхэеит Хасан захьзу анхафы ифызцэагы иаргы.

Еилыжэжэа-еилапцы икоу Шарба ицэажэашьала аполитикатә терминкэак иреицакыаны ишидыруз анхацэа идирбарц, далаехэарц итахушэа дрытцаеырбаноуп ишихэо. Аха изызырфуа еилыркаартэ апсуа ажэа еизадала имарианы рацэажэашьа дақәшэом, дақәшэарцгы дашьтам.

Ажәабжь нтәоит автор абарт иажәакәа рыла: «Ҳаи, дад-хейт, ианбыкәушът ацсуа нхаџи атцара змоу ацсуеи рбызшәа анеибакуа?!»

Ари азтәара иахьагы актүалра ацәыззаны иҕам хәцс-тазаарафы. Атцара змоуи измами реилибакаара акратцанакуа икоуп хуаажәларрафы иахьагы, аха аџажәатәи ашықәсқәа рзыи уи еиҳагы итцарын.

Адуinei икәынхо ажәларқәа азәырџы иреипшны ацсуаа-гы ажәйтәан ирыман еиуеипшымыз амцхатцарақәа. Ускан-тәи рдуneiхәапшышыақәа зеипшраз ала адуinei ахатагы, ацсабарагы, цсы зханы икәугы зшаз, зегь зымчу, зегь зыл-шо анцәа хәа хыхь ажәфан ахь азә дыкоуп хәа ирыцхьазон. Анцәа инаџсгы ацсуаа ирыман итцегы еиуеипшымыз анцәахәы ссақәа: абnei ашәарахи рынцәахәы – Ажәеипшыаа, аарыхра анцәахәы – Цаца, арахә (ашьамака) рынцәахәы – Мқамгариа, аеқәа рынцәахәы – Аеышьашьана, алақәа рынцәахәы– Алышькьантыр, адыди амацәыси рынцәахәы– Афы ухәа убас егыртгы. Ажәлар анцәахәқәа «рзылыпхарц» азы ирымтцыхьрхәон, урт ирызкны аныхәарақәа мџапыргон. Аха ажәлар рыхдырра иазхәацыцхьаза урт амцхатцарақәа ка-рыжьуан.

Убас, ашықәсан ианаамтоу ақәа аурц, ианаамтоу амра пхарц ацута (ақыта) иаланхоз ауаа еизаны имџапыргон ацуныхәара. Уи ацуныхәара мџапыргар, азысаамтеи аар-џареи камларц азы иахәоит хәа ирыцхьазон. Асовет мчра Ацсны ианышыақәгыла ашьтахьгы цытрак ақыта кәахақәак рфы уи ацуныхәара мџапыргалон. Ацхьагылара змаз, атцара зтцаз ауаа, зегь рацхьа иргылары артәџцәа ирыхәтан ацуныхәа акагы ишацсамыз ажәлар рыхшыџ азцартә ирхәаларц. Ажәйтә мцхатцарақәеи атцасқәеи, аџатә аамта иаанагаз ацстазаареи ирыбжьалеит аикәымшахатрақәеи аиџыхарақәеи рацәаны. Аџатә пстазаара ирласны аиааира агарц, уи ажәлар рылартцәара иазкыз, изыхәтаз ауаа рахьтә ласы-лассы агхақәа кәзтцозгы мацзамызт. Икан атцара зман-гы хара имхәыцуаз, зхатә қыаф мацара иашьтаны, ажәлар алашьцара рыххра интерес измақәамызгы. Итцоурамыз урт ауаа икартцоз аус ажәлар цхьака рцара иапырхаган, ажәлар рыхдырра дырблакьон, ахьрхартә иаша рнатомызт. Убас еипш икоу атип мееи даарцшуп М. Ахашба исатиратә жәабжь «Ацуныхәа акы иацсам схәон, аха...» хәа хыс измоу афы.

Ари ажэабжь иалоу ахадаратэ хафы Заз ихьзуп, ақытафы ртцафыс дыкоуп. Акэа атцара далгахьейт. Гэык-цсык ала ажэлар рыматц аура зыхэтоу азэ иоуп. Аха итцафцэа иреихэо иажэакэеи ихымфадгашьейи еикэшэазом. Ашкол афы итцафцэа иреихэоит апсхэра, ачараура, аныхэагатэкэа рыкэтцара, рыкатцара изакэызаалак акагы иапсам, пырхагамзар хырхага рылам хэа. Ирабжьейгоит ахэычкэа рабацэа, ранацэа, рыуацэа ргэыцхэцэа амцхатцаракэа шхэартам пархэлаларц, настгы дара ахэычкэа ачаракэеи апсхэракэеи рахь имнейларц.

Абас артцафы Заз ашкол афы атеисттэ пропаганда мфадигойт. Аха абжьаапнытэи абзазарафы, хатала иара ихымфадгашьыла ахэычкэагы, адукэагы ирейцэоу афырц-штэоуп идирбо. Аарфара иахкьаны зымхкэа ззымцэагэо анхацэа ацуныхэа ахымфадгырго данакэшэалак, акама афеипш даахэны зынза даеакала ихы мфадигойт, зынза даеакала дцэажэоит. Заз ифызцэа фыцфа ицны чарак ахытэ афы иашьны, икахабгало фыла иаауан. Ацуныхэа катцарц адэыпшкэафы еизаны иказ ақытауаа ианынарывала, инымфадхыргеит. Артцафы анхацэа икашэтцэо акагы иапсам, иееим хэа затца иреймхэара, афы иртоз иеатаны, датцашьшы ажэра далагеит. Аха афы иеахьаиршыа мацарагы акэым аус злоу. Мышкы уи апхьа, ашкол афы ацуныхэа еипшу ажэытэ тцаскэа еееим хэа ахшыф зиртцоз итцафцэа пытфок назлаз, анхацэа ишырбоз, ишрахауаз, уажэы агэыблаа азна аанкы-ланы аныхэафэ иалеитцэо иажэакэа роуп иссиру. Дфагэафэсуа абас ихэоит: «Ацуныхэа акы иапсам, ихэартам, амала заралрхароуп, ауаа рмазара аныхгоуп, урт рзы қыар алам... анхацэа ацуныхэа акатцара иакэытцроуп хэа рхэон, саргы иахьа уажэраанза абри сакэшахатны сыкан, аха ииашаны, иахьа сгэы даеакала икалеит, изаазарызеи... Ацуныхэа ажэлар еибанарбоит... зегы убас шэеибга-шэеизфыда, шэара есышыкэса хэынтэ-хэынтэ ацуныхэа кашэтцауа, сар-р-р-ра сфызцэагы сар-р-р-р-гы пшзала ханиа-а-а-уа ха-а-а-н-н-ныхэа-хааит!.. – Ицсы мшыакэа ижэит. – Хаит, афы асааит, сашыт убауоу, – ихэеит, агэыблаа тацэгы ахы ларханы иныкэйиргылеит».

Ажэабжь апхьатэи ацэахэакэа инадыркны артцафы Заз афатэ аамта иакэнаго азэы иакэушэа дахьцэыргоу аконтра-

стра азыруа икоуп иара исабрада иҕыхны, дзакэйтцэҕоу аазырцшуа атыхэтэнтэи адакьякэа.

Ари артцафы иееим ихымѡацгашьала Гьадлач иеипш икоу анхацэа қыакэа, ауаа еизадакэа рыхдырра шыақеиқьоит, аамта ҕыцгыы патудайтэуеит. Уи азоуп ацуныхэа бзиоуп хэа Заз аныхэаҕа аныштых ашытахь Гьадлачгыы дгэырҕьатцэа абас зихэо: «Аа, дад, атцара ду змоу, атцара иалгахьоу ауаҕы иихэауа, ахшыѡ шимоу, мбатэ шеилирғауа жэбауоу? Чышэра хэычык этцаз ракэуп хазмыхэазауа акэымзар... Арт уаами!»

Заз уи аенытэи ихымѡацгашьяҕгыы даангылахуа ды-казма, адырѡаены ашкол аҕы дахьнеиз, еиҕах итцаѡцэа дырцэыпхамшыазакэа дрылагыланы абац-абац ихга, – «ацуныхэа акы иапсам, ихыртцагоуп, шэҕаацэа идышэ-мыркатцалан», – хэа реихэон.

Излаабо ала, ажэабжь «Ацуныхэа акы иапсам схэон, аха...» аҕы ажэытэ лашьцара зхацаны икоу анхацэа ракэзам ашэкэыѡфы дызхыччо, дызқэызбо. Ашэкэыѡфы исатиратэ жэа цьбара атцарра зқэикыз, аҕатэ аамта аматц азура зыхэтоу, аха еилазхэо ауаҕы мееи иоуп. Атцаѡ гэеилыхха Мыҕа дназлоу ихыччартэ аситуация ихы таиргылт артцафы Заз. Ахадаратэ хаҕы дыштцаурамгыы, ажэабжь еикэылашыцазаны иказам. Дцэырқьацэырасуа зызбахэ хэоу атцафы чкэын Мыҕа иеипш икоу роуп уатцэтэи амш этэу, ажэлар рзгыы илашарбаганы икало. Аѡымта азеипш тцакы, азеипш хырхарта зеипшроуп ала, урт аҕар Заз ҕырцштэыс дшыкарымтцо ѡашьазом.

М. Ахашба иажэабжь «Алло!» иахнарбо ахтысқаагы аѡажэатэи ашықэсқэа рзоуп ианымѡапысуа. Аха ари аѡымта тематикалагыы, азцаарақэа иқэнаргыло рыла-гыы, ажэабжькэа «Хай, дад, аписар, закэ кампаниоузеи, ишаахаухэара!», «Ацуныхэа акы иапсам схэон, аха...» рааста акыр амехак тбаауп. Ажэабжь неитцых «Алло!» аҕгы хадаратэ проблеманы иқэгылоу ажэытэи аҕатэи реиҕыхарақэа роуп. Аха урт арака даеа кэзшыак рымоуп, даеа пцстазаратэ ганқэак аадырцшуеит. Ацхьа хзыхцаажэаз ажэабжькэа ѡба рҕы асоциал-класстэ еиҕыхарақэа уиакара итцарым, еихаразак изызку ажэлар ртцарадара иахкьаз арыцхарақэеи агэамтцрақэеи роуп. Ажэабжь «Алло!» акэзар, атцарадареи анхамѡа лақэи реитцахара инарываргыланы, ажэлар рыкласстэ ҕацэа рхаҕсахьякэагы акыр иагэылтэаа-

ны иаарцшуп, настгы шыахәла ианыцшит урт ашықәсқәа рзы анхацәа рыхдырраҕы имџапысуаз айтәкрақәа, ақыта иазкны ақалақь иҕанатцоз ацхыраара.

Ажәабжъ аҕы хара иаабоит итцоуроу ауаа ҕыцқәа рхаҕсахьақәа, урт имџапырго акультуратә усқәа анырра икартцо.

Ахтысқәа мџапысуеит Кәмыз хәа апсуа қытак аҕы. Автор ибзианы иааирцшуеит уи ақыта ацсабара асахьақәа. Араҕа Асовет мчра шыақәгылейжътеи хәышықәса тцеит. Хәышықәса раахысгы ари ақыта аусхәарта ақәцәа иахагылоуп абираҕ қацшь, Асовет мчра аиааира иасимволха. Адәахьала уахьналацшуа азныказы уаха даҕа еитәкра дук адумбалашәа иҕоуп.

Ашәкәыџы изазом зызбахә имоу ақыта макьанагы ажәытәра ахыссы ишыҕоу. Ақыта усхәарта уаанза еипш уажәгы «игәамха, аҕенцьырқәа кылыжәжәа, атзамцқәа злачабыз агазетқәа нацәхыц хпарала атзамц гәқәа реипшыыра ирывтапыжәжәаза, ахыб, апап инапар еипш, ицырцыруа – ашыцламшә ақәтата...» иҕан. Уи аусхәарта наҕ-ааҕ иавагта игылан ауахәамеи ашколи, иара рыгәта игылоуп ирыбжьаҕазошәа. Аусхәарта абираҕ қацшь ахагылазар, ауахәама ацьар ҕызгьазуа иахагылоуп. Ауахәама заҕа иҕыцу аҕара ашкол ажәхьеит, ишынеилахара иҕоуп.

Ақыта иаланхо ауаа ракәзар, макьанагы ажәытә еипш ауп ишынхо, неитахәара дук уаҕы ирыдибало иҕам, «рыцәматәа тәахәқәа нцәытцаркьаҕа-аацәытцарсуа, адгьыл бҕьатуа, ажәла ақәыхәхәауа, ак заар, тәахәҕеагала анышә адыхәхәалауа иаадрыхуа ахәычгы абжа ақыта атуцьар Қалашь ирцәифауа, ихандеи-цымлауа, аарлахәа акәын рыпсы штәз».

Араҕа ажәытәра злаҕны иҕоу ақыта адәахьала уахьналацшуа иадубало рымацара ракәзам. Иаланхо ауаа рынхамџагы, рыхдыррагы, рпсихологиагы макьана ажәытәра акыр ирыгәҕәаны иакуп, еитцахоуп.

Атоурыхтә тцабырг инақәыршәаны ашәкәыџы казарыла иааирцшуеит урт ашықәсқәа рзы апсуа қытаҕы ауаа реизыҕазаашьақәа зеипшраз, настгы класстә еилазаашьас ирымаз. Асовет мчра иаанагаз абзиарақәа анхацәагы инагзаны цқьатцәҕа еилкааны ирымам, урт рыкласстә ҕацәагы – апапцәа, акулакцәа ухәа цқьа ирыздырам, макьанагы

ажэйтэра шпахнымхэри хэа игэыгуеит, аха афатэ дара рзы ишықэыхгоу уеизгыы еилкааны ирымоуп.

Ажэабжэ злашыақэгылоу ахадаратэ сиужеттэ цэахэа абас икоуп. Ақэатэи акыпцхэ усзуфцэа абри ақыта шеф хасабла ац-хыраара артоит. Урт ақытафэ инаргеит уа ахаан ирымбаңыз арадиоаппарат. Уи рбарц, абжыы рахарц аусхэартафэ еизеит ақытауаа хэсала-хацэала, хэычла-дула ирацэафны, апапи акулакцэеи налатцаны. Еизаз ауаа арадиоаппарат цыашьатэыс ирkit, еиуеипшым ажэақэа ахырхэаауеит. «Дад, Тамел, уди-наныс ишаахаухэара, абри астол иқэу ачықьмацья акэума зымала ицэажэоит хэа абриакара зызбахэ хахауа?» – ихэеит атахмада Мзауц. «Макьяна хабакаху, анцэа хашэцэимшьыр, иагья мзанра хшэырбара шэыкоуп, дад!» – ихэеит атахмада Қэат, изымбатэбараханы.

Ажэакала, Ақэантэи арадиоаппарат ақытафэ анагара хтыс дуны икалеит, азэырфы рыхдырра еиланарфынтит. Афатэра цқьа агэра зымгоз, икэанызануаз, амаршэа зкуаз акыр рхы итанархэыцит.

Атцара змоу арцыс Тамел дназлоу, афыц аамта ахатарнакцэа ринициативала ауахэамафэ апхьарта фны еифыркааит, арадиоаппаратгыы уахь инаргеит. Акулакцэа Уазамат, Бадра-Бандаlei, атуцьяр Қалашь, апап Максиме ухэа реынкыдцо, хыцэнымырха ари аус аитцакьяра иашь-талеит. Ауахэамафэ апхьарта кэзцаз, арадио уахь иназгаз ацэдыршэо иалагеит, фба ззымдыруаз анхацэа еизадақэагы ируа рзымдыруа, иахырхэаара рзымдыруа иаанхақэаз кэлеит. Зызбахэ ххэаз афыц аамта агацэа арадио заны, гэафарах ахь иганы, абна иларыжыит. Арадио азра ауаа еихагы еиланарфынтит. Ухэан-схэангы ақытауаа ирыларцеит, Елыр-ныха цырны иааны, арадио агазшэа. Аха атцыхэтэан урт еиқэдыреаеаз рымцкыашьырақэа рытцытит. Ақыта афар ирбеит арадио ахыкэаз, уи ауахэама идэылганы агара инициаторс иамаз акулак Бадра-Бандаleiгы ақыта усхэартафэ днаганы дныфнарkit.

Ажэабжэ «Алло!» абри асиужеттэ цэахэа хада иадхэаланы, ашэкэыффы иахирбоит еиуеипшым ауаа. Урт зегытцкыа рхафсахыақэа хатэааны икамзаргы, ускантэи апсуа қыта абзашыа зеипшраз акыр игэылтэааны аарцшразы акыр ихэартақэоуп. Ажэабжэ иалоу ицоуроу ахафқэа рахьтэ

Едгъац иоуп рапхъаза ауахэама апхъарта фныс икартарц рабжъызгаз. «Шэыцшишьт, абна, нахъхы, уахэамак цырцы-руа, мшаены ишыкартаз еипш, иеыцхахараза иахъазгылоу. Акы иахзапсоушьт уи! Мамоу. Дадагъа, ишпашэгэахэуеи, еигъымхари иара убри ауахэамагъы цъара аказы ххы иахархэар, иаххэап, апхъарта фныс икахтар?» – ихэеит иара. «Хай-хай, абрыгъы ажэоуп удыруоу? – ихэеит Кэат-Кэаталеигъы, дазаагэыргъашэа. – Даараза иажэа бзиоуп!»

М. Ахашба хзыхцэажэо ифымтафы зегъ реиха ихатэаау хафсахъаны даарпшуп ажэлар жъаны, урт рымч ала амал зырхаз акулак Бадра ихафсахъа. Бадра Асовет мчра калаанза ихэатэы цкыра амамкэа ишыказтцэкъа инымхеит. Аха уи макъанагъы анхацэа инацэа излахаиргьежъуа мацзам. Иара акыта иаланхо зегъы-зегъ реиха Асовет мчра ицэымгуп, акласстэ га цырцыртцэкъа ззырхэо ауп. Ашэкэыффы икаитцо азгэатакэа руак афы Бадра изкны абас ихэоит: «Илшауамызт акэымзар, Асовет мчра иафэагыланы агъарахэа икэпашаз организациак имазаргъы цэгъа ибауамызт». Асовет мчразы иара ифашэалак хэо ауаа дрылан. Знык, фынтэ дтарккэеит, аха иихэац ихэон, дакэытцуамызт. Аха атыхэтэан иххэыцуаз имтэеит. Уаанза ицэшэоз анхацэагъы рыхдырра мац-мац иазхауан, иара итцкыс хазлеицэоузеи рхэо акынза иназо иалагеит. Иааихэоз зегъы аамта иакэымшэазакэа иавышша иахъ-цоз азы, акамбашъхыщэа инадыркны, иара ианимахауаз, Бадра-Бандалеи» хэа изырхэо иалагеит.

Ажэабжъ афы ахтысқэа анымфэапысуа аамтазы Бадра-Бандалеи имчгъы иажэагъы рацэак алырдо икам, акыр икар хехъеит, аха нышэарак кайтарцгъы итахзам, «игэы дахапжэауа, алацэгъа, ала баапс ауафы ишииешуа, аап хэа, Асовет мчра дышнамтцасра дтэан. Аха иабакоу, егылшауа-меи, уака итэаз апап қамсажэ иакэымзар, иара ицызхэоз хэа уафы димамызт». Икласстэ позиция анкэадахаза, анцэа ди-цырхырааны иеышъақэиргэгэарц иакэикит.

Бадра ихафсахъа аарпшразы ашэкэыффы инартбааны ихы иаирхэеит адиалогкэа. Адиалогкэа ари ажэабжъ акны мацара акэым, инеидкыланы М. Ахашба ирфеиамта зегъы азы акыр иказшьарбагоуп, ахадаратэ сахъаркыратэ хархэагакэа ируакуп.

Апапи Бадреи еиххыс-еипысуа афатэ уаа ринициативакэа иркэырқьарц иалагоит, аха дара ртэы ирзаргом. Егъырт ауаа

дшырзыкоу, иара апстазаарафы тыпс иааникыло зеипшроу ибзианы ирныцшуеит ажэабжь афы Бадра-Бандалеи ана-ара иихэо иажэакэа. Едгьагэ ауахэама шэкэыпхьартаны икахцап, арадиогыы уахь инаагап анихэа, Бадра-Бандалеи зынзак даапнажэазеит. Апапи иареи хтак еицтадыршэуа ари аинициатива инафеагылт. Ари иахкыаны ақыта активистцэеи дареи аймак-аиёак ироуз итцарны ишымфэцысыз ашэкэыффы казарыла иааирпшуеит.

Хажэапшып уи ахэта ажэабжь афы ишхэоу:

«– Е-еи, зауалеи, шэара избауа анцэагыы дышэхаштзеит хэа сыкоуп. Иауазеи, хуахэама амцкыафцэа фнахцаратэы? – иааизымычхазт дааибакит. – Едгьагэ дажэын ихшыф цеит, аха хара...– дфэгыланы инацэакэа ырмакаруа днарфеагылт.

–Хыхь икоу хаб, ицкыахааит ухьыз, иааиааит уцсхара, икалааит угэапхара!.. –далагеит апап.

–Ааи, ааи, Едгьагэ ихшыф цеит! –ибжыы ааиргэгэеит Бадра.

–Илашэуп, ирбауам, егырыздыруам, жэфаны икоу хаб, иатоумтцан рыгэнахаракэа! Иисус Христос, шыарда зымчу ацкыа, анцэа ица, ирыцхашыа жэлара, иргэаумырцхан афстаа игэы иахэаша! – апап илахь-ицымшы азатэра дафын.

–Ааит, агызмал, изакэызеи иипаткалеиуа? – ихэан, апап ишкыа даацэыгыхьяпшит ақыта комфар иачеика амазаныкэгаф.

–Ишэымун, дад, анцэа игэы иамыхэара, ишэымун! Ижэуа шэазхэыц, жэфаны икоу хаб шэицэшэа!

–Абрака зегыы хнибартцэароуп, мамзар хуахэама мцкыак дныфналаны иаауам, ааи, ааи, иаауатэкыауам, ижэдыруазааит!

–Бадра, уара уда измукеода?

–Анцэа дхазцауа азэыр дыказар, иуам, ааи, ааи, амала уччит!

Азныказы Бадреи ақыта пап Мақсмеи ажэлар дырбунтырц иагьяарыгымхеит, аха ирылдмыршеит. Дара аапкра, аефыжэжэара, алакэа реипш ашра ишафызгыы, ажэлар уи аены ирызбеит ауахэама апхьарта афны иартаразы, ашколи аусхэартеи ирхыбrazy».

Иааидкыланы хажэапшуазар, ажэабжь «Алло!» сахьаркы-рала акыр иртцабыргны, апстазааратэ хтыскэа ирныршэаны иахнарбоит Асовет мчра Апсны ианышыакэгылаз рацхыа-

затәи ашықәсқәа рзы ацсуа қыта абзазашья, усқан классла иеҕыхарақәа иҕаз зеипшраз, аҕатә аиааира шымариамыз, иапықәсылор ацәыртцрақәа шырацәаз.

Егьырт ацсуа шәкәыџџәа азәырџы дреипшны, М. Аҳашбагьы лассы-лассы ажәлар рҕапыцтә рҕеиамтақәа ихы иаирхәоит. Убас афольклортә сиужет шыатас измоу ируакуп ажәабжь «Уара узыхсыркьозеи, дадхеит». Ари ажәабжь аҕы ашәкәыџџы иааирцшуеит ажәытә цасқәеи ақьабзқәеи амцхә ихыркьаны рымџацгара акгы ишацсам.

Атыхәтәантәи џажәа, џажәи жәаба шықәса рыҕынтцкала М. Аҳашба ииџхәоу исахьаркыратә рҕеиамтақәа иаарылукаартә икоуп иажәабжьқәа «Мақьтат иажәабжь» (1955 ш.), «Апырпыл цыка» (1959 ш.), «Абзиабара аира» (1956 ш.), насгы аизга «Соуҕари егьырти» (1971 ш.) еиднакылаз ажәабжьқәа.

Арт аџымтақәа тематикалеи идеиатә сахьаркыралеи еи-еуеипшым, еикарам, аха еиҳаразак изызку аҕатә социалисттә еизыҕазаашьяқәа ацстазаараҕы рышыақәыргылароуп.

Зызбахә ххәахәоу исахьаркыратә рҕеиамтақәа рнаџгы, М. Аҳашба иҕны итижьхәеит амемуартә кәзшья змоу ашәкәы заманагы. Уи иахьзуп «Аапынра мшқәа раан» (Агәалашәарақәа рыкнытә), итижьит Ақәа 1969 шықәсазы.

Ашәкәы «Аапынра мшқәа раан» аҕы автор инартбааны далацәажәеит иара ихәычреи икәыпшреи ашықәсқәа рзы Ацсны ақытақәеи ақалақьқәеи зеипшраз, акультуратәи анхамџатәи революция шымџапысуаз, хатала иара иқыта гәакьа Пақәашьи, насгы Очамчыреи, Ақәеи, Москвеи атцара шитцоз. Ашәкәыџџы ихатәы цстазаара инадхәаланы иахирбоит Асовет аамтазы ацсуа милаттә ҕыратә культура ҕиашьас иаиуз, инткааны дрыхцәажәеит ацсуа культура аусзуџәа азәырџы, иааирцшит агазет «Ацсны кәпшьи» аизга «Етцәацааи» ркьыпхьра аус иадхәалоу интересу афактқәа.

Иара убас М. Аҳашба ари зызбахә хәмоу игәалашәарақәа рышәкәаҕы инейтцыхны далацәажәеит хатала иара имацымкәа аҕьабаа здибалахьаз рацхьатәи ацсышәала аџыгамашьынеи, ацсуа алфавитқәеи, линотипла атипиграфия аиқәыршәареи ртоурых.

Ацсуа советтә культура ашыақәыргылароан активла аус злазиуаз ала, Ацсны ауаажәларратә цстазаара агәта дыз-

лалагылаз ала, М. Ахашба дрықәшәахъан, дрығәцәажәахъан иара дызхааныз азәырфы аурыси ақыртуеи шәкәыфәцәа, атцарауаа, ауаажәларратә усзуфәа. «Аапынра мшкәа раан» хәа хыс измоу ифымтафы М. Ахашба хатала дзықәшәахъаз, аус зциухъаз, ма дзығәцәажәахъаз иналукааша ауаа ргәалашәара амырзразы ихәартоу акыр дакъа хпылоит. Ашәкәы апхъажәафы автор иазгәеитон:

«Абар, сара фынфәжәи жәаба шықәса егъаарыгымха-уа, еицырдыруа акультуратә усзуфәа, Апснытәкәа реипш, Апсны антытәтәикәа азәырфгы рааигәара анеирта-ааирта сыман, дарей сарей акырқәа хәиниахъан, хәицәажәақәахъан. Сара аусура иадхәаланы акәзаргы, иацсоу ауаа азәык-фыцъак румтак-рхәамтак, ашәкәы ианқәам, изырц зылшауа эпизодқәак аасгәаларшәаны, ашәкәы исантәуазар даара истахуп, сәазыскуеит убри...

Убас, абри ашәкәы хәычы ала нап дсыркуеит сара сгәалашәарақәа...»

Аинтерес ду рymoуп апоетцәа дуқәа Сергей Есенин, Ио-сиф Уткин, академик Н. И. Марр, апрофессорцәа Н. Ф. Иа-ковлев, Л. Н. Генко ухәа убас ирацәафны апсуа шәкәыфы дышрықәшәахъаз ртәы зхәо ишәкәы адакъақәа.

Ихатә оригиналтә фымтақәа инарываргыланы, М. Ахашба акыр ацъабаа ибахъеит апсуа литература аихагақәа рыла ар-беиаразы. Апсшәахъ еитеигахъеит аурыс шәкәыфы дузза Н. И. Толстои еицырдыруа иповест «Хәцъы-Мурат», XIX ашәышықәса алагамтәзтәи Апсны имфәцысыз тоурыхтә хтысқәак ирызку аурыс шәкәыфы Д. Л. Мордовцев ироман «Прометей итәицәа» ацыптәахәкәа, И. А. Крылов илыцшааху иажәамаанақәа, аиндиатә шәкәыфы ду Робиндранат Тагор иповест, еицырдыруа америкатәи ашәкәыфы Е. Хемингуеи иажәабж «Атахмадеи амшыни», аурыс шәкәыфы А. А. Фадеев ироман «Агвардиа фәа» ухәа убас егъыртгы.

Иван Папаскыыр ицстазаареи ирфеиаратэ мфеи

Иналукааша апсуа прозаик Иван Гьаргь (Бинакэыкэ)-ица Папаскыыр диит 1902 шыкэсазы, Очамчыра араион Кэтол ақытан, анхафы итаацэарафэ. Иара дахаанны, далацшыны ибеит ажэытэ аамтазы апсуаа рыбзазашья зеипшраз, ишуадафыз. Запхьака ишэкэыффыхараны иказ, агэынкыларэ бзиа змаз Иван Папаскыыр даныхэычыз инаркны ибон арево-лиуциа калаанзатэи ашыкэсқэа рзы асоциалтэ еикарамра анхацэа абгеитдыхра шырнамтоз. Ацкэын аца ибон, анхашэафэ иаби иани дрыцхраауан. Иаб итахын иара цдарак иоуртэ дкаларц. Рапхьаза Иван Папаскыыр афрей апхьареи итцеит икыта гэкьяфэ, 1915 шыкэсазы далгеит Кэтолтэи айтбыратэи ашкол. Акытафэтэи ашкол даналга ашьтахь, акыр ацабаа баны, Акэатэи артцафратэ семинариа дталеит. 1921 шыкэсазы Апсны Асовет мчра аиааира анага, ари асеминариа ртцафратэ техникумны икартцеит. Уи атехникум далгеит 1925 шыкэсазы. Уи ашьтахь агазет «Апсны кэпш» аредакцияфэ аус иуан.

Акэатэи артцафратэ техникум дантаз ауп И. Папаскыыр ишэкэфыратэ бафхатэра аңыхаз. Абра еиэкааз алитературатэ кружок активла ихы алаирхэуан, абра еибадырит, аифызарагы рыбжьалеит Дырмит Гэлией, Иуа Когонией, иарей. Урт ашыкэсқэа инадыркны хьахэапахэада иара алитературатэ рфеиара мфа дыкэлеит. Атехникум далган, агазет «Апсны кэпш» аредакцияфэ аусура даналага, лассы-лассы икыпхьуан илахэыхза, ицахэцахэо иказ, апстазаара фыц ашьақэыргэцэара иацхраашаз апублицитикатэ стат-иақэа, ажэеинраалақэа, аочеркқэа, алитературатэ рфеиамта дуқэа рапцаразы агэахэара иман.

Аха Акэатэи артцафратэ техникум афэ адырра иоуз из-хоны хэа ипхьазомызт. Атцара ду аиура иазгэыхэуаз И. Папаскыыр 1928–1929 шыкэсқэа рзы Ленинград дыкан, уака

дтан амрагыларахьтәи ажәларқәа рбызшәакәа ртцара иаз-
кыз аинститут. Уантәи дхынхәны Ацсныҥа данаа инаркны,
ипцстазаара далтцаанза, хеигзарак ҕамтцазакәа ижәлар гәа-
кәа рлитература арҕиара аматц азиуан. 1930 шықәса инар-
кны иааипмырҕыазакәа жәашықәса агазет «Ацсны ҕапшы»
аредакцияҕы аус иуан, уа апартиатә ҕәша еихабыс да-
ман, 1938–1939 шықәскәа рзы агазет редакторсҕы дыҕан.
Уи ашьтахь инеипынкыланы акыр шықәса (1943 шықәса
инаркны 1950 шықәсанза) Ацснйтәи ахәынтқарратә
шәкәтыжьыртаҕы аус иуан, аамтала зынҕы уи директорс
даман, нас редакторс дыҕан.

И. Папасқыр ипцстазаара далтит 1980 шықәсазы Аҕәа.
Ацснйтәи аҕажәлар хатырқәтцарала дахьиз, дахьаазаз Кәтол
ақытан дганы дыржит.

Ашәкәыҕы ирҕиаратә тынха (иажәабжьқәа, ироманқәа)
доухатә баҕа дуны ацсуа милаттә сахьаркыратә литература
иалыхәхәо иалагылоуп, аихьзара дукәа ируакуп.

Ацсуа советтә литература арҕиаразы алагала ду иҕаитцаз
азгәатаны, ажәлари аихабырей И. Папасқыр иҕымтақәа рыхә
ҳаракны иршьоит. 1962 шықәсазы ашәкәыҕы 60 шықәса
ихьтцра иазкыз аиубилеи ныхәа дук еипш инартбааны
иазгәартәит ҳара ҳреспубликаҕы. И. Папасқыр иҕымтақәа,
хаз-хазы шәкәқәаны акырынтә иахьтытхьоу анаҕсҕы,
реизга хә-томкны иркыпцхьҕеит (итытцит ахәтомкҕы
1964–1969 шықәскәа рзы). Иара ианаршьахьан хыпхьазара
рацәала аорденқәа, амедалқәа, ахатырқәтцаратә грамотақәа,
иара убас ианаршьахьан Д. И. Гәлиа ихьз зху Алитературатә
премия, ихын Ацсны Жәлар рышәкәыҕы хәа ахьз. И.
Папасқыр ауаажәларратә пцстазаара активла далахәын, кыр
шықәса инеипынкыланы Ацснйтәи АССР Иреихазоу Асовет
адепутатс дыҕан, Ацснйтәи ареспубликатә библиотека ихьз
ахуп.

И. Папасқыр иреиҕу иажәабжьқәа, ироманқәа «ҕемир»,
«Апхәыс лыпату» еитарҕахьҕеит аурысшәеи ақыртшәеи
ухәа убас акыр аешьаратә жәларқәа рбызшәакәа рахь. Урт
иҕымтақәа хтәылазегьтәи ацхьаҕцәа гәахәара дула ирыдыр-
кылахьҕеит, ирылатцәахьҕеит.

И. Папаскыыр ирѣиамта

Ашѣкѣыѣѣѣ азѣырѣы дреипшны И. Папаскыыргыы данкѣыпшыз ажѣеинраалакѣа иѣуан, аха иара ибаѣхатѣра ахѣтышѣынтѣалаз апрозатѣ жанркѣа ажѣабжыи аромани рѣѣоуп. Агазѣт арѣдакцияѣы аус ахыиуаз имаѣымкѣа апышѣа инатѣит, ирласынгыы апсуа сахыаркыратѣ проза дазѣказа дуны даакѣгылеит. И. Папаскыыр инапы итѣытѣит хыпхыазара раѣѣала ажѣабжыкѣа, иара иоуп изѣыз рапхыазатѣи апсуа роман «Тѣмыр» (рапхыаза уи акыпхх абѣит 1937 шыкѣсазы), 1949 шыкѣсазы икыпххит пшыы-кѣшак змоу ироман ду «Хымур лымѣа» (анаѣстѣи атыжыракѣа раан автор ари ароман ахыз ипсахит, «Апхѣыс лыпату» ахызитѣит, ахатагыы акыр айтѣакракѣа азиуит, пшыба ракѣымкѣа, ихадароу хыхѣтакны ишеит), 1953 шыкѣсазы итижыт ахпатѣи ироман «Ерѣахѣ амтѣан» актѣи аѣѣаша. Ари атѣыхѣтѣантѣи ироман ашѣкѣыѣѣы дыпсаанзагыы ирѣеиуан, аус адулара даѣын, аха анагзаха имоукѣа иаанхеит.

И. Папаскыыр илитературатѣ тынхаѣы атып ду ааныркылоит ажѣабжыкѣа. Хыпхыазарала дара ѣынѣажѣи жѣаба инареиханы иѣоуп. Еиуеипшым атемакѣеи аамтѣакѣеи ирызкуп. Сахыаркыратѣ кѣазарылеи идеиатѣ тѣакылеи еиѣеикарам, иѣоуп кѣазара хѣракыла иѣу, иара убас иахпылоит ипсѣгеѣѣоугыы.

Ажѣабжыкѣа еихѣаразак апсуа кыта апстазаара иазкуп. Ашѣкѣыѣѣы иажѣабжыкѣа рѣы апызара змоу атемакѣа абарт роуп: апсуа нхаѣыжѣлар арѣолиуѣи кѣалаанзатѣи рыпстазаара аарпшра атема, Апсны Асѣвет мѣчра ашыѣакѣгылара иабзоураны апсуа жѣлар рыбзазараѣи рыхдырраѣи шыѣатанкыла айтѣакракѣа шыѣкалѣз аарпшра атема, 1941–1945 шыкѣскѣа рѣтѣи Аѣынѣытѣылатѣ еибашыра атема. Хазы уаѣы иазгѣеитартѣ иѣоуп асатиратѣ кѣазшыа змоу ажѣабжыкѣа, ахѣычкѣа ирызку ажѣабжыкѣа, ажѣлар рхѣамтѣакѣа, рсиужеткѣа шыѣатѣс измоу ажѣабжыкѣа, насгыы автобиографиятѣ кѣазшыа змакѣѣоугыы.

Апсуа нхаѣыжѣлар арѣволиуѣи кѣалаанзатѣи рыпстазаара зеипшраз аарпшра иазку И. Папаскыыр иажѣабжыкѣа иаарылукаартѣ иѣоуп «Акаруал шыѣакѣ» (1936 ш.), «Аѣабла» (1938 ш.), «Аимтѣахара» (1937 ш.), «Кѣнач» (1938 ш.).

Ажэабжь неитцых «Акаруал шэакъ» афы ажэытэ аамтазы иҕаз асоциалтэ еиҕарамра анхацэа рзы ишхыртэагаз иҕэтэаны, итцарны иаарпшуп. Афымта актэи ацэахэакэа инадыркны ицэыргоуп Хьыкэыр захьзу цхэысеибак лызбахэ. Хьыкэыр лхатца дахьыпсыз азы агэырфэа леамтакэа, лгэы еиқэхэаланы дыкэбақэшэо лычкэынцэа хэычкэа Цьати Цьанхэати амлеи ахьтеи иамгакэа илзаазозар хэа дафуп, дхабыхацо даарыхуеит. Аха лыхэыпхэа Хэбыць ламысдарыла длызныкэеит, нас лыг-лфэы амырхэазакэа, махагьарыла лхэычкэа дырхыкэкэааны, Хауд захьзу хатца лыгк диитеит. Даахьахэын, ақыта еихэбыра рфэы днеин, Хьыкэыр лхатэгэацхарала лысабицэа капсаны, хатца дцазшэа ихэеит. «Нас, асабицэа ирыпсыхэоузеи, умхэои?» – хэа астаршын даниазтцаа, Хэбыць дыпхамшыазакэа атак ҕаитеит. «Акрыздыруама ирыпсыхэоу, уама сақэшэеит, ишубо, афнреи ахэычкэеи инапы иануп, ииҕаху рзиуааит хэа ажэа сзынлыжыт...» – ихэеит.

Хэбыць дыкэгьежьын, Хьыкэыр лхэычкэа опекунс дрымазшэа ақьаадкэа еиқэиреаеиит, нас ифныҕа иган, матцуэас иҕаитеит. Ауаа рахь, ачкэынцэа иаазозшэа, дрыцэнымхозшэа, абац-абацхэа дцэажэон. «Аибацэа саазозар, ирымоугы сара сақэйтзароуп» – ихэан, ирымаз ирыхызыз, рыфны-ргэара, рыдгьыл, хыцфыцк ирымаз рырахэ– зегьы аарымихит. Лара Хьыкэыр лакэзар, дахьнаргаз даачмазафхан, мызкгы дышьтамхакэа гэырфэацэгьала дыпсит.

Цьати Цьанхэати псышақэ импсит, ирызхаит, аха рыхэпхэа итэра изтымтцит, ишынасыпцаз иаанхеит. Уигы азырхакэа, атыхэтэан Хэбыць исасны итааз атауад Отар мышгашақэ, қьафшақэ акызгы иафэагыланы ирашэоз Цьат цэкьарас дкатцаны, диеихсны дишьит акаруал шэакыла (Ажэытэан иныкэыргоз ашэакъ хыккэа иреиуан акаруал шэакъ хэа изышьтаз).

Афымта хыркэшоуп Отар Цьат дшишьыз абри аепизод хлымзаах ала, иара уиоуп кульминациас икоугы. Зашыа дыршызыз Цьанхэат деитцакызыкызыны итцэыуабжьи атауадцэа рыччабжьи контрастра рзеибауа икоуп: «Ааи, Цьат рыцхэа, ушпатадырхеи урт агэымбылцэа! – даафнытцаан, ихы-игэы дтасуа, агэашэ еимцаа ашта дынткэеит Цьанхэат.

Акыркырхәа аччабжьи атцәыуабжьи еилаханто шыжытәи ахаир иналалеит».

Абас рыцхарыла, гәымбылцьбарала, амучацәа ирыхкьаны инықәзаа, ахәахәдеипш акы иалабазамкәа, илалазны ицеит апцхәысеиба гәак Хыккәыр лтаацәара хәычы.

Ажәабжь афы имачзам апцхәа ибла ихгылартә еилыхха икатцоу асахьақәеи ахақәеи. Еихаразак угәы изеибафартә дуафы хәымганы даарцшуп итцоурам аперсонаж хада Хабыць. Хабыць ихатәгы дынхафын, аха дзеиуаз асоциалтә класс затә дадымгыларыз, дапырхаган акәымзар. Дгъангъашын, тауади-аамстеи иерыхәалон, дара днарыдфыло амалгы имкәйтцеикхъан, ифны ақьаранцьцәа иман. Ареволиуция калаанзатәи апсуа бзазарафы атипра зуа азә иоуп иара.

Хабыць ихы иаирхәон ускәнтәи аамтазы апсуаа тцасс ирымаз ахәпхареи аззеиреи. Иара акыр дрыхәоз цышья, Хыккәыр леипш иказ агәакцәа, ауаа еизадақәа хәыпхас дкартцон. Усеипш иказ аиуара дара алеижбон, қьаф алеиуан. Даеаганкахьалагы иара атауадцәа дрымтқақьақьон, хәыпхәцәас икаитцон, урт рыбга иман. Хабыць изкны ашәкәыффы икаитцо, иказшьарбагоу азгәатақәа руак афы абас ихәоит: «Занаатс иман ацәгъамыцәгъа аныкәгара. Тауадаа дрыцын уахи-ени, ауаа мчымхәцәеи ахәсеибацәеи дреиҕычуа. Иаазамта Мсоуст дымсит ихәар, азы ижәуамызт, мыцхәы бзиа ибон ажәла дуқәа. Урт иреиуаз азәы данибалак, дқьақьаны, ихатқы камыршәуа, игәы иахәаша акы ахыикаитцара дашьталон, иаргы убрака феидак изалгозар хәа. Тауадк дахыikoу даннеилак, апсрак азыхәангы дырзыртәомызт. Дкәацза дышгылоу аамта неихигон.

– Урт анцәа игәапцханы иишаз уаауп, даеа шыак рылоуп, даеа ламыск рымоуп, рматцура хәцымхааит, – ихәон данцәажәоз.

Ускәнтәи аамтала акыр зылшоз уафын Хабыць, зыцхыраара имаз тауади-аамстеи рымчала. Ацәыз хәмоуп, иахзышәыпшаа хәа анхацәа анизнеилак, рцәызқәа пшааны ирзааигон (иара иизақәозгы пшааны ишәзаазегит хәа ирхынхәны ианритоз ыкан). Убриазы дынардон анхацәа, ирзааигаз акара оба-хца рахәтиа аваргыланы иртон, уас дкартцон. Тауадк иааивакәыло есныхәа ихәы ааргон, ифнәтагы Хабыць иахтынра хәа иашьтан».

Хабыць иатцкысгы иуаа хпарақамзар иеигъзам «Ака-руал шөакъ» аёы ицёьргюу егьырт атауад хамапагъақәагъы. Иауан-иашәан урт анхацәа гәцаракуа, ламысла, уафцас ирызныкәо хәа икам. Дара рхафсахьақәа Хабыць ихафсахьа акара ихатәаам, ицёьркьа-цёьрасуа, знык-фынтә роуп афымтаёы ианцёьргюу. Аха, уеизгъы, изеипцшрақәоу ххаёы иаагартә икоуп. Ашәкәыффы атауадцәа адәахьтәи рыёныпшылара зеипцшроу рсахьа антихуа, хабла ихгылартә казарыла иааирцшуеит. Ёырцштәыс иаагозар, ёнак зны Хабыць исасцәаны итааз, дызцәнымхо дыкәгъежъааны зыматц иуаз атауадцәа руазәк (Казылбақь захъзу) «уафы шөпа-жөпак иакәын, ихәда изынамырхәы-аамырхәуа, ахәачах еипцш ичапан кылышышь, икыпццәа гьалгьало» дыкан. Хабыць ихәыпцха Мсоуст ица Отар иакәзар, «абзиаазара имаз, инаалазаны, ёыц ижәны ачуан иаатыргаз акәты псыла еипцш, дтахәза ицәа дтан, уи рацәак хаара зтаз уафымызт, уафышыалеи багъа-багъа ицәажәашьалеи».

Излаабо ала, ашәкәыффы арака инартбааны сахьаркыратә хархәаганы икаитцеит аиёырцшрақәа. Итцоурам арт аперсонажцәа раарцшраёы автор ицшааит апхьаф дара ирызкны иееим ассоциацияқәа иззыртцысыша аиёырцшрақәа: Казылбақь ишөпажөпара ахәачах иаёырцшуп, Отар итеитыпцш, иаб иаазара, итахәза «ёыц ижәны ачуан иаатыргаз акәты псыла» иаёырцшуп.

«Акабла» хәа хъзыс измоу ажәабжъ аёгъы И. Папаскьыр иааирцшуеит тауади-аамстеи анхацәа рхәура итатцаны ишрымаз, ажәытә ахратәра ажәлар рзы ихыртцәаганы, ибгархәаганы ишыказ.

Ажәабжъ аёы персонаж хаданы далоуп анхаф гар Базала. Базала дгьыл ёатца хәычык иман, аха есышықәса уи имгәахә изтаарыхуамызт, ифөеижъза арашәара икны ицәагон. Уи дацәаашьаны акәзамызт изихьуаз. Иара атауад Хабыгә имхы дтагыланы имрашәалар ада псыхәа имамызт. «Арашәаха сы-мазар, акы алысхгәышьон изулак. Аха... иабакоу срыццара зыкәшәаша амх ду!» – ихәоит иара дынкахәыцуа. Имгәахә ацьыкәреи изаамрыхыр, икабла затцәы титәыс иоур хәа дгәырфон. «Амх ду» хәа иишәиуа, иара Базала дназлоу, анхацәа зтагыланы идрашәоз, «ааилшәарак амазамкәа им-шынха итагылаз» Хабыгә имхы акәын.

Атауад Хабыгә иакәзар, анхацәа изакәызаалак еигзарара рзиуаны хәа дыказам, иара иматцуразы хәа мацара ишоушәа драцәажәоит. Уажәы-уажәы амач иахыркъаны дырызткъоит ажәа цьбарала дрыкәымчуеит, русушья цкъа игәацхом. «Шәырашәашьоузеи уара, шәхьатипатиуа, уаха ишәызмырласзои, ифама шәмахәаркәа?» – хәа дрыкәкауеит. Базала илацш дытцашәан драшәо дахьнеиуаз ишьтрафьы хаскъын хыцәк ааирцшит. Уи дазыткъаны, ажәа цьбарала диқәымчит. Базала игәырфақәа зегъы еинылан, иеага нкаршәны, Хабыгә иацхья днышьямхнышлан, диҳәеит имх хәычы арашәара азин иитарц. Аха уи иажә Хабыгә ихафьы затца инеимгарыз, ақырқырхәа дааччеит, нас и илакытца дзытцамцшуа иныттыршәааны Базала диқәкааит. Анхаф рыцха цьара ажәа хаакәак иахәаны диргәыбзыгырц ацымхәра абар иеихәакәо зеипцшроу:

«– Аеадажә еипш акьяхь уқәтцатәуп уара, Базала, акәадыр рыцхауп уара ужәоахыр еицацақәа рзы... Амхы гәыргьахә далагылоуп, иабадихәа, иабыкәыз абнака уфьы ахьурхәуаз, унеины убра урашәала, лассы сымхы уалгар, умхгьы арашәара уахьзап...

Асеипцш ажәа цьбарақәа иқәихәацәо азымрхакәа, Хабыгә Базала дзыхзызауаз иқабла затцәы ицәзаны, ишъны иуаахәцәа ирфәеитцеит.

Ашәкәыффы Базала дзыкәшәаз азалымдарақәа рзы цьара протестк кәитцо, изакәызаалак цьара кәзшыак атаны атауад дицәагыло дахирбом. Дзыкәшәаз ичәаниршәоит акароуп. Ама-ла, автор интқааны, апхьяф игәатцанза инеиртә иааирцшуеит Базала игәалакара баацсы, дахьынзарыцхахаз: «Игәы амыфрны атцанза итаҳазшәа инимфрит, ихы икәәены, ииура, ихәара изымдыруа, длагырзышо иқабла ацәа даахахеит».

Автор дызлахаапшуаз ала, ускантәи аамтазы анхацәа рымчгьы мачын, рсоциалтә хдыррагьы лақәын. Ус акәымкәа, агәагь змаз хатца гәгәак анхацәа дрылиааргьы, тауади-аамстеи ируамызт, изакәызаалак цьара цәгьарак дақәыд-мыршәар руамызт.

Зызбахә ххәахьоу ажәабжьқәа «Акаруал шәақыи», «Ақаблеи» рфьы анхацәа зтагылаз аамтеи рыкласстә гәцәеи ирфәагыланы иқәцо иҳамбозар, ажәабжь «Аимтахара» афьы иаарцшуп зтагылазаашья уадаф зәазымтарц иақәызкыз

Кѣышѣтын захъзу, нхаѣ арцыс гъѣѣк ихаѣсахъа, насгъы уи иразкы цѣгъала ишхыркѣшахаз, ишѣахтѣахаз.

Ажѣытѣан апсуаа апсхѣрақѣа рѣы аѣырыѣрақѣа мѣа-пыргалон. Ақытақѣа ркынтѣ еизон аѣырыѣѣѣа. Зыпсхѣы руаз иѣы ма даѣа ѣык «атарчеи» хѣа изышытаз ашѣы ақѣдыршѣуан. Аѣырыѣраан уи атарчеи зқѣыршѣыз аѣы иакѣтѣаз апхъа дыткѣон, егъырт аѣырыѣра иалахѣыз ихъзаны атарчеи итдырхыр акѣын, уи «атарчеи ныкѣгара», мамзаргъы «аимтахара» хѣа иашътан.

И. Папаскъыр зызбахѣ хамоу иажѣабжъ иханахѣоит убас имѣапыргоз еимтахарак аѣы икѣлаз хтыск иахылѣиааз арыцхара азбахѣ. Аимтахараѣы имѣапыргоз аѣырыѣра иалахѣын анхаѣ рцыс Кѣышѣтыни аамста хатѣа Таслыми. Кѣышѣтын апхъа дѣеит, атарчеигъы игеит. Уи азы Таслым дитѣашъыцны, дизгѣааны аѣаѣхѣа камчыла Кѣышѣтын диѣасит. Аха ари еипш ахъымзг анхаѣ рцысгъы изымычхазт, «ишимчыз икамчы аѣыларханы Таслым изамѣа акапшъыра нкыдиршааит».

Автор азгѣатақѣа икаитѣо рѣы излахырдыруа ала, Кѣышѣтын ѣажѣихѣба шықѣса иртагылаз арпысын. Иаб, иан, хѣы иашъѣѣа, ѣыцъа иахѣшыѣѣа, заманала иказ нхаѣык итааѣѣара даиуан. Хѣсала, хаѣѣала, аѣааѣѣара иалахѣыз зегъы хандеиѣѣан, рыбаѣ иаѣѣаашъомызт, кыкѣыкѣа инхартѣинтдыртѣ икан. Азѣы цѣгъара изаауп хѣа иашътамызт. Аха ишѣартѣа дуны ирзыкалеит алаапк иаѣызаз аамста хатѣа Таслым акагъы зхарамыз Кѣышѣтын дахъиагахаз.

Аамста уи ичхауазма, пытрак ашътахъ Кѣышѣтын дааиаѣѣазан, диеихсны дишъит, акашѣагъы дымбакѣа.

«Уиакѣхеит, абас рыцхарыла иаахыбгалеит ари аѣааѣѣара рыпсѣѣазаара бзиахѣ», – ихѣоит ашѣкѣыѣѣы ари иажѣабжъ антѣамтѣѣы.

Тауади-аамстеи иргѣампхоз акы зхѣоз анхаѣѣа иараз-нак ишахъдырхѣуаз атѣы ахѣоит «Кѣнач» хѣа хъзыс измоу ажѣабжъгъы. Ажѣабжъ «Кѣнач» асиужет кѣаѣ змоу, еилаѣала-ны иѣу рѣиамтоуп. Арака хадаратѣа хѣѣны даарпшуп анхаѣы Кѣнач. Аха автор уи анхаѣы ипсѣѣазаара зегъы далаѣѣажѣа-зом, иказшъарбагоу епизодк ауп ара зызбахѣ хѣоу. Ажѣытѣан еиуеипшшымыз аныхѣа мшқѣа рзы (кыырса, мшаѣы, нанхѣа ухѣа адинхатѣаратѣа ныхѣақѣа анымѣапыргоз) анхаѣѣа

тауади-аамстеи рхэы наргалар акэын. Уи ус шакэу хара иаабахьеит Д. Гэлиа ироман «Камачыч» ханахцэажэозггы. Уака ароман «Камачыч» афы «Нахарбеи Чачба дааит» захьзу аоажэиактэи ахафы интқааны иаарцшуп мшацаены қытапыцхыза анхацэа еихьыс-еипысуа атауад Нахарбеи Чачба Тамшьтэи иахтынрафы ихэы шизнаргоз.

И. Папасқыр зызбахэ хамоу иажэабжь «Кэнач» афгы қыырса ныхэак аены Нахарбеи захьзу тауадк анхацэа ихэы шнаргоз атэы ихэоит. Уи аены атауад ихэы назгоз дреиуан атахмада Кэначггы. Иара ғарзак иоуп, икэрахьггы днеихьеит. Ашэкэыффы уи уахьынеигэыдыцшылоггы угэы даарыцханашьартэ исахьа тixуеит: «Кэнач иеыхэда қыжэ кайматк ықэкны, иеы аихадақэа аайдысло, икэадыр ашьабстахэы ацрыппы, амгэырхақэа каткато, ашьшыыхэа мфа дук даныланы днеиуан». Кэнач амфа дахьаныз сасра ицоз исахьа имамызт. «Иеы ашьапы итнакьоз ахэынтэа ацыпхьқэа амгэацэа итцпрааны иеимаа, иеимсы архэашахьан, авырвырхэа иакьоз атыхэаггы ибғашшареи икэадыри иахьаарыхьнашьуаз, амырхэага шэахэақэа реипш, ахэынтэа тыцқэа хэхэа-хэхэаза ирыннатцахьан».

Аха Кэнач атауад ихэы ахьизигоз амчымхара инаркәтәон акэымзар, иакэнагоуп хэа ицхьазаны, иеамариашантәкьаггы дыкамызт. Игэы кыдгылахьеит, ичхара хыжжуа акынза днеихьеит. «Хагэнаха гыларта инамтааит абаззеиреи ахэыпхареи зшаз, ахэгараггы аңызтаз, изакэ рыцхароузеи хзықэшәа!..» – ихэоит иара. Цабыргуп, макьана ибжыы фейтцыхны ас изхэом, азэы иахар хэаггы дшэоит, аха арт иажэақэа уеизггы ибзианы ирныцшуеит фнытқала игэынамзара зеипшроу, ишхыжжылахьоу.

Атауад ифы ахэы назгоз аззеицэа ахьтэаз акэакь ахь ддыртэеит Кэначггы. Атауадцэа афы еимакны иржэуан, рыбжыы дуун, дара атауадцэа «ауасақэа шеибгаз, агэагэышьқэа шеибгаз изны, ачанах дукэа ирныжьланы ирымтцагылан, акака рфон, дарггы агэылшьап иафызаз анарха дукэа, изахэзахэза».

Нахарбеи иашьеитцбы Отар иакэын аныхэафәқэа аңыз-цоз, егырт афы дзыржэуаз. «Уа Анцэа хазшаз, абзиара хыкатца, – ихэеит иара, – есныхэа цшзала иахзыршала; хабаззеицэа абас ххэы аарго, дарей хареи хаигумыжьын...»–

хәә Отар атыхәтәан иникылаз аныхәәҫә Кәнач иҫәымыҫхан идимкылт, аха ианидырцалаза, иныхәәпхыыз зынза дәәа хырхартаки тҫакыки атаны ихәеит.

«–Анцәә хәумырзын анхәәыжәлар, иахзеиҫҫу катцала есымшагы. Хнызмырхо азәыр дыказар, абас рхы лахааит! – ихәан, иҫымаа астал иныкәырсны инхитәалт. Иаашьтихын изжәуеит хәә инеиҫытҫеикуаны еицш аамтазы, апырхәә зәаадырхаз апатлыка иҫымаа хәашхәаша инеиҫыпнаххааит, аҫи ашьеи иҫыкыаса дынхышәтын, ацәартаҫы дныкәхәит».

Излаабә ала, ажәытә цҫтазаара аарпшра иазку И. Папәскыыр иажәабжыкәә рҫы тауади-аамҫтеи анхацәеи реидысларакәә, реиҫыхаракәә раан, шамахаза акәымзар, анхацәә атахоит. Аха уи иаанагазом ашәкәыҫҫы анхәәыжәлар рымчи ртоурыхтә перспективеи ибәмызт хәә. Ашәкәыҫҫы урт исахьаркыратә жәабжыкәә рыла иихәарц иитахыз ахшыҫтәк хада абри ауп: социалла аиҫкарамра ахра ахыауа нхәәыжәлар неитахәашыа рымам, урт рыба неитдыхны мышхәыбзәзала инхарц-интырц азы рсоциалтә ҫәцәә шыәтанкыла икәыхтәын.

И. Папәскыыр иажәабжыкәә рҫы иахцылоит аморалетикатә зтааракәә ирызку («Ақьиара»), ажәытә мцхатцаракәә ҫәпызәуа («Амцхатцара»), коллективла аицынхара штәоуроу аазырпшуа («Уартани Нарыкыи», «Абригадир») ухәә убас итҫегы. Асовет уаа рпатриотизмра аарпшра иазкуп ашәкәыҫҫы Ацынцътәылатә еибашыра атемала иацитцәз иажәабжыкәә: «Афронт аынтәи асалам», «Атанкист Смирнов», «Ө-сводкак», «Апшыхәцәә», «Цацу Хацым-цха», «Акнахартәҫы». Афольклортә сиужеткәә шыатас ирымоуп ажәабжыкәә: «Акәыцхә», «Ари-шыци Бари-шыци...», «Ацгәы Фантина маанала ахәынац ҫәыҫә шакыз».

Хәарас иатахузеи, шәкәыҫҫык, ацсуаа рҫеик иахәсабала дызшаз ижәлар гәакыа ааигәатәи ртоурых акәым, итҫегы акыр инахароугы хәыцыртас, гәтыхас иман, атоурыхтә хтыскәә сахьаркыратә ажәала рхәытырттаара, раарпшра акыр иеанишәеит.

Еихаразак ажәытә тоурых хтыскәә, ацсуа жәлар знысхәоу ауадаҫаракәә, агәәкракәә ирызкуп «Санду лажәабжыкәә» хәә зеицш хызыс измоу ацикл еиднакыло аҫымтакәә. Икашшыарбагоуп урт ажәабжыкәә ргыразак амшын иахьадхәалоу.

Ишдыру еипш, Апсны – ашьхақеи амшыни рыбжьа-
ра ибжьаршәу тәыла җацәуп. Жәйтәнәтә аахыгъы апсуа
ашьхақәа ишрыдхәалоу еипш, амшынгъы иадхәалоуп.
Ашьхақеи амшыни хажәлар рзы излабзиазгъы ыкан,
излацәгъазгъы ыкан. Ашьхақәа Урыстәылатәи ахьта
баапсы, апша баапсы ирцәырыхьчон, амшын кәанда акыр
иарзәыдон. Аха атәымтәылантәи ақәылацәа, аимтәацәа
ашьханхытцынтәигъы иаауан, амшыннырцәынтәигъы иаа-
ны изхытцуан. Иахьабалак ишәартан, аха амшын ала иаауаз
ақәылацәа, аимтәацәа акырза ицъбаран. Апсуаа рмал рых-
ганы иахьыргоз мацаракәым, ауаагъы заны, иткәаны ир-
гон, еихаразак аҗарацәа – ачкәынцәеи азҗабцәа цшзақәеи.
Тырқәтәыла, Раптәыла, Мысра ухәа иахьнаргоз итины рыхә
ытцырхуан, тәыс икартцон. Ари тыхәапцәара амамызт,
цыхәа амамызт акыр шәышықәса, хажәлар рзы ихыртцәа-
ган, измыргъацоз ус баапсзан, тынчнхамәа, тынчбазара
рнатомызт.

Апсуаа шьхауаауп ххәоит харгъы, атәымуаагъы ус
хрыпхьазоит. Уи иагътабыргытцәкьоуп. Аха абри инавар-
гыланы апсуаа мшынуаауп ххәаргъы атәбырг иацәыхарам.
Апсуаа рзы агеи ашьхеи хаз-хазы акәымкәа, еизакны
иахәапшуеит. Уи азоуп еицрымхкәа «геи-шьхеи» хәа ражәа
иалатданы изырхәауа.

Иван Папасқьыр зызбахә ххәаз ифымтақәа рцикл «Санду
лажәабжьқәа» еиднакыло апцтамтақәа досу (хыпхьазарала
жәаәа ыкоуп) рхатә сиужет кьаҗқәа рымоуп, ихаз-хазуп.
Аха ирзеипшны икоу уиоуп, дара зегъы автор – ажәабжьқәа
зфыз даныхәыцыз ианду (иаб иан) илеитахәамтаны иахәқәаз
ракәушәа икатцоуп. Уи акы. Цбагъы, дара зегъы атоурыхтә
темақәа ирызкуп, насгъы анс акә, арс акә амшын иадхәалоуп,
тоурыхла амшын апсуаа ирзаанагоз агәакрақәа ртәы рхәоит.
Цабыргуп, амшынмәала апсуаа акультура змаз ажәларқәеи
атәылақәеи ирыҗцауан, адунеи аҗы иказ, ианыз еилырка-
уан. Аха зызбахә хамоу Иван Папасқьыр ифымтақәа рҗы
амшынмәа апсуаа ирнатоз абзиарақәа рааста агәакрақәа
шракәыз гәгәала ирныцшуеит.

Арт ажәабжьқәа рфышәа аганахьалагъы икәыҗоу, акыр
збахьоу, акыр захахьоу апхәыс бырг хлыдтәаланы халзы-
зырәуашәа, ахтысқәа аки-аки неишьтаргыланы ихәоуп.

Ажэабжъ зхэо цара лымазам, аха дызхаанызгы ибзианы игэынкыланы ылыман, лабацэа ирхэоны бипарала инеим-да-ааимдо иааргоз атоурыхтэ жэабжъкэагы цэа змам лдыруан, илгэалашэон. Лара илхэакэо атоурыхтэ цэабырг акыр иазааигэоуп. Иашьашэалоуп. Ёырцштэыс иаагозар, «Амшын ихын ауаа згычүаз архэцэа» хэа хыс измоу ажэабжъ афы анду илхэоит Цыангыта ицацэа – аишыцэа Шыханыкэеи Махэталеи мшынгэыла иааз аимтэацэа имтцарсны ишыргоз. Урт рани раби рлахынтэ цэгэа иадхэаланы, еизыркэкэаны анду лажэа иалатцаны амшын ааигэара инхоз апсуаа рзы тынчра шыкэмыз. Насгы инацылтэит: «Амшын ихын атэымтэылакэа рахынтэ иаауаз архэцэа-аимтэацэа. Урт рахынтэ есымша агэакреи аибашьреи итагылан апсуа жэлэр». Арака аперсонажцэа иалоу тоурыхтэ хаёкэазам, автор иреиаратэ хытхэаа иазбаз роуп, аха анду илирхэо лажэакэа атоурыхтэ цэабыргытэкэа иазааигэазоуп.

Апсуаа зыкэшэалоз ахынтафынтэракэа, агэакракэа, амшыннырцэтэи иаауаз аимтэацэаеи дарей реизыкэаашьакэа, реидысларакэа сахьаркыратэ ажэала акыр иртэабыргны иаабоит ажэабжъкэа «Ацъ гэаца», «Амшын изхытцыз акэылацэа» рфы.

Ажэабжъ «Ацъ гэаца» излахэо ала, изаны иргоз апсуаа рхэычкэа наганы амшын иацэыхарамкэа абнарафы игылаз ацъ гэаца итартцэаарын. Ахэычкэа заны, ацъ гэаца итатцаны, нас амшыннырцэынтэи иаауаз идзырхэхауаз азэ иакэыны, дламысданы, ижэлэр рзы дтцарбгаганы даарпшуп атауад Лоу-ица Алмахсит. Ари ауаца ихада хы ибом, ихатэ кэаф архаразы изакэызаалак ак тцкыыткэеишыом, анацэеи абацэеи еибархэусууа, рхэычкэа ырфаа-фаауа иткэаны игоит, нас амшыннырцэынтэи иааз идирхэхауеит. Ижэлэр агэырца рзаагарала, ауаа рытирала дхэаахэтуеит, ауаа арахэ реипш итины рыхэ ытихуеит.

Зназы ацъ гэацафы инаганы итэахны, нас иаатыганы амшыннырцэа шэи зежэык инареиханы иртихэазаарын. «Арт фышэ, хышэ маат хэа иаархэоз ахэычкэа Стампыл ацэырмакэафы акара жэантэ иаццаны иртиуан». Насоуп уи ацъ гэаца атэымуааи Алмахсити хархэарас иартаз ажэлэр рзы ианеилкааха. Ианеилыркаа, ажэлэр еизан, ацъ гэацагы рыблит, акыкы дшэышэуа дзымцеит Алмахситгы. Уигы

итдыхэтэа цэгъахеит. Ажэабжьхэара зхафала имфапысуа анду атдыхэтэан излалхэаз ала, «усканти амтазы ауаф ду ишыра мариаусмыт, игэагыуацэан, аха уахык хэылпазы Алмахсит ифны ддэылтцны дахьнавалаз, азэы дкылатэаны атцыкхэа диеихсны дишьит. Уи дызустоу иахьагы уафы издыруам, икалап ацэгэафафы иршыз ахэычы иаб иакэзар, мамзаргы шэи зежэдык асабицэа ртынхацэа рахьтэ згэы еицхауаз дача еибагак игэагызар.

Абасала, нанраа, ацъ абриакара амта аус азыруазгы иаргы иныкэзаа ицеит. Аринахысгы убасоуп цэгъала ишиазаауа, цэгъамзар бзиа ауаа ирызыкэзымго зустцэа-заалакгы».

Апхэыс бырг, апхэыс кэыга, акыа, анду ажэабжь антэамтафы илхэо арт ажэакэа ирныпшуеит изфыдоу жэлар роптимизм, ргэыгра.

Ажэабжь «Амшын изхытцыз акэылацэа» афгы ауаа гычны амшыннырцэка ргара, рытира азбахэ ауп иахэо. Ахтыс калеит азиас Кылашэыр нырцэ, абаажэ ахьызхылоу анафс, агафафы. Икалаз уиоуп, акэылацэа апрагбакэа рыла иаазхытцын, Кыгэра хэа нхафык цшыфык ицхацэа ткэаны, амшын ихтаны ирго иалагеит. Ажэлар еигэныфын, аимтэацэа ирышьталеит. Амшын афы (агбафы) аифахысра баапс калеит, хэхэарахеит, каарахеит, кэцарахеит. Апсуаа хэсала, хацэала, хэычла, дула рееидкылары хацэнымырха аимтэацэа ирфагылт. Атдыхэтэан иатцахазаргы, абри аидыслара гэгэафы апсуаа агэымшэареи аидгылареи аадырцшит. Зегь реиха афырхатцара ааирцшит апсуа мшынуаф гьф Соулах. Апрагбафы акэылацэеи апсуааи напышьашэала ианеилала, Соулах аимтэацэа азэырфы дыриааит, атдыхэтэан зегь реиха ишэартаз урт реихабы Дагэызгы даанкылары, апра ашьапы данкыны дишьит.

Иаидкылары амшын (ага агафа) иадхэалоу иажэабжькэа рыла ашэкэыффы Иван Папаскыр иахирдырырц, цкыа хнагэыларпцны иахирбарц иитахыз еизыркэкэаны анду илирхэоит «Амшын изхытцыз акэылацэа» афы абас икоу ажэакэа рыла: «...жэйтэнатэ аахыс Апсны икалахыоу арыцхаракэа реихарак амшын ацхыраарала икалеит. Азымфа еиха рхы иадырхэоит ацэгьоуцэа, згэы ртынчны зыфны итэоу, ифыкэынхало ажэлар рыкэхреи, рныртэареи, рырхэреи рзы,

зегъ рацхъазагы ауаапсыра мтцарсны мшыннырцѣка ргара-
зы. Шѣышыкѣсала абри еипш агѣакра итагылан апсуа жѣлар».

Еиуеипшым атоурыхтѣ темакѣа ирызку Иван Папаскъыр
иажѣабжѣкѣа уафы ирыликаартѣ икоуп «Диоскуриа
апшахѣафѣ».

Ажѣйтѣзатѣи аамтѣкѣа рзгы апсуаа атѣымтѣылатѣи
аимтѣацѣа ирѣагыланы фырхатцарыла кѣпатѣыс ишроуз
ари ажѣабжѣ афѣи аарпшуп акыр ачыдаракѣа аманы, апхѣаф
дагѣыланагалартѣ. Автор ишьтихыз атема ацѣыргаразы
апхѣаф дхызхыша, ичыдоу аформагы азицшааит, психо-
логиала акыр иртѣабыргны икатцауа. Ажѣабжѣхѣара мѣапыс-
уеит автор ихафала, изакѣызаалак еибарххарак ыказамкѣа
тынч цѣажѣарала. Ашоура аныказ цхны мшык азы ашѣкѣы-
фѣи Акѣа амшын апшахѣафѣи игылаз кѣардѣык дныкѣтѣеит.
Иара ихафалоуп ажѣабжѣхѣарагы шымѣапысуа. Дтѣан ам-
шын афѣи зѣызкѣабоз апсшѣафцѣа рыбжѣи илымхѣа итѣсуа,
иапхѣа амѣафѣи азѣи фыцѣеи иниас-ааиасуаз днарыхѣапшуа.
Адѣахѣала уахѣихѣапшуаз гѣырѣак имоуп хѣа узхѣарымызт.
Аха фнытѣкала, Апсны иахнагахѣаз ахтыскѣа (дзыпхѣахѣаз,
жѣабжѣла иахѣахѣаз) дыргѣылахаланы дрыман. Таха изымтѣоз,
игѣи итѣхозгы ихѣоит: «Сгѣи акыр иснархѣуан ажѣытѣ Апсны
икѣаз ауафѣтира иахаану тоурыхѣфѣык ма шѣкѣыфѣык ишыкѣаз
еипштѣкѣа асахѣа тыхны, ифны абицара фыц изрызнимы-
жѣыз». Игѣалаиршѣоит ажѣытѣтѣи Диоскуриа ахѣзаакѣрылаз
атыц, дахѣапшуан ихѣжѣѣараза игылоу ажѣытѣтѣи абаа.
Ижѣлар ирхѣйргахѣаз атоурыхтѣыс хѣантѣкѣадышрызхѣыцуаз
арѣашѣыга иртѣазшѣа, лапштѣашѣаратѣас иааизыкѣалан, урт
атоурыхтѣ хтѣыс хлымзаахкѣа руак лабѣаба далагыланы
ибазшѣа, иахѣатѣи аамтѣа акынтѣи уахѣ диасызшѣа дѣкалеит.
Уи ажѣытѣ аамтѣахѣ дахѣыгѣѣжѣыз лапштѣашѣараны иибаз
ауп ажѣабжѣ хадаратѣ цѣакысты иамоу.

Ари ажѣабжѣ афѣи персонаж хаданы икоу Цѣамхѣыхѣ
ихѣзуп. Уи ауадафѣа баапс аан ихымѣапгашѣа апсуа жѣлар
атѣымтѣылатѣи ампытѣахалацѣа ирѣагыланы рыкѣцара
иасимволны икатцоуп. Апсуаа рызѣабцѣеи рычкѣынцѣеи
рымкѣѣааны, амшыннырцѣка иганы иртиирцѣ абаа иахѣ-
тѣакыз згѣи цѣажѣаз арцѣыс гѣѣф Цѣамхѣыхѣ инапкѣа
злафѣахѣаз аацитѣѣан, аимтѣацѣа азѣымкѣа, фыцѣамкѣа
дрыжѣѣеит. Али-цѣси рыбжѣара халы-гѣыла илеилатѣаны,

иткәаны иргоз егыртгы азәырҕы бналартә икаитцеит. Ихатагы аимтәәцәа дрымпытцтәрааны акыр днаскье-ит, Чалбашь азы даваланы ашьхара аганахь. Уи дихъзеит ишьтагыланы инеиуаз, зыжәлар ртцеицәа рхыкәкәааны атәымуаа ираазхырхәоз Татлангьыкәа. Абарт ахацәа ҕыцъа реидыслараҕы Ыамхәыхә аиааира игеит – Татлангьыкәа акапыхәа димкәытцасны ишәақь имхны, иара уи ашәақь ала иааигәыдтцаны дишьит. Ыамхәыхә уи данишыуаз иб-жыы найкәырганы иихәаз иажәақәа ацсуа жәлары зегъы ргәынқыбжыы рхыҕеит:

«Үеумыртгысын, уара апсымтә, рыцхаи гәаки ржыы зыграгәоу! Хзыхуркьои, ҳапсадгьыл хзаәурзуазеи улах-шоуп акәымзар, дызустадаз ҳазурхәхаз? Иарбан тәылоу ҳахьдәықәутцә? Иузымхеи ухәура ҳахьтоу, зака сытнухзеи сара, уцхәыс лзы хәдахатцак азы сутима? Абри ауп иуқәна-го!» – ихәан, атцықьхәа диеихсны дишьит.»

Ароман «Темыр»

Афымтә иацанакүа аамтә, ахадаратә тема. И. Папас-қыр ифымтәкәа рҕы мацара акәым, апсуа литература зегъы ағгы иналукааша атыц ааннакылоит ароман «Темыр». Иара рацхьазатәи апсуа романуп, насгъы рацхьазатәи апсуа социал-психологиатә рҕеиамтоуп хәа ицхьазоуп. Избан акәзар, ашәкәыҕы арака ихадаратә фырхацәа рсоциалтә тагылазаашьақәеи реизыказаашьақәеи, адәахьала уаҕы ирнибаало рхымҕапгашьеи рааста ҕынтқалатәи рдунеи – рххәыцрақәа, рыгәжәажәарақәа, ргәыргьарақәа, рпси-хология – ааирцшуеит. Ароман аҕы зызбахә хәоу ахтысқәа еихаразак ианымҕапысуа 1925–1935 шықәсқәа ирыб-жыаркыз аамтазоуп. Арт ашықәсқәа ашәкәыҕы ироман аҕы иахтәәны цьарггы иаирбазом, аха хара излаады-руа уиоуп, афымтаҕы зызбахә хәоу ахтыс хадакәа Апсны ианымҕапысуаз усқан акәын.

Асовет жәларқәа зегъы иреипшны, апсуа жәлар рзгы уи аамтазы акырза этцазкуа айтәкра дукәа кәлеит.

Апсны Асовет мчра шыақәгылахьан, аха ақытаҕы асоц-иал-класстә кәцара еикәтәаны икамызт. Зыхдырра лакаыз

анхацәа рхы иархәаны тауади-аамстеи амалуаи ажәытәра хындырхәырц иашьтан, апскы икны ажәытә еизыка-заашьақәа ирхьынцашалон. Аха ағәтәра аанкылашьа амамызт. Аилахара, ақәзаара иафын ажәытә феода-патриархалтә бзаара. Еиха-еиха аееибнатон, еиха-еиха апстазаара иалатцәон асоциалисттә еизыказаашьақәа.

Тауади-аамстеи акулакцәеи ирымехакны ирымаз рыдгьылқәа рымхны, аколнхарақәа реиҕекаара иафын.

Анхамәа аколлективизация азура процесс дуззан, иуада-выз тоурыхтә хтысын. Иара иартцысит еиуеипшымыз асоциалтә классқәа рыбжьара аибарххарақәа, аиҕыхарақәа. Ипсыда, инхада хәа хәдацәа тцкаарыла еиҕагыланы аиқәцарақынза инеибатон ажәытәреи ағәтәреи рхатарнакцәа.

Ажәлар рынхамәа аколлективизация азура ақыта ахаҕра шыатанкыла иапсахит, иапсахит ауаа рдунеихәапшышьақәа, рпсихология, реизыказаашьақәа.

Апстазаарафы имәапысуаз аколлективизация ахадаратә темақәа ируакны актуалра ду аманы иаакәгылеит әажәи-жәабатәи ашықәсқәа рзы асоветтә литература зеггы афы.

Аколлективизация атема алитература гәгәала иагьаныцшит. Хтәыла еиуеипшым акәакықәа рфы иара ачыдарақәа аманы имәапысит. Азәырфы ашәкәыфәцәа дуқәа уи амәапысшьа зеипшраз, чыдарақәас иамаз аарцшра иазкны акымкәа-әбамкәа арҕеиамтақәа апыртцеит. Убас аурыс литературафы ари атема ду аарцшра иазкуп М. Шолохов ироман «Ишьтыху адәаза», Ф. Панфиоров ироман «Ақды хсахақәа», А. Твардовски ипоема «Атәыла Муравиа», ақыртүа литературафы уи иазкуп ашәкәыфәы К. Лортқипанизе ироман «Колхида ашәапшь». Аамта иатцанакуеи тематикалеи абарт арҕеиамтақәа ирзааигәоуп ацсуа шәкәыфәы И. Папасқыр ироман «Темыр».

Ароман «Темыр» И. Папасқыр ифны далгеит 1936 шықәсазы, апхьазакәны хаз шәкәны итытцит 1937 шықәсазы. Ус анакәха, зызбахә ихәо ахтысқәа апстазаарафы ианымәапысзи ирҕеиамта анапитцази рацәак рыбжьымсит. Апстазааратә хтысқәа ишҕыцыз, ицахәцахәо ишыказ ауп афымта шапитцаз.

И. Папасқыр «Темыр» анифыз аамтазы ацсуа сахьаркыратә литература акыр аееибытаны ашьтытцра иафын.

Азэырфы апсуа шэкэыффэа аколлективизация иазкны афымтакэа апыртахьан. Еиуеипшым уи аганкэа раарцшра иазкуп М. Ахашба заанаттэи иажэабжэкэа, В. Агрба иповест «Хколнхара «Цхьака» аишыа» (1931 ш.), С. Чанба иповест «Сеидык» (1933 ш.). Аха И. Папаскыр ироман «Темыр» амехак акырза еихауп, насггы ихадароу, ауаа рпсихологиафэи аитакракэа шыкалаз сахьаркырала инартцауланы иртабыргны иахирбеит.

Апсны аколлективизация мфэпысит ахатэ чыдаракэа ама-ны. Урт ачыдаракэа ируакуп афатэра агацэа ажэйтэ таскэа рхы иадырхэарц иахьашьтаз. Ажэйтэ тас баапскэа афатэра иапырган, шыамтлахэра азыруан. Убас, кавказтэи ажэларкэа азэырфы иреипшны, апсуааггы жэйтэнатэ аахыс ирыман ашыоура хэа изышьтаз атас баапс. Изакэызаалак цэгьарак кэзтаз ауафы еихау ала иахьырхэра акэын ашыоура хэа изышьтаз. Бжеихан амац иахкьаны ауаа аигара ду рыбжылон.

Ашыоура иадхэалан хыпхызара рацэала акэаматтамара-кэа. Уи гэыптэаган, ихыртэаган. Ашыоура иахкьаны азэи фыцьеи ракэымкэа хэсала-хацэала, хэычла-дула ажэлантэкэа шеибгаз акэибахра, анибартэара акынза ианнеикэозггы калон ажэйтэан апсуа бзаарафэи. Убриакара ицбаран ари атас.

Ароман «Темыр» афэи тема хаданы икэгылоу ашыоу-роуп, еиха конкретла ииашаны иаххэозар, жэйтэнатэ аа-хыс ажэлар ирылаены иказ, здацкэа цэулаз абри атас баапс мап ацэкроуп. Абри иадхэаланы ашэкэыффы икэиргылеит инартбааны ауаажэлартатэ тэакы змоу егырт атемакэаггы: Асовет мчра анышыакэгыла ашьтахь, апсуа цьанхафьжэлар культурала аизхара шроуз, рыхдырра шышьтытдыз, аекономикатэ еизыкэаашьа фыцкэа шышыакэгылаз ухэа ирызку атемакэа. Ароман афэи арт атемакэа аки-аки еипшыуп, еидхэалоуп, иузейкэымтхо еилышьны икоуп.

Аидеиатэ цакы. Ароман «Темыр» афэи еиуеипшым ауаа рхатэ пстазаара аарцшра иадхэаланы, инартбааны ауаажэ-ларратэ тэаки апхьагылара змоуи аидеиакэа цэыргоуп. Ашэкэыффы сахьаркыратэ ажэала, кэзарыла дакэызбоит ажэлар змыргьацоз ажэйтэ шыоура атас, ахазынхара, ацэгьаршра, ауаажэларра социалтэла еифэагыло, еинышэара

зқәым аклассқәа рыла аизшара. Икказа иааирцшует азәы ирыцхарала даеазәы анасыц шизмырхауа.

Ари афымтала автор апхьафцәа ирылаиртцәон асоциалисттә идеиақәа, коллективла аицынхара апызара шамоу, ауафытәыфса ибзиабаратә цәанырра цкьақәа, ацәанырра харакқәа, айфызара иаша, ауаа азәи-азәи ламысла, қиарала реизыкәзаара дазышәахәеит. Психологиала иртцабыргны иааирцшит Асовет мчра анышьякәгыла рацхьатәи ашықәсқәа рзы апхьагылара змоу аидеиақәа ауаа иаразнак рылаера шымариамыз, ажәытә тцас баацсқәеи ашыцылара баацсқәеи нкажьны асоветтә, акоммунисттә кәзшьякәа рышьякәыргылара шымариамыз. Убартқәа зегьы инарываргыланы ароман иахнарбоит ауаа рмаршәа кны, иреичаханы аиаша мфәхь ркылгаразы акоммунисттә партия ароль ду шынанагзо.

Арт аидеиақәа зегьы еидызхәало асоциалисттә цстазаара ҟыц аиааира аидеиоуп. Дара зегьы И. Папаскьыр зызбахә хамоу ироман аҟы ареалтә татцгәы рытаны икәтцоуп, хьахәацәхәада апхьаф рыгәра игоит. Ашәкәыффы-ареалист афымтаҟы аидеиа ҟыцқәа ирмарианы, аушәақә ишшапаза аиааира ргоит хәа шьякәиргәгәазом. Апстазааратә тцабырг азы икәзшьярбагаз ахадаратә хтысқәа дрыцәхымкьакәа ауаафракәеи, аиҟыхарақәеи, хажәлар цхьака рцараан изыхкьашоз апықәсыларақәеи конкретла инткааны иахирбеит.

Ароман «Темыр» ала ашәкәыффы иааирцшит Асовет мчра аиааира иагаз иабзоураны апсуаа рдоухатә дунеи ҟыц шышьякәгылаз, ишҟеиаз.

Ахадаратә хаҟсахьақәа. Ароман «Темыр» аперсонажцәа рацәаны иалоуп. Тцабыргуп, ахы инаркны иаантцәанза иагәылганы игоуп, зегь реиха ихадароуп анхаф рцыс Темыр ихаҟсахьа, уи иоуп аромангьы зыхьз аху. Аха ашәкәыффы ганрацәала иахирбоит Темыр ихатә цстазаареи дызлоу ауаажәларра рыцстазаареи шеилатцәаз. Иара инаиваргыланы, ара икоуп итцоуроу, апстазаара иаша иазыкәцо ақытаҟтәи апартиачеика амазаныкәгаф Миха, Темыр бзиа иибо, бзиа дызбо апхьызба ссир Зина, настгы аҟыц цстазаара лассы иззеилымкаауа, акыраамта ихьахәхьачо, икәанызануа анхацәа: Чыхьа, Зина лаб Ахмат, Арсана. Икоуп иара убас ажәытәра

алтпра, акажъра зцѣгуадаѡхаз, амцхатцарақѡа злаѣу Зина лан Селма лхаѣсахъа. Арт азѡы иеипшымызт зѣынкыдтца Асовет мчра аахархѡып хѡа иашътаз, ажѡлар рзы цѡгъамзар бзиа казымтцоз акулак Мыкыч, уи иахѡшьа Катиа, имахѡ Махмет, атауад Мырзакан ухѡа убас егъыртгъы имаѡымкѡа.

Ароман иалоу аперсонажцѡа дасу излоухамыштыша рхатѡ чыдарақѡа рымоуп, еипшым рыпстазааратѡ тагылазаашъақѡа.

Тѡмыр ихаѣсахъа. Ароман «Тѡмыр» аѣы имѡапысуа ахтыс атипра зуа апсуа кытак аѣы икалеит. Урт ахтысқѡа зегъы ахадаратѡ хаѣы Тѡмыр Тѡанба ихъз иадхѡалоуп.

Дызуустада иара, дышцаарпшу аѡымтаѣы?

Тѡмыр ихаѣсахъа ашѡкѡыѡѡы казара дула еикѡиршѡаз акоуп. Ароман ханапхъалак зегъ рапхъа хабла иаахгылоит иара ипшра, исахъа, итагылазаашъа уадаѡ, амѡа иашахъ дышкылсыз.

Ашѡкѡыѡѡы ифырхатца хада дааирпшуеит агѡамчи, ачхареи, ауаѡреи злоу азѡы иакѡны.

Аѡымтаѣы Тѡмыр ихаѣсахъа имқѡацазо, цъарак мацара ишъақѡгыланы иказам, динамикала иѣиоит, иазхѡаеит. Апхъа данцѡыргоу инаркны дыштцѡуроу мѡашъахуа дыкоуп. Аха иказшьа шѡырц, ишъақѡгыларц, игѡгѡахарц азы акыраамта атаххеит, апстазаара дазрыжѡыр акѡхеит. Иара доухала, иде-иала изхѡаеит, абзиарахъ ихы рханы. Аѡымта антѡамтаѣы ханнеилак хара еилахкааеит Тѡмыр апхъа иаабаз иатцкыс акырза ишеипсахыз, идунеихѡапшышъақѡа, ипсихология шъатанкыла ишеитакхаз. Акыр ацъабаа баны, агѡырѡақѡа их-ганы, ихы дтахѡыцны, ихы даиааины, атцыхѡтѡан иара ком-мунист иашаны, асовет уаѡ ихадаратѡ казшьақѡа ныкѡеигауа дшьақѡгылеит.

Афырхатца имѡа мариамызт. Иказшьагъы иаразнак акѡымкѡа, маѡ-маѡ акѡын аешапсахуаз. Иаххѡар калоит, Тѡмыр иказшьа асовет еизыказаашъақѡа ирыцѣион, ирыц-шьақѡгылон хѡа.

Ароман апхъатѡи адакъақѡа инадыркны Тѡмыр дызлаа-бо ала, цара дук имазамызт, икытаѣы хпѡа шықѡса атцара итцахъан акароуп. Иаб Пахѡала нхаѡ рыпхак иакѡын, «ипсы антѡзгъы» уамак зылшоз иакѡмызт. Уаѡ гѡрк, еергъхѡа зхы ныкѡызгоз азѡ иакѡын. Ауаацѡгъақѡа неихыкѡласуа иртахыз иларыгзон. Зегъ реихагъы тып инаѡомызт иара

агычра, хар змам рахэык иашта иаатагыланы рузомызт, инеимтырцаауан ичанха адэы икэхазшэа».

Афымтафэы Тэмыр хара апхэа данаабаз кэралагы рацэак ихытцэомызт. Аха тейтыцшлагы кэзшыбалагы дызлаз ауаа хатыр икэыртцартэ дыкан, ачкэын бэиа хэа дрыпхэазон. Илшоз ала ауафэы ихэашаз акы ахыкайтцашаз дашьтан, дразын, азэы изы цэгэа итахымызт. «Ахыбрхыбрхэа дыччо дануацэажэоз, абри ахатца акы игэы иалоуп узхэарымызт, убас акэын ахаара шитцаз. Уахыхэапшуаз ишэагаа уамак иафцэамкэа, амцабз ифэыкэыхэхэы, уафэы тцарык, дыш хэыдамыз усгыы иудырратэы дыкан.

Тэмыр ауаа рахэ дахэнеиуаз деифэаан, деилфаца деилахэан, аха малла дгарын, дабицазатцэын. Иаби иани цсхэан, дзатцэын, хылтцшьтрала дынхафэын. Онытцкала хатала еикэчаб икоу, аифэкаарей ахахэарей згым азэ иоуп. Адэахэала ифэна, инхара уахэнахэапшуаз угэы нтыпцаартэ деитцахан. «Еисырла ихыбыз имхара затцэы еицакэаза икалахэан. Шыака фажэа атцейбахэа, имхара афадахышэа игылаз аматцуртагы уамажэ аамта ахытцуан, ахыб капсахэан, ашышгыы аилакэычэра иафэын. Ица, ибора, имагаза, хыбра фыцк изгыламызт. Зегыы ажэхэан, рылахэ еикэышышыы акахарахэ рхы кыдын. Абрака инхо дыпсыма ухэарын иашта унталаанза. Аштэ унталар угэы аатгэыргэауан. Амзырха асаркэеипш иказказуан, афэнытцка бабыцк цэара ихыршэлазамкэа. Имхара цшрацэгэа уныфэналар, апцхал, айрыз, акыгэра, дасу иахыыртыцу игылан, ицкыакэакэараза еилырганы. Напылакатцара ауархал хэычкэа кыдыршэылан иахэабалак ипшзаза. Убаскан иудыруан убрака инхо ипсыштоу, агэарахэа дшыкоу. Аха уагэазхэыцуан анхара-антцыра Тэмыр ус хэантак ишилнамыршоз, аха уи зейпшра усыз азэгэы издыруамызт».

Даэа тыцк афэгы излахэо ала, Тэмыр ифэны «ифэназ ахасамасакаэа, кэцбалк иадамхаргыы фыцк рыламызт, апцхалтцэкэа апшышэ хэжэарза ицэны игылан. Егэырт зегэ ракэым, зны акэа кылыфэры иахэцоз афэны ахыб, акылк-кара аапшуа, иара уажэгэы икатцазамкэа ишыкац икан, мышк шаацэгэахалак акэа кылыфэруа. Игэашэ иахаршэыз азаркыакэа цсахны, фыцк ыртцэины изахамыршэит».

Арака ашэкэыфэы заанатцгы иахирбоит ифырхатца ихатабзиарей итагылазаашэей шейкэымшэо, еихыыр-еи-

выр ишыкоу. Афырхатца инхара гәйгәтажны иахыкыз
иаашыара акөзам изыхъяз. Төмыр изханы ауафы наза
икәра дтагылаанзагы апстазаара изнархиахъан хатала
иара ихарамыз, ихымкъяз ауадафракәа. Урт ауадафракәа
иикра-иишытра изымдыруа дкартон. Икалаз уиоуп, Төмыр
икытағтәи ахаблакәа руак иаиуаз Зина захъзу (Шъазина
хәагы лархәалоит) пхәызбак длылахәатцәаны бзиа дибейт.
Зиней иарей ашкол еицтан, ианыхәычкәаз аахысгы
уафышыала еикәшәон, ашкол иантаз еицхырауан, ашәкәы
еицапхәалон. Ларгы дйфьнтцәауа Төмыр бзиа дылбейт,
лыбзиабәа диццар лтахуп. Аха апхәызбей арпысы рынасып
аизакхара иапырхагаз мзыз хаданы ицәыртцит ашыоура.
Төмыр иашыа дыршыхъан, ишыа мукәа иара пхәыс дизааго-
мызт. Ус акәын атцас ишахәоз.

Ари азцаара удафхейт, Төмыр деимыргәгәа да-
кит, даргәатеиуан, лаапшырак инатомызт. Иацхәакәтәи
ипстазаара данаазхәыцлак, ашыоура пстхәа еикәараха
амамырцагә еицш иааицырахауан. Бзиа иибоз апхәызба
Зиней иарей рейкәшәара руак аан, дызтагылаз атәы
дгьатцәыцгәтцәуа абас лейхәоит: «...сылакәа сызцәыргом ауаа
рфы, еилацәкәны исхыччошәа збоит, сгәы иаларсуп, ишыббо,
аргәакра тәымг ду, атоуба зуит Мыта ишыа шызуа хәа».

Азныказы Зина лахь изцәыртцыз абзиабара Төмыр
апстазаара дадызхәалоз даеакы имбо дыкан. Аха уи абзиабара
гәгәа акнәтә ахьатцра, апстазаара мап ацәкра, азатцәра
аеатара азин, инатомызт, инасып ахь ихон.

Ауаф иакәым, кәтык ахы хызтцәарц зтахымыз, қиарала
итәыз Төмыр мышкымзар-мышкы иашыа ишыа имур ада
псыхәа имамкәа кәаданы иднатон ажәытә тцас. Иааиҕагылоз,
дызмыргәацоз, апыкәсыларакәа ак атқыс ак еицәаны иха-
папейт. Аускәа злауадафхаз, излеилацатахаз уиоуп, иашыа
дызшыызгы диздырамызт. Ианеиликаа еихагы еицәахейт:
Төмыр иашыа Мыта дызшыыз иара бзиа иибоз апхәызба Зина
лаб Ахмат иакәзаап. Лара затца сынлырхоит хәа пхәысс дганы
ионы дыфонаимтцарыз, лабгы шытәыс диоуит.

Абасала, Төмыр ашыоуреи абзиабарей деимырхха дыркит.

Төмыр икәша-мыкәша дызлоу ракәзар, макъана рейха-
рафзак ажәытә дунейхәапшышыақәа рылоуп ишхәыц-
уа, урт хырф рзимурц, рыгәхъаа имкырц залшомызт. Дара

злахэацшуала, ашьа зду ахатца ишьа иуаанза ауаа рёы цэажэатэ имам, рылагылара дацсам, илахь ада цтёоуп хэа дыцхьазан, латцыхэала ихэацшуан. Иаргьы ауаа зегьы дытцкыгтцкыашьаны нацэакёкыла деибадырбозшэа игёы иаанагон.

Ари имцабзха игрыхоз агёырфэа иикуа-иишьтуа акы игёы изакёымкуа, зегьы импытцышшаны ицо дқанатцон. Сацхьа икасташа хэа цъара уск аадихэыцлар, ашьоу-ра наипырагыланы, ахэарахэа ирбганы инеиланажьуан, цхьа дызгашаз игэахэарақёеи ихэыцрақёеи ацшатлакэ нарылсызшэа, гёарапара еснагь еицхьытта еиланацсон, доухала дарчмазафуан, дарбжьажьон, даргэжэажэон, деиланаршуан. Темыр фнытцкала дыфбазтёуаз, деифызшоз, дыбжатаны дказтцоз, деибархханы дтцызфауаз игётыха азбахэ азёы иёы ахэаратцёкыагы илнаршомызт. Дызлиааз ижёлар гёакьа рёы дтёымны дқанатцон. Жэытёнатэ аахысгы иара иабацэа иныкёыргоз ашьоура атцас анапкьарала зныктэи изкажьюамызт. Аха аамтақэа рееитнырыпсахлахьейт. Ажэытэ тцас дықёныкёаны ишьа иур, иаргьы акькыхэа дшэышёуа дзалтцуамызт, длыбжьахэаша дақёзуан. Ашьоура мап аёеикыр ахымзг изышьтыхуамызт.

Ана-ара ароман ипсакьаны иалацсоу, Темыр игётыхақэа ртёы зхэо цэахэакэак абас икоуп: «Даёазёы дақёшёаны дыказар, егьызтахзамшэа иубо аус уанақёшэалак, азбара зака иуадафозеи! Ауаа ианааргёапхалак имгёамтцзакэа, цшьаала ахёса ааргоит, аха иара ипхэысаагара гёакрахеит, ихэшьадтёхеит, еимак-еиёактёхеит»... Цабыргуп, уи иахьагы апстазаара инагзаны ианызааны икам, аха хара хаамтазы цъара цёгыарак казтцэ еихаразак дшахьдырхёуа асоветтэ заканкэа рылоуп. Ароман «Темыр» зызку, иаанарцшуа аамтазы ашьоура азтцаара акырза игёгёан. Уи азоуп Темыргьы акыраамта дамехакзаны дзамаз.

Темыр дызтагылаз измырхакэа игётыха дыргёгёейт анхацэа рыкласстэ гацэа. Ароман аёы ашёкёыффы ашьоура атцас дахьакёызбо амацара акёзам аус злоу. Арака уи атцкыс еиттам атцакы амоуп акласстэ гацэа уи атцас рхы иадырхэарц ишаёыз ахьаарцшу. Темыр анхацэа дрыдгыланы акулак Мыкычи атауад Мырзакани ухэа ианаёапиёеуа, дара цхамшьазакэа ашьоура шиду игёаладыршёоит, уи ала атцёы

илартцоит, уажэы-уажэы икышэ иныкэыркуеит, уи ала рыла дапырыргарц иашытоуп.

Лымкаала Төмыр дизицэгэыны даакэгылеит акулак Мыкыч. Мыкычгыы Зина игэы лызцоит. Насгыы, Төмыр афатэ аамта дахьадгыло азы дибаны дынхом. Иара мазеи аргамеи Төмыри Зинеи еикэиркьарц, рыгэкэа еихиршэарц, рынасып еитцейкьарц дашытоуп. Ажэытэтэи имчкэа акыр имзаахьеит, аха иахьынзаилшо ала акыфыхэа дыцхауеит. Мыкыч цэгыашакэ ауп Мыта дызшыы Зина лаб Ахмат шиакэыз еил-кааны Төмыр ишиеихэо.

Абасала, Төмыр акыраамта ашыоура азхэыцра ихы изытцомызт, аматэажэ еипш иааишэыхны изкажыуамызт. Аха цсабарала, акыбаф бзиеи агэеилыххареи злаигмыз ала, заанатцгыы Мыкыч иеипш иказ амучацэа гэрамгартас иман.

Акулак Мыкычи атауад Мырзакани ухэа ажэлар рагацэа еитцаркэакэоз ацэгьаракеи ашыоуреи инарфеагыланы афырхатца изцэыртцит ахырхартца иаша изташаз амч ыццкэа, цсеикэырхаганы изыкалеит ацсуа кыта шыапыгэгэала иналагылаз асоциалисттэ еитакракэа. Миха дназлаз ифызцэа бзиакеа рыбзоурала Төмыр есаaira апстазаара ыц далахэуан. Активла аус азиуеит аконоператив аифекаара, ажэлар гык-цыкала дшырзыказ еилыркааит, бзиа дырбеит, игэра ргеит, акытсовет ахантэафыс дкарцеит, атцыхэтэан апартия далартцеит, ихы дамеигзакэа инагзаны зышыатакэа ытцжаамыз акулакцэеи, тауади-аамстеи рцэынхамынхакеа дырфеагылеит. Москвака Акоммунисттэ университет ахь атцаразы дахьдыкэтцахаз иабзоураны, Төмыр идунеихэапшышыа ыццкэа рышэра хыркэшахеит.

Исоциалтэ тагылазаашыа ахьеитакхаз иабзоураны Төмыр апстазаара ыц дагэыланахалеит, дышнеи-шнеиуаз уаанза таха изымтоз ишыоуратэ цэанырракэа хьацссо иалагеит, ашыоура иадхэалаз иускэа хыбылхыцыт.

Ароман антэамтафы, хара излаабо ала, Төмыр иашыа дызшыыз ипха цхэысс дигеит. Ашыоура атцкыс абзиабара аиааит, Төмыри Зинеи рыцстазаара еизакхеит.

Асовет мчра аиаaira амгацызтгыы, афымтафы автор Төмыр апхьа данцэыригаз итагылазаашыа зеипшраз ала еикэырхашыак, шыакэгылашыак иманы хэа дзыкаломызт.

Иаaidкыланы, аилазаашыа уадаф змоу Төмыр ихафсахьала ашэкэыффы И. Папаскьыр апхьафцэа идирбеит ажэытэи

афатәи реифыхара шыгәгәаз, ирымчыз, асовет уафы ишьақәгылара шымариамыз.

Ацсуа литературафы кәзара дула еифкаау ируакны икоуп Темсыр ихәфсахьа. Фырхатқак далхны, дганы уи ихатә цстазаара аарпшра акәзамызт ашәкәыффы иитахыз. Темыр иаамтазы атипра зуа уафуп. Иара иеипш зықьфыла, миллионфыла ауаа алашыцара рыхнагеит, амфа иаша икәнатцеит, анасыц лаша рнатеит аиааира згаз Асовет мчра.

Зина лхәфсахьа. Темыр иеипш дқыоуп, дразуп, дыцкьоуп ароман афырпцхәызба Зинагы. Лара лыбзиабара еицakra акәым. Дымфыхызкьшаз рацәан, аха ацсыгера лнылмырцшит. Иага хынтафынтара дрыкәшәазаргы, апхьа лгәы иалнахыз арцыс ибзиабара дацсаны дшыказ даанхеит, уи игәырфакәеи ицстазаара уадафи ицеифылшеит, илылшоз ала афызара иаша изылуит. Зина лыбзиабаратә цәаныррақәа цкьоуп, ачхара змоу, аламала агәкахара зәазымто, зхы агәра зго азә лоуп.

Темыр иеипш Зинагы атцара мацны илыман. Лқытафәтәи ашкол ахь хпәка шықәса дныкәхьан еипш, лан даачмазафхан, афны дааныркылт. Зыхдырра лақәыз лан Селма уи инафалыршәит. «Иазылуазеи азгаб атцара, илцаз лызхоит, афны дсыцхраалар еиха еигьуп», – лхәан, уаха ашкол ахь дылмышьтит, аха Зина дгәеилыххоуп, афатә аамта ирласны илылсит. Пшра-сахьалагы лфызцәа даарылукаартә илызхауан. «Аиашазы, даара ацәа лхалеит Зина, аазара мыцхәы шлымамызгы. Амытцмыц еипш лхы-лфы еилыпха-еилыпхо, лыцьымшь еитцыхкәа, лыла тшашакәа, лыплан еинаала, дбырфын бгьыцха акәын есааира ишлызхауаз».

Лара лтеитцш далацәажәауа, улацш ихгылартә ашәкәыффы даеацара абас ифועит: «Кәрала дмачын Зина, аха лоура, лытбаара назахеит ухәаратәы дыкан. Акармашәа дкаткато дфеиуан, ахщәа лхьыкәкәо. Апшькы, лхы-лфы аазыгъежны, еинааланы, лыла тбаакәа ллакытца инытцпыр-аатцпыруа, рхала итыччауан. Лыхцәы цшқа, лмакәхәара акынза егьагымхо иназахьан. Лажәа хаакәакәараза угәы инакәынчабло, инадзытыло ахәша ныкәнашьуан».

Зина лыпшреи лгәәтеи еикәшәоит, итибагоит. Дунеихәапшышьалагы илызхаит фатәла ихәыцуа азә лакәны, лказшьа гәгәаны, итышәынтәаланы.

Акулак Мыкыч акыр иеылнишәеит, дирбырырц акыр аусқәа еиҕикааит, аха Зина дизышыақәымкәеит, ихәатәаҕы дизаамгеит.

Темыр иаша дызшыыз лаб шиакәыз лыздырамызт, атцыхәтәан ауп ианеилылкааз. Ашыоура дахьаргәатеиуаз, иареи лареи реикәшәарақәа руак аан цсыхәас икастдарызеи хәа анлеихәа, дымкәанызазақәа атак калтцеит (усқан илыздырзомызт Мыта дызшыыз лаб шиакәыз): «Иамоу уи-оуп, уакәытц, угәы азкаршә аҕафшыра. Мыта дыршыит, иа-шоуп, уаргы ухатцоуп, азә душып. Аха иалугозеи уи феи-дас, утаркып, ухдыртцап, уаб итынхара хәычы зынзаск икьацтахап. Икалозар, сухәоит уакәытцрацы ашыоура».

Зина Темыр иахь илымаз абзиабара дызтанаргылаз агәыфәыфәа леалтомызт, дазмырблакәеит.

Ароман ханацхьалак, агәра аагоит Зина Темыр иахь илымаз абзиабара шыгәгәаз, хьахәапахәа шамамыз. Лыб-зиабаратә цәаныррақәа зегьы ирыцкызаргы иилиааи-ны дырхаргало, дрыткәо, ддырлашәуа икам. Урт рызбахә иара Темыр иалымхәозар, даеацъара илынлырцшуам, лгәатца итацтәахны илымоуп, лыблачыц еипш илыхьчоит, дрыхызоит, рыкажара лылшоит.

Иареи лареи реизыказаашьақәа рҕы еилырга лымамкәа Темыр Москвака атцарахы данца ашьтахьгы лгәыгра калмыжьзеит. Фнытқала лыбзиабара мцаха ишлыцраз-гы, адәахы илынлырцшуамызт. Лгәы каршәны аусура леалтцит. Еиха-еиха игәгәахон, ишәуан, иазхауан лказшьа. Аколнхарағгы, аонгы лусурақәа дырцәымаашьакәа иналыгзон. Знымзар-зны саапсеит хәа лхы дахашшаауа дубо-мызт. Хдыррала илакәыз, итцарадаз, ажәытәра зхьынпашалоз лаби лани ахьымфәхкьоз дрыкәымгәамтқәа илыриашон, ианайуоз зны-зынлаггы ҕыгәгәала ацәажәашьа дакәшәон.

Зина бзиарамзар цәгыарак лхы азылкуамызт. Лгәы италкыз налмыгзар луамызт, априпцип гәгәа змаз цхәызбан. Лаби лани азныказы иртахымхеит лара акомҕарра дала-ларц, еихаракгы уи даҕаапкзеит лан Селма. Аха атцыхәтәан иазаалгеит. Зина лқытәҕтәи азгабцәа зегь рацхьа акомҕарра далалеит. Аҕатә аамта леақәыршәаны аҕаажәларратә ус ак-тивла леалалырхәеит. Акулакцәа имфәахыркьаз лаб азны-казы аколнхара стахым хәа дықәгылеит. Аха лара уи ихы италгалеит, дазлыргәтәит, иеиллыркааит анхацәа аколн-

хара шырзеигъыз. Лхата апартиачеика амазаныкѣгаѣ Ми-
хеи ақытсовет ахантѣаѣ Кани илабжъаргоз дацныкѣон,
илдыруан урт лара лзы цѣгъа шыртахымыз. Хатала,
лара лыбаѣ дацѣымаашъакѣа, аколнхараѣ махѣѣала
агъарахѣа аус ахылуаз анаѣсгъы, ацхыраара калтцеит иара
анеиѣыркаауазгъы.

Иҫырцшыгаз Зина лҫазшы, лхымҫацгашы, лусушы зегы еицгартеит, аколнхара аҫынтә акырынтә аҫышыара лыртеит, агазеткәа дырныртеит.

Ашымтағы Зина лхаёсахыа иамоу ачыдарақәа зегыы ааизыркәкәаны ҳахәапшуазар, иаабоит хыпхьазара рацәала лара лаамтазтәи ацсуа тыпхәцәа дшырхатарнаку, урт рхадаратә кәзшыәкәа шныкәылго.

Миха ихаҕсахха. Ароман иалоу итџоуроу аперсонажџаа хадакџаа дреиуоуп апартиачеика амазаныџааџаа Миха. Уи ихаҕала хара иаабоит аамџа удааџ азы аџсуа кџтаҕы апартиатџ организациа имџапнагоз аүсүрү зеипшраз.

Миха дкоммунист иашоуп, баша таъхатаск иакөзам, абафхатөра злоу напхгафуп, иажэеи иуси еимадоуп. Ажэлари асоциалисттө еизыкөзашыакөеи ирагоу азэггы диеигзом. Мдыррыла ма агха зыхьны ишбацөхнысло, имфакхьо дрыгөтасуам, амфө иаша рыкөтцашья, раазашья идьруеит. Миха ихафь иааганы имоуп ажэйтө психологиеи атцаскөеи злаены икоу ауаа рдунеихөацшышьякөа рыцсахра шыма риаи. Иахьынзауала ауаа дреичаханы, рымаршөа кны аиде-иа фыцкөа рылаиртцөоит, акласстө гацөа рцэыхцэыфаракөа көышрыла ирытцхны, ирыкөнагоу иакөиршөоит.

Иҗырчыгоуп Миха Төмыр изиуа афызара. Иара акраамтагы издыруамызт ифыза деитцаргөгәа дызмаз, аха ҫнытқала гәырға хьантак шигрыхоз гөатаны, гөацәы-хьажәак иамхәазакәа, ашьоура иадхәалаз ақыбазыба да-лигарц азы ацхыраара гөгәа иитеит. Миха иакәымзар, Төмыр иеиташьякәыргылара залшомызт. Апсуаа рцәажәара иалатцаны ирхәало ажәацқак абас ахәоит: «Аеы атыхәа укыр, азы урнагоит, ала атыхәа укыр азы утанажьеит». Төмыр Миха иеипш иказ иакәымкәа, Мыкыч иеипш иказ азәы ихәатәы дацныкәазтгы, хымхацымшьа длыбжъаз дцон.

Михеи Җемири рхаҗсахьақаа еидхәалоуп, ихеибартәаауеит. Дырраlei, пшраlei, таралеи еикарамзаргы, тагылазаашьала

еипшымзарггы, уафышьала, доухала еитынхацәоу, еизааи-гәоу уаауп. Миха ауафытәыџса игәыбылреи игәцаракреи илоуп, ажәлар ртҗеи иаша хәа иупхьазаша арҗыс гҗеџуп. Ишиашоу ихәоу абжьагарақәа рыла мацара акәзам иара Төмыр дышицхраауа. Шьаҗа-шьаҗа дмыццакыкәа аҗстазаара җыц ахь, активлатәи аусурахь дииаигоит. Зхы згәы ахшәаны, азатҗәра зәатаны иҗаз Төмыр имаршәа кны аизарақәа рахь днҗилартә дҗаитҗеит, аҗооператив аҗы аусура далаирҗеит, ақытсовет ахантәафыс дҗкалартә дизныкәеит, атцарахьы идәықә-цараҗггы дицхрааит.

Михеи Төмыри чыдала еиуарак, еитынхарак рыбжьазам. Аха Миха хара ихәыцүа уаџуп, ихы мацара акәзам дзышьтоу, ажәлар рынасың лаша дазықәҗоит. Заанатҗгы игәеитҗеит Төмыр деитҗазкьоз аус цәгьа далгазар, хаташьала зхазггы ажәлар рызггы ихәартоу азәы шиакәу. Төмыр иеиқәырхара аҗәтә аамтә иасимволны дахәацшуан. Уи ус шакәу хара еилыкка иаабоит ароман антҗәамтәҗы (Төмыри Зиней рҗараҗы) Миха иихәо ажәақәа рыла. Уи еизаны иҗаз ажәлар аарзырҗоны, иааркьаҗыны иреихәеит Төмыри Зина лаби ирыбжьаз ашьоура атоурых. (Уаанза аҗхьаџ еиликаахьҗеит Мыта ишьра зхаратҗкьаз атауад Мырзақан шиакәыз, Ахмат джьаны, уи инапала ишиирҗатҗаз.) Нас иаацәырырҗеит ашәақь. Уи Ахмат Мыта дызлеишьыз акәын. Миха ашәақь ааникылан, иажәа инацитҗеит: «Уахарнахыс ихьмызгымзааит, ишьызааит ашьоура. Ишьызааит иара зхылҗаауа ажәытә тҗас бааҗсқәа зегьы, аҗстазаара гәырҗахә ахь акылсразы пырхага хазтоны иҗоу!

Миха ашәақь ахы џхареикын, атдыкь-атдыкьхәа џынтә дхысит».

Арака ашьоура назлоу ажәытә тҗас бааҗсқәа ранызаара, рыкәыхра иасимволуп Миха ихысра.

Иҗоурам ахаҗсахьақәа. И. Папаскьыр ароман «Төмыр» иџаанзаггы, аҗсуа проза иаланагалахьан Аҗсны аколнхарақәа рышьақәгылара иаҗырхагаз, иаҗагылаз акулакцәа, тауади-аамстеи рҗәынхамынхақәа рхырҗсахьақәа. Итҗоурам урт аперсонажцәа шәара уажәшьта ижәдыруеит В. Агрбеи («Хколнхара «Пхьака» аишьа») С. Чанбеи («Сеидыкь») рповестқәа рыла. Шәара ижәдыруеит В. Агрба иповест аҗы акулак Цәгьамш иҗоны ауаа еизганы, аргама иаахтны Асовет мҗра иаҗагыларц шрабжьаигоз. Ишәгәалашәоит иара

убас С. Чанба иповест аҕы ауаа рахь дыхәшаха зхы мѡапызго, мазала аколнхара аиҕекаара еитѡазѡьарц иашьѡаз акулак цәгьаршѡы Сеидыѡ. Аха И. Папасѡьыр ироман «Темыр» иалоу итѡурам аперсонажѡа егьырт уаанзатәиѡа ирылаѡашьѡ хәа иѡазам, рхатә чьдараѡа рымоуп.

Аѡымѡа зызку аамѡазы шамахамзар қыѡацыпхьаза акулакѡа ес иѡартдалакгьы аколнхараѡа реиҕекаара аус еитѡарѡьарц иаҕын. Убас иѡан ароман «Темыр» зыпѡстазаара хнарѡо ақыѡаҕы. Араѡа итѡурам рахьтә зегь реиха дыѡәгьаны даарпшуп Мыкыч. Итѡуроу аперсонажѡа хадаѡа ханрыхѡәжәѡз ихамѡатәны уи изѡбахә акырынтә иаххәахеит. Уажәы чьдала хәзаатгьыланы, дзеипшроу цѡа иҕәахтап.

Мыкыч уаха назѡахым ацәгьацәыпхамшьа ззырхәѡ иѡуп. Иара акыр иѡар хьегьхеит. Цәгьамш иеипш аргама Асовет мѡра дзаѡамгьыло аѡынза днeihьхеит, аха иѡеириашарц иѡахым. Дгьангьашуп, аѡамаҕеипш днахәы-аахәуеит. Аргама иихәѡ даеакуп, иҕәы итѡуи дызлаѡатәѡьѡуи даеакуп. Имч шымхатәѡьѡ аниѡалак ичирччиѡит, дѡәатаза дѡалоит. Абжьаапны цәгьамзар бзиа ѡаитѡом. Ажәлар еидкьыланы рыѡазара аиҕьтәразы, алашарахь ркьылгаразы апарѡиа имѡапнаго аус иара ила аш хнатѡит. Мыкыч лымѡаала Темьри Михеи ргәаг имѡуп, урт рѡархарала аколнхара аиҕекаара изынкьыло цьишьѡит. Ицәгьахәыцраѡа рҕы Темьр иду ашьѡура ихы иаирхәарц даѡуп. Цьара еимгеимѡацарак шааиѡулак еипш, уи иргьыѡуеит. Абар иара уи иазкны иихәаѡәѡ руак ѡаѡа ишхамны еиҕекаауа: «Сара сзы егьаурым, аха ауаа ухычѡит маза-маза. Ишьа изьмуит, дыпсит дшыѡаз, ацсуара ирзит, ацхәыс еипѡа ихы иѡаирѡеит. Аллах, аллах, сзаѡәжәѡ дызүстада! – Абарт иажәаѡа нахәаны, дындәылѡит Мыкыч. Темьр ила аѡамѡо иааиѡәлашьѡеит». Даеаѡьарахгьы, иахәшьа Катиагьы иаргьы хѡак еиѡтаршәны имаѡаруа, абас рхәѡит: «Ашыслампьреипш анышәхатѡаланы, хѡыт-цсытѡжьы уаѡы имьрѡазакәа аус хазур, апарѡиа иалоу азәи ѡыѡьеи хнаѡаҕы иахзаагар, шьарда хабга гәгәахѡит, хманшәалахѡит!»

Изѡан, иараѡи, Мыкыч абриаѡара аҕатә аамѡа ицәымыѡхартә ашхам иҕыжжуа дѡазѡазеи?

Иаалырѡьаны аѡәзам Мыкыч имѡьыѡьу иѡазшьа шышьаѡәгылаз. Илоу ацәымѡра асоѡиалтә мзызѡа ирыхѡьхеит.

Изакеу уи ауп, иаб Кадыр ареволиуция калаанза амал змаз уафын. Нхара-нтырала деикэбаа дынхон, дгылла, рахэла иееибытаны дыкан, ататын аазрыхшаз атыркэцэа идгалан иман. Дызланхоз ақыта иитахыз алаигзон. «Азэи иареи акы ааимаркыр, ацкы иеихэазомызт ускан, аха уашьтан дахьирхэуан, ииулакгы уск дакэимыршэар каломызт. Убыс дахьыказ азы анхацэа даара ицэшэон Кадыр». Аамтала ақытафы астаршына ныкэигахьан. Усканык анхацэа цэирхэуан, атартыша рцэигон, уиазы ажэлар акырынтэ изашшхьан, ипагыарак уаф дахэомызт. Егьырт ракэым, ижэлантэ рызгы акыр дгэыптцэагахахьан. Аамтала зынгы ижэлантэ иаиуаз ауаа еизигеит, аамстара шэкэы амихуазшэа, апара рымихырц. Аха дара ирымукэа ипырцит.

Мыкычгы иаб иказшьацэа ныкэигон, «аказы уанитахымыз ччапшык илакытца итцшэомызт, иаб дышны ихэда дыхшышэа дыкан, иагыараан дубаргы. Аказы устакуп хэа ануеихэалак уимыцхраар, ма дызухэаз аус изыкоумтар, уара ухарамуп хэа иуаецнихэо далагон, иагыараангы ихаштзомызт, атэы уахатца уима ддэыкэлон. Уара данутаху дхьацшынгы духэацшуамызт...» Мыкыч дцагыаны даазан, гөакрак имбацыт, зынгы иаб Акэака дигахьан атцаразы, аха икажьныдхынхэит. Изхаитус, акагыдафзамкэа. «Инапы ахэы ытцааны, амш го ддэыкэын. Атдыхэтэаншэа абжыхэаахэтра далагеит, зтэы ифоз анхацэеи иареи аддыхэа иааисуа, убри дшафыз асовет хэынтцарра Ацсны иаашьацэылт».

«Алаба кьашь ахы укыргы, атдыхэа укыргы уакьашьуеит» шырхэо еипш, Мыкыч игэра ганы шыафак узицкатом, ауаф иаша цьара акала димкьашьыр иуам. Цьарамзар цьара уафрак иланы даабом. Аха аламала ииаaira, иеацера мариязам. Ихатэы интерескэа рыхьчаразы акэыгара игзам, ианигэацхо ауаа еизадакэа рхы-ргэы дталартэ рацэажэашьа идыруеит.

Афатэ аамта Мыкыч дартшэеит, матагачатага, ишитахыз еипш дзыкамлеит. Анхацэа рыцхзашала кьаф иулартэ дахьыкамлаз азоуп Мыкыч асовет закэанкэа зицэымгу. Тэмыри Зинеи еикэиьарц дахьашьтоу анафсгы, зыхдырра лакэу, ибжыхэо анхацэа ихы иархэаны, абунт диркатарц иакэикуеит. Ахмат, Степана, Арсана, Зыкэыр ухэа ныхэагатэык имазшэа ифны еизганы, аколнхара иаламларц рабжэеигеит, акоммунистцэа Ацсынра зынза икэыргарц иашьтазшэа, ажэлар еичдырчарц иафызшэа дхэацэоит.

«Шәхәәпшишь уажәы җкылыргарц иахьяәу? Ииашоуп, сара исхәом абольшевикцәа ахәынтцар ичынуаа иреипшуп хәа, аха уртгы «акулак», «абжъаранхафы», «агар», «акоммунист» рхәан хайчдырчеит дырфегьых, – ихәоит иара, апартия имфаднаго аполитика цкәа иззеилымкаауа анхацәа ирблакъарц.

Амфакатцара иазкыз аизарафы анхацәа – Арсанеи, Ахмати, Леуарсеи, Кәынтеи – аколнхарафы хнеиуам, амфадкатцарагы хус алам хәа рхәартә иказтаз, изырбыжкыз иара иоуп. Аха Михеи, Тәмыри, Зинеи ухәа назлоу акоммунистцәеи акомфарааи рыбзоурала, Мыкыч иижьоз анхацәа атыхәтәан уеизгы аколнхарахь идыргъежыит. Иказшьарбагоуп Мыкыч акытафы имфадигоз агитация знырыз, аамтала аколнхара мап ацәызкуаз Чыхъа атыхәтәан Тәмыр иеихәо иажәакәа: «...абазара фыц ишьакәгылаз аилкаара хәычык исцәыхьамтарахеит, сәтоумтцан акәанызанра исыхьыз, уара шәкы змоу, сымдырра иахкьаны абраанза уахьяапсаз. – Чыхъа ибжы аакәандахеит.

– Мап, уажәштарнахыс кәанызанра шысмышьуа агәрага. Сысабицәа рыцстазаареи стәыгракәа зегьы аколнхара акәзаит».

Мыкыч даеакала рацәак илимшошәа ибоданалага, аамтала зынгы аколнхарафы аус иуазшәа кәаитцеит. Аха зегь акоюп, ацәгыаршра дзакәымтцит. Аколнхацәа цәүтәк рыцәзаны, абнарафы иганы ишишьыз итырхит. Уиакәхеит Мыкыч атыхәтәантәи ишьафә. Уаанза иажәа гызмалкәа имфакыркьозгы ифәгылозгы инагзаны ирбартaxeит иара дзакәыткәаз. Икказа иаапшит акыргы ацәбааа зыдбаланы, абгыжә зкәыхәхәаны иитцәахырц дызфыз ихәмаргакәа. Абас хымзгыла, патударыла итыхәтәа пцәахеит Мыкыч.

Ароман «Тәмыр» афы хара иаабоит Мыкыч иатцкыс еигьым, егырт итцоурам ахафсахьякәагы. Урт иреиуоуп атауад Мырзакан, зызбахә акырынтә иаххәахьоу Мыкыч иаб Кадыр, иахәшьа Катиа, имахә Махмет ухәа имачымкәа.

Атауад Мырзакан Мыкыч иатцкыс деицәамзар деигъзам. Иара иоуп Ахмат иахәшьа Ансиа махагыарыла илизныкәаз. Тәмыр иашьеихаб Мыта акгы ихаразамызт. Тауади-аамстеи дара ацәгыаракәа катцаны, анхацәа рхы иштәдырцалоз хара иаабахьеит Д. Гәлиа иажәабжъ «Атәым жәфәан атцака»

ханалацәажәозгьы. Ара уажәы зызбахә ҳамоу И. Папасқыр ироман ағы еихагы «ирҕыстааноуп» аҕауад Мырзакан анхацәа еичзырчашаз аус кьашь шеификааз. Мырзакан Темыр иаб Пахәала иеипш иказ анхацәа бҕеитцыхрак ритомызт, ианагы рыуафра лазыркәышаз ала дрызныкәон, ицәыршәагаз мчны дырзыкән. Анхацәа рырахә рыхкәкәааны, иара иуаа идиргон. Азәы ицәыз ашыта Мырзакан иаштахь ишигаз ибар, уахь днeизомызт, избан акәзар, Мырзакан иигоз хнырхәышья рзато икамызт, еихагы икәцәгьейтәуан. «Шәырахә моу, шәхатакәагы сара шәыстәуп, шәара ала гызмалкәа», – ихәон.

Асовет мчра анааи ашытахьгы Мырзакан Мыкыч иеипш иказ ауаа цәгьакәа ахра ритон, иага маанеи цәгьаршрей рдырузаргы, ихы иархәаны, аколнхара аифкаара еитцакьаны, ажәйтә еизыказаашьякәа изеикәырхозар хәа. Аха егырт реипш Мырзакангы ибартахо дкалеит уажәшьтатәи имч дышнанамгоз, иаамта шцаз. Уи азоуп енак Мыкыч иахәшья Катиа лыҕны дахьнейз ихы имагәыхьха, иажәа иалатцаны изихәо: «Ари еипш аамта мыждатцәкьа убарым...Иахдеипшугеи ухәараузеи?...» Иара игәамтцра гәгәа рныцшуеит – «Ипацхузеи, нибартцәароуп ишыббо, уаха цсыхәас ихамоугеи», – хәа анаҕска Катиа илеихәо иажәакәагы.

Цабыргынгы, аамта ғыц мышмыжданы ирзыкәлеит Мырзакани Мыкычи иреипшыз ауаа.

Итцоурам азә лакәны, анхацәеи ағатә аамтеи рзы гәагла деитцапапа дыкоуп, излалымчу ала алеипш дышуеит Мыкыч иахәшья Катиагы. Иказшьбарбагоуп уи илхәо лажәакәа, лхымҕацгашья, лхамацагыара. Ацәгыара зуз лхатца Махмет дахьтаркыз лхы лыхнахзеит (Атцыхәтәан ашәкәы лоут Махмет дахганы дахьыказ Ташкент акалакь ағы лыцсит хәа). Аамат зыбга цтцәоу еипш дхәйтцәыхәйтәуеит. Лашьей лхатцей реипш ларгы ацәгыоуракәа рзы абахта атакра, атыжьра лыгзамызт. Уажәы-уажә дмақаруеит, лытцкьацит. «Сыцсы аиуа таны, хқытағы аколхара усырбарым, сукәыхшоуп Мырзакан», – лхәоит лара дцацашькхә. Аха лымч деижьоит, лхы ламхацзыоит.

Ароман ағы казарыла иаарцшуп арт реипш иказ ажәлар раҕацәа ирхәозгьы ируазгы шбашахаз, ишымцураз, урт рразкы аҕоурых ишазбахьаз, рацьал шааихьаз. Имҕацысуа

ахтысқәа сахьаркыралә иртәбыргны излахдырбо ала, итцоу-роу афырхацәа заҕа игәгәахо аҕара, еихә-еихә ицсыехоит, еибакы-еибашьтуә итцаакәрылоит итцоурам аперсонажцәа зегьы. Ашәкәыџы урт сахьаркыратә ажәа тдарыла дрыкәызбеит, еилыкка иахирбеит атоурыхтә песпектива шрымамыз.

Ароман «Апхәыс лыпату»

Ароман «Апхәыс лыпату» ҕыгхарыла И. Папаскьыр иџымтақәа зегьы иреихауп. Теиматикала ароман «Темыр»-и иарей злеикәҕыртқәо ыкоуп. «Апхәыс лыпату» аҕыы асовет аамтазы апсуаа рыбзәараҕы икалаз итцоуроу айтәкра дуқәа инейтцыхны ганрацәала иаарцшуп. Аамта иатцанакуагы рацәоуп. Ара ахтысқәа мџацысуейт Апсны аколнхарақәа реиҕкаара ианалагаз инаркны аџынџажәатәи ашықәсқәа рынтцәамтаҕынза. Игәылыртәааны иаабойт аперсонажцәа азәырџы рыпстазаара, урт аколнхарақәа реиҕкаарей Ацьынцьтәылатә еибашьрей ишрылахәыз, айбашьра ашьта-хьтәи ашықәсқәа рзы анхамџа айтәшьақәыргыларә апхзы шазкартәаз.

Ашәкәыџы ари ароман аҕы атема хаданы игейт асовет аамтазы апсуа пхәыс лыпстазаара шыақәгылашьаз иаиуз аарцшра.

Хара уажәшьта излаадыруа ала, апсуа пхәыс лыбзәашьа иазкны рапхьаза арҕиамта нейтцых хмилаттә литература иа-лазгалаз Д. Гәлиә иоуп. Аха Д. Гәлиә ироман «Камачыч» ар-волиуция аламталәзтәи ашықәсқәа роуп иатцанакуа.

ХтәылаҕыАсоветмчра аиааира ахьагаз иабзоураны, егьырт зегьы реипш иахьа апсуа пхәысгы ахақәйтә иашә лыма-ны дыкоуп. Ахатей ларей рзинқәа еикароуп. Атаацәараҕы акәзаайт, атдарей, ацьауси, ауаажәларратә цстазаарей рҕы акәзаайт, цьарамзар цьаргы лзинқәа цкым. Аха ус икамызт ажәытәан. «Д. Гәлиә ироман «Камачыч»-и И. Папаскьыр иро-ман «Апхәыс лыпату»-и ханрыпхьалак иахбартахоит апсуа пхәыс иахьатәи лтагылазаашьа заҕа еиҕхәхәоу, заҕа пхьака ицахьоу, ус икаларцаз заҕа қәдарей, аамтей, ацьабааи атаххаз.

И. Папаскьыр ироман «Апхәыс лыпату» аҕы хадаратә хаҕны далоуп апсуа пхәыс еиҕамс, зтыпцхара ашықәсқәа

рзы дзыкөшөз ауадафракөа ирызмышкөыз, ирзымхөөөыз, хаамта ззылыпханы апстазаара ду ах икылсыз Саида (ароман рапхьатөи авариянт аёи уи Хьмур лыхьзуп). Аоымта ахы инаркны иаантөаанза ахөтакөа зегьы иргөылганы игоуп акрызтцазкуа уи лхаёсахьа. Анхаө тыпца Саида иналываргыланы аоымта иалалагоуп хыпхьазара рацөала егырт ауаагы. Урт азөи-азөи пстазааратө тагылазашьалеи, көралеи, казшьалеи, дунөи хөапшышьалеи өиуөицшым.

Ароман иалоу аперсонажцөа хыпхьазарала иага ирацөазаргы, иага өиуөицшымзаргы, иахшар калоит цшьгөыпкны. Актөи агөыпц иатцанакуөит ауаоытөыөса иреигьу иказшьакөа ныкөызго, апстазаара айгьтөреи аиашөи ирзыкөцо (урт иреиуоуп Саида, Леуарса, Заур, Мактина, Нуца, Леван ухөа убас егыртгы); аөбатөи агөыпц иатцанакуөит ацөгьамыцөгьа иашьтоу, ацөгьа зыршуа, өитцазкөкөо, зхы ада хы зтахым, апстазаара цхьака ацара иапырхагоу, иапышьклахөуа акластө гацөа (урт иреиуоуп сахьаркыра-ла игөгөаны икатцоу Патыхө, Дамөи ухөа рхаёкөа); ахпатөи агөыпц иатцанакуөит амөа иаша икөлаз (иаххөап, Арутани Камыгөи рхаёсахьакөа); ацшьбатөи агөыпц иатцанакуөит апхьа өөөиз, аха өиуөицшым ацөырттракөа зказшьа ианыпцшны имөахкьаз (убас дыкоуп, иаххөап, Мөз).

Ахадаратө фырпхөыс Саида лхатө пстазаарөи лара лхаантөи апсуа жөлар рөөицш пстазаарөи өидхөалоуп, өишьашөалоуп. Саида ашөкөыөөы исахьаркыратө фантазия иазбаз хаөуп. Аха лара лтоурых өицшу ма иазааигөоу арөалтө мөа ианысит шөөыла апсуа хөсакөа.

Лөара ашыкөскөа рзы Саида аки-аки өөишьтаргыланы агөырөа гөгөакөа лызцөыртцит. Саидагы Төмыр дицөалоуп, дтыпцаханы данаакөгьла, Төмыр өөицш ларгы ажөытөра аөлыхьнамшьыр амуит, иналхьыпцашалөит.

Ароман аатуөит Саида лымтцарсра атөы зхөо ахы ала. Автор апхьа дахьналаго инаркны иөымта ахы өикөи хөалөит. Апхьара уахьналаготцөкьа зызбахө хөоу ахтыс иаразнак уагөыланахалөит, нак икаларызөишь хөа уазыпцуөит.

Изакөу уи акөзаап, икьалапалаха иказ, абжьагьалдыз-ра иашьцылаз арцыс Арутан иөыза машьынаныкөацөфык дицырхырааны Акаца акьытантөи апхөызба цшза Саида Арзын-цха дымтцаирсзаап. Саида дызламтцадырсыз

амашына аныкәашәа зеипшрази, уи еикәпах иҫәхәаны итәтәаз апхәызбеи гәазтаз ауаа ҫәара цәгыарак ишазхәаз гәфарас ирkit. Аколнхара ахантәафы Леуарса, уи иоыза Мез ухәа арпарцәа гьефкәа пытфык ааигәныфын, ацәгыауцәа ирышьтәлеит. Апхәызба дымтцарсны дызгоз дрыкәныркәеит, нас пытраамтак Леуарса иаби иани рәы дааганы ддыртәеит.

Амтцарсра илзыннажыыз лгәырфакәа цкәа еикәымтәацкәа, Саида даеа гәырфакгы налызцәыртцит. Икалаз уи ауп, лара лаби лани хәа илдыруаз ракәзамкәа, дзыхшатцәкәыз даеашыоуказыаап, Камыгәи Кыҫеи хәа аишыцәа илымоу агәакьакәа ракәымзаап. Лара дзыхшатцәкәыз, уажә данымтцадырс ашьтахь зыфны днанагаз Леуарса иаб Базрыкәеи апхәызба Астандеи ракәзаарын. Ари еилкаахеит Саида дызхыраазалаз лашыцәа Камыгәи Кыҫеи раншьа Фраҫ ила. Акыршыкәса зхытхьаз ари амаза Фраҫ ицәырганы ихәар акәхеит, иашьеи иахәшьеи, Леуарсеи Саидеи даеакала абзиа-бара рыбжьалар хәа дацәшәаны.

Абас еилапатаны икалеит Саида лыпцстазаара алагамта.

Ароман «Темыр» ағы инартбааны зызбахә хәоу ашьоура атас еипш, ажәытәан апсуаагы назлоу кавказтәи ажәларкәа ркны апхәызба лымтцарсра тас баапсны икан, бжеихангы ауаошьра акынза инеибагоз ахтыс цәгыакәа ахылтцуан. Урткәа рнафсгы, дымтцадырсит хәа знык ахьз зхылахьаз апхәызба нак-нактәи лразкы ееины ашьақәгылара уадафын.

Ароман «Апхәыс лыпату» актәи ахәта иатцанакуа ашықәсқәа рзы (фажәижабатәи ашықәсқәа) апсуа база-рағы инагзаны ианымзаацыт ажәытә патриархал-феодалтә тасқәеи адунеихәапшышьақәеи. Насгы, апхәызба «акәшәарах» хәа дрыпхьазо дкалар, лтагылазашьа еихагы иарцәгьон. Аха арт атасқәеи адунеихәапшышьақәеи акыр ипсыҫегахьан, ажәытә еипштәкәа игәгәамыт, акәзаара иағын. Лымкаала апхәызба лымтцарсра атас акәзар, уи ажәытәгы ажәлар ақәызбон акәымзар, иртәхзамыт. Ароман «Апхәыс лыпату» ағы апхәятәи адакьакәа инадыркны хара иаабоит амтцарсра иақәызбо ауаа маҫымкәа.

Ажәытә аамта акәызтгы, апхәа дзыкәшәакәаз рыла, Саида ҫеипш бзиақ лоуртә дзыкаломыт. Ажәытә тасқәа еилапыххааны ағәтә аиааира иағын, уиоуп ларгы еихаразак лыпсы иапшәмахаз.

Ароман аҕы иаабо айҕыһарақәа шыатас ирымоу ажәйтәи аҕәтәи, ацәҕеи абзии ааибышыа ахьрымам ауп.

Хатала, Саида апшзареи агәтәи лыгым. Уналыхәапшыр, лыбла ихубаалон ахатампхәысра, агәамч гәгәа, аахәахәра. Знык иадамзаргы уи дызбаз илапш налкәынчаблон.

Аха арт лхатабзиарақәа рымацара лыхәомызт иеиз ауаа дрыламшәазтгы. Төмыр иеипш, Саидагы аамта ҕыц иабзоураны афызцәа бзиақәа лызкашәеит. Абжыагьалдызцәа зцәа пырераны иказ апхәызба дшыцкьаз деикәзырхаз ауаа нак-нактәи лразкы азбараҕы имчы гәгәаны илзыкалеит, ауафара иашахь дкылыргеит.

Саида лказшыа шәуан ауаажәларратә пстазаара далахәны, аҕаус аҕы. Лара лышыақәгыларазы ихтыс дуны икалеит Аҕынцәтәылатә еибашыра дахьалахәыз. Аибашыраҕы хатала ипылшәеит, илбеит хтәыла иқәынхо ажәларқәа реишызара, реидгылара амч шыгәгәоу, набыцрак амамкәа ишыкоу. Хапсадгьыл ду аиааира згаз хәрхәтақәа дрыланы Берлиннза дназеит. Аибашыра ашытахь лқытахь дгьежыит. Анхамфа айташыақәыргылараҕы активла далахәын. Аҕбабаақәа акыр шылхылгахьазгы, Саида дшыақәгылеит ауаажәларраҕы хатыр зкәу уафны.

Ароман иалоу ицоуроу аперсонажцәа даарылукаартә дыкоуп Леуарса. Леуарса дкоммунист иашоуп, ақытаҕы аколнхара айҕаацәа драпхьагылан, нас уи хантәафыс даман, атыхәтәан апартиачеика амазаныкәафыс дкартеит. Иара ианакәызаалакгы ауадафарақәа дрыцәшәом, ажәлар рыбзиабареи рыгәрагареи иқәнагоны ирхәит, аҕацәа дырбаны инхом. Иара ароль дузза наигзеит Саида леизхареи лышыақәгылареи рзы, акыр ацәгыарақәа дырцәихьчеит, дыгәцаракны, амч цьбарақәа дырцәыхьчауа, амфа иаша дыкәйтцеит. Саида лзыхәан мацара акәзам, Леуарса ижәлар зегы рзы дгәазырхагоуп, атҕеи иаша иоуп. Иара ауаа рынасыц злеигьхаша дазхәыцуеит, имч-илша зегы адцаны уи дагьазыкәпоит. Агәра ганы дыкоуп, насыцс икоу, ламысла ауаа мышхәыбзазарас икоу Акоммунисттә партия имфацнаго аполитика шакәу.

Ажәакала, Леуарса асовет уафы иреигьу иказшыақәа ныкәызго хәсахьоуп.

Ицоурам аперсонажцәа даарылукаартә дыкоуп Патыхә Кәазба. Уи доухала ароман «Төмыр» аҕы иаабыхьоу Мыкыч

Ароман «Ерцахә амтдан»

Ашәкәыџы И. Папаскыыр ахцатәи ироман «Ерцахә амтдан» иара ишитахыз еипш анагзаха шимоузгы, аинтерес ацәмачзаны икам. Арака зегь рацхьа ихәатәуп афымта зызку атема ацсуа литературазы акыр актуалра шамоу. Хадаратә теманы ашәкәыџы игеит Ацсны ағыцргыларакәа рәтәи ацстазаара аарцшра, ақытәи ақалақы реизыкәзаашьа аарцшра. Ацсуа прозағы зегь рацхьа инейтцыхны ари атема напы азыркыз И. Папаскыыр иоуп.

Ароман ағы хадаратә хағны даабоит арцыс Тәмел Мқанба.

Тәмел Мқанба қытауафуп, дахыз, дахьаазз иқытағы хатыр зкәу уафуп. Ионы акырынтә инейхейт ағыцргыларашьапы зкырц ацста итанагалаз ауаа. Традициала ақыта иашьыцлаз арцыс аиндустриатә нхамғағы аусура далагарц избейт. Иара уахь имға алхразы ацхыраара иитеит аргылара еихабыс иамоу анцъныр Николоз. Аха аколнхара ахантәағы Чагә апхьа днаргыланы Тәмел иқытауаа иртахым цъара дцарц. Аха Николоз ицхыраарала уи ашахтағы аусура далагейт.

Ашәкәыџы иахирбоит апхьагылара змоу шахтиорк иахасабала Тәмел ишьақәгыларан уадафрақәс ипылаз зейцшраз. Иара изымариам иаалырқаны иқыта акажъра, игәы азыбылуейт. Насгы иара ақыта усқәа дрызқазан, даашьомызт, аха ааглыхрағы апышәа ахымамыз иахқаны, акыраамта ашахтағы аусура ицәыуадаоны дықан, изымариамхейт атехника инапағы аагара. Апхьа дахьейтцахаз акыраамта игәнигон, аха нас асоцейцлабра иеалаирхейт, ицхраауаз афызцәа иоуйт, апхьагылара змоу усұоны дшьақәгылейт.

Ароман «Ерцахә амтдан» агхақәагы амоуп. Акритикағы ииашаны излазгәартахьоу ала (Ш. Д. Инал-ица), сахьаркырала цқьа иртцабыргны иаарцшым аколнхара ахантәағы, Тәмели, апартия араиком амазаныкәағы рыбжьара иқалаз айғыхарақәа зыхкьаз. Цқьа еилкаамкәа инхейт Тәмел ипхәыси иареи рқыта иалтцны, ашахтахь риасра зыхкьаз, насгы ихатәааны иаарцшым афырхацәа аргылара ғыц ирнатаз, ридеи-политикатә дыррей рыхдыррей иахьынзарызқаз. Афымта иахьынзақәнагаз иазаамырцшит ақыта иапыртцны ааглыхрағы инейз рыбазара зейцшрахаз.

Леонти Лабахәа ипстазаареи ирҕиаратә мөеи

Аҕажәатәи ашәышықәса актәи азбжазы, лымкаалагы аҕажәижәабатәи ашықәсқәа рзы аңсуа литература акыр аҕеибнатәит. Убыскан иааитцагылаз ашәкәыфәцәа даараза даарылыхәхәо дықан абафхатәра иаша злаз апоет Леонти Лабахәуа.

Акыр икашьярбагоуп Леонти Лабахәуа ипстазааратә мөа. Диит апоет Очамыра араион Река ақытан, анхафы итаацәарафы, 1911 шықәса декабр 26 аены. Аңхьаза атцара агьама икит иқыта гәакьяфы, маңк даныфәидас итцара иацитәит Очамчыратәи аңсуа школи Аҕәатәи ахәынтқарратә институти рҕы. Аханатәгы Леонти Лабахәуа ашәкәыпхьара бзиа ибеит, дадхәатцаланы атцара итцон, махәфала аусурагы дацәаашьомызт, данхәычыз инаркны иаби иани илараазахьан.

Арцафратә институт ибзиазаны даналга (уи далгеит 1936 шықәсазы) ашьтахь, цытраамтак аус иуан Аңснытәи ашәкәыфәцәа Реидгылафы, уи ашьтахь зныхгы Гәдоутә араион Блабырхәа ақытантәи ашкол афы ртцафыс дықан, атыхәтәан Очамчыра араион Мықә ақытан ашкол директорс дҕартәит.

1937 шықәсазы Қарт имфапысыз аңсуа литература адекада далахәын Леонти Лабахәуа. Қырттәыла ахтнықалақь афы цьарамкәа-фыцьарамкәа дықәгыланы иажәеинраала цахәцахәқәа дрыпхьейт. Дгәартәит амцабз зәықәыхәхәо иказ, аиаша иазықәпоз, акьахәрақәа ирҕагылоз, абафхатәра ду змаз апоет аңсуаа дышрылиааз. Аиашазы ақәпара иагьакуп, иагьыфбоуп. Аиаша стахуп хәа, уи азы ақәпара утахымкәа, ма уацәшәо, ма иулымшо азы аатцра утцагыланы укәындкәындлар калоит. Ус икоу ауаагы мачым жәынгы ҕангы. Леонти Лабахәуа икашья ус ақәзам ишышыақәгылаз. Иара хатала дыздыруз ифызцәа, насгы ипстазаареи ирҕиамтақәеи тызтаахьоу (Ш. Инал-ипа, Хә. Бҕажәба, Р. Қапба

ухәа) еицәкны иазгәартәхьейт аиашазы ақәпарафы дшыць-
бараз, хаха дышнеиуаз. Уи ус шакәу хьахәаңахәада еилыхха
ианыпшуейт ипоезиатә тынхагы.

Асеипш иказ атҗей лаша, атҗей гәымшәа дахьрылиааз
згәампхақәаз кәлейт усқан амчра зкыз ақыртүа шовинистцәа
рҗы. Леонти Лабахәуа ифымтәқәа чыдала ирхылапшуа иала-
гейт, илапшықәыртҗейт. Изақәызаалак вба имазамкәа, хара-
да ахара идтҗаны, залымдарала хажәлар раҗаңәа дтадырхейт
1937 шықәсазы имфаңысуаз арепрессия хлымзаахкәа
раан. Убри алагы иҗахтәахейт нақ-нақ хымпада итҗегы
изысхараны иказ, афымта дукәа аңызтҗашаз Леонти Лабахәуа
ипҗтазаара.

Усқан апсуаа азә даарылыхәхәар зымуаз амч лашьцақәа
ирымҗахакны икан, аамта уадафын, Леонти Лабахәуа иеипш
аиаша азықәпафцәа азәырфы ахәлабгейт.

Апсуа поетқәыпш Леонти Лабахәуа итаҳара шыкалатцәкыз
интҗааны иахьагы цкәа ихаздырам. Иаадыруа уиоуп, уи
итархаразы җытҗгас икартҗейт ипоема «Аколнхара бзиа»,
иажәеинраала «Ақыртүа поетцәа шәахь». Абарт рапхьазакәны
икьыпхын ажурнал «Апсны кәпш» (1937 ш., №3) адакьақәа
рҗы. Усқан итытүаз ари ажурнал редакторс даман Самсон
Чанба.

Акьыпхь ианаба инақәырццакны дара рыкәшамыкәша
иееимыз ацәажәарақәа тҗысит, иртоутоуны тҗызшәас иказтҗоз
ауаа цәыртҗит. Хәарас иаҗахузеи, итҗашьыцуазгы рацәафын.

Леонти Лабахәуа изыхәа ажәа иаша, апоезия харакы
хәмаргамызт, гәмырҗыҗгасгы ипхьазомызт. Ипҗтазаара
асахьаркыратә литература арҗиара иазикит. Иаҗаххар,
апоезиатә жәа иашазы ипҗтазаара ақәйтҗон, ус егыкәлейт.
Иахьатәи хәамтала уахәапшуазар, Леонти Лабахәуа итархара
зака ибзамыкәрази, зака ицәҗаңыфарази ажәа еиза-
дала айтахәара уадафуп. Леонти Лабахәуа хыхь зызбахә
ххәаз рзы гәҗәала иқәызбейт. «Урт, ихәцәтәыму аидеиақәа
ныкәызго, политикала апырхага ду кәзтҗо роуп хәа
ирыхцәажәоз кәлейт, иагыкәмақаруан. Лабахәуа игхақәа
идикылароуп, иеириашароуп. Ус акәымкәа, иеимыриашар,
уажәраанза имаз агхақәа баша гхоуп хәа ипхьазар, иқәнагоу
дақәыршәатәхоит хәа официалла иазхәазгы кәлейт. Апоет
«акласстә җа» хәа дыпхьазан. Усқан даара имодан официалтә

политика амѡацгаѡцѡа иргѡамцѡоз изы «акласстѡ га» хѡа аиарлык неихънырхалара. Леонти Лабахѡуа идыртѡаз ахара мыцхѡѡѡуп хѡа азѡык-ѡыцъак идыриаشارѡ иалагазгы рымч мхеит.

Апоет иажѡеинраалакѡа рыла игѡы иѡамыз, ихы иѡамыз аполитикатѡ вбакѡа ахыирѡаз алтѡшѡакѡа зеипшрахоз изымдыруа дыѡамызт, аха иѡагылоз раѡхъа дшъамхнышмгылеит. Арт, сахъаркыралагъы, идеиалагъы акы иаѡсамшѡа, аѡхъаѡ иполитикатѡ хдырра дырѡъалашѡа, рѡакы хѡашѡушѡа ирыѡъызѡоз ауаа еиха ражѡа нагахеит. Чыдала длаѡшыѡъырѡѡеит акѡымзар, арт аѡбагъы изакѡызаалак ѡырхагак уаѡы ирѡѡ хѡа иауѡаху. Акыртѡѡа амѡа дзыркыз, изырѡаѡашъкыз еихаразак убри ауп, «Ашѡахѡараѡ ашѡахѡаѡа хшѡеис», – ахыхѡаз.

Леонти Лабахѡуа ѡныѡѡѡала ихы даѡгѡыѡуан, инапы злеикуаз, дызѡъылаз апоезиатѡ мѡа шуадаѡыз идыруан, аха ихыигѡы азѡан, имчи ибаѡхатѡра лашеи рыгѡра игон. Уи азакѡын апоезиаѡы хайѡлабып хѡа акырѡуа поетѡѡа дызрыѡхъоз. Шоѡа Руставелии Александр Пушкини ѡырѡшыс иѡѡѡаны, урт ирышъашѡалоу аѡымѡѡѡа раѡѡараѡы хайѡлабып, убас ихараку агѡѡѡѡѡа халазарѡуп ихѡазар, ѡѡъарас иамеиз, аха апоет ѡѡъа зѡамыз иажѡакѡа дрыѡѡдырзит. Рхы рхызхыз аѡѡахѡакѡа иреиуѡуп абартгы:

Сзыѡѡом, еиѡъыѡсом сылаѡѡа,
Сартынчуам, исыѡроуп сызгазѡ.
Акырѡуа поетѡѡа, хгѡылаѡѡа,
Ахѡыѡра шѡаѡуп шѡаргы абас.

Издыруеит, иахъа ма уатѡы–
Ма сара, ма уара, ма егы,
Еиха зымч ѡу хуазѡы,
Измоу аталанѡи агѡи.

Иѡуеит апоема ахатѡашѡа,
ѡсра зѡым амра ѡхонѡѡы,
Уи зыѡуа, издыруада, аатѡрахъшѡа,
Дхѡыѡуа дѡѡазар шарѡазы!

Хтәыла аханқәа ачацоит,
Аздукәа рышьтра итнацоит.
Иацсоу афырхацәа арҕырбоит,
Ишәахауоу, ассир канатцоит.

Атра итагылом сгәы еисуа,
Иатахуп уи ашәакәа рхәара.
Ашәахәараз ашәахәацәа хшәеисоит,
Иахтахуп пхьака ацара.

Ишәахауама, шәабакоу, сфызцәа?!
Изалшом ахмызг агара,
Ажәала ашъантда еишәшәтцәа,
Хәпсахап хәпсадгьыл ду хара!

Леонти Лабахәуа апхьаза алитература аҕиара да-
лазгалаз, игәазырпхаз, уахь ишьяҕа еихигартә иказтаз
атагылазашьякәа иреиуоп даныхәычыз инаркны дахьиз
атаацәараҕы иахауаз апсуа жәлар рҕапыцтә птамтакәа –
ашәакәа, афырхатцаратәи атоурыхтәи ахәамтакәа, алакәкәа,
ажәапқақәа...ахьыгәникилоз, итцарны ицәа-ижьи иахья-
ныруаз. Насгьы, хәарас иатахузеи, Очамчыреи Акәеи атцара
анитцоз артәацәа дукәа дахьрықәшәаз ибафхатәра арҕыхара
гәгәала иацхрааит. Очамчыратәи апсуа школ аҕы атцара
анитцоз аамтазы, уа ртафыс дыкан апсуа школ абду хәа
ипхьазоу Фома Христофор-ица Ешба, Акәатәи артәафратә
училишьче дантаз уа директорс дыкан артәа ду, атцарауаф,
ауаажәларратә усзуфы Симон Петр-ица Басариа. Насгьы
апсуа литература иины ашьяпы иаакәгылахьан, мац-мац
акәзаргьы аеиыбьтара иаҕын. Акьыпхь рбахьан Дырмит
Гәлиеи, Самсон Чанбеи, Миха Лакрбеи, Иуа Коғониеи, Мушь-
ни Ахашбеи ухәа даҕа цытфыкгьы раптамтакәа.

Иахья хара хазтагылоу зынза даҕа аамтоуп. Леон-
ти Лабахәуа данфьтцхаз ашықәсқәа рзы асоциал-
экономикатәи аполитикатәи еизыказаашьякәа зынза
даҕакала икан, даҕа хырхартак рыман, Леонти Лабахәуа
дназлоу ускантәи хашәкәыфәцәа раптамтакәа ускантәи
атоурыхтә процесс иаҕырцшны хрыхәапшлароуп. Иахья шыта
Асовет Еидгыла анеилаха ашытахь, хдунеихәапшышыкәа

реырыпсахит, ҳакәша-мыкәша имѡапысуа аполитикатәи асоциалтәи хтыскәа ирызкны хгәаанагарақәа рееитаркит. Иахьа шыта ҳара Асовет Еидгылаҕы имѡапысуаз аполитикеи аидеологиеи хрықәызбоит, урт атоурыхтә перспектива шыр-моуз уажәшьтоуп икказа ианаҳбартаҳаз. Леонти Лабахәуа алитературахь ишьаҕақәа анеихигозтәи ашықәсқәа рзы акәзар, усқан ажәларгьы ашәкәыѡѡцәагьы ргәалакара даеакзан.

Амилаттәи асоциалтәи хақәитразы ақәпара, ашьакатәара нацънатә аахысгьы изгьымыз ацсуа жәлар ргәыграқәа зегьы асовет мчра иадырхәалт. Абольшевикцәа апропаганда гәгәа картцон, ипшзас, уаѡ дхызхыртә иказ ридеиақәа ажәлар ирыладыртцәон. Ҳара ҳаипш хыпхьазарала имаңыз ракәым, идуззоу ажәларқәагьы (иаххәап аурысқәа, аукраинаа ухәа) акоммунисттә идеиақәа рыдыркылт, урт ирхьынхәлеит.

Абасала, усқантәи атоурыхтә ситуация ххәҕы иааганы хазхәыцуазар, ицсабаратәуп егьырт ашәкәыѡѡцәа зегьы дреипшны Леонти Лабахәуа иаптцамтақәа акыр Асовет мчра имѡапнагоз аполитика иацдыргызуа иахьыкоу.

Аиаша ххәозар, Асовет мчра Ацсны ианышьақәгыла ашьтахь абас жәашықәса инареихангьы ацстазаара абзиара аганахь ахы археит, тцабыргынгьы ари ажәлар ирыхәо, игәцаразкуа, ажәлар рымшхәыбзасара иашьтоу политикопуп, мчроуп ухәартә иқан. Аҕар атцаралашарахь рхы дырхейт, анхамѡаҕы аихьзарақәа мачымкәа икалеит. Асовет мчра иадырхәалаз ажәлар ргәыграқәа ызуа ианалагаз аколнхарақәа мчыла реиҕекаара ианалагаз, насгьы Сталин ихатаратә культ иахкьаны 1937 шықәса инаркны зықьѡыла ауаа рырзра, ртархара ианалага ашьтахь ауп.

Леонти Лабахәуа даныхәчыз инаркны длаҳҕыхын, икәшамыкәша иибоз, иаҳауаз акыпцхәа игәникилон, ихшыѡцарын, афызцәа ирхәуан. Дызлиааз атаацәараҕы изѡыдоу аизыкказаашьақәа шыақәгыланы иқан, ақыарей, аиашарей, аусура абзиабарей илараазон.

Абра хыхь иааркьаҕзаны иаххәаз атагылазаашьақәа идьрыҕейт Леонти Лабахәуа цсабарала имаз алитературатә рҕиаратә баѡхатәра ссир.

Леонти Лабахәуа ирҕиамтақәа, иара дантадырха ашьтахь, ѡажәа шықәса инареиханы ацхьаѡцәа ирцәытцәахны иқан,

итрыжьюамызт, избәхә иалацәажәомызт. Сталин данцсы, Бериа даныкәырга, ахатаратә культ ианакәызба ашытахь ауп, Леонти Лабахәуа ихьзи ифымтақәеи ижәлар ирылатцәо ианалагаз, артцагақәа ирныло, ифеидасуа ағар иртцәо ианалага.

Леонти Лабахәуа ашкол дантазгыи ажәеинраалақәа рыфәра далагазар акәхап, аха акьыпхь ағь дцәыртцит Акәатәи ахәынтқарратә артцафратә институт дантаз инаркны. Уи ашытахь артцафратә усуреи арәиаратә усуреи еидибалон. Аамта кьәф иалагзаны иацитцаз ифымтақәа роуп итынханы ихамоу. Лымкаала фышыкәса роуп алитература арәиаразы иара иазаз (1932–1937 шш.). Хатала дыздыруз ифызцәа (Хә. Бҗажәба, Б. Шьынкәба) излархәо ала, Леонти Лабахәуа иимкьыпхьыцыз, зкьыпхьра дахьымзацыз апцтамтақәа мацымкәа иман, аха урт изыхкьазаалакгыи ибжызит. Иахьязы итынханы ихамоу фажәи жәипшъ жәеинраалеи жәпоемаки роуп. Хьыпхьазарала ишырацәамгыи, урт агәра хдыргоит Леонти Лабахәуа ибафхатәра еицакра шақәым, ажәа сахьарк итдарны ицәа-ижьы ишаныруз.

Апоет ифымтақәа иааидкыланы хрыхәапшуазар, ибзианы ирныпшит иара иаамта агәеисыбжъ. Ианагъ дашьтан апцстазаарафь аиашеи ахәахәеи, абзиеи ацәгьеи реилыргара, абзиа азышәахәара, ацәгьа меигзарада ақәызбара. Хәарас иатахузеи, абзиақәагыи ибон, итаулоу афилософиатә хәыцрақәагыи ддыргәтеиуан, таха иртомызт. Абри аганыхьала иказшьарбагоуп Леонти Лабахәуа иажәеинраала «Аиаша». Ауафь дины адунеи даныкәла ихь дазтаароуп истахузеи хәа, иалихыроуп тцәа змам апцстазааратә мфакәа рахьтә ихадароуп хәа иипхьазо, баша инимхыроуп ашыкәсқәа, имч, илшара. Ауафь ипцстазаара тцакьыдамхароуп. Леонти Лабахәуа иажәеинраала «Аиаша» апрограмматә казшьа амоуп: апоет иалихит арәиара амфә уадаф, иага ацьабаа ацзаргыи, уиала дымфакьар итахым, ипринципкәа харакуп, изфьыдоуп. Хьахәапахәада агәра ганы дыкоуп ассамысқәа ракәымкәа арәиара амфә зегь реиха итцоуроу шакәу. Ацара, амал, ахатәмышхәыбзара мацара, ақәцара, апцстазаара аныхра – апоет иапсам акоуп хәа дахәапшуеит. Апоезиа харакы, амци ацәгьеи фәпызеуа, иахьзырхәуа апоезиатә жәа апшаароуп апоет дзыргәжәажәо, дызмырцәо, таха изымто:

Са сыгәтыха иснатом таха,
Адунеи сзықәу иазцаауеит.
Сгәеилгара уи аҭаххәа
Иасуеит, сгәы еицхауеит.

Сара исхәашам: – Напыла алым
Икасыжьроуп ицах, ихәынч,
Сзыргәакуа царам, малым,
Сгәы касыршәхәеит уиаз тынч.

Сзыргәакуа имцабз қьоуқьадха
Исыцроуп, ицәарц икалом,
Сацхьа иқәу абарт ақьаадқәарҕе
Аиаша ахәарцаз скалам!

Асоциалисттә системей Асовет мчреи рзышәахәара иаз-
ку апоет иапцамтақәа иахьа шыта алитература атоурых
иатәуп хәа ицхьазатәуп, аха убарт рҕҕы иахпылоит аамта
иазмырзуа жәпакы, ахшыџтаққәа, ахәыцрақәа. Ўырцштәыс
иаагозар, ажәеинраала «Атцара» аҕы рызбахә зырганы ихәоуп
акомҕараа, классла ақәпара, ажәйтә цстазаара ақәызбара,
аҕатә цстазаара, асоцеицлабра. Арт иахьа шыта актуалра
зцәызхьоу роуп. Аха иара абри ажәеинраалаҕы иахпылоит
жәынғы-ҕанғы зда ххәартам атцара азбахәҕы:

Ашәкәы иагәылоуп ҳахшыџ,
Ацстазаара азакәанқәа ртытуа,
Шәацхь, афызцәа, шәазыџ!
Иашьтоу дшәышьтоуп иҕытуа.
Ашәкәы ҳамтацта, ҳафнатәоуп ауада,
Икыдаҳтоит уи ала иашан «ҳапсата».
Атцаразы еизаагоит: ҳамч, ххәыцра,
Аапсара гәамто иахгәитам аҕытцра...
Ох, зака ибзиоузеи атцара,
Ишцаанартуеи ухшыџ есаaira.
Ишцаунарбои адунеи ла-хтыла,
Зака иҕәҕәоузеи уафы игәамч...

Апоет деигәырғьон ижәлар рцас бзиақәа, рказшьа цәҕьа-
қәа, иблахкыгоу Апсны апсабара. Аха ицәымгын абзаазраҕы

иибоз, ицәаңеыгоу, амилаҭ рзы ицәарзгоу аказшыақәа
ныкәызгоз ауаа. Урт реицш икоу ауаа рзы «ихәдахтәаганы»
икалеит апоет исатиратә жәа. Леонти Лабахәуа ихъз анаххәо,
иапцамтақәа ханрызхәыцуа, зегь рапхъа иахгәалашәоит,
ххаҕы иааиуеит иара исатиратә хаҕсахыақәа. Леонти
Лабахәуа ипоезиаҕы зегь иреихау атып аанызкыло асатира
ауп, итцабыргны, иқәнагоны дыпхъазоуп иналукааша поет-
сатирикк иахасаб ала.

Леонти Лабахәуа исатиратә цтамтақәа иаарылукаартә
икоуп ажәеинраала «Мазлоу–Зегь злоу». Ари ажәеинраала
сахьаркырала ихаракны иџуп, апстазаара иагәылганы иа-
агоуп. Апоет блатцарыла игхәеитеит Мазлоу–Зегьзлоураа
рказшыа хадақәа. Мазлоу захъзу ари аперсонаж дыччархәуп
цәажәашыалаггы, хымџапгашыалаггы, дызлоу ажәлар рзы
акантытцыра деицшуп. Ажәлар иргазарц даҕуп, аха ус иа-
уам. Апоет иакәзар, ажәа цьбарала уи асабрада иҕихуеит,
ицәа ихихуеит. Ари ажәеинраала знык иадамзарггы иапхъаз,
акыраамта игәалашәараҕы иаанхоит. Ас икоу апоетггы, уи
ижәларггы дырцәымгуп, дрыцәтәымуп. Убартқәа рзоуп
ари ажәеинраала иахъаггы апхъаџцәа ирылатцәаны изыкоу.
Леонти Лабахәуа ихаанггы икан, иахъаггы имачымкәа
хабзазараҕы иуцылоит Мазлоу–Зегьзроулаа.

Мазлоу–Зегь злоу цәгъара дук каимтцәзеит, ауаҕы дим-
шыит, дымггычит, аха дгәыргагоуп, дыхцароуп. «Мазлоу
ацәажәаџ, акәарҕар» (ацәажәараз иутозеи!), акомҕареидгыла
далоуп, кыжәбыжәқәак итцеит, аха, иалухи, ашәкәи Мазлоуи
мааибызаап:

Ажәахә каитцон уи ҕышәала!

Ѡ-ажәак ихәон ацсышәала,

Х-ажәак ихәон урысшәала...

Мазлоу аехәара бзиа ибоит, цъара дгъангъашуп, цъара дка-
коит, ани хыхь–хыхь анбанқәак иитцаз изхо цыишыоит, уи ма-
царалаггы ихы зыригарц даҕуп, махәҕала аусура иатәеишыо
дыкам:

– Атцара шыарда истцәхәеит,

Аусура сацәыхкәеит,

Снапы аеага итнакьеит!..
Сара исышьтоуп Зегъызлоу хэа,
Сус каламуп: «Чесни слова»,
Иуахауама, с-Кёгычыр,
Сеикэа аусаз икёгычыр–
Нас изеипшхом сажэа ацъыр!..

Мазлоу дызлоу ауаа аус рулар, иара иажэа иацэшэалар
иҭахуп, «Мазлоу деипшуп ашэишэирбагъ», ихэатэы
иацымныкэо рзы инацэккыс ркыақо дмақаруеит. Апоет
ари иажэеинраала хиркэшеит Мазлоураа рхы дзырдыша
ацэахэақэа рыла:

Еи, Мазлоураа, еи, Мазлоураа»
Енагъ ажэала оума злоураа,
Шэажэа шбашоу шэмахэзои уара?!
Ажэа рацэа иаамтан, ажэа ацымхэра
Иахыа иахызыртцеит ипхьартцэа умагра!..
Мазлоу иакэзаап абарбар!
Аха аизара дакэабар,
Ибз ирехэага атцабар,
Ацсызеипш, азы итцабар,
Нас дакэытцып ибарбар!

Жэытэнатэ аахысггы ацсуаа ажь аадрыхуан, пату-
ла, хатыркэтцарала афгы ржэуан. Аха афы аеаршыра
ианакэызаалакгы ирцхашьаган, цэацёыган. Афыжэра
мыцхэыишчееим, агра баацсқэа ишреиуоу ацсуа шэкёыфцэа,
Дырмит Гэлиа инаиркны азэырфы ирхэахьеит. Аха ахткыа
иафызоу Леонти Лабахэуа исатиратэ жэеинраала «Абас икоуп
афы алеишэа» иацназго мацуп. Апоет афыжэцэа ирызкны
иихэо ихатэ гёаанагара мацара акэзам, ажэлар зегыс ргёы
итихэаауеит, ажэлар рдунеихэапшышыа алоуп иччархэу
афыжэцэа дышрықёызбо, ишфеаңиёуа, ишахьирхэуа. Афы
зеазыршыбыз ихшыф атыц иткёоит.

Дбырбыруеит афашыа:
Дакэшэом ажэа ахэашыа...
Деигэыдыртцоит «рерашыа!..»

Афьжәра хтазкыз дыхьмызгргагахоит, иакәым ихәоит,
иакәым иуеит, иаамта ирзуеит, игәабзиара ирзуеит, акыр
имазар инихуеит хымхаңымшыа:

Имлашьуеит ихы-ихшара,
Ицнатәатцәкьеит ибғашшара!..

Афьжәфь иказшыа баапс ақәызбаразы апоет кәғиарала
ихы иаирхәеит ажәлар рғапыцтә хәамтақәа ртрадициақәа,
аллитерация еипш икоу асахьаркыратә мыругақәа, има-
рианы уафь игәалашәарафь иаанхо арифма лыпшаахқәа,
астрофа еитахәақәағы ицсабаратәу, апоет иихәарц иитаху
гәылыршәаны, иашьашәаланы икоуп.

Афь ағаршьра, ишыжәбо, иччархәуп,
Аччархә изы даара ишьахәуп,
Ахьаа илоуп цәғьаза, ишьахәуп,
Ажәлар рыла уи дырцахуп.

Ирууаза атәца андыршә,
Амған иасуан атрышә,
Иакәымшәеит итатоу анышә,
Иағасит афьжәцәа ркышә!

Аиашазы ианагь ишықәпалатәу, ауаа царшеикәа нышәа-
рада ишғапелатәу Леонти Лабахәуа егьырт акыр ифымтақәа
рғь дрылацәажәеит. Ыырпштәыс иаагозар, абиурократцәа,
матцура хәычык ҳауит хәа зәырбабаны, ауаа рыгәхьаа зым-
куа цәылхны, дырхыччаны, асатиратә жәа цьбара рыхтаны
иоуп ажәеинраала «Мықьа хымдыр, икалом дхымтыр». Ари
ажәеинраала актәи ацәахәақәа рғь автор аапхьарак
аҳасабала ифоеит аиашазы ақәпара шатаху:

Унапы угәыдыцсалан,
Айба леипш умгылан.
Ақәнамга здубало,
Икы ихәдацәа.

Ихуфар аиаша,
Убашоуп, сгәыла!

Ушәозар, уччархәуп,
Иуархәоит – цгәына!

Мыкба захъзу ари ажәеинраала аперсонаж аусхәартаҕы
матцурак иртан, суафдухеит хәа ихы ипхъазо далагеит. Ихым-
дырра еиха-еиха иаапшуеит. Апоет апхъаф иабжъеигоит
Мыкба иеипш икоу ахымдар иага аматцура ду имазаргъы
унапыркәычуа иапхъа ахыхәара акгъы ишапсам:

Мыкбараа ахымдыркәа, арыцхакәа,
Ишәцәымгыртәуеит аҕажәлар шәусхәара,
Шәдәыкәымлан шәнапкәа рымцакуа,
Ишәырцәала Мыкбараа рымцакәа.
Закәанла ахымдыркәа шәрыс, уара!

Леонти Лабахәуа ажәеинраалеи апоемеи ржанркәа рҕы
акәын аус ахыуаз. Ипоемакәа зегъы, хәарас иатахузеи,
идеатә цакылеи сахьаркыратә харакыралей еикарам,
акы еихауп, акы еитцоуп. Убас шакәугъы, дара зегъы
ирныцшуеит абафхатәра иаша змаз апоет ишьтамта, ижәлар
ргәахәаракәа, рыгәтыхакәа, ргәыгракәа шрыцеиошишоз еи-
лыхха уафы ибартоуп. Леонти Лабахәуа иажәеинраалакәа
ркнеипш ипоемакәа рҕгъы атыц мачымкәа иааннакы-
лоит апцстазаараҕы иказ ацәгъамыцәгъаракәа сатиратә
ажәала рыкәызбара. Абри аганахъала акыр иказшьбарбагоуп
апоемакәа: «Ацәышлардагә», «Кәаташыи акәцъали»,
«Ацәгъахәыц Шьахани Трыс-ипа Бафдани».

Апоема «Ацәышлардыгә» ахатәы сиужет амоуп. Апер-
сонаж хада ихьзтәкбагъы апхъаф итцоурам ассоциациякәа
изнартысуеит, иара ихъзи, иказшьей, ихымфәпгашъей
еишьашәалоуп, еикәнагоуп. Ацәышлардыгә ахъыз шыцшзам,
хаара мацәак шаттам еипш, уи ныкәызгәо ауафгъы ихымфәп-
гашъа ееим, азәы дахылаиркәыша, дахыршәаша дашьтоуп.
Ацәышлардыгә ихдырра лакәуп, илашпхәаа кәәуп, ихатә
кәафуроуп дзышьтоу. Арахъ акыта напхгафыс дахагылоуп,
апартией ахәынтқаррей рыхъзала ажәлар дрыкәыгәгәоит.
Доухала илакәу ари ауафы кәашь иматцура иха иархәаны
ахәсакәа инапаҕы иааигоит, рцәа пиеуеит, ртаацәей дарей
хыла-гәыла еилейтоит. Ацәышлардыгә епныхәак истоит

хәә уалагаргы, иехарззаланы иузахуам, аехәырбыжәра идьруеит, ицстазааратә мѳа хьызла-цшала данысызшәа дцәажәоит. Ацәажәаразы дфуп, аусуразы дыпсуп, әжәлар уахасахәә аус аныруа, иара иқьаф иахьынзатаху иеатаны дыцәоуп, насоуп даашьмаашьуа аусхәартахь даннеиуа. Ипцхәysi ипцхаи аусурахь затца имнеира, урт афны итәоуп.

Ацәышлардыгә әжәала апшатлакә анаирсуа, мыц-ла ихы зыригоит. Ус акәымкәа, «Ухалагылан хгәы еитцых! Агъеѳи аашьеи гәат, еилых! – хәа азәы ецныхәак кәитцар дизытқьоит, диқәмақаруеит, игәапцхаргы дирзуеит. Иара анкьа зны әжәлар рынасыц азы ашья кеитәахьазшәа, ашәақь кны деибашьуазшәа, абац-абац ихга дцәажәоит, «Сара иқәысххьеит схы ацьыка»... ихәахуеит. Әжәлар акыр рычхәуеит, аха урт рычхарагы иамоуп хәаак. Ацәышлардыгә ихамапагыара рымбо иказма? Атцыхәтәан, Ацәышлардыгә ицәгыарақәа аазырцшышазгы дқалеит, аґацахәа иазхәа-шазгы дцәыртцит. Апоема хыркәшоуп итцоурам ари аперсонаж иахьырхәрала.

«Ацәышлардыгә» уаанза еипцш акәымкәа иахья даеакала еилахкаар, даеакала ихадахкылар калоит. Асо-вет мчра амчра аныказ Ацәышлардыгәраа реипцш иказ әжәытә аамта иацәынхаз, иахылтцыз роуп хәа акәын еихаразак ишрыхцәажәоз. Иахья урт рызтцаара даеакала иқәыргылатәуп, даеакала избатәуп. Даеакала хәа хазґу уи-оуп, ауаажәларраґы Ацәышлардыгәраа әжәытәгы иқан, иа-хьягы икоуп, аринахысгы икалоит. Аус злоу, усеипцш икоу әжәлар ирхаргылатәым, әжәлар ус икоу ауаа рнапы ианыцшуа икататәым, амчра рытатәым ауп. Абри аганахьала хәхәапш-уазар, Леонти Лабахәуа ипоема «Ацәыршладыгә» аґы ари аперсонаж дызлаарцшу ала, уи ицәыртцра хәаакәызтцаз асоциалтә залымдарақәа иказ роуп. Ацәышлардыгә иеипцш икоу ауафы әжәлар рнапхгафыс дказтцаз ауаажәларратә си-стемоуп еихаразак авба зтатәу.

Абзаратә тема иазкуп Леонти Лабахәуа ипоема «Кәаташы ақәцъали». Ари апцтамта асиужет әжәлар рхәам-тақәа шыатас иамоуп. Кәаташь дынхафуп, зеггы дреиґым, зеггы дреицәам, ишаанагара икоу уафуп. Хәфык ахшара имоуп.

Унеишь-уааишь хәә назархәә,
Җыңа еисыргы, еилыргафыс
Днарыңхәәит уа Кәәташь.

Кәәташь афнукәә рааста анеиааира еигәишьоит, ача-
ра дагым, аизара дагым, афәжәрагы ицәтәымым, ацәә-
жәаразгы хәартәпшь имам. Афнукәә зегы иңхәыс Кака-
шьа илоужны дыкоуп. Арахә рбара, ахәыңкәә рныкәгара,
афны амат аура, афатә-ажәтә архиара – абарт зегы иңхәыс
лыхәда икәжбуп. Уи азымхакәә Кәәташь иңхәыс лахь имоу
игәынамзаракәә дууп, афатә икалто ахатабзиара кәнишьоит,
лыгхаңхакәә, дызхымызо рзы дтәылихуеит, уажәы-уажәы
аецныхәә даиргоит, длыкәмақаруеит. Иказшьарбагоуп Кака-
шьа лзы иихәә абарт ажәәкәә:

Ари акәыд хәә ибчаңо,
Атааңәә моу, иңабо
Ирфом ас акәыдмтәә.
Быңламхәә ианкыдсымтә,
Хәи, арыңа, иауауеи,
Бңагыахәит, ибымбои?!

Аха Кәәташь дыгчархәзахеит иңхәыси иареи ртааңәаратә
функциакәә анеитнырыңсахла: иңхәыс аколнхарахь аусура
дышьтны, иара афнукәә кастоит хәә даналагоуп ианеили-
каа уи шымариамыз. Акы дамарамкәә, зегы иңәеилахауа
дкәлеит: ахәыңкәә цкәә избом, ирахә ртың изыкәтөм,
икәыдтәагы ианаамтоу ишақәнагоу изыжәуам... Автор
агәра злаҳирго ала, Кәәташь афнукәә, аңхәыс ускәә мар-
иаз цышьа дахьрылагаз акыр ихы дтанарңшит, иңхәыси иа-
реи реимак ағы иара дшатцахаз агәра игеит, ағыриашарахь,
изыдоу ахымәаңгарахь ихы ирхеит.

Апоема «Кәәташьи акәңәали» ағы апоем еихаразак ихы
иаирхәеит жәлар риумор, рлакәкәә. Автор иперсонажцәә
гәәгшақә итәылхны акәымкәә, имариоу аиуморлоуп
рхағсахьакәә шааирңшуа.

Тематикала ара хыхь зызбахә хәләңәажәаз «Кәәташьи
акәңәали» акыр иазааигоуп апоема «Аңәгыахың Шыахәни
Трыс-ица Бағдани». Ари аңтамтәғгы апоем дызкәыңбо,

итцэылихуа аашьацэа, ацъаус иацэыбнало, имарахэуа роуп. Трыс-ица Бафдан нымхахымтцэоуп, ианагь ашэшъыра атцатэара дашьцылоуп, бзиа ибоит ихатэ қъаф лақэкэа иерытаны аамта агара. Аусуразы ибга цтцэоуп. Аха дзынкъо-дзынцо ауадафракэа, усурада цсыхэа шамам еиликаартэ дқалейт. Зназы акулак Шьахан ицэкэа рыла имхы ицэағарц дызлагазгы имыхэейт, ейхагы дыччархэейт. Атцыхэтэан ихэаз, ажэлар зегь реипш аусура зыыдахь ихы ахырхаз ауп.

Леонти Лабахэуа ипоемакэа рфы хаз чыдала уафы иаликаартэ йкоуп «Ткэарчал абжы». Ҷажэижаабатэи ашықэскэа рзоуп Ацсны аиндустриатэ қалақь Ткэарчал ар-гылара ианалагаз. Убарт ашықэскэа рзоуп адэыцбамфагы уахь ианнаргаз, адгьыл кылтцэаны ашахтакэа катцаны арацэа атцхра ианалагаз. Ари хара хтэылафэац азы ифыцын, ихтыс дуун. Ацсуа литература ашьатаркфы Дырмит Гэлиа инаир-кны Ткэарчал аргылара атема ацсуа поетцэа, апрозаикцэа азэырфы ихтакны ирыман. Ткэарчал иазку афымтакэа иаарылыхэхэо йкоуп Леонти Лабахэуа зызбахэ ҳамоу ипоема «Ткэарчал абжы». Уажэшъта иажэит ззухэаша ахшыотцаккэа шуцылогы, ари апоема ссиршэа, сахьаркыратэ қазарыла иб-зианы ианыцшит ижэлар усқантэи ргэалақареи, рентузиазм. Насгы абракоуп ейҳаразак ацсуа усуцэа рыккласс ахыз, иахышыақэгылаз, иахышэыз.

Апоема ибзианы ианыцшит ақалақь Ткэарчал агэеисыбжъ. Усқантэи аамтеи ажэлар ирымаз рцятэ гэалақареи рритм иашьашэаланы ифуп. Убла ихгылартэ итыхуп Ткэарчал апсабара асахьакэа:

Ейқэышышы, цшъаала
Рлымхақэа кыдта,
Изырфуан ашьхақэа,
Еснагь йкэйтза.
Ибылгьо, еилатцэиуа,
Ацақьа иахьхэазо,
Ацстхэакэа нықэчуан
Зынза ихфазо.
Ашьхақэа ицшу
Ирыхьзашэа аацсара,
Дара ркны уназаанза

Цақа ацстхәакәа.
Ашәацыцац убоит,
Афәы хаа ацсара,
Ашьантца иаларца,
Еилацах рдақәа.
Арәаш хьшәашәа лбаакьа,
Еилаеәо, икатцо ашәакьа,
Иантахауа цақа атцаул,
Иасуа цыушыап адаул!

Апоемафы зызбахә хәоу аишыцәа Төмрази Тәрхәынеи
Аргәынаа рыбзоурала ицшаахеит зкышықәсала ашьхақәа
ирытцатцәахны иказ арацәа. Арацәатцхразы ауаа рацәафны
иатаххеит, еизнагеит зеиуахкы утаху азанаатқәа зна-
пы рылакыз аказацәа, аусура гәгәа еилашит. Уаанзатәи
Ткәарчал иузымдыруа ахафы цсаххеит. Апоем ижәлар зегь
реипш, иаргы гәаццыхәара дула деигәырғон Ткәарчалтәи
ашьхақәа, ацстақәа, агәафақәа афымцалашара ахьыртаччаз.
Исахьаркыратә ажәала ацхьафгы игәы азтеитцон, аргыларатә
ус афы гәаццыхәара иоуртә дкаитцон:

Гәыр-р-р -агәакь! –
Арирахьтәи акәакь,
Гәыр-р-р -агәакь–
Анирахьтәи акәакь!
Атцықь! Атцықь! Атцықь!
Инымхо шыантцак, дацык! –
Апқаф! Апқаф! Апқаф! –
Уеитамхан, цхьақа, агьеф!
Закәызеи ипжәауа,
Закәызеи игәыргәыруа?
Ашәарах зыршәауа,
Дызуста ари здыруа?
Икоу жәбома?
Афызцәа, ахацәа,
Имацәысуеит аума,
Идыдуеит арацәа!
Рацәа чашәла
Итәызаап Ткәарчал!

Аджажэлар ажэлеит
Агэақьхэа амал!...

Еггырахька акыр ифымтақэа ркнеипш, ари апоемағғы
Леонти Лабахэуа инартбааны ихы иаирхэеит аиғырпшрақэа.
Ғырпштэыс иаагозар, Акармарантэи Кэазаннза арацэа ааз-
го авагонеткақэа адаццха иахынхаланы, ажэван иалыхэхэа
иахьаауа ацсаатэ апырра иағырпшуеит:

Ипыруашэа ахауа иалоу,
Ател хэхэақэа ирхынхалоу,
Акармарантэи Кэазанынза
Афымца мфа ианнанаца,
Адэығба шыршыруа,
Иазыпшуп ишаабо,
Иссирхеит ишаабо,
Иубома, сфыза!
Адэығба шыршыруа,
Илеиуеит ишьтхысаа!

Леонти Лабахэуа ифымтақэа ирыгу, ирыбзоу иахьа
еихағғы уафы ибартоуп. Ицсыеқэоу, аамта иатцанарзқэаз
ыказарғы, урт ракэым аус злоу. Аус злоу, ихадароу, ирейгу
ифымтақэа иахьағғы, уатцэғы апхьаф доухала ддырбеиартэ,
апоезиа цқьа, апоезиа харақы агьама идыркыртэ иахьыкоу
ауп.

Апатриот иаша, ашәкәыџы

Иахьатәи абицара иатцанакуа апсуа цхьаџәа Миха (Михаил) Дырмит-ица Гочуа ихьз иньцыџ-аатцыџоноуп ишырдыруа. Гагра иџоуп иара ихьз зху амџа, аха уи мацара абазхо дызустаз адырразы?

Ишдыру еипш, апсуа литература аџоурых аџы, хара хмилаттә шәкәыџәа рхатә оригиналтә ццамтәкәа инарываргыланы, атцак ду рымоуп аиџагмтәкәагы. Дырмит Гәлиа инаиркны иара иахьанзагы, шамахамзар, хашәкәыџәа зегьы аханатәгы рхатә џымтәкәа апцџо, аиџагара аусгы гәыгәтарыжыуам, еиуеипшым ажәларкәа рлитературакәа рахьынтә, илыпшааху апццамтәкәа еиџаганы, апсуа литература аладырбеиоит. Убас аиџага кәиматкәа хлитература иалазгалакәаз, абри аус хацзырккәаз дреиуоуп Миха Гочуа. Иара ихатәгы иажәеинраалакәа иџуан, насгы ажәлар дрылаланы ашәакәа ртексткәа аџаад ианитцон, еизигон, аха зегь реиха хлитература аџоурых ишьта зланитцаз дзыхьзаны имџапигаз аиџагмтәкәа рылоуп.

Иџаџсыз аџажәатәи ашәышыкәса џажәижәабатәи ашыкәскәа раан, апсуа литература аеиибаркны ашьтыцра ианаџыз (1937 шыкәсәзтәи арепрессиакәа кәлаанза) ирџиаратә усура хациркит усқан икәыпшаз апоет, аиџага кәимат, апатриот иаша Миха Гочуа.

Михаил Дырмит-ица Гочуа диит 1906 шыкәсәзы, Гагра араион Лзаа ақытан, анхаџы иџаацәараџы.

Миха Гочуа иаб Дырмит Гочуа иаамтала хатыр зкәыз, унеишь-уааишь хәа зархәоз, ибаџьаза инхоз, зчеиџьыка тбааз апсуа нхаџын. Иџны анеиааи агзамызт. Миха данхәычыз инаркны ауаа рыбзиабареи, изланхоз, иаарыкәыршаны икәз иблахкыгаз апсабара ссир абзиабареи илаены изхауан.

Миха Гочуа рацхьаза Лзаатәи ашкол дталеит, нас иџара иацитцеит Калдахәара ақытантәи ашкол аџы. 1925 шыкәсәзы Акәа апсуа рџафратә техникум дталеит. Атехникум даналга, 1929 шыкәсәзы аусура далагеит академик Н. И. Марр иници-

ативала еиҕкааз ацсуа бызшәеи алитературеи ракадемиаҕы. Араҕа аус иуан мазаныҕаҕаҕыс, настыи уи академия апрези-диум далахэын.

1931 шықәса сентиабр мазы Миха Гочуа итцара иацитцарц азы Москваҕа дцеит. Уа дахьнеиз иара дталеит Аредакция – тыжыртатә институт. Аха ари аинститут аҕы шықәсык еиҳаны дзаанымгылеит, ачымазара ихьыз иахкьаны Москва нимыжыыр ҕамлеит. Дхынхэны Аҕаа данааи, мацк ичыма-зара аныхеы, 1932 шықәсазы Миха Гочуа Аҕәтәи ақалақьтә Совет аҕы аиҕкааратә хәта еиҳабыс дартоит. 1933 шықәса маи мазы, Акомҕареидгыла Ацснытәи аобласттә комитет ахь диаргоит. Уа дагыҕкартцоит акультуреи апропагандеи рыкәша еиҳабыс. Иара абри ашықәсан, сентиабр мазы Миха Гочуа аррахь ипхьеит. Аррахьтә даныхынхә, 1935 шықәсазы, дкартцеит ускантәи аамтазы Аҕаа урыс бызшәала итытцуаз агазет «Комсомолец Абхазии» атакзыпхықәу редакторс.

Абас дышқәыпшыз акрызтцазкуаз аматцурақәа шныкьей-гозгыы, инапы злаққәаз шырацәазгыы, Миха Гочуа атцара имаз иазирхарц итахын. Иара дашьтан дызтагылаз аамта иақәнагахашаз, иашьашәалаз адырра ҳаракқәа, адыр-ра цәулақәа иаурацы. Убри аҕнытә, 1936 шықәса март мазы еиҕтах Москваҕа дцеит, дагыталеит Ажурналистика акоммунисттә институт. Абри аинститут аҕыы Миха Го-чуа шықәсык еиҳа дзаанымхеит, деитачмазаҕхеит, настыи итаацәа ахныкәгара рцәыуадаҕхеит, лымкаалагыы 1937 шықәсазы, иаб Дырмит ицстазаара даналтц ашытахь. Дгы-жыит Ацсныҕа.

Ара дахьааиз, игәабзиара мацк ианеиҕхә, иара убри ашықәс азы Апхәынтшәкәтыжыртаҕы анапхгаҕы ихатып-уаҕыс аусура далагеит, цытрак ашытахь иара уа директорс дкартцеит.

1941шықәсазы афашисттә Германия Асовет Еидгыла ианақәла, Миха Гочуа ихатәгәапхарала Ацсадгыыл ахьчаразы афронт ахь дцеит. Ашәкәтыжыртаҕы аус ахьиуаз аброн хәа изышьтаз иман, аибашьра дымцаргыы ҕалон, аха иашьцәа еиҳабацәа хык еибашьра ианца (иара урт зегы дреитцбын), иаргы даанымгылеит.

1941 шықәса антәамтазы ақалақь Севастополь ахьчара-зы хыцәнамырха аҕа хәымга иҕагыланы иеибашьуаз асовет

ар дрылан. Ари айбашыра мцабыз ду ағы зыкылыла ага ир-уаагы, хара хтэқаагы тахеит. Миха Гочуа ивагылаз ифызцаа зегы ивыршыаит. Афашистцаа ртанкқаа еижэыланы иааи-уан. Ага хэымга дшизымиааиуаз шибозгы, Миха Гочуа апсра абла дыштапшуазгы, шытахька дхамтцит. Апатриот иаша ишиқэнагоу еипш, агранат шикэынхэалаз, хаха иааиуаз ага итанк иеатцаижыит. Агранат анытқаац, иаргы дтахеит, ага итанкгы амца акны иблит.

Ианахэтаз, ишахэтаз игэазташаз, итазшышаз дкамлеит акэымзар, Асовет Еидгыла Афырхатца хэа ахыыз затэашыахаз, зыхыыз адунеи иахытцааз Александр Матвеи-ипа Матросов итахашыа иеипшын, уи итахашыагы. Насгы иазгэататэуп Миха Гочуа фырхаттарыла итахара калеит 1941 шықэсазы, уи ашытахь шышықэса антцы (1943 ш.) ауп Александр Матросов афырхатцара аныкаитцаз (уи ахырпсакага ахқаа ахыткыоз иеацаижыит).

Миха Гочуа псынтцы дук шимоузгы, иптазаара заанатц ишеахтэахазгы, арфеиаратэ ус мацара матагачатага иеаитартэ дшыкамлазгы, апсуа литература атоурых ағы ишыта мшаыо иаанижыит.

Миха Гочуа апхыза арфеиаратэ мша удаа анылара игэазырпхаз, уи далазгалаз ируакуп иаб ионатағы лассы-лассы ажэйтэ жэабыжыхэацаа инадыркны ахэынтқарратэ усзүцаа ркынза ауаа ирнеиртаны иахыкыз. Уа иахауан, иар-гы ихшыф златцарыз ала ибзианы игэникилонауаажэлартатэ цакы змаз ажэйтэтэи, афатэтэи ажэабжықаа.

Абрака мацк схьатцуазаргы, ф-ажэак еихысхэаалозаргы, аинтерес амоуп хэа сақэгэығны Миха иаб Дырмит иххэааны исахаз жэабыжык бжыагаланы салацаажэар стахуп. Изакау уи ауп, 1960 шықэсазы енак Хэыхэйт Бгажэбеи (уи усқан Апсуа бызшэеи, алитературеи, атоурыхи ринститут адиректорс дыкан) Иван Тарбеи (уи усқан Апсны ашэкэыфцаа Райд-гыла ахантэафыс дыкан) снарпхьан, Миха Гочуа ифымтақаа еикэыршэаны атыжыра иазсырхиарц исыдыртцеит, ишеизыз-гашаз, иахысыпшаашаз ухэа исабжэеит, амша сыкэырцеит. Убарткэа инарчыданы, Хэ. С. Бгажэба исабжэеигеит усқан Акэа инхоз Миха Гочуа ипха Лиалиа дыпшааны слыцаажэарц, Лзаа сцаны, уа инхоз Миха иашыа Нои Гочуа сицаажэарц. Хэ. С. Бгажэба иажэа фамтэыкэа илыкэыршэны Лзаа сцеит.

Нои Дырмит-ица усқан Лзаа ауахәамаҕы аус иуан. Уа сахъ-неиз дсықәшәан, ҳаибадырит, сзызнейзгы иасхәеит. Нои Дырмит-ицеи сареи уаанза ҳашзеибамдыруазгы, иашъа Миха ихъзала сахънеиз, схаан исхамыштұа дсеигәырғаны сааигәдихәәалан, абастгы сеиҳәеит:

– Сашъа избахә ала уаханы Акәантәи уахъааиз, иара ипсы таны дааизар еипш исыпхъазоит. Умыццакуазар, уаха уахъаз, тынч ҳаицәажәап, сашъа избахәгы исылшо ала издыруа уасхәап.

Сикәшахатхан, ауаа ифныка сигеит. Сахънеигаз ипшәма пхәыс Қсениа сызуастаз, сзызнейз анеилылкаа, уиггы даара дсеигәырғеит.

– Нан, ура abra иахъа зыхъзала уааз сабхәындацәа зеггы дреигъасшьон, дуафы лашан, –хәа лылагырз хакәкәала, дгәыкы-тәыкуа апсшәа салхәеит, илгәакъоу азә иеипш.

Абри ауаа Нои Дырмит-ица исеиҳәаз ажәабжъкәа руак атцакы абас икоуп.

1923 шықәсазы акәу, 1924 шықәсазы акәу, аапны мшык азы Дырмит Гочуа исасцәаны итаазаап Нестор Лакобеи, Иосиф Сталини, Лев Троцкии. Апшәма, хәарас иатахузеи, итааз асасцәа дукәа ишрықәнагаз иныкәиҕеит, игәылацәа ааицирхыраан, ацә кьантаз ззырхәо ишъит, афатә, ажәтә акагымкәа идырхиеит. Апшәмацәа ачеицъыка дырхионатцы, Нестор Лакоба днарыпхъагылан, асасцәа иманы инахарамкәа илеиуаз акәарахъ ицеит, тәгәырла апсыз ркырц. Аха, апсызкра азин ыкамзаарын, уа атыцантәи хылапшфык дамазаарын. Уи ахылапшфы апсыз хкуеит хәа рытәгәырқәа кны азы ахыкә ихыкәтәалаз хфык ахацәа аниба (изустқәаз иалидыраауаз), дааи даарзытқьан, – «Шәабатәиқәоу, абыржәйтқәа шәыкәтңны шәца акәымзар, Нестор ихата иҕы сцаны сышәзашшуеит!» – ихәазаап. Уи ахылапшфы ииҳәази, ихымфәпгашъеи арт асасцәа акыр иарлыхәыхзаап, иарччазаап. Уантәи ихынхәны ианааи, Сталин инициативала, Дырмит иашта агәтаны итагылаз атцла ду ашьапаҕы ацәкьара кыдтаны иакәзыршәо хәа, иара Сталин итапанчала ахысра иалагазаап. Апхъа Сталин дхысын, иакәымшәеит, нас Троцки дхысын, иакәымшәеит, Лакоба данхысгы иакәымшәеит.

–Уажәшьта апшәма дхысааит, – ихәазаап Сталин.

Дырмит атапанча анидыркы, атыкхъхәа иаатиркьаз ахы ацәкьара икыдыз агә-атцәкьа иакәшәазаап. Арт еицлабны

ихысуаз ирыхэацшқөзгьы, даргьы рнапқәа еиырқьейт. Убри аамтазы Сталин днеин Дырмит днаидгылан, инапы ааникылан, «Абри аиааира злоугаз атапанча хамхас иустойт, уара иумаз иахьарнахыс!» – ихэейт.

– Мап, дад, ус икалом, сара сысас ихэатха ихыхра азин сымам, апсуаа хэы иапым, – ихэан, Дырмит имуит, атапанча имгейт.

Ари ажэабжь иахэо атцара-мцра атэы сызхэом, аха акыр иказшьарбагоуп, апсуаа ртрадициатэ казшьа бзиақәа раарцшразы. Иказшьарбагоуп апшэма Дырмит Гочуа Сталин икынтэ атапанча хамтас ианиоу, «...Сара сысас ихэатха ихыхра азин сымам, апсуаа хэы ус иапым», – ахьихэаз.

Миха Гочуа инапы злакыз аусқәа шырацэазгьы, зегь реиха ипстазаара ззыкырц иитахыз алитература арфеиара акэын. Данхэычыз инаркны асахьаркыратэ жэа агьама икхьан. Ажэлар рфеапыц рфеамтақәа мыцхэы дрызфэлымхан, игэникилон. Аклассикатэ ыымтақәа рыцхьара хтакны иман. Уафьтэыфсак иахасабалагьы, знык иадамзаргьы инаифцэажэаз дыргэапхон, иаб ифнатафэы апсуа традициатэ аазара бзиа иауит. Иара аус ицзухьаз, изааигэаны дыздыруаз ифызцэа уамашэа илатцэаны бзиа дырбон.

1960–1961 шықәсқәа рзы, иара ифымтақәеи иейтагамтақәеи акьыпхь иазсырхиарц санафыз, ихаанны дыздыруаз ифызцэа азэымкәа, ыцьямкәа срыфцэажэан, ргэалашэарақәа ақьаад ианыстцейт.

Миха Гочуа изааигэаз, ибзианы дыздыруаз ифызцэа руазэык – Хэыхэйт Салуман-ица Бгажэба абас сейхэейт:

– Миха Гочуа гэык-цсыкала бзиа ибон апсуа литература, излаилшоз ала уи арфеиара дазаапсон, хьцхьазарала имачзаргьы, ихатэ ыымтақәа рыла, иейтагамтақәа рыла, ажэлар рпоезиа ашэкэы антцара, артцага шэыкэкэа реикэыршэара, аредакция рзурала. Ас еипш ашэкэыффра иадхэалоу еиуеипшым аусура иахнарбоит Миха Гочуа асахьаркыра даара игэцаракны ишимаз, алитературатэ бызшэа арфеиара дшацхрауаз. Атцабырг азы, Миха Гочуа ибызшэа маншэаланы еифартэуп, ажэлар рбызшэа иазааигэоуп.

Изласгэалашэо ала, Миха Гочуа иимкьыпхьыцыз афымтақәеи аитагамтақәеи иман. Зны иара дысзапхьейт иейтагамта – аурыс поет И.С. Никитин иажэеинраала, исха-

мыштызар, «Ашьыжь абнафы» хәа хыс измаз. Уажәыгь сгәафы имҕыцәац уи ацыпҕхь, ашьыжь аҕыхара, абна асахьа уамашәа илаҕҕыхны, аҕсы ахатданы иаазырҕшуа апоезиатә цәахәақәа. Насҕы Миха Гочуа аоригинал «тәыс» иеатаны иеитеигомызт, уи еитеигон аҕсуа бызшәа ианрааланы, иаххәар ҕалозар, «ираҕсышәаны», аха атдакы иагмыжкәа, уимоу абеиара ацәмырзкәа. Исгәалашәоит, алитературатә зтаарақәа ирызкны «Лзаатәи» хәа ирытцафны Миха Гочуа агазетқәа «Аҕсны ҕаҕшь», «Писатель Абхазии» ирнитцоз астатиақәа. Урт рҕы иара даабоит апринцип гәгәа змоу хыдәхьачара ҕазымтцо критикны.

Миха Гочуа игәы аартын, афыз азы дразын, инаалашьа бзиан, аерудияца гәгәа иман, аҳарамра, атдашьыцра чыдала ицәымгын. Зегь рацхьа иргылон ажәлар рзеипш ус, уи азы ихы деигзомызт. Миха Гочуа ацсуа жәлар ртеицәа иреитҕу дреиуоп, дфырхатцоуп, дпатриот иашоуп. Уи ицстазаара қәыпш хьызла-цшала асовет жәлар рхақәитра ахьчара иахтниттеит. Иара дыздыруаз, иеңәажәахьаз бзантцы ргәы дтытцәом, дырхаштраны иҕам».

«Ибзианы исгәалашәоит сара Миха Гочуа ашәкәты-жьыртафы аус аниуаз. Иара ианакәызаалакҕы аацсарақ хәа иқәны дыҕамызт. Даара дуафы лахҕыхын, –абас дигәалаиршәоит усқан ашәкәтыжьыртафы Миха Гочуа аус ицызуаз ашәкәыффы Иван Гьаргь-ица Папаскьыр. – Миха ажәеинраала бзиақәа знык, фынтә рыда рьпхьара итахзамызт, нас апыҕкақәа даҕамхазакәа ҕырхәала ихәон. Аурыс поетцәа рахьынтә лымкаала бзиа ибон А. С. Пушкини С. А. Есенини рфымтақәа. А.С. Пушкин иажәеинраалақәа лассы-лассы ҕырхәала еитеихәалон».

Цоуп, поетк иахасабала Миха Гочуа ишахәтаз аусуха имазеит, аха иазазтҕы абәахатәра иаша шилаз, цсабарала алшарақәа маҕымкәа ишимаз агәра хдыргоит ихатә жәеинраала «Дыгә ижьиреи» иеитагамтақәеи.

Миха Гочуа зкыпцхьра дахьымзас ажәеинраалақәа маҕымкәа иман хәа иахааныз, дыздыруаз ишырхәогҕы, итынханы иҳамоу ажәеинраала «Дыгә ижьира» затцәык ауп. Уафы иаацәеишьаратә, иуникалтәу аразкы аиуит ари ажәеинраала. Ацсуа литература атоурых аҕы жәеинраала затцәык ада имкыпцхьыцкәа, убри ажәеинраала мацарала ажәлар зыхьыз

рылатѳахѳоу Миха Гочуа ида даѳа поетк дѳамлац. Иахѳысыз аѳажѳатѳи ашѳышықѳса ѳажѳижѳабатѳи, ѳынѳажѳатѳи ашықѳсқѳа рзы «Дыгѳ ижѳира» акырынтѳ артѳага шѳыкѳқѳа ирныртѳахѳан, ускантѳи абицара иатѳанакуаз ацсуа цѳхаѳцѳа рахѳынтѳ уи ѳырѳѳала изѳѳаз, издыруаз раѳѳаѳын.

Ари ажѳеинраала апѳхаѳцѳа бзиа ирбартѳ, ирылатѳартѳ иѳалеит, иара ишѳтѳнахуаз атема ускантѳи аамѳѳазы мыцѳхѳы иактуалтѳны иахѳыѳказ анаѳсѳы, бызшѳа бзиала еихѳышѳшѳо, агѳынкыларѳ мариахартѳ иахѳеиѳартѳыз иабзоураны. Ускан ажѳытѳреи аѳатѳреи айлытѳра иѳѳын. Ажѳытѳ мыцѳхатѳарақѳа рѳажѳразы, асѳвет хѳынтѳқарра имѳацѳнагоз аполитика цѳбаран, ажѳлар рѳѳы имачѳамызт урт ирықѳызбақѳоз. Амыртатроума, ақѳырсѳанроума, апсылманроума апсуаа ажѳытѳ иныкѳыргѳоз рѳинқѳа зегѳы мап рѳѳышѳѳроуп, ишѳахашѳыршѳыроуп, икашѳыжѳроуп хѳа акѳын ахѳынтѳқар-ра ишрыднатѳоз.

Ажѳытѳ апсуаа ажѳира амѳѳаныхѳара ақѳабз рыман. Ари ақѳабз аѳоурѳх ду амоуп, аиха аус адуларѳ аметаллургиа иадѳѳалоуп. Апсны археологиатѳ тѳхыртѳқѳа излахдырбо ала, апсуаа ажѳытѳ аахѳыс аиха аус адызулоз, аихалѳх матѳахѳқѳа кѳзтѳоз ажѳларқѳа иреиуан. Дара рынхашѳѳѳы ажѳира акратѳанакуа иѳан. Убри акынтѳ, ипѳабаратѳуп ажѳира анѳѳахѳѳы дахѳрымаз, ажѳира ахатѳѳы ичѳдоу амч змоу акоуп хѳа иахѳахѳацѳуаз. Ажѳира ныхак еипш ипѳхѳазан, уи иазкны имѳацѳыргѳоз ақѳабз акѳаматѳамарақѳа раѳѳаны иа-цын, аѳѳмашѳтѳы шѳны уи анѳѳахѳы имѳѳаныхѳон. Ажѳира-ѳы иқѳуан ауаа аймак-аиѳакқѳа анрауаз, хыркѳиартѳс иры-ман. ѳырѳштѳыс иаагозар, дѳычит хѳа азѳы гѳѳарас дыркыр, ажѳираѳы дѳейны акагѳы шысымгаз хѳа дылѳагыланы дѳѳыр, ихѳ ѳыхит хѳа дыцѳхѳазан, Миха Гочуа зызбахѳ хѳамоу иажѳеинраала ишахѳо еипш, «ѳычи-қѳычи знаѳѳауа», «Жѳѳантѳ мчыла еибаркуп» – хѳа ипѳхѳазан.

Ажѳира амѳѳаныхѳара қѳабз рудимент хѳаѳабала, инер-циала иахѳагѳы имѳацѳызгақѳоу ыѳоуп апсуаа хѳы. Ажѳытѳѳа аахѳыс апсуаа хѳы ажѳира акульт хѳаракны ишыѳказ агѳра хѳаргоит архѳаикатѳ кѳзшѳа змоу нарѳѳа ирызку апсуа ѳырхатѳаратѳ епѳс аѳы иахѳыло Аинар-жѳи ихаѳсахѳагѳы. Апсуа нарѳтѳ епѳс аѳы Аинар-жѳи ароль ду инаигѳо, ичѳдоу аѳып ааникыло дахѳыѳоу, хѳарас иаѳахузеи, машѳыршақѳ иѳамлеит.

Асовет мчра анааи, ажәлар ржәйтә дин, ржәйтә мыц-хатцарақәа карыжьырц иазықәцәо иалагеит. Акоммунистцәа адин ианышәомызт. Фцырқьоуп, азәы ицәшәом хәа ицхьазаз ажыра акоммунистцәа иандыршәа, агәы тқьеит:

Аха, акыр шықәса цахьеит,
Дыгә ижыра кыр ишәеит,
Акоммунистцәа еилнаргеит,
Агәашьамхы кацсазеит.

Еихарак, рыцха, ианшәаза,
Данкоммунистха Дыгә иеитцба,
Наск агәымца афцырқьа,
Илеит ишиашаз асаара.

Дыгә ижыра шәеит уажәшьта,
Ишәеит иуалхәаф еихартәа:
Агәы еисуа ацсара-цсара
Итцаршәоуп ирасара.

Миха Гочуа ибзиазаны идыруан апоезиа ишус уадафу, уи ауаа цсыекәа иқәыкькьаны ишканацсо, алакәқәа рҕы зызбахә рхәо арашь еипш, «абжьара», «акәадыр ақә-тцара» шуадафу, агәгәақәа рымацара рзы ишаны ишықоу. Ажәеинраала «Дыгә ижыра» ацстазаара иагәылганы поезиатә цәанырра иашала иоуп. Убри азоуп иара хресто-матиатә жәеинрааланы, ажәлар ирылатцәаны изықалазгы.

Хыхь ишаххәаз еипш, Миха Гочуа асахьаркыратә рҕеиам-тақәа реиҕагара аус мацара акәмызт дызҕыз, аха иа-хьа алиҕератураҕы еихаразак дызлаадыруа еиҕагафык иахасабалоуп. Аурыс бызшәа аҕынтә акәын ишеиҕеигоз. Иеиҕагамтақәа иаарылукаартә иҕоуп испаниатәи адрама-тург ду Лопе де Вега идрама «Лауренсия» («Ауаса рзыхь»). Ицеиҕтазгаз Владимир Маангы иаргы тақцхықәрала аус шадырулаз ҕашьом. Ари адрама ацсшәахь аиҕагара даа-ра ихәартаны икалеит ацсуа театртә казара азхараҕы. Уи ҕажәиҕәабатәи ашықәсқәа рзы акырынтә иқәдыргылахьан ацсуа театр асценаҕы, ахәацщцәа рҕы ахьыз ду аманы ицон.

Ускантәи аамтазы ацсуа литературатә бызшәа ахьынза-каз уазхәыцуазар, цьашьахәшәа иеиқәыршәаны итыжьуп

ари адрама. Иара иапхъажәа аманы «Лауренсия» («Ауаса рзыхъ») апхъазакәны хазы шәкәны итытцит 1940 шықәсазы. Апхъажәа рацәак еитцыхны ишфымгъы, агәра хнаргоит уи автор Лопе де Вега ари идрама атцаки, аидеиеи, асахъаркыратә хатабзиарақәеи, тоурыхтә аамтас иаанарцшуеи аитагаф ибзианы ишеиликаауаз.

Миха Гочуа аитагарафы ус башамаша фымтақәа дрышьтамызт, гъама харакыла иалипшаауан. Убас илыпшааху фымтоуп А. М. Горки ипиеса «Атцан». Ари апиеса ашәкәыффы дузза идраматә рѣиамтақәа иреиғкәоу ируакуп. Ибзиазаны иаанарцшуеит уи автор ихаан аурыс цъажәлар зтагылаз апстазаара уадаф. Апсышәала «Атцан» хаз шәкәны апхъазакәны итытцит 1936 шықәсазы.

Иара убас апсуа литературазы иалагамта бзианы икалеит Д. И. Гәлиеи М. Д. Гочуеи иеицеитаргаз, насгъы 1940 шықәсазы хаз шәкәны итрыжъыз «Игор ир ирыххәау ажәа». Ари ажәытәтәи аурыс литература абака ду, апсуа цхъафцәа рхатәы бызшәала иапхъаратәы иахъыкалаз, хара хмилаттә литератур-а ашьафәа бзиақәа ируакны ипхъазатәуп.

Миха Гочуа иеитагамтақәа цкъа итырччааны итахтцаауеит хәа хрылагар, цсыгерақәак, гхақәак уафы ирыдибалар калоит. Ҷырцштәыс иаагозар, «Игор ир ирыххәау ажәа» апсшәахъ аитагара акәым, ажәытә аурыс бызшәахьтә афәтә аурыс бызшәахъ аитагараангъы акыр аймак-аифакқәа ахылѣиаахъеит, аламала инаугзо акы акәым. Ус икоу арымзаа ауадафрақәа ххафы иааганы хрызхәыцуазар, Миха Гочуа иеитагамтақәа гхақәак, цсыгерақәак изырцәымцазаргъы, акыр ихәартаны ихамоуп.

Асовет тәыла иатцанакуаз ажәларқәа зегъ рыкнеипш, апсуаа рѣгы фажәатәи, фажәижәабатәи ашықәсқәа рзы чыдала игәцаракхеит, ахшыфзышьтрагъы аиуит афольклортә материалқәа реизгареи, ркыпцхъреи, рытцдареи аус. Миха Гочуа ажәлар рхәамтақәа рахьтә ианитцақәаз ашәақәа ртекстқәа роуп. Дара зегъы ркыпцхъра дахъымзазар акәхап, иикыпцхъкәазгъы зегъы апаспортқәа рыцым. Убас шакәугъы ифашъазом импсахкәа ажәлар ишырхәатцәкьоз ишанитцаз, насгъы урт ақбаад рантцаразы Апсны ладеи фәдеи ақытақәа акыр шеимидаз.

Михаил Гочуа ифольклортә нтцамтақәа рѣы иаабоит ахатцареи, ашәаргәындареи, апагъареи, ахзырымгареи, амаашъа-

рей, аашъарей ухъа ирызку ашъақъа. Атоурых-фырхатцаратъ ашъақъа рфы иахцылоит азежътәи ашъышықъса антцамтәи афажәатәи ашъышықъса алагамтәи рзы цабыргынгы апстазаарафы иказ, ажәлар иналкааны ашъақъа зыркқәоз аперсонажцә: Ашәкәатцаа Шьмак, Салакаиа Спирдон, Къахъ-ба Ҳацъарат, Еды Мчы, Гәыблиа-пха Нина, Арлан Едрыс ухъа уб. итц.

Миха Гочуа ифымта ажәеинраала «Дыгә ижырей», ифольклортә нцамтақәеи, иеитагамтақәеи реизга акыр ихартәааны ари афбатәи атыжъра – иара ихъз амырзра, игәаларшәара акыр иацхраап хәа сгәыгуеит.

Дыгә ижыра

Дыгә ижыра мыц зымхәауа,
Пату зыкәтцоу, креилзыргауа,
Ғычи-қәычи знацхх ицшуа.
Дыгә ижыра фцыркъоуп,
Аигәа инеиз изы цәгыроуп,
Жәфәнтә мчыла еибаркуп,
Шьтәаш тәыф-дула ацсы тоуп.
Ашьтәа шкәакәа мыцхә излоу,
Зкәац атқыс зышша еихау,
Зтәыфа дуу, зпатца шлоу,
Артқәа роуп иара зышьтоу.
Дыгә ижыра зәыр дабозма,
Фцыркъамзи, азәы ицәшәозма,
Дгыл нцәамзи, ицхашьозма,
Иара ижърацәара аанарцшуазма!
Аха акыр шықәса цахъеит,
Дыгә ижыра кыр ишәеит,
Акоммунистцәа еилнаргеит,
Агәашъамхы кацсазеит.
Еихарак, рыцха, ианшәаза,
Данкоммунистха Дыгә иеитцбза,
Наск агәымца афцыркъа,
Илеит ишиашаз асаара.
Дыгә ижыра шәеит уажәшьта,
Ишәеит иуалхәаф еихартәа:

Агәы еисуа ацсара-цсара
Ицаршәуп ирасара.

Сажәа хсыркәшар стахуп иеицырдыруа ацсуа поет
Платон Бебиа данқәыпшыз Михаил Гочуа изкны иифыз
ажәеинраала каймат «Збака гылам афырхатца» ала:

Ихыцхыцны абакәа ацәа итацсоит адгьыл,
Еилагьежь-еилахынхәуа алфа хантоит.
Ацсуа фырхатца ицсадгьыл ицсы адкыл,
Ибла-цар уа дгьылгьы жәфангьы еимнадоит.

Абомбақәа цәажәоит ирфьтцыхәхәо амца,
Ахымфас тәаа-тәаауа амитә ахгоит.
Аибашьра далашны Ацсадгьыл ду амтца,
Игәы еибафо ипхьоит, аиааираз дыкәпоит.

Еикәара самсалха улапш иазымкуа,
Мцабызла ицәажәо ага итанкқәа тдысит.
Изызо, ихыцхыцуа, ацсабара зызымкуа,
Уажәымзар-уажә уака иблит, ичыгчит.

Убаскан асахьақәа ибла ихыххылан
Даамтырцаит: аа, ифызцәа, амра рхачча.
Ифымтақәа дрыпхьауа, зегь рапхьа дгылан,
Днеиуеит деихаччо уи ибла тыцыца.

Ицсы алоуп агафа, ароуми дахьиз, аха
Ахауа цқьа далыхәхәа избом изхара.
Илшахьои макьана, амцабз дафызаха
Уажәоуми дангылаз, дафуп азхара.

Ибла ихгылоит Ерцахә ахахәы шла,
Ацсны шьхақәа рах ду, иссирза аказшьа.
Ерцахә ахы шытыхны ицәажәоит жәа-кәышла:
Ахахаи, афырхатца, уеитдамхан, сыхьча!

Ахәыцрақәа цеит уи ифацхьа имацәысын,
– Пхьака! – хәа ажәазатцәык уака дахьзеит.

Абомбақәа икәыршаз гәата днатрысын,
Абжъас еипш дыңан атанк дагъазцеит.

Атанк ацхьагыла гәышпыла уи атца
Ирцәажәеит, ирзызеит, адгъыл зегъ бгеит.
«Аламала ипсы итиуам ацсуа фырхатца!»...
Иихәалоз башамкәа ишилшаз дирбеит.

Ирхәоит, еитархәоит уи ихъз гәацхарала,
Дгәымшәан азыхәан хъыз дузза ичацеит.
Зныктәи фырхатцала уи итахарала,
Дмыззо назаза дбака цқъан дынхеит.

1962 ш., 2007 ш.

Шалуа Тѣыцьба ицстазаареи ирѣиаратѣ мѣеи

Апсуа поет, апрозаик Шалуа Леуарсан-ица Тцэыцба ипстазааратэи ирфеиаратэи мѳа акырза иуадаѳын. Еиуеиц-шым амзызкѳа ирыхѳьаны акыр ахынѳаѳынѳаракѳа, азалым-даракѳа дрыхѳешѳеит, апстазаара цѳбара акыр дкыднаѳьеит. Убас шакѳугьы, Шалуа Тцэыцба илитературатѳ рѳеиамѳа-кѳа рыла апсуа милатѳѳ литература аѳоурых аѳы ишьѳамѳа гѳгѳэны иаанижѳит.

Шалуа Цѣыцъба диит Очамчыра араион, Тамшы ақытан 1912 шықэсазы. Афеи апхъареи итцеит Тамшытѣи алагартатѣ школ афѣ. Даныхъычыз инаркны ибзиазаны, дазгъыхъны атцара итѣон. Ақытантѣи алагартатѣ школ даналга ашьтахъ, апсуа шѣкъыщѣца, ахъынтқарратѣи ауаажэларратѣи усзушѣца Андреи Мақсим-ипа Чочуеи Самсон Иаков-ипа Чанбеи рылацш дытцашѣан, урт рыцхраарала Гагратѣи адсуа школ-интернат афѣ дрыдыркылт. Андреи Чочуеи Самсон Чанбеи ускантѣи аамтазы Адсны жэлар ркомиссариат еихабацѣас иаман.

Гагратæи апсуа школ-интернат афæй атцара анигтоз ауп Шалуа Цæуыцба лымкаала асахъаркыратæ литература абзиабара аниоуз. Иааипмыркъызакæа, гæахæара дула дрыпхъон Пушкини, Лермонтови, Некрасови, Крылови реипш ифкоу аурыс литература аклассикцæа рфымтакæа.

Иазгѣататѣуп иказшьарбагоу даѣа фактгы. Изакеу уио-
уп, апсуа поетцеа азѣырфы дреипшны, Шалуа Цѣыцъбагы
дышхѣычыз, жѣеиза-жѣафа шыкѣса анихыцуаз инаркны
ажѣеинраалакѣа рыфара далагеит. Запхьака еицырдыруа
шѣкѣыффхараны иказ Шалуа Цѣыцъба Гагратѣи ашкол-ин-
тернат аѣы абыжьбатѣи акласс даналга, ифызцеа гѣыпфых
дрыщны 1928 шыкѣсазы диасит Акѣака. Дагъталеит Не-
стор Лакоба ихъ зху апсуа школ. Гагратѣи ашкол-интернат
дантазгы далагахъан ажѣеинраалакѣа рыфара, аха Акѣака
даниас ашьтахъ арѣиара агѣазыхѣапра еихагы июит, псаба-

рала имаз абафхатәра еихагы иғәы азтаны дҕкалеит. Атцара бзианы иахытцоз инаваргыланы арҕиарағгы акыр илиршеит, апхҕа иҕаитцаз аҕышәақәагы акыр иқәманшәалахеит. Абра, Акәа ашкол дантаз, иара идагы ифызцәа азәырфәы алитературатә рҕиарахь рымчқәа цыршәон, рацхьатәи ршәәфәқәа еихыргон, алиитературатә кружок бзиа еиҕкааны ирыман. Уи акружок аилатәарақәа рҕы артәфцәа рнапхга-рала лассы-лассы рацтамтақәа еилдыргон, ирыгыз-ирыбзаз рхәон, алитературахь ирымаз агәыбылреи адырреи еиха-еиха иазхауан.

Акәатәи ацсуа школ дыштәз ауп Шалуа Цәыцба иповест «Амат зыбҕа цтәоу» шифызггы. Уи хаз шәкәны итҕтцит 1932 шықәсазы. Иара убри 1932 шықәсазы Акәа итҕтцыз аизга «Ацсуа ҕар шәкәыфцәа ражәеинраалақәа» ианылеит апоет қәыпш заанатцтәи ипоезиатә цтамтақәа ргьырак.

Акәатәи ацсуа школ даналга ашьтахь (уи далгеит 1930 шықәсазы) Шалуа Цәыцба цытраамтак Ацснытәи Ахәынтқарратә шәкәтыжыртаҕы аус иуан. Уаҕа аусуреи алитературатә рҕиареи еилеигзон. 1931 шықәсазы Шалуа Цәыцба ддәықәырцеит Мықә ақытан усқан ҕыц еиҕыркааз асовнхарахь акомҕар иачеика амазаныкәафыс.

Апоет қәыпш еилкааны иман абжьаратә школ инаҕаз адырақәа шизымхоз. Убри акнытә 1932 шықәсазы Нхытц-Кавказ, ақалақь Владикавказка дцан, уа ахәынтқарратә артәфратә институт дтәлеит. Убракагы атцареи арҕиаратә усуреи еидибалон. Даныстудентыз ифит апоемақәа «Аҕама» (атыхәтәан уи ахьз цсахын, анафстәи атыжьрақәа рҕы «Анасыпду» хәа хьзыс еитеит), «Аҕаца» (анафстәи атыжьрақәа раан ахьз цсаххейт, «Ашьаца ахьгылаз» хәа хьзыс еитеит), иара убас ифит тематикала еиуеипшым ажәеинраалақәа жәпакы.

Апоет қәыпш ихы-ипсы, имч-илшара зеггы атцареи арҕиареи ирызкны, ипцтазааратә пышәа иазырхауа, илапшхәаа ыртбаауа дааиуан, аперспектива бзиақәагы изыпшын. Усқантәи ашықәсқәа рзы иааитцагылаз ацсуа шәкәыфцәа ҕарацәа рыбжьара ихатә бжыы рылыфәуа дҕалахьан, исахьаркыратә ҕазара ашьақәгылара иаҕын. Аха, афажәижаабатәи ашықәсқәа реанеифыршоз инаркны, Сталини Бериеи рыдгылацәа имфәпыргоз рполи-

тика хәймга иахъяз арепрессиақәа Шалуа Цәыцбагы
гәгәала ицрасит. Убра, Нхытц Кавказ, ақалақь Владикавказ
Ахәынтқарратә ртәфратә институт дыштәз, ахпатәи акурс
далган, ацшбатәи ахь даниасыз аамтәзы, зынзак иха-
рамыз ашьаугатә ус еикәыреәеаны ахгара икәдыршәеит
ажәлар рағатәа. Зцәанырра царыз, ианагь абзиа иашьтәз,
зыцсадгылы зыжәлари гәык-цсыкала бзиа избоз, ацәгъара
анышәара зтахымыз ашәкәыффы қәыпш изы ари трагедиа
дуун. Урт ашықсқәа рзы миллионфыла егъзхаразамыз ауаа
згоз аполитикатә рфаш ду иаргы дахәлашәеит. Атәыла
цха – Ацсны ииз, Ацсны иаазар ардыс кәта Шалуа Цәыцба
Калыма дахьнарғаз, аполитикатә баандафцәа зегъы рла-
хьынтә баапс рыцеиошар акәхеит. Адгьыл еикәжәап
ухәартә иахьтәауаз ухәарыма, аполитикатә баандафы изы
иқаз арежим хлымзаах ухәарыма, атакра ухәарыма, ачыма-
зара ухәарыма... Фажәа шықәса егъаагымхо убра ацъаханым
цстазаара, ақат ззырхәо ихигеит.

Атыхәтәан Сталин даныцсы (1953 ш.), уи инакәырццакны
Бериа даныкәырга ашьтахь, 1954 шықәсазы Шалуа Цәыцба
ахара идыз ихыхны доурышьтын, ицсеицш бзиа иибоз,
дзыгъхәараз ицсадгьыл гәакъа Ацсныка дааит.

Зказшәа цсыгеыз, доухала икәадаз азә иакәызтгы, асқак
зхызгаз ауафы алитературатә рфеиара игәы ацәкаҳаны, уахь
зынза дзыхнымхәыргы ауан. Аха Шалуа Цәыцба аза-
лымдара ду дақәзыршәаз ирылымшеит зынза ихәжәара.
Акыр ауаа цәгъақәа, ауаа гәымбылцъбарақәа дрыниеит,
ацстазаара уадаф ихигеит, аха ауафытәыфса ибзиабарей,
ацстазаара азгәышьрей ицәымзит, агәырфәгы иеатаны ифе
инапи еикәыцсаны дымтәеит. Уимоу, ауафы ихәар калоит
уахьынаихәацшуаз, махашьахала, теитыпшла, ишаанәгара
иқаз апсуа хатца Шалуа Цәыцба иқазшәа гәгәа ааирпшит,
ихигақәаз зегъы дрызрыжәит хәа. Калыма фажәа шықәса
ихганы Ацсны данааи ашьтахь дук мыртқыкәан иифыз
ажәеинраала «Хьаа дуус исзынхаз» афы Шалуа Цәыцба иха-
зы абас ихәон:

Сара шака гәакра схызгахьоу,
Шамахамзар ихимгац азәгы...
Мап, ихьтәз, имлаз – ицысшәахьоу,
Хьаа дус исымазам акгы.

Ргәакгас гәырға дуззас исзынхаз –
Исцәынхаз ауп икаттамкәа:
Җажәа шықәса интакәкәа иахьцаз,
Җымта затәыкгы сзапымтакәа!

Данқәыпшыз инаркны ахынтафынтара, азалымдара дақәзыршәаз рцас азыхәа акәызшәа (ажәлар рҕы ирымхәои ажәаны аға ицас азын хәа), Шалуа Цәыцьба Акәа дшааиз еипш, даныхәычыз аахыс напы злеикхәаз алитературатә пстазаара аилашыра дналагылт, иаарласынгы апхәащәа агәра диргеит ихатә пстазаараҕы иага мыкәмабарақәа дрықәшәахьазаргы, поетк, прозаикк иахәсабала ибафхатәра шымканзас, ишәкыфәратә көиц шмыцәаз.

1955 шықәсазы Шалуа Цәыцьба итижыт ахәычкәа ирызку ажәеинраалақәа реизга «Апшәма хәычы». Ахгара икәшәаанза иифхәаз иажәеинраалақәеи ипоемақәеи ҕыц аус рыдуланы, хазы шәкәны итижыт 1957 шықәсазы. Шалуа Цәыцьба изакәызаалак даеа матцурак дашьтамызт, ирҕиаратә ус иадхәалаз анаплакаҕы акәын аус ахыуаз. Акыр шықәса инеипынкыланы аус иуан иара убри 1957 шықәсазы зтыжыра иалагаз апсуа хәычтәы журнал «Амцабз» аредакцияҕы. Уа атакзыпхықәу амазаныкәгафыс дыкан. Акыраамта илаҕены иказ ачымазара баапсы иакьаны ипстазаара далтит 1987 шықәсазы.

Шалуа Цәыцьба иахьагы, уахагы хәыцыртас имаз, игәытхоз алитературатә рҕиара акәын, ихы, ипсы акәтцаны иара аматц иуан, алтцшәакәагы маҷымкәа иман. Җынфажәижаабатәи пшыынфажәатәи ашықәсқәа ирылагзаны иара итижыт ипоезиатәи ипрозатәи пцтамтакәа еидызкыло фажәа инареиханы аизгақәа. Шалуа Цәыцьба иреигу ирҕиамтакәа реизгақәа тытхьейт Акәеи, Москвей, Қарти аурысшәеи ақыртшәеи рахь еитағаны.

Дарбан шәкәыфәзаалакгы ифымтакәа анс акәу, арс акәу, иара ихатәы пстазаарагы цъара акала ирнымпшыр калом. Еихаразакгы алирикатә поет иапцтамтакәа ихазы мацара ихәошәа уафы ианибо маҷзам. Аха апоет «сара» анихәогы, ихы мацара азыхәан акәзам изихәо. Уи апхәащәа, ашәкәфыра знапы алакымгы ргәалақарақәеи, рхәыцрақәеи, ргәыграқәеи ирықәшәо, ма ирзааигәаны акатцара илшоит

абафхатәра иаша злоутцәкьа иакәзар, ижәлар зегьы рҕахәы ахәара иеанишәоит. Шалуа Цәыцьбагы иара убастцәкьа иреигькәоу иапцтамтәкәа рҕы ауафьтәыфса икәзшьа бзиақәа ихараку игәазыхәарақәа дырзышәахәон, сахьаркыратә ажәала иааирпшуан. Иара иажәеинраалақәа рҕырак лирикатәкәоуп, ауафь гәызфьда, ауаф кәыга, ауафьламыс ихәыцрақәа ирылтцшәоуп. Апоег иажәеинраалақәа рыхәтакьы иара ибиографиатә факткәа шыатас ирымоуп, урт ирыдхәалоуп. Аха ауаажәларратә интерес роуртә икатцоуп идеиатә цакылагьы, рфьшьа аформалагы.

Хәарас иатахузеи, Шалуа Цәыцьба инапы итцытцыз хыцхьазара рацәала иажәеинраалақәа, ипоемақәа, иажәабжькәа хатабзиарала, сахьаркыратә кәзарыла, идеиатә цакыла еикарам. Иахьатәи ауафь урт данрыцхьо илиршароуп, цкьа дазхәыцроуп ицсьеуи кәзара харакырала иапццоуи реилыцшаара, досу ирыкәнагоу ахәшьара рытара дакәшәароуп. Лымкаала Шалуа Цәыцьба ифымтәкәа рыпхьараан (еихаразакьы илирикатә жәеинраалақәа рыпхьараан) хшыфзышьтра рахталароуп, иаазыркьафьны акәзаргьы, хыхь иахарбаз ицстазааратә мфә ачыдарақәа. Избан акәзар, ифымтәкәа жәпакы хатала иара ихигаз апстазаара цьбара иазкуп, ма уи иагәылганы иаагоуп, хытхьыртас иамоуп.

Шалуа Цәыцьба апрозафьгы аус иуан, акымкәа-фбамкәа ажәабжь кәиматкәа апитцеит. Аха ирҕеиамтәфь еихау атыц аанызкыло апоезиатә фымтәкәа, лымкаалагы ажәеинраалақәеи апоемақәеи роуп. Заанатцтәи иара ипоезиафь апызара рьмоуп усқан алигәратурафь ихтакны, актуалра амоуп хәа ипхьазаны ирымаз ажәытәи афәтәи еифьрпшны, еифьргыланы рыхцәажәара, ажәытә ақьызбара, афәтә азышәахәара. Иахьабалак еипш, апсуа кьтафьгы усқан имфәпысуаз айтәкрақәа зныцшыз иреиуоуп ажәеинраалақәа «Адгьыл икәарыхуа иртәуп», «Атәархыга машьынеи ачаалеи», «Акамбашь», «Изакә насыцыз иахзыпшыз», «Тагалан» ухәа убас итцегьы.

Арт ажәеинраалақәа ирныцшит дара анапцтаз ашықәсқәа рзы (1930–1934 шықәсқәа) ахра зуаз аидеология. Иахьатәи хәамтала хрыхәапшуазар акыр иажәхьоу роуп. Ирыдаабалоит имыцхәу, апстазаара шыкатцәкьаз акәымкәа, амцхә апоетика рытатцаны ишыкатцоу. Убас шакәугьы, Шалуа

Цэыцьба заанаттэи ипоезиаґгы иахдылоит иахьагы зтакы мызыц, ацхьаґ ихэартэ, игэацханы идикылартэ икоу ажэеинраалаґагы. Ўырцштэыс иаагозар, ажэеинраала «Дырґегых бзиа иубаша дґалоит» идеиатэ тґаылагы сахьаркыратэ формалагы ахатабзиараґа ацэымзыц. Автор изыдоу иполитикатэ гэалаґара ацхьаґ қыпш илаиаазоит. Ари ажэеинраала алирикатэ персонаж адунеи изылашо, апстазаара лаша иман бзиа иибоз ацхьызба данивагылаз, иареи лареи рыцстазаара еизакхап, еилатэап, еицырхыргап хэа дангэыґуаз. Аха лара данылыцсах, даеазэы даницца, агэырґа иееитеит, адунеи лашарагы иара изы иґамшэа ибо далагеит. Апое иперсонаж агэыґра ицэызыр итахым, агэырґа зэазтаз аґкэын ацшаластґкыа игэы аргэґоит:

Ихы иґэыжыны аґкэын дгэырґо дгылоуп,
Ацшалас ахындо убас аґоит:
«Уеумшыын, агаза, маґыана уґэыпшуп,
Дырґегых бзиа узбаша дґалоит».

Атґаы рцэымззац Шалуа Цэыцьба аґажэижаабатэи ашыґэсґа рзы амцхатараґа рыґэызбара иазкны иифыз иажэеинраалаґа «Амцула», «Кэана хэыґи аґэыдырцаґ Казырхани» ухэа убас итґегы.

Аханатэгы Шалуа Цэыцьба ижэлар рхьаа ихьаан, ргэыґра игэыґран. Ус шакэу агэра хдыргоит заанаттэи иаптамтаґагы. Ўырцштэыс иаагозар, иахьагы ацсуаа зегы гэырґас иґамоу амхьаґырра атема шытыхуп итарны 1929 шыґэсазы иифыз ажэеинраала «Шэынхэы шытахьґа!» хэа хыс измоу аґы. Ари ажэеинраала ишиашоу икоу аацхьаратэ формала иґуп. Азежэтэи ашэышыґэса аґбатэи азбжазы еиуеипшым атоурыхтэ зеибафара дүґаа ирыхьаны ацсуа жэлар рґырак мчыла ихыртґэаны амшыннырцэ Тырґэтэылаґа иагеит. Уи ахтыс хлымзаах амхьаґырра хэа иашытоуп. Ари ажэа ахата араб бызшэаґынтэ иаагоуп, ахыртґаароуп иаанаго. Амхьаґырра трагедиа дуззаны иґалеит ацсуа жэлар рзы. Уи ашытамтаґаа иахьагы имыззац, хажэлар ирыннатаз ахэраґаа иахьагы имґьац. Дырмаит Гэлиеи Самсон Чанбеи инадыркны шамахамзар ацсуа шэґэыґґаа зегы амхьаґырра атема иалацэажэахьеит,

хыпхъазара рацәала рфымтақәа ари атема ду иазыркхъеит. Шалуа Цәхыцба зызбахә ҳамоу иажәеинраала «Шәхынхәы шытахька!» ацсуаа зегъы хгәы итихәааит ухәартә икоуп. Амхацъырра иагаз атаҳмада чмазаф, ацсыхра иафәу, уасиатк аҳасаб ала ицсымтаз иихәо иажәақәа ирылоуп абарт ацәахәақәагъы:

Дадраа, сычкәынцәа, уамоуп хзыниаз:
Ҳахыргеит хадгъыл, ҳара хзаазаз.
Ҳахыргеит ацәгъоуцәа – ачархәацәа,
Ажәлар зцәымгу, ажәлар рагацәа.
Идырны ишәымаз: шәарт абра шәгъацом,
Шәыпсуара иатцанакуа нхом.

Ари ажәеинраалафәы апоет ирцәажәо, иихәарц иитаху зфала ихәо атаҳмада ицсымтазгъы гәтыхас, гәырфа дуус имоу атәымдгъыл дахьамардо ауп. Убри ақнытә, ацсуа амхацъырцәа зегъы ирабжәеигоит, ес ирулакгъы, мышкы ахы, мышкы атцыхәа Ацсныка игъежъырц:

Иагъа гәакра шәхыжәгаргъы цхьака,
Ацсны шәхашәмырштын, шәхынхәы шытахька!

Шалуа Цәхыцба играждантә лирикафәы иахцылоит акым-кәа-фамкәа еиуеипшым ажәларқәа реифызарей риашьарей иазку ажәеинраалақәа. Ари атема Асовет мчра ахаан алитературафәы акыр амехак тбаа аманы, еиуеипшым аспектқәа рыла иаадырцшуан ацсуа шәкәыфәцәа азәырфы, ус иқан егъырт амилаттә литературақәа зегъы рфгъы. Ажәларқәа реифызара, реилибакаара, реигәныфара, рыжәфахыр айбытара атема Шалуа Цәхыцба ипоезиафәы акыр ачыдарақәа аманы иаарцшуп. Уи ус шакәу агәра хдыргоит иажәеинраалақәа: «Гәыргъафхәашак Д. Гәлиа иахь», «Осетиа атәыла».

Шалуа Цәхыцба ишәымтазы иациттаз ирфамтақәа ртематикатә еилазашьа акыр итбаауп. Апоет ихшыфцтакқәа иконкреттәра, икьафәны ацәажәара, итцаулоу ахшыфцтакқәа нткааны, игәылыршәаны раарцшра, рхәара иеанишәон. Иара убас ацсуа милаттә чыдарақәа акыр ирныцшит, насгъы ифымтақәа ргъырак автобиографиатә қазшьа рымоуп.

Чыдала иалкаатөуп Шалуа Цөыцба ахычкэа, ифеидас-
уа афар ирызкны иифыз ипоезиатэи ипрозатэи ыымтакэа.
Хьахэапахэада уафы ихэар калоит арфеиафы арт иапцтамтакэа
афар ирыцхраауеит, апстазаарафы итцоуроу, изыдоу ахыр-
харта рыртартэ икоуп хэа. Апстазаара жэынгы-ғангы
иагзамызт, иагзам афыбазыба, ахынтафынтара. Ацөгъеи абзи-
еи ианагъ реифеыхарала ишыақэгылоуп ауаатэыфса рыбзаза-
ра. Ауафы, аиндивид, еихаразакгы данқэыпшу, ипстазааратэ
мфа анхациркуа ацөгъеи абзиеи реилыпшаара изымари-
ам. Убарт рфеи риашашы змам, иуадафу агха каимтцарц азы
цхыраагзак еипшуп, ихэартоуп, ацқарей ауафрей ирышыа-
шэалоуп Шалуа Цөыцба ирейгу ифымтакэа.

Абра уажэы хыхь иаххэаз ахшыфтаккэа заманала
идырцабыргуеит ажэеинраалакэа «Апшэма хэычы», «Амаа-
кыра» ухэа реипш икақоу. «Апшэма хэычы» афы зызбахэ хэоу
аперсонаж макъана дхэычуп. Фбака шықэса роуп ихытцуа. Аха
гэеилыххак, апсуа милаттэ цаскэа злаены иаазоу азэ шиакэу
фашыазом. Ажэеинраала шыатас иамоу асиужет абас икоуп:
«Хаанза цшэымас укала» – хэа иахэаны, ахэычы афны даа-
ныжны, иани иаби гэылара ицеит. Аштафы дшыхэмаруаз,
агэшэ ду афы «Апшэма, укоума!» – хэа еыуафык даадгылт.
Асас ипылараан ахэычы ихымфатгашыей иихэо ажэақэеи
роуп ари ажэеинраала гэыцэс, хадаратэ цакыс иамоу:

Ахэычы асас
Днеипылан, инеихэеит
Дыццакуа, ажэак
Дафамхазакэа:
«Дии бабей шыыжьза
Цъара ицеит,
Аха...са сыками...
Шэааи афныка!»

Арака, излаабо ала, ажэа мыцхэы ақэмырзкэа, акыр уаф
дзырхэыпша, игэапхаша ахшыфтак цлаулакэа аарпшуп:
абипаракэа реидхэлара, асасдкыларатэ цас, амилаттэ
чыдаракэа. Ажэеинраала аперсонаж цкэына хэычы избэхэ
уаха акагы хаздырзом, ихатэы хызытцэкагы хаймхэеит
автор, «апшэма хэычы» хэоуп дышишытоу. Аха абра ихэоу

цәәхәәкәак рылагы уи ихаҕсахыа хабла иаахгылоит, илашоуп, ицкьоуп, изыдоуп. Уажәнәтә хәба-фба шықәса анихытцуа инаркны анс икоу ахәычы, дөейдасыр, дшыбзиа-хо, дтҕей лашаны, дзыхшаз, дзаааз рзгы, ажәлар рзгы дтҕей гытҕаганы дшыкало агәра аагоит. Агәра хгоит уи ацстазаара ду дапшәмахартә аазареи, агәамчи, аказшыа гәгәеи шиауа.

Иара убас ахшыотцак ду, айдеиа бзиаза амоуп, форма-лагы имырхыаазакәа, имарианы еикәышәшәо, ацхъареи агәынкылареи марианы икатцоу ажәеинраала «Амаакыра». Ари ажәеинраалагы иамоуп зеилазаашыа уадафым асиу-жет: атцаф хәычы Нахар ашкол ахь данцоз, данаауаз цхакы дықәслон. Уи ацха ақырстақәа фба еиватцаны икацан. Иара изы уи ацха шәартазамызт, усс имкзакәа дықәсуан, аха игәеитеит зымч мацу, ибыргу ауаа рзы ишшәартаз, избанзар, амаакыра амазамызт. Ахәычы гәеилыхха дазхәыцын, «Из-дыруада, злахатц гьезьуа дкалар», – хәа избейт. Цәымықәак цшааны, еихак аашытыхны дцан, дадхәатцаланы, иеаз-тәылхны, ацъабаа адбаланы, амаакыра еикәиршәейт, ахәычгы, адугы рзы иманшәаланы, ишәартамхартә амаа-кыра гәгәаза икайтҕейт. Шәышықәса инареиханы изхытцуаз атахмада дымфасны дахьцоз Нахар хәычы икайтцаз аниба, агәахәара ду инаҕейт, дагыкәныхәейт:

– Абри азы еипш
Иазхааит уцсынтцы,
Укалааит маакырас
Жәлары рзы.

Ари ажәеинраала иацхьогы дзызхәыцша рацәоуп. Нахар дызлияаз атаацәара зейцпроу, рхы-ртыхәа хәа ажәеинраалаҕы ажәак иадамзаргы ихәазам, изуствәоу изейцпроуауау хаздырзом. Нахар иказшыагы азбахә инароу-ны, атцара бзианы итцоит, дкәыбцоуп, илеишәа ҕырпшыгоуп, абанс-абарс хәа ажәа еизадақәа иара ихьзала акагы хәазам. Иаадыруаамниацха амаакыра шыкайтцаз аепизод затҕыкауп. Аха убри мацаралагы Нахар ихы-итыхәа, гәныхәтцыстала акәзаргы, иаадырыртә дақәшәаны икайтҕейт апоет. Нахар уажәнәтә дшыхәычу анскак агәеилыххареи аилкаареи има-зар, иацхыака абзиарақәа ирышьтало, абзиарақәа ззыцшу,

имфахымкьо азэы шиакэхо фашьазом. Усеипш итцоуроу ахэыцрақеи ахымфацгашьақеи ахьиоуз, иахылаазахаз, традиция дук змоу таацэарак шакэу фашьазом иара дахьиз, дахьаазаз атаацэара. Нахар дышхэычу, данхэычу инаркны илшо ала ауаа гэцареикуазар, ирыхэаша акы абакастари хэа дашьтазар, дандухалак ихазгы, ажэлар рзгы дмаакыраны дкалап хэа агэыцра иауеит апхьафгы.

Ара иаагаз афырцштэкэа иреипшу мацзам апоет ахэычкэа ирызкны иифыз егырт ажэеинраалакэа рэгы.

Идеиатэ цакылагы, рфышья аформалагы, тематикатэ еилазаашьалагы Шалуа Цэыцба иапцтамтакэа иаарылу-каартэikoупаизга «Мафа-мафа» еиднакылаз ажэеинраалакэа. Урт апоет ифит 1959–1967 шықаскэа ирыбжыанакыз аамтазы. Хыпхьазарала ара икоуп цшыынфажэи жэаба ркынза жэеинраала. Арт ажэеинраалакэа ирымоуп акыр чыдаракэа. Дара зегы апоетикатэ миниатиура хэа изышьтоу жанр ала ифуп. Шэага-загала аки-аки еикароуп, ма еизааигэоуп. Инеипынкыланы дара зегы ирымоуп ааба-ааба цэахэа. Еилацаланы, ажэа рацэаны ирықэмырзкэа, акрызтцазкуа ахшыфтаккэа гэылыршэаны, апхьаф ихдыррафэы акыраамта иаанхартэ, еиуеипшым апстазааратэ зтааракэа философия-ла ддырхэыцыртэ икатоуп. Урт уаф данрыпхэо иаалыркыаны, мгеимцарак ала апоет цэалашэараны иоукэаз, изцэыртцкэаз роуп ухэартэ икоуп.

Шалуа Цэыцба уаанзатэи иажэеинраалакэа рэгы акырцбара иахпылоит «апоезиатэ аарцшыра» хэа изышьтоу ахархэага. Аамтала ари ахархэага Шалуа Цэыцба идагы азэырфы апоетцэа (апсуаагы, егырт амитаткэа иреиуаз-гы) ихтакны ирыман, иахьагы зхы иазырхэакэо ыкоуп. Урысшэала уи «поетическая находка» хэа иашьтоуп. Уи афымта ушақэымгэыгуа, икылкааны, иқэыртцэины икатцоу, хшыфтакык ала ианхыркэшоу ауп. Даеакала иаххэозар, апоет абри аума, абни аума ажэеинраала иифыз злахиркэшаз ацэахэакэа роуп. Аидеиатэ цакы зегь реиха атцыхэтэантэи ацэахэакэа рыла иаарцшуп.

Абри апоезиатэ аарцшра хэа хзышьтоу акыр ахархэара аиуит ацикл ду «Мафа-мафа» еиднакыло ажэеинраалакэа рэы. Иаагап абри аганахьала иказшьбарбагоу акык-фбак афырцштэкэа.

«Ишәтүзааит ахата» хәа хъзыс измоу ажәеинраалаҕы апоет зыхъз изымдыруа тлак азбахә ихәоит. Аа-цәахәак иҕоу рахъынтә ҕ-ажәак рыла ишьяқәгылоу атцыхәтәантәи ацәахәа хәпхъаанза иихәарц иитахытцәҕьоу хәеилкаазом. Абри атцыхәтәантәи ацәахәаҕоуп ажәеинраала ацсытцәҕьа ахътоу, цакыси идеиаси иамоу ахъеилкаахо, зегъ рейха абри ацәахәоуп аидара зқәу:

Ахъз сзымдырит абри атцла,
Ицъасшьартә еипш избауеит:
Еиычқо агәилқәа аҕалан,
Иблахкыгаха ишәтүеит.

Харантә избеит, иумбо аума,
Иныхгылоит улакта...
Ахъз сзымдырит хәа иусума–
Ишәтүзааит ахата!

Ацикл «Маҕа-маҕа» еиднакыло ажәеинраалақәа руак иахъзуп «Ачандар». Араҕа шәырк зҕамло ачандартцла дуи, аматтура ду зманы ауаа ирыхәо лтцшәак змам, иҕазымтцо ауаҕи еиҕырцшуп.

– Ажәабжъ ҕыц, ажәабжъ ҕыц!
– Ғааитит Кәстеи,
Беслан дамырхт иматтура...
– Хәи, ишцә, цъушьт!
– Жъац ссирс иааимцхәзеит.
Шака дначальник дууз иара!
Изааигәаз тлак ахъ инапы нархха,
Цъамалгыы иара итәы неихәеит:
– Идууп абри ачандаргыы, аха
Шәырк ҕалан хәа ихәмбазеит.

Ауаҕытәыҕса ипцстазаара цъара еиқәтәашьяк амам, аан-гылашьяк амам. Ауаҕы ианагъ цхъаҕа деихалароуп, дгәыц-лароуп, илиршаз акаҕы даанымҕасроуп. Абри афилосо-фия хшыҕтцәк уадаҕ ырмарианы амшынуаа гәымшәақәа рыпцстазаара иадхәаланы иаарцшуп ажәеинраала «Амшын-уаа» аҕы:

Урт амшын ихуп, ифырхацёоуп,
Рыцба аанфасрак канатом.
Рыкәша-мыкәша мшынуп, жёфануп,
Уаха акгыы убазом.

Аха ицоит урт, шөартә рымам:
Ирдыруеит хымпада дара
Адуinei зегь мшынла ишыкам,
Ишыкоу адгьылгыы цъара.

Еицаадыруа ахшыөтцаккәа, ауаатәыөса ххәыцракәа апоет баша ажәа еизадала еитасхәлоит хәа дафымызт. Иахзымдыруа, ма цкба хаззымхәыцуа ацәалашәаракәа хазларыкәымгәыгуа рганкәа рыла иааирцшуан. Убри акнытә рсахьаркыратә эффект шытытцуан, емоциала итцарны хцәа-хгәы ианырыртә, ххы-хгәы италартә икаитцон. Ғырцштәыс иаагозар, абжәаацны хара зегьы есымшатәи хабзазарафы иаххәалоит ауафы иага уадаө дакәшәаргыы агәыгра имаза-роуп, цейцш бзиақ дакәгәыгуазароуп хәа. Аха абри еицаады-руа икоу ахшыөтцак еизада ифыцххараза еилахкаазшәа, аар-тыра фыцк кахтцазшәа иаабоит Шалуа Цәыцъба иажәеинраала «Амца» ханацхыалак.

Амца ауафытәыөса ихдыррафы еиуеипшым ассоциациякәа артцысует: амца, хагеица, абылра, ақәзаара, ақәыццышәра иазхәазар, иасимволхар калоит: амца – апхарра, агәыгра иазхәазар калоит... Шалуа Цәыцъба зызбахә ххәаз иажәеинраалафы амца апхаррей, агәыгрей, агәкамыжрей ирызхәоуп, псеикәырхагоуп. Адгьыл еикәжәап ухәартә иантцауаз, адәышкәағыз икәхаз апоет харантәи иибаз амца аикәхаразы агәыгра инатәит, уи агәыгра ахьта данамыркит, деикәхейт:

Итцауан, адгьыл еиөнажәап угәахәрын,
Урт амца еикәтца аеырцхара иафын.
Сыкәхейт адәышкәағыз, лахәран сара сзын:
Амцахь сзымнеиуа, атыша сымөа акын.

Избон амца харантәи са снацшны,
Мап, самгеит ахьта, сеикәхейт сеибганы:

Амца зеата иафыз аеырцхара
Срылагылазшәа, сгәы смыжьжьоз сара!

Абжьаапны рацәак хшыфзышьтра заҳамто, аха
ацәгъараан, ауадафара хантагылалакь цсфыхгас ихауа
аматәаркәа символс икатцаны, рцакы поезиатә цәаныррала
ихаракны ианышьтихуа ыкоуп апоет. Ара хыхь зызбахә ххәаз
ажәеинраалафәы цсеикәырхагас амца ахархәара аиузар, даеа
жәеинраалак афәы («Апырсал») уи афункциа нанагзо иаабоит
апырсал. Ари ажәеинраала излахәо ала, апцшеи ацәкәырца
дуқәеи агба шытырхт, атәакъеипш амшын дузза иххалт,
иахьатахыз иагон. Агба итаз ауаа рыпстазаара ашәартә
итагылт, ааигәа иказ ацакьа иааханы инадпыххаала ицарц
мачк акәын агба иагыз:

Убаскан агъгъа-гәгәа
Апырсал иахылгеит,
Аеынтажь,
Атцанза иназеит иара.
Иагънеит атцан,
Ашьапхыцкәа наларс,
Ицыцза агба
Ааннакылт цъара.

Арака излаабо ала, апырсал асимволтә цакы амоуп.
Иара аконкреттә цакы иамоу (агба аанкыларә) анафсгьы,
атцакы еитарсуп, агәакраан иаацәыртцны ажәлар еикәзырхо,
афырхатцара зылзыршо, абаф чыда злоу, агәагъ зызтоу ауаа
ирсимволуп. Арт реипш икоу ажәеинраалакәа апыртцаз
апоет, абни апырсал еипш апстазаара еикәзырхо ауафгьы,
аматәаркәагьы дырзышәахәафны даабоит.

Хыхь ишазгәахтахьоу еипш, Шалуа Цәыцъба ихатә
пстазаара акынтәи акыр хтысқәа ирылхны икаитцаз ажәеин-
раалакәа ауаажәларратә цакы рытара илиршеит. Ус икоу
афымтакәа рфәы ахатәи азеипштәи интересқәа еихданы,
еилышьны, иузеикәымтхо еидхәалоуп. Ҷырпштәыс иааго-
зар, ажәеинраала «Ицон агба» афәы Шалуа Цәыцъба егырт
акыр ифымтакәа ркнеипш дахганы даныказтәи аамтә
азбахә царны, аха зынза даеаганкахьала ицәыргоуп. Апо-

ет аполитикатə хара идтаны, дырбаандаҕыны, ицсадгыл даҕəыганы даныргоз имацара иакəмызт иҕаз, иара иеипш, иара иҕызцəа ахарада ахара здыз арымзаа ыҕан. Уа иахьнар-газ, ахҕеи амлеи, иара апоет ихəашыала, аокеантə гəаҕкрақəа изындыриаз зегы ирызхымгеит, ахҕеи амлеи, агəырҕеи иргеит. Ицыргаз рахынтəи данаауаз азəгы дицмызт. Шəагаала имачу ари ажəеинраала иатцатцəахуп жəларык ртрагедиа, ргəынқыбжы. Апоет, иага апцтазаара бзиа иаур-гы, уи аамтеи, зықҕыла иҕызцəа абаандаҕцəеи ргəаҕреи гəырҕаны ишицыз, ишизихамырштүа ауп иихəо:

Аҕба ықəха Магаданҕа ицон,
Арымзаа аҕызцəа сыцны стан.
Амызгəйтқəа аҕҕа-ҕҕа рыхгон,
Аокеан ду ицəқəырцон, еисуан.

Аҕба Магадантəи шытахҕа ицон.
Иабаҕоу сҕызцəа? Са сзатцəны стан...
Амызгəйтқəа аҕҕа-ҕҕа рыхгон,
Аокеан ду ицəқəырцон, еисуан.

Калыматəи атема еихагы ицдарны, ирхəыцганы иаарцшуп ажəеинраала «Апхыз баапсы» аҕы. Апоет ари ажəеинраалаҕы ихəарц итахын дахганы атəымдгыл, ад-гыл хараҕны даныҕаз дзықəдыршəаз агəактəаҕкрақəа ус баша иниасны ишымцаз. Ицсадгыл ах даныгəеж ашытахь, акыр антцгы игəалашəараҕы иаанхеит, ицрымшəо ицын, таха инатомызт псраенынзагы. Даныцəазгы ибаапсны еилаханто ипхыз иалан, абаандаҕцəа ирхылапшуаз асолдат ишəақ кны дихагылазшəа ибон:

Имҕасит ашықəсқəа рацəаны,
Калыма ааныжыны сааижҕеи сара,
Сеастеит аусура сымч зегь неизганы,
Иагсыхəеит уи, исызнауит хəышəтəра.

Икасыжт ацəҕа схы интганы.
Сгəы иалоуп: сыпхызəҕ уи цəхəаталоит-
Солдатк, ишəақ апса ахарҕаҕа икны,
Дуауаза дсышьтагылоушəа збалоит.

Калыматэи атема апоет дазыхынхэит ицстазаара даналтц-уаз аламталаз акыпцхь иазирхиаз, акыраамта зкэырзны иифыз ашэкэы «Апоет иразкы» афгы. Уи ашэкэы тытцит иара даныпсы ашьтахь Акэа, 1988 шықэсазы. Егьырт акыр ирфеиамтақэа ркнеипш, ари аизга иагэылоу ажэеинраалақэа рфгы Шалуа Цэыцба даабоит апсадгыл амшхэыбзааразы икэпоз азэы иакэны. Сыпсадгыл бзиа избоит хэа ус баша игэы дтасуа акэымкэа, иихэо аускэа рымфопгаралагы ихы дшамеигзо рныпшуеит.

Ишаабо еипш, Шалуа Цэыцба ибафхатэра еиха игэгэа-ны иахьяапшыз апоезиафэуоп. Аха апрозафгы илагала уафы ибартэ ишьта анитеит. Хыпхьазарала ирацэамзарггы, итын-ханы ихамоуп сахьаркыратэ ажэа цкэалеи казарылеи ифэу ажэабжэкэеи аповесткэеи. Ипоезиа акнеипш, ипрозафгы, акыр ифымтақэа иаарылукаартэ икоуп ахэыцкэа, ифеидасуа афэр ирызку, ма урт рыпстазаара иалху афымтақэа. Адущэа рзынгы ихшыфортцагоуп, асахьаркыратэ кьаф рнатартэ икоуп ххэарггы ауеит.

Шалуа Цэыцба ипрозатэ цтцамтақэа рзы акыр иказ-шырбагоуп ауааи апсабарей, ауааи апстэкэа рдунееи реизыказаашьақэа акыр дакэшэаны, психологиалеи сахьаркыралеи иртцабыргны раарпшра ахылиршаз. Абра ихэоу ахшыфортцакэа дыртцабыргуеит «Ахьча-ла Вулкан», «Абду Шьахан» реипш икоу ажэабжэкэа. Мацк иадамзарггы, хеырзааигэатэны игэахтэп урт зеипшроу.

Ажэабжэ «Ахьча-ла Вулкан» афы ахтыс мфопысуеит Апсны иацэыхароу (автор излеихэо ала, ианеитцаха, жэохэ нызыкь километр рыла иацэыхароуп), зиас дук апшахэафы, Манцэана захьзу хаблак афы. Ахабла ахьзтэкэагы апсуа ицэыхароу, илымха зышьцылам акоуп, итэымуп. Манцэана – ихаразоу фадатэ хыпцшаартатэ дгылуп.

Абри адгыл харафы аусура игэапхан, ипцхэыс Сырмеи пшышыкэса зхытцуаз ичкэын хэычы Рушьей иманы дцаны дыказаап Нарба Денуар хэа псыуак. Нарба Денуар дгеологуп, дыпшыхэфуп, адгыл итцоу амаденкэа зыпшаауа дреиуоуп. Уака Серге́и Виктор-ица Маиоров хэа аурыс геологи иарей еибадырит, еифызцэахеит, аус еицыруеит, даара бзиа еибабо икалеит. Иалашыфкны ахыпцшаара иафэуп. Манцэана усуртас икоу зегы, ажрақэа инадыркны ашахтақэа ркынза, напхгара

азызуа убри аурыс Сергеи Майорови абри апсуа Денуар Нарбеи роуп.

Денуар Нарба абри адгьыл харафы даннеиз ашықәсан цыоуки ырымыхызаап зыжәла бзиа, ахьча-ла иахылтцыз ласба хәычык. Аласба Вулкан ахьзыртцеит, нап адкыланьы ираазеит, иаргьы хәычгьы-дугьы ирышыцылеит. Ауаа реипш изцәажәомызт акәымзар, агәеилгара змаз, икәығаз лак акәхеит. Апшәмацәа ахьчон, иадыртцоз зегьы наназон. Хәышықәса рышьтахь Денуар Нарба итаацәеи иареи ипсадгьыл Апсныка ихынхәит. Ираазаз ала арахь ирзаагомызт, аагашьа амамызт ари акара ахьыбжъаз. Аха итынхаданы инырмыжъзеит, агеолог Майоров иртан, идикылт, иаргьы нап адкыланы ибон, аха иара заазаз апшәмацәа гәхьааганы игәырфон, рацәак мыртцыкәа убри агәхьаагара иахыпсааит.

Абас икоуп иааркьафзаны ажәабжъ «Ахьча-ла Вулкан» асиужеттә цәахәа. Ашәкәыффы илиршеит арака ауааи, ирзааигәоу апстәи (алеи) реизыказаашьақәа икьианы, ссиршәа икәымшәышәны, игәцареибакуа, еихыбаауа, еилибакаауа раарпшра. Аласба хәычы уахьнахәапшуа атеитыпштәкьа апхьаф ибла иаахылартә бзиабара дула икатцоуп, «...ибажәгәаламуа, ахәы иақәыз асысхәы еипш итатаза, икәымшәышәза, абла хәычқәа тикәатцәаза, ахафы кәырза – иаашьтыхны исгәйдсыргәгәаландаз ухәарын. Рушьа аласба игәыдихәхәалт, ақьышә дагәзырц егьааигымхеит. Аласба бажәгәалеиуа абриакара бзиа избаз, иаргьы бзиа дшабоз адырра инаҗеит: абыз хәычы аатнахын, изамфә инахьнашьит».

Ари ажәабжъ уаф акыр дархәыцыртә икатцоуп. Уи ала автор ихәарц итахын ауафы псы зхоу зегьы рзы дкьианы, дразны дкаларц шихәтоу, ари адунеи афы ақьиара иацназго егыкам хәа. Ақьиареи аргәыбзыгреи апстәқәатцәкьагьы ирдыруеит, ирнаалоит. Убриазоуп атцыхәтәан ахьча-ла Вулкан апсра уафык ипсра акара хьаас икыртә изыкоу, измааноу.

Апстәқәагьы назлоу иаахакәыршаны икоу апсабара зегьы ишеичахалатәу, ишыгәцарактәу, цәанырра тцарыла иаарпшу, ажәабжъ «Абду Шьахан» ағгьы. Ари афымтәфы еихаразак Шьахан хәа тахмадак избәхә хәоуп. Автор уии хареи ханеибаирдыруа аамтазы иацьалдазаагәахахьеит, атцыхәтәан дагыпсусеит. Абду Шьахан ихафсахьа романтикатәла ишьтыхны икатцоуп.

Шыахан неихыркѳа имамкѳа ииарта дылаиоуп. Аха ретроспективала автор иахирдыруеит Шыахан аѳара ду баша ишнимтдыз, ипстазаара атѳакы бзиа аманы ишихигаз. Ахшара бзиа еитѳаиаазеит, дынхон, дынтуан. Фырхатѳара дук иаалыркѳаны иѳаимтѳеит, аха ипстазаара тѳакидымызт, дуафын, уаѳтѳас ихигеит. Атѳыхѳтѳан даныпсгѳы, иѳаѳѳа, ипѳаѳѳа, имѳаѳѳа...рнапы дыѳѳѳыргѳылары иѳѳ-иѳѳѳа ѳатѳаны дыржит. Шыахан ианиааз азеипш усѳы, ихѳтѳ усѳы дрыхѳзон. Дызлаз аѳѳларгѳы ѳѳтыр иѳѳѳртѳон.

Ажәабж ари ахәтәҟы уеизгы-уеизгы аҟхәа иҟеишә-ша акагы ыҟамшәа иаабойт. Ари адунеи аҟы ацәгьақәа шыҟоу еипш, Шьаҳан иеипшу ауаа бзиақәагы ауҟахым. Аха уи мацараз акәзамзаап Шьаҳан ихаҟсахьа ашәкәыҟы изапитцаз. Ара иҟалеит азнык азы митәык этцазымкуашәа иубаша, аха иҟазшьарбагоу хтыск: Шьаҳан иҟната иаааз, иара иеипш иажәхьаз ацгәы Хәымсыс иара даныҟсы ашьтахь аҟны иапыртцит. Ацсраҟы ауаа рацәаҟны иахьеизаз ирыцәшәазар акәхап, ргәахәит ацшәмацәа. Зны-зынла, уарла-шәарла иа-алон, аха пытрак ашьтахь ибжьаззеит. Ацшәмацәа хәыҟи дуи уи хьаас иҟартан иашьталеит, аха цьаргы ирымбеит. Шьаҳан иҟсра амшҟынҟажәазы хара иҟаз, ааигәа иҟаз иара ихшара, иматацәа еизаны ашәтшьытцәрақәа ыкәырцарц инышәынтраҟы иахьнеиз ажәак рзымхәо, ицьаршьашаз, изыршанхашаз рбеит: «Шьаҳан инышәынтра агәааса аҟадтаны ишьтан ацгәы Хәымсыс. Ицәан уи, ахәда нтганы, ахы нхырнаашәа аҟслымз иныкәтца, Шьаҳан ихәда аҟны, ирчыхәчыхәны даанарцшырц атахызшәа».

Шъахани ацгѣи рейзыкѣзаашъақѣа ажѣабжъ афѣи психоло-
гѣала итдарны икатдоуп. Алақѣа ирфаран иказ ацгѣи еиқѣыр-
ханы, ифны иааганы иаазеит. Иара игѣыбылра, иқѣиара
ихшази иматацѣеи рѣи ишааирпшуаз хѣа автор далаланы
ихѣазом. Уи ихѣаргы еизадахон. Аб итцакыра бзиа ибозар,
цѣашъатѣума, уи псабаратѣуп. Аб ихшара бзиа ибоит хѣа
амцхѣ ирехѣара абатахыз, уи уеизгы ипсабаратѣуп. Аха
Шъахан иеиш ацгѣитцѣкѣагы аскак игѣцаразкуа – уи зынза
уафѣтѣыфсатѣ хатабзиароуп. Шъахан ацгѣи дшазыказ атѣи
ахѣахѣо атыцкѣа руак абас икоуп: «Шъахан ирыцхаишѣон
ацгѣи, мыкѣмабара баапсык зхызгахѣоу тынхада сабик
диднагалазшѣа ибон. Ахѣи рацѣа ақѣыссы иахѣақѣыз акнѣтѣ,

Хәймсыс хәа ахьызтцызгы иара иоуп». Иказшьарбагоуп Шьахани ацгәи реизыказаашьа атәы зхәо даҕа тыцкгы.

«Ицеит ашықәсқәа мацзамкәа, Шьахани Хәймсыси ҕнык ишеицыҕназ, аха урт ашықәсқәа ирзеицамкит ҕыцба атах-матцәа реизыказаашьа. Уи мшаҕены ишықаз еипш иаанхеит ицкбаза, шытарак цьаргы ианымцшзо».

Хара апхьаҕцәагы инагзаны агәра аагоит Шьахан ацгәазы абырсақ дразны, дкьианы, дгәыбылҕны дыказар, ауаа рзгы изакәызаалак хәашьрак имамкәа ицстазаара цкьаны ишихи-газ.

Шалуа Тцыцьба иажәабжькәа иреигу рахь ицхьазатәуп «Ицәажәо ахахәкәа». Арака гәыбылрала, бзиабара дула хапсадгьыл Апсны, уи ахтнықалақь Акәа атоурых ду шрымоу атәы ахәоит. Ажәабжь ағы хтысс икалаз уиоуп, абжьаратәи ашкол иалгахьоу Акәатәи ачкәынцәа Инали Чанчеи азиас Бас-ла амшын иахьалало, амшын иатцатцәахны икоу ажәытзатәи Диоскуриа (ажәытзәа зны ҕ-нызкьи хәышә шықәса рапхьа ара ақалақь ыкан, уи Диоскуриа ахьзын хәа ипхьазоуп) ахьжәжәахақәа рыкәша-мыкәшан ирыпшааит атоурых атцаразы акыр ихәартоу ахахәса шкәәкәа, ахахә кьақьа. Ари ахахә ани лпа хәыци рсахьа анпыккала ианын. Уи асахьа казара дула икатцан.

Абри ахтыс иадхәаланы ашәкәыҕы иахирбоит ауаа-тәыҕса ртоурых ағы абицарақәа еипмыркьазакәа ишеи-мадоу, апстазаара тыхәаптцәара шамам, адунеи ианытцуа рыбзиарақәа ианыло ишрырто, ишырзынхо. Ачкәынцәа Инали Чанчеи амшын атцан ирбаз ахахә шкәәкәа иану аса-хьа далацәажәауа атцарауа, атоурыхтцәаағы абас ихәоит: «Апснытәи адгьыл шыаҕацыцхьаза ауағы итоурых ашьтамта ануп. Арака ахахәкәа цәажәоит, ирхәоит хазхылтцыз шын-хоз, рыпстазаашьас атәы. Уи иахьагы ихәхәоит, хәрееиуеит, ихазцәырнагоит икәандаза икоу ацәаныррақәа, ахәыцра бзиақәа, апстазаара абзиабара. Урт ирхәоит апстазаара тыхәаптцәара шамам, адунеи ианытцуа рыбзиабарақәа – ианыло ишрырто атәы. Закәытә цәанырра бзиақәоузеи ихазцәырнаго абри хапхьа игылоу ахахә са шкәәкәа! Ан дыцсуазаргы – бзиарас илымоу зегьы лхәычы илтоит. Лнапы ижәахьыр икәку – убри апхаратцәкьагы иара изынлы-жьырц лтахуп».

Ашәкәыџы ари ажәабжь асиужеттә шыатас иаитаз ахтыс акәшамыкәша акрызтцазкуа апстазааратә зтцаарақәа цәыригеит. Асимволтә цакы амоуп, апхьаџ ихдыррафы еиуеипшым итцоуроу, ипцоу ассоциацияқәа цәырнагоит ачнышқәа рызбахә даналацәажәогы. Урт ачнышқәа рызбахә ахәаралоуп ашәкәыџы ари иажәабжь дшалаго, иагышыхиркәшо. Ажәабжь алагамтафы ақәара иқәгылоу ачкәынцәа Инали Чанчеи инапшны ирбоит амшын агәахы инахараны ашыәкеипш иқәацәза, амшын иалыхәхәо ахахә иқәтәоу ачныши уи иавагьежьюа, иавапыруа даеа чнышки. Ачкәынцәа азәи-азәи еизтаауеит урт ачнышқәа реизы_казаашьақәа реилкааразы: руак ахахә иахықәтәоу атып мацуп, ани иавагьежьюа, иавапыруа атып амнахырц акәу, цьар акала иацхраарц акәу сеидру. Издыруада урт ани аңеи ракәзаргы. Икалап ан мчыдаханы, уаха налымшо ахахә иқәтәзар, иавапыруа, иавагьежьюа, цьара акала иацхраарц зтаху аңа акәзар. Атцыхәтәан ианеидтәала, еидыгәгәалазеит, еилатәәзеит. Инал ихәан еипш, издыруада «ан апсымтазы аңеижь иалаз апхарра хәычгы аңа ианатарц атахызтгы?»

Арт ахшыџтакқәеи, ачкәынцәа амшын атантәи итыргаз ахахәса азбахәи, ажәытә цоурыхи афәтә аамтәи абицарақәа реихыпшра, реиладара, рхеибартәара иазхәоуп. Ара ачкәынцәа рхымџапгашьеи (амшын атан ицаны, аңбабаа адбаланы ажәытә хәхәса шкәакәа ахьтыргаз), атоурых иазкны рхәыцрақәа, апсаатәқәа (ачнышқәа) рхымџапгашьеи аки-аки еикәфьртүа, еихыырцшны, аки-аки еишыашәаланы иқатцоуп. Арт зегы апхьаџ итцаулоу, ипстазааратәу ахшыџтакқәа изцәырыргоит, дрыздырхәыцуеит.

Ажәлар рыбзаара аиғтәра, анхарта џнқәа рыргыла-ра азтәара иадхәаланы акыр пстазааратә ганқәа аарцшуп аповест «Ахахә шкәакәақәа» афы. Ари афымта ахадаратә персонажцәа Алиас Ланбеи Заира Амцари занаатла еипшзам, ихаз-хазуп, Алиас – ргыларатә нңьныруп, Заира – дхәкымуп. Аха қазшьала, џнытқалатәи дунеила, уафышьала еизааигәоуп, излеипшу рацәоуп, афыңагы ауаа ирыхәо аусқәа ирышьтоуп, ауаа ргәабзиарахьчара, рыбзаара аиғтәра иазхәоуп.

Аповест «Ахахә шкәакәақәа» афы автор дрықәызбаны иааирцшуеит атцмыхәхәарақәа злаеу, ажәлар рмал иамтцасуа,

изтәыртәыртц зтаху ауаа. Иара убас аповест ағы ицәыргоуп айбашьрей, атынчрей, ахыпшымрей ирыдхәалоу акыр зтаарақәа.

Аповест «Ацсны агағтәи афартын» ағы ашәкәыџфы дрызхәацшит азежәтәи ашәышықәса актәи азбжазы Ацсны имџапысуаз атоурыхтә хтысқәа. Арака акыр инартбааны, аинтерестгы аманы иаарцшуп ацхьазатәи ацсуа етнограф Соломон Темрыкәа-ица Ажәанба ихағсахьа. Соломон Ажәанба аруафын, аурыс хәынтқар ир рғы аматц иуан, аполковник ичын ақынза дназеит. Убри инаваргыланы ацсуаа рыбзазашьа иазкны акымкәа-џбамкәа аусумтақәа ацитцеит иаамтала. Еихаразак убри ихьыз иадхәаланоуп ара зызбахә хамоу Шалуа Цәыцъба иповест «Ацсны агағтәи афартын» шџу.

Шалуа Цәыцъба акыр дазаапсахьан айтагара аусгы. Ацсшәахь еитеигахьан аурыси адунеитәи литературақәа рклассикцәа: И. Крылов, А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Твардовски, Ду Фу Бхартрихари, Омар Хаиам, Низами, Муслихадин Саади, В. Шекспир, И. В. Гиоте, Шандор Петефи, Генрих Геине, Муса Джалиль ухәа азәырфы рацтамта лыпшаахқәа.

Шалуа Цәыцъба ихатә рғиаратә усура иалтцшәоугы, иеитагамтақәагы доухатә мал бзианы иаанхеит ацсуа литература атоурых ағы. Иара ихаан хтәылағы ахра зуаз аидеология цьбарей аполитика удааи зныпшыз афымтақәа ыкоуп, урт уажәшьта рыхә лақәхеит. Аха ара хыхь иааркьағны икахтцаз аххәаагы иахнарбоитиара ихағылашей, ибафхатәра бзиен, исахьаркыратә гьамей еицакра рықәымкәа изныпшыз афымтақәа мацымкәа ишитынхаз.

Қыаазым Агәмаа иңстазаареи ирфеиаратә мөеи

Адунеи егырт амилаттә литературақәа рҕы ашәкәыџџ-
цәа азәырџы арфеиарада даеа уск иалахәымкәа, арфеиара
мацара реатазаны зыңстазаара зхызгаз ыкан, иахья-
гы ус икақәоу маңзам. Хара аңсуаа хҕы ус изалыршам-
хеит. Шамахазақ акәымзар, хашәкәыџџцәа зегы арфеиара
инаваргыланы цыара аус рмулар ауамызт цыхыагы,
уажәгы усоуп ишыкоу. Алитературатә рфеиара амацара
хныкәгагас ирымам. Цыара наплакык аҕы аус руеит, уб-
ри иахаршәаланоуп арфеиара аус шазыруа. Арфеиарада ус
имамкәа, уаха дзыргәамтцуа даеақы иңрымхо, аңстазаара
акырцыара дкыднамкыо, макыана аңсуа шәкәыџџык
иңстазара ихимгаң. Убас гәатабгата имчкәа зегы адтцаны
алитературатә рфеиара иадитцартә дзыкамлеит Қыаазым
Қараман-ица Агәмаагы. Уи иңстазааратә мөа кыаҕын,
иара уи изыңцәаз аамта кыаҕы ахынтаџынтарақәа рыла
итәын, уимоу, акыртәгы аңсра абла дтаңшхьан.

Шамахамзар аңсуа шәкәыџџцәа зегы ақытаҕы иит,
рышәатақәа ақытаҕоуп иахыкоу. Қыаазым Агәмаагы
ақытан ииз, иаазаз шәкәыџџын. Диит 1915 шыкәсазы,
Очамчыра араион Гәада ақытан, ишаанакара иказ анхаџы
ицаацәараҕы. Иаб Қараман Агәмаа, иан Машыка Цыонуа-
цха таацәара дуун. Дара хџык аңхацәеи хџык аңкәынцәеи
рыхшеит. Қыаазым даниз, ианизхауаз ашықәсқәа рзы
Урыстәыла ахтыс дүкәа, аилаџынтрақәа, асоциал класстә
қәпарақәа даара иңбараны имџаңысуан. Урт ахтысқәа
рхылкыаҕылкыақәа Аңснынзагы иаазеит. Заңхыака ипо-
етхараны, ипрозаикхараны иказ Қыаазым Агәмаа ихыңра
шыкәсқәа рзоуп Урыстәылан Октябртәи асоциалисттә
революция аиааира анагаз (1917 ш.), Аңсны Асовет мчра
анышыақәгылаз (1921 ш.).

Дарбан шәкәыџџзаалакгы, хәарас иаҕахузеи, цсабарала
абаџхатәра имазароуп. Аха абаџхатәра мацарагы зегь

алшо иауҕаху ари хәаа змазам ацстазаара ду аҕы. Ауаҕы шәҕәыҕык иахасабала дшыаҕыларц, ибаҕхатәра ҕиарц азы атагылазаашыақәа иоуроуп. Хара хажәлар ажәытәан аҕыратә культура анрымамызгы абәҕхатәра злаз иагаҕы атцеицәа рылиаахьан, аха урт рбаҕхатәра дырҕиартә атагылазаашыақәа ахрымамыз иахкьаны (еихаразак атцарадара иахкьаны) рхы аадырцшыртә изыҕамлеит.

Қааазым Агәмаа данҕытцхахаз ацсуа милаттә литератур-ра иины ашыаҕылара иаҕын. Ацсышәала асахьаркыратә ҕымтәқәа раццара знапы алакыз азәымкәа-ҕыцымкәа иаацәыртцхьан. Ацсуа сахьаркыратә литература ашыатаркҕы Дырмит Гәлиа иааивагылахьан Самсон Чанба, Миха Лакрба, Иуа Коғониа, Мушьни Ахашба, Заз Дарсалиа ухәа даҕа пытҕыкгы. Ацсуа жәлар ртоурых аҕы ари хтыс дуззан, иреиҕыыз ртеицәа атцаралашара аҕама ркхьан, уахь рхы дырхьан. Ақытәқәа рҕы ана-ара ашколқәа рхыцхьазара еиха-еиха иазхауан. Қааазым Агәмаа икытангы алагартатә школ аадыртхьан. Апхьа аҕреи апхьареи ахитазгы убаҕоуп. Аашықәса анихытцуаз инаркны уаҕа атцара итцон. Нас Цыҕардаҕа диасын, уи ихартәаам абжьаратәи ашкол далгеит. Уантәи Аҕәтәи арцаҕцәа ртехникум ахь диасит. Уи атехникум даналга ашытахь (атцараҕы аихьзара бзиақәа иманы далгеит 1932 шықәсазы), Москва ажурналистика аинститут дталеит. Уа атцара итцон ҕбаҕа шықәса, нас Калининтәи арцаҕратә институт ахь диасит. Уа атоурыхтә факультет дтан, дагьалгеит 1937 шықәсазы. Ари аихабыратә тцара далганы Ацсны данааи, Ткәарчал ақытәҕтәи абжьаратә школ аҕы ҕбаҕа шықәса ртцәҕыс аус иуан. Уи ашытахь Аҕәаҕа диасын агазет «Ацсны ҕацшь» аредакциаҕы аусура далагеит.

1940 шықәсазы Қааазым Агәмаа аррахь ицхьейт. Арра дшыҕаз ихьзейт 1941–1945 шықәсқәа рзтәи Асовет Еидгыла Ацынцтәылатә еибашьра ду. Зназы иара дтанкистын, нас Бриансктәи абнаршәырақәа рҕы еиҕеааз апартизанцәа ргәыц далан, Чапаев ихьз зхыз апартизантә отряд аҕны авзвод командирс дыкан. Цытрак ашытахь абаталион аштаб еихабыс дартеит. Акырынтә аибашьра амцеилашьра агәтатцәҕа дақәшәахьан.

Ускантәи аамтазы Ацсны Асовет Еидгыла иахәтакны иалан. Асоветтәыла хәа ицхьазаз ахәынтқарра дузза (адунеи

фыцъара ишаны хэтан) иаланхоз ажэларқәа зегъы еидгыланы, анемец фашистцәа ирѣагыланы еибашъуан. Ацсуаа ртеицәагы рацәафны иалахэын. Ари аибашъра хлымзаах аѣы итахаз, ирхэыз, афырхатцара дукәа аазырцшыз атцеицәа иахъагы, уатцәгы рыхъыз кашәара ақәым. Қъаазым Агәмаа шәкәыџоык иахасаб ала ишьтамта нимыжъыргъы, солдат фырхатцак, гәымшәаџык, ацсадгъыл ахъчаџык иахасаб ала мацара акәзаргъы, ихъз лаша атоурых иазынхон хымпәда. Қъаазым Агәмаа иеипш уи аибашъра иалахэыз апсуа шәкәыџоцәа рацәафын. Убарт иреиуан Степан Қәычбериа, Леуарса Кәытдниа, Алыкәса Цьонуа, Чычыкәа Цьонуа, Сандра Сангәлиа, Қытца Ачба, Михаил Гочуа...

Қъаазым Агәмаа аибашъра дахъалахэыз Ацсадгъыл ахъчаџ иуалцшъа наигзон, акырынтә ажәыларатә операцияқәагы дрылахәхахъан. Иџыццәеи иеихабаццәеи хатыр ду иқәыртцон, дыгәраган. Зныкымкәа-џынтәымкәа акъыпхъ аѣы избахә бзианы ирхәахъан еибашъџы гәеитцамхак, патриотк иахасаб ала. Афашистцәа дырѣагыланы аибашъраѣы иааирцшыз агәымшәареи апатриотизмреи рзы Асовет еихабыра Қъаазым Агәмаа иртеит аорденқәеи амедалқәеи.

Аґаццәеи иара дызлаз архәтеи реидысларақәа руак аан Қъаазым гәгәала дырхәит. Цытрак арратә госпиталь аѣы дышътан, аха нас 1944 шықәсазы игәабзиара нагзаны ашъақәыргылара аназалымша, Ацсныка дааит. Ара дахъааиз ихәрақәа цқъа ишымгъацызгъы, игәабзиара шуашәшәыразгъы, аусиуан Ацснутәи ашәкәыџоцәа Ревидгылаѣы, нас агазет «Ацсны капшъ» аредакцияѣы. Аибашъраѣы ахәра иоуз иееитомызт, аха уи нагзаны гъашъа амоут, уи иахкъаз ачымазара акыр илаены дықан. Уахагъы дзалымтцыкәа ипцстазаара далцит 1950 шықәса декабр мза 8 аены. Ускан иара 35 шықәса ракәын ихытцауз.

Қъаазым Агәмаа ипцстазаареи ирѣиаратә мџеи тызтцаахъоу (Ш. Инал-ипа, Хә. Бґажәба, Р. Қапба, М. Папаскыыр ухәа) зегъы еицѣакны излагәартахъоу ала, алитературахъ апхъаза ишъаѣақәа еихигеит 1932 шықәсазы. Убри ашықәс азы агазет «Ацсны капшъ» адакыақәа рѣы акъыпхъ абейт иара иажәеинраала «Цхъака хцойт» хәа хыс измаз. Убри афакт агәра хнаргойт егырт ацсуа поетцәа азәырџы дреипшны Қъаазым Агәмаагы данқәыпшыз инаркны аџра дшалагаз.

Апхъака данаацэыртц инаркны ифызцэагы, апхъащэагы апеипш ду злоу поетк иахасаб ала ихэапшуан. Иаргы ихы игы азтан. Имацарагы иакэмыт, ускан иаaidкыланы хауаажэлар зегы агэыгра дукэа рыманы икан апстазаара аганкэа зегы рфы. Насгы, ақытафы ашкол дантаз инаркны афызцэа бзиақэа иоуит. Урт рахьтэ азэырфы апоезиахь амфэ алхра иафын.

Акэа атехникум дантала ашытахь Кыазым Агэмаа али-тература агэбылра еихагы икит. Рацэак мырткыкэа дырзааигэахеит урт ашыкэскэа рзы иаaitагылаз апсуа шэкэыфцэа фарацэа. Атцара анитцоз, рцафыс ашкол афы аус аниуаз, агазет «Апсны капшь» аредакция даназаапсоз – иа-нагь ирфеиара игэтыхан, игэыгэтайжыуамызт. Уимоу, айбашь-ра мцабз даналагылазгы, мгеимцарак анааиоулак, иабцъар нышътатцаны ашэкэыфцэа дналагон. Кыазым Агэмаа али-тература арфеиара зака иеадцаланы, игэы камыжкэа аус азиуаз атэы уафы иаацьеишьаратэ ирхэеит иара ибзианы дыздыр-уаз, изааигэаз ифызцэа Баграт Шынкэба, Шалуа Инал-ица, Алыкьса Цьонуа ухэа убас азэырфы. Дычмазаф гэкны аиарта данылазгы иусумта атэы далацэажэо апоеит Алыкьса Цьонуа игэалаиршэон:

«Ихэра тэаны ицон. Ахьаа гэгэа ззырхэоз иман. Аха уи агэхьаа мкыкэа, ихапыцкэа афеа рытцго, акэкэыхэа аусура дафын, дызфыз аус анагзара дазыкэпцон. Убас сара дызбеит Очамчыра иахэшьеитцбы лфы данышьтаз».

Кыазым Агэмаа изкны Баграт Шынкэба абас ихэоит:

«Кыазым дангэакуаз акэын. Снеит дахышьтаз: «Ахэра цэгьа ахатца ипышэагоуп» – хэа иеыргэгэаны, дыфауа, ицэа иалаены иалаз ихьаа дакэпауа, афымтакэа раптцара дафын. Ачымазара убраанза днаагахьан, имаха-ишьаха иакэыз ажы цахьан, ихафы еидшэалахьан. Аха, егьа убас дыказаргы, ихафы ианубааломызт гэкахарак, шэарак. Уаф дназхыпшылоз ибла гэыккэа агэра удыргон ипсы ахэага нтшэаанза ари ахатца апстазаарафы акэцара зылшо азэы шиакэу... Рыцхарак, гэынамзарак ихафы ианыпшуа дубо-мызт уи ахатца. Еснагь алахэыхра, агэыгра наза ракэын ахьаа иарчалахьаз ибла пшзақэа ирхубаалауаз».

Кыазым Агэмаа али-тература дшазыказ атэы далацэа-жэауа, акритик, атцарауаф Шалуа Инал-ица ифун:

«Иуадаџуп Қыазым иакара зыпсы ахтынцаны али-тературатэ ус иашьтаз даеазэы ицшаара. Уи акэын пстазаарас имаз, ачымазара баапс дахэнатэны, ихы дамыхэо аиарта да-нылазгы».

Қыазым Агэмаа ипоезия

Атцара, иааипмырқыазакэа ашэкэкэа рыпхыара, ртафыс аусура, агазет аредакцияфы аусура, арра, аибашьра, ачымаза-ра баапсы – абарт зегы деилырхха дышрымазгы, Қыазым Агэмаа ишьта гэгэаны ианитцеит хлитература атоурых. Иаа-идкыланы иаагозар, жэохэка шықэса роуп иара алитература аматц ауха аниоуз. Азэырфы ишырқазшыоу еипш, Қыазым Агэмаагы апхыаза дцэыртцит дпоет-лирикны. Насоуп апро-зеи адраматургиеи рэгы иецишэо даналагаз. Заатэи иара иажэеинраалақэа сахьаркырала акыр ипсыеқэазгы рылан, аха дара убарт рэгы уафы ибартэ икоуп ицқоу, изоыдоу ахшыөтцакқэи ацэанырра хараққэи. Адунеи ышцбарахын апоет изы. Цабыргуп, ари адунеи иааипмырқыазакэа ацэгъеи абзиеи, алашыцареи алашареи реиқэпарала, реифыхарала ишьякэгылоуп, ауадафракэа, ахынтафынтарақэа ианагь иагзам. Аха абри еигу даеа пстазаарак, даеа дунеик ыкам. Абарт реипш икоу ахшыөтцакқэа шыақэиргэгэарц итаху-шэоуп Қыазым Агэмаа иреиамта аайдкыланы, еизыр-кэкэаны хажэацшуазар ишыкоу. Хэарас иатахузеи, иахья шьта иажэхьоу, заамта цахьоугы ыкоуп Қыазым Агэмаа иреиамтафы. Урт ханрыпхьо, ианахтцо апоет ианиоуаз аамта зеипшраз, апстазаара хырхартас иамаз, асоциал-политикатэ тагылазаашья шыказ азгэатаны, убартқэа ирауаршэаны хрызхэыцлароуп.

Ускантэи аамтазы азэырфы арфеиоцэа дреипшны Қыа-зым Агэмаа ифымтақэагы аушэакэ, амцхэ иршэтыкакачны апстазаара ааирпшуан. Ғырпштэыс иаагозар, сахьаркырала акыр ипсыеуп асоциалогизмра зныпшыз иажэеинраалақэа «17-тэи апартия еизара ду», «Кремльтэи аетцэа» ухэа убас егыртгы. Еифартэышьяла, бызшэала акыр ибзиазаргы, рзеипш цакы ахырхартэ акыр иажэхьеит асоциалисттэ усу-ра, аколнхарақэа реифекаара ирызку афымтақэагы. Абри аганахьяла иказшыбарбагоуп Қыазым Агэмаа 1934 шықэсазы

ишфыз ажәеинраала «Абыржәоуп ахатцара». Ускантәи азеипш политикатә хырхартеи жәлар ргәалакареи иацнаргызуа икоуп ари ажәеинраала атцакы. Хазнхара мап ацәкны, аи-цынхара (аколнхарала) амџа ҳақәлоит ҳәа ианафыз акәын. Ари ажәеинраалагъы аапхъарак аҳасаб ала акәын ишфыз. Ара иаҳдылоит ускантәи аамта агәеисыбжь зныџуа ацәаҳәакәа. Абар аколнхарафы ататын аазрыхуа ирызкны ишхәоу:

Уаха-саха, улаха-џаха,
Ҳаит, иухзеи, уццакы!
Иахъа, уатџы, уахык, џаха,
Ҳалшәыргароуп еизакны!

Дарбан уака излымшо уаха,
Атәароума икоу иахъа абра?!
Махәфа гәгәала, умагра уџаха,
Уашьтал гьеџла цхъацара.

Асовет мчра ашьақәгылара ацстазаара бзиа, ацстазаара лаша ҳзаанагеит ҳәа ажәлар агәыцра дукәа ирнатаз атәы зхәақәо иреиуоуп, иагьказшьарбагоуп Қъаазым Агәмаа иажәеинраала «Гьид итаацәа». Ари ажәеинраала ахатә си-ужет амоуп. Ари ифымта ала апоет итахын ацсуа нхафы ижәытә бзазашъеи ифәтә бзазашъеи еифырцшны раарцшра. Ажәеинраала аперсонаж хада ацсуа нхафы Гьид ицстазаара рыцхарыла акәын ишымџапысуаз. Акулак Лацшь Цьгәатан «Гьид цәгәала дныкәицон». Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахъ Гьид итаацәеи иареи ацсеивгара роут.

Апоет Гьид итаацәеи иареи гәыбылрала дырзыкоуп. Избан акәзар, урт уаа қыақәоуп, џба злоу ракәзам, цъабаала инхар, инцыр ртахуп, икәкәыцыкәуа ихандеиуеит. Апоет урт зака дырзыразу акара дицәымгуп дара социал классла ирәагылаз акулак Лацшь Цьгәатан. Ацсны Асовет мчра шьақәгылаанза Гьид бгеитцыхра изымтоз, лашарак измырбоз Лацшь Цьгәатан иакәзар, уи аамта ииазааит, иаргъы даманы ицеит:

Аамта еитасит, Лацшь игәтасит,
Ацша иасыз нак изгасит,
Уи дарбылгьеит, дархәазеит,
Уасиат ажәак имхәазеит.

Қаазым Агәмаа ипоезиаҕы зегь реиха иалукаартә иҕоуп асатиратә жәеинраалақәа. Урт рхыпхьазарала ирацәамзар-гы, ибзианы ирныпшуеит апоет аашьаџцәа, абаџданцәа, аҕьалапалақәа нышәарак рзымукәа дышрықәызбоз, ажәа цьбарақәа шырзицшаауаз. Қаазым Агәмаа исатиратә жәеинраалақәа цакылагы, формалагы Леонти Лабахәуа иџымтақәа ирықәҕыртуа иҕоуп. Насгы апсуа литератураҕы Дырмит Гәлиа зшьапы икхьаз асатиратә жанр пхьаҕа ага-ра, арҕиароуп иаанаго. Қаазым Агәмаа исатиратә жәеин-раалақәа акырза илахҕыхуп. Урт рыла апоет ацстазаара змыргьацо, иуаам ауаа сатиратә ажәа цьбарала дрықәызбон, зныхгы ирыцхашьома ухәартә, амцабзтәкьа иамыргакәа, иуморла дрыхцәажәон аашьацәа, аусуразы зыбҕа пцәоу, абжьагьалдызцәа, баша абарбарра ихагаланы иамоу, зажәа тлапкоу. Абри аганахьала даара иҕазшьарбагоуп Қаазым Агәмаа иажәеинраала «џыцья аишьцәа». Ари ажәеинраалаҕы зызбахә хәоу аишьцәа автор иритеит рҕазшьа хатә (аашьара мыжда) иашьашәалоу, иччархәу ахатәы хьызқәа: Башаныкәа, Аашьаныкәа. Арт ауаа зеипшроу рхаҕсахьа иаразнак хабла иаахгылоит ажәа мыцхә рықәмырзкәа ирызкны апоет иихәо цәахәақәак рылагы:

Руазы ихьзын Башаныкәа,
Аус ибар дбыбуан,
џызас диман Аашьаныкәа,
Арыжәтә анибоз дпыруан.
Арт аџыцьягь аашьацәан,
Малакрыфа-газацәан.

Ишаабо еипш, арт аперсонажцәа зеипшроу хәа автор иихәо ажәак, џ-ажәак рыла ихадароу гәнахкылартә, хәхдырраҕы иаанхартә иҕоуп: аашьара, абзамыкәра, амалакрыфара – конкретла интқааны ауаҕы дызмырпшзо, дыччархәызтәуа абарт аҕазшьақәа рылаҕны иҕоуп арт ауаа. Иахьа ас иҕоуп Башаныкәеи Аашьаныкәеи, аха автор итцоурам арт иперсонажцәа зынза рыцсы рхихуам, зынза анышә иеитом. Уатҕы хәа рцынтца инахыхәхәаны акы иазымхәыцуа, зхатә қяф лаҕә ада акы иашьтам Аашьаныкәараа, Башаныкәараа усза ишзымцо, ауаҕы дзыргьацо, дзырпшзо, дуаџызтәуа ау-

сура, ахандеира шакәу мышкы ахы, мышкы атдыхәан еилыр-
каап хәа агәыграггы ирзуамызт апоет. Абри ахшыѳтак ауп
иахәо ажәеинраала злахиркәшо ацәахәақәаггы:

Иахьа дара рзы зегь башоуп,
Ѵыжәроуп, зыжәроуп, уаха акггы.
Аха ишнеиуа уи рымбашеи
Усда ишхәартам арт цьарггы.

Ауаѳы иага иееим аказшьақәеи ашыцыларақәеи илаены
дыказарггы, уи ириашара алшоит хәа ипхьазон апоет. Убри
ауп иаанаго абарт ацәахәақәа иаахгаз ртакггы.

Ажәлар жәйтәггы, ґәтәггы ирцәымгын, ирцәымгуп
илакәу агәахәарақәа, цырхагамзар хырхага злам агәахәара
лакәқәа ныкәызго ауаа. Чыдалаггы ацсуаа ианакәызаалакггы
ирықәызбон амацасра еипш икоу азарттә хәмаррақәа. Ама-
цасра иханагалаз икәызбон игәгәаны. Амацасцәа ирызкны
ажәлар ргәы итихәаазшәатцәкьоуп ишыкоу кәзара харакыла
иѳу Кьаазым Агәмаа иажәеинраала «Амаца иасуа ауаѳы,
абар Гәыда ныкәаѳы».

Ари ажәеинраала аперсонаж хада Гәыда кәзшьала хыхь
зызбахәххәаз Аашьаныкәеи Башаныкәеи акыр дырзааигәоуп.
Уртреипш Гәыдаггы доухала дтацәуп, длакәуп, ауаа рзыакәым
ихазггы акы дацсам. Иара изы ацстазаара цакыс иамоу ама-
цасра затцәык ауп. Аха уи дыхнамыртцәозар дыннамырхеит.
Амацасра шыцылара баацсны итцигеижьтеи акыртцуеит, имаз,
ихзыз, имч, илшара, иаамта уи иакәирзхьеит. Амацас-
реи аѳыжәреи – абарт аѳба роуп Гәыда иахьаггы, уахаггы
дзышьтоу, дзызхәыцуа. Иара изы уаха акаггы вкам. Дызлоу
ауаа рзы дгәыптцәагоуп, дгәыргагоуп. Гәыда дызґеу, итцганы
имоу ашыцылара баацсы мышкы ахы, мышкы атдыхәан
дахьхәраны дыкоуп, убрахь ауп ари ажәеинраала азеипш
цакы ахы ахьхоу:

Уасла, уасла,
Угәы утасла,
Уасла амаца
мазала.
Уака уцацха,

Уагәа, уатцха,
Иафуп хлантцы
ацара.

Ажәлар рыфһытцка, рыбазарафы итцоурам ауафы ичҳара мариам, аха еихаггы еицәоуп, зынза дтцарбгахоит иееим ауафы, ес ишыкалалакгы матцурак иоур. Зеггы еицырдыруа абри ахшыөтцак еизада ссиршәа, сахьаркыратә ажәала аарпшра дақәшәаны икайтцеит Қыазым Агәмаа «Уо рерашья, Пышә абаша» хәа хьзыс измоу афы (Ари ажәеинраала Леонти Лабахәуеи иареи еицырфит).

Ажәеинраала зызку аперсонаж Пышә ихьзуп, аколнхара хантәафыс дыкоуп. Уи еипш аматцура шиоуз, уанза дназгаз заку мчу хәа автор акаггы ихәом, аха изазом уи уаф гәафак, ахамапызара згым азәы шиакәу. Пышә иихәауеи ииуеи еикәшәазом, еихьыреивыруп. «Аус шпашәымүеи, шәзырхьантәзеи?» хәа абац-абац ихга иеы дақәтәаны аколнхәаа дрылоуп. Уажәы-уажәы дрықәмақаруеит, тәыс имоу цьушьяп:

Еи! Шәышпацшу шәдысза,
Атаххәа сшәыс шәеизысцап,
Шәпахны амшын шәынтастцап...

Пышә иага аказен ажәақәа ихәарггы, игра баапсқәа тәахышья изрытом: иихәо псажәоуп, ихы мацароуп дзышьтоу, афьжәра акәзар, дацәынхом. Ажәеинраала излахәо ала, Пышә иматцура нтцыра дук амам. Автор уи ашәа ихихәаауашәоуп дшихыччо. Ацхәафгы асахьаркыратә қяф инатартә икатцоуп Пышә имееира дахьахьдырхәыз:

Шәак наххәанда, уо рерашья,
Иузамтазо уи ахәашья...
Уо рерашья, уо рерашья,
Абан дахьнеиуа Пышә абаша.
Унан хкыдкья, унан хгәаша!
Алахь фаша, Пышә абаша.

Қыазым Агәмаа егырт иапцтамтәкәа рәггы акыр ирһыцшит апсуа жәлар рәапыцтә рәиамтәкәа рстиль, рбызшәа.

Аха зегъ реиха исатиратә жәеинраалақәа жәйтәнәтә аа-хыс апсуаа ирылатцәаны икоу ахьзыртәрақәа ирзааигәоуп реифартәышьяла, рбызшәа ачыдарақәеи рстили рылагы. Абартқәа зегъы ирыбзоураны апхьащцәа акыр ирылатцәаны икоуп.

Қаазым Агәмаа иааипмырқьазақәа ихы аус ахьадиу-лоз, дадхәацаланы арәиара инапы ахьалакыз иабзоураны ишьтытцуан иказара, итбаахон итематикатә мөхакы. Ара зызбахә ххәаз акык-қобак иажәеинраалақәа иаарыдыло, цакылагы еифартәышьялагы акыр казара бзиала еикәыршәоу ифымтақәа итцегы ыкоуп. Аха зегъ реиха иара иаамтазтәи апсуа шәкәыщцәа даарылукаартә дызлакоу ир-уакуп 1941–1945 шықәсқәа рзтәи Ацъынцътәылатә еибашьра дузза иазку афымтақәа маҷымкәа иахьацитцаз.

Аибашьра иазкны Қаазым Агәмаа иифыз иапцтамтақәа иага аки-аки еипшымзаргы, еидызкыло, еицырзеипшу, цәахәа хаданы дара зегъы иргәылганы игоу акоуп – апсадгьыл абзиабара; аимтцәацәа рцәымгра, рыкәызбара.

Апоет ирәиамта иахцәажәахьоу акритикцәеи алитера-туратцәащцәеи еицәакны иазгәартахьейт ажәеинраалақәа «Асалам Акәака», «Сталинград», «Аиааира згаз ашықәс», «Асолдат ихатгәын», «Бзиа уыззбозей сара», «Бысцыл агәашә афы», «Бзиа избо лахь», «Ажәтыс», «Амш цәгьоуп, аха», «Сиатцәа» казара бзиала, ицахәцахәо апхьащ ицәа-ижьы, их-дырра ианырыртә ишфә.

Апоет арт ифымтақәа имфәпысуаз апстазааратә хтысқәа инарышьятарххны иапцтан, апхьащцәа гәыргәгәагас ироуртә икатцан. Насгы автор ихатә аибашьра дахьалахәыз ичыдоу агәрагара уафы иртәит. Хара иахьагы инагзаны рыгәра хгоит апоет «Асалам Акәака» хәа хьзыс измоу иажәеинраалафы (уи ифит аибашьра ианасакьахьымтазтцәкәа 1942 шықәсазы Бриансктәи абнаршәырафы партизанс даныказ) иихәаз иажәақәа игәатцантәи иааигаз шракәу, баша ехырцәажәарак ишеипшым:

Сара сеигзом сшәа икатәоугы,
Сыцсадгьыл иастоит атоуба,
Иатаххозар сыцсы итоугы,
Рацхьа ишасто сыгәра га.

Снеиуеит аапын аға ангыло,
Хтэыла иакэлаз дтарханы;
Сыцсеипш избо сара стэыла
Ахэра иамоу ҕахэаны.
Убас сабцар атра интарс
Арашь сакэтэа снеиуеит уахь,
Рацхыза стэазто апшза илхэарц:
«Фырхатцак даауеит хара хахь».

Аибашьра бзиа камлазац ауаатэыфса ртоурых ағы. Аха афашисттэ Германия Асовет Еидгыла ианақэлазтэи аибашь-ра даеакы еипшымкэа ицъбаразан, ишьаартцэыран, миллионла ауаа алантцэеит. Апое т қыпш ихатагы, ишаххаахыоу еипш, уи далагылан, акырынтэ апсра абла дтапшхьан. Убас шакэызгы, ауафытэыфсатэ цэанырра кэымшэышэкэа, ацэанырра пхақэа ицэызны хэа дкамлазеит. Илирикатэ жэеинраалақэа ирныцшит иара иразра, ицқыра, ихшыф аттарра. Ғырпштэыс иаагозар, ажэеинраала «Бзиа бзыз-бо абри азами!» ағы излаабо ала, апое т аибашьфы ихэыцра цшыақэа ианагы ирылан ицсы злаханы бзиа иибоз апхэызба лгэалашэарақэа. Уи лахь илаз абзиабара цкыа иааицрымшэо иахыицыз дхаранакун, игэамч аргэгэон.

Апое т ирейгы иажэеинраалақэа рғы ихатэи ауаажэлар-ратэи интересқэа еикэшэо, аки-аки хеибартэаауа, еишьа-шэаланы иаабоит.

Аибашьра атемала ифу Кыазым Агэмаа иапцтамтақэа иаарылукаартэ икоуп абаллада «Ағарпын». Арака сахьаркы-раа акыр иртцабыргны иаарцшуп анемец фашистцэа хтэыла ианақэла, хажэлар рхэыцрақэеи рхымфөпгашьейи шеизакхаз, дхэычы дду, дыпхэыс дхатца, зегы апсадгыл ахақэитрейи аға ииааирейи акэын хэыцыртас ирымаз, досу ирылшоз ззыркуаз.

Абаллада «Ағарпын» ағы ахтыс мөапысуеит Апснытэи ашьхақэа рғы. Апхын апсуа хатцак апсаса иманы ашьха дахыкыз дшымгэыцзоз иаалыркыаны гэыпфок анемеццэа дрыниейт. Дара ашьха ихытны Апсныка иаарц ртахын, амфө рыздырзомызт. Ахьча абцар имамызт, аибашьра апышэагы имамызт. Аха илағены иказ ипсадгыл абзиабара ду итанахэеит икайтцашаз. Амфө харба хэа идызтцаз ағацэа мөахикэейт, амфө ацымхэрас ахра баапс иағеигалеит. Ихгы таирхейт, ақылацэагы таирхейт.

Афымтафы итдарны, аибарххара аманы иаарцшуп
ақөылацөеи урт машөыршөа ирықөшөаз ацсуа хьчеи
реизыказаашьақөа. Дара аруаан, абцбарла еибытан, иара
тынч нхафын, ирахө иман ашьа дықөын, иөарпын акөын
абцбарс имаз, уи иантцаны «Абахө ашөа» ихөон. Ақөылацөа
данырба, ари илшозеи, ханасыц иакит, амөа маншөала
хирбап хөа ргөы иаанагеит. Ахамта уахтоит, рацөак мхөакөа
амөа харба анырхөа, дақөшахатхазшөа кайтцеит. Аха
абгалартафөйтцөкьа ианнеига, «Ахамтазыхөа са стөылафөы саға
истом ара цөахөак!» – ихөан, ицрахөаз ақөылацөагөы иманы
ахра иөаитеит. Ахьча иөарпын наимпытшөан иахьынкашөаз
ацша итасуаз иартцөыуон:

Убас есымша ацсы тоушөа,
Ацша иартцөыуоит аөарпын,
Ахьча хатца иихөоз ашөа
Иахөозшөа уака иаөарцан.

Емоциала ицөгөаны ацхьаф инырыртө иөуп ажөеинраала
«Ан». Уи лызкуп зца затцө аибашьрафөы дтахаз ан. Лара
агөырөа дузза дамөхакны дшамоугьы, агөахара леалтом,
избанзар илдыруеит лычкөын гөлымтцөах баша хьзыда-цша-
да дыштөмхаз. Убри гөыргөгөагас, гөеиқөхөалагас илымоуп.

Аибашьра ашьтахьтөи ашықөсқөа рзы Қьаазым Агөмаа
ачымазара баапсы дшаргөамтцуазгөы икалам каиршөуамызт.
Урт ашықөсқөа рзы иацитцаз ипоезиатө рөиамтцөа ртема-
тика акыр итбаауп, еихаразакгөы атөыла аитарөиара, гьөф
усурала анхамөа ашьтыхра, тынчнхара азышөахөара иазкуп.
Убарт инарываргыланы икоуп ацстазаара философиатөла
инартаулань уаззырхөыцша ифымтцөагөы. Убарт
иреипцшкөоу рахь ицхьазатөуп апоема «Ахра ашөа». Ари апо-
ема асиужет ацсуа жөлар рөапыцтө цтамтцөа ркынтө иа-
агоуп. Аишьцөа ыццьа шөарыцара иахьцаз аилибамкаара,
аигөнымөра, насгьы руазөк иццакра иахкьаны итаххеит. Ари
асиужет Қьаазым Агөмаа идагьы, азөырөы ашөкөыфөцөа
(Миха Лакрба, Баграт Шьынқөба ухөа) азхьацшкөахьеит. Аха
Қьаазым Агөмаа зызбахө хөмоу ипоемафөы акыр ачыдарақөа
аманы, ацхьаф ихь-игөафөы инеигартө икатцөуп.

Қбаазым Агәмаа ипроза

Апоезиатә рфеиамтақәа инарываргыланы апрозатә жанрқәа рғғы Қбаазым Агәмаа дшычқәыназ иепишәо далагеит. Заанатцтәи иара ипрозатә ҫымтақәа иаарылыхәхәо иҫоуп ароман «Селым». Рыцхароас иҫалаз, егырт акыр иҫымтақәа реипш, ари аромангы нагзамкәа иаанхеит, ацыптәахоуп иҫамоу. Уи автор афра далагеит зежә шықәса анихытцауз. Қбаазым Агәмаа ипстазаареи ирфеиамтеи ирызкны акритика-биографиатә очерк зҫыз алитературатцааҫы Руслан Қапба излаиҫуала, ашәкәыҫҫы ари атоурыхтә роман инагзаны далгахьан, аха анапылаҫыра аибашьраҫы ицәыбжъазит.

Ароман «Селым» ацыптәаха иҫамоугы агәра хнаргоит ашәкәыҫҫы акрызтцазкуа атоурыхтә тема ду шышьтихыз. Иара азежәтәи ашәышықәса актәи азбжазы Ацсны имҫаҫысуаз атоурыхтә хтысқәа ирызкуп. Аҫымтаҫы хадаратә хәҫны дцәыргоуп ацсуа нхаҫы Селым. Селым даабоит зыламыс цқьоу, зуафра хараку, агәагь зызтоу, забациәа ртрадиция бзиақәа ирықәныҫәо хатца гәгәаны. Иара хьымзгыла аду-неи ақәзаара атцкыс ацсра еиҫҫеишьоит. Азалымдарақәа дзыкәшәо дырнашәазом, азәы иҫацхьа зхы лазырқәуа иакәым.

Иара убас ароман «Селым» аҫы иаарпшуп ацсуа цхәызба Шьахәысна лхаҫсахьагы. Селыми Шьахәыснеи рыбзиабара цқьоуп, романтикала иҳаракны иҫатцоуп. Селыми Шьахәыснеи рыпстазаара ацсуа жәлар зегы ускантәи аамтазы изтагылаз атоурыхтә зеибафара, ахынтаҫынтарақәа ирыдхәаланы, еилышьны иҫатцоуп.

Ацсны Урыстәыла иадлахьан (уи калеит 1810 шықәсазы). Уаанза Ацсны Тьырқәтәыла иампытцахаланы иаман. Атырқәцәа ара ахра руан XVI ашәышықәса инаркны). Аурыс царизми атырқә султани имҫаҫыргоз ампытцахаларатә политика ацсуаа рзы иргәаҫган, амилаттәи асоциалтәи хәкәитра рымамызт. Атыцантәи афеодалцәагы еихаразак рхатәы интересқәа рақәын изышьтаз. Цьоукы Тьырқәтәылақа рхы хан, даеацьоукых Урыстәыла ахәынтқар имтцахырхәон.

Қбаазым Агәмаа ироман «Селым» ала иҳәрц итахын ауадафра дүкәа аныҫоугы, хәжәлар Селыми Шьахәыснеи

реипш атцеицәа бзиақәа рылиаауеит, амилаҭ хаҕыс иамоу убарт реипш икоу роуп хәа.

Қаазым Агәмаа инагзаны зыфра дахьымзақәаз иреи-уоуп ароман «Азыхь». Ашәкәыффы уи аус адиулон аибашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы. Дзыхьзаны иифыз излахнарбо ала, ари апцамтаҕы автор иааирцшит иара дызхаанызтәи апсуа қытаҕы имоапысуаз ахтысқәа жәпакы, еихаразакгы аибашьра ашьтахьтәи анхамоа ашьтыхра, айташьақәырғылара амоапысшыа зеипшраз. Аколнхарақәа усқан ирсақьахәымтаны иқан. Коллективла анхара иреигу нхашәа формоуп хәа ицхьазан Асоветтәыла ахьынзаназаазоз иахьабалак. Уи аганахьала «Азыхь» шыта акыр иажәхьеит ухәартә икоуп, аха иалоу аперсонажцәа (Тариел Шарба, Адгәыр Кьылба, апхьызба цшза Есма, агроном Чамагә Сарба, ақытсовет ахантәафы Мырза Цәышба, аколнхара ахантәафы Цьансыхә ухәа) акыр игәылтәаны, атипра зуа ракәны икәтцоуп, ареалтә цстазаараҕы имоапысуаз ахтысқәа акыр ирышьашәалоуп.

Қаазым Агәмаа иажәабжьқәа «Аишыцәа», «Икамшәаз алағырз», «Ан лыгәбылра», «Абзазара аҕнытә ажәабжьқәа», «Ахра ашәа», аповест «Чычыкәа» еиуеипшым атемақәа иш-рызкугы, еицырзеипшу гәыцәс ирымоу, асовет аамтазы апсуа жәлар рыбазараҕы аитакрақәа икалаз ахьаадырпшуоуп. Арт афымтақәа иахьа шыта даҕаа блак, даҕаа критериақәак рыла ирыхәапштәуп. Уаанза ироухьаз ахәшьарақәа акыр икәадахахьеит. Асовет мчра иахьақәҕыртүа, иахьадырцәыло азы мацара мап рыцәкра иашам. Блатцарыла урт ирыпхьоз имбарц залшом ашәкәыффы иаамтазы иказшьарбагаз акыр хтысқәа бафхатәрала ишааирцшыз. Насгы акыр ирныпшуеит апсуаа рмилаҭтә чыдаратә казшьақәа, акыр ахаҕсахьақәа апхьаф игәникилартә, игәалашәараҕы, ихдыр-раҕы иаанхартә икоуп.

Ғырпштәыс иаахгозар, шәагаала идузам ажәабжь «Аишыцәа», аха уи иалоу аперсонажцәа (аишыцәа Зураб, Гахә) реизыказаашьақәа аинтерес рытцаны иаарцшуп. Ахтыс моапысуеит Апсны Асовет мчра анышьақәгылаз аламталаз. Аишыцәа аныки абыки ирыхшеит, аха ауаажәларратә еилыхара аныкала, азәи-азәи еиҕагылт, рдуеиыхәапшышьақәа хаз-хазхеит: Зураб абольшевикцәа дрыдгылт, Гахә уи диҕагылт.

Ари ажэабжь злапсыкеқоу ыказаргы, ауаажаларратэ хтыс дукэа аиндивидцэа ирхымскэа ус баша ииасны ишымцо хнарбоит.

Қыазым Агэмаа зызбахэ ххэахыоу ипрозатэ рғиамтақэа зегы рахытэ уафы иаликаартэ икоуп аповест «Абаандафы». Егьырт акыр ифымтақэа реипш ари аповестгы 1941–1945 шықасқэа рэтэи Адыңытэылатэи еибашыра дузза иаххэаны ифуп. Ахтысқэа еихаразак имфанысуеит Крупец ақалақ ағы. Ара иаабоит аибашыра хлымзаах асовет уаа зтанаргылаз асахы еиқарақэа. Ақалақ Крупец лахыхрак аманы икам, анемец қылацэа ирымпыттархалейт, аккупация азыруит. Ақалақ иаланхо ауаапсыра еишэара-ейтараха аккупантцэа рнапаны икоуп, рмагшыхэа итачаланы ирымоуп. Аха асовет уаа милатрацэала еилаз, милатеилыхра камтақэа, рымчырыла зегы ахакейтэра аагара иазыкептейт мазей аргамей. Афронт ағытэкеа иағаныланы еибашыуаз рнафгы, аккупация зырузгы атэымтэылатэи ақылацэа ирнышэомызт.

Ақалақ асахыкейи, иаланхо ауаа ргэалакарей ртагылазаашыей еишашэаланы иааирцшуейт ашэкеыффы. Уи ус шакэу еилыхха агэра хзырго цыцтэаахак аахпа. Абар уа иахэо: «Ауаф и ауаф иецылар еибабомызт – убаскак атх лашыцан. Ақалақ ауликацэа апша хышашэа кутэуо ирнын. Урт гэаны аценцдырқэа ирныкшон. Ана-ара ар ртэарта аонкэа рыкэша-мыкэша иуахауан акулакцэа рышытыбжь: ршыапкэа ахыта ианаклак, иахыгылоу икэаскэасуан, хтакеажэцэа ирцэыргаз ашыал жэпақэа рыла рхы-рғы тахэхэаны, алашыцара иалазырфуа, Урыстэыла ахыта агыгшыг еипш иацэшэауа».

Аповест «Абаандафы» ағы хыцэнымырха икэцо ауаа аға хэымга ицэымгра рылаены икоуп, инагзаны еилкааны, рханы иааганы ирымоуп рыцсадгыл аға инапаны ианаанха, дара бгейтыхрак шырмоуа, атэра иштаиргыло. Аповест иалоуп хыцхызарала имачымкэа аперсонажцэа. Урт ихадоу ф-гэыпкны ишаны хрыхэапшыр калейт. Актэи агэыц еиднакылоит ацсадгыл ахычафцэа Адамыр, Степан, Борис, Нина, Алиса ухэа убас даеа цытфыкгы. Афбатэи агэыц еиднакылоит анемец фицар Ерих Шульци уи идгылафцэей, насгы ацсадгыл ацсахы Прудников.

Адамыр ацсуа арцыс гьеок иоуп. Атцарагы цытк имоуп. Абжыратэ школ далганы аихабыра тцарайурта дыштаз ауп

аибашьрахъ дшыргаз. Иара анемец бызшәагы итәхъан. Арра дахьнаргаз арадистра итәит. Адтә итәны апартизанцәа ргәып ахъ дрышьтит. Аха идтә наигзаанза амчымхара дақәшәан, агацәа дыкны дбаандафыртәит. Аповест афы зегъ реиха игәғәоу, сахьаркыра акыр иртәбыргны икәтәқәоу иреиуоп Адамыр дахьтаку дзызхәыцуа, игәтахәыцрақәа ртәы зхәо ацәахәақәа. Урт агәра хдыргоит иара ифнытқатәи ипсихологиатә тагылазаашьа, инагзаны ижәлари ипсадгьыли рзы дшыразу.

Адамыр дахьтаку сыпсит, сынтәеит хәа акәзам гәырфас имоу, дзыргәжәәжәо. Хәаас имоу ипсадгьыли ижәлари ирыхәаша цъара ус дук ахьызыкамтәц, агацәа рықәцаразы игәтәққәа ахьызынамыгзац ауп. Уажәы-уажәы ихы дз-тәауеит, игәи-игәи еилацшуеит:...Сара икәстәзеи...сып-садгьыл агәы иахәаратәы? Акымзаракгы. Даеакы... аибашьрафы стәхар! Имачума афырхәцәа хтәыла зхы ақәызтәз?! Аха урт аныпсуаз ирдыруан баша ишымпсуаз... Сара исыпсышьахәзеи? Хьзыда-пшада, афашист ибахтафы, сыдтә намыгзакәа... Цабыргуп, сара исхарам сзыниаз, аха сыпсы штоу схы рысымтар кәлон... Иара уажәгы снызкыло-да? Сәалаганы схы атзамц ианыскъар, мамзаргы схапыцқәа рыла снапы ада цызжәар, сшьа аусышьтыр, иаразнак сыпсуеит...аха...»

Адамыр ихәыцра хьантәкәа ртәы далацәажәауа автор даеа тыпк афы ихәоит:

«Адамыр ихәыцра хьантан, иблақәа еихмырсыгъзакәа абахтә ашә дахәапшуан. Инацәкьарақәа рыла ихәхәы еилаирфынтуан, ихы-ифы пшза айқәара аазхыфуаз зны ақәаад еипш ишкәакәахәхъан. Илактәкәа апыркь-пыркьхәа амца ааргәылкьон.

Мап, ус акәзам, апсышьа шатаху! Икалаз кәлеит, аха икалаз кәтәтәуп даеакала. Амца акьатара ианафуггы ицахә-цахәуеит».

Абас апсреи абзареи дрыбжәагылоуп абри арпыс. Аха акашшьа гәгәа ааирпшуеит, иеишьыртә еипшгы икәадоу иакәзам. Адамыр дырбаандафны дахьрымаз акыр ддырхеит, зныхгы дыргәыбзыгны, ифызцәа апартизанцәа ахьыкоу идырхәарц иалагеит. Афицар Ерих Шульц ихатагы иеазикит ифәхәы ифихырц, аха асовет солдат еицамк арт ирыхәоз хәа

акаггы реимхэит. Азнык азы Адамыр мышкы ахы, мышкы атчыха ахақәйтра иоуп хәа дгәыгыртә дыкәмызт. Аха иара икәзшә гәгәеи ичхара дуи акыр ихәеит. «Ишыдыдуа еипш ақәа ауам» – рхәоит ацсуаа ажәақканы. Адамыр ипстазаара җахтәоуп, еиқәхашә имам шухәо ахтыскәа зынза даҗакала иқәтәиааит. Апартизанцәа рҗи рнапи еиқәыпсаны итәа-мызт. Афашистцәа цыбаран, аха апартизанцәаггы амаанақәа рдыруан, рыпсадгыл ахақәйттәразы ирызбоз рацәан. Апартизанцәа ирыбзоураны Адамыр ахақәйтра иоуит, имахәҗа еилхәа ифызцәа дрылагыланы еита аибашыра дна-лагеит.

Аповест «Абаандафы» аҗы имеицакуа аказшә гәгәа змоу, ахшыф згым, ауаа гәцаразкуа азә иакәны даарцшуп апар-торганизация анапхгафы Стәпан. Уи ибзоурала еиҗааз апартизанцәа, ага ипырхагаз, ацсадгыл иахәашаз акыр аусқәа мҗапыргеит. Ари агәыц иалоу ауаа ацсадгыл абзи-абара еиднакылт, еилатәеит. Хәаак амам ацхәызба Нинеи Алиаси рыразра.

Аповест аҗы еилыхха икоу, иалкаатәу иреиуоуп Нина лхаҗсахы. Нина анемеццәа лыгәра ргартә лхы мҗацылгеит. Лгәы итәтәкыоу, дызлақатәкыоу цыара илныцшуам. Аха апартизанцәа ирыхәашаз акыр усқәа еиҗылкааит. Даара лхы иалырхәеит анемец бызшәа бзиазаны иахылдыруаз, еитагафыс анемеццәа рҗы дахыықаз. Нина лыбзоуралоуп Адамыр дызлеикәхаз, Ерих Шульц апартизанцәа дшыркыз.

Зынза даҗақзоуп ашәкәыффы аҗацәа рсахы антихуаз иипшаауаз ашәыгақәа. Ара зегь реиха иказшырбагоу афи-цар Ерих Шульц иоуп. Уи иара итәала дагыцыбароуп, дгәыбылфуп, аха иатахуп хәа ианипхызаггы дгызмалуп, иркәымшәышәны, ихыркны ацәажәашыаггы идыруеит.

Ерих Шульц уеизггы-уеизггы ипсадгыл азы ихы ацыка ақәихырц дашытазам. Дзышытоу абри аибашыра дузза икалаз иара ихатә қыаф иахәо акы изалгозар хәоуп. Германия адгыл мацуп, Урыстәыла рымпыцархалар, иарггы дгыл цыылак – Амшын еиқәа ахықәан цыара – иааникыларц гәтакыс имоуп. Ипхәыс лахынтәи иауа асалам шәыкәқәаггы тақыс иры-моу убри ауп, иара игәтакы иашыашәалоуп. Ипхәыс лыса-лам шәкәқәа рҗы иабжыалгоит иара дхәыдамхарц, маҗәа бзиақ ицыхыашәар илзышытихларц, ацхын лхәычқәа лы-

маны иара иахь ацсшьара дизаарц. Ажәакала, ибылдыхәа-балдычо Асоветтәыла қыафла иалазарц агәахәара рымоуп. Аха ақәылацәа шгәыгуаз ызыкамлеит. Ерих Шульц амцхәара дазказоуп. Иара итәқәагғы ижьоит, аурыс партизанцәа рыхәтцәы ықәихуашәа иеихабацәа рахь адыррақәа кәитцәит. Аха атцыхәтәан игәыгдрақәа зегғы нзыртцәашаз кәлеит: Степан напхгара зитоз мазалатәи апарторганизация иалаз ауаа дбаандафыртәит.

Ара анемец фицар Ерих Шульц ихаґсахьала еизыркәкәаны ақәылацәа рхаґсахьа аарцшуп.

Хәарас иатәхузеи, анс еипш аиласрақәа аныкоу, аибашь-ра анцо, ажәлар ацсреи абзарей ианрыбжәгылоу аамтәзы, ацсахыщәагғы кәлоит. Асовет жәлар рцьынцәтәылатә еибашьраангғы еиуеипшым амзызқәа ирыхкьаны ага иахь ииасны иматц зуаз кәлеит. Еихаразакгғы аибашьра антцысы, актәи амзақәа рзы ацсахыщәа кәлеит ашәаргәындара иахкьаны, насгғы анемецтә фашизм убаскак бцъарла еибытан, убаскак аибашьра иазыкатцан, уи аиааира залшом хәа згәы цәкәазгғы кәлеит. Ацсахыщәа дыруазәкуп хыхь зызбахә ххәахьоу Прудников. Уи ихаґсахьа еизадацәоуп ухәартә икоуп, аха уеизгғы ифашьом атипра зуа азәы шиакәу.

Аповест «Абаандафы» ахәтабзиарақәа шагымгғы, гхақәакгғы уафы иадибало икоуп. Уи иахцәажәахьоу акритикцәа Ш. Инал-ипей Р. Қапбей иазгәартахеит. Урт акритикцәа иашоуп, аповест ахадаратә хаґы Адамыр ироль итцегғы ихаракызар ахәтан, икайтцәз митәык акагғы ыкам хәа аепныхәа ахьыкартцә. Иара убас абызшәеи астили рганахьа-лагғы ари афымтаґы акык-фбак агха ссақәа уцылоит. Убас шакәутгғы, ари аццамта иара аамтала лагала бзианы икалеит ацсуа литератураґы.

Иахәтоуп иазгәатазарц Қыазым Агәмаа адраматургияґгғы иешпишәоз. Иара итынханы ихамоуп цшы-қәгылараки быжь-сахьаки змоу адрама «Адгьыл ду». Ари афымтагғы Ацьынцәтәылатәи еибашьра ду иаххәауп, лымкаалагғы ахтысқәа мфәпысуеит 1942 шықәсазы, анемеццәа Кавказнза иаарц егьрыгымкәа ианыказ аамта аанарцшуеит.

Ароман ду сценатə бызшəала

Ацсуа сахьаркыратə литература иахьа кəфиаракəас иамоу рызбахə анаххəо, зегь рацхьа ххафь иаиуеит Ацсны жəлар рпоет Баграт Шьынкəба ироман «Ацынтəарах». Иара апхьаза акьыпхь анабаз аахыс рацəазакгьы тьуам, аха еиуеипшым акритикцəа, алитературатцаафцəа ахəшьара харакы арта-хьеит, хьпхьазара рацəала апхьафцəа неифымсрыда аин-терес ду рызнартысит. Ароман «Ацынтəарах» аскак агəцаракра ахьаиуз иара аидеиатə тьаки асахьаркыратə хатабзиаракəеи роуп изыбзоуроу. Иахьа хьахəапахəада, кəанызанрада иаххəар халшоит адунеи афь «Ацынтəарах» акара иеицырдыруа даеа ацсуа литературатə рəиамтак ыкам хəа. Иеицаганы итрыжхьеит аурыс, акыртуа, ау-краин, англыз, анемец, авенгр, аиапон, аболгар ухəа акыр бызшəакəа рахь.

Арт амшкəа рзы «Ацынтəарах» иаиуит даеа цстазаарак-гьы – «Ахатыр Дырга» аорден змоу Самсон Чанба ихьз зху ацсуа ахəынткарратə драматə театр асценафь икəдыргылеит иара иалху аспекталь. Уи аинсценировка кайтцеит, иагьыкəиргылеит Украинатəи ССР жəлар рартист, РСФСР-и Ацснътəи АССР-и ркны зəацсазтəыз аказара аусзуфь, Украинатəи ССР Ахəынткарратə премиа алауреат В. Терен-тиев, асахьакəа рыла еикəиршəеит П. Пинчук, амузыкала еикəиршəеит И. Сушко. Аспекталь иалахəуп, шамахамзар, ацсуа театр иеиднакыло хартистцəа зегьы.

Ароман «Ацынтəарах» иалхны ацсуа театр асценафь аспекталь ыкəдыргылоит хəа заханы уи апремьерахь ине-иуаз ахəапшыфцəа зегьы ргəы хьтхьытуан, иагьеизтцаауан иабанза рылдыршеишь амчехак ду змоу ари афымта сценатə бызшəала арцəажəара хəа. «Ацынтəарах» еипш икоу алитературатə рəиамта аинсценировка азуны, аспекталь алхны, атеатр асценафь акəыргылара тцəа змам ауадафракəеи акəаматцамаракəеи ишрыдхəалоу, хəарас иатахузеи, мыцхəы алацəажəара атахзам, иеилкаау ако-

уп. Убас шакәугы, ихәатәуп атакцхыкәра ду шадхәалоу, игәагыуацәоуп азухәартә ишыкоу. Арака атеатртә кәзара ачыдаракәа дыррей абафхатәрей рнафсгы, иатахуп ацсуааи аублаакәеи ухәа Кавказтәи ажеларкәа азәырфы ртоурыхи, ртаскәеи, рқабзкәеи, рцсихологиеи инартцаулары рдырра. Настгы ароман асценахь анагараан азәы ихадоуп хәа игәы из-заанаго, даеазәы изы ихадам, уи акара атцанакуам, ибжбажь-заргы аует хәа ипхьазар калоит. Ароман изакәызаалак цәызк аамазамкәа ишеибгоу, зегь рыла ихатәааны асценахь аиагара залшоны хәа икам, ма иуадафзоуп. Избан акәзар, иеилкау усуп, апхьаф изку алитературатә фымта ахыкәки, алшаракәеи, ахархәагакәеи хазуп, ахәапшфы изку асценатә кәзара иамоу ачыдаракәеи ахархәагакәеи хаззоуп. Убарткәа ркынтә ароман иапхьахьоу, издыруа аспекталь шидикыло акратцанакуеит. Иага умхәан, ас еипш икоу аспекталь уанахәапшуа шыатас иаиуз алитературатә рфеиамта иакәытхазаны азхәыцра уцәыуадафхоит, алитературатә прототиби иарей еифырцшны уахәампшырц залшом. Ара зегь рапхьа икәгыларц алшоит абас икоу азцаара: аспекталь иазхәама ароман автор иитахыз ахадаратә идеиа, ахадаратә цакы? Сара сгәы излаанаго ала, ари азцаара атак катцатәуп итцоураны. Агәынамзара узто, угәы еихьызшыа, итцегьы еицгыны икаитцанда, итцегьы еицгыны акатцашьа рыман хәа иупхьазаша акык-фбак тыпкәак амазаргы, иааидкылары ароман «Ацынтцәарах» атцакы хадей аидеиа хадей аспекталь иныкәнаго икоуп хәа ипхьазатәуп. Иара убри алагы иара иалахәу рыгәтакы хада ахәапшфы ихдыррафы анагара рылдыршеит. Уи акәын ихадаразгы.

Хыхь ишаххәаз еипш, ари аспекталь шыатас «Ацынтцәарах» аиут, аха атеатр азы иеыцзоу рфеиамтак ахасаб ала иахәапштәуп, ақәыргылафи иалахәу артистцәеи рырфеиаратә кәзара иалтцшәоуп. Асценарист-ақәыргылаф В. Терентиев ароман иара итәала дазнеит акәымзар, ишиашоу асценахь аиагара хыкәкыс икаимтцазеит, «тәыс» иеыкатцаны ароман иеаимтцазеит, ахадаратә цаки аидеиеи ацәмырзкәа асцена иашьашәаланы акатцароуп иеыzziшәаз. Ас еипш икоу арфеиаратә усуразы аспекталь ақәыргылаф иалихыз амфа, хымпада, ииашоуп, уиадагы цсыхәа ыкамызт.

Ароман акомпозициа итаршәтәкәаны акәзам аспекталь шеифартәу, акыр иеитарсуп. Фырпштәыс иаахгозар,

афымта акомпозициязы ароль ду назыгзо атцарауаф, абызшөадырфы Шөарах Көазба аспекталь афы дарбазам. Ас икоу афырцштөкөа итцеггы аахгар калоит, аха урт айткракөа ракөзам ихадароу, ихадароу аспекталь аромани рзеипш хырхартакөа, рзеипш моменткөа ахьейкөшөо ауп.

Аспекталь «Ацынтөарах» агөра хнаргоит икөзыргылазгы, ихөмаруа артистцөаггы ацабаа рацөаны ишадырбалаз, иара алитературатө прототипгы амаршөа кны ишазныкөаз, ишазнеиз. Иахынзалашо ала, ароман хөакөйтханы аспекталь хөхөацшуазар, зегь рацхьа хөлапш итцашөоит аублаа жөлар рыкөзаамтазы изтагылаз атоурыхтө тагылазаашьа удаф, настгы атөым дгыл ианыкөнагала ашьтахь ирхыргаз акат еикөатцөа. Аспекталь злакоу ахатабзиаракөа иреиуоуп аублаакөа рыкөзаара зыхкьаз амзыз хадакөа ииашаны иахьаарцшу. Урт аспекталь афы атоурыхтө цабьрг инакөыршөаны икатцоуп. Иналк-өалкны, азөы, ыццьа рымацара ракөымкөа жөларык шеибгаз ытрагедиа зыхкьаз амзызкөа рацөан, атоурыхтө хтыс цьбара дукаа ирыбжьантцөеит, ирыбжьакьыцит. Аурыс хөынтцари атыркө султани кавказтөи ажөларкөа ирызкны имөацыргоз аколониалтө политика гөымбылцьбара инацлеит атыцантөи афеодалцөа рхатө интерескөа рзы иахьыкөпцоз, досу хазхазы иахьахөз. Атагылазаашьа удаф аныкала, альтернативак ахөсабала ажөлар ыхтцөареи рхымтцөареи азтцара ицарны ианыкөгыла, еихаггы иаапшит афеодалцөа досу рхатө мышхөыбзазара ишашьтаз, ажөлар рзеипш лахьынцөа ииашаны азбара шрылымшөз. Акыр зылшөз, зажөа акыр цнакөз рахьынтө имачзахеит аублаа жөлар аайдкыла-ны рзеипш лахьынцөа ииашаны, игөцаракны, иахьызааны иазхөыцшаз. Арт амзызкөа зеггы еизытцөаны, еизыкөкөаны алтцшөафь ажөлар рзы ихьртцөагахеит. Ирацөахеит ахөатөейкөымшөаракөа, апсадгьыл апсахьөцөа, аилаф-еилас, аилибамкааракөа, аифьыхаракөа. Атөымтөылатөи аимтцөацөа рымацара ракөым, аби ацөи, аиашьей аиашьей рхөатөы еикөмшөо, иеифагыло, анибартцөара акынза икылибагоит, азөи-азөи еихөлагыцуеит. Ажөлар ирцөыуадафхеит гөык-цсыкала ицөажөози чархөарала икоуи реилкаара. Ажөак ала иаххөозар, хьцхьазарала ирацөамзарггы, зхатө бызшөа змаз (ишдыру еипш, аублаакөа рбызшөа хьлтцшьтрала, гене-

зисла апсшәеи аедыгъ бызшәақәеи ирзааигәан) жәларык ше-
ибгаз, жәйтәнәтә аахыс изқәынхоз рыпсадгьыл ағы ишықаз
рхы ахдырхарыз, изиааишаз, ирзеигъыз, ирзеицәаз рзым-
дыруа амақәмабара иаатагылеит, ибжабыо иқәхеит, аәа
ркырғы, аза ркырғы ипыцәтәон.

Аспекталь «Ацынтәарах» актәи ахәтағы иаабоит
аублаақәа рыпсадгьыл ағы иахыкыоу, азежәтәи ашәышықәса
аәбатәи азыбжазы изтагылаз, ирзыкалаз акымкыра. Сгәанала,
аублаақәа хыртәаны Тыркәтәылака ианага изықәшәаз
хзырбо аәбатәи ахәта ааста абри актәи ахәта акыр игәгәаны,
сахьаркыралагы еиха иртәабыргны иаарцшуп.

Арака чыдала иалкаатәуп, настгы иказшьарбагоуп хык
аперсонажцәа: аублаақәа рпыза Хапы Къарантыхә, Апсны
ах Чачба Хамытбеи, аурыс еинрал. Арт ахаҕсахьақәа аилаза-
ашьа удаа рымоуп, аки-аки еиҕагыло, еиқәшәашьа, еинаа-
лашьа змам аинтересқәа ныкәзго роуп.

Хапы Къарантыхә (уи ироль наигзоит Апснытәи
АССР жәлар рартист Ш. Гыцба) ағәгәареи ахатцареи игзам,
дыцбароуп, дыхжәоуп, аламалагы дшәап хәа игәы итам. Аха
иееитеикуеит. Зназы ахәынтқар иеинралцәа дрыдгылеит.
Аха ахәынтқари асултани реибашьраан Хапы Къарантыхә
дыблакыит, аориентация иаша ицәызт, ижәлар хыртәаны
Тыркәтәылака рҕаразы дпапашькха даақәгылеит.

Аублаақәа рыхәпха Апсны ах Чачба Хамытбеи
иеимпсахзеит, ахәынтқар дышидгылаз даанхеит (уи ироль
наигзоит артист Къ. Хагба). Чачба Хамытбеи даарцшуп
ажәлар зықәшәаз атагылазаашьа удаа реалла иахәапшуаз
азә иакәны. Иара ипозиция атоурыхтә перспектива
иашьашәалан, аурыс еинралцәеи аублаақәеи дрыбжәаказарц
дағын. Аха аурыс ориентация ахымаз азы ажәлар дырзеил-
каауам, дыпсахәуп хәа дрыпхьазо акынза днеит. Аублаақәа
хыхыртас, псеикәырхагас ирымаз мәа затәык акәын.
Егырт кавказтәи ажәларқәа азәырфы реипш даргы ау-
рыс хәынтқар рыеимардар акәын. Уи бзианы иеиликаауан
Апсны ах, убри акнытә инагзаны рыгәра хгоит иара иихәо
абарт ажәақәа:

«Згәыпхәыхш саазаз аублаақәа цәгыарак иакәшәар
стахым, ахас сызхадоу апсуаа ирзеигъасшьо дара рзынғы
истахуп, исылшо азыхәангы схы сеигзом».

Аинрал иакөзар (уи ироль наигзоит Адснýtтæи АССР-и Қырттæылатæи ССР-и ркны зæацсазтæыз артист Р. Цьопуа), хьахæацæхæада аколониалтæ политикоуп имæациго. Уи аублаа жёлар рыцсадгьыл иахцаны Тьыркътæылака икаицарц, ма Кæбина арха аназаракæа рахь рхы ирхарц дашьтоуп. Ажелар рзы итцоурамыз, итцарбгагаз аускæа мæацго хазы иаван адинматцзуæцæа. Убарт дреиуоуп амулацæа рхада Сахаткьери (Адснýtтæи АССР-и Қырттæылатæи ССР-и ркны зæацсазтæыз артист С. Сақания). «Аллахтаала иахзалихыз алахьынтца мчыла аёагылара гæнахауп, хара иахуалуп хазшаз иæацхьа аеыррахатра!» – ихæоит иара, мази аргамеи ажелар Тьыркътæылака ахтæара иадипхьалоит.

Ахæацшфы ддырхæыцьртæ, акыраамта ицæалашæарафæы иаанхартæ икатцоуп аублаа жёлар рхатарнакцæа Золак Зауркан (Адснýtтæи АССР-и Қырттæылатæи ССР-и Нхытц-Уацстæылатæи АССР жёлар рартист Н. Камкиа), Золак Хамырза (СССР жёлар рартист Шæ. Пачалиа), Наси (Адснýtтæи АССР-и, Қырттæылатæи ССР-и жёлар рартистка М. Зыхæба), аназзеи (Адснýtтæи АССР-и, Қырттæылатæи ССР-и жёлар рартистка Е. Коғониа) рхафсахьакæа. Епизодкæак рæоуп ианцæыртцуа Сити (Адснýtтæи АССР-и Қырттæылатæи ССР-и жёлар рартист А. Агрба), Баракаи-ица Ноурызи (артист Г. Тарба), Афанаси (Адснýtтæи АССР жёлар рартист О. Лагæлаа), Казырхани (Адснýtтæи АССР акны зæацсазтæыз артистка, Қырттæылатæи ССР жёлар рартистка, С. Агæмаа), аха урт итцарны ирныцшуеит аублаа жёлар рыгæжæажæара еизыркæкæаны.

Аспектакль иаанарцшуа аамтæи атоурыхтæ тагылазаашьеи ирышьашæаланы икатцоуп амассатæ сценакæагьы. Уафьтæыфса гæеизкарарала дызрыхæацшуам ахæычкæа, ахæса, абыргцæа еибархьусууа, еибаргьатцæыгьатцæуа, еибаркьлатеиуа, рыхгартæа рымамкæа иахьелоу хзырбо асценакæа.

«Ацынтæарах» еицш икоу алитературатæ рæиамта ду асценахь аиагараан еиуеицшым амæакæа уафы ицшаар калоит. Арака асценарист-акæыргылаф В. Терентиев урт рахьтæ акы алихит. Хымпада, хæцхьакагьы атеатр азказацæа азæымкæа, фыцьамкæа ари афымта иазхьацшлоит. Урт досу даеакала ирызбашт «Ацынтæарах» асцена акæыргылара. Даеа вариантк даеазæы икайтцаанзагьы, уажæы ишыкоугьы неицымкрада хасценафæы ицалар ахæтоуп хæа сгæы иаанагоит.

Аспекталь Ө-хәтәкны ишоуп, урт уажәы еимазакны ишыкоу акәымкәа, рыбжьара антракт кәтәзар еигъхоит хәа сгәы иаанагоит. Итәггы ацкәләшра ртахуп аспекталь злеибытоу адекорациеи, амузыкеи, артистцәа иршәу аматәеи. Иара убас ахәацшәы игәы еихьнашыуеит аублаакәа Тырқәтәыла ианнанага ашьтахь акыраамтә антггы, шамахамзар рыматәа ахьейтәкымхаз. Насггы Золак Заурқан атыхәтәахы даарцшуп дажәны, арахь иара иатцкыс акырза иеихабацәоу рәымцсахзакәа иаанхазшәа икалеит. Арт зеггы уафы игәацхар ирееикәаша роуп.

Абжьарак, иаaidкыланы Б. Шьынкәба ироман «Ацынцәарах» иалхны аспекталь асцена ақәыргыларала даеа зныкгы агәра хгәит иара атцаки аидеиеи штәаулоу, иахьаггы ишактуалтәу. Аамтә кьәк иалагзаны, атоурыхтә хтысқәа реилаөеиласра ирыхкьаны аублаакәа, жәлары хасабла адунеи иахьанызааз амацара акәзам аус злоу. Ихадароу, урт ирыхьыз аарцшрала, автор, агуманист иахьатәии уатцәтәии ауаа агәәеанызаара ахьрито ауп. «Ацынцәарах» аидеиа хада актуалра злацәымзуа адунеитә масштабкәа рыла инартбааны уазхәыцыртә иахьыкоу ауп.

Агазет «Аңсны Кәңшә». 1986 ш., ииун 6, №109

Алашара зкэыцхаз ахьыртэатцэа

Ацсуа жэлар ржэйтэи рфатэи, рдоухатэ культура интерес измоу азэырфы ирдыруан, ма инытцыф-аатцыфны акэзаргы ирахыхан Ацсны жэлар рпоет, Кабарда-Балкариа жэлар рышэкэыффы, Асоциалисттэ Цыа Афырхатца Баграт Шьынкэба акыр шыкэса раахыс еизигаз, аха макъанагы акыпцх зымбацыз афольклортэи аетнографиатэи материалкэа жэпакы шимаз. Урт еидкыланы икыпцхны изакэу аабандаз хэа харзыпшын. Ари агэахэара ихамаз назеит. Уажэы ааигэа Акэа, ашэкэтыжырта «Алашара» итнажыт абра зызбахэ схэаз аматериалкэа еидызкыло Баграт Шьынкэба ишэкэы «Ахьыртэатцэа». (Уи такзыпцхыкэу редакторс дамоуп афилологиатэ наукакэа ркандидат, адоцент Шота Салакаиа).

Ауаа реицш, ашэкэкагы ирымоуп рхатэи цстазааратэ мфэа. «Ахьыртэатцэа» акэзар, апхыф инапэфы инеиаанза ачыдара змоу амфэа ианысит. Иара ахатэ закэу, изхэартоу, изыпцоу ахэарахы сиасаанза, тоурыхс изнысыз ааркыфэны салацэажэар стахуп.

Ишдыру еицш, Баграт Шьынкэба дпоетуп, дпрозаикуп, ахэынткарратэи ауаажэлартэи усхккэа акыр инапы рылакуп. Убарт инарываргыланы иара дагытарауафуп, афилологиатэ наукакэа дыркандидатуп. Данкэыпшыз, аспирантура далганы иххчаз икандидаттэ диссертация ацсуа бызшэа актуалтэ проблемакэа руак атцаара иазкын. Баграт Шьынкэба деицырдыруеит фольклористк иахасаб алагы. Иара аханатэгы илитературатэ ццтамтакэа рфы ацсуа фольклортэ бакакэа инартбааны ахархэара роуит. Макъанагы цкэа интцааны ихамам акэымзар, Баграт Шьынкэба ирфеиамтеи афольклори реизыказаашыа ачыдара змоу, насгы аинтерес ду зцоу зцаароуп. Апоет, атцарауаф данхэычыз инаркны дызлиааз ижэлар рашэакэа, рхэамтакэа, рлакэкэа илимхэа кыдтаны дырзызырфун, ихы-игэы италон, рыбзиабара икуан. Иара ихатэ зныкымкэа акыпцх афгы ихэахьеит

шәкәыффык иахасабала ишьякәгылараҕы афольклор ароль ду шынаназ, ибафхатәра апхьаза изырҕыхазгы иара убри шиакәу. Хыпхьазара рацәала афольклортә сиужеткәеи, амотивкәеи, ахаҕсахьякәеи Баграт Шьынкәба илитературатә птамтакәа рҕы апстазаара ҕыц роуеит, даҕа дунеик агәашә рзаатит, апсуаа рнафсгы азәырҕы еицырдыруа икалеит.

Даҕа зтаароуп, даҕа махәтоуп тцарауафкы иахасабала апсуа фольклортә материалкәа реизгареи ркыпхьреи аус аҕы Баграт Шьынкәба икайтцахьоу алагала, лымкаала афольклортә бакакәа реизгара, ақбаад рантара иеазтәылхны имч адитцеит данычкәыназ, еихаразакгы Қарт аспирантура далганы данаа, апсуа бызшәеи алитературеи атоурыхи Д. И. Гәлиа ихьз зху ринститут аҕы анаукатә усзуфыс даныказ ашықәсқәа рзы. Шьяпыла, ҕыла, машьынала, шамахамзар акы нмыжкәа еипқааны апсуа қытақәа дрылсны еимидеит. Абафхатәра змаз ажәабжхәафцәа ипшаауан. Урт дрыҕцәажәон, цыра-цырала атрадициатә хәамтақәа, ашәақәа, алакәкәа еидикәшәалон. Уи аибашьра ашътахьтәи ашықәсқәа рзы акәын.

Ускан Баграт Шьынкәба лымкаала интересс икны дзы- шытаз ажәлар рпоезиеи, нартааи, Абраскьыли ирызку афырхатцаратә хәамтақәеи ракәын. Хәарас иатахузеи, убарт инарываргыланы егырт ажанрқәа ирытцаркуаны, акыр иапсаны импыхьашәозгы иафийжыамызт. Дрызҕлымхан анауказ ихәартоу аетнографиатә материалкәагы. Анафстәи ашықәсқәа рзы Баграт Шьынкәба ихатә рҕиаратә усуреи, ахәынтқарратәи ауаажәларратәи усуреи инапы шрылакыз- гы, афольклор гәыгәтаижыуаныхәа дыкамызт. Атқакы бзиа змоу апхьяжәа атцаны 1959 шықәсазы итижьыз аизга «Апсуа жәлар рпоезия» еиҕу иахьягы ихамазам. 1962 шықәсазы итытцыз «Нарт Сасыкәеи пшьынафжәи зежәфкы иара иашьцәеи» айқәыршәафцәа дыруазәкуп. (Уи еикәдыршәеит Константин Шьякрыли, Шалуа Инал-ицеи, иареи). Уи атыжьра иабзоуроуп 1963 шықәса ноиабр мзазы анарттә епос иазкны зегеидгылоутәи анаукатә конференция Акәа амфәпысра ахьалыршахазгы. Ихәатәуп ихтыс дуны, насгы ипшзаны, атқакы бзиа аманы имфәпгаз уи аконференция аиҕекааразы аинициаторцәа дшыруазәкыз Баграт Шьынкәба.

Ара зызбахә схәаз афшәкәык ирнылеит хәтала Баграт Шьынкәба ақбаад ианитцаз рыхәтак, насгы, егырт атцарауаа

азэырыфы еизыргахьазгы. Уиаахысгы аперидикатэ кьыпхь, лымкаалагы ажурнал «Алашара» адакьакэа ирнитцахьан иеизгамта афольклортэ материалкэа рыхэтакэак, аха иахьа уажэраанза иимкьыпхьыцыз рацэан. Урт зегьы еидкыланы ианхауз уажэы «Ахьыртцэатцэа» антытц ауп.

Аиашазы, ари ашэкэы зыцсоу абри ауп хэа ажэак, ѿ-ажэак рыла ахэара уадафуп. Зегь рацхьа иазгэататэуп: абри аизга хазынала Баграт Шьынкэба абака рызыргылеит иагэылоу афольклортэ рфеамтакэа зхэамтоу ажэлар рашэахэацэа, ражэабжхэафцэа. Иахьа шыта урт шамахамзар зегьы рду-неи рыпсаххьеит. «Ахьыртцэатцэа» иеиднакыло арфеамтакэа зхэамтоу, урти атцарауафи реикэыршэара, рказара зеипшроу, гэыблылеи хатыркэтцара дулеи далацэажэоит аизга иазифыз апхьажэафэы. Урткэа рнафсгы ари апхьажэа аинтерес амоуп афольклортэ традиция апсуа жэлар рдоухатэ культурафэы тыпс иааннакыло аилкааразы.

Аамта кадэыц гэымбылцьбароуп. Унахьапшны уаахьап-шаанза иныкэха ицоит. Акыр аанахэоит, иатцанарзуеит. Баграт Шьынкэба инапы рхьымзастгы, «Ахьыртцэатцэа» иагэылоу арфеамтакэа зегьытэкэа рахэымзаргы, ргыразак хнырхэышья рымазамкэа илыбжыхэаша аамта иагон. Урт здыруаз иахьырфымхкэа, дара аныпсуаз шака рыцпсхьоузеи? Аха уажэы зызбахэ ххэаша атцарауаф дзыхьзаны ақыад ианитцаз рыла ижэлар рфеапхьа даеа уалпшыак ахьынаигзас, акыр фольклортэ бакакэа апсреи азреи иахьырцэихьчазоуп.

«Ахьыртцэатцэа» еиднакыло акыр рфеамтакэа идеиатэ тцакылагы асахьаркыратэ казаралагы иахьыхараку анаф-сангы рхатэаашьалагы ауникалтэ казшыа рымоуп. Ёырц-шыс иаахгозар, иахьа дузыпшаауа дыкоума ари ашэкэы иану нариаа ирызку ахэамтакэа рварианткэа ракара ихатэааны издыруа, изхэо ажэабжхэафцэа?

Атцарауаф иматериалкэа реихаразак ақыад иананитцаз аахыс фынфажэа, фынфажэи хэба шыкэса роуп итцуа. Ауаа-тэыфса ртоурых азы ари икьяфэу аамта кэтцэоуп. Аха гэамтц-рыла итэу, уажэы-уажэ зееитазкуа хара хаамтазы абицарак иатцанакуа ауаа рыла ишабо апстазаара акыр аеапсаххьеит. Рфашк еипш ижэыланы иааиуа иахьатэи ацивилизация (уи абзиарагы ацэгьарагы неилатцаны), атрадициатэ фольклортэ рфеамтакэа рразкы еитанакит. Иуадафуп урт

псабарала ажэйтэ ишыказ еипш иахьырхэо, апстазаара ахьрымоу апшаара. Цабыргуп, ус иахьыкоу хара хэы мацара акэым, егырт атэылақэагы еицырзеипшу процессуп.

«Ахьыртэаттэа» еипшу ашэкэы атыжыраан зегь рацхэа ихадароу акы акэны иаакэгылоит аматериалқэа реихшара, реиштаргылашыа, аклассификация рыкатцара азтаара. Азныказы напшыхақэ имариоушэа иубо ари азтаара апрактикафэы анагзара ауадафракэа ацуп. Аикэыршэаф аква-лификация хараке имазароуп, иахьатэи афольклористикатэ теориатэ дырракэа идьруазароуп.

Анаукафэы икоуп афольклортэ материалқэа реихшаразы еиуеипшым апринципқэа. Ифашьазом, «Ахьыртэаттэа» аикэыршэараан Баграт Шьынқэба еиха цызара змоу, еиха иманшэалоу атцарауаа ирыдкыланы ирымоу апринцип дшыкэныкэаз. Арака арфеиамтақэа еихшоуп жанртэ принцип-ла. Апхьатэи адакыақэа рфэы икыпцхьуп апоэзиатэ жанрқэа ирытцаркуа ақабзтэ поезия: «Ажэеипшыаа рашэакэа» (Уи еиуеипшым авариантқэа), «Аергь рашэа», атэхэакэа. Уи иашьтанеиуеит аепикатэ поезия: нартаа ирызку ашэакэа, атоурых-фырхатцаратэ ашэакэа. Анафска икыпцхьуп абазаратэ ашэакэа, асовет аамтазы иапцдоу еиуеипшым ашэакэа, настгы хыпхьазарала ирацэамзаргы ажаапқақэа.

Ашэкэы «Ахьыртэаттэа» афэы зегы иреихау атыц ааныркылоит апрозатэ жанрқэа. Афырхатцаратэ эпос иатцанакуа рахьынтэи ара икоуп нартаа ирызку ахэамтақэа акыр иапсоу рвариантқэа. Абырскыыл изку ахэамта авариантқэа фажэи хэба, афеодализм ахаантэи атоурых-фырхатцаратэ хэамтақэа, настгы имачымкэа алакэқэа, амифқэа, алегендақэа, агенеологиатэи атопонимтэи хэамтақэа.

Ишдыру еипш, афольклор афэы арфеиамта иамоу иарбан вариантзаалакгы аинтерес атдоуп, афольклортэ рфеиамта авариантқэа рылоуп пстазаашьас иамоу. Ара хзыхцэажэо ашэкэы иану еиуеипшым авариантқэагы уафэы ирнибаалоит анауказы ихэартдоу аинтерес злоу, хылтцшьтрала ижэйтэзоу асиужетқэа, амотивқэа, ахафсахьақэа.

«Ахьыртэаттэа» еиднакыло арфеиамтақэа рхадаратэ хатабзиарақэа ируакуп инагзаны агэрагара иапсаны иахьыкоу. Избан акэзар, аикэршэафэы атекстқэа еитеимкзеит, импсахзеит, зыкнытэ ианитцаз ишырхэоз, рцаки рформеи

мпсахкәа инижыт. Уимоу, ашәахәацәа, ажәабжхәацәа досу атексткәа ирзыкартцаз азгәатакәеи ахьатцракәеи аирбеит. Абарткәа зеггы аайдкыланы ирыбзоураны арт аматериалкәа наукатә нтцмтакәоуп, хәа ипхьазатәуп. Настгы досу атексткәа зеггы ирыцуп апаспорткәа. Апаспорткәа рҕы конкретла инткааны иарбоуп абри аума, абни аума ашәа, ахәамта, алакә, амиф зкнытә иантцоу ихьзи ижәлеи, зака шыкәса ихьтцауаз, дахьатәиу ақыта ахьз, ианантцоу ашыкәс, арыцхә. Тыпцкәак рҕы ианызтцаз ашәкәы еикәзыршәаз ирзиу азгәата бзиақәаггы рыцуп.

Арака ихәатәуп Баграт Шынкәба арт афольклортә тексткәа ананитцаз ашыкәскәа рзы амагнитофон, ма адиктофон шимамыз, ианитцон напыла. Убас шакәуггы ибжамеамны, ибжкатцәаны акәымкәа, еиҕкааны, анаука атахырақәа инарыкәыршәаны, акы бжәамыжкәа, цьара еицакрак рымтакәа ианитцон. Егырт зеггы иаарылкааны иазгәататәуп Баграт Шынкәба чыдала ирҕиаратә мчы здитцаз ахәамтакәа фба. Урт «Абрыскыли» «Цшькяҕ-ица Манча ахатҕеи Баалоу-цха Мадинеи» роуп. Ашәкәы атакзыпхыкәу аредактор Шота Салакаиа ииашаны излазгәеитаз ала аизгаф, аикәыршәаф абарт афхәамтак еиуеипшым рварианткәа ирылхны, даара дрыцклапшны рфольклортә цәафа меицаккәа еикәиыршәеит еидкылоу, иеизыркәкәоу урт ртексткәа.

Инартбааны апхьафцәа рзгы, аспециалистцәа рзгы зынза ихазу, ичыдоу аинтерес рымоуп «Ахьыртцәатцәа» иану аетнографиатә материалкәа.

Ара икоуп анапказара иазку, апсуа шәакь-хәшәы шыкар-тоз, ахәса рыматәа, еиуеипшым аныхәагатәкәа рызбахә хазхәо аматериалкәа, настгы жәпакы апсуа шьха хьызкәа ржәар.

Ашәкәы хыркәшоуп еиуеипшым апсуа милаттә кәашарақәа ирызку аматериалкәа рыла. Апсуаа традициала акәашарақәа хыккәас ирымаз зеипшраз ахьхархәо анафсанггы, арт аматериалкәа рыхә харкхоит дара зхәамтоу, раамтазы хатала икәашафцәа бзиақәаны иказ Шәлиман Хагба, Кыагәра Цьынцбал, Татыркан Ачба, Темыр Ацьба, Нестор Қацәба, Еснат Цлиа, Таркәыкә Адлеиба шракәу анеилахкаалак. Арт аматериалкәа хымпада акыр ихәартоуп апсуа жәлар ртрадициатә кәашарақәа рышьякәыргыларазы, настгы наукала рытцааразы.

Иааидкыланы ҳахәацшуазар, Баграт Шьынқәба ишәкәы «Ахьыртәатцәа» атыжьра лагала дуны икалеит ацсуа фольклористиказы. Ацсуа институт ағы аус зуа атцарауаа гәцфык уажәы ацсуа фольклортә материалқәа том рацәала атыжьра азырхиара ҳағуп. Хымпада, «Ахьыртәатцәа» еиднакыло арғиамтақәагы уи атыжьрағы ххы иахархәоит.

Агазет «Аңсны Каңшь», 1990 ш., декабр 21

Дызустада Шәарах Кәазба

Баграт Шьынқәба ироман «Ацынтәарах» ичыдоу ахатәы композиция амоуп, хыцхьазара рацәала аматәахәқәа рыла еибытоуп, атоурыхтә цабьрги автор исахьаркыратә хытхәаи еилышыны, иеишьашәаланы, итибаго, инагзаны рыгәра угартә икатдоуп. Уи акомпозиция аинтерес ду атдоуп, инейтхыны иахухәааша ыкоуп, аха ара уажәы рацәак ҳеаламналакәа иахгәалахаршәап ишеиғекаау.

Ацхьажәа ҳасабла ифү ф-дакьаки атцыхәтәантәи ф-цәахәаки (х-хәоук) рыда егы зегы абызшәадырфы Шәарах Кәазба иантцамта акәушәа икатдоуп. Автор ииғыз, иитәу абра иахарбаз ацхьажәеи атцыхәтәажәеи ракәушәоуп ишыкатдоу. Аха ас ипримитивны, аушәакә мацара еилахкаар, атцабьрг амцынгы хзықәымлеит ауп иаанаго.

«Ацынтәарах» ацхьа акьыцхь анабаз инаркны ацхьафцәа ахшыфзышьтра артеит, игәцараркит, ирылатцәеит, азбахә еимыркьо ана, ара иалацәажәо, досу ишеилыркааз ргәаа-нагарақәа рхәо иалагеит. Аха, аиаша ххәозар, цьоукы уамашәа ирбақәаз, агәыфбара рызтақәаз калеит. Ари Баграт Шьынқәба имфзеит, азәы итәуп, иара длацхраа-фацхраан, ихьыз фахтцаны итижыт акароуп ҳәа инытцф-аатцфны изхәақәазгы калеит. Хәарас иатахузеи, ари ахшыфцак шыатанкыла ииашам, ацхьаф дарблакьоит, арғиамта ииашаны агәынкыларағы ицырхагоуп.

Цьоукы-цьоукы абжьаратә пхьафцәа ас еипш икоу ахшыфцак ахьрызцәырцыз (иахьагы изыццәырцқәо ыказар калап) зыхкьо асахьаркыратә ццамта акомпозиция захьзу азымдырроуп.

Ароман «Ацынтэарах» аиҕартэразы автор ихы иаир-хэеит ихытхэаау аперсонаж, абызшэадырфы Шэарах Кэазба иантэамтэқэа ракэушэа ажэабжхэара. Ас еипш асахьаркыратэ ҫымтэ аиҕекаара алитературазы зынза иеыц-зоу акы акэны иказам. Уи иеипшнушэалаша аиҕекаашэа змоу аҫымтэқэа адунеитэ литератураҕы акымкэа, ҫбамкэа иахпылоит. Хара хамцакэа иахгэалахаршэап М. И. Лермонтов ироман «Хаамтазтэи афырхатэ» шыкатзоу, уи акомпозициа зеипшоу. Уака иаарпшу ахтыскэа зегы аперсонаж хада Печорин иантэамтэқэа ракэушэоуп ишыкоу.

Иаахгап даеа классикатэ ҕырцштэыкгы. А. С. Пушкин иҫымтэ «Белкин и повесткэа» апхэа акыыпхэаҕы ианцэыртцыз апхэаҫцэа азэырфы уи авторс иамоу тэабыргытэҕкэангы аамыста кэыпш Иван Петра-ица Белкин иакэыз цыыршыеит, Пушкин итижыт акароуп хэа ирыпхэазеит.

Ажэакала, азэы иҫымтэны ашэҕкэыҫфы итижыызшэа акатэара асахьаркыратэ рҕеиамтэ акомпозициа аиҕекааразы хархэагоуп акэымзар, иаутэабыргыху. Убастэҕкэоуп ишыкатзоу Баграт Шыынкэба зызбахэ хэамоу иромангы.

«Ацынтэарах» иалоу аперсонажцэа хшар калоит ихада-роу ҫ-гэыпкны: 1) тэабыргытэҕкэангы, тоурыхтэла иказ, иреалтэыз ауаа рхырҕсахэақэа; 2) ашэҕкэыҫфы исахьаркыратэ хытхэаа иазбаз ахаҕсахэақэа. Атыхэтэантэиқэа (ихытхэаау ахаҕкэа) дреиуоуп Шэарах Кэазба.

Аҫымтэ апхэажэаҕы автор акыр хнагэыларпшны ихаихэеит Шэарах Кэазба дызустоу, ихы, итыхэа, лахынтыас иоуз. Тэабыргытэҕкэангы, реалла иказ азэ иоуп ухэартэ избахэ ныткааны ихэоуп. Иарбоуп дахыиз акыта ахыыз (уи Уарда ахызуп), ихэоуп иаб ихыыз (дынхаҫуп, Луман ихызуп), даниз ашыкэс (1909 ш.). Иҫашэазом аҫажэтэи ашэышықэса алагамтазтэи апсуа тэарауаа иҫатцхахақэаз дышреиуоу.

Аҫымтэ апхэажэа излахэо ала, Шэарах Кэазба атыцантэи ашкол даналга ашьтахэ, Акэа апсуа школи атехникуми рҕы атэара итцон. Уртқэа азырхакэа, Ленинградка дцан Мрагыларатэи абызшэақэа ринститут дталеит. Уи аинститут аҕы академик Н. И. Марр илекциякэа дырзызырҫуан. Аинститут даналга иара уа аспирантура дталеит, аублаа рбызшэа назлоу, Кавказ аҫада-мраташэарахытэи абызшэақэа рыттэара иеазикит, «артэаҫцэа еицҕакны Шэарах Кэазба

излаихцәажәаз ала, абызшәәкәа ртцарафы иааирцшуазаарын агәыртцкәыл кәимат». Атцыхәтәан азин иоуит ахәаанырцкәа ацара, «фымз инареиханы деимдо дрылан Тырқәтәылан, нас Ааигәатә Азия иатцанакуа тәылақәак. Уи гәтакыс иман аублаа бызшәа ацсы ахьтоу ацшаара, рбызшәа атцара».

Шәарах Кәазба убарт иныкәарақәа раан ауп шәышықәса иртагылаз атаҳмада аублаа рцынтцәарах Зауркан Золак данибаз. Уи атаҳмада дахьынхоз дитаан, мызкы инеиханы дидтәаланы ианитцаз ахәамтақәа роуп ароман злашьақәгылоу. Иаaidкыланы уи атаҳмада иихәаз зегьы уаз ажәоуп ухәартә икоуп.

Анафска арәиамта ацхьажәа излахәо ала, абызшәадырфы «ахәаанырцәтәи даныхынхә мызки бжаки ацсшьара иртан, Ацсныка даait. Уи кәлеит зқьи жәшәи фынфажәа шықәса ацхынра антцәамтаз».

Урт амшқәа раан Шәарах Кәазба цсшьарас икаитцаз акагы ыкам, иан ләы уахи ени ихы адырцсыланы ифит хәышә инарықәгыцуа бгыц.

Дцо даналага, абгыцкәа ааикәыршәаны апапка иагәылеитцеит, апапка апортфель интеитцеит. Иан илахәан ацапха аалымыхын, ашәындыкәра атца апортфель нтаргыланы, инапала ацарахәа ашә наиркит, нас ацацха иан иналытауа, угьы фәаитит:

«– Сан, сара схынхәаанза бшәындыкәра итатцәахызаait сгәабылра гәгәала изду абарт анапылафыра қбаадқәа! Ашәындыкәра аартра сара сыдагы азәгы азин имамзаait...»

Абри ашьтахь акыр шықәса бжысит. Шәарах Кәазба 1941 шықәсазы аибашьра ианналагаз адырфәенытцәкьа арра дцеит, ицсадгьыл ахьчара ихы ақәитцеит. Иан дыпсаанзагы инапылафыра тцәахын, лыцсы иахырзааны азбахә азәгы иалымхәеит. Нас аамта анца ашьтахь ауп ашәкәыффы инапафы ианнанагаз.

Еитасхәахуеит, цабыргытцәкьаны икалазшәа ацхьажәафы ихәоу зегьы сахьаркыратә хьтхәаауп. Ароман «Ацынтцәарах» иханахәо зегьы Зауркан захьзыз, Золак зыжәлаз аублаа таҳмада ихәамтаны 1940 шықәсазы абызшәадырфы Шәарах Кәазба ианитцәкәаз ракәушәа ацхьажәафы ихәоу сахьаркыратә хархәагоуп, ацхьаф иа-

разнак даамтцарсны дагэыланахалартэ икатцоуп. Абжъа-
рак, иеилкаау усуп, ашэжэыффы акыраамта дазхэыцуан,
илаирхон, ифаирхон, игэы итцхоз атема ду аарцшразы
хыпцхызара рацэала аматэахэкэа – атоурыхтэ, афольклортэ,
аетнографиатэ материалкэа инткааны итцон.

Шэарах Кэазба ашэжэыффы исахьаркыратэ хытхэаа иазбаз
персонажуп ххэеит, аха уи ихафсахьа тоурыхтэ цатцгэы
амамкэа иказам, ипрототип дызустоу еилахкаар халшоит,
ицша хкыртэ хакоуп.

Ифашьазом Шэарах Кэазба ипрототип апцхызатэи
апсуа царауаа, абызшэадырфцэа иреиуаз Виктор Иосиф-
ица Кэыкэба шиакэу. Ари ахшыфцак ашьякэыргэгэаразы
имачымкэа, настгы еилыхха икоу афакткэа хамоуп.

Урыстэыла атцараадырракэа р-Академия иатэу архив
Санкт-Петербургтэи акэшафэы итцэахуп Виктор Кэыкэба
1928 шыкэсазы командировка хасабла Тьркэтэыла дшыказ
атэы зхэо ахасабырба. Уи урысшэала ифуп, амашьынкафэы
икьыпцхны хэбака дакьа роуп икоу, еихаразакгы иахэо
амфан ауадафракэа дзыкэшэаз, апсуаа Тьркэтэыла иахьын-
хо акытакэа рахь дшынармышьтыз, иицахыз аматериалкэа
акьаад ианитцартэ дышзыкамлаз ауп. Ванзагы, уи аахыс-
гы апсыуа бызшэадырфык командировка хасабла Виктор
Кэыкэба ида Тьркэтэыла азэггы дымцац.

Сара, абарт ацэахэакэа зыфэу, Виктор Кэыкэба иахасабрба
хыылааны аамтала зны (аспирантура сантаз, 1963 шыкэса ок-
тиабр азы) Баграт Уасил-ица истахьан. Ифашьазом еитарсны
уи урысшэала косвенно хэа шырхэало еицш акэзаргы, настгы
казарыла ихы ишаирхэаз. Баграт Уасил-ица «Ацынтэарах»
фны ианикьыпцх ашьтахь ханеикэшэалоз зныкымкэа,
фынтэымкэа ихата исеихэакэахьан Виктор Кэыкэба зызбахэ
сымоу иахасабрба ахылаа истаз ихы ишаирхэаз.

Абарткэа рнафсгы Виктор Кэыкэбеи Шэарах Кэазбеи
рбиографиякэа еифырцшны хрыхэацшуазар, излеизааигэоу,
излеипцшкэоу мфашьяхуа халацш итцашэоит. Виктор
Кэыкэбагы Ленинград атцара итцон, академик Н. И. Марр
инапхгарала. А. К. Ахашбагы, иаргы апсуа-адыгатэ
бызшэакэа рытцараа рнапы алакын. Иара убри атцарауаф
ду ицхырааралоуп 1928 шыкэсазы еафратагалан Виктор
Кэыкэба командировка хасабла Тьркэтэылака ицара зла-

лыршахаз. Уа хымз инарықөгәйҕа дыһан, хықәкысгы иман аңсуааи аублаақәеи (аубыхқәеи) рбызшәатә чыдарақәа рытцаара, рфольклори ретнографиеси ухәа аматериалқәа реизгара.

Рыцхарас икалаз, атцарауаф қәыпш уа инеира аполитикатә тагылазашыа удаф аныказ аамта иақәшәеит. Тырқәтәыла асултан даххәаны Мыстафа Ататиурк аиааира анига, ареспублика ҕыц анеиҕекааха, аңсуаа назлаз кавказтәи ашьхариуаа азәырҕы гәрамгартас ипхязан, рымпан атәым уафы дықәрыжыломызт. Ахәынтқарра афнутқа аилафынтрақәа еиқәымтәацызт. Убартқәа ирыхкыаны Виктор Кәыкәба уа дахынеиз ишитахыз еипш аус иуртә дзыкамлеит, аңсуаа ахынхоз ақытақәа рахь ацара азин ирымтеит атырқә еихабыра. Стампыли Анкареи ақалақьқәа дырхысны цыаргы дырмышытит, ишыклапшуан. Цабыргуп, Стампыл инхоз апрофессор Мыстафа Бытәбеи иареи еиқәшәеит, аха уигы цыхыраара дук изыкамтеит.

Абри иааркыаҕыны зызбахә схәаз акык, фбак афактқәа рымацарагы хыахәа-цахәада агәра хдыргоит Баграт Шынкәба ироман «Ацынтцәарах» аҕы иаарцшу асахьаркыратә персонаж Шәарах Кәазба ипрототип Виктор Кәыкәба шиакәу.

Агазет «Еҕәацаа», 2004 ш., №6(11)

Ахахә еиџсамхарц

Абар уажәшытата акыр аатцүеит Аңсны жәлар рпоет Б. Шынкәба исахьаркыратә жәа аңхыаџәа азәлымхауижьтеи, иџымтақәа лымкаала интерес икны, игәцаракны ирымоуижьтеи. Иара ироман ҕыц «Ахахә еиџса» аңхыа ажурнал «Алашара» аномерқәа ианырныла (1982 ш., № 4–7) инақәырццакны аңхыаџәа акыр ирылатцәеит, ана-ара иалацәажәо, иара иазкны еиуеипшым агәаанагарақәа цыәртцуа иалагеит. Хазы шәкәны итытцит 1983 шықәсазы. Иаарласны акыр аешьаратә жәларқәа рбызшәақәа рахыгы ишеитарго ала агәра ганы сыкоуп.

Ароман иазкны акыпцхь аҕы уажәнәтәгы иқәгылахыеит азәымкәа, џыцымкәа акритикцәа (Ш. Инал-ипа, В. Агрба,

Шь. Царгәыш, Р. Қапба, В. Кожинев). Ароман иалацәажәеит иара иазкны 1983 шықәса апрель 27 аены И. Гь. Папасқыр ихьз зху аrespубликатә библиотека имџацнагаз ацхьаџцәа рконференцияҕы иқәгыланы ицәажәаз жәпаџык акритик-цәеи, атцарауааи, егырт ацхьаџцәеи. (Уи азбахә ала шәрыхәапш агазетқәа «Ацсны Қапшь», 1983 ш., апрель 29, «Советскаиа Абхазиа», 1983 ш., май 4). Урт конкретла инартбааны, еиуеипшым аганқәеи аспектқәеи рыла ихатәааны анализ иахьынзахәтоу иазықарымтцазаргы, иазгәартеит акымкәа-џбамкәа иара иамоу азеипш қазшьақәаки ачыдарақәаки, еицәакны, настгы ииашаны ирхәеит Б. Шьынқәба ироман ҕыц «Ахахә еиџса» ҳлитератураҕы иналукааша атыц аа-нызкыло цәыртцраны ишықалаз. Арт акритикцәа ирхәахьоу сышытрақәланы еитасхәоит хәа салагом.

«Ахахә еиџса» амехак тбааи аган рацәеи змоу, инеитцыху, актуалтә темақәеи апроbleмақәеи шытызхуа, сахьаркырала-гы иғәылтәааны изызбо рҕиамта неитцыхуп. Абжы рацәа ахоуп, аполифониатә қазшьа амоуп. Ацсуаа рыпцстазаара-қнытә идуззоу, акырза зтцазкуа, настгы иахьа уажәраанза ҳмилаттә литература цқьа ианымцшыцыз, иазаамырцшы-цыз эпоха дуззак ақәтқәак иазкуп. Ацсуаа рыбазарақнытә атоурыхтә еитакра дукәа анымџапысуаз қәтқәа дук ахы инар-кны атыхәанза иахнарбоит. Уи ацсуа бзазараҕы ажәйтәтәи апатриархал-феодалтә еиықазашьақәа ранызаареи, ағәтә, асоциалисттә еиықазашьақәа ашаџыхәа рылатцәареи аепохоуп. Еиҳа конкретла инткааны иаххәозар, аџымта-ҕы ахтыс хадақәа мџапысуеит ҳазтагылоу ашәышықәса аџажәатәи ашықәсқәа рзы (1922–1928 шықәсқәа). Аха ари аамта хтәаха хәычы амацара ақәзам аус злоу, уи хазы иал-кыкыны иқам, акыр ҳнагәыларцшыны уи иацхьанеиуаз атоурыхтә тагылазаашьагы ҳнарбоит, пхьақатәи апер-спективагы еилыкка ҳақәнарпшуеит. Ароман атекст ахатә иахнато ала, ахтыс мџапысуеит х-аамтак рҕы: 1) ахадаратә хағқәа иреиуоу, абырг Бежъан иқәлацәеи иареи ирхыргахьоу, амҳацьырра инаркны ираџсхьоу аамта; 2) ажәабжьхәара ахағала имџапысуа ачқәын хәычы Лаган дызхаану (даеакала иаххәозар, ажәабжьхәара иақәшәо аамта); 3) иахьатәи аамта, автор иахьантәи днацшыны, егырт аамтақәа џба дрылацшыны, дырзаапшыланы иибо.

«Ахахә еиџса» аттаки аидеиеи реилкаара мариоушәа иџоуп. Ара, аџымта чыдак ататцәахзам, автор иитахыз зегы хтны ихәоуп. Еихаразак уи ус иказтаз абызшәеи асти-ли ацәажәаратә, җапыцлатәи ажәабжыхәара абызшәеи асти-ли иахьырзааигәоу ауп. Даҗакала иаххәозар, ацсихологиатә жәабыжыхәара акәымкәа, афольклортә, хықәкыла аепикатә жәабыжыхәаратә стиль иазааигәоуп. Уанацхьо ақьаад иануи хәа акәымкәа, абаҗхатәра ду змоу, икәышу автор дудтәаланы дмыццакзакәа, ахтысқәа аки-аки неишьтаргыланы иузеи-теихәошәа, ибжы улымха итаҗуашәа угәы иабоит. Аха ари хыхь-хыхьлатәи амариара «еиҗагоуп». Цқьа азхәыцреи агәынкылареи атахуп иагратцәкьоу нагзаны, настгы ииаша-ны еилахкаарц хтахызар. Ашәкәыџы арака цьара стерии-типк, стандартк дықәныкәо дыказам. Ара иџоу зхы иақәитү жәабыжыхәаратә процессуп. Уи ххәеит хәа, хәарас иатахузеи, иаанагазом автор цкарак дықәныкәазом хәа.

«Ахахә еиџса» иаанарцшуа ахтысқәа зегы рыгәта иџоуп атипра зуа ацсыуа нхаџык итаацәара (абду Бежъан итаацәара), аха уи атаацәара адунеи хәычы излатәоу, шәкы, зқьы рыла адунеи ду иадхәалоуп акәымзар иалкыкыны икам. Бежъани уи имата хәычы Лагани хадаратә хаҗқәоуп, аха урт еизыркәкәоуп. Инартбааны хазхәыцуазар, ароман хадаратә хаҗыс иаматцәкьоу ацсуа жәлар роуп.

Хәычы дуи аџымтаҗы зызбахә хәоу ахтысқәа зегы цқьа игәынкыланы хрызхәацуазар, шәышықәса инарықәыгуа иатцанакуеит. (Иахгәалахаршәап ароман ахадаратә хаҗқәа ируазәку, абду Бежъан ичкәынраан ихигақәаз, уртирыдхәалан амхацьырра азбахә ухәа ирызку адакьакәа).

Ажәытәи аҗатәи реизыкәзаашьакәа «Ахахә еиџсаҗы» акыр ачыдарақәа рыманы иаарцшуп, иаарцшуп уажәраанза цқьа излахзымдыруаз акыр ганқәеи аспектқәеи рылагы. Бежъан ихаҗсахьаҗы ажәытәи аҗатәи еицылеит, еицылеит икәибах-уа акәымкәа, рнапқәа еилыршьырц, аамтақәа рееиларцсеит. Ашәкәыџы, хәарас иатахузеи, аҗатә ауп апызара зито, аха ажәытәгы аҗы ижәагәом.

Арака иахәтоуп хәа сгәы иаанагоит мачзак иадамзаргы ажәытәи аҗатәи реизыкәзаашьа апроблема азбара адунеитә литературазы ишҗыным азгәатара. Аклассикцәа дукәа азәырҗы ргәы итцхон, дасу раамтеи рыжәлари ирныршәаны

иашаны азбара реаныршөон. Аха иахъа хара хаамтазы ари апроблема чыдала итцарзаны икәгылоуп адунеи иахъа-балак ацтазаараегъы алитератураегъы. Арака тџа змам аџырпштәкәа уаџы иааигар калоит, аха сара еиуеипшзам хаамтазтәи хџык ашәкәыџџәа дукәа рапцдамтәкәа акака рызбахә ахәара азсырхоит. Урт руак адагъстан шәкәыџыы Расул Гамзатов иреџамта «Сара с-Дагъстан» ауп, егъи акир-гиз шәкәыџыы Чингиз Аитматов ироман «Шәышықәса раткысгъы идууп амш» ауп, ахцатәи Колумбиатәи ашәкәыџыы Габриель Гарсиа Маркес Нобель ихъз зху апремиа зыхиртаз ироман «Шәышықәса азатцәра» ауп. Р. Гамзатови, Ч. Аитматови, Г. Маркеси зызбахә схәаз рыреџамтәкәа рџы азәи, азәи еихъыпшымкәа, типологиала, дасу ихадароуп хәа дыхлахәапшуа аспект ала ирызбоит ажәытәи аџатәи реизы-казаашъа апроблема. Хәарас иатахузеи, арт ашәкәыџџәа баџхатәрала еикарам, дасу рхатә чыдаракәа рымоуп, материалс иргогъы хаз-хаззоуп. Аха азеипш уаатәыџсатә иде-иа дуззакәа ианейдыркыло, ианеицырзеипшу ыкоуп. Абри аганахъала хрыхәапшуазар, зызбахә схәаз урт рџымтәкәа типологиала излеикәџыртуа мацзам. Арџамтәкәа ахцагъы зеипш хадаратә идеиас ирымақәоу ируакуп ажәытәра иа-моу абзиарақәа рмырзра, рхамыштра, атрадициа атыхәтәа ацтәара аидеиа. Насгъы, ахреџамтакгъы рџы хыпхъазара рацәала еиуеипшым атцаккәа рытаны ахархәара роуит еиуеипшым афольклортә материалкәа. Арт аџымтәкәа типологиала излеикәџыртқәо итцегъы уаџы ипшаар калоит, аха урт конкретла рхәарахъы хаиасыр хара хәгоит. Иахарбаз азхархап. Имцхәцәахарым хәа сгәы иаанагоит зызбахә хамоу Б. Шынкәба ироман аџгъы ачыдара змоу ацсуа материал шыатас икатцаны, иахъа ауаатәыџса иахъабалак лымкаала ргәы итыхо апроблема ду – ажәытәи аџатәи реизыказаашъа – акыр аинтерес аمانы избеит схәар.

Ароман «Ахахә еиџса» зызку апериод азы ажәытәи аџатәи реизыказаашъа шыатанкыла ипсаххеит. Урт реиџыхара иуадаџаз аилазаашъа аман, тџа змамыз аформақәа рыла ахы аанарпшуан. Ароман хъахәапахәада агәра хнаргоит иара зызку аамта иахъатәи абицара иаиуоу цкъа ишахъымдыруа ма иахъымдыруа шырацәоу. Уажәшьта ашәкәыџыы ду ибаџхатәра иахылтцыз ашәахәа лаша аналаирпха ашьтахъ,

иеилахкааз акрыкоуп. Ацсуа нхафы имоу хыцхызара рацэала икэаматцамарақәа апхьака инаганы, ибзазара ачыдарақәа ирдуны иаарцшуп. Афымта атекст хыхь-хыхыла иахнацо анаофсгы изызхэоу, иагроу рацэоуп.

«Ахахэ еиоҿа» уанацхыалак зегь рацхьа улацш итцашэоит иара иштнахуа, иеизнаркэкэо ауаажэлартатэ зтцарақәа рырацэара. Хыцхызара рацэала атемақәа, ихэычы-иду ахтысқәа, ацэыртцарақәа ицсабаратэу зеипш процессны еидхэалоуп, иеидхэалоуп аки-аки еихшыуп, еихылҿеиаауеит. Ара икоуп, зегь рацхьа иргыланы, ҳазтагылоу ашэышықәса аоажэатэи ашықәсқәа рзы ацсуа нхафыжэлар рзеипш социал-экономикатэ тагылазаашьа аарцшра атема, дара аазареи атцареи русқәа ишрыхэапшуаз, ишырзыказ, доухатэ беиараси тахырақәаси ирымаз зеипшраз, адин ишазыказ ухэа убас ирацэаны. Хазы иалкаатэуп ароман аҿы ауафи апсабарей реизыказаашьа проблема дуны ишықьыргылоу. Уи иадхэалақәоу рахьтэ иахгэалахаршэап Бида афы дшашьуа ухэа убас итцегы. Тоурыхла ацсуа бзазараҿы имачымкэа атыц змаз ацьбарарақәа нақ инаскьаганы, апозитивтэ ганқәа арахь иааскьаганы икатцоуп. Сара исцэыуадафуп аракара ацсуаа рыпцтазара, рыбзазара ачыдарақәа рхы еидкыланы, ганрацэала иаазырцшуа даеа сахьаркыратэ ҿымтак ахьз ахэара. «Ацсуаа рыбзазара милаттэ чыдарақәас иамоу еизыркэкэаны реиха изныцшуа сахьаркыратэ рҿеиамтак стахуп», – хэа тэымцьарантэи иааз сасык исеихэар, зегь рацхьа кэанызанрада Ацсны жэлар рпоет Б. Шьынқэба ироман ҿыц «Ахахэ еиоҿа» дацхьарц иабжьазгоит.

Аформа аганахыалагы, цакылагы, идеиалагы иоригиналтэуп, изеипшу, издукылаша даеа ҿымтак ацшаара уадафуп. Убас шакэугы, азеипш идеиатэ хырхартэ зеипшроу ала, ашәкәыоҿы ихатэ уаанзатэи ирҿеиамтакәа «Ахра ашәа», «Чанта дааит», «Ацынтцэарах» изларзааигэоу, изларыҿхарцшыша зеипш кәзшықәак ҳапшаар калоит. Аха ари аизааигэара, аипшра хэа ҳазҿу ииашаны еилкаатэуп. Абыки аныки ирыхшаз ҿыцъа иага еипшымзаргы, иеидызкыло цьара акы рмоур алшазом. Убас еипшшэоуп Б. Шьынқэба ара зызбахә ҳамоу иҿымтақәагы реизыказаашьа шеилкаатэу. «Ахахэ еиоҿа» ашәкәоҿы арт зызбахә ххэаз уаанзатэи ирҿеиамтакәа иага иреипшымзаргы, еихаразак

изларзааигэоу анс акэу, арс акэу, еиуеипшым аганқәа рыла апсуа жәлар рлахьынтә азхәыцра иахьазку ауп, абри ахадаратә, азеипштә идеиа иеиднакылоит. Дара зегы еиуеипшым аганқәа рыла амилаҭ ашьақәырхара, амырзра, уатцәтәи амш ахь амџа иаша алхра аидеиа ныкәыргоит, абрака, абри аидеиаҕы аки-аки хеибартәаауеит. «Ахра ашәеи», «Чантә дааити, «Ацынтцәарахи» рҕы абзазара романтикатәла акыр ишьтыхзар, асахьаркыратә хытхәаа акыр итбаазар, «Ахахә еиџса» апстазааратә цабьрги асахьаркыратә хытхәааи еиха еизааигэоуп. Урт реинырра, реилатцәара зынза даеа хырхартак змоу кәзшыоуп ирымоу. Интқаатцәкыны, насгы ахатәы конкреттә цакы ҳахымцакәа иаххәозар, арака ахытхәаа ыказамшыоуп ишаабо. Ароман злашьақәгылоу аматериал зегы пстазааратәуп, адокумент иазааигэоуп. Хыцхызара рацәала ирыжәпаны иагәылапсуа афольклортә материалқәа ажәлар ишырхәозтцәкыа икоуп, мацсачк астилизация ззуқәоугы афольклортә система, афольклортә поетика ирхыгазам. Аетнографиатә материалқәа ракәзар, ажәлар рҕы ишыкәзтцәкыоуп ишаарпшу, цъара еиласрак, еилахәырак рыманы, ихәанчаны иаабом. Ароман иагәылоу афольклортәи аетнографиатәи материалқәа кәанызанрада рыгәра ганы дарбан царауаџызаалакгы наукатә материалқәак раҳасаб ала ихы иаирхәартә икоуп. Ахытхәаа ахыкыоу аџымтә иагәлоу аматериалқәа ареализация рызушьеи апхьаџ изнагашьеи рҕоуп.

Аперсонажцәа ракәзар, шамахамзар, атипра зуа, насгы ареалтә пстазаараҕы апрототипқәа змоу роуп. Ажәабжьхәара зхаҕала имџапысуа ахадаратә хаҕы, ахәыцы Лаган ипрототип автор ихатә иоуп, уи иабду Бежъан ипрототипгы автор иабду иоуп. Иара убас ашәкәыџы данхәычыз икытаҕы иибахьаз рахтә азәырџы иперсонажцәа прототипқәас ишырзыкалаз мџашьахуа агәра аагоит хзыхцәажәо аромани шықәсқәак уажәапхьа автобиографиатә кәзшыа зманы иџны иикыпхьыз истатиа неитдых «Ашықәсқәа рышьтәи» еиҕхарпшыр. Иаабоит ари астатиеи аромани злеикәҕыртқәо акыр шыкоу. Аха цкыа ххаҕы иааганы игәнахкылароуп априцип кәзшыа змоу дааеа хшыџтакыкгы: арака Лаган ипрототип автор иоуп ххәеит, аха урт хтак еицтадыршәтцәкыо азә ракәны иказам. Хәарас иатахузеи, автори Лагани

доухала еиуацѐоуп, еиуацѐоуп акѐым, иеизгѐакѐаѐоуп. Автор ихѐычра арайа ґыц иит. Иарґы харґы (ацхѐаѐаѐаѐы) хайцылбааны ихѐычра еицаххѐаѐоит. Лаган лымкаала изыхцѐаѐѐатѐу, икѐра иатѐанакуала романтикатѐла аки-аки неишьтарґыланы ацѐѐаѐаара еиуеипшым аганкѐа зхазы иґыцѐа иаазырпшуа сахьаркыратѐ хѐѐуп. Лаган дхѐычуп, аха башамашак иакѐзам, пѐабарала абѐаѐхатѐра злоу, аѐеипш ду змоу азѐы шыакѐу ѐашьазом. Данхѐычыз инаркны иибоз, иахауаз изѐыданы, итѐоураны игѐникилон, аѐѐґеи абзи-еи еидихѐыцлон. Лаган аҳаракыра бзиа ибоит. Арака ажѐа «аҳаракыра» уѐа изнартцысуа итѐоуроу атѐаккѐа зегы еид-накыло иѐоуп. Аҳаракырахь ахалара шуаѐѐу, аха ишыбзи-оу иабду Бежьан иґитѐааит. Ацхѐаза Ахахѐ еиѐса ахѐахьы дхагаланы избазґы Бежьан иоуп. Лаган бзиа иибо, лассы-лассы хѐмаррахѐа дахьѐало Ахахѐ еиѐса ахѐы башамааша харакыразам ацѐѐаѐаара аҳаракыра иасимволны иаарпшуп. Иара аѐадара, аҳаракыра бзиа ишибо ааихѐацыпхѐаза харґы хазхѐыцлароуп, иахгѐалахѐршѐалароуп аладараґы шыѐоуп.

Иазгѐатѐтѐуп аинтерес зтѐоу даѐа таґылазаашьакґы. Лаган дышхѐычу еипш, дызлияаз аамтѐа ґыцґы аѐѐра мачуп, дызлияаз аамтѐеи иареи еиқѐлаѐѐоуп. Иахгѐалахѐршѐап ашѐкѐыѐѐы ихѐтаґы 1917 шықѐсазы дышиз. Ахахѐ еиѐсеипш адунеи ауаатѐыѐса ртѐоурых еиѐызсаз аѐра ґыци, Лаган ипѐѐаѐареи, ашѐкѐыѐѐы ихѐта ипѐѐазареи аки-аки еиқѐґыртуеит.

Аѐымта аформа аганахьала ашѐкѐыѐѐы ихѐтѐы биография иадхѐаланы амѐмуартѐ кѐзшьа амоуп. Аха амѐмуаркѐа ржанр цқьа ахѐаакѐа рыла ихыркѐшазам. Амѐмуаркѐа рформала иѐушѐа иѐоуп, аха амѐмуартѐ форма арака сахьаркыратѐ хархѐаѐоуп рольс иамоу. Ара автор ихѐтѐы пѐѐазаратѐ мѐѐа маѐара акѐзам ихѐдароу, уи амаѐара акѐзарґы имачызма, аха!.. Автор ихѐтѐы биография ари арѐиамтѐа шыѐас, гѐыцѐс иамазарґы, иарѐтѐкьа акѐны икѐзам, уи акыр иахыґоуп, ахѐаакѐа ыртѐаауп, еитцыхуп. Ара ахѐтѐи ауаажѐаларратѐи пѐѐазарақѐа итѐбау амасштабқѐа рыла еилышыуп.

«Ахахѐ еиѐса» апѐѐазаратѐ тѐабырг иазааигѐоуп, иакѐы-гам ххѐеит, аха ачыѐара змоу аромантикаґы аѐѐѐымзам. Еихѐразак 5–11 шықѐса зхытѐуа ачкѐын хѐычы Лаган

игэынкыларалоуп ацстазаратэ фактқәа шаабо. Урт афактқәа иара еизыркәкәаны анализ рзиуа даабом. Уи ус акатцара ахыгы иагылшомызт. Автор ифырхатда изыштымхуа аидара датцеимтцеит, ишәаны, изаны, икапанны, иаахтәаны цсабарала иқәра иатцанакуа, цсабаратәла илшо ауп дызтцоу. Хәарас иатахузеи, еитасхәахуеит, Лаган башамаша хычы еизадак иакәзам, зцәанырра цдару, икәыбцоу, згәыртқәыли, згэынкылареи бзиоу, илыпшааху азә иоуп. Аумашәа излакалаз, излассирхаз уи ауп. Лаган ихаихәо рахытә уаанза иаадыркәоз ыказаргы, зызбахә имоу ацстазааратэ фактқәа дышрызхыцуа, дышрызнеиуа аспектқәа рыла хрызхыцуамызт.

Лымкаала иазгәатәтәуп, иахцәажәтәуп «Ахахә еиѿса»-еи» «Ацынтәарах»-и реизыказаашәа. Арт арѿиамтәқәа еиѿырцшны цқәа хрызхыцуазар, реикәѿытра ахара игоу, итаулоу, априциптә кәзшәа змоу, Б. Шынкәба ирѿиамтәзы ишказшьарбагоу бзиазины иаабоит. Ашәкәыѿѿы «Ацынтәарах» аѿы еиуеипшым атоурыхтә хтыскәа ирыхкәаны зыцсадгыл гәакәа зцәызыз рлахынтда цәгәа хирбазар, «Ахахә еиѿса»-ѿы ажәйтәан иага гәакрақәа ирыкәшәазаргы, зыцсадгыл иазынхаз, уи зеаларцсны изкыз мышкы ахы, мышкы атдыхәа алахынтда лаша ишазкылсыз хирбеит. «Ацынтәарах» ахадаратә хаѿы Зоуркан Золаки «Ахахә еиѿса» ахадаратә хаѿқәа ируазәку (Лаган хычы иаамыштыах) Бежъани сара доухала еишыцәа гәакьоушәа избоит. Арт ахацәа аѿыцәагы кәзшьалагы еизааигәоуп, игәгәоуп, доухалагы ибеиоуп, кәралагы еикәроума ухәо икәоуп. Хәанхәахла акәымкәа ацәгъеи абзиен ирылагыланы ирбахъеит, ирхыргахъеит. Аѿыцәагы хара ханрыхтыгәло рыкәра рфахъеит, аѿыцәагы хәацшны рыцстазаара алтцшәақәа еихыршьаалоит, еиздыркәкәоит. Зауркан Золак аублаа (аубыхқәа) дреиуоуп, рцынтәарах иоуп, аха ианшьцәа ацсуаа ракәын. Ишдыру еипш, аублаакәа хылтцшьтралеи (генезислеи) бызшәалеи ацсуаа иахзааигәаз жәларын. Бежъан атипра зуа ацсыуа нхаѿуп. Аѿыцәагы хәжәлар жәйтәнатә аахыс традициала иныкәыргоз аказшьа бзиақәа харакны изку, ауаѿытәыѿса иреиѿгу ицәаныррақәа еизыртәаны излоу уаауп. Ирныцшуеит ахара ахәыцра, ирымоуп ацстазаара апышәеи ацсабарей иыртәаз акәыцара.

Заурқан Золак иеипш Бежъангы ажалар ылахынтыңа зегъы ирейхау хэыщыртас имоуп. Аха разкыла, насыцла, лахынтыңала Заурқан Золаки Бежъани еиошоуп, еиошоуп ахахэ еиоса еипш. Аумашэа иубаша, ашэкэыооы еиуеипшым ассоциациякэа уззыртдысуа символны иигаз, икыта гэкыа Члоу Лаганиахэ реалла ишьтоу ахахэ еиоса азганк ыыцха ишьтоуп, уи сара Заурқан Золак ижеларгы иаргы прразкы цэгъа иасимволушэа иазбоит. Ахахэ даеа ыеыхак агэыштца акыапсра аоада ирханы ишьтоуп. Уи сара Бежъан иразкы лаша, иажэымта шкэакэара иазхэоуп хэа сгэы иаанагоит. Бежъан ахэхэа дкэыпсычхауа ианагъ хэаас имоуп ижелар ахэеиосахаз. «– Ее, гиди, са-биц, ахырзаман хэкэшэаран хашцаказ?! Ажэытэза зны, ижэдыруеит, анцэа иеагылао, Абырскыыл фырхатца иахэа цхафыр обаны еионашеит ахахэ, убас амхацъырра хпызгалаз цьюкы, – нырцэ, наркэацашыа змама амшын хабжыхаит!» – ихэоит иара ижелар знысхэу анааигэалашэалак.

Зыжэлэр анейбгаз агъарахэа ырылагылаз, урт ргэырғъа-
реи ргэаҕреи рыцейфызшаз, рынтэарагыы иашахатхаз
Затурҕан Золак ицсрагыы гэгэҕеаагоуп. Уи апстазаара
импыттантэеит, импыттабеит. Апстазаара дацэыбнамлар
ада цсыхэа имам, дызхааныз аҕоурых хтыс цыбарақеа дза-
тэыртэит, иҕар хыреит. Апстазареи иареи акагыы рзеи-
лам, излеидхэалаз арахэыцқеа зегыы пытцэтэеит. Иара
хатала дыцсаанза игэыграқеа зегыы еилаҕэыбаса ицахэеит,
рыцехыхақеагыы инаргзаны инапы рыхыирсыртэ дыҕам.
Игэырфеи иареи еизынханоуп ишыҕоу.

Ароман «Ацынтцэарах» антцэамтәҕы абызшәадырҕы Шәарах Кәазба ицсадгьыл Апсныка ихынхәра аҕхәара анааи, Зауркан Золак дынижьюеит дзатцәны, тоурыхтә перспектива имазамкәа. Золак ачымазара дахтакны дамоуп, ицсра ааигәахахьеит, «амшцәгьа еипш дхәарчаруеит...»^{**} «Цоуп, қыбжык ихәлшәомызт, иахьынзаилшоз иеикажон. аха ибла таҳақәа рынапшышьеи иеимхәашьеи рыла ихьаа-қәа шыгәғәаз ҫашьомызт. Зык налбаайдон, ихтакны ататын дахон акәымзар, афатә мап ацәикхьан» (ад. 427).

*Б. Шьынқәба. Ахахә еиѿса. Ароман. Акәа, 1983 ш., ад. 117.

** Б. Шыңкөба. Ифымтақара реизга. Ахқатәи атом. Акәа, 1979 ш., ад. 427. Аринахыс ароман «Ацынтәарах» акнытә ацитатақәа зегы абри атыжырала иаагоуп.

Шәәрах Кәәзба излаихәо ала, Заурқан Золак иңсра ахьихъаз атәым дгьыл афы «ааигәасигәа ңыара уныдыххыланы ҳақьымк дааугап хәа указу, ус азә машәыршәа дхаднагалазаргьы, Заурқан ихайхәахьан, имңынка дшықәимыжылоз» (ад. 427). Заурқан акыршықәса шнитцызгьы иеизадоу тахмадак иңсра еиңшым уи иңсра, итрагедиятәуп. Асовет Аңснынтәи уа командировкала абызшәа атцааразы инеиз аңсуа лингвист Шәәрах Кәәзба дахьибаз, дахьиаңәажәаз затәык ауп Заурқан Золак иңсымтазы иатәас зылашара иқәыпхаз, игәы зкычуа. Уи атәы иара ихата Шәәрах Кәәзба ихы иқәыкны ианеиңыртыуа аены ихәоит агәымбылңыбара илағьыз аанагартә:

«Дад, угәы ртынчны умәа уқәла, лассы сыбзиахоит, сара усңәымшәан... Иамузакәан сынарңәымәа сықәларгьы, иаххәеит хәа, адунеи зынзак ихысымфаазозар, сгәы рахатны сңоит уахь; сыңсы штаз эжы салтцыз аңсыуак дызбеит, сыгәтыхақәа зегьы иасхәеит, агәра згратәгьы исаҳаит, аңсуааи Аңсни еигымкәа ишыкоу!» (ад.428).

Бежъангьы агәәфра дукәа ихигахьан, дзатңәынгьы дынхәхьан, аха ижәлар рыхәтак реиңш иңсадгьыл иеазынирхеит ииулакгьы. Заурқан Золак ижәлари иареи реиңш Бежъан ижәларгьы амхаңьырра иаңыхәшәеит. Иаб, иахәшыңәа шыңьа, иашьа еиңбы, иара ихата иңхәыси иареи мчыла ихыртңәаны иргоз ажәлар ирылатңаны идәықәыргалт. Аха атыхәтәан иңхәыси иареи бналан игьежыит. Егьырт итаҳңәа амхаңьырра иахьагаз илыбжыхәаша иңеит. Бежъан дгьежъны иабаңәа рқяаңтаңы длеин еиқәыхышәашәахахъаз ахәштаараңы амца еиқәитңеит. Ажәытә аамта иага дкыднакьазаргьы, аказшьа гәгәа аарңшны дхандеиуан тәамәахә камтакәа. Иабаңәа рыдгьыл дықәгәаңеит, ииатәахәгьы мызит. Тааңәала, ихы-ихшара деиңтаңы дшыақәгылеит. Игәыңьрта ду – имата хәыңы Лаган икәа дтаршәны диаазоит. Атыхәтәан иаңьал ааны дыңсуеит. Хәарас иатахузеи, тааңәара дук, тааңәара хазынак еиңтазааз аихабы дахьыңсыз икәшамыкәша иказ ргәы иалсит. Аха агәалсрақәагьы иакуп, иәбоуп. Бежъан иңсра ңсбаратәуп, ңшыңәажәи жәаба шықәса инарейханы иниңтит. Уи Заурқан Золак иңсра еиңшым, итрагедиятәым. Заурқан Золак дтыхәтәадан. Уи уатңәтәи амш ахымамыз азоуп иафсхъаз иңстазаара уадафи иареи еизынхә-

ны, иафсхъаз агәалашәара абызкатахеипш дагәылахалан дзыказ.

Бежъан иакәзар, апсуаа ажәаны ишырхәало еипш, акафхәа ашәа хәо ауп цъанат дышцаз, ипсра дшапылаз. Итаацәа, иуацәа, игәылацәа, дызлиааз ижәлар анасыц лашахь икылызгаз Асовет мчра шыақәгылахьейт, аңеипш бзиа шрауа инагзаны агәра игахьейт, уи азы игәы каршәны дыкоуп, гәырфәа имам. Ас жәларык дрыгәтылакны, ифны дшыкоу, иабацәа, рабацәа ныкәызгахьоу, рыцхзаша злысхьоу рыдгьыл гәакьафь, ииарта тынч ихы ныкәтцаны апсра насыцк еипш ипхъазоит ауп. Ипсы танатцы абыбыц икәмыршәкәа, игәы дамыргакәа, гәыблыла ивагьежьюа, ихагьежьюа иматцуа, дыпсыр знапы дыкәыргыланы хатыркәтцарала дызжуа аңыцәхәа ауаа икәыршаны икоуп. Зегьы раткысгьы ипсы злоу ииатцәа шаша, имата хәычы Лаган ахьыбгьыш еипш ди-моуп, изхауейт.

Зауркан Золак иага дхатца гәгәазаргьы, хатала апсра иацәшәо азә иакәымзаргьы, иажәымта еикәатцәоуп. Хатқак иахасабала Бежъан иатқкыс деицәазамызт, ахатца икәнагоу агәгьы изтан, аха дылбааздаз, дзыхәлазыршәыз атоурыхтә тагылазаашьа цъбарақәа ижәларгьы иаргьы ириааит. Иажәымта гәырфәа цәгьала итәуп, адәныка иага инирцшырц итахымзаргьы, иага иеиргәгәаргьы, илағырз дахәаеуейт. Трагедиа дуззоуп ипсра, нақ-нақтәи абицарақәа рзы шәацъхәафьыс изыкаларц зылшаз Б. Шьынқәба игуманисттә бафхатәра ду ауп.

Бежъан иакәзар, иажәымта шкәакәахеит, иажәымтаз атагылазаашьақәа арыгъарахь изыгьежьит. Фынфықәра шнимтцуа идыруейт. Аха апстазаара игәы ахшәаны, Зауркан Золак иеипш зегь импытышшаны дыкам. Уимоу, ипсымтазы апстазара ғыцзаны дахәапшуа, дазхәыцуа, игәы апцыхәо дыкоуп. Апсрагьы дазыкәтцәоуп, дазхиоуп. Иблақәа хтны, псабаратәла шыта хырцашьа змам акы шакәу дырны, ишытахькагьы игәы тынчны дапылоит. Дызлатәоу зегьы ргәыбылра ицуп. Агәра ганы дыкоуп ипстазара тцакыданы ишихимгаз. Бежъан ипсра, апсра бзиа ззырхәо ауп.

Инагзаны рыгәра хгоит абарт иара иажәақәа: «Сыпсадгьыл кажьны санымца, иаргьы сзыхалалхеит, ишыжәбо, сыдгьыл гәакьа сықәгьацейт. Исыхшаз сцацәа, уртгьы

ирхылтцызи дарей еитцаффы, зегъ шейбгоу сара сыхарат мѡа сықѣлоит, сыцсадгыл аѣггы иѣалоит сыбгатыц...» (ад. 211).

Сахынзаиашоу сыздырам, аха ашѣкѣыѡфы Бежъан «да-хьишьыз» даѣа идеиакггы атцызбаауеит: ажѣйтѣра мѣсыр ѣалом, иѣсыроуп, аха уи бзиараѣас иамоу еиѣѣархароуп, зыѣсы тоу ирзынхароуп. Ашѣкѣыѡфы Бежъан «ишьрала» ииѣѣарц иитѣхыз даѣакала еилаѣкаарггы ѣалоит хѣа сгѣы иаанагоит: ауаѡы аѣсабара ииааины дымѣсыр анамухггы, абырг, аѣѣра ду змоу дыѣсааит, аѣѣр, аитѣбаѣѣа шейбгоу.

Доухала Бежъан ѣсра иѣѣымхароуп, мамзар аѣѣазара изаѣѣызаалак ѣакык амамкѣа, игъамаданы иѣалоит. Бежъан ихѣѣа дыѣсызарггы, даѣа Бежъанк дгылароуп, Бежъанраа ыѣамзар ауаѡѣа захъзу ызит ауп иаанаго. Иара ихѣѣы ѣсра трагедиоуп хѣа дахѣаѣшзом, ишыѣсабаратѣу заманалатѣѣѣа идыруеит, убри аѣкнытѣ ирониала дазыѣкоуп аѣароуп. Аѣсра атѣкыс игѣыграѣѣа аиааихъеит. Уи ус шаѣѣу абарт абра иаазго иара иажѣѣѣаггы ибзианы ирныѣшуеит:

«Сгѣы ѣѣгъахеит, шѣымбои, дадраа! Схы ишаѣѣым из-боит, иааит хѣа сыѣкоуп ани сыззыѣшыз? – атѣыхѣтѣантѣи иажѣѣѣа дааѣышѣарччаноуп ишихѣаз, – арахѣѣѣа ашѣѣа иѣышѣѣахъоума? Уи ажѣ гра шынѣахъара иѣкоуп, ѣѣѣа шѣахылаѣш, амарѣѣа» (ад. 208).

Заурѣан Золак диеиѣѣшны Бежъанггы ихѣѣы ѣѣазара атѣкысггы ижѣлар рынасыѣи иѣѣыхѣтѣа амырзѣрей хѣыѣырѣас имоуп, санѣслак ашъѣахъѣ аѣахызарггы адунеи еиматѣѣааит хѣа ихѣыѣуа дреиуам. Уимоу, атѣыхѣтѣанзѣаггы ауаа рымаѣара раѣѣым, арахѣ-ашѣахѣ, анхара-анѣѣѣа ухѣа дызхъымзѣѣаз дрызхѣыѣуеит:

«– Саид, дад, улаѣш рхыз сыѣѣѣынѣѣа, ѣѣаѣѣа. Еѣ, са-биѣ, саныѣѣѣыназ, сымѣ анѣѣа ари аѣара адгыл сымазтггы, нхара дук сыѣѣамѣѣарггы, сѣѣазхара сыѣѣмхандеиуази? Акѣѣаранырѣѣ аѣсара икыду хысѣоит хѣа сгѣы иѣан, сахъымзеит умбои, Саид, дад!» (ад. 209).

Иѣѣазъѣарабагоуп Бежъан дыѣѣсуа даналага аѣѣѣым мап ахыиѣѣѣѣуа аѣыѣ. Иабхѣынѣѣѣа аѣѣѣым данизнарга, иара ус иѣѣеит:

«– Даазгаз шѣахѣѣѣр шбатѣу здыруеит, гѣыбѣан сышѣѣѣа-рым, аха сара аѣѣѣым дыѣѣахым, хѣшѣыѣѣа-быѣѣшѣыѣѣа сыбзиахоит. Уатѣѣ ашѣарѣѣз сгыланы рашѣѣара сѣап хѣа сгѣы иѣоуп! – атѣѣы налатѣан дѣѣѣѣѣеит аѣахмада.

– Зака шықаса ухытцазеи? – иаалыркъаны дтцаит афершал.

– Зака сыхтцау сыздырзом, ишубо, сааиижътеи адәы сықәуп, амала, еааны уажәааны ррацара сатцанакып хәа сгәыңуеит...

Итәәқәаз рахътә ачча зызнымкылақәазгъы калейт. Афершал изтцаара рацәак ишыманшәаламхаз идырын, анапшаапшра хтәикит» (ад. 212).

Анафска Лаган излеихәо ала, Бежъан ипқа, ицкәынцәа, иабхәараа, иара ус чмазафбара иаины итәаз абыргцәа инадыркны акыр ихәеит-ичеит, аха цсыхәа рзамтеит, афершал импцнқа дықәимыжълеит. Уи ицымхәрас хатца ашәак дазызырфыр, аеыуаф хатца иеышьтыбжъгы иахар итахуп.

Излаабо ала, Бежъангъы Заурқан Золакгъы рыпсымтазы ахақым мап ицәыркуеит, аха досу рмапкра мативқәас иамоу еипшзам, ихаз-хазуп. Бежъан ахақым мап ахьицәикыз скептицизмзам, ареалтә тагылазаашъа изфыданы (урысшәала «трезво» хәа изышьтоу) азыкара, изфыданы адкылароуп иаанаго. Ацсра ирониала дахъазыкоу иказшъа ағәғәара, адинамикатәра шъақәнарғәғәоит.

Заурқан Золаки Бежъани рразкқәа еизыркәкәаны, еиғырцшны хрыхәапшуазар, ацъар еипш еихдоушәа икоуп: Золак иажәымта атцкыс иғамта (ипсадгъыл ағы даныказ) еиғызтгъы, Бежъан иғамта атцкыс иажәымта хараза еиғхеит. Ара иатыцуп хәа ипхъазаны иахгәалахаршәар стахуп ацсуаа рғы жәйтәнәтә аахысгъы «уажәымта цәгъахааит» – хәа шәира дуны ишыкоу, «уажәымта бзиахааит» ма «уажәымта шкәакәахааит» – хәа ныхәапхъыз дуны ишыкоу.

Ишдыру еипш, ацсуа жәлар ртоурых ағы итрадиция дуны икалаз амхацъырра атема ацсуа шәкәыфәцәа азәырфы ихтакны ирымоуп аханатәгъы. Д. Гәлиеи С. Чанбеи инадыркны хашәкәыфәцәа ари атема анс акә, арс акә иахъагъы ргәы итыхоит. Б. Шьынқәба иакәзар, амхацъырра атема ипоезиагъы гәғәала ианыцшит. Ари атема ироманқәа ирейхау «Ацынтәарах» азикхъан, аха «Ахахә еифса»-ағғы уи атыц мачымкәа иаитеит. Иахгәалахаршәап абду Бежъан уи азбахә инартбааны дшалацәажәо. Автор амхацъырра атема «Ахахә еифса»-ғы атыц мачымкәа иахъейтаз аушәакәа ус баша икамлазеит. «Ацынтәарах» ағы ацсадгъыл зцәызыз,

зегъ шицѣызыз хирбазар, «Ахахѣ еиѡса»-ѣы амхаѣырра азтѣара зынза даѣа ганкахъала, даѣа аспектк ала избоуп, Бе-жъан иеипш зыпсадгъыл акамыжъра зылзыршаз аѣоурыхтѣ перспектива рзылашеит. Сгѣанала абри атѣыхѣтѣантѣи ахшыѡтѣак инеитѣыхны иахирбарѣ азоуп ашѣкѣыѡѡы иро-ман ѣыѣ аѣы амхаѣырра атема атыѣ маѣымкѣа изаитѣаз.

«Ахахѣ еиѡса» азеипш идеиатѣ хырхарта аганахъа-ла уаѡы иаѣирпшыр калоит хѣа сгѣы иаанагоит хмилиатѣ сахъаркыратѣ литература ашьатакѡы Д. И. Гѣлиа ироман «Камаѣыѣ». «Ахахѣ еиѡсеи» «Камаѣыѣи» рмаршѣа кны еиѣырпшны хѣхѣаѣшуазар, излеикѣѣыртѣкѣо акык-ѡбак, иналк-ѡалкны ахадаратѣ моментѣкѣак, ахадаратѣ зеипш кѣзшьѣакѣак хѣпшаар калоит. Хѣарас иатахузеи, изызку апроблемакѣа, урт раарпшышьѣ ухѣа рыла арт аѡымтѣакѣа хаз-хаззоуп. Аха аѡбагъы еидызкыло, ирзеипшу рахътѣ иха-дароу аѣсуа жѣлар рѣеипш лахъынтѣа азхъыѣра, уи ахзызара иахъязку ауп. Хронологиала дара иаадырпшуа аамтѣакѣа еихык-еитѣыкны, еишьѣагылоума ухѣо иѣоуп. «Камаѣыѣ» еихѣаразак аамтѣас иатѣанакуа Октиабртѣи асоциалисттѣ рево-лиуѣиа алаамтѣалазтѣи жѣаба-жѣохѣ шыѣкѣса ракѣзар, «Ахахѣ еиѡса» Октиабр иаѣааиз актѣи ажѣашыѣкѣса амѣханакуеит. Аха, ишдыру еипш, абри аамтѣ кѣѣѣ иалагъзаны хѣжѣлар рсоѣиал-еѣономикатѣ ѣагылазаашъѣѣы шыѣатѣанкыла аитѣак-ра дузѣакѣа кѣлеит. Урт аитѣакраѣа Б. Шъынѣѣа хъыхѣѣажѣо ироман аѣы атѣѣы иахатѣаны, аушѣакѣ ѣѣахѣа затѣѣык ала, декларативтѣла, иахъѣахымгъы аѣхъѣа иѣышѣ иныѣѣкуа акѣымкѣа, сахъаркырала иѣауланы, аѣсихологиатѣ еиѣѣы-хараѣа ирымазгъы мзакѣа, иѣарны иаарпшуп.

Убас шакѣугъы, зызбахѣ хѣмоу аѡымтѣакѣа аѡбагъы хадаратѣ зеипш хытѣхыртѣас ирымоу аѣоуп. Уи аѣсуа жѣлар рыбзазароуп. Абри аганахъала хрхъѣаѣшуазар, азеипш идеиатѣ хырхарта анаѡсгъы арт аѡымтѣакѣа рзеипш хытѣ-хыртѣагъы еиднакылоит. Абас, абри аганахъала аѡымтѣакѣа аѡбагъы рышьхѣакѣа еивтѣоуп, еизааигѣоуп, рѣаѣѣѣа аѣоуп, изѣѣыиааз, излыиааз, изырѣаз еипш традиѣиак ауп.

Иазгѣахѣтар калоит аинтерес зѣѣоу детѣль хѣыѣыкгъы: «Камаѣыѣ» аѣы ахѣыс хада ахъымѣаѣысуа аѣыѣа ахъз нѣѣааны ихѣазам, акѣшамыкѣша иѣоу зегъы рыхъзѣѣа хѣоуп. Убри ала хѣра гѣныхѣыѣѣѣѣала акѣзаргъы ахѣыс хада

ахымшапысуа Азшыбжыа ма Уарча ауп ххэартэ икоуп. Иара убастаҕа, «Ахахэ еиоһаҕы» ахтыс хада ахымшапысуа аҕыта ахыз нтҕааны ихэазам, аха зызбахэ хэоу ахаблақәа, азқәа, егырт аҕыла қытақәа, рыла ҕабаада еилаҕкаауеит ашәкәыоһы икыта ғаакыа Члоу шакәу.

Хыхы ишаххәаз еипш, ароман «Ахахэ еиоһа» хыпхызара рацәала азтаарақәа ркомплекс ыкәыргыланы сахьаркыратә ажәала иазбоит. Апсадгьыл абзиабаара, ажәытә традиция азыҕазаашыа, апсуаа рҕы псабаратәла амилаттәи аинтернационалтәи цәаныррақәа реизыҕазаашыа, аазара аус, аҕаус, адгьыл, ацәҕа, абзиа, аҕәырһа, аҕәырҕара рзыҕазаашыа, атасқәа, ақабзқәа, асасдылара, апсра, абзара – иныкәырцшшәа акәзаргьы абас икоуп ароман апроблематика. Арт атемақәа зегьы цәыргоуп атипра зуа апсыуа таацәарак иадхәаланы, уи ахадаратә хаҕы Лаган дызлыиааз атаацәароуп. Уи иадхәалоуп аҕацәа, атынхацәа, аҕылацәа ааигәатәикәа, ахаратәкәа. Ибзиазаны иаабоит жәларык рыбазара ганрацәала, еизыркәкәаны таацәарак иалазарц, иаҕылазарц шалшо.

Лаган иабду Бежыан итаацәара ицшзоу, аҕәылреи, аҕаоҕреи, аламысцкәarei, ихараку аморалтә хымшапгашыеи злоу аҕаа рыла еибытоуп.

Ароман икәнаргыло рахытә иалукаартә икоуп аазара проблема. Апсуа жәлартә педагогика «Ахахэ еиоһаҕы» заҕа ихатәаны иаарцшу аҕара иахзырбо иахыа уажәраанза даеа сахьаркыратә ҕымтак ҕамамызт. Уи ус шакәу аҕәра хгоит еихаразак Бежыани уи имата хәычы Лагани реизыҕазаашыақәа рҕы. Бежыан имата лымкаала дыгәцаракны димоуп, игәыграқәа зегьы уи идихәалоит, илапш дытциршәом, ишырхәало еипш, имакахы дадхәаланы димоуп. Иахгәалахаршәап абду Бежыан ипстазаратә пышәа ду, ихата ибзианы иидыруа еиуеипшыым аҕаус хыкқәа, аҕаоҕра, аамысташәара, ахыымшапгашыа бзиа имата хәычы ишииртцо, ишилаиаазо. Ихылтшытра ихазмырштыша иабациа ртоурых иазкны ажәабжықәа изеитеихәоит., Абырскылы иххәау ахәамта инаркны ажәлар ркәыҕара таула зныпшуа ажәабжықәеи алакәкәеи изеитехәоит. Аамсташәала, ирцшзаны акрыфашыа, атәашыа, аҕылашыа, аҕыкәтәара, абаоҕрцәыра инадыркны уи имата илаимаазо, иимыртцо арбану!

Арака, хымпада, иазгәатәтәуп лымкаала Абырыскыйл ихыпша Лаган идунеихәапшышыа ашыақәгыларазы акырза атәнакуа ишыкалаз. Абырыскыйл изку ажәйтә фырхатцаратә хәамта ацсуа жәлар рдоухатә культураґы тыпс иааннакыло ара инейтцыхны исхәоит хәа салагом, еилкаауп идущоу ак шакәу. Иара асиужет рхы иархәаны ашәкәыџцәа азәырџы арґиамтақәа апыртцахейт, еиуеипшым атцарауаа наукала итыртцахейт. Абырыскыйл ихыз иадхәалоуп Б. Шынкәба икыта гәакыа Члоу икоу Ацсны антытцгы акыр хара еи-цырдыруа аґапы, насгы Лаган уажәы-уажә еиуеипшым аситуациякәа ирныршәаны зызбахә ихәо ахахә еиџса. Лаган тыпк аґы ихәоит:

«Жәлар рхәамтақәа рахьтә рапхәаза ан лкыкахш еипш сфыркы зырхәыхәыз ирейуоуп Абырыскыйл изкыз ажәйтә жәабжықәа.

Исахауан урт стаацәа рґы, зегь рапхәазагы, сабду иахьтә.

Хара хқытан арт ахәамтақәа, аґашә рацәа змоу атцла цар-цар иаџызан, дыпхәыс, дхатцә, ахәыцқәатцкыа инадыркны, алакә фырхатцә иажәабжык згәаламшәоз ицшаара уадаџын. Аха, шыарда зымчу анцәа ду иґагылара згәаґыз Абырыскыйл иажәабжы ус аламала иалацәажәомызт, ирымхәар анамух-гы, сабду иеипш, тахмадцәа нагақәак иаацәырыргон, ама-ла ианырхәозгы, иареи дареи иац иааипыртцызшәа ацсы ахатцаны ицәажәон. Абырыскыйл иажәабжы ус ашәангы ма ацхьарца иантцангы ирхәомызт» (ад. 37).

Абри атыц мацарагы еилыхха иахнарбоит ахәычы идоухатә шыақәгылараґы Абырыскыйл изку ахәамта зака анырра канатцаз.

Бежыан ажәйтә жәабжықәа имата изиаихәо, ажәйтәра дзагәылаирцшуа, уахь дагәылеихаларц, уахь диргьежыырц акәзам. Ажәйтәра имата ирдырра зитаху, иара ихәалоит еипш, «иатцәахә» (Лаган изоуп изихәо) уатцәтәи амш цкыа еиликаарц, абипарақәа реимадара мызырц, урт рцәира дацсахарц азоуп. Пхыака хцарц, уатцәтәи амш иахьатәи атцкыс еигыны хәпыларц азоуп ашәкәыџџы и-Бежыан иацтәи амш Лагангы харгы хзагәылаирцшуа, хзазирхьапшуа, цкыа ххәґы иааганы игәнахкыларц зитаху. Ихәџсхәоу аамта акынтә иабалак, иааипыхьашәаз ракәзам автор (Бежыан-гы) иалихуа, иалихуеит иахьей уатцәи ихәхәаша, иахьатәи

уатцэтәи ҳацстазара аматц азызуша, еицазымкша, иацхра-аша. Бежъан имата дыркәасацъуа диаазоит, аха аинкуба-тор дыхнахызшәа дхьатицатиуа дкалар итахым. Ацстазара ауадафрақәагы шагымхо идыруеит, убарт дзыкәшәарц зыл-шо ауадафрақәа дрытцамкыцыртә, дрытцамхартә дрызир-хиоит. Баша бзазаратә удафрақәа ракәым, игәгәоу гәақрак дақәшәаргы иеаимтартә ачҳареи ахынкылареи илаиаазоит. Арака аинтерес агым хәа сгәы иаанагоит ацсуаа рхәыцқәа астресстә ситуациякәа рычхалартә ираазоит хәа америкатәи атцарауаф Сула Бенет иахьазгәалтаз. Уи иазкны атцарауаф илыфәуеит:

«Абхазские дети воспитываются так, чтобы они были уверены в своей способности принять любую неожиданность. Их учат быть осторожными, но никогда не бояться»*.

Бежъан егырт хыпхьазара рацәала итцоураны имоу аказшьақәа инарылукаартә икоуп аазаф ироль ду ахынаигзо. Иара итцанакуа атаацәарафы амал, ацсыцәгыара, ақьаф еи-жъага, адәахьтәи аеырцшзара мацара ухәа реипш икоу, доухала ицсадоу ауафы дхызхуа аказшьа баацсқәа ракәзам хәы зманы икоу, Бежъан итаацәарафы еихабгы, еитцыбгы бирақ хасабала ишьтыхны ирымоу, неилшәара зқәымкәа изыхзызо, зегь ирыцку, пату зқәу ауафреи, агәеизыблреи, агәцареибакреи, ацқьареи, аламыс зфьдареи роуп. Арака ахра ауеит тцәа змам ақьиара. Бежъан итаацәара бзиаба-рала, қьиарала еивтцарпапаны итәуп. Ихата имата Лаган имацара иакәзам ақьиареи ауафреи злаиаазо, урт ргәагь икәшамыкәша икоу, дназыдкысло зегьы имеилагаха, меигзарахда ицсақьаны ирылаипцоит.

Бежъан итаацәаразы ифыццоу зтцараны иаакәгылеит атцара аус. Иара дызхааныз аамтақәа рзы анхацәа рфәр атцара лашарахь ркылгара хьаас измадаз? Аха Ацсны Асо-вет мчра анышьақәгыла атцара азыказаашьа шыатанкыла еитакхеит. Атцарадара арзра хәынтқарратә масштабла нап аркхеит, ана-ара алиқбез азбахә рхәоит, ана-ара ақытақәа рфәы ашколқәа аадыртуеит. Аха анхафы ипсихология иа-разнак аеазыцсахуамызт, тцарада псыхәа шықам иараз-нак аилкаара зцәыуадафыз мацмызт. Убри акнытә Ла-

* Сула Бенет. Предпосылки долгожительства. В сб. «Феномен долгожительства», М., «Наука», 1982 г., с. 207.

ган атцарахы ишътра иаби иани (лымкаалагы мыцхэы ихызо иан) кэанызанралоуп ишырызбаз. Бежъангы имата атцарахы ишътра иаразнак имызбеит, дазырхэыцшаз ауаа данықэдырпш ашытахъ ауп ианизбаз. Аамта ғыц азы тцарада уаф дышхэартам нагзаны ишеиликааз агэра хдыргоит ицсымтаз иихэо иажэакэа. Уи атэы далацэажэо Лаган иахэитеихэоит: «Смата хэычы дабакоу? – амфа насыртан, иацхъа саагылеит, итцыстысуа зэааирхаз инапы ааныскы-леит, инацэкъарақэа хышэашэафантхъа, изакэызаалак цхацсык рыламызт, иацхъа снышъамхнышгылеит...

– Иумоу зегъ утиуазаргы, агэыцэхэы ушықэтэоу удыру-азаргы, – кыхы, у-ут анаасын! – илапш псадакэа саб ишка инаирхеит, – абри ухтылзатэ атцара даназук, атцара нагза иртца, ус анакэымха, анхаф бзиа илтыртэы дааза, уахыгы деиуамкэа, арахыгы деиуамкэа, дхыбжағыбжаны днумыжын...» (ад. 214–215).

Хазы инартбааны иахцэажэатэуп апсуа нхафыжэлар традициала ацъаус ишазыкоу атэы концентрация азуны Бежъан итаацэара ишаныцшуа. Атаацэара иалахэу зегы уаа хандеицэоуп. Арахэ раазоит, ажы, абамбеи, ататыни аадрыхуеит, аутратых рымоуп (уи Бежъан имшарылазо ажэхъа хэа дашытоуп), ауастара злоу дубап. (Иаххэап, Лаган иаб иашъа Елызбар дуаста бзиоуп). Ахацэа цэагэоит, аеафра аадрыхуеит, ажь ртаауеит... Ахэса ракэзар, ацыкахра инаркны афнускаэа зегы ирфуп, амацэа рзахуеит, аласа рхахоит, ирцоит, ма ауапа алырхырц идрапоит. Ажэакала, уха-сахахэа рхатэы махэфала иаарыхны рхы ныкэыргоит. Рысас, рнеи-рааи рацэафуп. Аха ацъабаа ахыырбо азы азэы ихы дахашшаауа, дыкыуа, дгызуа даабом, цъара еикэгэамтцуа, ихэытцибажаауа, иакэым ажэак еибырхэо, еибажэо, ма ишэиипшыиуа иаабом. Бежъан ицкэынцэа Елызбари, Бадреи, иареи реизыкэзаашъа далацэажэауа Лаган ихэоит: «Ицкэынцэа иара зны-зынла дырзагълон акэымзар, дара рыбжы фэитцыхны раб игэы цызжэаша ажэа наак, ма ифагыланы акы имаркуа сара исымбацызт» (ад. 54).

Бежъан итаацэара иалахэу рымацара ракэым, дара зланхо ргэылацэа, рыуацэагы реизыкэзаашъақэа цкэоуп, махагыарак цъара икыалангы ирыдаабалом. Изыфноу рыфнқэа (аматуртақэа) хантэцараха иаукаху, ахчнызеи,

алыгәреи, архышынақәеи, ахәблақәеи инадыркны алџақ
рхыкәкәа иказаргы, дара ауаа рхатақәа ауафытәыџсатә,
аламыстә цқъара ирейхазоу кодекск аҳсабала иршьоит.
Урт реиыказашыақәа ахантәцарақәа ирыџноу азәырџы
рыташыыцыртә икоуп. Ауаа реиыказашыақәа ароман аґы
ас иахьаарпшу атоурыхтә тґабырг кылкааны, иақәыршәаны,
иашьашәаланы икатоуп. Тґабыргытґәкьангы, апсуаа хґы
мацара акәым, апатриархал-феодалтә еиыказашыақәа
ахра ахьыруаз егьырт ажәларқәа рґгы азәи аколлективи
реиыказашыақәа шыатас ирымаз апатриархал-феодалтә
нормақәа (аихабы пату иқәтцара, ахәатәеиқәшәара, аиз-
хәыцра, аихатцгылара, агәрейбагара ухәа) ракәын. Ашә-
кәыџы иааирпшуа аамтә иацәтәыму изакәызаалак
казшыа чыдак адаабалазом. Дара зегы гәеиыбылралеи,
хәтырейқәтцаралеи, аамсташәалеи, аихаби аитцби досу ртып
дырны, еилибакааны еиыкоуп.

Лаган уажәы-уажә далацәажәоит итахцәа хтацәыха кам-
такәа аус шыруа. Бзиабара дула, икәымшәышәны, ихааны
дзыхцәажәо иан илызкны ихәоит:

«Хамтакы иадамзаргы, лґеи-лнапи еиқәтцаны, цъара акы
даґымкәа, знымзар-зны дысгәаламшәац сан. Ус акәымзи
апстазаара акынгы дшыказ, ашыжь зегь рапхьа иџагылоз,
илеихашәы ихәлаанза тәамџахә лымамызт, дшақьон, уи
дызґымыз хәа иказеи, уаха зегь рышьтахь дышьталон. Таацәа
дук рыфатә-рыжәтә, рхәы-рыпхь лырмазеиуан, рцәаматәа
зегы лара илхакон, илсуан, илзахуан, абамба аарыхны,
ацәарта-ахчы зегы бымбалыхла еибылтон» (ад. 23).

Даеацъара атаацәа зегы ирызкны ихәоит:

«Хтаацәа цъара акы иаґымкәа, хтацәыхак рыманы сара
исымбеит. Уаха ахәылпцаз ианааилатәоз ирызбон, дасу уатцәы
дызлагашаз...» (ад. 29).

Даеацъарахгы: «Стаацәа анеилахамыз аамтә сымбеит,
аха тагалан хтацәыхак хәа рымамызт» (ад. 62). Иаб изкны
ихәоит: «Уи ма ажәцәеимаа изахуан, ма дардык, ма мхабыстак
сан илзыкаитцон, шамахазак акәымзар, акы даґымкәа, иґеи
инапи еиқәыпсаны ахаан дымтәацызт» (ад. 215–216). Иаб
иашьа изы ихәоит:

«Саб иашьа Елызбар дуастан, шыжьы, шыбжьон,
хәылбыгәа аџнусқәа иґырхашәаланы, ауардынқәа каитцон,

азлагарақәа теитцон, аҳаблаҕ акәым, хқытаҕ иахьабалакгы амҕы бзианы ишикуаз еицгәартахьан. Убри аҕнытә уи «иха-зыруп» ззиҳәаз акы валарта амамкәа иҕатцоуп хәа акәын зеггы ишеилыркаауаз» (ад.173).

Аҕбаус азыҕазаашьа Б. Шьынқәба хзыхцәажәо ироман аҕы тема дуны ишьтыхуп, социал-класстә позицияла иазнеины, насгы марксисттәла ииашаны избоуп. Уи азы ихәатәу, иухәаша рацәоуп, аха ара ихадароуп хәа сгәы иззааного згәата затцәык ала ихсыркәшоит. Изақәу уи ауп, Бежьан ацхьа днаргыланы итаацәара иалоу уаанзаггы аҕбаус иацәаашьомызт, ахандеира рыгзамызт. (Б. Шьынқәба ари ифымта аперсонажцәа аҕба разыҕазаашьа хьахәа-цәхәада агәра хнаргоит XIX ашәышықәсазы цьоукы-цьоукы атцарауаа апсуаа аашьацәоуп хәа иахьрыхцәажәоз шыатанкыла ишиашамыз), аха гәырғара дукгы рнатомызт. Социалла айқарамра рцәа акыр илытцшәаданатәуан. Аха аҕбаус хыхьчара хадас, хеикәырхартас ирыман. Рдунеи хәыч, рдунеи тшәа иалатәан, уи ахәаакәа изырхысуамызт. Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахь ауп хтәыла зегьын-цәареицш Апсынггы аҕба ахақәитра иаша анаиуз. Уи хымцада ицсабаратәны анхафы аҕба иазыҕазаашьа шыатанкыла иапсахит. Уажәшьта анхацәа рылацшхәаа мац-мац акәзаргы аеартбаауа иалагеит. Рхы иақәгәыгуа, рымч агәра рго икалеит лабҕаба. Ароман аҕы дызустзаалак азәы дхырсастиуа ацәа даланы даабом. Инеипынкыланы зеггы апстазара иазыхатцәхатцоит. Аҕар ракәым, Бежьан дназлоу атахмадацәаггы лабҕаба ирбартахеит, рхатә бзазарала еилыркааит, агәра ргеит аҕба иҕыццоу атцакы аманы ишыкалаз. Мамзар Асовет мчра аус шәымукәа шәшьамхы еикәыршәны, шәҕи-шәнапи еикәтцаны шәтәаз, сара шәныкәызгоит хәа ранамхәазеит. Даргы мариа-чеиа иашьтазамызт, иагьашь-цыламызт. Бежьан имата хәычы ииртцо аус хыккәа рацәоуп. Аха зеггы аазыркәкәаны иаххәар қалоит х-ажәак рыла: аҕба абзиабара илаиаазоит. Зхы иақәитү аҕба дазгәыхәны дықан абри акыр хзызгахьаз, антцыра ду зауз ауаф. Аха аҕба рҕиарак аҳасаб ала дазықалартә атагылазаашьа аниоуз иажәымтазоуп.

Ари апринцип қазшьа змоу атагылазаашьа ашәкәыффы икылкааны, итцарны, игәатаны ироман аҕы ареализация

азиуит ацсуа реалтə бəзəрə иауаршəаны. Бежьан дназ-
лоу анхацəа рзы ацəаус иага иуадафəргьы, уажəшьтə
игəьццəагазам, ибгаццəагазам, фнуццкалатəи гəахəараны,
зда цсыхəа акам акы акəны, рыхдыррафь иааганы, рцəа-
ржы ирзакəьмтхə ртəхрəкəа ируакны ишьақəгылт.

Хəарас иатахузеи, ашəкəьфəы иперсонажцəа инцəь-
цаххуа аусурада акы рзымдыруа, уаха акы иазымхəьцуа,
даеа пцтəзаратə интереск рымамкəа иказам. Егьырт зе-
гьы хəркəатцып, Бежьан ихатə ауаажəларратə ускəа актив-
ла дрылахуп, аизарақəа рахь дныкəоит, афьц жəабжькəа
дырзызырфəеит, афьц ускəа дрызхəьцуеит. Иахгəалахар-
шəап адгьыл анационализация азуразы иалхьыз акомис-
сиа дшалахəьыз, уи азы тауади-аамстəи рцəьнхамынхақəа,
еиуеипшым ахынтафынтарəкəа дышрықəдыршəаз. Ах абра-
кагьы иара аказшьа гəгəа ааирцшит, ажəлар инап ианыртцəз
ламысла дахатцгылт иахьынзаилшоз ала.

«– Бежьан Чачаа рыдгьылшара даламцəажəаит! Дана-
лацəажəа, хикəлоит, ифнкəагьы аабылуеит, итаацəагь хкəа-
кəоит!» (ад. 55) – хəа абрагьцəа ажəа цьбара иныртцеит,
дхəршəоит хəа иалагеит, аха иара уи аус такзыпхықəра дула,
ламысла дазныкəеит.

«– Ажəлар исыдыртцəз аус сзынамыгзар, аибашьрахьтə
забцьар кажьны ихьагəгəа ихынхəьыз сифьзахоит. Мап, да-
драа, уатцəы аизарахь сымцар калом!» (ад. 56) – ихəоит, ус
иагьыкаитцоит.

Ускан «Адырқьат! Адырқьат!» – хəа ианеилаз акəын.
«Адырқьат» хəа зыхьз хəанчаны ирхəоз Асовет мчра
рапхьазатəи адекретқəа руак В. И. Ленин зыпроект
каитцəз «Адгьыл азы адекрет» акəын. Адгьыл жəлары зе-
гьы ирзеипшны, аахəара камло, атира камло анадел ашəа-
ра атдыхəа цтəахо иахьыкалаз нхафьжəлар рзы игəь-
шьтыхахеит. Ари апроцесс Адсны имфəапысуан Асовет мчра
анышьақəгыла инашьтарххны, иацааиуаз аапын мзақəа
рзы (1921 шықəса март мза инаркны). Адгьыл ажəлар зегьы
иртəны акатцара мариамызт, акласстə гəцəа хəцəнымырха
иафəагылон, лымкаалагьы акулакцəа. Бежьан дназлаз ақытə
активистцəа иага хынтафынтарəкəа ирықəшəазаргьы ари
аус қəеиарала инарыгзеит. Зегь рапхьа иргьланы ағарцəа
адгьыл роуртə иныкəеит. Асоциалтə еизыказаашьа фьццкəа

ажелар дырфыхеит, рыгәкәа дырцыхцыхит, ауаажеларратә пстазара активла иазыкалеит.

Аусуреи ауаажеларратә ускәа ирызку аизарақәеи ишрылахәу еипш, Бежъан итаацәара, дызлоу игәылацәа, иуацәа ирыгзам алафхәара (алафхәара ианаамтоу), агәыргъара (агәыргъара ианаамтоу), аччара (аччара ианаамтоу), ашәахәара (ашәахәара ианаамтоу). Арака ашәкәыффы фашъара ақәымкәа, кәзара дула иааирцшит апсуа нхацәа традициала аестетикатә цәанырра ҳаракқәа рыцәтәымны ишыкамыз, лымкаала ажәа сахъарки ашәеи хатыр ду шырзақәыз. Ашәада ихәартам, уимоу апсхыхра иафугъы ашәа рыцзар ртахуп. (Иахгәалахаршәап Бежъан ипсымтаз ашәа дшахәаз...).

Ара зызбахә ҳамоу аганахъала ароман ханазхәыцуа зегъ рапхъа ахацахәа хгәалашәарафы иааиуеит фыцъа ахацәа рхафсахъа ссирқәа. Урт ачамгәыр рхәафы Чына-лца Чычыни апхъарцархәафы Мамсыри роуп.

Чына-лца Чычын ипстазара насыпдарыла ишықәгылт. Данықкәыназ дызлатцәаны бзиа иибаз, бзиа дызбаз апхәызба Хъшьаса лыпстазара трагедиала ихрыкәшахеит, лашыцәа данирымта, лара лгәы дахацжәаны дыцсит. Аха иареи лареи рыбзиабара гәгәа, рыбзиабара цқъа псраенынза ишананы иара изынхеит иааипырмытцзо.

Ароман афы Чына-лца Чычыни Хъшьасеи рыбзиабара атәы зхәо адакъақәа иреигъу ируакуп. Агәра хдыргоит апсуаа традициала абзиабаратә цәанырра ҳаракы аныкәгара шрылшоз, ишахызоз.

Чына-лца Чычын ичкәынраан дзыкәшәаз, ибзиабара ахықәымфеиаз ипстазара зегъы афәкәеит. Аха уи ихатә гәырфәа ду ауаа ицәымгнамтәит, ауаа ргәаг изнамыртцысит. Уимоу, иаархәны, анасыпдара ацасазгъы, абзиабара ақатцара, абзиара ахәара мацара хықәкыс иалихит, иеазикит. Бзиа еибабоз арпарцәеи атыпхацәеи рынасыцеилатцара ацхраара шыцылараны итцигеит, «ақъағъариа» хәа хыыз чыданы инаиртеит. Иара ихатә пстазара имазам, иашәа затцәык ауп тынхасгъы, фызасгъы имоу. «Ифны гыламызт, игәара кәыршамызт, дшықкәыназ аз иани иаби цсит, адунеи афы уаха тынха димамызт. Икәымжәы хар, дрыцхазшыоз ахәсақәа цьоукы акәмызцәа изырсуан, даеа цьоукыхгъы акәымжәы изырзахуан, асахтан иалхыз еимааи еимси днатәаны иара инапала изахуан, убас еилеисон, реипшьырта

блакы иазгэамто. Иеы цсыр, ибафхатэра хатыр ақәызтцоз цьоукы рееилархэны аеы изаархэон, нас уи иеы ақамчы нажэтцауа, уа, Чына-лца Чычын хлаҳэада хэа инымтэазоз имфа днықәлон. Иахьабалак агәашәқәа изаатуан, иахьабалак гәыкала изыпшын. Избанда, уи дахьымфәхытцуаз инеигон ауафытәыфса зда псыхәа имам ашәа, алахәыхра, агәырғьа-ччара» (ад. 112).

Чына-лца Чычын бзиа еибабоз зақафы ацхыраара ритазеи, урт рыбжьара ацәгьахәацәа зақаф апхьиркәкәзәеи! Иара агәырфа ду мкәылха ишигрыхозгы, ауаа рфы ииныр-цшуамызт, игәатца итәтәахын. Иажәақәа рыла ихәаеуан, ихифон. Исымам, исыхзым хәа гәырфас имамызт. Итоурых ззымдыруаз, напшыхақә мацара дыздыруаз нымхахымтәас дрыпхьазон. Уимоу «абхьыз ақынғы днымхеит, иан лыхьз ала акәхеит ишипхьоз, излархәоз ала, аканиагагы «Чына-лца» хәа дтагалан. Измаҳацыз ари цьашьатәшәа ирбон, аха изыхкьаз аилкаара ианашьталалак, инарымкәытцашша ицон. Игәағыны иара ихата ианиязтәаалак: – ы-ы нас, сан цсәта бзиа ләкәзами сзыхшаз? – фәаитуан, дпышәарччо. Уа «Чына-лца» хәа ахьархәоз затца хьмызгыс имшьарыз, иаҳагы гәадурас ипхьазошәа акәын дшықаз» (ад. 111).

Аха Чына-лца Чычын башамашак иакәзам, цсабарала ауаа рзы ихәарту абафхатэра ду илоуп. «Ауафытәыфса игәы иаҳа сазааигәахарц истцеит ачамгәыр, истцеит алафхәара, ахьзыртәра. Цьара санымфәхытцлак, уахеипш иааган иаасыртоит ачамгәыр. Шамаҳазак акәымзар, агәақашәа асырхәом, истахым ауаа рылахь еиқәылар, еиҳарак сөыздысцало алафи ахьзыртәрақәеи роуп» (ад. 186), – ихәоит иара ихата.

Чына-лца Чычын иаҳәсахьала еизыркәкәаны ашәкәыффы иааирцшит апсуа жәлар рқазшьа ачыдарақәа ируаку – ахатәы гәырфа анмырцшра, ахатәы гәырфа адемонстрация азымура.

Типологиала Чына-лца Чычын ссиршәа дизааигәоуп Ч. Аитматов ироман «Шәы-шықәса ратцкысгы еиҳауп амш» иалоу аперсонаж Раималы-ага. Чына-лца Чычын диеипшны, Раималы-ага даныцкәыназ инаркны дшәахәафы цьашьахәатәны даақәгылт, иашәахәабжы иазызырфәуаз иршанхон, ицшзаны иееилеихәон, инықәашәа цшзан, аеы дзыкәтәаз цшзан. Домбра хәа изышьтоу амузыкәтә ин-

струмент инапы анаѳишьуаз, дызлатѳаз ишырбоз хаштра зкѳымыз ашѳа ѳыцкѳа апитцон. Ауаа ракѳым иашѳахѳабжыы захауаз «ацсаатѳкѳа ихаѳыруан», «икѳшамыкѳша ахаскынкѳа ччон». Чына-лѳа Чычын иеипш, Раималы-ага дахънеилакгы иашѳакѳа рыла ауаа агѳалакара бзиа рыз-неигон, «дзыкѳтѳаз иеытѳѳкагы иыхѳхѳон». Дахънеилак хѳтыр икѳын, чарак ахѳтѳ, даѳа чарак ахѳ дцон. Ама-луаа дызгѳампѳахѳоз ыкан, дмышгаѳны, зыпстазара баша изыпсакѳаз азѳ иакѳны дрыпѳхѳазон. Чына-лѳа Чычыни Хышьасеи рыбзиабара трагедиаля ишхыркѳшахаз еипш ихыркѳшахейт Раималы-агеи Бегимаии рыбзиебабарыгы. Чына-лѳа Чычыни Хышьасеи реипш, Раималы-агеи уи ибзиабаѳ Бегимаии разкыдазтѳыз ажѳытѳ тѳас баапцкѳа, атѳас цѳбаракѳа роуп. Чына-лѳа Чычын иеипш, Раималы-агагы гѳыжъжѳагас имазоу акы затѳык – иашѳа – ауп.

Чына-лѳа Чычын алаѳхѳареи ахъзыртѳarei дрызкѳазар, апѳхарцархѳаѳы Мамсыр (уи Лаган иан ланшьа гѳакѳа иоуп) аѳырхатцаратѳ, аепикатѳ кѳазшьа змоу ашѳакѳа рѳѳара дазкѳазоуп. Апѳхарца иантѳаны ашѳахѳара баѳхатѳра дуны илоуп, ачымазаѳ упѳхарца дазхѳит хѳа деыжѳтѳаны атѳым кытакѳа рахѳгы ипѳхѳаны дыргалоит. Аха уи анаѳсгы Мамсыр дхѳыштѳѳуп, ашьаѳгѳа аныхра идыруейт, данычкѳыназ дшѳарыцаѳын, тѳѳа змам ашѳарах ишьхѳан, шъхатѳыла дашь-цылан, дыхъчан, Бежъан иеипш Мамсыргы амѳаѳырра зхы аѳѳызгаз дреиуан. Хѳылтѳ димоуйт, «ипѳхѳыси иареи рхы неидыкшало ѳны иахын» (ад. 72).

Мамсыргы ипѳхарца хѳаартѳагас, гѳырѳахцагас имоуп. Иуасиатгы иалан ипѳхарца ицыржырц, ус иагыкартѳейт, даныржуаз ипѳхарца наган, ахыц иаѳаршѳны игѳы иныкѳыртѳейт. Мамсыр хѳылтѳ димамызт, аха иашѳа хаакѳа итѳынхейт, инаѳстѳи абиѳаракѳа ирзынижѳит, уртѳ рыла ауаа ргѳалашѳараѳы дынхартѳ апстазара ишьта анитѳейт. Уи ус шакѳу дызжуа икытауаагы ибзианы еилкааны ирымоуп. Уи азоуп ипсраѳы иеизаз зегы ирахартѳ ибжы ѳейтѳыхны Маѳъ изиѳѳо:

«– Мамсыр, дад, уара шѳапыла цѳанат иѳо рахѳ уѳоуп, уахрат бзиахааит! Зда ухѳартамыз упѳхарца уара иуц-царц утахын, абар атѳубыт иуцѳаѳѳейт, аха арахѳ иаанхейт цсра зкѳым уашѳакѳа, уртѳ ес-иуа ирыцилап, ес-ипсуагы ирыпцслап!» (ад. 255).

Апхьаф илапш итдашэоит Б.Шьынкэба хзыхцэажэо ироман афы афольклортэи аетнографиатэи материалкэа рацэаны, ирыжэпаны ишалоу. Ипсабаратэу акы акэны икэгылар калоит азцаара: избан иараби, ашэкэыффы урт абри акара загэылеитцазеи? Ари азцаара априциптэ цакы амоуп, ииашаны аилкаареи, ииашаны атак акатцареи акратцанакуеит ароман атцаки аидеиеи ииашаны ргэынкыларазы.

Хэарас иатахузеи, афольклортэи аетнографиатэи материалкэа арака баша рпшзагас, аушэакэ, иллюстрацияк ахасабала акэзам изаагоу. Дара хыпхызара рацэала еиуеипшым афункциакэа нарыгзоит. Аус злоу автор ижэлар гэакыа рфеапыцтэ рфеамтакэа, рыбзазара итцаулары иахыдыруа, уи аганахыалагы имоу аерудиция хирбарц азыхэан акэзам изалеитцаз. Уи ус шакэу ироман ала ишыакэимыргэгэаргы, уаанзагы ибзианы иаадыруан. Ибиография акынтэгы ихамдыруеи азэырфы ашэкэыффыцэа дреипшны иара ипоезиятэ, иаидкылары ишэкэфыратэ бафхатэра аханатэ изырфыхаз, ицэырызгаз ижэлар гэакыа рфеапыцтэ рфеамта шакэу! Заанатцтэи мацара акэым, ирфеиара анафстэи аетапкэа рфгы афольклор ахархэара душамоу, акырынтэдшазхьацшуа хзымдыруеи?! Урткэа рыдагы, Б. Шьынкэба дахьпоету дахьпрозаикү анафсты дцарауафуп, дбызшэадырфуп, дфольклориступ, акрызтцазкуа афольклортэ тексткэа хатала еизганы шэыкэқэаны итижхьейт.

Афольклортэи аетнографиатэи материалкэа ари ароман ирацэаны иахыгэылеитцаз итцегы еихау, идуу, амехак тбаа змоу гэтаккэак рынагзара иазхэоуп, даеа еидарак иатцоуп, даеа идеиатэ функциякэак нарыгзо икоуп хэа сгэы иаанагоит. Дара конкретла изакэу цкыа хеырзааигэатэны ханрыхэацпшлак, иаабоит ацсуа фольклори абзазареи ркнытэ автор иааипыхыашэаз зегы шракэым. Ара икоу хатабзиарала ачыдарақэагы змоу, кэзшыакэак рыла илыпшаахкэоу роуп. Иахыа шыта ацсуаа рреалтэ бзазарафы иупымлакэо, атцарауаа зыхызаны ирзанымтакэаз, наукатэ усумтак ма даеа кыпхь бгыцк ианымлац, автор ида шыта азэгы изымдыркэо рацэоуп. Даеакала иаххэозар, аматериалкэа ара иаагоуп атоурых азы, анафстэи абицарақэа рзы дара рмырзра, рейкэырхара аидеиа аматц азыруртэ.

Даеакгы. Идыру усуп. Ацсны Асовет мчра шыакэгылаанза ацсуа жэлар асоциалтэи амилаттэи еикарамрақэа ргэы кы-

дырххъан, лаапшырак рыртомызт, ихдыртцэаз, хдыртцэеит (иаххэап, амхацъырра еицш атрагедиятэ хтыс ду), ихым-тцэакэа зыпсадгьыл знапы аларцсны иказгьы рыбзиаба-ра бжамеамын, бгеитцыхра рымамызт. Аха ацъажэлар абас ишыказгьы, рдоухатэ беиара тцэа амамызт: аестетикатэ гьама харакгьы рыман, сахьаркыратэ ажэалагьы ахэыцреи ацэажэашьеи иакэшэон, ахэгьы харакны иршьон. Ииашаны исзеилкаазар, апсуа жэлар рдоухатэ культура беиара аарпшра Б. Шьынкэба ироман «Ахахэ еицса» ахадаратэ хыкэккэа, ахадаратэ идеиакэа ируакуп. Убри азоуп хыцхьазара рацэала афольклортэ материалкэа загэылеихалаз.

Зызбахэ схэакэаз рнафсгьы дара зегьы хаз-хазы акака ирызхэоуп, ажэабжьхэара апроцесс ицсабаратэны иаларсуп, дасу ичыдоу функциак-функциак нарыгзоит. Ицсабаратэны иацхрааитахэсахьакэа гэылтэааны рацтцарафьы. Ёырцштэыс иахгозар, ххафьы иахзаагома хыхь мацк акара зызбахэ ххэахьоу Чына-лца Чычыни Мамсыри рашэакэа рыцымкэа, урт рашэакэа роупеи цстазарас ирымоу, цсыс ирхоу? Ус ауп егыртгьы акака ишрызхэоу.

Афольклортэ материалкэа баша декорациас иалхзам. Урт рыхэтак апхьаф изнагоуп еиуеипшым асимволтэ цакы рыманы (иаххэап, Абырскьыл изку ахэамта, лымкаалагьы ахахэ еицса иадхэалоу аепизод), даеа хэтак аллегория казшыа амоуп...

Арака ахархэара роуит апсуа фольклор афьы иахпыло ажанр хадакэа зегьы ркнытэ илыпшааху афапыцтэ рфеиамтакэа: ацъа, ашэакэа, акъабзтэ поезиа, ажэапкэакэа, ажэарццаккэа, ацуфаракэа, атэхэакэа, алегендакэа, алакэакэа, амиф-табыргкэа (урысшэала «мифы-былички» хэа изышьтоу), архаикатэ фырхатцаратэ епикатэ хэамтакэа (нартааи Абырскьыли ирыххэау ахэамтакэа), ахьзыртэракэа, фапыцлатэи ажэабжькэа, жэлар ртеатри рыдрамеи аелементкэа, алафкэа (иахгэалахаршэап анарттэ эпос иалоу Гэйтсакъа дугэалазыршэо Зафас ихэсахьеи уи илафкэеи).

Лымкаала аинтерес ду рыцоуп аетнографиятэ матер-иалкэа ара хархэашьас ироузи урт функциакэас инарыз-зауеи. Афольклортэ материалкэа рзы иаххэаз афункциа-кэа аетнографиятэ материалкэагьы иахьынарыгзо анафсгьы, атыхэтэантэикэа ацхыраара картцеит еиуеиц-

шым адстазаратә цәыртцрақәа ирызкны адсуаа рдунеихәап-шышьақәа раарцшразы. Иаххәап, иеилыхха, насгьы адста-зааратә тцабырг инақәыршәаны иаабойт динхатцарақәас ирымаз зейцшраз: ирыман еиуеипшым адсабаратә цәыртц-рақәа рымтцахырхәара, еиуеипшым анцәахәқәа, имџа-пыргоит урт рықәнагоуп хәа ипхъазаз аныхәарақәа, икан апсылманра ныкәызгозгьы, аха иџашъазом ақьырсианра апызара шамаз. (Иахгәалахаршәап Лаган икытан аңаамагьы шыкоу, рацәак инахарамкәа аладахъка (Мыкә ақытан) ауахәамагьы шгылоу). Ароман аперсонажцәа руазәк (Махаз) тыцк ағы ихәойт:

«– Ссиршәа иубартә икоуп хара хқыта, – иажәа неигзон Махаз, аџагәаџасра анааизцәыртцлак, даатгылон, – хқыта акалтағы игылоуп ауахәама, ахәағы игылоуп аңаама. Даа-ра унарызкылыпшыр, ауахәама итало цюукгьы аңаамахы ишныкәо убойт, убас ауп аңаама италогьы ауахәама пыркзом! Ари иахъзузеи! Ааибышьа змам џ-динк реилатцәара аума? Сара стәала, урт адинкәа рзы азәгьы иеимшьуашәа збойт!» (ад. 97).

Ара Махаз иихәо злаиашоу рацәоуп. Абасала, аџымта кзарыла ианыцшит адсуаа цъаргьы ишфанатикцәамыз, ароман зызку аамтазы адин аткыс ареалтә цстазара агәра шыргоз. Ёырцштәыс иаахгозар, Бежъан скъырсиануп хәа ихы ипхъазоит, даныцслак къырсиан тцсла дыржырц иуасиат иалатцаны ихәейт, аха апшцәа, акәыдырцацәа рыгәра игазом, урт алаф рхихәаауейт, ирониала дырзыкоуп, амцхәацәа хәа дрышьтоуп, урт рхәатәы хазтцозгьы газацәас ипхъазоит. Уи-моу, апап Дырмитгьы, (уи Бежъан иабхәында гәакъа иоуп) аамта ғыц лассы илсит, ипапра кажьны, илыкәыршәны ипатца цапшьза исеит, ипап матәа (анапар) ишәихит.

Б. Шьынкәба иџымта ғыц иара убас кзарыла ианыцшит адсуаа ауаџ иира, агәырғара, агәакра, абзиа, ацәгъа еиуеипшымкәа ишырзыкоу, еиуеипшымкәа ишрыдыркы-ло. Абри ахшыџтак зыртцабыргыша фактк конкретла азбахә схәар стахуп.

Излаабаз ала, ароман ағы акымкәа, џбамкәа адсрақәа рызбахә хәоуп, акыр дакьақәа рыкәырзуп. Избан? Избан акәзар, урт апсрақәа дасу акака ирызхәоуп, идеиак-идеиак ныкәыргоит, иалкаау ачыдарақәа рымоуп. Иаххәап, ағы зысыз

алакәхәә Бида иңсра атынхаңеи агәылаңеи реыкажаны, рычхара ду еизганы ирыдыркылеит. Аңсабаратә цәыртцрақәа рымтцахырхәаратә қабзқәеи дунеихәаңшышыақәеи инары-қәыршәаны артәаахәа пхәыск лыбжы тыганы дмыхәхәакәа, лагырз иқәымпсакәа дымәаңыргеит. Арака аңсабаратә цәыртцрақәа рымтцахырхәаратә дунеихәаңшышыақәа аңсуаа иахныкәыргоз аарңшра мацара акәзам аус злоу. Аус злоу уи җытгас икатцаны автор иааирңшит ианатаху ижәлар ачхара гәгәа, аеыкажара дугы шрымоу, Бида иңсра злачыдахаз уи ауп, пхәыс димамызт, хшара димамызт, иихәоз илакәқәа рыда акагы итнымхеит, машәырла (афы исны) дтахеит. Уи азоуп рыбжы рызтымгазаргы, амцхәгы гәалсра дула дзымәаңыргаз. Ақәрахымза атҗеи дзытнымхаз иңсра аңсуаа шазыказ абри ала иаарңшуп.

Лаган ианшыа Алма даныңсы акәзар, ахәхәарагы, алагырзгы, азгыңәпрагы агымхеит. Алма хшара гәартак дрылатәан, дахымзеит акәымзар, урт аазатәыс иман, иаалыркәаны иңсра зынза даҗа кәзшыак змаз гәакраны ирзыкалеит. Лаган иан лакәзар, лашыа иңсра агәырәа цәгыа дтанаргылеит, илызхымгартә акынза днанагеит. «Лыблақәа рыла думдыруазар, ләаңшыла еицакхәан, лзамәақәеи лылахы ахыңәылңуаз, еиқәатцәаза абҗажә ақәлахәан, дшыхәхәоз мацара лыбжы лызтымго днеихәан, хах-хымш чагыа лбаалымдеит, данҗажәкзалак, зык налҗалкуан акәымзар...» (ад. 131).

Мамсыри Бежъани рыңсра ишазыкоу даҗа зтцарақәак ирыдхәаланы хара хых иаабахеит.

Ароман ағы зызбахә хәоу аңсрақәа (ишаабо еиңш, урт маңзам – Бида, Алма, Мамсыр, Бежъан рыңсра) ашәкәыңшы еихаразак итаххеит ус баша аушәакә акәымкәа, зыңсы тоу аперсонаңцәа зустңәоу, ирказшыақәоу, рхымәаңгашыа, рыуағышыа ухәа раарңшразы. Ароман излахнарбо ала, аңсуаа ақәрахымза иңсра ишазыкоуи, агәыла иңсреи, аиашыа иңсреи, жәларык еитцазааз абырг иңсреи еиуеиңшымыкәа ирзыкоуп.

Шыатанкыла ихаззоуп аңсуаа цәала-жыла ируам, аха ажәларрзеиңшлахынтцазыиқәңоауағыиңсраирызнартцысуа алахеиқәтцара. Уи ус шакәу, чыдарақәас иамоу ароман ағы В. И. Ленин иңсра азбахә шхәоу ала иаабоит. Ленин иңсра

адунеи ацъажэларкэа зегъы ргэы ишалсыз ззымдыруада, уи иазкны закафы, зака ҫымта апыртцахъоузеи даеацъарагы, иара хара хапсуа литератураҫгы. Иахгэалахаршэап казара дула иѳу С. Чанба иажэабжъ «Адэыгба № 6». Аха Б. Шынкэба хзыхцэажэо ироман аҫы Ленин ипсра апсуаа ачыдара змоу лахъеикэтдараны ишырныпшыз икылкааны ихэоуп. Лаган икытан анхацэа Ленин дыпсит хэа анраха ипатрет рхы ақәкны зыпсы тоу азэ иеипш иахъиацэажэогъы митэ ахэоит, аха уи мацарагы акәым ихадароу. Ицъоушъартэ ипсабаратэуп, иказшъарбагоуп ахэычы Лаган авожд ду ипсра атэы шиахази, уи азбахэ ала иани иареи иеибырхэақэоуи. Хасамасақәак рыхэхарц Лаган иани иареи адәқбан ахь иш-неиуаз, аусхэартахь рхы рханы ауаа шцоз рбеит.

«– Нан, еизара ыкоума иахъа? – днаиазтцааит сан, ирццакны иааиуаз арпыс данаахавала.

– Арыцхара ду шыкалаз шәмахазаци уажэгъы? Ленин дыпсит! – днахадкбан, иаарццак иапхъа инеиуаз днарыхъзеит.

– Ишпа? – дадырсызшәа дахъгылаз дзахымтцысит сан, ашоура дакызшәа лхы златахэхәаз лзыгакас аалыртлеит.

– Ипсыз дызустада? – лнапы аанкыланы иртысуа, слазтцаауеит сан.

– Ленин дыпсит, нан, Ленин!

– Ленин дызустада? – сылҫагъежъны слазтцаахуеит ҫапхъа.

– Ленин азакәан ҫеҫыц шыақэзыргылаз, ауаа зегъы фатәы-жәтәы рыгымзарц зтахыз, хьтакы иамкуа амца рзеиқәзарц зтахыз иакәымзи, нан!

– Уи ауаҫ хара дхауазма?

– Зхатә ҫабаала инхоз зегъы дрыуан, Ленин!

– Хаҫны дааихъазма уи ауаҫ?

– Хаҫнымоу, Апсны дмааицзаргы каларын...» (ад. 144).

Хыпхъазара рацәала егырахъка еипш, ари ацыптәахагы иахнарбоит ахэычы адуцәа рдунеи дшаланагалоз, урт ргәалакарақәа итдарны ицәа ишаныруаз, ишгәникылоз.

Ишдыру еипш, Ленин итема Б. Шынкэба ипоезиаҫгы ибзианы ианыпшуеит. Иахгэалахаршэап иажәеинраалақәа «Ленин икны» (1960 ш.), «Апрель капхоит» (1960 ш.), «Ленин данхацым ыказам» (1960 ш.) ухәа убас итцегъы. Ароман «Ахахә еиҫса» акнытә ара хыхь иаахгаз Лагани уи иани реицәажәара цакылагъы, формалагы акыр иазааигәоуп

апоег 1969 шыкэсазы иифыз ажэеинраала «Сан аусхэартахь
сналгеит снапы санкны...»

Ара иазгэахтахоу рнафсгы ароман афы икалеит Ленин
ипсра апсуаа ирызнартысыз агэлсра лабэаба иузырбаша,
иказшыарбагоу даеа хтыс ссирк: ақытафы Ленин дыпсит хэа
ианаарылафыз Бежъан ачара афхэара птэаны иман, ипха
Мари лхатцей лареи ааишьтуан, ауаа иреихэахъан. Ишаа-
бо ала, Бежъан атцара имам, аха Ленин жэлэр рлашарбага
шиакэыз идыруан. Анхацэа ахақөитра рызтаз, адгьыл зларо-
уз Ленин ибзоуроуп хэа еилкааны иман. Насгы Асовет мчра
анышьақэгылаз инақөырццакны Очамчыра имфэпысуаз
еизарак афы Ефрем Ешба дықэгыланы данцэажэоз дизи-
зрфхъан. Ешба уи иқэгыларала еиликааз далацэажэауа иара
Бежъан ихата ихэоит: «Ефрем Ешба Ленин дихахъазаарын,
апсуаа рыхъзала дидтэаланы диацэажэахъазаарын. Ленин
иакэзаап харт апсуаагы ахэынтқарра хазтаз...» (ад. 146).

Абасала, Ленин игэбылра Бежъан иеипш иказ анхацэа
ргэатцанза инеихъан, убри акнытэ кэанызанрада Бежъан
дызлатэаз ирылеихэеит: «Ленин дыпсит...Жэлэры зегьы
зыхътэыуо апсы дықғанатцы, сгэылацэа, шэыххь згеит, сара
ачара сызуам... Ижэдыруаз, ачара ахсырцеит!» (ад. 146).

Ари афакт хэтач хэычык акэушэа икоуп, аха апсуа
иказшыазы иахэо, иатцанакуа рацэазоуп.

«Ахахэ еифса» иазкны а принцип казшыа змоу даеа
зтааракгы азбахэ схэар стахуп. Ароман уанацхыалак, азны-
казы апсуаа ажэытэгы аидеал ззырхэо, апцшара икны иаго
абазара рымазаарын ухэартэ икоушэа иубоит. Нас уи иаа-
нагома ашэкэыффы иааирцшуа абазара аидеализация ази-
уеит хэа? Хэарас иатахузеи, мап. Автор апсуаа рыбазаратэ
еизыказаашыақэа аидеализация рзиуашэа агэаанагара хаур
шьатанкыла хиашам. Ус ххэар, афымта аидеиатэ хырхартеи
асахьаркыратэ чыдарақеи ииашаны иахзеилымкааит ауп
ианаго. Арака абазара акыр ицшзаны аарцшра зызку,
изызхэоу, уи функциас инанагзо даеакзоуп.

Иахьабалак еипш апсуаа ржэытэ реалтэ ббазарафгы
зеиуахкы утаху анегативтэ цэыртцрақэагы ыкан, урт
хлитературагы имачымкэа ианыпцшьеит. Ианамузах, иаар-
ту асоциологизмра иахкьаны абзиарақэа ирымаз хлитература
еиха имачны ианыпшызар калап. Аха атоурыхтэ традиция
ианагоз абзиарақэагы аман, ара хзыхцэажэо афымтафы

урт акыр ихатэааны раарцшра ашәкәыџџы игәтакы хадакәа ируакын хәа иупхьазартә икоуп. Уажәшьта ииасхьоу аамта азин хнатоит иахьатәи амш хнахыхәхәаны обиективла иаххәарц: иаидкыланы хәхәапшуазар, хлитература 20-тәи 30-тәи ашықәсқәа рзы еихаразак ахшыџышытра знатоз, игәцаранакуаз хажәлар рыбазарафәи ирымаз агхақәеи еитцаханы излакақәази ракәын. Бжеихан ажәйтәи ағәтәи аушәақә антиподқәак раҳасаб ала ирыхәапшуан. Ажәйтәрагыы еизыхәхәаны тышак иузтажьуам, ахызара ахәтоуп, ацәгьеи абзиет еилыкәшәатәуп хәа ахәара рәацәырыхьчон. Ауаажәларратә хдыррафәгы алитературафәгы еихаразак апызара змаз атенденция абас икан ххәар алшоит: ажәйтәра хәартам, икажьтәуп, ағәтәроуп икоу. Хәарас иатахузеи, ускангы, уаанзагы ажәйтәра иамаз абзиарақәа кажьтәым хәа иазықәпоз ашәкәыџџәа ыкан. Аха са сызғу иалкаау аперид азы апызара змаз атенденциоуп.

Б. Шьынкәба хзыхцәажәо ироман ағәи ажәйтәра хара хзы акыр иғьшу аспект ала иазнеиуп. Иара аидеиақәа ируакуп ажәйтәрагыы икахмыжьша, уимоу, иеихаххаша абзиарақәа аман, ажәйтәреи ағәтәреи итцоуроу амџақәа рыла еимадазароуп ахьахәо. Абри аганахьалагыы иказшьбарбагоуп Бежъан иажәымтыгәха дғәтә уафны дкаларц азы ижәйтәра рацәак иахьипырхагамхаз.

Ацсуаа ржәйтә бзавара иагқәаз, асоциалтәи амилаттәи еикарамрақәа аңанхафы изы ишыбгаптцәагаз, ишыцьбараз Б. Шьынкәба изымдыруа даукаху. Аха хзыхцәажәо афымтафәи апозитивтә цәыртцрақәа ацхьака иахьиагоу сара зынза иакәнаганы, насгы ипсабаратәны икаитцеит хәа исыпхьазоит. Уи ала автор ипатриархал-феодалтә еизыказаашьақәа сгәы рзыбылуеит хәа хаимхәазеит. Уи ала иихәарц иитаху сара абас еилыскаауеит: ацсуа нхафы традиция дук змоу, ижәйтәзоу жәларык дырхатарнакуп, ацәгьеи абзиет акыр ихигахьеит. Асовет мчра шыақәгылаанза асоциалтә еикарамра илнаршомызт акәымзар, иреигьу ауафьтәыџсатә казшьақәа ныкәигон, ма иныкәигарц дазықәпон, гәахәарас иман, иеанишәон. Нхашәалеи, мыругалеи, тцаралеи длакәын (иахгәалахаршәап Лаган иабду Бежъан ифны ахаан шәкәы бгыцк шыфнанамгалац) деитцахан. Ифны хантцәцарамызт, ицацха дзыфнатәаз быцла ишышын (тцабргуп Бежъан

акэаскъагы иман, аха), апенцъыр амамызт, иахьабалак апша-дааз кылышэшэон, шэышыкэсала еитакра амамкэа еисырла ихыбны игылан, ахэыблы алџақ иаганы икан, дашь-мас иамаз нышэыргэын, агэы ыкэмызт. Аарыхга матэахэыс имаз примитивын (ацэмацэа акэын ихадараз). Арт зегы ароман афы иатцшыны иазгэаџоуп, инткаа-нытканы ихэоуп акэымзар, автор мап рцэикзом.

Аха абри нхашэалеи царалеи аитцахара иалцхон лашара ссирк, цыашьахэтэык, кэыгара дук, цшзара дук. Уи мышхэ-бзазарас иаакоу зегы зырџео, зегы цсыс ирхоу ацъажэлар ргени акэын. Ацъанхафы абас нхашэала деитцахан, аха доухала, хшыџла, ламысла дхаракын. Сиашазар, Б. Шьынкэ-ба ари ироман казара дус иамоу ачыдаракэа ируакуп ажэлар рдоухатэ беиареи, рпотенциалтэ лашаракэеи ажэытэ изтагылаз ацстазареи реикэымшэара, реикэымшахатхара контрастра рзеибауа иахыкаитцаз. Ганкахьала, ашэкэыџы ифырхацэа уахьрыхэапшуа адгыл чашэра икэуп, апсабара блахкыга иалатэоуп, хандеиреи кэыгареи рыгмызт, аха неитахэара рымамызт. Игэыццэагоу абжэагаратэ ажэакэа мхэазакэа, астандартти астериотици иртаршэны акэымкэа, афыц цстазара апызара шамоу, аперспектива шамоу хир-боит. Ажэытэрагы акэым, иара Лаган хэычы дызтагылоу, иибазгы акэым автор дыззышэахэо. (Урт зегы ашэкэыџы изитаххаз иахьатэи уатцэтэи атахыракэа хаиртэаразоуп). Адэахьалоуп усшэа иахьаабо. Аха џнуткэала ашэкэыџы аидеиализация акыр иазиуазар изиутцэкэо асоциалисттэ еизыказаашьакэа зымџаду ылырхыз аџоурыхтэ перспекти-ва лашоуп. Ари икылкааны, ииашаны аџоурых иазырцшыны марксист-ленинтэ знеишыоуп. Уи ауп изызхэоу ароман антэамтафы Лаган инапылаџыра хэычы игэытцаргэғаны ахэы харак афы еиуеипшым асимволтэ цаккэа змоу ахахэ еиџса ыыткэа дрыбжэагыланы ахара (агака) дахыцшуа илапш зыдхало амџадугы.

Ари астатиафы «Ахахэ еиџса» аидеиа-сахьаркыратэ ана-лиз хартэааны икастап, икэнаргыло азтэаракэа зегы нытканы иазгэастап хэа хыкэкыс исымамызт. Уи еипш атакзыцхыкэра агара гэагыуацэоуп. Хыкэкыс исымаз хадаратэ моменткэак хэа сгэы иззаанагакэоз акык-џбак разгэатаракэа. Убас шакэугы астатиа сыцэдудэахеит. Аха

атдыхэтэан даеа этцааракгы лымкаала азбахэ мхэакэа исыз-
ныжбуам. Уи исымфатэны зныкымкэа зызбахэ схэахыоу аро-
ман ахьз ауп.

Б. Шынқэба ифымта ғыц «Ахахэ еиоса» ахьзитцеит. Ишысхэахыоу еипш, уи апхьаф еиуеипшым асимволтэ тцаккэеи ассоциациякэеи инатартэ ароман ағы еиуеипшым аситуациякэа ирныршэаны азбахэ хэоуп. Арака ахахэ азбахэ баша иаухэаху. Жэытэнатэ аахысгы ахахэ аҫаатэыфса ртоурых ағы атцак ду аман, ихэарта дуны икан, икоуп. Апхьаза, ажэытэза аҫафы анхаишэатэ мыругэакэа злихуаз ируакын, ипримитивны акэзаргы ашьанталых ахэызбақэа, аихақэа кайтцон, агыгшыг алаишыуан, хыхьчага абцбарс иман... Аҫафы ахахэ мыруга хадас ианимаз аепоха дуззан, атцарауаа енеолити (ажэытэ хахэтэ эпоха) неолити (ағатэ хахэтэ эпоха) хэа изышытоу ажэытэзатэи аамтақэа атцанакуеит. Анафсгы аамтақэа рзгы (ацъази, абфеи, аихеи апызара рыманы ианыкала ашытахьгы) аҫаатэыфса рзы ахахэ ароль ду нанагзон. Афыра анцэыртц, изныртцоз аматэарқэа ируакын.

Абзатаратэ практикағы ароль ду ахынанангзоз азоуп адунеи ажэларқэа азэырфы изрымоу ахахэ акульт, акырцъара азбахэ хэоуп адунеитэ фольклори амифологиеи рғы.

Апсуаа хғы ахахэ ажэытэзатэи ашытамтақэа Абрыскыыл изку ахэамта мацара акэзам изныпшыз, уи гэгэала ирныпшуеит егырт акыр фольклортэ рғиамтақэагы. Иахгэалахаршэап апсуа Нарттэ эпос ағы Сасыркэа иира ахахэ (ахацакь) ишадхэалоу. Уи азоуп еихаразакгы атцарауаа еицфакны Сасыркэа ихафсахьа ағатэ хахэтэ эпоха (неолит) изадырхэало. Иахгэалахаршэап иара убас Хэажэарцыс изхэаны итэаз Нартта рахэшьа Гэында-пшза дырцэызгаз Нарцъхыоу хатца изкны Нартта ран Сатанеи-Гэашьа илхэо лажэакэа:

«– Нарцъхыоу, сыпха насып лызымтаз, Хэажэарцыс итэаабжыы ажэфан акынза инеиуа изыргаз, афадагы акы уакымкэа, аладагы акы утыргэамкэа, уссирханы, усахьаханы, уегы, уаргы, Гэында-пшза дмакьа пшқаханы, абыржэы дуфытцракны дшуку, ухашхатэараханы ухэхэтцэцарахааит! Хырзаман аенынза акы уазымго ахауа уалакнаханы уаанхааит! Есышықэса зны-знык аапшра азин умазааит. Аецэа учхнысуа, ашьақацэа уеы амгэа итцсуа ишыкоу, хэычы-хэычла анышэахь анеира укэзааит. Уеы амгэа анышэ ианынакы-

суа аены акаамет калааит! («Нарт Сасыккэеи цшынофажэи
жежэык иара иашыцэеи», Акэа, 1962 ш., ад. 348).

Ацсуа легендакэа руак излахэо ала, ашыха Зышыра дыкэ-
гылоуп ихашхатэрахаз цхэыск – апшқа дыкны (шэахэапш:
Г. Ф. Чурсин. Ацсны аетнография аматериалкэа. Акэа, 1956,
ад. 239, урысшэала).

Ахахэ акыр зылшо мчны, уимоу, афеиара иасимволны
иахцылоит ацсуа лакэкэа рэгы. Алакэкэа рэы ирацэоуп
ахахэтэ баакэа рызбахэ, настгы урт рэы амифологиатэ
такэажэ гэыжэлацэгыа лкамчала дзысуа ауааи апстэкэеи
хахэхоит. Алакэкэа руак излахэо ала, машэырла анашанатэ
хахэ кэымпыл лбааздаз апхэызба лцэа лтэымкэа дкалан,
ачкэын цыашыахэтэ длыхшеит (шэахэапш: Ацсуа лакэкэа.
Ианитеит, аус адиулеит, апхыажэеи азгэатеи ифит С. Зыхэба,
Карт, 1976, ад. 113–118).

Ацсуаа рреалтэ бзазараегыи жэйтэнатэ аахыс ахахэ
инартбааны ахархэара аман: алу алырхуан (алу анцэахэгыи
дрыман, уи дыцхэысуп хэа дыцхызан, Саунау лыхызын,
лыхызала ашэагыи рыман), ахакэеи апхныгеи алырхуан,
алацшцэгыа ила «тнахырц» ахахэ кылтцэа абартцакэа рэы
икнархуан, ахахэгэара картон, рхы иадырхэон абаагэаракэа
андыргылоз...

Ара сара иазгааз акык-фбак афырцштэкэа рхыцхызара
уафы иазирхарц алшоит. Аха иаазгаз азхархап.

Излабоала, ауафытэыфса ахахэихыи аирхэодалагеи жэтеи
амбатэза цуеит. Уи аахыс цфа змам аартракэа кайтцахэеит,
ацсабара амазакэа акыр атидыраахэеит. Убас шакэугыи, иа-
хыагыи ахахэ ихархэара дакэымтцэеит.

Ахахэ иазкны абра хыхь зызбахэ схэакэаз иреипшкэоу
афакткэа хыцхызара рацэала иугэалашэоит Б. Шынкэба
иroman «Ахахэ еиофа» уанацхыалак. Аха арака, аroman афеы
ахахэ еиофа конкреттэуп, ацсуаа ржэйтэ епикатэ фырхатца,
анцэа ифагылаф Абырыскыи ихыз иадхэалоу ауп. Аroman афеы
уи азбахэ иагацэара иага еиуеипшыи мкэа ихэазаргыи, атцакы
хадеи аидеи хадеи раарцшразы, реилкааразы зегь реиха
иказшыарбагоуп хэа сгэы иззаанаго атыц аазгар стахуп. Уи,
абду Бежыан ахахэ еиофа ахышытоу ахэафеы имата хэычы
Лаган апхыаза дхагаланы ирбаны, изеитеихэаз ажэабжэ ауп.
Изеитеихэеит Абырыскыи дзакэ хатца гэгэаз, ипсадгыи
ижэлари шихьчоз, Ацсны агацэа рыхэтцэы шыкэихуаз.

Анцэагы днацлабуа, дицэымшэо, дицэагыло дшаакэгылаз. Атцыхэтэан анцэа изларыдитцаз ала, апцэхамбарцэа Абырскыыл дыркырц ишъталейт. Ёнак абри ахэафы ипцшишьоз дгэартазаап, дырхэынчарц иакэыркиит. Деыжэлар ажэоан дафалоит рхэан, ажэоан ахь амфа изыркырц рызбан уахь иафалт. Иара дгэаан абри ахахэ иршэит. Аха апцэхамбарцэа шэан, ашьхақэа рахь илбаан реыртцэахит. Ахахэ хынхэны ишлеиуаз Абырскыыл дгэаан иахэа ццхфыр афы афада ифарханы ихагэта иқэкны днатцагылейт. Икэлаауа ишлеиуаз Абырскыыл ихагэта иқэкыз ахэа илафасит, тцэак еипцш ахахэ еиофеит фбаны, апцыхақэа нақ-аақ инаивахайт. «иахьа сара сыпцтазарагы еикэшейт фбаны, – ихэейт Абырскыыл, фыцха икажбу аеыт инапы нақэикын. – Уара, исафсыз, исхысыз уоуп! – Егы згэы фарханы ишътаз ахь днахэын, – уара, сзыниаша, сапцха ишътуу уоуп, шэарт шэеикэгахейт, абри ауп ихэартам!» (ад. 41) – ихэейт.

Ари атып акырза атцанакуейт ароман ахьзи аидеиатэ хырхарта хадеи ццқа реилкааразы. Ахахэ зақа ефсоу аақара амч мацхоит. Апцтазарагы еиофахар итцакыдахоит, ипцсыехоит. Ахахэқэа, еидшьыхламкэа агэара узыкатцоума, ауаа рзы имышхэбззароу аоны еихагыла дукэа узыргылома?

Ауаатэыфса ирафсхэоу атоурых фыцха икажбу, кыт зыхэлымшэо хахэ фыт башаны икам. Атоурыхи, иахьей, уатцэи еидхэалазароуп. Ажэйтэра зегы ифазахаз аматэа еипцш иааушэыхны икаужбуа икам. Амаршэа ктэуп, мамзар уи ииашамкэа иазныкэаз ипцканы ихы иасуейт (Иказшьарбагоуп Гарсиа Маркес ироман «Шэышықэса азатцэра» афы атрадиция еилазго дрықьызбаны, атрадиция еилазго тыхэа змоу ахэычкэа ахьрыхшо, захэшьа хатэ пцхэысс дызго – уи пцхэыс хасабла бзиа дызлейбаз игэы амца ацралан иахьбылуа, зан дзыпко – иан дызлейпказ инапы цэыбблызшэа иахьфэаауа...). Ацбажелар зкышықэсалатэи рцятэ практика ипнашэахэоу, псахра, еитакра зкэым атрадициякэа ыками? Иаххэап: ауафи ауафи рыбжьара аламысцкэара, агэеизыбылра, хатырейкэтцара, ақьиара, аицхыраара...

Ажэйтэра змам, атоурых змам ацеипцшгы имам. Ажэйтэра, хабацэа, урт рабацэа пцзашалеи шыа-катэарылеи иахзааргаз апцтазара иахьа хара халамчазои, кьаф алахмузои? Урт рхамыштра хара уалпцшьаны ихадзами? Иахьбатэи ауафы иуалуп ажэйтэра иамаз абзиарақэа

алпшааны рмырзра. Мамзар, ус анакәымха, уатцәтәи амш такзыпхыкәрада азыкәзаароуп атоурыхтә традиция бзиа мап ацәкра, ахарштра, акажъра иаанаго.

Ауафы апстәкәа рдунеи далтцны дуафханы адунеи дыкәийжәтәи шыта мац цуама? Мац цуама ауаа рыбжъара ацәгәеи абзиеи цәытцибажаауа еишытоуижәтәи? Шыта ауаа ирзымхазои ацәгъа акатцара штцарбгагоу аилкааразы атоурых ирнатә ауроккәа? Ихәфсхьоу ахаштра фкны ихалалар хашпакалои? Иахъа адунеи афы зегъы иреихау зтаараны икәгылоу – атынчра ахъчара азтаара – хапланета хазына Абырскьыл ихәхә еицш еикәымпарц азы ауаа ирызхаша ахшыф еизырымгазаци, апышәа рымазами? Ахаратәкәа харкәатцып, 1941–1945 шыкәсқәа рзтәи Ацъынцтәылатә еибашъра дузза ауаатәыфса ирнатаз ауроккәа харштышыа рымоума? Ирхадырштыр иабакылнагои? Урт зхазырштырц зтахкәоу иахъатәи аимпериалистцәа закаф ыкада? Уи аибашърафы итахаз ххахарштует хәа халагаргы иауама? Иказшьарбагоуп Урсула (хыхъ зызбахә схәахьоу Гарсиа Маркес ироман ахадаратә хәфсахъақәа ируазәку) илцәыпсхьоу таха ахлырымто, урт рыгагақәа еилахәысмысуа лыфны ифналаны таха ахлырымто, еибаркылатәиуа еицрыпсса иахълышытоу, агацхәа иахълацәажәо. Иказшьарбагоуп иара убас Ч. Айтматов зызбахә схәаз ироман афы афырхацәа хадақәа ируазәку Едигеи апсы цкьа хатыр икәзымто дпапашькны дахьырфәгыло, урт рхымфәцгашъа ахьгәырфәиго, дахьаргәамтцуа, дахьаргәәтәиуа.

Апсуаа ирымоуп атцак ду змоу жәацка ссирк «Апсы дзыртәыуо абза изоуп». (Иахгәалахаршәап Б. Шынкәба хзыхцәажәо ифымтәфы абзацәа апсцәа зака хатыркәтцарала ирзыкоу.) Ажәытәра хатыр ақәтцара уатцәтәи амш аигьтәроуп иаанаго.

Аикәытхара, аифсара, аифшара ианакәызаалакгы иееим ассоциациякәа роуп ауафы издыртцысуа. Абырскьыл ихәхә еицш еикәытхамхароуп, еифсамхароуп ауаа азәи-азәи, ажәларқәа, атәылақәа, абицарақәа, ажәытәреи афәтәреи. Абри ауп «Ахахә еифса» ахадаратә идеиас иамоу, афымта ахьзгы зызхәоу.

1983–1984 шш.

Баграт Шьынқәба ипстазаарей ирҕеиамтеи

Апсуа сахьаркыратә милаттә литература знысхьоу атоурых ханалацәажәо, ханазхьыцуа, азеипш ххәаа аныкахтцо, иара ашьатакфы Дырмит Гәлиа иаамышьтахь зегь рацхьа зыхьз ххаҕы иааиуа хашәкәыџџәа дукәа дреиуоуп Баграт Уасил-ипа Шьынқәба. Хмилаттә литература ашьақәыргылары ианаҕыз апериод инаркны ирҕеиамта лыпшаахкәа рыла иара дарҕажәфаны даацәырцит. Апснйтәи ашьақәа зегь Ерцахә шрылыхәхәо еипш, апсуа литератураҕы Баграт Шьынқәба ихьзи ирҕеиамтеи зегь реиха ихараку, акырза тцазкуа ракәны икоуп. Апсуа жәлар рҕы иара ихьзи ифымтақәеи рылатцәаны иахьыкоу, хәычи дуи иахьейцырдыруа, бзиа иахьырбо анаџсгы, Апсны антытцгы акыр инахараны азхатцара роу-хьейт.

Баграт Шьынқәба цсабарала илаз ибаџхатәра ду амҕехак тбаан, итәҕәырцсаны икан. Алитература ахкы хадақәа зегьы рҕы (апоезиаҕы, апрозаҕы, адраматургияҕы) иара икаитцаз алагала ичыдоу атып ааннакылоит, анырра ду амоуп, иага аамтақәа рҕеитнырыпсахларгы канзара рықәым. Аха урт рыла мацараҕы ихьркәшам ашәкәыџџәы Апсни апсуа жәлари рыматц аураҕы имџапигаз аусқәа. Дынқәыпшыз инаркны ипстазаара далтаанза иааипмыркьазакәа алитература арҕеиара активла дахьалахәыз анаџсгы, дцарауа-фын, дбызшәадырфын, афилологиатә тцараадыррақәа дыр-кандидатын, иналукааша хәынтқарратәи уаажәларратәи усзуфын. Иара ихаан Апсны имџапысуаз, акрызтцазкуаны иказ ахәынтқарратәи ауаажәларратәи усқәа дрылахәын, акыршықәса инейпцынкыланы аматцара дукәа хьызла-пшала иныкәигахьан. Ианагь дызлиааз апсуа жәлар ртоуры-хи, иахьатәи (иара ихаантәи) рыпстазаарей, рацхьакатәи рпейпш хәыцыртас иман.

Баграт Уасил-ипа ибзианы идыруан дызлиааз апсуа жәлар ирхьыргахьоу агәакрақәа, атоурыхтә хтыс цьбарақәа

ишпыршәахәу. Идыруан иара ихаан ртагылазаашәа зеицшраз, рацхәақатәи рцеицшгы злашәартақәу игәи итцхон. Ижәлар ауадафракәа ианрықәшәозгы, цсеивгарак анрауазгы, рыцәгәи рыбзиеи далахәын, ирыцеишишон, рхәаа ихәаан, ргәырғъара игәырғъаран. Ажәларгы неишымс-рада зеггы бзиа дырбон, далкааны дрыман, иажәа акыр цхылнадон, иахәагы, уатцәгы дырхадырштраны икам.

Иказшәарбагоуп ацсуаа ыцәа ахәаидгылогы иара избахә анаацәыргалак, ижәла ацымкәа ихыз мацара «х-Баграт» шырхәо, уи иара иахь ирымоу абзиабаратә цәанырра зақа ианыцшуа. Баграт Шьынқәба исахьаркыратә рәиамтақәа ракәзар, урт ажәлар еицырдыруа, ирылатцәаны икалеижәтеи акраатцуеит, ипсы антазгы ргыразак икклассикатәқәу ракәхахьан. Хыцхәзара рацәала иажәеинраалақәа издыруа апхәацәа рацәафуп, ирацәоуп акыр ирылхны, амузыка иантцаны ашәаны ирхәақәоггы. Урт ргырак убыскак ажәлар дара иапыртцаз ракәушәа ирыдыркылахьеит, иртәыртәхьеит, ижәлартәхахьеит. Баграт Шьынқәба ишымтақәа акымкәа, ыбамкәа ирылхны икартахьеит аспектәкәа. Жәеинраалала ифәу иара ироман «Ахра ашәа» амотивқәа рыла иапитцаз асценариа А. Довженко ихыз зху Киевтәи акиностудиа итнахит акинофильм «Хтырца шкәакәа». Уи аихызара бзиақәа аиуит Асовет Еидгыла хәа иказ хтәыла ду ағгы, уи антытц акыр тәылақәа рғгы. Кишиниов имфәысыз Зегьидгылатәи акинофестиваль ағы «Хтырца шкәакәа» асценари автор Баграт Шьынқәба ианаршәеит апхәахә чыда. Абри афакт мацарагы агәра хнаргоит иара ирәиамта акыр инахарагы ишырдыруа, ахә харакны ишыршәо. С. Чанба ихыз зху Ацсуа хәынтқарратә драматә театр асценағы иқәдыргылахьеит иара ишымта акомедиа «Нас ишышәтаху...» иалхны аспектәкә. Иара абри атеатр асценағы ароман «Ацынтцәарах» иалхны иқәдыргылаз аспектәкә ақәәиара бзиақәа аиуит, хыцхәзара рацәала ахәацшцәа аднацхәалеит Ацсны акыр ақалақкәәи ақытақәәи рғы (Акәа, Гагра, Пицунда, Члоу, Лыхны, Мыкә ухәа). Иара убас, аинтереси аихызара бзиақәәи аманы имфәысит Москватәи акомедиаатә театр актиор Валери Анисимов «Ацынтцәарах» иалхны Ацснәтәи ахәынтқарратә филармония асценағы иқәиргылаз имоноспектәкәгы.

Ашәкәыџџы ирџиамтәкәа аринахысгы акырынтә ирыз-
хьацшлашт, ттәарадырралагы макъана инагзаны ишрыхә-
тәтәкьоу иттәауп хәзхәом. Аамтә цацыпхьаза, цхьака
хнаскъацыпхьаза Баграт Шьынқәба ирџиамтә затә имажәра,
еихә-еихә ахә шытытџеит.

Апоет ижәлар рыпстазаараџы икалаз аитакракәа блатца-
рыла ибон, игәникилон. Иказшьарбагоуп ирџиара ианаса-
кьахәымтәз ииџы «Ашықәсқәа рышьта» хәа хыс измоу
истатиаџы иихәо абарт ахшыџтаққәа: «Сара споезиа кьаках-
шыс иамоу Адсны – схаан ауп, ауадаџрақәа ирықәшәазаргы,
уаџы иааџьеишьаратә аеанеитанак, аихьзарақәа анаиу. Сара
ибзианы исгәалашәоит уажәы қалақьны икоу Кәазан дәны
ианышьтаз, уахәамаки дәқьанки рыда акагы аныкамыз.
Исгәалашәоит Акармара адәыгба Лашькьындар иахьаџысуа,
аарлахәа узлацашаз мџахәастак анаџгаз, уа Лашькьын-
дар-ныха атцаныхәарта аныказ. Мықәтәи ачаи совнхара
ахьышьтоу, исгәалашәоит, Дәџан ағдара хәа ианашьтаз,
абжьыуаа ркамбашьқәа ацхын хәыртас ианрымаз. Исгәа-
лашәоит уажәы җырххала уашьтазаргы иузымпцшаауа,
акәмызцәа анырсуаз, ацәыш андыртәуаз, ауапа анырхәоз,
ахәынцәра анеилартцоз. Исгәалашәоит цсыуа шәақьла
ианышәарыцоз, ацәкьара ианеихсуаз. Исгәалашәоит цхатә-
рыда Дәаб даҗәа цхак анхымыз, ианхытцлак уаџ данзмыруаз,
ауаа кақькьа ианагоз, атахцәа еизаны ацсы антыргоз...
Исгәалашәоит Члоу ақыта акалтәҗ ауахәама ангылаз, аџада
ахәацахьы ацъаама ангылаз. Исгәалашәоит уи ақытәҗы 4-5-
џык рыда анапынтцаратцәкьа здыруаз уаџ даныкамыз»*.

Иара убас, акыр иказшьарбагоуп Баграт Шьынқәба иби-
ография. Егьырт хашәкәыџџәа азәырџы реипш, Баграт
Шьынқәба ибиографиягы акыр ашәкәкәа ирнылахьейт,
аха иахьабалак анкета кәзшьоуп иамоу ухәаратәоуп ишџу,
инткаа-ааткааны иттәаны, ихатәааны икьыпхьны ихамам.
Ианамузах, иара ибиография ихата игәалашәарақәеи,
истатиақәеи, иинтервиуқәеи акырза еигьны ихәоуп. Арака
саргы уажәы уи ишақәнагоу ихатәааны изџып хәа гәтакыс
исымам, иагьсылшом, аха мацк иадамзаргы анкетатә
кәзшьа снахьхәхәаны ихадароу тыцқәак уеизгы иасырбар

*Шьынқәба Баграт. Иџымтәкәа реизга. Ахцатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжьырта
«Алашара», 1989 ш., ад 552.

стахуп. Арака зегъ реиха ашәкәыџџы ихатә ицстазааратә мџа иазкны ана, ара ицсақъаны иихәақәаз инартбааны схы иасырхәоит. Аха заанатцгы иазгәастар стахуп Баграт Шьынкәба поетк, шәкәыџџык иаҳасабала ишьақәгыларафы зегъ реиха ароль ду назыгзоз ижәлар рәапыцтә цтцамтақәа шракәу. Урт раамышьтахъ ирәиаратә мџа хәаақәызтоз иреиуаны икалеит Дырмит Гәлиеи Иуа Коғониеи рџымтақәа. Аинтерес агым, акыргы иказшьарбагоуп Иуа Коғониа ацхъа ишицыхъашәаз, дышрыцхъаз, ишинырыз игәаларшәауа, акыр инартбааны дахъалацәажәаз. Истатиа «Ашықәсқәа рышьта» афы иара иџуан: «Ацсуа шәкәыџџцәа рахьтә Д. Гәлиа иажәеинраалақәа раамышьтахъ Иуа Коғониа иџымтақәа роуп рацхъаза избаз. Уи кәлеит 1928 шықәсазы, Коғониаа ирыуаз, Лиза хәа хгәылацхәыск, Иуа дыцсит хәа анлаха аены, ишәкәы лымтцатцаны дшақәтцәыуаз гәастеит. Егъаран сара избахъан ицсыз ахатца иеы кәадырны, иабцъарматәа ахшьны иадтцәыуало, иара убас ма ипатрет, ма иеишәаматәа кәатцаны амыткәма ақәырхәауа. Аха сара бзантцык исымбацызт ашәкәы иақәтцәыуо.

«Абри закәытә шәкәузеи, анацъалбеит, ианузеишь, иацхъалакгы?...» – Ари азтцара иаразнак сааимнадеит сахъгылаз. Аха атак сазхәодаз, уи ахагы змадаз. Хгәылацхәыс, Ашәырқытан, лтынха ааигәак дыцсит. Ахәсақәа уажәы-уажә Лиза лыгәшәымшә хәауа, илыкәшан илыдгылан, лыпсы фызкааз агәырџа лыцеиџшауа.

Уи ашьтахъ мызкы акара цхъаны, хгәылацхәыс слыхәан, хымш афхәара лытаны, илымсхит И. Коғониа ишәкәы. Уи 1925 шықәса рзы итътыз акәын. Сара сымацара сакәым, хтаацәа зегъы урт ахымш уи ашәкәы ала рыпсы тан. Хәылбыхәала агәылацәагы ааиуан уи иазызырџырц. Сара избон ргәы шытгәыргъаауаз, рхафқәа шылашоз, ашәкәы ианыз анрахауаз...

Абас ауп хатала исымбацыз Иуа Коғониа ишәкәы рацхъаза ишсымпыхъашәаз. Машәыршәа ишсыднагалазгы, сара сыпстазаарақны уи хтысны икалеит. Урт амшқәа рзы сара еидызбалеит алагырзи, ахәы харакыреи, ахатцареи, ашәапшыи, ажәџан цтамтцами, ашәкәы азызырџцәа ргәыргъареи. Икалалп уи ашәкәы иснархазар ацсшәа ахаара, иснарбазар еицамкуа апоезиатә сахъақәа. Икамлари уи ашәкәы иабзоураны

схәычы хшыф азцазар ажәлар афатә шыртаху еипш, апоези-агыы шыртаху!» *

Запхьака ишәкәыфхараны, ицарауафхараны, ххәынт-қарра-уаажәларратәи усзуфы дуны зыпстазаара шыақәгылараны иказ Баграт Уасил-ипа Шьынқәба диит 1917 шықәсә латцарамза 12 аены, Очамчыра араион, Члоу ақытан, Лаганиахә хәә иахьашьтоу ахаблан, анхафы итаацәарафәы.

Апоеит ижәла ашьтра акыр ашәышықәсақәа иргәылганы иаагоуп. Дара ирыуаиашьараз, иара убра Члоу ақытан Лаганиахә ахаблан инхоз, усқан 92 шықәсә зхытцуаз Шьынқәба Сеидык, ихәамтаны, 1940 шықәсәзы Баграт Шьынқәба ақьаад ианитцаз ажәабжь излахәо ала, рғырак атцыхәтәнтәи амхацъырра (1878 ш.) иагеит акәымзар, уаанза ари ақыта иаланхоз Шьынқәыраа фажәи жәаба тзы еитцамызт. Рыжәлантә атоурых далацәажәауа, Шьынқәы Сеидык иажәа абас иналеитцеит: «Хажәлантә, хабәцәа, урт рабацәа излархәоз ала, 400-500 шықәсә раахыс абри адгьыл афәы рызбахә ахәоит, урт цыарамзар цыарантәи иаанамгазеит, ари адгьыл иашьагәытын» **. Баграт Уасил-ипа дышәкәыфханы данышыақәгыла, иқәрахь днәиуа даналага, ифымта – астатиақәеи агәалашәарақәеи рфәы акырцъара гәбылрала рызбахә далацәажәахьан итынхацәа гәакьақәа – иаб, иан (иан Адлеи-цхә Цыарымхан лыхьзын), иахәшыцәа... Аха уеиз-гыы даликаауан иабду (иаб иаб) Жьажьа. Запхьака ипоетхараны иказ Баграт жәабака шықәсә ракәын ихытцуаз Жьажьа ипстазаара даналтцыз, аха игәалашәарафәы цсраенынзагыы дихамыштәу даанхеит хара ицшуаз, иуаф кәығаз, игәбылфыз азә иакәны. Уи ароман «Ахахә еиофа» аперсонаж хадақәа иреиуоу абду (аперсонаж Лаган иабду) Бежъан ипрототип шиакәу фашьазом. Хыхь зызбахә ххәаз Шьынқәы Сеидык икынтәи, Баграт Шьынқәба ианитцаз ажәабжь афәгы Жьажьа даабоит деизара уафны, ахацламхә бзиа змаз азәы иакәны.

Баграт иабшьтра амхацъырра иамгакәа иахьаанхазгыы зыбзоураз Жьажьа иакәзаарын. Абар иахааныз, ишыкалаз здыруаз, ахтыс иалахәыз, усқан амхацъырра иагаз, аха шықәсқәак рышьтахь Адсныка аара зылзыршаз Шьынқәы

* Иара уа, ад. 221–522

** Шьынқәба Баграт. Ифымтақәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа, Ашәкәтыжьырта «Алашара», 2003 ш., ад. 96.

Сеидык иихээз: «Аапынран, ацш илартцаз икхөйхөхө аара ианафыз ауп, ахтцэара анхақәшәаз. Шьынқөыраа зеггы, рхөычы, рду зхәаз еипш, ишхөйцкыз енак еипдөйқөлеит, уа ирылан: уабду Жьажьа, иаб Азнаур, ипхөыс Ашьхарыуа-цха, уахык еициз рызгабцәа Цисеи Матцисеи, урт рашьа еитцбы Шьахан.

Кьалашөыр азиас амшын иахьналало, агаға ихықәгылоу абаахыҭеарақәа рымтцан жәлантөык зеггы ағба аталара иазыцшын. Уара уабду Жьажьа иаб Азнаури иареи ахтцэара атызшәа анаатцыс инаркны аймак рыбжьалеит.

– Ҳафнқәа кажьны иабыкәу хахьцо, ҳазшьуа ара ҳаишьааит, ҳабацәа рнышәынтрақәа ҳзырпыртцуам! – абас дықәгылеит Жьажьа.

– Ҳашьцәа зегь ахьцо ҳаргьы ҳцароуп, ҳхьагәгәа ҳарпыртцыр калома, ацсра ианадамха, зегь ҳаицыцсып! – ахтцэара дадгылан дцәажәон Азнаур. Члоунтәи ҳахтәаны агаға ихықәгылоу абаахыҭеарақәа рфьы ҳанааигьы, аби аpei реимақ атцыхәа цымтцәеит. Жьажьа есыуаха, – Ҳхынхөып, абаапсы, макьана иахыцам, ҳацсадгьыл хшьапы ықәгылоуп! – ҳәа дықәгылан, аха Азнаур, егьырт ҳашьцәагьы уи раҳарц ртахымызт, иахьеи уахеи амшын ахылара иазыцшын.

Уатцөы аашар, Азнаур итаацәеи иареи ағба италаран икан. Ашамтазы Жьажьа ипхөыс Акакалиа-цха дааирфьыхан, уаанза еибыхәан иказар акәхарын, ртаацәа ирыцәзаны афыцъагьы дөйқөлеит. Урт цон амфа ианымлакәа бнала мацара Члоука рхы рханы.

Абас ауп Жьажьа ипхөыси иареи еикәқбацтаха игьлаз рыфөныжәкәа ишырхылаз. Урт хшара дырмоузацызт, еиднагәлеижәтеи макьана шықәсыкгьы мтцыцызт.

Егьырт Шьынқөыраа зеггы амшын ихылт»*.

Шьынқөы Сеидык абра ишихәатцәкьоз акыр иазааигәоуп, иара Баграт Шьынқөба ихата иабду Жьажьа изкны астатиа «Ашықәсқәа рышьта» афьы иихәақәозгьы:

«Сабду, Жьажьа Азнаур-ипца атцыхәтәантәи амҳацьырра (1878) дацыхьашәеит, аха ииулакгьы ихы ацәигеит. Иаб Азнаур ипхөыси егьырт ихшареи иманы Тьырқәтәылака ддөйқәымлар камлеит. Абар мышәажәа рхытцхьеит Аз-

* Иара уа, ад. 97–98.

науур итаацэеи иареи Кыалашэыр иацэыхарамкэа Ацсуа баагэара ду амшын иахьаларсу ашьапафэи ицхьоижьтеи, аха атыркэцэа рыгба изтамлеит, убри акара амхацьыр рацэан. Цлоу иаакэтц аахыс Азнаур ицеи иареи аймак рыман. Жьа-жьа итахын афныка ахынхэра, аб – иашьцэа зегь ахьцоз рыцрыгтра итахымызт. Зыгены аашар агба италоны, ашамтаз Жьажьа ицхэыс диманы дыбналеит. Ирулакгы Кэыдры ацхафэи иааит, изыруаз цышьаны, аха асолдат гылахьан, икэырмыжьлеит. Азиас ифавалан Наа ифеит, аха ррыцхара акэшэартэ, апаран нырцэ ихгылан. Жьажьа дфадан апаран ашаха днахьынхалан, икуа-ишьтуа мацара, нырцэ дназеит. Псыуа мака бзиаак имгагэышьан, апаранхьча инаитаны, ицхэыси иареи нырцэка ирит. Лассы Асар рымфа инхалеит. Уантэи ианыцшы, гбак амшын ихыхэхэыла мшцоз рбеит. Сабду иаби, иани, иашьцэеи, иахэшьцэеи назаза иапыртцуан рыцсадгьыл. Иара инкаиршэит ихтарца, лара – лкасы. Иара игэы даатасуа, лара лзамфа даахо, абра абнара агэтаны, иртэыуеит-ирхьит, уаха зла атацшылара рмоуаз, цсра-зра амшын ихыланы ицоз ртаацэа. Мартх, атэыуабжь агэакьхэа ауаа еизнагап хэа указу, акытакэа тацэын иууаза»*.

Арака иахгэалахаршэап иказшьарбагоу даеакгы – Ба-грат Шьынкэба ироман «Ахахэ еифса» аперсонаж хадакэа ируазэку Бежыангы абри еипштэжькоу ахтыс шихигаз.

Апоет дахьыз, дахьаазаз ахабла акыта зеипшроу дала-цэажэауа хыхь зызбахэ ххэаз астатиа «Ашыкэсқэа рышьта» афэи абас ифун: «Скыта гэакьа Цлоу шьтоуп аразныш зхартэоу Кавказа ашьха аикакэа зхацырцыруа Цанаф ахэада атцака, иаапсазшэа ахы нкыдтцаны.

Шэапыцбацла ихфоу Цанаф харак иалгееаны илеиуеит ахаан табара зкэым арфашкэа, азиаскэа: Дэаб, Кэмарча, Зиқэа... Цлоу уалаланы унеиуазар, иупылоит акаршэракэа, акэацафапаракэа, апша хаа ахьыкэсуа ахэкэа, мра ахьтамцхац агэафа тахьракэа, итбаатыцэу апстакэа, апшахэакэа...

Цлоу амрагыларахьтэи аган иацэыхарамкэа икоуп анцэа иеиканыз Абырскыыл фырхатца дахьтафархэаз ахапы.

Сара сахьитэжьказ ахабла иахьзуп Лаганиахэ. Ихаракыроуп, кынфалароуп. Уахьынтэи амшын агэы казказуа ухыцшылоит.

* Шьынкэба Баграт ифымтакэа реизга. Ахцатэи атом. Ашэкэтыжьырта «Алаша-ра» 1989 ш., ад. 514–515

Апхын ашоура егъа ицэгъазаргъы, ахэхэахэа ацша хаа еихсыгъзом. Лаганиахэ амра иацнуп, ианыџагыло инаркны, акэацхэа инташэаанза мрахэагала иаџычоит ахэы харак агэышпы»*.

Баграт хэычы иахэшъцэа цшыџык дреитцбын. Иара иира чыдала еигэыргъеит итынхацэагъы, изланхоз ргэылацэагъы, избанзар иаби иани аца дроурц ртахиижътеи, уи изыпшиижътеи акыр аатцуан. Атаацэара зегъы дахъреитцбыз, насгъы дахъхатарпысыз ухэа ирыбзоураны, Баграт хэычы лымкаала нап идкыланы, ихызаны драазон, чыдала зегърылапш ихын. Атаацэара иалахэыз зегъы (урт жэаџаџык ыкан) махэџала ихандеиуан, иаабац ацсыуа нхаџык итаацэара ишахэтэз ала икан. Мал дук рымамызт, аха млакы, хътакы иакыртэ икамызт. Атцара змаз хэа азэгъы дрымамызт, Апхъаза ари аџны ашэкэы џназгалаз иара Баграт иоуп. Ахэаахэтра ухэа алагаџага иалазгъы азэгъы дыкамызт. Аџната чеицъыкала итбаан, анеиааи дагмызт, ауацэа, атынхацэа рнаџсангъы, ааигэантэи, харантэи акытакэа ркынтэи асасцэа дахъкэа уажэы-уажэ иртауан, уа неиртас, тэартас-гылартас ирыман. Акыршыкэса аныбжыс ашьтахъ, ииџыз истатиа «Ашыкэскэа рышьта» аџы Баграт Шбынкэба дызхылтцыз рызбахэ далацэажэауа, гэбылрала абас иазгэеитеит: «Сара сызхылтцыз мыцхэы анхара рэадырцалон, ишырхэо еипш, анхаразы анышэ рфон. Ёказарак, шэарацырак, ма ныкэарак, ма хэаахэтрак урт ирыламызт. Изџыз нхаран. Аиашазы, даргъы рыфатэ-рыжэтэ, рысас-рыцэас зхэаз еипш, рхатэ цъабаа амчала, хар рымамкэа, быстак рфартэ икан.

Аха хтаацэара ахынеихъыпшыз дрымамызт нбанк здыруаз азэы. Хэџны ахаан инанамгацызт ашэкэы. Цабыргуп, уи џнанагалеит ашьтахъ, 1925-1926 атцара шыкэсазы сара апхъаза Цлоутэи алагартатэ школ сантала.

Абыкихшазхарахэџык хакан. Сара азэк сакэын ахаттарпыс, егъырт згабцэан, насгъы цшышыкэса рыла среитцбын. Абри иахкэозар акэхарын, атаацэа рџы сара салкаашэа сыпхъазан. Сшыапы нкыдкшаларгъы, ма баша еимхэак сыхыргъы, урт мыцхэы хэаас иркуан, иртахын дара ртэала уаха зеигъа нарылымшоз ала ибзианы сраазарц**.

* Иара уа, ад. 514.

** Иара уа, ад. 515.

Баграт Шынкэба данхэычыз инаркны иаб ифнатафэи аихабацэа анаайдтэалалак ирхэоз ажэйтэи афатэи жэабжыкэа игэцаракны, илымха кыдтаны дырзызырфуан, ддырхэыцуан, игэынкыларэ бзианы изхауан. Ацсуа жэытэ традиция инакэыршэаны, атаацэара еиднакылоз азэи-азэи неибанеипшны еиххэыцуан, аихабы дшеихабыз, аитбды дшеитббыз досу ртыпкэа рдыруан. Зегь реихабы (Баграт иабду – иаб иаб, – Жыажыа) иавторитет цкыра амамызт.

Баграт Уасил-ипа даныфэидас, егырт зегы реипш махэфала аусура дадымцалакэа, атцара дазыркит, иаргы уи лассы агэблыра икит.

Апоет дахыиз, дахыаазаз атаацэара зеипшраз, инатаз далацэажэауа, 1989 шыкэсазы иифыиз астатиа «ажэеи ашэеи еилазароуп» афы абас азгэеитеит: «Исхэар сылшоит, схы здыруа саныкала инаркны, сгэыргыаракэеи схыцракэеи рфы ашэа иааннакылеит цсахшыа змам атыц. Разкыла убри еипш атаацэарафэи сызхауан, иахыеи-уахеи ашэа ахыфныфуаз, ачеицыкеипш хатыр ахыакэыз. Сан ибзианы ачамгэыр алырхэон, ашэагы ацылхэон (иахыагы исымоуп уи ачамгэыр цэахны), сахэшыа еихабгы уи илфылтцаахыан. Сан ланшыа гэакыа дыпхьарцархэафын, лашыцэа шэахэацэан. Лассы-лассы, еихаразак азын тыхкэа раан, хэафны еикэшэалон ажэабжыхэацэа, акыачакыцэа. Исгэалашэоит арбагыкэа аккахэа иааиларпсаанза сгэы хытхытуа алакэкэеи ажэабжыкэеи санырзызырфуаз.

Абарт зегы шэышэык еипш, баша иниасны имцеит, сгэафэи инрыжыит рышыта. Сышхэычыз еилыскаауа салагеит ауафы ифатэ, ижэтэ, ишэтцатэи рнафсгы игэы зыртынчша, игэы зырхатцаша, агэыргыара изташа цыара акы шитахыз»*.

Арака мацзак иадамзаргы иазгэататэуп апоет ихэыцра ашыкэскэа рзы аамта зеипшраз, ацсуа нхафы, иаайдкыланы ацсуа жэлэр зегы рыбзиабареи рсоциал-политикатэ тагылазаашыа чыдаракэас ирымаз. Акыр шэышыкэсакэа иргэылганы иаагаз апатриархалтэи афеодалтэи еизыказаашыакэа аилахара, акэзаара иафэын. Ацсны мацара акэым, Урыстэылангы, егырт акыр тэылакэа рфы аитакра дукэа мфэацысуан. 1917 шыкэсазы (Баграт Шынкэба даниз ашыкэс

* Шынкэба Баграт. Ифымтэа реизга. Ахэбатэи атом. Акэа. 2003 ш., ад.306.

азы) Урыстэыла иҕалаз асоциалисттэ революция аидеиакэа Апснынзагы иаазахьан, анырра дукэагы ҕарттахьан. 1921 шыкэса март 4 аены Апсны ишыақэгылеит Асовет мчра. Атоурых ағы инартбааны имфаҕысуаз ахтыс дукэа апсуа нхақэа рынхашыа-рынтышыа, рыбзазара ғэгэала ианыпшит, уи мацара акөым рпсихологиагы, рдунеихэапшышыақэагы акыр аитакра дукэа ҕалеит.

Дырмайт Гэлиа апсуа сахьаркыратэ литература ашыаҕа икхьан, поетк иахасабалагы ижэлэр ибжыы нарылафхьан. Апхьатэи иажэеинраалақэа ажэлэр ирылатцэон. Амилаттэ литература арҕиара амфа ианылахьан абафхатэра змаз, еицакрак зқэым зышытақэа хлитература иазынзыжыыз Иуа Коғониеи, Самсон Чанбеи, Миха Лакрбеи ухэа даҕа пытфыкгы. Уаанза итцарадаз апсуа нхафыжэлэр еиха-еиха рыхшыф азцон атцара зыцсоу, иааитцагылоз ағар рхатэи бызшэагы асахьаркыратэ цтамтақэа ирыцхьартэ иахыҕалаз хмилат азы атцак ду аман.

Бағрат Шынкэба данхэычыз инаркны иаби иани ртаацэарағы ишыақэгыланы иҕаз алеишэа бзиа, аизыҕазаашыа зфыдақэа ихэаақэыртцеит наҕ-наҕтэи иара ицстазааратэи ирҕиаратэи мфаду. Уи итаацэарағы абзаза-реи аизыҕазаашыақэеи зеипшраз далацэажэауа, ифымтак ағы абас азгэеитеит апоет: «Хара хәфнәтә хтаацэара дуун. Исгәалашәоит 12-фык аишәачара ханахатәоз. Лассы-лассы хәфныҕа асасцәа мфыхытцлон, сабду деизарауафын аҕынтә, ара иҕалалон аиқәшәарақәа, аилацэажэарақәа, аус збарақәа.

Исгәалашәоит, еихаразакгы азын тыхкэа раан, аккахэа арбағькэа иааиларыцсаанза алакэқэа ханырзызырфуаз, акьатеипцэага алаф анырхәоз, ақьачақьрақэа аныҕартцоз. Иахьагы ихааза сгэи иқэыфүеит, усқан сгэи зырхытхытуаз апхьарцеи ачамгэыри рыбжыы. Ара нцэашыа рымамызт ацуфарақэа, ахьзыртәрақэа, ажәабжькэа. Убарт роуп рапхьаза, сан лкыкахш инаваргыланы, сыпстазаара аҕыркы зырхэыхэыз, сыбла хызтыз, сғы зырцэажәаз»*.

Бағрат Шынкэба апхьаза афрей апхьареи итцеит иқыта гәакьа Цлоу алагартатэ школ ағы. Уа атцара итцон 1926–1928

* Шынкэба Бағрат. Ифымтақэа реизга. Ахцатэи атом. Акэа. Ашәкәтыжьыртә «Алашара». 1989 ш., ад. 517.

шықәсқәа рзы, нас шықәсык (1929–1930 атцара шықәсазы) Цыгъардатәи быжышықәсатәи ашкол дтан. 1931 шықәсазы Акәака диасын, ара ацсуа ртцафратә техникум дталеит. Атцарафәи ақәҟиара бзиақәа иманы ари атехникум далгеит 1935 шықәсазы. Атехникум даналгаз уи ашықәс инаркны 1935 шықәсанза атцара итцон Акәатәи ахәынтқарратә педагогтә институт абызшәеи алитературеи рыкәшафәи. 1939 шықәсазы ари аинститут даналга ашьтахь итцара иацитцарц, идыррақәа иртцауларц гәтакыс икатцаны Қартқа дцеит. Уи дталеит аспирантура Қырттәылатәи ССР атцарадыррақәа р-Академия иатәыз абызшәадырра аинститут афәи. Аспирантурафәи итцара неигзаанза, 1941–1945 шықәсқәа рызтәи Ацъынцтәылатә еибашьра дузза иалагеит. Уи иахкьаны Ацсныка хынхәтәыс иоуит. Ацсны дахьааиз цытраамтак ртцафыс аус иуан, нас агазет «Ацсны қапшь» аредакцияфәи, Ацсуа институт афәи, Ацснытәи ашәкәыџџәа реидгылафәи. 1943 шықәсазы џапхьа Қартқа дцеит аспирантурафәи итцара анагзаразы.

1945 шықәсазы Баграт Шыынқәба аспирантура далганы, афилологиатә тцарадыррақәа ркандидат хәа астепен аиуразы қәҟиарала адиссертация ихьчеит. Иара икандидаттә диссертациязы темас иалхны имаз иахьзын «Ахьызка жәеилатцашьа ацсуа бызшәафәи». Аспирантура далганы Акәака данаа инаркны, 1953 шықәсанза Қырттәылатәи ССР атцарадыррақәа р-Академия иатцанакуаз абызшәеи, алитературеи, атоурыхи Ацснытәи ринститут афәи атцарадырратә усзуфыс дықан. (1995 шықәса раахыс ари аинститут ахьз псахуп, уажәы иахьзуп Ацсны атцарадыррақәа р-Академия Д. И. Гәлиа ихьз зху Ацсуатцараатә институт). Арака Баграт Уасил-ица ақәҟиара бзиақәа иманы алитература рҟиареи атцарадырратә усқәеи гәаццыхәарыла еидибалон, ақәҟиара бзиақәа иманы ититцаауан ацсуа бызшәа еиуеипшымы азтцарақәа, насгьы ацсуа жәеинраала еиҟартәышья иазкны апхьазатәи атцараатә усумта неитцых зџыз иара иоуп. Ускантәи иусура зеипшраз игәаларшәаны, акыршықәса аныбжьыс ашьтахь иара абас иџуан: «Уи ашықәс азы (аспирантура даналгаз, адиссертация анихьчаз 1945 шықәсазы – С. 3.) схынхәит Акәака, салагеит Ацсуа институт акны аусура. Ирацәан еиуеипшымыз анаукафәи снапы зсыркышаз. Аус азызуан ацсуа бызшәа, чыдалагьы ажәеилатцашья азтцара,

иҕаҥҥон гөатарақәа апсуа бызшәаҕы абжыккыҕаҕаара иазкны. Инеипынкыланы ашәккы антара салагеит апсуа жәлар рәапың хәамта: Нартаа, Абырскылы, иара убаскы ажәлар рашәақәа. Сеаласырхәт апсуа литературазы ахрестоматиақәа реиккырышәара, изжит, иахьанзагы иаабжамыжызақәа иттытүеит II–III акласккәа рзы апсуа бызшәа аграмматика. Есымша гәтхас исыман, иахьынзасылшозгы аус азызуан апсуа жәеинраала еиҕартәышәа азтара. Иапыстүеит иара убри априпципкәа ирызкны статиаккы»*.

Астатиа «Ашыкәскәа рышәа» аҕынтәи ара иаахгаз агәылҕааизлаҳнарбоала, урташыкәскәарзы Баграт Шынкәба инапы злакыз аусхккәа шмачмызгы, ие азтәылхны аус ду мөапигеит апсуа жәлар рәапыңтә рәиамтақәа реизгаразы. Уи хазы иалкааны иазгәататәуп.

Дырымт Гәлиеи Иуа Коҕониеи инадыркны апсуа шәккы-мәккәа азәырҕы ишыркызыу еипш, Баграт Шынкәбагы поетк иахасабала ишыкәгыларәы зегь реиха ароль нанагзеит афольклор. Иара ирәиара аетапкәа зегы рәы неипымкрыда ахархәара роуит, анырра ду картүеит ижәлар гәакы рәапыңтә пттамтақәа. Баграт Шынкәба ирәиамтәи афольклори реизыкәаашыкәа рхәтә чыдарақәа рымоуп, аки-аки еилышәуп, итибаго икәтәуп. Поетк иахасабала ишыкәгырыларәы конкретла афольклор рольс инанагзас, наскы иомытақәа ргырак рәы (ажәеинраалақәа, апоемақәа, апроза) ажәлар рәапыңтә пттамтақәа тыпс иааныркыло, хархәақәашыс ироуз пытк ххәараны хәкоуп хәпхәака конкретла урт аомытақәа ханрыхәажәо. Арака уажәы мацк иадамзаргы хәатгыланы иазгәахтар ахәтәуп апоеет данккыпшыз, апоезия арәиарахы апхәтәи ишыкәқәа анеихигоз инаркны афольклор лымкаала изыгәцареикуаз, иалкааны хшыкышәтра зазиуаз, уи аизгара, ақәад антара акыр аамтәи амчи зақәирзыз, абри аганахәала иусура хәааккызтәз амзызкәа.

Апоеет ккыпш арскак афольклор дзасхәапшуаз, изыгәцареикуаз амзызкәа ируаку иара ипоезиатә бәхәтәра зырәыхазиабианирымнәтәы, иккытәыданыхкычизинаркны иахауаз ашәақәеи ажәабжкәеи. Уи азбахә далацәажәауа,

* Иара уа, ад. 540.

абар иара ихата ишазгөейтаз: «Ажәеинраалақәа рыфра сзала-газ, уи сгәзырцхаз, егъарааны срызхәыцхьейт, аха еилкаашьа сзатом. Салагеит ус, азәыр ихәатәы ала акәымкәа, сара схала. Аха сызлагаз ауп иухәашьа! Аоны, ма агәыларә исаҳақәоз, насгъы сара схата ғырхәала издырқәозгъы налатцаны, ажәлар ражәеинраалақәа, ахьзыртәрақәа ақьаад рантцара салагеит»*. Анафска иааигойт усқан игәникилаз, дандухагъы ихамыштүа ихдыррағы, игәалашәарағы изаанхаз акәымкәа, фбамкәа ацәахәақәа.**

Иазгәататәуп даеакгъы. Изакәу уи ауп, апсуаа хкны ма-цара акәым, асовет шәкәыфәцәеи атцарауаа зегъы рзы имфакәтцаганы икалеит 1934 шықәсазы Москва имфәпысуаз асовет шәкәыфәцәа актәи реизара ду ағы А. М. Гор-ки икайтцаз ажәахә ағырак афольклор иахьазикыз, досу ажәларқәа рдоухатә культурағы афольклор цакыс иамоу инартцауланы иахьааирцшыз, уи ароль акыр иштыхны дахьалацәажәаз. Убри инаркны асовет жәларқәа зегъы рғы афольклортә материалқәа реизгареи рытцарейи чыдала ихтакны, игәцаракны ирыман ашәкәыфәцәагы, атцара-уаагы, ахәынтқарратә масштаблагы ахшыфзышьтра аман. Абартқәа рнафсгы, Баграт Уасил-ипа иара ихата «Ашықәсқәа рышьта» ағы излаифуаз ала, абри аус ағы акыр итцоураны инырит Апснйтәи ағар ашәкәыфәцәа рыхьзала А. М. Горки иааишьтыз ашәкәы. Уи азбахә иара абас далацәа-жәейт: «Санмачыз инаркны ажәлар рғапыц хәамтахь аб-зиабара исымаз иаҳагъы иартцаулейт хара хлитературазы икаимату хтыск. Тагалан 1933 шықәсазы апсуа драматургия ашьатакфы С. Чанба хаизигейт ашәкәыфәцәа ғарацәа зегъы. Уи дахзапхьейт Апснйтәи ағар шәкәыфәцәа рахь А. М. Горки иааишьтыз ашәкәы.

Акырза ибеиуоу апсуа фольклор аизгарейи атцарейи дрыла-цәажәо, аурыс шәкәыфәы ду ифуан: «...Жәлар рғапыцтә по-езиа атцара нап ашәыркы, еизыжәгала, ашәкәы ианышәтцала апсуа ашәақәа, алакәқәа, алегендақәа, ажәытә қьабзқәа зеипшраз шәыфла. Апсшәахьтә аурышәахьтә еитажәгала. Уи уафы акринафойт шәара шәхата мацара шәнафсгы, егырт ауаагы идеилнаркаауейт анкьаза Апсны зеипшраз...» Арт

* Иара уа, ад. 519.

** Иара уа, ад. 520.

реипш ажәа кәыгакәа хара аҫарацәа хзын имҫакәтцаган, игәышьтыхган. Хара хамацара хакәымкәа А. М. Горки ишәкәы даара гәгәала иацхрааит ацсуа фольклор аизгареи атцареи рус».*

Абра иацтаны иаххәар калоит даеакгы. Апоет цса-барала акәыгара злаилаз, ицәанырра царны дызлаказ ала, гәынхәтыстала акәзаргы игәеитеит атрадициатә фольклор ныкәызгоз, издыруаз ауаа назаза ишыкамлоз. Аамтакәа реанеитнырпсахла, атагылазаашыа ҫыцкәа зеипшрахаз ала, афольклортә бакакәа бжамзырц, атоурых иазынхартә иахыкаитцаз анаҫсангы, рҫиаҫык иахасабала, хатала, иара излаихәазгы, урт иртәзгы рацәоуп. Апоет ишыакәгылараҫы афольклор зака атцак ду аиуз далацәажәауа, 1989 шыкәсазы ииҫыз истатиа «Ажәеи ашәеи еилазароуп» аҫы акыр инткааны иазгәеитеит: «...афольклор хккәа реизгара сеилаханы снапы асыркызар, схатә рҫиамта акынгы уи хархәага дуны исзыкалазар, ари машәырым, аханатә жәлар рдоухатә беиара азыхәа исылаазаз абзиабара иабзоуроуп»**.

Излаабо ала, Баграт Шынкәба аханатәгы афольклор дазҫлымхан, уарла-шәарла ипыхыашәоз аматериалкәа акәаад ианитцон, аха 1946-1949 шыкәскәа рзы, еихаразакгы апхын мызкәа раан чыдала иеазкны, ладеи-ҫадеи Ацсны ахи-атыхәеи еимданы, шамахамзар, ацсуа қытакәа зеггы дрылсны, абаҫхатәра змаз ажәабжыхәацәа пшааны, урт дрыҫцәажәаны, хыпхыазара рацәала ашәакәа ртексткәа, алегендакәа, ахәамтакәа, алакәкәа...еизигеит. Ускан еизигаз афольклортә бакакәа рыхәтак иара тцаарадыррала акласификациа рзуны, иеикәыршәаны, ирыкәнагаз ацхыажәеи азгәатакәеи рыцтаны, 1959 шыкәсазы Акәа итижыыз аизга «Ацсуа жәлар рпоезиа» ианылеит. Иантамтакәа даеа рыхәтакгы Ш. Д. Инал-иҫеи, К. С. Шыакрыли, иареи еикәыршәаны 1962 шыкәсазы Акәа итрыжыыз ашәкәы «Нарт Сасыкәеи цшынҫажәи зеижәҫык иара иашыцәеи» аҫы ахархәара аиуит. Икоуп еиуеипшым аамтакәа рзы ацсуа периодикаҫы иикыпцхкәазгы.

Убарт ҫынҫажәатәи ашыкәскәа рхыркәшамтаз Баграт Уасил-ица еизигаз афольклортә нцамтакәа рахынтә

* Иара уа, ад. 548.

** Шынкәба Баграт. Иҫымтакәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжырта. «Алашара». 2003 ш., ад. 307.

ара иахарбаз ашәкәкәа ирнылақәазгы маčымкәа иҕан. Уртгы, егыртгы 1990 шықәсазы Аҕәа итижыыз аизга «Ахьыртәатәа» еиднакылеит. Ари аизга ианылеит Баграт Шьынкәба иантәамтәкәа уаанза итижыхьаз цытк, аха реихаразак апхьаза акәны акыпцхь ахьырбаз абри аизгаҕоуп. Ара иҕоуп хыпхьазарала имаčымкәа ақьабзтә поезиа абаҕакәа, атәхәакәа, нартаа ирызку ашәакәеи аҳәамтәкәеи, Абырыскыыл изку афырхатцаратә хәамтә еиуеипшым аварианткәа, алакәкәа, амифкәа, алегендакәа, агенилогиатәи атопонимикатәи хәамтәкәа. Аҕапыцтә сахьаркыратә цтәамтәкәа рнафсгы «Ахьыртәатәа» иануп акрызтцазкуа, аттәарадырразы аинтерес ду злоу аетнографиатә материалқәагы маčымкәа, иара убас аинтерес ду рымоуп ара иану апсуа кәашарақәа ирызку антәамтәкәагы.

Афольклортә материалқәа реизгараан Баграт Уасил-ипа аус шиуаз, ажәлар дшырзааигәахаз, ртцас, рқьабз шеиликааз, хаталагы иара ари иусура шихәаз далацәажәуа, акыр шықәса аныбжыыс ашьтахь иҕуан: «Ма сара схала, ма аекспедициақәа срыланы сныкәон ақытәкәа рахь. Агәашәкәа аасыртуан, ахцыстақәа снырхытцуан, аху-хухәа алақәа сеиш-уан, срылан ақытәкәа, ма ҕыла, ма шыапыла... Уаха азәы ситан, уатцәуха – даҕазәы, ашарцаз акисихәа ақытә рбаҕкәа сдырҕыхон. Срықәшәон ажәабжыхәаҕцәа, ашәахәаҕцәа, апхьарцархәаҕцәа. Ачеицыка хайцахатәон, иаажәуанатцы, ашәа еицаххәон. Арахь сара даара бзиа сгәысеанын, сҕыгеи сқьаади еиқәыршәаны исыван. Ианыстцон ажәабжыкәа, алакәкәа, ашәакәа, ажәапкәкәа...

Адуinei насыц змаз зегы среигыызшәа акәын схы шыз-боз усқан. Слымха иаҳауан, снапала ашәкәы ианыстцон цсра зқәым аҕапыц хәамтә ашедеврқәа: нартаа ирызку аҳәамтәкәа, Абырыскыыл иажәабжыкәа, еиуеипшым апсуа жәлар рпоезиатә хәамтәкәа...

...Хәара атахума, ари еипш аус мариамызт, аамтә рацәаны исцәакәзт, аха арҕиара аганахьала хәхәапшуазар, урт ашықәсқәа баша исцәымзит.

Ари аус сызҕыз иснарбеит апоезиа ахытцхырта азыхь, иснәтеит наунагза жәлар ражәа абзиабара, избеит жәлар рҕы итытцуа ажәа заҕа амч амоу, сазааигәанатәит уи зласахьарку амаза.

Апоег иҗазара, ма амилаҭ поезиа ачыда җазшы, мам-заргы абызшәа абеиара ухәа убас иҗегыгы азҗарақәа ианрылацәажәо, сара сгәанала, даараза акратданакуа иҗоуп инҗкааны ахатәы фольклор адырра, еиҳаразакгы ашәкә-оыратә традиция ахыҗкам алиҗературақәа рҗы.

Аҗла даҗда изгылома, адаҗгы изыргҗацаша ахыҗкам иалшозеи? Дарбан шәкыфәзаалакгы, азәы еиҳаны, егы еиҗаны, иахыҗалакгы цыара акала ирҗеиамҗа ианымпшыр залшом ажәлар рҗапыҗ хәамҗа. Иҗам, иҗам шухәо, цыара ахы аацәыҗнамырхәхәар җалазом»*.

Ашәкәы «Ахыртҗаҗәа» еиднакылаз афольклортә баҗа-қәа шеизигаз атәы далацәажәауа, уа апхыажәаҗы Баграт Шынкәба иазгәеиҗеит: «Уаанзагы уарла-шәарла, аха 1946 шықәса инаркны мызла ақыҗақәа срылан, ианыҗҗон ажәлар рҗапыҗҗә хәамҗақәа. Исгәалашәоит тагалан шыкыымҗак азы, амашына саакәҗын сналалеит Гагра араион Бзыҗ ақыҗа. Иниасит хҗаҗа шықәса, ақыҗақәа инарылга-аарылганы ина-газ сымфә снанагеит Гал араион Чхәартал ақыҗанза. Иаха ипҗҗаароуп хәа амфәду сааныҗҗны мфәхәастала сҗынасхон. Зны амхы ахыдрашәоз, даҗазны ажә ахыртаауаз, аҗсыж-раҗы снанагон, снанагон ачара ахыруазгы... Хәылбгыхак агәашә аартны сахыазымдыруаз апшәымак имзырха сын-талон...»**

Иазгәаҗаҗәуп, иара убас Баграт Шынкәба апсуа традиҗатә фольклортә баҗақәа жәпакы аҗбаад ианҗаны ибжамзыртә иахыҗаитҗаз анафсангы, дара ныкәызгоз, изхәамҗоу, жәлар рашәахәацәа, ажәабжхәара азҗазацәагы азәырфы рыхызқәагы атҗаарыдырра иахызеиқәырхаз, урт азәырфы рбафхатәра ачыдарақәа ахызгәеиҗаз. Иахыа ааста усканҗәи аамҗазы (фынфажәи жәаба, хынфажәа шықәса уажәапхыа) ажәлар ржәыҗә фәпыҗҗә пҗамҗақәа здыруаз, җазарыла еиҗазхәоз еиҳа ирацәафын. Иахыа шыҗа урт рдунеи рыпсаххәеит. Баграт Уасил-иҗа дзыҗәаажәоз, афольклортә маҗериалқәа зыкныҗә ианитҗаз ауаа рызбахәгы гәыбылра дула далацәажәеит «Ахыртҗаҗәа» иазифыз, аҗакы бзиа

* Шынкәба Баграт. Ифымҗақәа реизга. Ахҗатәи атом. Аҗәа. Ашәкәҗыжырта. «Алашара» 1989 ш., ад. 548–549.

** Шынкәба Баграт. Ахыртҗаҗәа (Апсуа жәлар рҗапыҗҗә рҗеиамҗақәа). Аҗәа. Ашәкәҗыжырта «Алашара», 1990 ш., ад. 3.

змоу апхъажәаҕы ажәлар рашәахәащәа, ражәабжхәащәа романтикала игәаларшәауа, уаҕа абас иоуан: «Лассы-лассы сылапш иазцәыртцлоит урт ажәа азҕаза дукәа рхаҕсахыақәа, слымхә итаоуеит рыбжьқәа... Ахаангы исхаштуам урт ақәра гәгәа шрымазгы, ажәрацсыгера зымцынка иқәлар зтахымыз, енагь згәы цкәыназ ахалалқәа, агәыразқәа... «Дад, шәарт акыр ишәыхәозар, ишәаоаагома!» хәа гәтыгьгаала ирдыруа ахәамтақәа хәафымгоз, атх цызеуаз, иага аилахара рымазаргы, агәхәа мкыкәа, иахьей-уахей ихадтәалоз. Рынарцәмәа иқәлахьейт, рыхрат бзиахааит, сыцстазаараҕы насыц дуны исыцхәзоит шықәсыла урт сахьрықәшәалоз, сахьырзызырәуаз. Здакьақәа нымтәоз шәкәык апхъара сзакәымтәуа саланахалан самазшәа акәын урт ахышықәса сшыказ...»*

Атцарауа афольклортәи аетнографиатәи цтамтақәа ахьейизигоз мацарагы акәмызт аус злаз. Ара иазгәататәуп акрызтцазкуаны икоу даеакгы. Ускантәи аамтазы Баграт Шьынқәба иқәыпшразтәи апсуа қытақәа рахь иныкәарақәа раан, хыпхъазара рацәала ажәабжхәащәеи иарей реицыларақәеи реицәажәарақәеи раан, дырзааигәаны еиликауан ижәлар гәакьа рыбзашьа, рматериалтәи рдоухатәи тахрақәа, изейгәырғьози, изыргәамтәуази, гәтыхас ирымази. Ижәлар ртрадициатә доухатә мал зыцсоу азгәатауа, насгы хатала, рәиафык иахасабала, зака инаҕаз далацәажәауа, «Ахьыртцәатцәа» апхъажәаҕы абас иоуан: «Сеимдо ақытақәа санрылаз, сара сзы доухатә барақьатран ажәа азҕазацәа дукәа изнысыз рыцстазаара цкьа еилыскаартә еипш ианысзааигәахоз, гәтыхала ҳаицәажәаны, ҳанеилибакаауаз, ҳанеи-оызцәахоз»**.

БагратУасил-ипаапсуақытақәарахьускантәииныкәарақәа раан ажәабжхәащәеи иарей реизыкәаашьақәа зейпшрази урт ахәшъара ҳаракы иртәози ибзианы ианыпшуеит 1992 шықәсазы, урысшәала ииоыз астатиа неитцых «Страницы пережитого» хәа хыс измоу аҕы иихәаз абарт ажәақәа: «Как научный работник в эти годы (имеется в виду 1946-1949 годы – С. З.), когда, можно сказать, все абхазское горело, я занимался изучением и собиранием богатейшего фольклора родно-

* Иара уа, ад.4.

** Иара уа, ад. 5.

го народа. Начиная с 1946 года в течение нескольких лет я «ушел в народ». Месяцами находился в селах. Не осталось почти ни одного абхазского села, где бы я не побывал. Здесь я встречался с талантливейшими сказителями, певцами, танцорами. С уст этих редчайших людей я записывал ценные сказания разных жанров.

Убеленные сединами старцы относились ко мне с глубоким уважением и пониманием, бывало всю ночь напролет шла совместная работа, но ни один из них, несмотря на свой преклонный возраст, не выказывал усталость. Годы, проведенные с этими благородными людьми, для меня остались самыми счастливыми. Их высокое мастерство сказывания так благородно действовало на меня, что я порою забывал свое опасное общественное положение. Но с другой стороны я хорошо понимал свою миссию, все то ценное, что я успею записать, останется навсегда. Часто мне казалось, что сами сказители тоже понимали эту ответственность и поэтому они с большой охотой работали со мною*.

Урт ашықәсқәа рзы иара ицстазааратә тагылазаашьа зеицшрази ианитаз аҭапыцтә цтамтақәа дшырзықазы ибзианы ирныцшуеит иара убри истатиаҭы иихәоз абарт ажәақәаҭы: «В тяжелые годы, когда я переходил из села в село, морально угнетенный, будь у меня надлежащие условия, я мог бы сделать больше. Но когда я беру эту книгу в руки (имеется в виду сборник «Золотые россыпи» – С. 3.), мне становится тепло и радостно, по крупичкам собранные эти неповторимые сказания действительно представляют собою золотые россыпи»**.

Излаабо ала, Баграт Шьынқәба Ацсуа институт аҭы аус ани-уаз ашықәсқәа рзы илитературатә рҭиара инарываргыланы, ацсуа бызшәа иадхәалоу еиуеипшым азцаарақәа рытцдареи ажәлар рҭапыцтә цтамтақәа реизгареи рзы акыр илиршеит.

* Шьынқәба Баграт. Иҭымтақәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжьырта «Алашара». 2003 ш., ад. 349.

** Иара уа, ад. 350. Ара иаахгыз аҭылфаақәа рҭы автор «все абхазское горело», «забывал свое опасное общественное положение», «В тяжелые годы, когда я переходил из села в село, морально угнетенный», - хәа ззихәо ускан ацсуа жәлар зтагылаз апстазаара удаҭи 1947 шықәсазы иҭыцәа К. С. Шьакрыли, Гь. А. Зизариени, иареи апсуаа ускантәи ртагылазаашьа удаҭ аҭы зхәоз арзахал оны ЦК ВКП ирышьтыз иахырканы, Кырттәыла аихабыра ахшыкгы гәыбган ду рытаны икәацаланы иахырмаз акәын.

мачмызт, аха иара заанатгы еилкааны иман алитература арѣиара амѡа икѡлаз ауафы идырракѡа ианагъ иртцауларц, ирыцитцаларц шихѡтоу, обиективлa уи ада уаѡа цсыхѡа шыкам. Иара ибзианы идыруан арѣиафы иага абакѡхатѡра ду имазаргы, итцара мачзар, рацѡак хара дышзымцо, анарха шимауа. Ианакѡызаалакгы ус акѡын ишыказ, аха еиха-еиха зеилазаашья уадаѡхо шѡкы-зкы цѡахѡакѡа рыла еибытоу, еибарку хаамтеи хапстазаареи ашѡкѡыѡфы идырцоит даѡазны еипшымкѡа итцарны дхѡыцларц, изеипш культуреи итакзыпхыкѡреи хареикларц, хакѡшамыкѡша адунеи аѡы имѡапысуа ахтыскѡа рахынѡтѡ ихадароуи уи акара зтазымкуеи реилыпшаара илшо дкаларц азы, ир ласны, уажѡы-уажѡ зееитазкуа апстазаара даттамхарц азы, ѡынѡыкѡра нитцыргы, итцарадырра иазимырхалар ада цсыхѡа шыкам азгѡаталатѡуп. Абри еицырдыруа, еизадо ззеилымкааз, уи икѡныкѡарц зтахымхаз, ма излымшаз ашѡкѡыѡфы ихы ижѡеит ауп иаанаго.

Баграт Шынкѣба иакѣзар, данхѣгчыз инаркны атцариауртакѣа даныртаз мацара акѣым, урт рнаѣсгы, еиуеипшым атакзыпчыкѣра дукѣа зчыз аматцуракѣа анны-кѣигозгы, акыр ауаажѣларратѣи ахѣынтқарратѣи усқѣа инапы шрылакызгы, ашѣкѣыпчыаразы аамта ипшаауан. Хтацѣыхак шааиоулак бзиа иибоз, илыпшаахыз аѣымтакѣа дрыпчыон, деитарыпчыон. Урт рыпчыарала, ртцарала иа-нагъ иара исахыркыратѣ гѣама иазирхауан, ихареикуан, илапшхѣааи идунеихѣапшышьеи иртбаауан. Иара иааип-мыркѣазакѣа ашѣкѣкѣа, лымкаалагы адунеитѣ литера-тура аклассикцѣа дукѣа азѣырѣы илыпшааху рѣымтакѣа рыпчыарала адырра тѣаулакѣа ширхауаз, насгы урт иара ирѣиаратѣ ус ишацхрауаз, илапшхѣаа шдыртбаауаз иб-зианы иахдырбоит, иагъказшьарбагоуп хынѣажѣа шыкѣса анихытѣуаз интервиу хасабла ашѣкѣыѣы Никѣала Кѣытцниа даниацѣажѣоз иеихѣаз абарт ѣжѣакѣа: «Ирацѣаны иамыпчыо, зѣымтакѣа мацара ирыдтѣалоу, здырра иацзымтѣо, уи азы итѣабоит дышнеи-шнеиуа. Аамта кѣадычъ шсымамгы, хтацѣыхак анаасоулак, аусуракны, аѣны, апсшьарамшкѣа раан, есымша, иаакѣсхуеит бзиа избо ашѣкѣкѣа. Ыыц итытѣуа агазеткѣеи ажурналкѣеи аластѣом. Урт халапш шырху ирхыза-роуп, изыпчыатѣу, изыпчыатѣым уеизгы-уеизгы рыпчыара

аамта ҳақшаалароуп. Аклассикцәа дуқәа рҕымтақәа рап-хъара акара ашәкәыҕы дыштызхуа, дымҕақәытцә, дзыр_кәышуа акагы ыказам»*. Иара убратәкәа хаз чыдала иал-кааны иазгәеитеит аурыс литература дузза Л. Н. Толстои иҕымтақәа зегь рапхъа иширгылоз, урт алкааны бзиа ишибоз, насгъы адунеи аҕы еицырдыруа уи ироманкәа «Аибашьреи атынчреи» «Анна Каренина»-еи акырынтә дышрыпхъахъаз. «Аибашьреи атынчреи» хәынтә дшапхъахъаз, насгъы уи азбахә далацәажәауа, иара иазгәеитеит: «Сапхъацыпхъаза ҕыцк-ҕыцк снаҕоит, изласымбац аганахъала сахәацшуеит, исызгәамтазацыз рацәаны игәастоит. Зны абызшәа иаха сацклацшуан, зны ахаҕсахъақәа иаха срызҕлымхан... анцәа идырп шака рыла уазнеиша «Аибашьреи атынчреи»**.

Баграт Шьынкәба ипстазааратәи ирҕиаратәи мҕа хәа-қәытцәкәаз ируакуп иара дызлиааз, дызтцеиз дызхатарнакыз апсуа жәлар ржәйтәи рҕатәи пстазаара, ртрадициатә бзазаратә культура ибзианы иахьидыруаз. Шәкәыла адыр-рақәа рархара нтәара шақәым еипш, ажәлар зқьы шықәсала ипыршәахъоурпрактикатә пстазаара атцарагы тыхәаптәара амазам. Хашәкәыҕы ду апсуа жәлар ржәйтәтәи ртоурых шәкәыла-быгъшәыла итҕон. Уаҕы ихәар калоит иара ина-пы ахыназоз апсуаа ртоурых атәы зхәоны икоу аҕыратә документқәа акы бжәамыжкәа итцеит хәа. Аха ижәлар гәакәа ржәйтә тоурых атцара ус башамашак азы итахымызт, иалка-ау агәтакы иманоуп ишитцә. Ижәлар иара ихаан изтагылази нақ-нақтәи рперспективеи ииашаны, обьективла еиликаара-зы ицхраауан.

Баграт Уасил-ипа аматцара дуқәа данырхагылаз неипымк-рада имҕапигоз ахәынтқарратәи ауаажәларратәи усқәа цқьа иттцаам ххәоит, аха акы уеизгъы хъахәа-пахәада еил-каауп: инапы ианыз аусқәа зегъы неиҕымсрада, еипкааны еиламырскәа намыс цқьала инаигзон.

Иара дызхааныз аамтаҕы ижәлар зтагылаз рыпстазаара аганахь давагыланы, нацшыхақә, шахатк иахасабала дазы-камызт, ашәкәыҕырада даҕа акы даламхәуа, истолдахатәаны ма-цара ипстазаара ихимгеит. Ишаххәахъоу еипш, данқәыпшыз

* Шәахә: Кәытцниа Н. «Ажәа бцартцас еикәыршәа...» Ажурнал «Алашара». 1977 ш., №5, ад. 71.

** Иара уа, ад. 71.

ашықасқәа инадыркны Ацсны имџапысуаз ахтыс хадақәа зегы анс акә, арс акә хатала, активла дрылахэын.

Лассы-лассы иаххәалоит ашәкәыџы ицсадгылы ижәлари бзиа ибон, дпатриот дуун хәа. Аха ацсадгылы ажәлари рыбзиабара иагъакуп, иагыџбоуп. Баграт Шьынкәба ипатриотизмра гедонисттәзам есымшатәи иусқәа рыла еивтцарцахны иртцабыргуан, амац ағгы, аду ағгы. Ажәлар уадафрак итагыларгы, цъара залымдарак иакәшәаргы иакәым ажәа тәым уафык ирзихәаргы, дара дрыцкан, агәыргъара рымазаргы, дрыцгәыргъон, неифымсрада рыцгәеи рыбзиени далагылан, ирыцеиџишон.

Дарбанзаалак ашәкәыџы еихаразак ихә шыршьо ирџиамтақәа рхатабзиара зеицшроу алоуп. Уи, хымпада, излаиашоу рацәоуп, избанзар, ашәкәыџы иажәеи иуси еикароуп, иажәоуп хадаратә усс имоугы. Аха Баграт Шьынкәба ханихцәажәо илитературатә рџиамтақәа рымацара рџыхаангылар ибжамеамны, ганкы мацарала даабоит хәоуп иаанаго.

Иаахгап даеа ґырцштәыкгы: 1963 шықәса ноиабр мзазы Ацсны ахтнықалақь Ақәа имџапысит, ацсуаа назлоу, Кавказ иқәынхо ажәларқәа азәырџы ржәытә ґырхатцаратә епос «Нартәа» иазкны зегьейдгылоутәи атцарадырратә конференция. Уи хтыс дуны икалеит. Ихәатәуп абри аконференция еицш иказ амџацгара ускантәи аамтазы ишымариамыз. Иара Ақәа имџапысыртә иказтаз аинициаторцәа хадақәа дыруазәкын Баграт Уасил-ица.

Ихәатәуп, иара убас, Баграт Шьынкәбы акыраамтеи амчи ирықәирзуаз ацсуа школқәа программалеи ртцага шәкәылеи рейкәыршәара.

Хазы иазгәатазар ахәтоуп иара ихатареи ихатә уафытәыџсаратә қазшьеи ахьґырцшыгаз. Дқәыцшны данаацәыртцыз инаркны ижәлар игәра ргон. Баграт Уасил-ица хатала азеицш культура ҳаракы змаз уафын, даамыташәон, ахәыцгы адугы ауаа рацәажәашьа дақәшәон, ианагь ауафытәыџса ицхара ихылтцуан. Знык иадамзаргы унаиґцәажәар, ухы-угәы ақәыбзиахартә угәалақара шьтнахуан, дуафы лашан. Иара днаскысуаз, ихы назқәеикуаз иарбан усзаалакгы ибжамеамны иаанижьуамызт, намысла, ицқьаны, ицшзаны инаигзон. Знык иадамзаргы ижәлар

абиурократцәа аусқәа имѡапыргоз, ишымѡапыргоз дала-
цәажәауа Баграт Шьынқәба иихѡоз ахшыѡтцәкқәагы:
«Иара апартия аобком иахьа ишықатцәкьоу атәы, иага
сазхәыцыргы, хырхарта сзатом. Хажәлар рѡапыц хәамтафы
рызбахә хпылоит, анцәа хазшаз иахьтә анапынтца змоу
ашацәа-апѡхамбарцәа. Урт ауафытәыѡса илахьынтца ма-
цара ашара ауп рнапы иану. Асаби данилак, урт ажәфан
иаалбаапырны ишааиуа, адырдырхәа иаахагыежыны, асаби
дахьыз афны ахыбра иаакәтәоит, ухаа ииз асаби абри еипш,
абри еипш изыпшызааит...» хәа инасыц ашара иалагоит.

Апартия аѡбатәи амазаныкәгаѡцәагы ус акәхеит, апартия
иалоугы, иаламгы рынасыц рнапы иакуп, дара ишыртаху
иршалар акәхеит. Амазаныкәгаѡцәагы хәркәатцып, даагап
кәшак афы аус зуа аинструктор, иааигәапхан ател дузасуеит,
дахьынтәасуа иара имхәазаргы, ибжы иалыжжуа амч ала-
гы уафы дидыруеит уи дызустоу, адтца иуитаз наугзароуп,
мап-чап анухәагы, апартия зегы уагахоит, уи еипш ацыфа
артоит иара дахьтәоу аусхәартафы. Иацы ауп уи ауаѡ аоб-
ком ашәхымс данхьтц, харт иаабац иакәымзи мшәа, аха уи
аены инаркны днасыцшафны даакәгылоит, иара дзакәу, игу,
ибзоу уалацәажәар калома, анцәа иахьтә иаашьту ашафы
диацлабны, ауаатәыѡса рлахьынтца ашаразы икәипсоит
акамател! Абас ианбанза нас?»* Абас ишыкәзгы, Баграт
Уасил-ица аматтура ду данахагылаз хажәлар ирыхәашаз акыр
итцоуроу аусқәа мѡапигеит. Ацсуаа ирыхәашаз акы кәстцәп
хәа даналагалак, акылпшцәа рацәан, ускәнтәи аполитика
иатцанамкуаз цъара акала мацк иадамзаргы даамѡахкьар,
формала акәзаргы цъара җарцартак роур шыапҗаршә изы-
руан, унацианалиступ хәа аполитикатә вба ду иртон. Уимоу,
ишымтәкәа рфы ацсуаа ртоурых еиуеипшым азтцарақәа
темақәас иахьыкәиргылоз азы шытахька, апатриархалтә
еизыкәзаашьақәа дырзышәахәоит, урт рахь дхапхьоит хәа
аецныхәақәа аниртоз, ианизашшкәазгы кәлеит. Уигы зака
ирфыстааны икартцозеи ауп ишәхәаша! Ахәыларцәа, ацсуа
портфункционарцәа дыруазәкын идрашшыз! Уи ишшып-
хьыз акагы изалымхит умхәозар!

Матцурауафык иахәсабала Баграт Шьынқәба ижәлар
ирыхәашаз икаитцаз аусқәа зегы реикәыпхьазара хала-
гарым, аха акык, ѡбак уеизгы хәрзаатгыланы, иалкаа-

* Иара уа, ад. 277–278.

Иара убас, Баграт Шьынқәба аматтура ду данахагылаз акыр игәцаракны иман ацсуа ҫар аихабыра ҫараиуртақәа (аинститутқәа, ауниверситетқәа, аспирантура) ртатцара. Убас алимитқәа рзылхралоума, даеа моақәак рылоума еиуеипшым ақалақьқәа рахь (еихаразак Москвақа) ишътны аихабыра ҫараиуртақәа ирыдыркылартә амоа ззылхыз ацсуаа азәырфы аспециалистцәа бзиақәаны ишыақәгылеит, азәырфы атҫаарадыррақәа иркандидатхацәеит, икоуп идокторцәахазгы.

Баграт Уасил-ица ирҫиаратәи, ихәынтқарратәи, иуаажәларратәи усура мехақы тбаала ианымоапысуаз, ианасакьахәымтаз ашықәсқәа рзы Акәа, Москва, Қарт ухәа усқантәи хтәыла ду иатданакуаз акыр қалақьқәа рҫы имоапысуаз ашәкәыооцәа реизарақәа, реицыларақәа шамахамзар, ихадарақәаз зегы дрылахәын, лассы-лассы Ацсны иатаауаз асасцәа, ахәынтқарратә усзуоцәа дукәеи ашәкәыооцәа дукәеи рҫацхьа хажәлар ртоурыхи, рмилаттә чыдарақәеи, ртасқәеи, рказшьа бзиақәеи, рматериалтәи, рдоухатә культурей зыригон. Иара ихаантәи азәырфы ашәкәыооцәа дукәеи (Чилитәи апоет ду Пабло Неруда инаиркны, XX ашәышықәсартәи аурыс шәкәыооцәа дукәа Михаил Шолохови, Александр Твардовский, Константин Симонови, Дағьыстан жәлар рпоет Расул Гамзатови ухәа убас итагы ирацәаоны) иарей хаталатәи арҫиаратәи еиоызарей аимадарақәеи рыбжьан. Инеипынкылары иара дзыҫцәажәоз зегы (ахәынтқарратә усзуоцәа роума, атцарауаа роума, ашәкәыооцәа роума) Ацсни ацсуа жәлари хшыошыштра рыртартә, бзиа ирбартә икаитцон. Абри аганых ала иказшьарбагоуп ихәофыз аоажәатәи ашәышықәсартәи аурыс литературатцәафы ду Вадим Кожини Баграт Шьынқәбей реизыказаашьақәа. Вадим Кожин ацсуаа ртоурыхи, рлитературей, иаидкылары ркультуреи интерес икыртә, урт ирызкны акымкәа, оамкәа астатиа бзиақәа иоыртә дахыкалаз, Баграт Шьынқәбей иарей ирыбжьаз аиоызара иабзоуруп. 1992 шықәса нанхәа 14 аены акыртуа оккупантцәа бцаршьтыхла Ацсны ианақәла, ацсуаа ирыдгылары акыпхь аҫы ацхьаза иқәгылаз, оккупантцәа ирықәызбаз аурыс ҫарауаа дреиуан Вадим Кожинов. Уи иажәа акыр пхылнадон, Ацсны икалаз аибашьра

хлымзаах иазкны Урыстөйлантаи ауаажэларраҕы ииашаны агәаанагара ашыақыргыларазы аттак ду аман. Настгы уи аамтазы Баграт Шынкөбөи иареи Москва иахьейкөшөаз, реиҕәажәара акыпхь ахьабаз акыр анырра аманы икалеит. Уи иабзоураны азөйрөы аурыс пхьафцәа еилыркааит ари аибашыра ахы ытцызхыз ақыртцәа шракөу, апсуаа акаҕы шырхарам, «ирхароу» рыпсадгыл ахьчаразы хацәнмырха аҕа хөймгакәа иахьырҕагылаз ауп.

Чыдала иара ихатагы зныкымкәа, ҕынтөймкәа имшын-тцәкәеи истатиакәеи рҕы излазгәеитахьаз ала, Баграт Уасил-ица дырзааигәан, арҕиаратә еиоызарагы рыбжыан иара иоымтцәа аурысшәахь еитазгаз аказацәа дукәа: В. Дер-жавин, К. Симонов, С. Липкин, В. Луговской, И. Козловски, М. Луконин, А. Межиров, Л. Озеров, Р. Казакова, Б. Ахма-дулина, И. Неиман, С. Куниаев, Е. Николаевскаиа, Е. Евту-шенко, Н. Соколовскаиа, И. Бехтерев ухәа уб. итц. Баграт Шынкөбә иоымтцәа аурысшәахь реитагареи ркыпхьреи аҕы абарт аказацәа имоапыргаз аус хатыр ду изакәын, урт игәаларшәаны атыхәтәан иара абас иоуан: «Ари еипш акрызтцазкуа аус каимат аҕы аҕабаа збаз аитагафцәа ргәалашәара – сара сзы гәахәроуп...»*

Баграт Шынкөбә адунеи акыр дналапшны ибахьан, Асовет Еидгыла хәа иказ атәыла дузза иатцанакуаз акыр ақалакыкәа еимидахьан, дныкәахьан ахәаанхытцтәи акыр тәылакәа рахыгы (Польша, Италия, Венгрия, Болгария, Германия, Тьркәтәыла ухәа). 1970 шыкәсазы Венгрия имоапысыз Европатәи апоетцәа рфорум далахәын. Ашәкәыооы арт иныкәарақәа ус баша туристк, цсшыафык иахәсабала мацара ихимгеит. Дахьнеилакгы Апсни апсуа жәлари дирдыруан, ирылаиртцәон, изыригон уи ганкахьала. Даеа ганкахьалагы урт иныкәарақәа итцоураны иара ирҕиамта акыр ианыпшит. Ғырпштәыс иаахгозар, Италия даныказтәи амшкәа ирыбзоу-раны ифит ажәеинраала ссиркәа рцикл. Урт ажәеинраалақәа рҕы апхьаф ибоит автор ари ажәйтәзатәи аультура ахьҕиаз, ахәыштаара ду ахыкоу атәылаҕы иибаз аказара абакакәа, ихдырра гәгәала ишаныпшыз, эмоция харакыла ишиди-кылаз. Иажәеинраалақәагы ирыдаабалоит, имшынтцәкәа

* Шынкөбә Баграт. Иоымтцәа реизга. Ахцатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжырта «Алашара», 1989 ш., ад. 552.

рѣгы иаабоит аказара харагы абакақаа гыама харакыла, дыра цаулала ахәшыара рытара дшақәшәоз.

1978 шықәса ноиабр мза инаркны Баграт Уасил-ица иматтура ду (Ацснытәи АССР Иреихазоу Асовет апрезидиум ахантәофра) ааныжыны, изынхаз иаамтәи имчи зегы арѣиара аус иазикит, уи ахь диасит, инагзаны иеамеидеит.

Сгәы излаанаго ала, ашәкәыџы ахәынтқарратәи ауаажәларратәи усурақәа акыр шықәсқәеи амчи ахьрықәирзыз џбашәа иахәапштәуп, џбашәа еилкаатәуп. Ганкахъала уахәапшуазар, урт аусурақәа ускак аамтәи амчи рықәи-мырзызтгы, итцегы ирацәаны аџымтақәа апитцар илшон ухәартә икоуп. Даеа ганкахъалагы урт аусурақәа ирѣиара излацхраауаз ыкан, избанзар, ацстазаараѣы имџапысуаз ахтысқәа еиха ибартан, рыгәта далагылан, еиха еиликаауан, изџыданы ахәшыара рытараѣы дымџақәыртцон, илапшхәаа дыртбаауан.

Цабыргуп, иара ихатагы хъаас иман ахәынтқарратәи ауаажәларратәи усурақәа аамта рацәаны иахьицәыргоз, аха уакагы ижәлар ринтересқәа рыхъчаразы дшатахыз идыруан. Акыр иказшыарбагоуп абра уажәы хазлацәажәо азтаара иазкны, иара азбахә ала ихата ихәоз: «Сгәы иалоуп арѣиараѣы исылшоз зегы ахьсыкәмтаз. 50 шықәса инареиханы алитератураѣы иаасрыхыз аеафра аизакра, атагалара саналага, уи къақъаза ианыпшит. Насыц имоуп ашәкәыџы есышьжымтан ихыцқъаза ишыкоуиџырта астол днадтәаланы аус зуа, апхзы казтәо. Уи еипш аамта сара исымамызт уажә ааигәанза. («Уажә ааигәанза» хәа автор иззиҳәоз аматтура ду анаанижыыз нахыс ауп – С. З.). Аха уеизгы, егъа схы гәыбган астаргы, хымпада, ихәкуп абрака иазгәастар: исылшоз ахәычы, хықәкыла сџымтақәа, сгәамчи, сыхшыџи меигзарахда иззыстахыз, сыцсы иалсхыз, сгәатца итысхәааз, иреигъыз сымшқәа зықәнысхыз тынхақәоуп. Сара апоезиа ехьынтцас исымамызт, сахьцалак сгәы иадхәалан. Ацхатцәры санықәлоз, саабрыр азы исцәагоит хәа аарцә ишьтатцаны, аха сықәымлеит, аџадара цәгъа санафалоз, исцәыхьантәхоит хәа сшәаны, ашыақъастараѣ ишьтатцаны скыдымлеит. Аматтура харак ахь саннеиуаз, ара санықәтцуа иаашьтысхып хәа, ашәаѣ ишьтатцаны акабинет сыџнамлеит. Уи сыцстазаара ахата акәын, иареи сареи еикәытхашъа хамамызт»*.

* Иара уа, ад. 554.

Ашәкәыффы ипстазаара атыхәтәнтәи җәжә, җәжәи хәба шықәса инареиханы ирҗиаратәус иеамадазаны дықан ххәоит, аха убыскангы ауаажәларратә усқәа зынза дыркәытханы дыкамызт. Ана, ара Апсны имҗапысуаз, акрызтцазкуаны иказ ахтысқәа активла дрылахәын. Акыршықәса инеипынкыланы Д. И. Гәлиа ихыз зху Ареспублика Апсны Ахәынтқарратә премия акомитет напхгара аитон.

Апсуа сахьаркыратә литература арҗиара аус аҗы аихызара дуқәа имази, ажәлари, ахәынтқаррей ламыс цқьала рымат аураҗы алагала дуқәа икаитцази рзы Баграт Шьынқәба ианаршьахьан жәпакы ахатыртә хьызқәа, апремиақәа. Ашәкәыффы җынҗәжәи жәба шықәса анихытцыз (1967 шықәсазы) иатәаршьейт Апсны жәлар рпоезт хәа ахатыртә хьзы, 1988 шықәсазы ихыртцейт Асоциалисттә Цыа Афырхатца хәа ахыз. Апсны Атцаарадыррақәа Ракадемия анеиҗәкааха, уи ахь апхьаза иалырхыз академикцәа дыруазәкын, иара убас адыгатә (ачеркестә) тцаарадыррақәа жәларбжыаратәи Академия ахатыртә лахәылацәа (академикцәа) дыруазәкын, Ареспублика Кабарда-Балкариеи Ареспублика Адыгеи жәлар рышәкәыффы хәа ахатыртә хьызқәа ихтан. Д. И. Гәлиа ихыз зху Ареспублика Апсны Ахәынтқарратә премия анапцәаха апхьаза уи занашьахақәаз дреиуан. Хатыр ду зқәыз ари апремиа иара иатәаршьейт ипоезиатә рҗиамта лыпшаахқәа, лымкаалагы иажәеинраалоу ироман «Ахра ашәа» азы. Ақыртуа классикатә поезиа абака лыпшаахқәа, лымкаалагы XIX ашәышықәсазтәи аромантик Николоз Бараташвили иҗымтақәа апсшәахь реитагаразы, Баграт Шьынқәба ианаршьейт Шоҗа Руставели ихыз зху Қырттәылатәи ССР Ахәынтқарратә премия. Иара убас Баграт Шьынқәба ианаршьахьан Ленин иорденқәа җба, Ацәа капшь абирак аорденқәа хцә, «Ажәларқәа реиҗызара» аорден.

Цсра зқәым асахьаркыратә рҗиамтақәа рыла Апсни апсуа жәлари рызбахә хара инаҗуа, ирдыруа иказтцаз атҗей ду Баграт Уасил-ипа Шьынқәба ипстазаара далтцит 87 шықәса дшыртагылаз, 2004 шықәса февраль аҗыны Акәа дахьынхоз иуадаҗы. Апснытәи аихабыра ирыдыркылаз ақәтарала ашәкәыффы ипсыжра хатыркәтцара дула еиҗәкаан. Даныржуаз аҗыны Апсуа хәынтқарратә драматә театр аҗы днаганы дыкәартцейт. Уа имҗапҗахейт хьпхьазара рацәала ауаа

злахэыз алахьеикэттаратэ митинг ду. Амш шыбзиамызгбы (ажәџан цстхәала еихәлачны икан, ақәа ауан, ахытагы аған), Апсны ахтныкалақь Акәеи, араионқәеи, ақалақьқәеи зегьы ркынтәи иааны уа еизаз ажәлар лахьеикэтцара дула рхы-ргәы далырхит ртҕеи лашарбага ду, рнапы дықәыргыланы, дна-ганы анышә дамардеит иара убри атеатр апхьа икоу, иара ихьз зхырцаз, зынгы, пхынгы абгы иатцәакәа зҕоу, атцла цшзақәа рыла италахау апарк ағы.

Баграт Шынкѣба ибга тыџс абра иахьалырхыз машѣыр-
шақѣ иѣамлеит. Иара дынкѣыпщыз инаркны, абри апарк
иавганы игоу агаѣа мѣа лымкаала бзиа ибон, ихи-ипси
злаз атыпқѣа иреиуан, ипсшьара асаатқѣа рзы ихала, ма
иѣызцѣақѣакицны,махарантѣииааз,Апсныисасцѣаныиатааз
ицны абра лаѣеиртас иман. Уажѣ иара дахьжу ааигѣаратцѣѣа,
амрагыларатѣи аганахь ала шыѣѣақѣак набжьаны акѣын
иахьыказ шѣкѣыѣѣык, цѣарауѣык, хѣынтқарратѣ усзуѣык
иахасабала данышыѣақѣгылоз апхьатѣи ашықѣсқѣа рзы аус
ахьиуаз Апсуа институт аѣны ахьгылаз. Ѧбаны еихагылаз ари
аѣны, усѣантѣи аамтѣазы, аѣбатѣи аихагылаѣы ареспубликатѣ
библиотека ыѣан. Атцыхѣтѣан ареспубликатѣ библиотеказы
аѣн ѣыц андыргыла ашыѣтахь, ари аѣны актѣи аихагылагы
Апсуа институт иартеит.

Абри аинститут аёы еидкыланы и́кан акыр жәашықәсқәа раахыс атцарауаа азәырфәы еизыргаз, еиҳа-еиҳа ихадыртәауаз архив, абиблиотека беиа. Ара и́кан ацсуа бызшәеи атоурыхи, аетнографиии, афольклори, Ацсны археологиеи рытцаразы акыр ихәартаз аматериалқәа. И́кан хыпхызара рацәала аттцарадырратә усумтақәа, асахьаркыратә лите-ратура ацсышәала, урысшәала, қыртшәала ухәа. Абри аин-ститут ацсуаттцараа иацентрны иахьы́каз, насгьы уа аус зуаз ацсуа царауаа (ацсуаа рыдагьы уа́ка аус зуаз ақыртқәагьы, аурысқәагьы ы́кан, аха...) ахәаитцагылаз, мацк иахьрызхаз азы ақыртүа шовинистцәа илацшықәтцаны, ихтакны иры-ман, рыхәда икылагылан. Убри а́кнытә бнауаамзар азәы ихы иатәеишьом, и́каитцом ззухәашаз ахәымгара кәртцеит – зны идырхәит, нас 1992 шықәса октиабр 22 аены амца шацратцаны ирблит. Иара убри аены иақәыршәаны ирблит Ацсны ахәынтқарратә архивгьы.

Баграт Шынкэба ицстазааратэи ирфеиаратэи мѳа хыхь-хыхь мацара уахѳацшуазар, икашшыразшѳа, цыкѳслара дук, кѳаѳаѳацарак амамызшѳа иубоит. Аха цкѳа уѳагѳылахаланы итутцаар, ус ишыкэмыз агѳра угоит. Ауаѳаѳракѳаггы, ахынта-ѳынтаракѳаггы акымкѳа, ѳбамкѳа дрыкѳшѳаахъан, агѳырѳа дукѳа изташаз ахтыскѳаггы акымкѳа, ѳбамкѳа дрыниахъан. Дзыкѳшѳаахъаз ауаѳаѳракѳа, агѳырѳаѳкѳа хѳа хазѳу рахъынтѳ чыдала иалкаатѳуп хѳа сгѳы иаанагоит ѳ-хтыс гѳгѳаѳкѳак. Актѳи ахтыс 1947 шыкѳсазы иѳызцѳа абызшѳаадырѳы К. С. Шѳакрыли, аѳоурыхтѳцааѳы Гѳ. А. Зизариеи, иарей Аѳсны аѳсуа жѳлари ускантѳи аамтазы рѳагылазаашъа уаѳаѳ еитазхѳоз ашѳкѳы ѳны ЦК ВКП (б) ахъ иахъырышыѳызи уи иахылѳеиаз аѳызшѳаѳкѳеи роуп. Аѳбатѳи ахтыс 1992 шыкѳса нанхѳа 14 аены акырѳуа оккупантѳа Аѳсни аѳсуа жѳлари ирызкны идырѳысыз, ишъаартѳырахаз айбашъра хлымзаах ауп. Мачк-мачк иадамзарггы, абарт аѳба хѳрзаатгылап.

К. С. Шѳакрыли, Гѳ. А. Зизариеи, Б. У. Шѳынкѳеи 1947 шыкѳсазы ЦК ВКП(б) ахъ иршыѳыз ашѳкѳаѳы иазгѳартѳеит зѳырѳацаны ускан Аѳсни Кырттѳылеи ирхагылаз акырѳуа еихабыра амилатѳтѳ политика аганахъала имѳеыгыз, иѳъбараз, аѳсуаа рзы ихыртѳагаз аилахѳара дукѳа шымѳаѳыргоз, аѳсуа ѳар рхатѳы бызшѳала атѳара азин рымхны, кырт бызшѳала атѳара дыртѳара ишалагаз, аѳсуа школѳаа шадыркыз, Аѳсны аѳсышѳала арадиодырѳратараѳа рыкатѳара иаѳѳыхны, кыртшѳалеи урысшѳалеи мацара рымѳаѳгара ишалагаз. (Аѳсны аѳсышѳала арадиодырѳратараѳа иаѳѳырхит 1941 шыкѳсазы). 1938 шыкѳса инаркны, уаанза алатин нбанѳаа шъатас измаз аѳсуа нбан ѳсахны, акырѳуа алфавит шъатас иатаны иѳартѳеит. Аѳсны акыр қалаѳкѳеи, аѳытаѳкѳеи, азиасѳеи, ашъхаѳеи, амѳаѳеи, атеатрѳеи рыхъзѳаа ѳсахны, ма еиѳакны акырѳуа хъызѳаа шрыхъзыртѳаз ухѳа, азалымѳараѳа иѳартѳоз адырѳеит зызбахѳ хамоу ашѳкѳаѳы. Ускантѳи аамтазы ас еиѳш иѳаз ашѳкѳы ѳны аѳнѳр ахъ, Москваѳа ашъѳра гѳагъыуаѳѳан, авторѳаа аѳдырзыр, нас ажѳлар еихаггы ирзеиѳаахар ѳалон. Убжыѳ ѳѳыганы аѳсуа жѳлар ирыхѳашаз акы ухѳар, унаѳионалиступ, апарѳиа имѳаѳѳнаго аинтернаѳионалтѳ ускѳа урѳагылоит хѳа урыѳхъазон, узлаѳамыз аиарлык хѳымгаѳаа науддырѳаблон.

Аинформация массатə хархəагақəа рəы, еиуеипшымыз аизарақəа рəы, иааќəымтцакəа ажəларқəа реишызара, риашьара иазышəахəозшəа ицəажəон, неимшəара зқəым хайашьара иазхəоуп хəа ирыпхьазон апрактикафь имџа-пыргоз аус къашьқəагьы.

Ақыртұа политикцəа, атцарауаа азəыршы рəазтцəылхны ишзахəоз апсуа жəлар ртоурых афальсификация азура иафын. Дара Апсны пкыра змам апшəымацəаны рхы рыпхьазон. Апсуаа ирызкны ассимилиациятə политика мџапыргон. Апсуаа рмилаттə хдырра рхыхны, ақыртқəа ирылахаазап хəа иафын, иамузар, ачеченцəа ухəа азəыршы кавказтəи ажəларқəа ишырзыруз еипш, апсуаагьы зынза иахганы Сибраќа иргарц, ақыртқəа ааганы Апсны индырхарцгьы ианашьтаз ыќан. Даеа зныхгьы, апсуаа ихазу жəларзам, ақыртұа еимышьтырцəа (урысшəала иухəозар «племя» хəа изышьтоу) иреиуоуп, гуриаа, кахетəа, рацаа, лечхумаа, ацараа, ашəанцəа, агыркəа реипш, апсуаагьы қыртқəоуп хəа ашьақəыргəгəара иафын ақыртұа политикцəагьы атцарауаагьы. Уимоу, «апсуа жəлар» хəа ахəара иаќəытцит.

Қырттəыла амраташəарахьтəи араионқəеи ақытақəеи рахьынтə ауаа хыртцəаны (еихаразак агыркəа) акатахəа иааганы, Апсны интенсивла иаландырхо, урт рыла Апсны тдыртəауа иалагеит, иреигьыз анхара тыпцəа (лымкаа-лагьы Очамчыра, Гал, Гəылрыпшь, Аќəа, Гагра агафəа ухəа) рыртон, аонқəа рыздыргьлон, хазы еиџкааны ирымман иа-аргоз ауаа рзы «переселенстрой» хəа изышьтаз анаплакы, ара иаарласны ибағьаза нхара-нтцырала ршьапы иќəгылартə иќартон. Абасала, шықəсқəак ирылагзаны Апсны иќəынхоз ауаапсыра ретникатə еилазаашьа гəгəала ипсаххеит. Иара иашьагəыту, жəытəнатə аахыс ара инхо апсуа жəлар атцазуа иалагеит, атəымуаа апшəымацəахеит, апсуаа «сасцəахеит», ихьыпшхеит.

Қырттəылантəи ақыртқəеи, агыркəеи, ашəанцəеи аага-ны Апсны иахьаландырхоз изыдоу уск акəушəа полити-кала адазхəазтцам акəушəа, ихдыртцəоз ауаа уа иахьынхоз рыдгьылқəа рзымхозшəа, ацəхəырақəа ирықəынхозшəа ир-гызмалны амаақəа артон, Асовет мчра ахьзала, уи фьтцгас, фьтцəахыгас иќартон, асабрадеипш ирцыраркуан, рхы алазырыргон.

Абри аганахъала, аинтерес агым Баграт Шьынқәба абри азтџаара далаџәажәауа, истатиақәа руак аґы иааигаз адокументи уи иазкны иара иґаитџаз азгәатақәеи. Уаґа абас ахәоит:

«1941 шықәсазы Аґсны аминистрџәа рсовет ахантәафы, Бериа иыџтџәахақәа руазәы К. Чициназе Аґсныґа ахтәацәа раагара гәахәа дус иґатџаны абас ихәон: «...Одним из больших достижений Советской власти в Абхазии надо считать начатое в 1937 г. по инициативе тов. Берия Л. П., освоение неосвоенных плодородных земель Абхазии, путем переселения колхозников из малоземельных районов Грузии».

Ари аполитика аґсуаа рзыхәа ишьаџарзган ишыґаз еи-лызкаауаз маґфымызт хтәыла антыџґы.

Даагап америкатәи асоветолог Даррел Слаидер. Уи 1985 шықәса рзы зызбахә хәмоу ахтәаратә политика абас дах-џәажәеит:

«Период после мировой войны до смерти Сталина и Берия в 1953 г., был особенно тяжелым для абхазов, так как Берия начал кампанию явного уничтожения абхазов, как этнокультурной целостности».

Ишаабо еиџш, абнақәа хшьааны, абахчақәа рхны, арахә рхәырџақәатџґа аанмыжґкәа, зықьфыла ахтәацәа ирыхан Аґсныґа раагара ари Сталини Бериеи рпрограмма акәын, идыруп, уи хықәкыс иамазґы – аґсуа жәлар мчыла ассими-лиация рзура!» *

Абас еиџш аґсуаа аґымґра иантаґылаз ауп К. С. Шьаґ-рыли, Гь.А. Зизариеи, Б. У. Шьынқәбеи зызбахә хәмоу ашә-ґәы анырфыз. Аґсуаа усґантәи ртаґылазаашьа зеиџшраз атыхәтәан Баграт Шьынқәба аґырынтә далаџәажәақәахьан. Їырпштәыс иаахғозар, 1969 шықәса октиабр 14 аены им-шынџаґы иара абас иазгәеитеит: «Ақалақьқәеи аґытақәеи рґы анхарџа маншәалақәа жәпаџара зақәандарыла ирше-ит. Асовет жәлар, аґсуааґы убрахь инарылатџаны афашизм иаґаґыланы хаџаамырха аґсадґыл анеиқәдырхоз аамџа иалагџаны, ирыхан иааргон ахтәацәа, абахчақәеи аґытақәеи рыхны, афонқәа рыздырґылон, аибашьра ихнарџәазшәа иал-кааны аґхыраара рыртон, дызустәзаалак даґа милатґ дры-ламызт, иааргоз зегьы қырџәан. Аґыбгарра ихнарџәаз, ма зыфны блыз цсыуа нхафык, ант ахтәацәа реиџш фнык

* Шьынқәба Баграт. Ифымџақәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжьырта «Алашара», 2003 ш., ад. 443.

измыргылеит, цыхыраарак ирымтеит. Ассимилиация иаз-кыз уи аполитика еикэатцэа мѡапызгоз рѡацхѡа икэгылан хара ицоз ауснагзатэкаа: ажэларкэа рцыза, «агениакэа ргени» Сталин дызлыгтыз ижэлар ишыцкѡу раанхара мацара акэмызт, рымехакгы тбаазар акэын, хыцхѡазаралагы ирацэазар акэын. Изкэынхо адгылгы ахэаакэа наскѡа-ааскѡазар акэын Бериа иеипш агынгѡаш Сталин данивагыла, зѡыр даѡагылан изаанкыларан иказма апсуаа ассимилиация рзура иазкыз аполитика шыатаргза! Уи акэын изызхэаз апсуаа ахынхоз акытакэа иша-шаны Кырттэылантэи иааргоз ахтэацэа ьрнырхара, Кавказ нхытгыы ус акэын, абалкаркэа анахырга, Ельбрус (Уршэахэымѡа) Кырттэыла иадыртцеит, иахыргаз акарачкэа рыдгыл аѡы Кулухорети араион апыртцеит, иаразнакгы нап адырkit уахь илбааганы ашэанцэа рнырхара»^{*}.

Гь.А. Зизариа ипшыынѡажэа шыкэсхытцра иазкны, 1994 шыкэса май 4 аены, Акэа имѡапигаз ахэылпаз аѡы Баграт Шынкэба дыкэгылан данцэажэоз игэаларшэаны, акыр интканы ихэеит зызбахэ хамоу ашэкэы азбахэ, насгы уи иахылѡааз атызшэагы азгэеитеит: «Идыруп, 1918 шыкэса инаркны акыртца меншевикцэа амѡапцгара иалагахьан, апсуа жэлар рхакэитра зхэаеыз, амилат еилыхра аполитика.

Асовет мчра анышыакэгылагы, уи аполитика затца имызрыз, иахагы аеартбааит, иахагы адацкэа аргэгэеит. Избан акэзар, уи аполитика амѡа азылырхуан зегь зымчыз Сталини Бериеи.

Иаха ихтны иаххэозар, урт ауаатэыѡса зцэымгыз Сталини Бериеи, Кырттэылатэи амилатеилыхцэеи рзыхэа апсуа жэлар цэкьаран икыдыртцеит: «Шэырмеигзан, шэреихсла!» хэа адца нарытаны. Апсуа алфавит кыртца алфавитла ирыпсахьан: иалырkit апсуа школкэа, иахагы аеартбааит мраташэарантэи Кырттэыла араионкэа ркынтэи ахтэацэа раагара, апрессаѡы машэыршакагы уаѡы ипыломызт ѡ-ажэак: «апсуа жэлар». Даеакала иаххэозар, апсуа жэлар рыдгыл аѡы дара сасцэахеит, амтцарсыѡцэа иааз апшэымацэахеит. Нас иаанхази уажэшыта?

Апсуа институт аѡы аус зуаз хѡык атцарауаа:

1. Зизариа Гьаргь Алыкьса-ица

^{*} Иара уа, ад.277.

2. Шыакрыл Кэатциа Семион-ица

3. Нас сара, 1947 шыкэсазы ЦК ВКП (б) ашкә иаафит ашәкәы апсуа жәлар зташәаз агәәкракәа арбаны.

Акоммунисттә партия Аустави апрограмеи ир-ныз табыргыткәыз цыахшыон ускак. Хәык апсуа жәлар рычкәынцәа акоммунист партия аштаб ахь рхы нарханы җыртуан: «Хәи, абаапсы, миләтк абылра ишаҗу шәымбазои, шәхацхраа!» хәа, аха урт рытәаабжы азәгы имахаит.

Апсны агәәкракәа зыншылаз ашәкәы Қартка идәыкәтәан. Ашшыцхыыз наган иззашшыз ирыртон. Хәара атахума, ара иаашәазом аус шауз «абласаркы» инапы.

Иахзырымхәаз хәа икоузеи харт ахык, аха хәпсы еикәхеит, акымкра хаштагылазгы. Зизариеи Шыакрыли ана-ука иаҗын, сара – алитература»*.

Сталини Бериеи атәыла дузза ырхыцхыцуа, амчра рна-пы иакын, иаркы-иаркы, ирцә-ирцә хәа нцәакәак реицш ркулът шытыхзаны ианыказ акәын. Урт рмәтцуракәа ракәын Қырттәылеи Апсынтәылеи ирхагылаз аихабырагы. Апсны ихадараз амәтцуракәа зегы ирхагылаз миләтла икыртуаз ракәын, иара убас амалрхартә тыцкәагы иаха-бабаны иркын. Апсни апсуа жәлари ртагылазаашәа обиек-тивла итцәаны, амиләттә политикаҗы иказ аилахәаракәа гәартараны икахызма! Б.У. Шынкәбеи, К.С. Шыакрыли, Гь.А. Зизариеи Москвака иршытыз убри акыраамта иахамтгылеит. Ианырышытыз ашытахь цшыымзка аатцханы еицш, Қартка иаарышытит Қырттәыла акоммунисттә партия Ацентр Ко-митет аҗы иахәапшырц, итыртәарц. Дук мыртцыкәа (1947 шыкәса ииуль мзазы) абри ашәкәы иахәоз аҗыргаразы дкылыхха Акәа даакылсит Қырттәыла акоммунисттә партия Ацентр Комитет амазаныкәгаф П. Шариа. Ускан Қырттәыла-тәи Акоммунисттә партия Апснытәи аобласттә комитет актәи амазаныкәгафыс иказ – А. Мгеләзе, П. Шариеи зызбахә хәмоу ашәкәы авторцәа кыдцаланы иркит. Ускантәи аполи-тика цыбара зейцшраз ала, рацәак атахзамызт урт ажәлари ахәынтқарреи ираҗацәоуп хәа ахыз җааста нарыхтданы, апар-тия иалцаны, иахганы иргарц азы.

Б.У. Шынкәбеи, Гь.А. Зизариеи, К.С. Шыакрыли зызбахә хәмоу рышәкәы рыххатәыс икалеит, атызшәа ду ахылҗааит,

* Иара уа, ад. 420–421

уи авторцәа рус акыр ицбараны иалацәажәеит Қырттәыла акоммунисттә партия Ацснйтәи аобласттә комитет абиуро аилатәараҕы, иараубасавторцәа ахыкгы Қартқа ирыцхьаны иганы, уаҕагы ҕәғала ирықәзбеит. Уи аамтәзы дара ирызкны зеицш ажәакәас ирзырхәакәоз роуп ицьоушьяша: «хык акышықәа», «ифашисту аационалистцәа», «Лакоба ишьтра иху», «адезинформаторцәа», «аклеветникцәа», «абуржуазиятә националистцәа», «политикала агәрамгацәа», «антипартиятә политика аныкәгацәа...» Ас еицш икоу алексика цьбара кәзшьарбаган Ацсни Қырттәылеи ускантәи анапхгацәа рзы.

Зызбахә ҳамоу ашәкәы иахылҕеиааз атызшәа ҕәғәа ахатә тоурых амоуп, чыдала, обиективла аттәара иацсоуп, аха уи зегы салалом. Иалкааны иазгәастарц истаху – авторцәа акыр агәырфақәа рнәтазаргы акыр ахынтафынтаракәа ирыкәнаршәазаргы, насыцшәа атакреи ахгареи ркынза инанамгеит. Аха апартия аганахь ала иҕәкәамкәа, гәыбған рымтакәа инымхеит. Акыршықәса аныбжьыс ашьтахь, ускан ирхыргаз иалацәажәауа, Ғьаргь Зизариеи Баграт Шьынқәбеи урысшәала ирфыз, «Страницы пережитого» хәа хьзыс измоу рстатияҕы иазгәартеит: «...нам был объявлен строгий выговор с занесением в учетную карточку: «За попытку дезинформации ЦК ВКП (б) и клевету на абхазскую партийную организацию». (Решение Бюро ЦК ВКП (б) Грузии от 8. VIII – 1947, Пр.№ 645).

Грубое нарушение уставных прав членов партии по отношению к нам не ограничилось сказанным. Сам факт нашего обращения в ЦК ВКП (б) был расценен как тяжкое преступление. В дальнейшем же начали третировать, методично «про-рабатывать» повсюду по каждому поводу, где и как это было возможно.

Особенно неистовствовал тогдашний секретарь Абхазского обкома партии Мгеладзе и некоторые подхалимствовавшие перед ним лица, которые, возмнив, что все им позво-лительно, в своих «обвинительных» речах наше письмо в ЦК ВКП (б) трактовали как проявление «буржуазного национа-лизма» и прямо «фашизма»*.

* Дзидзариа Г. А., Шинкуба Б. В. Страницы пережитого. Шьынқәба Баграт. Ифымтақәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжьырта «Алашара», 2003 ш., ад.339–340.

Ари ашәкәазы авторцәа зықәдыршәаз далацәажәауа, Баграт Уасил-ица «Ашықәсқәа рышьта» ағғы абас ифун: «Еизарацыпхьаза хазбахә аацәырыгон, усғы ихан аиарлыкқәа: «фашист хасабала амилаҭеилыхыцәа», «Н. Лакоба ицыпцәахақәа» ухәа убас итцегғы. Абас 7 шықәса инарыкәгәыгуа хцәыршәаганы адәы хақәын. Хампан ах икәымлозғы рацәахеит. Арахь цыашьатәшәа иубаша, хар-заҳал ианыз азәгы еилкааны имамызт, дара азәык, ыцыак аихабырараф итәаз алахамтцозар»*.

Ари иаанагоз арт авторцәа рыбжы рымхуп, рымтцәыжә-оакәа хытцәтцәоуп, хәатәы-утәы рымам, рыпцстазааратә моа наунагза ифәкәоуп хәа акәын. Абри ашьтахь быжышықәса инарыкәгәыгуа абри аидара хьантә иатцан. Сталин ипцстазаара даналтц (1953 ш., март 5), Бериа даныкәырга, ленинитә милаттә политика хәа изышьтаз мацк айташьақәыргыларахь ианиас ашьтахь ауп, Баграт Шьынқәба ифызцәеи иареи изакәызаалак харак шрымамыз еилкааны ареабилитация анырзыруз.

Уи ашәкәы иахкьаз атызшәакәа Баграт Уасил-ица илитературатә рәиамтәкәагь акыр негативла ианыпшит. Уи азбахә далацәажәауа, урысшәала ифун статиак ағы иаз-гәеиҭеит:

«Когда я сейчас перелистываю произведения, созданные в те годы, я вижу, что на них лежит отпечаток тяжелого времени.

В них ощущается скованность в выражениях чувств и мыслей и некоторый отрыв от животрепещущих жизненных проблем. Это неслучайно, над моим творчеством был установлен особый контроль, было время, когда без ведома обкома партии я ничего не мог печатать»**.

Ара хыхь иааркьаҭны зызбахә схәаз Б. У. Шьынқәбеи, К. С. Шьакрыли, Гь. А. Зизариеи рышәкәы иахылҭеиааз, иахырхәааз, уи атыхәала авторцәа зака идырххоз, зака иларца-оарцоз зегғы цқьа интқааны исхәап хәа салагар, акыр хара сагон. Исхәаз азырханы, абас еипш икоу алкаа кастцар сиашахп

* Шьынқәба Баграт. Ифымтәкәа реизга. Ахцатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжьырта «Алашара», 1989 ш., ад. 545.

** Шьынқәба Баграт. Ифымтәкәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжьырта «Алашара», 2003 ш., ад. 348.

хәа сгәыгуеит. Ускантәи аихабыра ари ашәкәы авторцәа иага ирыкәзбазаргыы, иага рыкәырхәацәазаргыы, иага икыдркьазаргыы, итдоуроу алтцшәакәа аиуит, апсуа жәлар изларыхәакәаз кәлеит. Иага умхәан, инытцыф-аатцыфны акәзаргыы, уи азбахә ажәлар ркынзагыы инеит, рмилаттә хдырра акыр иарцыхцыхит, акыр агәаеанызаарагыы рнатеит. Аихабыра рзыхәангыы аенышыбжьон ишымгәыгзоз аб-зарбзан хы фәрылахан ирылаткәацызшәа иааланаргыы-жыит. Ақыртуа еихабыра уаанза иаакартцоз ахәымгаракәа, акьашьракәа азәгыы имбоз цьыршыозар акәхарын, ира-нахоит, игәагыны азәгыы дзырфәагылом хәа ирыцхьазозар акәхарын. Апартия иахәаз набыцрада инагзатәууп хәа апар-тия ахызала ахә нархьыршыуан рус хәашькәа, кыпцхәа ибжьы фтыганы ирфәагыло, ус еипш згәагыуа азә дкалап, игәынамзара ааирцшып хәа цхыз ирбаргыы ихартдомызт. Аха урт икартцоз ацәгыаракәа убыскак амчхак рыман, тцәахышья рымамызт, апсуа жәлар рычхара мышкы ахы, мышкы атдыхәа ицымжәар каломызт. Ус иагыыкәлеит.

Иазгәастар стахуп даеакгыы. Ауафы цкьа интқааны изымдыруа даналацәажәо, аиаша ахәара данацәыхкьалак, дарпцашьоит, уимоу, данфәаанастанатәуагыы убап. Изхыс-хәаауа, Гь. А. Зизариеи, К. С. Шьякрыли, Б. У. Шьынқәбеи зызбахә хәмоу рышәкәы хара апсуаа хуаажәларрафы иахья уажәраанзагыы легендак ахасабала, ана-ара иалацәажәа-лоит, икоуп иахылфәиааз аухәан-схәангыы. Иахья цьюкы-цьюкы абац-абац рыхга улымхә тдырхаауеит, ускантәи аполитикатә тагылазашья цьбара зеипшраз цкьа зхафы иааганы измақәам, Баграт Шьынқәба дназлоу ускантәи хашәкәыфәцәа, хтцарауаа, иааидкыланы хинтеллигенция ирылдыршаз мачуп, итцегь картцар акәын, агхақәа рымоуп рхәахуеит. О, баба, ар ирнымиаз дхатца гәғәоуп. Ихафсхьюо атәы иахья ахәарақәа мариоуп, аха ускан? Ускан даеакзан.

Ускантәи апсуа интеллигенция (урт хыпцхьазаралагыы акыр имачын) хәа иказ зегьытцәкьа рхы узыфышуам, хәа-рада. Зегь ирнышәо, зегь ззеипшу, згәатцәа жәпоу, зхада хәыцырта змам, зпынтца инахыхәхәаны акагыы зымбо, из-барцгыы зтахым ианагь икан, икоуп, аринахысгыы икалоит. Урт ирылухи! Ускантәи аамтазы К. С. Шьякрыли, Гь. А. Зизариеи, Б. У. Шьынқәбеи ирыдгылодаз, бғас ирымеиз? К. С.

Шьякрыл чыдала ахтынкыакэа иртон, егырт цкэынцэоуп, уара уеихабуп, ас шцакоутцеи хэа . Арт «хэык апсуа нацио-налистцэа» хэа ипхыазаз дрыдгыланы азэы ажэак изхэо дыказма, иаразнак дахьдырхэуан. Ахэыкгыи рматериалтэ, рыбазаратэ тагылазаашыагыи уадафын. Аихабыра официалла ас гэгэала изкэыизбаз, гэрамгартас ирымаз, чыдала ирхылапшуан, ирыцклапшуан, изыхдыркыашаз итцегь дэа ыытцакэак рзыпшаауазар хэа. Аха арт ауаа Асовет мчреи акоммунисттэ партией ирпырхагаз ак картцарц, акы рхэарц иашытамызт, ус акы аицакаара рхэхьгыи иааиуамызт. Гь. А. Зизарией Б. У. Шынкэбей еиха иахькэыпшыз, атаацэаракэа ахьрымаз, рыхшара ахьхэычкэаз ртагылазаашыа еихагыи иаруадафуан. Дара иакэым акы иакэшэар, ажэлари апартией рагацаас ипхыазахар, ртаацаа, рхэычкэа, егырт рттынхацаа рызгыи идамыгахон. Баграт Шынкэба иакэзар, анхартэ уадаткэа икэнагаз имамызт, итаацэеи иарей 12 кв. м. иказ кэымрак ионакэыкэын Акэа ашыха ашыапафы. Гь. А. Зизария ибазаратэ тагылазаашыагыи еицьмызт.

* * *

Ссиршэа хэакоуп хара ауаа. Ассиркэа хазлакоу ируакуп: хыхь цыоуки ирхэар (ихақэырхэацэар, ихэдыртцар, акоманда хартар), иацы ибзиоуп хэа ипхыазаны хзымтахырхэоз, идеалс иахапхыазоз, афырхэа хаакэтцэианы, мап ацэкны, хахьхэны, цкэа хрызхэыцны ацэгьей абзиеи еилипшааны (урт реилипшаара ус аламала имариам, аха...) акэзамкэа инеимаршызны, инеилакны хрыкэыизбо халагоит, азы иахтоит. Изхысхэаауа, адунеи фыцэара ишаны хэтак зымчехакыз Асовет Еидгыла хэа иказ ахэынтцарра дузза еилажыны, акыынтыжэ еипш, кэаца-кэаца еимыжэжэаны икэтцаны, адемократцэа ыыцкэа хэа иаацэыртцыз цыоуки рхэатэы хатцаны (урт рхэатэы хаумтцаргыи иулшозей, аха ажэлари еицэакны аprotест картцар рылымшозей...) асовет мчра ахаан хазлаказ ацэгьарақэеи азалымдарақэеи инарылакны абзиарақэагыи атцэы нарыхышыны иахькахажыыз, хахьрыкэыизбаз иашоума? Асовет мчра ахаан уи анапхгацаа иага агхақэеи азалымдарақэеи картцозаргыи, уи ахэынтцарра еиламыжкэа, агхақэа иказ риашаны, абзиарақэа иамаз азгэатаны аиқэырхашыа аман, иаххэап, китаиаа ишы-

картаз еипш, ма даеа моакала. Аха ус икарымтцеит амчра знапаёы иаазгаз. Ус еипш иказ ахырхарта ацымхэрас аилажъра, аилацыххаара моас иалырхит. Ажэларкэа еимаз-доз арахэыцкэа пытэцтэеит, уимоу, азэырфэы аицаракэа рыбжалеит игыгибагеит, ана-ара аибашьракэа калеит (Шьхатэыла Карабах, Аладахьтэи Уапстэыла, Приднестровие, Чечентэыла ухэа). Ажэларкэа ианакэызаалакгы аицацаахара ртахамызт, иртахым иахьаггы, уатцэггы. Ажэларкэа еиёазкуа, еицацазтэуа аполитикцэа роуп. Уажэ хаазкэылаз хзышыцыламыз, иахзымдыруаз, ихацэтэымыз акосмополиттэ еизыказаашьакэа арфаш еипш, ихытны ихажэлеит. Уи еихаразак ацырмыкьатэ еизыказаашьакэа ирыхкьеит. Хыпхьазарала ирацаам цёоукы алакэ акны еипш, иаалыркьаны ибеиахеит, тца змам амал (амиллиард, долларкэа) рымпытцархалеит, ажэларкэа ргырак еиха-еиха ицархо, ицэхэуа иалагеит. Еиуеипшым ажэларкэа ракэым, етноск иаиуоу рыфнытцагы аиндивидкэа азэи-азэи еикэытцахеит. Уаанза традициала иаадыруаз, хзыкэныкэооз, анамыс хэа хзышътаз ахэ лакеит, иеицакхеит, амораль хэа иказ гэгэала адеформация ахьит, ахатэ мал рхара акульт еиха-еиха ишытытцауа, ихаракхо иалагеит. Ауаа ауафэра хэа изышътаз рцэызуа иалагеит, агэыбылреи арыцхаибашьареи мацхеит, агычракэа, акэыларакэа, архэракэа, ауафшьракэа, уимоу, аешьракэаггы рацаахеит.

Атоурыхтэ тцабырг еилаххэарц, еицахкырц хтахымзар, еиуеипшым амзызкэа ирыхкьаны асовет мчра ахаан имоапыргоз аполитика цьбара иага ацэгъаракэа амазарггы, абзиаракаггы ишрылаказ зеггы асовет мчра иадхэаланы ханыхандеиуаз аамта шыказ? Уи аилкаара рцэыуадафуп уажэы иааитцагылаз аёар, аха асовет мчра ахаантэи аамта иалиааз иахдыруазар, ас лассы иаххахмырштыр хэхэтоуп. Сара арт ацэахакаэа зыфэуа уи ахэынткарратэ система сыхнамыртэалазеит, кьаф дукгы алсымгазеит. Уи ахьеилахаз мыцхэы ихьаазго, чыдала иазгэыхьэуа азэ сакэзам, аха обиективла сызцаажэозар хэоуп сызёу.

Аскак зхысхэаауа, асовет уаа зегъ реипш, Баграт Уасил-ица Шьынкэбаггы, еитасхэахуеит, уи ахэынткарра аидеология дыкэныкэон, матц иуан. Апстазаараёы иибоз, иахауаз азалымдаракэа моапызгоз уи аидеология, уи асистема аилагафца роуп хэа ипхьазан. Ари ахшыфцак мап

ацэкышыа амам, иагыатахым мап ацэкра, избанзар, асовет мчра иарггы, ижэларггы ирнатаз абзиарақәа мацзам. Уаанза итарадаз, аурыс царизм амагәышьхәа итацаланы иказ, зматериалтә тагылазаашыа уадафыз, зсоциалтәи змилаттәи зинқәа хырқәыдааз ацсуа жәлар асовет мчра ахаан (лым-каалаггы Сталин ихатаратә культ ианақәызба ашьтахьтәи аамтазы) ауп цытк абгеитцыхра анроуз. Убарт ашықәсқәа рзы (инықәырцшшәа акәзарггы 1954 шықәса аахыс), акәын Баграт Шьынқәба ирфеиаратәи, ихәынтқарратәи иуаажәлар-ратәи усураггы иасакьахәымтаны ианыказ.

Хыхь ишаххәахыоу еипш, Баграт Шьынқәба ипстазааратә мфәфы дзықәшәаз ауадафрақәеи агәырфәқәеи зегь ирылу-каартә иказ ахтыс 1992 шықәса нанхәа 14 аены Қырттәыла ахәынтсовет аруаа бцарла еиқәных рееибытаны, инагзаны Ацсны оккупация азырурц иахьяқәлаз ауп. Ари амш еиқәатәаны ирзықәлеит ацсуа жәлар зеггы. Цабыргуп, уи аламталаггы Қырттәылеи Ацсынтәылеи реизықәзаашыақәа акыр еибырхханы иқан. Қырттәыла анапхгафцәа рыгхаршалананы ацсуаа ихақәмақаруан, Қартынтәи акатахәа аемисарцәа ааны Ацсны иаланхоз ақыртқәеи, агыркәеи, ашәанцәеи ацсуаа цәымгыс икартартә иазыкартцон. Уимоу, егырт амилатқәаггы (аурысқәа, аерманцәа, абырзенқәа ухәа) тәамбашақә ирызныкәон, Ацсны аланхара ргәи ахдыршәон. Мазеи аргамеи ихдыртқәақәоз, идырхәқәоз ықан. Абырзенқәа шәтәылахь, Бырзентәылақа шәца, шәыфнқәа дқыртуамзар даеа милатк иаиуоу иаашәырхәар калом хәа ихтакны ирыман...

СССР аилаҳара аламталазггы, уи инақәырццакынггы Қырттәыла иахьабалак еипш, Ацсnytәи ақалақь мфәқәа рғгы (еихаразак ахтнықалақь Ақәа) лассы-лассы имфәпырго иалагеит хыпхьазара рацәала ауаа (ақыртқәа, агыркәа, ашәанцәа) злахәыз амитингқәа, «гамарцъос сақартвелос!» (нагзара ақәзаит Қырттәыла!» хәа еибарқаауа. Акьыпхь афы иааипмыркьязакәа аргамеи ихтны ирхәо иалагеит Ацсны қыртуа дгылуп хәа. 1989 шықәса ииун азы Ақәа имфәпысит хыпхьазара рацәала ақыртқәеи ацсуааи реиғагылара, ибжыпсаақәазггы цытфык кәлеит.

Изфыданы, обиективла ихәыцуа ауафы ицьеишьаратә икоуп 1992-1993 шықәсқәа рызтәи Ацсны жәлар Рцьынць-тәылатә еибашьра зыхкьаз абри абри ауп хәа иныхга-аахго,

иныкѣтца-аакѣтцо иахъа уажѣраанзагы иахъеимаркуа. Уи зыхъяз аилкаара уадаѣума! Еихагы иузымбатѣбарахоит ақыртѣа демагогѣа айбашъра ахъ артцысра зхароу апсуаа ракѣушѣа (дара рхѣашъала апсуаа сепаратистѣа!) ипхамшъазакѣа амц анырхѣо. Уи еипш ахшыѣтѣак ашъа_кѣырѣгѣарала дара иртахуп ари айбашъра иазкны адунеитѣ уаажѣларра ргѣаанагара дыркъаларц, иреицакны, иѣам-иным ала иахѣажѣоит. Апсуаа абѣярла рееибытаны Егры азиас ирны Кырттѣыла иакѣлаз цѣушъап!

Иагаѣы иагаѣъара идырххаргы, атѣабырг аахѣѣаны иахъѣозар, 1992–1993 шыкѣсѣа рзы Апсны иѣалаз атрагедиа аквалификация шатѣтѣу абас ауп: Кырттѣыла ага-нахъ ала уи агрессиатѣ кѣзшъа аман, апсуаа рганахъ ала уи Адъынѣтѣыла ахъчара иазкын. Абас зхѣо роуп хъахѣаѣахѣада ииашоу. Асовет мѣра анышъаѣгылаз инаркны (март 4, 1921 ш.) Апсны ихъпшымыз, еидгылатѣ (союзная) республиканы иѣан, аха нас 1931 шыкѣсазы (ақыртѣа Сталини Бериеи ахѣынѣтѣарра дузза ианахагылаз, амѣра рнаѣѣы ианыѣкала) Апсны Кырттѣылатѣи ССР иалартѣеит (1931 шыкѣсазы), аѣаад аѣы автономиа зинѣа атаны. Убарт ашыкѣсѣа рзы Апсни апсуа жѣлари зтагылаз далаѣажѣауа апсуа-база жѣлар Адунеизегътѣи аѣбатѣи аконгресс аѣы дыкѣгыланы данѣажѣоуз Баграт Шъынѣкѣба иазгѣеитѣеит 1921 шыкѣса инаркны, иааѣкъаны жѣашыкѣса (1931 шыкѣсанза) ахыпшымра змаз Апсны 1931 шыкѣсазы Сталини Бериеи ргѣаѣхарала, апсуа жѣлар ирзымѣаа-ирзыпшаа, ахыпшымра аамхны автономиа хѣсабала Кырттѣыла Ареспублика ишалартѣаз. «Уинахыс Апсны зѣѣымшѣаз хѣа иѣоузеи? Жѣлар ршъаблакъаѣ Бериа Москваѣа диазгашаз аматѣура хѣарак данеиѣырбоз ашыкѣсѣа рзы акѣын ари аамѣа. Иара аѣъныш апхъа днар-гыланы, ақыртѣа милѣтеилыхыѣѣа жѣашыкѣсала аѣѣѣа-хѣа, изеихсуаз ѣѣкъарахеит Апсны! Азеижѣтѣи ашѣышыкѣса аѣбатѣи аѣеиѣшамѣазы амхѣѣырра зхыѣѣра дук еипш изжѣылаз, аха зымѣахѣ змырѣаз апсуа жѣлар изакѣытѣ лахынтѣа еикѣатѣѣааз ирзыпшыз!

1936 шыкѣса антѣамѣазы Апсны ахѣынѣтѣарра ашъаѣыр-гыларазы аѣѣабаа зѣахъаз Ареспублика анапхгаѣы Нестор Лакоба Қартѣа ипхъеит. Уиаѣѣеит, ашъаблакъаѣ Бериа Лакоба иѣныѣа днымѣахиган, ашхѣам иѣатѣаны дишъит.

Мызқәак ииасхъан, Бериа изызырщәеи иареи еитцар-
кәәкәеит мцы мацарала еиҕартәыз, ацсуа жәлар шыаҕанкыла
икәызхшаз ашыаус баацс.

Ажәларқәа рпыза хәа изышыҕаз Сталин инеигәйдтданы
ишыразы Ацсны еиҕкаазшәа атеррористтә гәып, уи напхга-
ра аитозшәа Нестор Лакоба. Уи мацара акәымхеит, иахаҕы
иреикәатцәан избан ари ашыаус. Ацсуа жәлар Асовет мчра
рцәымгызшәа, иара азыхәа цәҕамзар бзиа карымтцозшәа –
абрахь икылган уи ахырхарта.

Нас уаҕеимышхарахеит! Ацсны иахаҕаит аамта еикәатцәа.
Инеипцынкыланы иалагеит атакрақәа»*.

Лымкаала абарт ашықәсқәа инадыркны Қырттәыла
аихабыраҕы, ақыртуа царауаа жәпафыкгы рыжәларгы,
итцегь инартбааны адунеитә уаажәларраҕы хжьоит хәа
Ацсны қыртуа дгылуп хәа еиха-еиха ишықәырғәҕәо иаа-
иуан. Аумашәа иубаша, апхъа Қырттәылантәи ихыртцәаны
Ацсныка нхара иааргоз ауаа иртахзамызт, мчылоуп ишаар-
гоз. Сара абарт ацәахәақәа зыҕуа Акәа гәылацәас исы-
ман ҕынҕажәижәабатәи ашықәсқәа рзы Гыртәылантәи
ихыртцәаны иааргоз агыркәа азәырҕы. Урт закаҕы закантәи
исархәахъааз мчыла хааргеит хәа. Мачк схьатцуеит, аха акыр
иказшыбарбагоуп хәа иупхъазаша, абра иаастар стахуп 1978
шықәса ииуль 21 аеынтәи сымшынтца агәылҕаа. Уа излахәо
ала, абри аены шыбыжаарапны сгәыла Алықьсандр Габуниа
сыҕоны дааин, сашта хәычы итагылоу алаха амтцан хтәаны
ағьдмыдыхәа хшеицәажәоз, ажәеи-ажәеи шеихаххәауаз
абас сеихәеит: «Сара хылтцшьтрала Гегечкори араионтәуп,
цшьҕык аишыцәа хәкан, хан дыцсхъан, хаб икәрахь днеи-
хъан, дычмазаҕоны дышьтан. Ишаанагара ханхон, ацъаргәал
ҕоны хазгылан, харахә ыкан, хашәахә ыкан. Ёнак араи-
он акынтәи аихабацәақәак лкылсын, хқытауаа еизганы
ихалархәеит шәыхтцәаны Ацсныка шәцароуп. Уа анхарта
бзиақәа шәауеит, зегь рыла шәеикәхаршәоит хәа хархәеит,
аха хара ихамуит. Азәҕы итаҳымызт ахтцәара. Насгы Ацсны
зымбацыз, изакәу ззымдыруазгы рацәафын. Мышқәак
аатцхъан еитах хәизыргеит. Қырттәылатәи акомпартия
Ацентр комитет амазаныкәгаҕ Барамиа хәа дыкан, убри

* Шынкәба Баграт. Ифымтақәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжырта
«Алашара», 2003 ш., ад.348.

дахзаарышътзаап. Даара леишәәцәгъак иакәын, дуафы цъбаран. Ацсныка нхара шәцароуп шәхала, Ацсны цшза, адгъыл ужәра, амшын ацшахәа хазына шәтахымзар, Сибра ишәзахацшаауеит анхартақәа хәа хәихәеит. Нас хәбацоз, уи иихәаз хәқәшахатхар акәхеит. Хәб сцом хәа иеәфәиршәит, аха дхазныжьюамызт, ачымазаф гәәк, асакаса дантцаны, рыцхарыла даахгеит. Ара хәхьяаиз ақыртқәеи агырқәеи Мархьяул анхарта тыцқәа еимаркит. Ускан аихабыра рпланқәа злаказ ала, Бериа дахьиз ақыта Мархьяул аперспектива дукәа аман, қалақьны икатцаны иара ихьз ахыртцараны икан. Убри акнытә ирацәәфхеит ари ақыта аланхара зтахқәаз. Аха хара хтаацәа назлаз агырқәа азәырфөы уа атыц анрырымта, Багмаран хцаны халанхар акәхеит. Уажәгьы сашьцәа руазөы уа дынхоит. Хәб дук нимтыкәа дыпсит. Дганы хцьынцъ афөы егьырт хәцсцәа анышә иахьямоу дахжуеит хәа халаган, ирымуйт, Дранда ашлагбаум катцаны икан, игъежьны уахь ицарц ақәызкуаз рышьтуамызт. Ари калеит 1949 шықәсазы. Ускан ихацааргаз азәырфөы хынхәны рыпсадгъыл ахь ицарц иакәыркит, аха ирмышьтит. Быжь-таацәарак ирыулакгьы мазала ицеит. Егьырт зегьы ара хәанхеит.

Абас мчыла иааргаз (Ацсны закә тәылоу ззымдырзақәоз, зхаан изымбақәацызгьы рацәафын), Ацсны иқәгъацо, рзинқәа тбааны ианыкала, нхара-нтцырала ианытбааха, рыцсы алахан, уахьынтәи – Қырттәылантәи, Гыртәылантәи, Шәантәылантәи – ишааз «рхаштны», ара хәшьагәытқәоуп, хцьынцъ ароуп иахьыкоу, шәара шәоуп асасцәа, тәытә, фөышәымтын акөымзар, шәахьяаз (!) шәхашьтуеит хәа хәрхәо, ихақәмақаруа иалагеит. Ақыртуа тцарауаа (еихарафзак, атоурыхтцәафцәа) гәыпфөык рхархь уаа дырбыжжуан, ажәытәзатәи аамтақәа инадыркны атоурых еилахәны, еиларфөынтны, ес икалалакгьы Ацсны ацсуаа нхазомызт, Адами Евеи раахыс ара инхоз ақыртуа еимышьтарцәа ракәын хәа ихәыдцөырххо, реазтцөылхны ашьақәыргәғәара реазыркит. Акьыпхь угьы дара рнапы иакын, акатахәа астатиакәа рыфөуан, ашәкәқәа трыжьюан. Ацсуаа тоурых рымазам, ақыртқәа роуп атоурых ду змоу хәа шырхәоз рфөы тхаауан. Уажәгьы уи иафөуп, иакәытцзом. Атакәажә лыбз антахыртцәагьы, «иахәац ахәоит!» лхәеит!

Цабыргуп, антикатәи аепоха инаркны Ацсны азбахә цсакьаны ана-ара акыр афөыратә хытцхыртақәа рфөы уафөы

ипылоит. Ацсны иазкны еиуеипшым аамтақаа рзы еиуеипшым адыррақаа уафы ипылоит азэырфы ажэйтэ бырзенқаа рфымтақаа рфы, арабцаа рфымтақаа рфы, абжыратэи ашэышықесақаа рызтэи европатэи авторцаа рацтамтақаа рфы. Аха цэашыркыла уашытазарггы, Ацсны ацсуаа ықэынхомызт, иқэынхоз ақыртцаа ракэын зхэо цэахаак иадамзарггы иузыпшаауам. Рацэак уафы имхэац (рацэак акэым, акыыпхь афы азэы иадамзарггы, знык иадамзарггы цыара ихэаны, ианны исымбац), аха дара иказшыарбагоу даеа хшыотцакыкгы: хылтшытрала иқыртқэоуп хэа ицхыазоу (аиашатэќаа здыруада, афыцыаггы рдақаа ауриа шыа тагэежыуан хэа изыотқэоггы ыкоуп уажэы!) Сталини Бериеи ахэынтқарра ду иахагылаанза ахэынтқарратэ мчра рнапэы иааргаанза Ацсынтэыла Қырттэыла иатцанакуеит хэа ақыртуа царауаа шамахамзар фы-гэгэала азэггы имхэазацызт. Уаанзатэи ақыртуа тоурыхтцааоцаа зеггы даарылыхэхэо дықан Иване Цыавахишвили. Ухатцоуп, уара, уи хыпхыазара рацэала итцаамтақаа жэа-томк инареиханы, рфы Ацсны ацсуаа нхазомызт. Ацсны ақыртқэа роуп изтэу хэа ахышыақэиргэгэо цэахаак иадамзарггы иузыпшаауазар!

Ихэатэуп иказшыарбагоу даеакгы. Дырмит Гэлиа ишэкэы «Ацсны атоурых» анифуаз, аконсультациақаа изыказтаз, амца дықэызтцақэоз дреиуан Иване Цыавахишвили. Ари атцарауаф Ацсни ацсуааи ирызкны иихэақэаз зеггытэќаа иашамзарггы, Ацсны ацсуаа ықэынхазомызт хэа ицхыазозтгы, Дырмит Гэлиа ишэкэы амца аитозма, дацхрауазма, 1925 шықэсазы Қырттэыла ахтнықалаќ Қарт итытыртэ иќаитцозма? Уи антытц ашытахыггы акыраамта кыпхэа азэггы дақэмызбазеит, цэгыа жэак азэггы иазимхэазеит. Уи ианақэызбаз, ианыргэалашэаз, иееим антитцаарадырратэ усумтоуп хэа ирыпхыазо ианалагаз, ацхыара азин анхамырхыз, ианхэытцартцаахыз Иосиф Сталини Лавренти Бериеи рымчра ианасакыахэымтаз ауп.

Ицыаушыаша даеакгы. Ишыжэдыруа еипш, атцабырг ианакэызаалакгы, иахыакэызаалакгы акоуп икоу. Амц ауп хыпхыазарала заќа утаху авариянтқэа змоу. Изхысхэаауа, ақыртуа царауаа ацсуаа ретногенез атцаараан (аиашазы, уи дара ихтакны, гэгытхас ирымоуп) агипотезақаа, еиуеипшым аконцепциақаа, авариянтқэа акымкэа, обамкэа ицэы-

рыргеит. Атцабырг рхэозтгы, иазааигэазтгы, хтак еицта-дыршәуа иҕамзи. Уаха умцсит! Цьоукы абазгааи ацсилаагы ацсыуа еимыштрацәазамызт рхәоит. Даеа цьоукы ацсуаа адыгъа еимыштракәа иреиуоуп, ажәибжътәи ашәышықәса антәамтазоуп ашьха ихытцны ианааз, уаанза ара иқәынхоз ақыртқәа, мосхаа ирхылтцшътраз ацхазаа (ацхазеби) хәа изышътаз аимыштырра ықәцаны дара аланхеит хәа шыақәдыргәгәоит (П. Ингорокәеи уи ицзыргызқәои). Даеа цьоукых ақыртцәеи ашәанцәеи реипш ацсуаагы ақыртуа еимыштырцәа иреиуоуп, ацсуа бызшәа хәа хазы иҕазам, ацсуа бызшәа хәа иҕоу ақыртуа бызшәа адиалектқәа иру-акуп хәа рҕынкыдтца ашыақәыргәгәара рҕазыркиит. Уи-моу, Маанаа Чыжә дрывасуан хәа ацсуа бызшәа кавказтәи абызшәақәа ртаацәара иаиуазам, тибет-алтаитәи абыз-шәақәа ртаацәароуп изтцазкуа хәа аргамаду акыпцх аҕы изхәақәазгы калеит. Абасала дара дарагы иага рхәатәы еиқәымшәозаргы, ирхәоз зегы зызкыз Ацсны хара иахтәуп хәа алкаа картцарц, адунеитә уаажәларрагы убри ахшыөтцак агәра ргартә тцаарадырраала татцгәык рзатозар хәа акәын изышътаз. Уи уажәгы ишашьтац иашьтоуп. Аха уи тцаарадыррала уаҕы агәра игартә ианырзыҕамтца, политикагы русқәа аныманшәаламха, мчыла, еибашьра-ла инагзаны Ацсны рымпыцархаларц еихеит. Абри ауп, иааркьаҕзаны иаххәозар, 1992-1993 шықәсқәа рзы Ацсны имҕапысыз аибашьра шыаартцәыра зыхкьаз, мзыз хадас иа-моу.

Баграт Уасил-ица аизарақәа рҕы даныкәгылоз акәзааит, акыпцх аҕы акәзааит, иага аекстремалтә тагылазаашьа ыҕазаргы, ичхара гәгәан, ирымчны, имеыҕны, ицбараны ацәажәара издырзомызт, уи иҕацәихьчон. Абжәаацнытәи ацәажәарақәа рҕгы, акыпцх аҕгы иажәа разаны ихәон. Ауаа дрықәымчны ажәахәара цәаҕас имамаызт, ианагь даамысташәан, аха аибашьра аламтала хазтадыргылаз ачхара удааҕын. Убри азоуп 1991 шықәса ииун 2 аҕыны Мыкә аштаҕ имҕапысыз зыкьыла ажәлар злахәыз абжы-уаа реизараҕы дыкәгыланы данцәажәоз абас иаахжәаны, уаанза иара ишиказшьамаыз стильла, ицбараны изихәаз: «Амилат еизыҕазаашьақәа ирыхкьаны шықәсқәак раахыс Ацсны ауадафрақәа итагылоуп. Цьоук рыбз рҕытцит: ацсуаа

сасцәоуп, ҫышәка шықәса ракәхап итцүа, иахьаанагаз уаҫы изымдырзо абри адгьыл иқәнагалеижьтәи хәа иаарҫашәалак рхәоит, хбызшәа атоурыхгьы рзырхәанчар, хқьабзқәа ишакәым изрыхцәажәар – ныхәак еипш ирыпхьазоит. Хәпсуа хәынтқарра, хреспублика ирзышьтымхуа хьантаран рыжәоахыр иқәхазшәа иаакәымтцзакәа иазымақаруеит, иа-хьырбо рыла ашәа хьтцәалоит. Урт зхы ачыдахаз зтахзам, атоурых анархә-аархәра иашьцылахьоу, ауаҫытәыҫса ила-мыси ихаҫеи зцәызхьоу, ажәларқәа реичырчара акәзоуп хьықәкыс ирымоу.

Бгара зқәым бахә дук еипш абарт ацәгьашьцрақәеи за-лымдарала ацәажәарақәеи ирҫагылоит жәпаҫык хашьцәа злахәу иахьатәи хәизара!»*

Баграт Уасил-ипа, хәарас иатахузеи, Қырттәылеи Ацсын-тәылеи реизыказаашьақәа еибархханы ишыказ ибон, бзиарак ахь ишкылымсуаз еиликаауан, аха махагьарала, абцъаршьтыхла, ацсуа жәлар адунеитә етикатә хсаала аных-ра гәтакыс икатцаны, хшымгәыгзоз ихақәлатцәкьап хәа дыкамызт. Ус акәын хара зегьы хгәы ишаанагоз, ихавтцагта ихаванхоз хгәылацәа ақыртқәа гәцәас астцәкьа хашьтырхуеит хәа, хабашьра ргәагьуеит хәа инагзаны агәра хазгомьзт. Иара ихата атдыхәтәан излаиҫуаз ала, 1992 шықәса нанхәа 14 аены иқыта гәакьа Члоука, иабацәа рынхартаҫы иказ иматацәа ибарц, машьынала амҫа дшықәыз ауп аибашьра ишалагаз. Гәыр-гәыр-гәырхәа хьпхьазара рацәала Қырттәылантәи иаауаз атанкқәа рыбжыы улымха тцнархуан. Урт иртатәаз ақыртүа аруаа ргәалақара бзиан, агәра гәтцәкьаны икан инызкылаша пьқәслара дук рмоузакәа, мышқәак рыла рнапаҫы иааргап, ацсуаагьы наунагза иртыслымны ирыл-гап хәа. Хәарас иатахузеи, изҫыданы ихәыцуаз ауаа зегьы реипш, Баграт Шьынқәбагьы иаразнак идырит урт агрес-сиеи аимтцәареи рымҫа ишықәыз. Аха илшоиз, иқәрахь днәихьан, автомат кны аимтцәацәа дзырҫагыломызт. Арахь икалатцәкьаз конкретла аинформация иаша шимамызгьы, Члоу дахьнеиз ижәлар дрылагыланы рыпсадгьыл ахьчарахь дрыпхьон, ргәы азтәитцон, иазгәиртәуан, ахтысқәа блатцарыла дрышьклапшуан. Ажәлар азныказы еилагәжәажәо иааи-

* Иара уа, ад. 318.

лахазаргы, лассы еилкаахеит хыцәнмырха ага хәымгақәа рҕагыларада даеа мҕак шықамыз. Аибашьра еиха-еиха иғәғәахон, Ацсны амца ажәтцаны ана, ара абылра иаҕын. Баграт Уасил-ица ажәлар реизарақәа рҕы дықәгыланы дцәажәон, дрыпхьон рҕы кармыжьырц, иреилиркаауан рықәцара шиашоу, ипшьоу Ацсадгьыл ахьчара ишазку. Ацсуаа зеггы хзы еиқәтәаны икалаз ари амш игәаларшәауа атыхәтәан абас иазгәеитеит: «Нанхәамза 14, 1992 шықәса рзы, аибашьра ианалагаз аены, Ақәантәи машьынала Члоука амҕа сықәын, сабацәа рынхартахь сцон, уа аанҕасра иказ смотацәа збарцы. Кындыг ақыта сналагылон еипш, еибашьра иаауаз ақәылацәа спылеит. Цыхәапцәара рымамызт атанкқәа, еицырхәоуны урт ирышьтан еиқәных ар зықәтәаз амашьынақәа, лассы-лассы ицәыркьон абзарбзанқәа...

Члоу саннеи, ақыта уаа ирылафхьан аибашьра ишалагаз. Ақәака хынхәышья сывамызт усгы, сабацәа рыфны саанхеит фымзи бжаки».*

Атыхәтәан акыр истатиақәеи иинтервиуқәеи рҕы излеихәоз ала, аибашьра ианалага ашьтахь фымзи бжаки аатхьан Баграт Уасил-ица Члоунтәи Ткәарчалка дцеит, ҳаруаа ицхраан уаантәи вертолиотла Гәдоутәка диасит. Уа даныказ амшқәа ирылагзаны, усқан Гәдоутә итытцуаз агазет «Ацсны» адакьақәа рҕы икыпцхьит ицахәцахәо икоу ипатриоттә жәеинраала ҕыцқәа, аурыс газет «Республика Абхазия» адакьақәа рҕы иркыпцхьит акорреспондентка Заира Цәыць-цха имылхыз аинтервиу. Мышқәак уи ашьтахь Москвака дцан Переделкино хәа иахьашьтоу ашәкәыфәцәа рырҕиаратә ҕнаҕы жәамз инареиханы ихигеит. Уи ашьтахь ифызцәа ахәара икартцаз ала, Нальчикка диасын, уа жәамз инареиханы дықан. Баграт Уасил-ица Москва даныказгы, Нальчикка даниасгы иааипмыркьазакәа ифызцәа ашәкәыфәцәа дуқәа дрыҕцәажәаны идеилиркаауан ижәлар зықәшәаз агәәкра, акыпцхь аҕы, арадиои ателехәапцшреи ихы иархәаны аинтервиуқәа ритон, акымкәа астатиақәа ацсышәалеи урысшәалеи ифуан, иацитцеит уи аибашьра хлымзаах атемала ажәеинраалақәа рцикл. Ифымтә астатиақәеи аинтервиуқәеи акыр ркыпцхьит Урыстәылатәи Нхытц Кавказтәи агазетқәа: «Литературная Россия», «Федера-

* Иара уа, ад. 72

ция», «Нарт», «Кабардино-Балкарская правда», «Кавказские новости».

Аибашьра ианалага, иаразнак агәра зымгаз рацәафәеит, еихаразак Ацсны антыт егырт атәым уаа. Бцаршьтыхла аибашьра акынза хнейбагартә ақыртқәеи хәреи еимактәыс ихәуз Урыстәылеи егырт акыр тәылақәеи руаажәларрақәа идеилыркаатәеит. Ақыртқәеи ацсуааи хәишьцәоуп хәа акәын еихаразак ишырдыруз.

Егырт азәырфәи ацсуа шәкәыфәцәеи атцарауааи дреипшны, Баграт Шынкәбагы азәырфәи ақыртуа шәкәыфәцәеи иареи арәиаратәи хаталатәи аифызара рыбжьан, ишаххәахьоу еипш, азәырфәи рфымтақәа апсшәахь еитеигахьан, иара иапцамтақәагы акымкәа, фбамкәа ақыртшәахь еитаганы итрыжьхьан. Аха аибашьра ианалага, фызцәас иипхьазоз ақыртуа шәкәыфәцәа реихаразак реыртцәахит, апсуаа хәашара иадгыланы кыпхәа ажәак иадамзаргы азәгы имхәеит. Дәәа цьоукых аоккупантцәа ирыцдыргызуа, апсуаа урт иахьыирфәгылаз, атәра иахьатцамгылаз, иахьанымшәоз азы ирыкәызбо иалагеит. Абартқәа рганахьала иказшьарбагоуп Баграт Шынкәба апсуа-абаза жәларқәа Адунеизегьтәи афбатәи Рконгресс афәи иихәаз абарт ажәақәа: «Нанхәа мза 14, 1992 шықәса мшы еикәатцәаны ианхалоит Ацсны атоурых. Уи аены иалагеит апсуааи ақыртқәеи реибашьра, иаха инткааны иаххәозар, Ацсны иажәлеит ақыртуа фашистцәа иазыкартаз бцар хкыла еикәных еибытаз ар еикәатцәа.

Апсуа жәлар аибашьра ргәи итамызт, реазыкатцаны икамызт.

Адуinei атәылақәа еизтаауан: «Еимаркзеи, еибамшьыр амуа гәагс ирыбжьалазеи арт зкышықәсала еидынхалоз ф-жәларык?»

Наскьа икоу атәылақәа ракәым, ааигәасигәа ихадынхалогы, ахәаанырцә нарылатцаны, ирыздыруамызт, иахьаагы цқәа еилкааны измамгы мацзам, акыр шықәсқәа раахыс апсуааи ақыртқәеи ашьақәақәа шрыбжьажьыз»*.

Баграт Уасил-ипа Шынкәба ашықәс рацәа нитдит. (Иказшьарбагоуп апсуа литература ашьатакфәи Дырмит Гәлиа иакара ахьнитцыз). Изеицәазарызеи, ашәкәыфәцәа роума, ахәынтқарратәи ауаажәларратәи усзуфәа дукәа

* Иара уа, ад. 427–428/

роума арскак нызтуа, арскак кызто, арскак апстазааратэ зейбафарақәа ырылсуа рымға удаа ағы еиуеипшым атагә-тасрақәа калойт. Зназы ажәлар рыбзиабара зырхауа, ишнеи-уа изцәызқәо, ихбыкықәо, уимоу, икахақәогыи калойт. Ус еипш ағырпштәқәа атоурых ағы арымзаа уағы ипылоит. Ба-грат Шьынқәба иакәзар, апхьаза дкәыпшны данаацәыртдыз ажәлар рыбзиабара ирхаз еицакра ақәымкәа, еиха-еиха иацимтазар иагмырхакәа иптазаара зегыи иагәылганы игейт.

Баграт Шьынқәба ипоезиа

Апоезт заанайтәи илирика. Ишазгәахтахоу еипш, Ба-грат Шьнкәба ирфеиарамға аетапкәа зегыи рфеи афоль-клор инартбааны, ачыдарақәа аманы ианыпшит, аха апхьатәи ипышәақәа хадаратә татцгәыс ирымоу афольклор ахьыпшроуп. Ус шакәугыи апоезт афольклор ахьыпшра амға рацәак дықәымхейт, ирласны ихатәи оригиналтә мға алх-рахь диасит.

Апоезт ихатагыи излаифуаз ала, ирфеиамта иалацәажәахьоу акритикцәагыи излазгәартәахьоу ала, иара илитературатә рфеиаратә биография ахы ытцахит 1935 шықәсазы. Абри ашықәс азы апхьаза акәны акыпцхь абейт «Ахатцара» хәа хьзыс измоу иажәеинраала нейтцых. Ускан иара жәаа шықәса дыртагылан. Аха уаанзагыи акымкәа, қбамкәа ажәеинраала-қәа ифхьан. Апоезт ифымтақәа реизгақәа зегь реиха ихатәау актәи атом злаатуа, ажәлар ырфеиамта иағырпшны ифә ажәеинрала «Ажәытәтәи агара ашәа» анапцоу хәа иатцафуп 1930 шықәса. Ускан иара жәаха шықәса ракәын ихытцуаз. Зегь реиха ихатәау ифымтақәа реизга хәа зызбахә ххәаз актәи атом иану хрыхәапшуазар, апхьаза афра даналагаз (1930 ш.) инаркны 1941 шықәсазы Ацьынцьтәылатә еибашь-ра дузза иалагаанза иацитцейт хыцхьазарала хынфажәи ааба жәеинраала. Убарт апхьатәи ипышәақәа ирейуоуп «Сара сгәыргьойт, сара сыцоит...» (1931 ш.), «Зыркәи» (1932 ш.), «Цәатцәа» (1933 ш.), «Нхафык дцоит иура тагалан...» (1933 ш.), «Хгәыла исеихәейт: - Дад уахтаа...» (1933 ш.), «Ашәт» (А. С. Пушкин иажәеинраала ашәт иағырпшуа) (1934 ш.), «Маха-

зи азызлани» (1934 ш.), «Ақәеи аси ашьхақа шәца» (1934 ш.), «Апхыз» (1935 ш.), «О, са с-Хьыкәыр, бааишь! – ихәеит...» (1935 ш.), «Исаҳаит ирхәамтан ҳабацәа...» (1935), «Март 4» (1936 ш.), «Агара ашәа» (1936 ш.), «Хәыцрақәак Ақәазы» (1936 ш.), «Ашәа» (1936 ш.), «Ацәыкәбар» (1936 ш.), «Ахәы цшза бзарыбзаруа» (1936 ш.), «Тагалантәи абаҳча» (1936 ш.), «Рацхәатәи апоет (Д. Гәлиа иахь) (1936 ш.), «Ацсуа исалам» (1936 ш.), «Октиабр ашьыжь» (1937 ш.), «Кофта шкәакәа» (1937 ш.), «Амҳацъыраа ргарашәа» (1940 ш.), «Шьардаамта» (1941 ш.) ухәа уб. итц.

Баграт Шьынкәба дқәыцшзаны акъыпцхь афы данаа-цәыртыз ашықәсқәа рзы ацсуа литература ашьапы ақәгы-лара, аинылара иафын. Иара ашьақәфы Дырмит Гәлиа иааивагылахьан Самсон Чанбеи, Миха Лакрбеи, Мушь-ни Ахашбеи, Заз Дарсалиеи, Шалуа Цьыцбеи, Леонти Лабахәуеи, Леуарса Кәытциеи, Қыаазым Агәмааи, Влади-мир Агрбеи, Иван Папасқыри ухәа реицш иқаз абафхатәра бзиа змаз апоетцәеи апрозаикцәеи. Хмилаттә литература фашьареи хаштрәи зқәым ишьта антцаны ашарцы етәа еицш дфатцахан, ахәылцы етәеипш дташәахьан Иуа Коғониа. Урт зегь рахьтә Баграт Шьынкәба еиха изааигәан, зегь реиха иқәыцшразтәи ирфәиамтагы ианыцшит Дырмит Гәлиеи Иуа Коғониеи рпоезиа. Аха апоет қәыпш афольклортә традициеи абицара еихабыра иатданакуаз ашәкәыфцәа рацтамтақәеи рымацара дыткәаны дрымкит. Лассы еиликааит урт рфы мацара даангылар, ашьтақәларада ифыцу рацәак акагы шаанамгоз. Убри ақнытә иара ибафхатәреи дызныз аамтәи ирышьашәалаз, ирнаалашаз амфә фыц ицшаар акәын. Ускан фыц хлитература иаалагылаз апоетцәа азәырфы фышәала ацсуа жәеинраалаеифартәышьа еиха ианаалаша аформақәа рыцшаара иафын, иаргы дашьтан аформа фыц ацшаара. Цьоукы Владимир Маиаковски иажәеинраала еифартәышьа ацсуа жәеинраала еифартәышьафы ахархәара хзәтозар хәа рыефыршәон. Убри аганахьала акыр иецишәеит апоет Ле-уарса Кәытциа.

Баграт Шьынкәба ицшаарақәа лытцшәадамхеит. Рацәак мыртыкәа ацсуа поезиафы иара даақәгылт дреформатор-ны. Иара ихьз иадхәалоуп ацсуа поезиафы асиллаботоникатә жәеинраала еифартәышьа ашьақәырғәғара. Анафстәи аетапқәа рфы ажәеинраала еифартәышьа ари асистема Ба-

грат Шынкэба ипоезиаҕы, егырт азэыры аоетцэа
рыцтамтақэа рзгы акыр иказшырбаганы икалеит.

1938 шықэсазы Акэа итытцит ҕыҕарыла имаңыз, аха
акыр иказшырбагоу Баграт Шынкэба иажэеинраалақэа
рацхьазатэи реизга «Ацхьатэи ашэақэа». Уаҕы ихэар калоит
абри аизга ихэаакэнатцеит апоет наҕ-наҕтэи ирҕиамта зегы
хэа. Ускан иара дыстудентын. Акэа артэафратэ институт дтан.
Ари ашэҕэы антытц инақэырццакны еилкаахеит ацсуа по-
езиа арҕиаразы аҕеипш ду змаз, хьахэацэада абафхатэра
чыда змаз апоет дшаланагалаз. Уи аизга еиднакылаз
ажэеинраалақэа ацхьафцэа ирласны ирылатцэеит. Урт ирыб-
зоураны Баграт Шынкэба ихьз ацсуа цхьафцэа инарылафит,
алитературатэ критикцэаҕы ахэшыра харагы артеит.

Аинтерес агым, акыргы иказшырбагоуп аизга «Ацхьатэи
ашэақэа» антытц инақэырццакны, акритик Хэыхэыт
Бҕажэба ииҕыз арецензия. Уаҕа уи автор иазгэеитеит
апоет ҕа ифымтақэа рҕы зегь реиха ихадоу аамта ҕыц
агэеисыбжы зныоуа алирика шакэу. Аинтерес рымоуп апо-
ет ҕа изкны ускангы акритик ихэаз абарт ахшыфцаккэа:
«Б. Шынкэба ифымтақэа, ацэабырг азы, ацхьаф игэцаракны
дрызхьацшратэы икоуп. Ари ашэҕэы афра далагеижьтеи
рацэак цуам, икалап, хцэа-цшыбака шықэса ракэзар, аха
иажэа айҕкаашыа маншэалоуп, ибжы царуп...

...Баграт Шынкэба аҕар шэҕэыфцэа дреиуоуп, ари
еихарак длирикуп. Алирикатэ жэеинраала афра хаз
чыдала иатахуп анапказара. Лирикала ифу ажэеинраалаҕы
ашэҕэыфцы ихатэы гэҕакы ааирцшуеит ацхьаф ицэеижь
ианырратэы, дархэыцратэы, акы игэы иахэаратэы, акы
цэымгыс иоуратэы. Уи зеипш хэыцракны еиҕкаатэуп.
Ажэакала – апоет ихатэ гэҕакы ацхьаф дыхнахуазароуп, уаҕа
ианибаалароуп иара хэыцыртас имоу, ихы-ипсы зызку. Хара
ашэҕэыфцы игэы иаанаго, иара абри ауп ззихэо мацара зе-
гы хныцшуа, уи хҕэы иахэо изыкалом, ашэҕэыфцы илшоза-
роуп сахьажэала хҕэы архатцара, хҕэы ашытыхра, ардура, ма
хаҕа ицэымгара...

Б. Шынкэба иажэеинраалақэа ифит поезиа ҕыцла, еилым-
шэо еилартэаны. Ифымтақэа рыла еихарак иааирцшуеит
ахатцара злоу, иахьа аҕар агэызфыдара, агэыргьара ирымоу»*.

* Бҕажэба Хэ. С. Ацсуа литературазы, критикатэ нцтамтақэак. Акэа.
Апхэыншэҕэтыжырта, 1960 ш. Ад. 136.

Арецензиа автор дзыхцэажэоз аизга ахэшъара ҳараки аҗауа даҗа тыпк аҗы иоуан: «Баграт Шынкэба уажэы аа-кыска аҗа иалагаз иаарылукааша азэ иоуп, ари ипоезиа агэазҳара амоуп, иахьатэи хгэыргъара, хгэы зыда абжы ахыҗеит гэыртэыла»*.

Еицырдыруа хшыҗтакуп – ацсабара аҗаҗы инаҗз абаҗхатэроуп ихадароу, аха уи иацназго агэазыхэареи есымшатэи аусуреи рыла ихатэаазароуп Баграт Шынкэба аханатэ данаацэыртцыз инаркны насыпла абарт аказшыа хадакэа тибартэ дрылакан. Ихшыҗ ахьтцарыз, конкрет-ла инткааны, сахьаркыла ахэыцра ахылшоз анаҗсгы, иааипмыркыазакэа ихы аус адиулон, дызкэылаз арҗиаратэ мҗа уадаҗ такзыпхыкэра дула дзылкан. Ианагь иказара иазирҳауан. Чыдала иазгэататэуп иажэа разаны, ишэаны-изаны ихэарц дшашьтаз. Хымпада диашан акритик Ш. Инал-ипа Баграт Шынкэба ибызшэа зеипшроу далацэажэауа абас аниҗуаз: «Б. Шынкэба ибзарыбзаруа ацсы ахеитцеит, ихаракны ишьтихит ацсуа поезиатэ бызшэа, иааирцшит уи иалшоз. Итартаруа ишитаху инапэҗы иҗоуп уи амыруга хада, дацэымшэо ибжыаны змаршэа икыз арашь еипш иахьытаху дган-даанагоит, дакэитуп ихатэы бызшэа абеиара ду. Б. Шынкэба поет ҳасабла чыдала дызлағэҗоу зеипшыкам абызшэеи апоезиатэ форми рыла ауп»**.

Апоет аханатэҗы еилкааны иман рифмала еибытоу ажэеинралакэа зегы шпоезиам. Ажэеинраала ацсы ахазтцо арифмеи аритми рымацара ракэым (уртгы хымпада иатахуп, ианагь ирыцклацштэуп, аха...) Ажэеинраала поезиатэ рҗиамтахарц азы гэыла ирцхатэуп, автор игэы итцхо, ицэанырра еилазыргъежыыз акы иазхэазароуп. Уи ус шакэу ҳпоет ибзианы еилкааны ишимаз еилыхха иахэоит данкэыпшыз (1937 шыкэсазы) ииҗыз ажэеинраала «Аетцэа-кэа еипшны ицхамашам...»

Аетцэакэа еипшны ицхамашам,
Ашэткэа фыла зегы бзиам.
Ажэа ртэамзар, ицшзахашам,
Гэыла ирцхамзар уи поезиам.

* Иара уа, ад. 139.

**Инал-ипаШ.Д.Апсуалитература атоурыхакнытэ.АкэаАпцхэынтшэкэтыжырта. 1961 ш. Ад. 334.

Ага цшала зых иакәйтѳм,
Ацәкәырц тынчѳм, ацакь иасуеит,
Зшоура хьшәашәаз – уи дпоетѳм,
Ацшқа ицхыз еицш нак дѳмфасуеит.

Б. Шьнкәба заанатцтәи иажәеинраалакәа аки-аки тематикала ишеипшымггы, досу рхатә чыдаракәа шрымоуггы, рзеипш кәзшьәкәаггы уафы ирнибаалоит. Ифашьазом зхатә бжы зхоу, абафхатәра ду змоу апоет инапы ишытцыз урт рґы зеггы иреихау атыц аанакылоит ацстазаара зеггы шытыхны иамоу, иарлахґыхуа, иадхәатцаланы бзиа избо, романтикатәла ишытыхны ацстазаара иахәапшуа, згәы еицхауа, зхы-згәы ақәбзиоу алирикатә фырхатца ихаґсахьа. Урт ашықәсқәа рзы апоет инапы итцыз акыр жәеинраала кәзара дула иахәапцоу, иахьеибытоу иабзоураны ажәлар ирылатцәеит, еицырдыруа икалеит, ашәаны ирхәо иалагеит, абжьаратәи ашколкәа рзы итрыжьуа артцага шәкәкәа ирнылеит.

Мачк сапыфланы исхәарц стахуп Баграт Шьынкәба ауаатәыфса рдоухатә культураґы ашәа ичыдоу атцакы шеитаз. Иара ашәа аццара «дазгаган». Хьахәапахәада иаххәар халшоит Баграт Шьынкәба иакара даеа апсыуа поетк иажәеинраалакәа ирылхны ашәакәа ажәлар ирылатцәаны икамлацт хәа. Иара иажәеинраалакәа фажәа инареиханы амузыка ианцоуп, ацхьафцәа ґырхәала издыруа, ирдыруа рацәоуп. Уимоу, урт убыскак ижәлартәхәеит, апоет ишитәу рхаштны ижәлартәкәоушәа ирхәоит, убыскак ажәлар рсахьаркыратә хәыцшьа иазааигәоуп.

Апоет данкәыпшыз иаашьтикааз ашәа абзиабара иааипмыркәазакәа икәрахь даннеиггы дзґыгәхәауан, ирґиахьаз изирхомызт, еицах иґыцу, ауаа ирыхәаша, иргәапхаша, ирыдыркылаша аццара дашьтан, деифазон, дзгәыхәуан. Абри аганахьала иказшьарбагоуп неипымкрада апоет ицстазаара аханатә инаркны атцыхәанза иагәылганы иигаз играждантә позиция харакы еилыхха изныпшуа, хынфажәи жәибж шықәса даныртагылаз (1994 ш.) иифыз ажәеинраала «Жәлар ргәы тызгаша ашәак сызхәандаз!..». Афилософиатә цакы цәулакәа змоу егьырт акыр ифымтәкәа рыкны еицш, автор аракаггы поезиатә бызшәа харакыла

иааирцшит ацстазаарафы дарбанзаалак ауафы уалцшыас
иду, ихы зикырц ихэтоу. Алирикатэ ццамтақәа (казарыла
иѳу) ишырказшыоу еипш, аракагы автор ихафала иихэо
ихазы мацара иауихэахуа: ажәлар ирыхәаша уск иадам-
заргы арѳиара, ахыта иакуа дирцхарц, нацънатэ аахыс
дызлакоу иуаѳра камыжкәа изынхарц, ипсы цкъазарц,
дхамапагъамхарц, ажәлар рус анагзара дақәзуазар, иуахта
мап ацәимкырц:

Жәлар ргәы тызгаша ашәак сызхәанда,
Жәлар ирыхәаша ускәак сызрѳионда!

Ахәра цәгы знылаз ихәра сызргъондаз,
Алахә сикәшәар, мцаны сизыпхонда!
Нацънатэ сызлаказ сыуаѳра сзынхонда,
Ацсыцкәа шсакәу саркыан ирбонда!
«Дыгәлымѳуп! Дгәатцәадоуп!» – сызырмхәонда,
Дхамапагыоуп хәа сызырмхәонда!

Изымбац збонда. Сгәыгра сахъзонда!
Слазонда, сѳазонда, сымѳа назонда!
«Жәлар дыртәын, жәлар рус ауп дызкәызыз!» –
Ус еипш сызрхәартә суахта калонда!

Апоед данкәыпшыз инаркны, иацитцаз ажәеинраалакәа
жәпакы рѳы ссиршәа еилыхха, апхъаѳ ибла ихгылартә Ацсны
апсабара асахъакәа тихуеит. Уи апсабара иаланхо ауафы
еиуеипшым игәалакаракәа, ицәанырра цкъакәа раарцшра
дазказаны даабоит зыпхъареи згәынкылареи мариоу, фор-
мала иласны, еихышәшәо иѳу ажәеинраалакәа рѳы: «Ага-
ра ашәа», «Тагалантәи абахча», «Кофта шкәакәа», «Ишыкоу
сымала ибасхәап», «Амхацъыраа ргара ашәа», «Ага итынчу
сныгәпнгылан...», «Шьардаамта».

Ауафытәыѳса ицъа алтцшәа деигәырғьаратә ипцылозар,
игәы шытнахуеит, игәалакара бзиахоит ххәоит абжъаапны
ажәа еизадала. Ус ахәара мариоуп, баша цәажәароуп, иаа-
бац, ихәхац. Хзышыцылоу информация еизадак ауп. Ажәа
еизадала ацәажәареи исахъаркны ахәареи акыр рыбжьоуп,
ианагъ еиѳдыраатәуп. Актәи ауаа зегы ихалшоит, ахатәы

функциакәа амоуп. Аѡбатәи абаѡхатәра чыда ацсабара
изнатаз иоуп изылшо. Баграт Шьынқәба иеипш исахьаркны
ахәыцра зылшо еизаданы акәымкәа, хшымгәыгзо, иҕыцу
даеакала ахәашьа дақәшәоит. Абжәаацныгтәи ацәажәара
еизада еипш акәымкәа, итцарны хцәа-хжьы, хәхдырра
ирныпшыртә иҕанатцоит.

Абра иаххәаз ахшыѡтцаккәа зыртцабыргуаны арымзаа
иҕоу аҕырпштәкәа рахьынтә иаахгап, аңхьаза акьыпхь анаба
ашьтахь, дук мыртцкәа апсуа пхьаѡцәа еицырдыруа иҕалаз
ажәеинраала «Тагалантәи абахча». ѡажәи ааба цәахәа иҕоу
абри ажәеинраалаҕы апоет қәыпш илиршеит еафратагалан
Ацсны ацсабара асахьа ссиркәа раарпшра. Асахьакәа штыху
ауп иухәаша! Ажәеинраалаҕы иахзымдыруа, хзышыцылам
ажәак иадамзаргы иказам. Ажәакәа зегьы иахьей уахеи
иаххәо, иҕеакуроуп. Аха ишхәоу, рхәашьа, реишьтагылашьоуп
излаҕыцбарахаз, даеа бжьык рхазтцаз, даеа цсык рызтаз.

Еафратагалан Ацсны ацсабара даеа тәылак ацсабара
иалаѡашьом, иамоуп ахатә чыдаракәа. Ажәеинраалаҕы
баша рызбахә хәам ара ибзианы ианаало, иҕеио атциаакәеи
ашәыыртцлақәеи. Урт Ацсназы еиха иҕазшьарбагақәоу
роуп: ал, ахәырма, амжәа, ажь, ашьақартцәа, амандарина,
амытцмыць. Дара зегьы ауаѡы иитаху, зда дхәартам, ихәартоу
роуп. Абахчаҕы атцлақәа ашәыр рацәаны ирҕоуп имхәеит
апоет. «Абахча гылоуп еижәхышышьыла», анихәа, еиха хцәа-
хжьы ианырыртә хәхдырраҕы иааиртә иҕалеит.

Ажәеинраала «Тагалантәи абахча» аҕы автор иҕаитцо
аиҕырпшрақәа апсуаа ртрадициатә хәыцшьа иашьашәалоуп.
Азахәа иҕыцу ажьымжәакәа еиқәатцәоуп ихәар, еизадахон,
аха «Рацәаххыран ажьымжәакәа!» анихәа, асахьаркыратә
еффект зынза даеакхеит. Ашьақартцәа акәзар, икапшьуп
имхәеит, «уаркалеиуеит» анихәа, даеакхеит, «амандаринакәа
зazoит» анихәа, ажәа «зazoит» ала ирацәаны, рымахәқәа
хьыдхәартә ишырҕоу хирдырит.

Ашьақартцәа уаркалеиуеит,
Амандаринакәа зazoит,
Афҕы ирхылтцуа уа илеиѡеиуеит,
Игәыҕатцаган иҕалоит.

Апоет атцлақәа абҕы рҕоуп имхәеит. Ус ахәара зегы иҳалшоит, еизадоуп. Апоет ихәыщшәа злақаз ала, абҕы атцлазы еилахәаганы ибеит. «Атцла рыбҕы, реилахәага» – акәхеит. Автор аскак игәытҕаганы, ицшзаны ацсабара асахьақәа убла ихгылартә баша итмхит. Ара апшзара мацара акәзам аус злоу. Ашықәс аамтақәа цшьба (азынра, аапынраа, апхынра, тагалан) рахьынтә тагалан баша иалимкааит. Арт аамтақәа досу ачыдарақәа рымоуп, досу излапшзоу, излабзиоу ыкоуп. Аха арака автор интересс имаз тагалантәи абарақьатроуп, насгы зегь реиха ихадароу тагалантәи ацсабара асахьақәа ртыхрала, ацъанхафы дахьызышәахәо ауп.

Абри абарақьатра гәышьтыхга зыбзоуроу избәхә, ажәеинраалафы ихтны ажәак иадамзаргы ихәазам. Аха аконтекст зеипшроу ала, апхьаф гәынхәтыстала акәзаргы еиликаартә йкоуп, анхафы есымшатәи иусура нап адкыланы, деичаҳаны ишааирыхыз. Автор ихәихәо ауафы ицәа алтцшәа зеипшроу ауп.

Егырт зегь реипш, тагалангы иамоуп иара афхәара. Алшықәсанык ауафы иаакайтцаз зегы лтцшәас иамоу ицәыбжьымсроуп.

Ари абаҳча ссир барақьатхартә иаазрыхыз ауафы дыццакыроуп, иихандеиз ицәыпхастамхароуп, азынра ааиаанза ипхастамтәкәа итаигалароуп, атыц иқәйтцароуп. Убри ауп изызхәоу ажәеинраала злахыркәшоу, абжәагаратә формала ихәоу ацәахәақәа:

Амш шыбзиоу, напы цқьала,
Ари зцәа иалцыз итагал.
Азын иааиуа қафурала
Нак иухугартә уеапгал.

Баграт Шьынқәба заатәи илирикаҕы ианыпшуеит итема-тика акыр артбаара дшашьтаз. Ара йкоуп абзиабара атема, ацәа азышәахәара атема, имачым атыц ааннакылоит ааглых-ра аргалара атема ухәа уб. итц.

Ицсабаратәуп апоет қәыпш урт иапцтамтақәа рҕы аинтимтә лирика имачым атыц ахьааннакылаз. Ускантәи ашықәсқәа рзы алитература иаалагылаз апсуа шәкәыфәцәа еихаразак аконкреттә уафы, аиндивид ифнутцкатәи ицәаныррақәа, исубиективтә гәалакарақәа рааста, азеипш

публицистика-риторикатә кәзшә змаз әжәеинраалақәа рапцара хтакны ирыман.

Абракагы акрызтцазкуа чыдарақәак азгәататәуп. Аинтимтә лирика аҕиара амоуп адунеи ажәларқәа рлитературақәа зегы рҕы, аха досу дара рмилаттә чыдарақәа аныцшуеит.

Ишдыру еипш, алирикаҕы автор иааирпшуа аобиект акәзам ихадароу, ихадароу иара исубиективтә цәаныррақәа раарпшрей, уи аобиект дшазыкои роуп. Г. Гегель дызлахаапшуаз ала, алирикатә рҕиамтаҕы ахадаратә персонажс икоу иара автор ихатей уи ифнутцкәтәи идунеи роуп*. Алирикатә пцамтаҕы автор «сара» анихәо, иара ихатәы гәалақарақәа, идунеихәапшышә анааирпшуа, ихазы мацара ихәом, дарбанзаалак апхьаф иҕахәы акәны, ихәарц иитаху иашьашәалазароуп. Еиҕа еиҕны, цкьа иеилхаркаартә иаххәозар, дарбаанзаалак апоет илирикатә пцамта ханапхьо, хара хгәалақарақәеи, хтахрақәеи, хгәзыхәарақәагы адаабалозароуп. «Абас саргы исхәарц стахын, аха ахәашә сақәшәомызт, сгәы итатцәкьаз ихәеит», хәа ихәпхьазартә иказароуп апоезиатә кәзара захьзугы.

Алирикаҕы аемоциақәа апызара рымоуп, еиқәыхьшәашәа икам. Алирикатә субиект «сара» хәа иаахтны ианимхәогы, атекст иататцәахуп автор идунеикәыпшышәала, аобиективтә дунеи дшазыкоу, хәшьарас иеито зеипшроу. В. Г. Белински дызлахаапшуа ала, алирикатә пцамтаҕы автор дхыхцәажәо аматәар акәзам ихадоу, ихадоу иара уи дшазыкоу, дшахәапшуа, хәшьарас иеито ауп**.

Апсуаа хҕы, аҕапыц пцамтақәа рҕы, традициала алирика, чыдалагы, аинтимтә лирика дара имачноуп ишаабо. Апсуа фольклор аҕы афырхатцаратә цакы змоу ашәақәеи ахәамтақәеи ауникалтә кәзшә змоу ақьабзтәи атаацәара-бзазаратә ашәақәеи роуп апызара змоу. Лымкаала иазгәахтозар, аинтимтә лирика абакақәа (абзиабара ашәақәа) апсуа фольклор аҕы акыр иахьмачу, афырхатцаратә тематика ара акырза амехак ахьамоу машәыршәа икамлеит, ахатәы тоурыхтә цакгы амоуп. Аинтимтә

* Гегель Г. Эстетика, т. 3 1971, с. 501/

** Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. Полн. соч., т.5, 1954, с.46.

лирика ацхьаӀа иахьиагам, ирацӀаны аґиара ахьамоу зынзакгьы иаанагазом, ацсуаа абзиабаратӀ цӀанырра поезиатӀ бызшӀала аарцшышва иакӀшӀоомызт хӀа. Апсуаа рыбзиабаратӀ цӀанырракӀа ихтны рылацӀажӀара, адемонстрация рзура традициала Ӏазшьас ирымамызт. Урт ихтны ауаажӀаларраґы рылацӀажӀара пхашьароуп хӀа ипхьазан, аиндивидкӀа «итӀтцӀахны» ирыман, хӀаталатӀкӀан европатӀи атрубадурцӀа реипш, ацсуа бзиа иибо ацхӀызба дылґынтцӀаауазаргьы, лпенцӀыр атцӀа дгыланы асере-надакӀа, абалладакӀа, асонетакӀа лзихӀоомызт. (Арт атцыхӀ-тӀантӀицӀа абзиабаратӀ тематика аарцшразы, еихарак аґиара роут ажӀеизатӀи ажӀахатӀи ашӀышыцӀесацӀа рзы, лымкаала, Франциеи, Италиеи, Испаниеи атӀылацӀа рґы). Апсуа фольклор ажанр хадакӀа зегьы рґы афырхаатцаратӀ тематика ацызара аманы иахьыӀкоу зыхӀкьаз амзыз хада ии-ашаны итцӀааны ихӀеит атцарауаӀ, афольклорист Ш. Хь. СалаӀаиа: «Особая тяга народа к героической тематике имеет свое объяснение: вся многовековая история абхазского народа, как свидетельствуют об этом разнородные исторические источники, представляет собой непрерывную, ожесточенную борьбу с различными враждебными силами, будь это силы природы или же общественные – иноземные насильники и внутренние классовые враги. Борьба эта преследовала единственную заветную цель – получение свободы, независимости, достижение социальной справедливости и утверждение мирной, спокойной жизни в стране»*.

* Салакая Ш. Х. Абхазский народный героический эпос. Тбилиси. Изд. «Мецниереба», 1995, с.34.

тор қәыпш дызлахәапшуаз ала, абзиабара ауафы дзыргъацо, дҳаразкуа, илашарбагоу, насгъы изыхъызатәу цәанырра сси-руп.

Апоет иқәыпшразтәи илириказы уаф иихәаша рацәоуп, аха арака иара идаабало акык, ѿбак ахадаратә чыдарақәа хәа ихапхъазо рарбара азхархап. Дгәахтәп, алирикатә пер-сонаж ибзиабара аобиектс икоу апҳәызба дзеипшроу. Зегь рапхъа уи лыпшзароуп дхызхуа. Апсуаа традициала дыпшзоуп хәа ирыпхъазо апҳәызбеи апоет илирикатә пер-сонаж ддылахәатцаны бзиа иибо, уажәы-уажә ихәо, зхафсахъа илапш итцашәо апҳәызбеи еипшуп, ма еизааигәоуп. Апсуаа традициала апҳәызба пшза, аидеал хәа далкааны ирыпхъазо апҳәызба лыпшреи лгәатәи еикәшәозароуп, итибаго иказароуп, зегь рыла деифекаазароуп, дмаашьозароуп. Иал-кааны иазгәартә уи лтәитпш атрибуткәа ируакуп, иаххәап, лыбла еикәарақәа, ма лыбла тшашақәа, мамзаргъы лыхцәы қамызқәа. Иара убас лтәашъа, лгылашъа, лцәажәашъа, лыч-чашъа, лыматцушъа – зегь рыла деифекаазароуп. Ажәлар ртрадициатә бзазаратә ашәақәа рғғы, ус ауп лассы-лассы апҳәызба лтәитпш ишахцәажәо. Убарт инарықәыршәаны, рпоетика, рстиль, уимоу, рлексика ирышьашәаланоуп апоет ифырхатца ибзиабара иапсоу апҳәызбагъы лсахъа штыху.

Иаагап акык, ѿбак афырпштәқәа:

Пҳәызба қәыпшк лыбла еикәаран,
Лкәакәа афычо уи лыхцәы.
Лыхәда артәашъа лзара ианаалан,
Лажәеи лғаччеи мыцхәы ихааран,
Са дыздыруеит ус азәы.
Уи лчеицъыкеи лыфны ацқъашъеи,
Лгәашә уантало усгъы иубоит.
Лыматцушъеи, лсахъеи, лтәашъеи,
Уи лчамгәыри, лашәа хәашъеи,
Хаштра амоузо угәы итахоит.

(Ажәеинраала «Пҳәызбак лахь»)

Арахъ баапшишь, ахцәы қамыз,
Исхәо бмахауеи?

(Ажәеинраала «Кофтә шкәакәа»)

Исгәлалашәоит ага ихтәалан,
Амза бзиахә ицхалаша,
Ашәа сзылхәон уа дсыдтәалан,
Ахцәы бырфын, абла тшаша.

Лашәа бзиахә цсыс исхалон,
Уи насыцын меигзарада.
Атдых тәца ссиршәа ианаалон,
Ахыкә иатцәа ашыац тата!

(Ажәеинраала «Зны сзеигәырғьоз ашәа хаара»)

Апоет икәыпшразтәи илирикатә жәеинраалакәа рыла апсуа поезиафы ишыақәиргәгәеит уаанза акыр ипсығены ағиара змаз аинтимтә лирика. Иахьағы иҫыцхараза уҫы игәы иахәаны дрыпхьартә, деитарыпхьалартә иҫоуп еицакра зкәым иажәеинраалакәа: «Бтәан ахахә еицш бееидыцсалан...», «Бысзымтцаан...», «О, Мап! О, мап, исхәарц сашьтам...», «Ибдыруеит, абахча ханталон», «Ажәәан иатцәара иадхалан...», «Ишыҫоу сымала ибасхәап», «Зны сзеигәырғьаз ашәа хаара...», «Ашәа», «Хәылпазык гағала хайцнеиуан...», «Ага итынчу сныҫынтәалан...», «Q-гәык сымам!», «Ожәраанза аҫенцьыр илаччон...». Неиҫымсрыда, еитасхәахуеит, апоет илирикатә персонаж хада изҫыдоу, ихараку, ицқоу ауаҫытәыҫсатә ҫазшыақәа ныҫәызго, зцәаныррақәа тцару уаҫуп. Уи ицәалашәарақәа лахҫыхуп, игәы зызцо, уимоу, игәы зыткәаз апхәызбагы длаф маццараха лацәажәашьа дақәшәоит. Ҫырцштәыс иаахғозар, лассы ажәлар ирылатцәаз, иахьағы гәахәала ашәаны ирхәо, еицакра змам «Кофтә шкәакәа» излахнарбо ала, арпыс бзиа иибаз апхәызба, зығены дибаз ағны нахыс адунеи дазымкуа дҫалеит, уи излыртцысыз абзайабара цыашьахә атәы дамеханакит, даргәәтеиит, игәтакы ихәарц дахьықәымшәаз тынч дамыртәеит. Ашәтқәа дразцаауеит, лҫыза длазцаауеит, таха инағом лхәанга цшза, дахьцалак ибоит.

Ари ажәеинраалафы иҫашьазом арпыс дхызхыз, ибзиабара аобиектс иҫоу апхәызба дшыпшзоу. Аха уи лыпшзара атәы «Бхәанга цшза» хәа ахьхәоу ада, уи анаҫс акагы хәам. Ихәоу акофтә шкәакәа ахьылшәуи ахцәы қамыз ахьықәуи роуп. Апхәызба лҫеитцш аарцшразы зақа уҫаху ажәәқәа

ыкоуп адсуа бызшәаґы, ажәлар рпоезиаґы. Нас избан, иа-
раби, егьырт акагьы мхәазакәа абарт ажәеишьтагылашьбақәа
џба («кофта шкәакәа», «ахцәы қамыз») еиҳа изаликааз.
Уи машәыршәа иґамлеит хәа сгәы иаанагоит. Ишаҳ-
хәахьоу еипш, Баграт Шьынқәба ипоезиа адсуа жәлар
рдоухатә культура, рдунеихәапшышьа, рхәыцшьа излад-
хәалоу ала, аракагьы уртқәа акыр ианыпшуеит. Шәааи,
цқьа хрызхәыцны игәнаҳкылап. Зны хәзаатгылап ари
ажәеинраалаґы зныкымкәа, џынтәымкәа рефрен хасабла
ихәоу ажәеишьтагыла «кофта шкәакәа». Уи ари ажәеин-
раалаґы алирикатә персонаж иаалырқьаны бзиа иибоз, игәы
ґызкааз апхәызба ссир лхатәы хьзы ацымхәрас ахархәара
амоуп. (Лхатәы хьзы хәазам, ихаздыруам, уи лхатәы хьзы
аперсонаж изгы, хара апхьаџцәа хазгы рацәак аанагазом).
Ажәеинраала апхьатәи ацәахәақәа рґы итыху асахьа
зеипшроу ала, алирикатә персонаж аамтәимқьарак, мгеим-
царак иалагзаны иибоз, аха цқьа лыхәапшышьа имтақәа,
зышьтахь еиархан инеиуа лықәґытны илеихәошәа, деи-
лазыршыз, деимехазкыз апхәызба азтаара литоушәоуп
ишеиґкаау. Насгы «Ковта шкәакәа!» хәоуп шлықәґитуа:

О, бара, уа инеиуа,
Ковта шкәакәа зшәу!
Сымш боума сзыргәтеиуа.
Мамзар аґеазәу?

Автор «ковта шкәакәа» анихәо, иаанаго, рацәоуп. Тра-
дициала, жәытәнатә аахыс адсуаа апштәқәа рахьынтә
аикәатцәа ацәгьара, алашьцара, агәырџа, ахьаа ирсимвол-
ны ишыкоу еипш, ашкәакәа алашареи, абзиареи, анасып
бзиареи ирсимволуп. Иахгәалахаршәап иахьагьы игәырџо,
хаґеита, агәакьа дызцәыпсыз ашәыматәа иршәыртцо
шеикәатцәоу. Иахгәалахаршәап ауаґы изгәааны, игәагкны,
«улахьынтә еикәатцәахааит» анырхәо, шәира баапсны
ишыкоу. Иахгәалахаршәап ауаґы изы абзиара аныртаху,
иреиғьу, истандарту аныхәаратә формақәа шреиуоу:
«Уажәымта шкәакәахааит», «хтырца шкәакәала умџасааит»,
апхәыс лызгы – «касышла (касы шкәакәала) бымџасааит»,
шырхәо. Иахгәалахаршәап традициала адсуаа аматәа
шкәакәа ашәтцара бзиа ишырбо. Даґеакала иаххәозар, тради-

циала апсуаа рыхдырра атцака иататцаохуп апштэы шкэакэа абзиара, анасыц бзиа, алахынца бзиа иазхэоуп, иасимволуп хэа ахэыцра.

Иказшырбагоуп ажэеинраала «Кофта шкэакэа» анафсгы Баграт Шьынқэба егырт акыр ифымтақэа рёгы ажэа «ашкэакэа» акырцъара иахьацдыло. Иахгэалахаршэап ажэеинраала ифу иара ироман «Ахра ашэа» ахадаратэ персонаж Кыахьба Хацъарат ахтырца шкэакэа ахыхоу. Ари ароман амотивқэа рыла икатцоу акиносценариагы афильмгы, «Хтырца шкэакэа» рыхъзуп. Урт рёы Кыахьба Хацъарат ихъз ацынхэрас хьыз чыданы «Хтырца шкэакэа» аабоит бжеихан, уи иасинонимуп.

Абра хыхь иаххэакэаз еизыркэкэаны, еидхэыцланы хахэапшуазар, «Кофта шкэакэа» алирикатэ персонаж бзиа иибаз апхэызба акыр длыргэжэажэозаргы, атыхэтэан анасыц изаалгап, имш лакэны дкалап, апстазаараёы иареи лареи еимфалацэаны икалап хэа хгэы иаанагаратэ, ус еипш гёгыграк ханхыкёыргыланы даарцшуп. Ус еипш агёгыгра зегь реиха ихазто акофта шкэакэа ахьылшэу ауп.

Важэы хахэапшып ажэеишътаргыла «ахцёы қамыз». Уигы, хымпада, машёырны иалцшаам. Апсуаа хёы традициала ахцёы ауны изқёыз апхэызба дарцшзоит, уи дзырцшзо атрибут хадақэа ируакуп хэа ипхьазан. «Лыхцёы дашьахауа», рхэон, ашэакэа рёгы лассы-лассы иахцдылоит апхэызба лырехэапхьызк ахасабала: «ахцёы ибықёу ёы-шьахагоуп».

«Ахцёы қамыз», анухэа, апхэызба лыпшзара атёы еизыркэкэаны ф-ажэак рыла еилыхха иухэоит ауп иаанаго.

Баграт Шьынқэба ирфеиамта аетапқэа зегьы рёы афольклор гэгэала ианыпшит, цсыс иахоуп ххэоит уи иналацэажэалак зегьы хаицёакны ажэа еизадала. Ари, хымпада, ииашоу хшыфтакуп, адазхэазтдам ауп. Зеазтцёылхны итызтцауа иакёым, хыхь-хыхьла иналацшыз абжъаратэ пхьафгы ибартоуп. Аха хашнеиуа конкретла досу афымтақэа афольклор шырныцшыз, иареи дарей реизыказаашьа ачыдарақэа разгэатарыхь ханиаслак, урт рытцаара хцёыуадафхоит, хгэы иахэозаргы, цкьа еилырганы, еилкааны хёы архэашьа хақэшэом. Чыдала атцаара атахуп. Изхысхэаауа, афольклор аныцшуеит хэа ахэара мацараёы ханаангыла, уи акгы аанагазом. Аус злоу инаныцшыз хэеилкаауазар ауп.

Иарбанзаалак җазара җаракыла иаптцоу алирикатә жәеин-
раала (атахызаргы даҗакгы акәзаант) автор иаалыр-
кьаны, мацәйс еимкьарак еипшны изцәыртыз ацәа-
ныррей ахшыџтаки ирыбзоуроуп. Изакәызаалак җара
цстазааратә җытҗгак амоукәа афымта зиуам, аха ашәкәыџы
иаптцамтакәа зегы җытҗгас ироуз, ишиз җаздырам, еилкаа-
шыагы җазрытом, иуадаџзоу аилазаашыа змоу арҗиарафы
ипсихология иатцатцәахуп. «Кофта шкәакәа» автор ианапцта
ашытахь атекстгы амузыкагы (амелодиагы) ажәлар
иргәацхан ашәаны ирхәо иалагеит, егырт акыр ифымтакәа
реипш, лассы ирылатцәеит. Ажәеинраала аиҗартәшыа, ас-
тиль ала, бжыс иахоу ала, алексикала ажәлар рашәакәа
ирзааигәоуп, ирышыашәалоуп, амелодиа ажәлар иртәуп,
уаанзагы ирдыруз ауп. Аха атекст ахата ижәлартәзам, иори-
гиналу, автор исахьаркыратә хытхәаа баџхатәра дула иазбаз
ауп. Афольклор акнытә иааигаз цшы-цәахәа затцәык роуп.
Убарт апшы цәахәак татцгәыс, хытхыртас икатцаны, шәага-
загала, стильа урт ирнаало, ирышыашәаланы иџуп анаџстәи
ацәахәакәа зегы. Җацхьап уи иазкны автор ихата ишиџуаз:
«Ииашатцәкьаны уи еипш («Кофта шкәакәа» еипш – С. З.)
ашәа ажәлар иапыртцеит. Абар уи иацырхәоз ажәакәагы:

О, бара, уа инеиуа,
Кофта шкәакәа зшәу,
Арахь баацшишь, хаир бымбеит,
Ирхәо бмахауеи?!

Абри астрофа инеиханы даҗак рхәо смаҳаит сара санахь-
за. 1937 шықәса рзы уи ажәлар рашәа амотив ала, даҗакала
иаххәозар, уи ажәеинраала ашәага итагзаны, цәахәакәакгы
җара-җара схы иархәаны, ахыз иамазгы ахымхкәа изџит
алирикатә жәеинраала «Кофта шкәакәа». Уи кыпцхын
«Апхьатәи ашәакәа» захьзу рапхьатәи сышәкәаҗы 1938
шықәсазы, аха икыпцхын уи х-строфак рыла иркьаҗны.
Исгәалашәоит, «Икалазеи?» хәа азтцара аныктацта, «Изахь-
зузеи, «Бара бакәзар, игәарантцәаз?» Уажәтәи аамтаз дызус-
тада игәарантцәан иубаз?!» хәа инасҗадырхьит. Саргы
уа сәааныскылар акәхеит. Уи ашытахь такә аамта цхьаны
ишыакәсырыгалеит иацрыхыз ахстрофакгы.

Ишакэхалак ажэеинраала тытцит, ғырхэала изтцызгы рацэахеит. Дук мыртцкэа исахауа салагеит, сара сцэахэакэа, еитасхэахеит, жэлэр рашэа ашэага итагзаны икатцан, ѿбагы, «О, бара, уа инеиуа!» хэа апцхэызба лыкцэызтыз арцыс игэтыхақэа цэырнагартэ иказар акэхарын уи ажэеинраала. Ашэакэа «Амхацбыраа ргара ашэеи» «Шьардаамтеи» рмузыка апызтцыз Иван Лакрба иакэхызтгы, «Кофта шкэакэа» амузыка, ахы инаркны атцыхэанза, ажэлэр иртэуп, аха атекст? Ажэеинраала ажэлэр ргэы иакэшэаны ашэаны ирхэо икалазар, уи бзиами, аха уи автор дшамоууафы игэалашэозар, иабапырхагоу?!»*

Ихэатэуп агэынамзара зныцшуа арт атцыхэтэантэи ажэакэа автор изхихэааз цьюкы-цьюкы «Кофта шкэакэа» зфыз иара шиакэу рхаштны, ажэлэр иртэушэа ирхэо иахьалагаз шакэу.

Цкыа хеырзааигэатэны, хшыѿзышьтра рытаны хрыхэапшып, алирикатэ персонаж (автор) илапш назхьысны иаалыркыаны игэапхаз, ицсы злахаз, ибзиабаратэ цэанырра еилазыршыз апцхэызба пшза, апцхэызба нашана, аинаала илзырханы иихэо ижэакэа зеипшроу. Ганкахьала урыхэапшуазар, илыпшаахуп, ара зегь разаны, акы узацымтцо, акы узагмырхо икоуп ухэартэ иубоит. Даеа ганкахьалагы уахэапшуазар, илыпшаахума, «хаир зымбаз», «игэарантэаз?» Автор уи апцхэызба дылзагыама, дишэиуама? Традициала апсуа жэлэр егырт рыбзиабаратэ ашэакэа рэы арцыс бзиа иибо апцхэызба иахьынзаилшо ала ирхааны, иркэымшэышэноуп дышлыхцэажэо, дышлацэажэо:

Сымыш, сытцых, сылашара,
Сшьақар-камфет, сыхаара,
Сыла тшаша, сыцымшь кыакыа,
Сааигэа баагыл, сбырфын-бырса!

хэа ауп дышлацэажэо. «Кофта шкэакэа» алексика аархэны икоушэа иаабоит: арцыс ихаан иимбацыз, зхатэы хьзы изымдыруаз апцхэызба даниба, уи лыпшзара даруалыуашеит, даргэатеит («сзыргэатеиуа»), данибаз аенынахыс дзк-

* Шьынқабэ Бағрат. Ифымтақэа реизга. Ахэбатэи атом. Акэа. Ашэкэытыжырта «Алашара», 2003 ш. Ад. 304–305.

уам адунеи («сазкуам адунеи»), иара иахь дхьаирцшырц «О, бара, уа инеиуа!» хэа лызфитүеит. Илзикуа ажэакэа ихаау, икэымшөышөу ракэзамшөа икоуп. Ианакэызаалак абжьаапны апсуаа рцэажэараан «хаир зымбаз» («хаир умбеит!») шөироуп. Иара убас «игэарантцэазгы» («Бара бакэзар игэарантцэаз») негативтөуп.

Нас излакалазеи Баграт Шьынқэба зызбахэ хамоу иажэеинраалафь арт ажэакэа лыпшаахқэаны? Ара «афыстаарас», мазас икалаз апсуаа рцэажэашьа хасаб ахьырзутөуауп. Апсуаа лафшақэ ианцэажэо алаф контекст афь ас икоу ажэакэа («хаир зымбаз», «игэарантцэаз» иреипшқэоу) ртцакқэа рыпсахуеит, зынза даеа хырхартак рауеит, рсахьаркыратэ еффеитгы даеакзахоит. Ишдыру еипш, абызшөафь исахьаркым ажэа ыказам, аус злоу аконтекст афь иахьхөои ишхөои роуп. Абри рзеилымкааит, еилыркаарцгы ртахымхеит азоуп ари ажэеинраала автор ифны апхьа ианаацэыригаз «уажөтэи аамтазы дызустада игэарантцэан иубаз?» хэа аепныхэа зиртазгы.

Апоет ирфеиамтеи афольклори реизыказаашьақэа зеипшроу цкьа аилкааразы апринциптэ кэзшьа алоуп, акыргы ихахөоит, насгы итцегь инартцауланы аинтерес зламоу ыкоуп 1985 шықэсазы иифыз «Ажэеи ашөеи еилазароуп» хэа хыс измоу истатиа. Уака «Кофта шкэакэа» апцтазара шаиуз, ишиз далацэажэауа, автор абас ихөеит: «Ажэлар рашөахк арфеиаратэ мычқэа, арфеиаратэ иахагы иартцаулоит ацэалашөарақэа, апоет иапитцаран икоу ахафсахьа иахагы еилыкка ибартахартэ еипш мрахэагатцас акы изакөнарцхоит...

Сычкөынра сантагылаз ауп ари... Акөантэ Цлоука автобула амфа сыкөын, аапынра антцэамтахь инеихьан, аены шоуран. Кындыг ханнеи, цюук тытцуан, автобус аангылит. Акофта шкэакэа зшөыз апхьөызба қөыпшк хмашьына ашьтахь ала дшааиуаз днахафсит, знык акарагы хара хыхь даахьапшит, зегьы игэартөит цшзакы, еинаалак шлакөыз. Уи лхы лзынарханы днеиуан, апсуа рцафратэ техникум исыцалгахьаз, уажөы уи ақытан рцафьыс аус зуаз Көеиза Лакэатаапцха. Фышықэсака тцуан дсымбеижьтөи, сара сахь дхьапшыр, цсышөак наласхөарц стаххеит. Уи лхьарцшра ззымариаз ани кофта шкэакэа лакөын. «О, бара, уа инеиуа, кофта шкэакэа зшөу!» сыбжьы налыкөсыргеит, знык акара даахьапшзаргы, даанымгылт.

«О, бара, уа инеиуа!

Кофта шкәәкәә зшәу!» налыштысхәахит җаңхә, ама-
шынагы ашырхәа ағынанахейт. Апхәызба ссир сыб-
жы лахазаргы, дазхәмцшит. Сгәыгәтажышәа сахынхаз
сартынчуамызт амәа сахынзақәыз, сахънейшаз снеиан-
загы әжәеинраала хиан. «Кофта шкәәкәә» раңхәаза
иантытуаз, иуадафыз аамтақәа ирыхъаны ихыбжа-җыбжа-
ны итытцит, аха ара акомпозитор датахымызт, әжәлар
ашәаны ирхәо иалагеит. Излақалазеи уи? Уаанза абарт реиңш
аңахәәқәа алан әжәлар рашәахк:

О, бара, уа инеиуа,
Кофта шкәәкәә зшәу!
Арахъ бааңшишь, хаир бымбеит,
Ирхәо бмахауеи?

Саргы «Кофта шкәәкәә» аңыстцеит әжәлар рашәак ашәагеи
амотиви рыла, тақылагы әжәлар иртахыз ранахәозшәа
икалеит сажәеинраала.

Ә-ажәк еихысхәаалоит, убри аены сыбжы зықәсыргаз,
аха знызатәыкгы сара исызхәмцшыз уи Кофта шкәәкәә
сгәәҗы иаанлыжыт ахаан сара сзы цсра-зра зқәым ахаҗсахъа,
зны-зынлагы иара сазхнымхәыр амуа станаргылт*.

Иказшьарбагоуп, иазгәахтарцгы ахәтоуп даеакгы. Ари
ажәеинраала автор ианифыз, данқәыңшыз, җажәа шықәса
дыртагылан, аха убыскан иибаз, заңәажәарта имоуз апхәызба
ссир лхаҗсахъа, иара ара хыхъ иаахгаз иажәәқәа рҗы ихәан
еиңш, дазхнымхәыр амуа дтанаргылт, таха инаҗомызт:
«Уахык тңхыбжъон цхызла саңхәа дааңәыртцит уи Кофта
шкәәкәә, аха ажәак ласхәаанза адыд сарҗыхейт. Уи аңхыз
иазыскит ажәеинраала «Итабуп, адыд!»** – абас ифәуеит апоет
«Ажәеи ашәеи еилазароуп» хәа хыс измоу истатиаҗы.

Уажәы маңк иадамзаргы хнагәылаңшны хәңхәап ара
зызбахә ихәаз ажәеинраала «Итабуп, адыд!». Уи апоет ифит
хәа иатцафуп 1960 шықәса. Ускан иара җынҗажәи хңа шықәса
дыртагылан, «Кофта шкәәкәә» анифыз ашьтахъ җажәи хңа

* Шыңқәба Бағрат. Ифымтақәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа. Ашәкәытыжырта
«Алашара», 2003 ш. Ад. 309–311.

** Иара уа, ад.311.

шықәса тхъан. Ажәеинраала жәаф цәахәа роуп икоу, аха хатә сиужет кьаф амоуп. Автор (алирикатә персонаж) уахык днышъталан дахьыцәаз, акыр шықәса рапхьа илапш итәшәаз, аха зацәажәартә имоуз, ажәеинраала «Кофта шкәакәа» зхихәааз пхыз дибейт. Аха апхыз афгы цкьа лыхәапшыха имоукәа иандыды, атхарцәхәа дцәырханы дфыхейт. Ганка-хьала, ихьааигейт адыд дахьарфыхаз, апхәызба ссир цкьа лбаха ахьинамтаз, аха даеа ганкахьалагы деигәырғейт, из-банзар, лара мшаены данибаз еипш, ишырхәало еипш, ашьеи ахши еилатәо дшыкац дыкан, иара итахымызт дшышлахьоу лара ахәаха дахьзар:

Сапхьа дгыламзи уи кофта шкәакәа,
«О, Бара!» – зыпшаара сафыз!
Хәнеикәшәаз аены еипш дгылан дшамшамуа,
Ишызбац, лкофта шкәакәа лшәын.
Ак салхәарц дашьтан лгәы иауа-иамуа,
Избейт схахә зыш лылапш ахьшәын.
Дсымбейт сызхара о, адыд, адыд!
Сышпаушы, сыгәнаха зыкәшәаз.
Аха ганкалагь итабуп, адыд!
«Ушпашлеи!!» – лзымхәакәа дахьцаз.

Абри анафгы жәшықәса аатцхъан, апоет ныхәарахәа 1969 шықәсазы атәыла хара Италиатәи ақалақь Флоренция даныказ ифит уи зхызфсахьа цәыркьацәырасуа ипстазаара зегьы иагәылганы иигаз апхәызба нашана илызкны ажәеинраала «Апсуа пхәызба, Кофта шкәакәа». Уи азбахәгы иара атыхәтәан абас ифуан: «Хараза Италия, Флоренция ақалақь афы шапхьа сылапш дытәашәоит Кафта шкәакәа, аха ишыкалац, дсызхьампшит, днытәаха дцеит. Убри алапштәашәара иахылфиааит, сажәеинраала «Апсуа пхәызба, Кофта шкәакәа». Уажәааигәа даеа зныкгы сазхьахәит уи ахафсахьа, изфит ажәеинраала «Шапхьа Кофта шкәакәа». Абри афымтала издыруада назаа хаипыртыр уи маза-маза исышьтоу ахафсахьеи сареи?!»*

«Апсуа пхәызба, Кофта шкәакәа» излахнарбо ала, Флоренция ақалақь афы алирикатә персонаж (автор) илапш наз-

* Иара уа, ад.311.

хьысыз атəым пхəызба цшза ахачахəа дааигəалалыршəеит
ианагь игəы атца итаз, ицсы злаханы иказ, ажəйтə зны ииба-
хьаз, игəы ґызкаахьаз ацсуа пхəызба:

Исзымдыруа бара апхəызба,
Лсахьа цəырцит ба банызба,

Наунагза сара исыцу,
Сахьцалакгы сгəы зызґыцу,
Сычкəынрагы зыргəтəеиз,
Санышлагы сзырцеицеиз,

Лара, лара, насыц шкəакəа,
Ацсуа пхəызба, кофта шкəакəа!

«Ҡацхьа Кофта шкəакəа» (1985 ш.) ала ихыркəшоуп
ари апхəызба нашана лхылґсахьа аарцшра иазку ажəеин-
раалакəа. Уи алирикатə персонаж (автор) изы длацштцашəара
мацараны дшыкоугы, адунеи хаарас, цшзарас иамоу
лакəны, уи дасимволны наунагза даанхар итахуп:

Бкофтеицш бразкы шкəакəаз бара!
Еиқəатцəоу зегь быкəгаз хара!

Наунагза сыцсы ззынхо,
Быказар ауп амра ахькацхо,

Быказар ауп бара бзанты,
Гəыкра цқьала агəы еисуанатцы!

Бхаґсахьа ссир, цсра-зра зықəзам,
Адамра итагылазарц стахзам.

Цқьа хазхəыщып, избан, иараби, апоег еиуеицшым
ашықəскəа рзы (данқəыпшызгы, иарпысразгы, икəрахь
даннеигы) абыскак ихтакны ажəеинраалакəа акымкəа,
обамкəа (цшыба) изазикзеи илапштцашəароу апхəызба на-
шана лхаґсахьа? Иааркьаґзаны иаххəозар, абри ала иара ита-
хын ауафьтəыҫса иреиґу ицəанырра – абзиабара цқьазарц,

иҳаракызарц, ицстазаара аханатә атдыхәанза иагәылганы
игазарц, абзиабарей апшзареи ааицрымшәо еицызарц
шрыхәтоуааирпшырц. Абзиабара идеалҳаракызароуп, ианагь
романтикала ишьтыхзароуп, ихьчалатәуп, иахзызаалатәуп,
еичаҳалатәуп.

* * *

Апоед илирикатә персонаж ианагь дыцшаафуп, апстазаа-
ра гәацыхәарыла дазыкоуп. Иара изы ифьцуп, амазақәа
хиртлоит, иибо, иаҳауа зегьы фьцбарахуп, ихы игәы азтоуп,
оптимизмла дтәуп. Еилыхха икоуп, ицкьоуп ихәыцрақәа.
Апстазаара ианагь иагым ақыбазыбақәеи, агәырфәқәеи,
ахьаақәеи, алахьейкәтцарақәеи рааста дзыргәыргьашеи ала-
шареи еиха дрымехакны дрымоуп, ауадафәқәа бжеихан
лафла ихигойт, ирония ҳасабала дырзыкоуп. Амац усгьы
игәалақара шьтнахуеит, уимоу енак еизигаз ақәынцътәкьа
анибылуагьы иахылтцуа алашара, алашьцара иахьалпхо игәы
шьтнахуеит.

Абри аганахь ала иказшьарбагоуп ажәеинраала «Сара
сгәыргьойт, сара сыцоит...»

Сара сгәыргьойт, сара сыцоит,
Шьта хәылпазуп, ашәшьы хылоит.
Са стәазамызт иахьа тынч,
Са еизызгеит ҳамх ақәынць!
Уара укәиа, уара учиа,
Сара еикәыстцаз абарбанцьиа,
Хәылпыетцәа еипш нақ хара,
Уафыз нас акачцара.

Баграт Шьынқәба илирикатә персонажи неишымсрыда
абзиеи, аҳаракырей, афьшьтыхрей дрызхәыцуеит, игәыгь-
қәеи игәтакқәеи хара игоуп, ихәыцрақәа, ихшыфтакқәа
икәшамыкәша икоу ауаа (изааигәоу, ицәыхароу) рыгәцаракра
иазкуп. Абзаиабара шуадаф, ишымариа, ишмардароу
идыруеит, аха апсыгера иеамтакәа, аказшьа гәгәа аарпшны,
иуадаф дацәхьамтқәа абзиарахь акылсра иеанишәоит. Абар
ари ахшыфтак «ырхәмарны», «ирмаананы» ажәеинраала
«Апхыз» афь ишхәоу:

– Снеиуан еыхэа иатдэак сақэтэаны,
Сан, измааноузи, сан?
– Уахысит ухэычра хартэааны,
Уарцысра уқәлеит ауп, нан.
– Сеы цон ҫадарак иағаланы,
Сан, уи змааноузи, сан?
– Абзиабара енағь иҫадарами,
Абзиабара зпеипшхаша, нан.
– Штәк ағы сахънеиз сеыжәларцы,
Ацъар жәпа срылапшит, сан?
– Зегъы иртахуп абзиа ултдрасы,
Уапсаха сычкәын затә, нан.

Апоет илирикатə персонаж илашоу аганкəа еиха ибон, еиха ихшыџ азиштыуан ххəоит, аха апстазаара гəыргыара мацарала ишзымџапымсуа ауимдырхуа. Апоет ауадаџракəа данрыкəшəагы, илахьеикəтцагоу ахəыцракəа даныхтаркгы, агəкажыра иееитом, абаагəареипш дзыкəгəгыгуа абцыар имоуп. Уи бзантцы дзымжыо, имеижыо ипоезиа ауп. Уи ус шакəу икəрахь даннеиггы, акырцыара ихəакəеит, аха данкəыпшызгы хьахəхьачрада ирџиаратə мчы дшакəгəгыгуаз, агəра шигоз аабоит:

Са схэыцрақәа зны исыцәкьалоит,
Агәыптцәара неишьтатцо.
Амшын хэыцра сыхнагалоит,
Сацхьа еишьылза егьсымбазо.
Исызцәыртцуа, исгәыжжьагоу,
Бцъарсгьы изнеиуа сызтахым,
Сгәамчи сымфәи ирымрахәагоу –
Үи споезиоуп, шәахәа зхым!
(Ажәеинраала «Са схэыцрақәа зны исыцәкьалоит».
1939 ш.)

Баграт Шьынқөба заанаттөи ипоезия ханалацөажөо, халацш итцашөо, насггы акыр иказшьарбагоу чыдарак азгөас-тар стахуп. Адштөи шкөакөа хтакны ишимаз еипш, ианагь ажөлар, апхьаөцөа, азызырөцөа иргөапхашаз, ирыдыркыла-шаз, рыгөтаккөи ргөазыхөарацкөи зхөашаз, изныпшышаз ашөа апцара дазгөышыуан. Насггы еиуеипшым аамтакөа рзы

иапитцаз акыр ифымтақәа рҕы ажәа «ашәа» лассы-лассы ихы
иаирхәон. Уи ажәа ихәацыпхьаза иҕыцу цъара акы ала ихы
иаирхәон, иҕыцу тқакык айтон. Ҷырпштәыс иаахгозар, апо-
ет 1930 шықәсазы ажәлар рхәамта иаҕырцшны иифыз (уи
апхьазатәи ауп, авторгьы жәаха шықәса ракәын ихытцуаз)
«Ажәытәтәи агара ашәа» аҕы апшқа иркәымшәышәны, ир-
хааны дихцәажәоит, апсуа анацәа ржәытә агара ашәақәа
рпоетика амацара акәымкәа, рлексикагьы дақәшәаны ихы
иахьаирхәаз ичыдоу ахаара атцаны икалеит. Апшқа дтынчны,
дтаҳәхәа дыцәазар, акы дамыргәамтцуазар ауп ан лзы насыпс
иҕоу, гәахәарас илымоу. Насгьы алакә акны еипш, нашанала
изхар лтахуп. Ажәеинраала еиҕартәуп иласны, азтцарақәеи
урт ртакқәеи рыкатцареи аформала:

– Уа абри арпыс дыцәоума?
Игара лас тынчума?

– Уа дыцәами, дыцәоуп,
Ихам хәычы цыцәоуп:

– Дыцәоу, дмыцәоу сыздырам,
Аха усгьы дтцәыуам.

– Уа рыбагьы игәыми,
Уа рыбацәа дыцәами.

– Уа абри арпыс дыцәазар,
Бара ишыбхәо дыказар,
Уа иҕыхара базыпшыз,
Ала аалырҕьан аҕа зшыз,

Уа абри арпыс иакәымхой,
Шықәсык ала дхатцамхой!

Уажәы мацк ҳеазааигәатәны ҳахәапшып ари ажәеинраа-
ла апоет ианапитцаз ашьтахь фышықәса аатцхьаны иифыз,
лассы ажәлар ирылатцәаз, еицырдыруа икалаз «Агара ашәа»
(1936 ш.). Хыхь ҳзыхцәажәаз еипш, аракагьы ажәеинраала
катцоуп ажәлар ргара ашәақәа ршәага-загеи рритмикей
инақәыршәаны. Аха арака автор ифымта атцакы даеакцоуп,

аамта җыц, абзаара җыц иадхәалоуп, аамта җыц абжы ахоуп, ааглыхратә қалақь Ткәарчал аргылары атема ссиршәа иалаигзеит. Автор ари ажәеинраала аниҗыз ацсуа шәкәы-џәә азәырҗы Ткәарчал аргылары атема хтәкны ирыман, акритик Ш. Инал-ица ихәан еипцш, «ари усқан җыцбараха ир-бон, азәырҗы рызгы модашәа иқан». Акритик «Агара ашәа» далацәажәауа, ииашаны абас азгәеитеит: «Апое ирацәаны, егьыртгы ирҗеиамтақәа реипцш ари ажәеинраалагы еихарак итызго арифмақәа ратцкысгы ианаалаша аритмика, амелодиа ауп, насгы агәтакы нагзаны изхәаша, зтыц аҗы икоу ажәа лыпшаахқәа роуп. Абартқәа роуп уи ажәеинраалақәа зырцшзо, амузыка бжы хаа рхызтцо»**.

Ткәарчал ақалақь аргылары иазкны Баграт Шынкәба «Агара ашәа» анаҗсгы акымкәа, џамкәа ажәеинраалақәа апитеит («Абахә ҳажәлоит», «Асалам», «Арацәатхы», «Хәылбыхатәи ахәыцра» ухәа убас егьыртгы). Аха урт зегы рсахьаркыратә ҳаракыра еикарам. Икоуп акыр ипсыгеқәоугы. Убас шакәугы иҗашәзом абаҗхатәра змаз апое инапы ишытытдыз, насгы дара зегы ирныцшуеит гьәәла аусура апафос. Усқантәи ауаажәларратә гәалақара зеипцшраз инақәыршәаны акыр жәеинраалақәа иргәылганы игоуп ауаҗы ацсабара шипсахуа, ишеитеикуа, уи амчқәа дыриааны инапаҗы ишааиго аидеиа. Насгы акыр икашьярбагоуп Ткәарчал иазку Баграт Шынкәбеи Леонти Лабахәуеи раптцамтақәа акыр еикәҗыртүеит ухәартә иахыкоу, ирхоу рыбжы еизааигәоуп ухәартә иахыкоу. Ғырцштәыс иаахғозар, Баграт Шынкәба иажәеинраала «Абахә» ҳажәлоит» тәкылагы, аҗышәа аформа аганахьа-лагы Леонти Лабахәуа иҗымтақәа угәаланаршәоит. Ара автор иахирбоит аҗеә усуцәа лағымла абахәра цыххаа ишықәырцо, ашыхара иаҗыганы амҗа тгәыхаа ишыкарцо:

Алҗа еикәара цшьяала ихытцун,
Ахра игылаз иеырбо,
Зынза ицыххаа уақа ирымтцан,
Аҗеә уаа ицыреуан еикәырцо.

* Инал-ица Ш. Д. Ацсуа литература атоурых акнытә. Акәа 1961 ш. Ад. 334.

** Иара уа, ад. 335.

Хамч иапгыло хатца дыкам,
Ашьха рхахтәуеит иахтаххар.
Ари лакәым, уасырхәыгам,
Адәыҕба аҕысышт Лашькындар.

Ускантәи асовет уаа ргәалакара, ргәыҕрақәа зеипшраз,
ентузиазм дула аус шыруз аарпшра иазкуп, иара убас,
ажәеинраала «Арацәатхы». Ара автор ишиашоу ихәоу
абжыгаратә формала аусуфы инапы злаку игәы азтеитцеит:

Уасла, сфыза, убас!
Ахахә ашәыгәра унас!
Ашьантца еимыцкьо,
Амца хәыткьо,
Уцала!
Сфыза уасуа унеи!
Уацхәа рацәоуп, еи!
Тоннала ицүеуа,
Ицырцыруа
Иаагала!

Арт ажәеинраалақәа ахатабзиара шрыгымгы, «Ага-
ра ашәа» зегы ирылукаартә икоуп. Ткәарчал иазку Баграт
Шьынқәба егырт ифымтақәа акы еипшым.

Арака ан агара ашәа анылхәо тхуп («атх еимыггон»), аха
лара лгәыҕрақәа, лыгәтакқәа, лыхшыѳтакқәа зегь лашоуп,
агәалакара бзиа дышьтыхны дамоуп, насыцла дтәуп. Хыхь
мачк зызбахә халацәажәоз «Ажәытәтәи агара ашәа» аҕны
еипш, аракагы анлхәычы изы атынч птазаралтахуп, атынчра
зегь реиха иалкаауп, уи ангы, авторгы зыхзызо, изеичахауа
акоуп. Ажәеинраала актәи аа-цәахәак апсабара асахьақәа
апсы рхатцаны, илахәыхны, ауафытәыѳса игәы аздырхартә
раарпшра иазку, урт рыла ихацыркуп афымта. Ишытцхугы,
итыху асахьақәа зеипшроу ала, апхьаѳ абҕьаахәа дхырхуеит,
игәалакара шытырхуеит, иссиру, иблахкыгоу, игәыртынчгоу
дунеик ҕыцххараза дналадыырцшуеит:

Акармара ыцәан тынч цшышьала,
Атх еимыггон.

Итѣкъан ажѣѣан зыжыпштѣыла,
Митѣыбла лбааччон.

Амза хѣмаруа, ахра иахысуа,
Алацш ахнакъон.
Аалзга хышѣашѣа, аиѣхаа итысуа,
Ацыпхъ канакъон.

Ажѣеинраала акомпозициа злаѣоу ала, автор абарт
аѣѣаѣаѣа рнаѣс ауп дмыѣѣаѣа агара иадтѣаланы ашѣа
зѣѣо ан лызбахѣ анааѣѣыриго:

Пѣѣыск дмыѣѣа лымаѣара
Ѧныкаѣ ашѣа лѣѣон.
Лысабигыы тынч агара
Илаѣѣа еикѣнапсон.

Еитасѣѣахуеит, ан лгѣыѣырта ду – лыпшѣа изы зегъ
реиха илтаху атынчроуп. (Ари ажѣеинралааѣы ажѣа «тынч»
еиуеипшым аконтекстѣѣа рѣы цшъынтѣ ахархѣара амоуп).
Ан лыпшѣа иахъ илымоу агѣбылра, лыбзиаѣара ѣѣаак амам,
бзиаѣарас иѣоу ѣѣа иаалдыруа зегыы иара идылкылоит, урт
рѣѣа ихылкаауеит. Уи дзеипшылтѣуа, дыздызкыло зегыы
лашарбагоуп, апѣара рхылтѣуеит, иара дгѣазырѣагоуп, ла
лзы дыхъзырѣагоуп, дмырѣагоуп, илаѣѣа итыпхѣо ла лзы
икѣруоуп, ахышъыцба аблаѣѣа иреипшнылшьалоит, дфел-
дышь цѣѣахоуп, дышѣтуп, ихахѣы барфынуп, хѣыѣѣи цыси
рашѣа тѣоуп, избанзар асаѣи иѣѣара ргѣапхоит:

– Сиетѣѣ шаша, шыыри тѣли,
Сыѣкѣын ахъзыркы!
Са смыргѣаѣѣа аѣѣа уѣали,
Сымра, сгѣыкы!

Убла тыпхѣа ѣѣруа шами,
Ахышъыцба ахѣта,
Ухѣда шѣѣаѣѣа сакѣыхшами,
Шѣѣышуп уѣѣарта.

Сфелдышь птѣаха, сышѣт аѣштѣыла,
Уѣѣар иузѣап,
Убарфын хахѣ еинышѣшѣыла,
Итѣегь иѣшѣзахап.

Традициала ажѣлар ржѣытѣ гара ашѣаѣѣа ишырѣказшьѣу еипш, араѣагы ан лыѣкѣын ддухар дзеипшрахарѣ илѣаху, лгѣазыѣѣараѣѣа аѣѣоит. Гѣазыѣѣаран ылымоу аамтѣ ѣыѣ иашьашѣалаѣѣоу роуп. Ажѣытѣ гара ашѣаѣѣа рѣы ан лыѣкѣын ддухар дѣыбѣга ѣазаны, аѣа дѣѣагыланы дѣибашьѣу, дгѣымшѣаны, аиааира игартѣ дѣаларѣ лѣахызтѣгы, мамзар-гы дшѣарыѣѣа бзиахарѣ, аѣслаѣѣ мѣас абла тѣхѣуа дѣаларѣ лѣахызтѣгы, араѣа ан гѣазырѣагас ылымоуп лыѣкѣын атынѣ нхараѣы дѣѣѣны аус иѣуа дѣаларѣ, ишахтиору, адгьыл дхѣытѣаланы аѣѣѣѣѣа аус зуа, зѣызѣѣа ираѣызго иаб имданы, иагьиаѣигартѣ дѣаларѣ:

Раса махѣтѣас уѣкатароуп,
Амза еипш уѣаѣѣа!
Уаб иусѣѣа имудароуп,
Арѣыс еилѣаѣа.

Аформа аганахьала, аиѣѣаашьала, акыр ирзааигѣазар-гы, тѣаыла ихаззоуп, ара уажѣы хыхь хзыхѣѣаѣѣаѣѣаз агарашѣаѣѣа ѣба зынѣа иреипшѣам Баграт Шьынѣѣба 1940 шыѣѣсазы ииѣыз ажѣеинраала «Амѣѣѣыраа ргарашѣа». Апѣхѣатѣиѣѣа ѣба гѣыргьарылеи, насыпѣлеи, гѣыгрылеи итѣызар, ари атѣыхѣтѣантѣи лаѣырзышала иѣѣабоуп, атрагедиа ду иазѣѣоуп.

Ишдыру еипш, еиуеипшым аѣоурыхтѣ хѣыс ѣѣбаракѣа ирыхьѣаны, XIX ашѣышыѣѣа аѣбатѣи азыбѣазы мѣымхарила аѣсуа жѣлар еиѣѣашѣеит, рѣгырак хыртѣѣаны амшын-нырѣѣѣа, Тьрѣѣѣѣылаѣа иагеит. Уа иахьнанагазгы арыѣѣѣа дуѣѣа ирыѣѣшѣеит, ѣѣара тыѣѣѣ еидгѣыпѣланы еиланхо акѣымѣѣа, иѣѣѣѣѣеит. Аамтѣ ѣытѣк аниас ѣѣоукгы Балканѣа (Болгария), Мысра, Шьам, Бьрзентѣыла уѣѣа харабѣѣа иалаѣѣѣеит. Ари атрагедиа дуны иахьыѣѣалеит аѣсуа этнос иаиѣуѣу аѣааѣѣыра зѣгы. Уи ахѣыс амѣѣѣырра ѣѣа иашьѣоуп.

Абри ахѣыс иѣаннатѣаз ахѣра бааѣс иахьагы рѣгьашьа амамѣѣа иѣоуп. Амѣѣѣыркѣа рхылтѣшьтра иаиѣуѣу аѣсуаа

иахъа уажэраанзагъы ртоурыхтэ цсадгъыл иазыхынхэыртэ изыкамлеит. Ицсабаратэуп апсуа шэкъыффецэа аханатэгъы амхацъырраатемахъаасиахърымоу,иараиазкныхьцхъазарала имачымкэа афымтакэа ахъацыртцахъоу. Иахгэалахаршэап Самсон Чанба итоурыхтэ драма «Амхацъыр», Миха Лакрба идрама «Данакаи», Гьаргь Гэлиа иповест «Асас еикэатцэакэа» ухэа убас итцегъы. Багрat Шьынкэба иакэзар, ирфеиаратэ мѳафы амхацъырра атема акырынтэ дазхъапшхъан, ианагь гэтыхас иман. Аиаша ххэозар, Апсны антытцгъы акыр хара иара деицырдыруа дызлаказ ироман «Ацынтэарах» ала ауп. Ишдыру еипш, уигъы амхацъырра атема иазкуп. Иара убас амхацъырра атема ироман «Ахахэ еиѳса» афгъы акыр инартбааны далацэажэеит, настгъы ашэкъыффеы ицстазаара атцыхэтэантэи ажэашыкэскэа рзы ииѳыз астатиакэеи, еиуеипшым аинтервиукэеи, аизаракэа рфы дыкэгыланы данцэажэози амхацъырра азтцаара еиуеипшым аганкэа дрыхцэажэеит. Абри атема уадаѳ, атема лахъеикэтцага иазкны Багрat Шьынкэба апхъаза ииѳыз ауп ажэеинраала «Амхацъыраа ргарашэа».

Ари аажэеинраала ахатэ ажэакэак ахысхэаауеит хэа салаганзаа уи апцашъа шыкалаз атэы хэзаатгъылар стахуп, избанзар, акы – аинтерес агым, ѳба – автор ихатэ атцыхэтэан акырынтэ ихэакэахъан акыпцхъ афы.

«Амхацъыраа ргара ашэа» иахъа ханапхъо, ма ашэаны ианырхэо ханазызырѳуа цъара изакэызаалак политикатэ вбак адаабалартэ икам. Ус еипш акгъы гэѳарас ихауам, аха автор ианацитаз (1940 ш.) аамтазы уи атцакы иазкылыпшуаз цъоукы рхы рыхнахит. Политикала ииашам, апырхага канатцэитхэа ипхъазаны акыпцхъра уадаѳхэаап. Настгъы иара иалхны, иакэнагоу, иашъашэалоу, аидеиа ссир азыпшааны, еикэыршэаны акомпозитор Иван Лакрба ианыкаитцагъы, ансамбль арепертуар алатцара азин рырымтазаап.

Акэытцэа иаазго дуцэазаргъы, абри ажэеинраала аѳра автор игэазырцхаз, итцазхэаз, ишыкалаз, ытыцгас иаиуз ихатэ ишихэаз истатиа «Ашыкэскэа рышъта» акнытэ хапхъар стахуп. Уа Багрat Шьынкэба излаиѳуаз ала, Қарт аспирантура дантаз акэын. Атцареи арфеиара ауси еиласыгзоит хэа дафын: «Схатэ фымтакэа раццаразы зынза имачзан саамта, ажэа ишалоу еипш, схы амца аркызаргъы арцэаха сылшомызт.

Ацкэынра сҭагылан, абзиабаратэ лирика ажэеинраалакэа
иаҳа исыманшэалан, егызфит жэабака ркынза. Иара убыскан
ауп ианызфыз «Амҳацыраа ргара ашэа». Иахэтазар калап
уи афымта атцыхэала фбака ажэа. Қарт цыарак ҳаицынхон
аҭоурых кэша иҭаз аспирант Баз Бигэааи сареи. Уи Ацсны
аҭоурых азы архивкэа рфы аус ахыуаз ицыхашэеит
амҳацырра атцыхэала матэаркэак. Урт ирхэон: анҭлыз
ҕбакэак амҳацыркэа Тыркэтэылака ргаразы агаҕа иaad-
гылан, иазкуаз тартэаны амшын агэахыы ианынаскыалак,
апалуба ҕагон, уа иакэтэаз зегы амшын атдахь ицон. Аҕба
егыкамлазашэа фапхыа агаҕа иaadгылахуан. Уи анафс Б.
Бигэаа иман сахыак: амҳацыр ан ицсыз лхэычы длым-
хны атыркэ матросцэа амшын дшартоз унарбон. Абарткэа
санрыцхыа, санрыхэапш ашытахь ауп агарашэа афра нап ана-
сыркы. Аха акыпцхыра уадафхеит. Еихарак цыоукы рхы рых-
нахит абарт ацэахэакэа:

Вандухалак, Амшын Еикэа
Ур, уфныжэқэа имыззахыоу,

Акарма рыкэных архышьнакэа,
Амца еикэутцап ицэахыоу.

«Амҳацыраа урыцхэоит арахь, уи шэартоуп!» рхэон урт.
Саргы уаха сашытамлеит, аха сажэеинраала азэык, фыцыак
ихыылаан ирыман. Ишыкалаз сыздыруам, ари афымта
ицыхашэеит ашэакэа рацтафы Иван Лакрба. Игэы иахэазар
акэхап, длатэан амузыка ифит. Ацсны СССР ашэахэареи
акэашареи рансамбль арепертуар иалеитцарцгы иҭаххеит.
Аха, изхэартоузеи, ашэа атекст шыакэыргэгэам. Иван Лакрба
игэы итеикит уеизгы-уеизгы абри ашэа ацэыргара.

Тагалан 1940 шықэса рзы СССР Анаукакэа Ракадемия
Қырттэылатэи афилиал, Ацсуа институт адиректор А. М.
Чочуа икабинет афы ирацэаны икан саси пшэымеи асессиа
иалахэыз ауаа, академик С. Цыанашыа днарылатцаны. Иван
Лакрба ихы иаирхэеит абри айқэшэара. Ичамгэыр иманы
ашышыхэа уахь дныфналеит. Зны дырзапцхэеит ажэеинраала
атекст, нас ачамэыр иантцаны ирзихэеит.

Ашытахь, иара И. Лакрба ишсеихэаз ала, акабинет афы иказ
зегы ргэы иахэеит, зылағырз аахақәкәалакэазгы калеит.

– Цсыхэа амазами абри ашэа зегы ирахартэ еипш ацэыргара? – днарыдгылеит Иван.

«Амузыкагы ажеинраалагы бзиоуп, сара сгэанала цырхага амоуроуп!» – ихэеит зегь рацхьаза С. Цьанашьи, ажеинраала ааимхны иихэаз ажэакэагь нанитцеит, инап-гы латцаифит. Егьырт иказгы инакэдыргызит. Иван Лакрба дгэыргьатцэа, итабуп хэа нарахэаны дындэылтцит. Уинахыс игы итакыз анагзара мариахеит»^{*}.

Ара хзыхцэажэо ажеинраала афра ытцгас иаиуз мацк даеакала, аха еихагы конкретла ихэеит 1995 шыкэса абцара мза 10 аены Ацснйтэи ахэынтқарратэ универси-тет аизарақэа рымсапгара азал ду афы дыкэгыланы дан-цэажэозгы. Уи аены уа имсапысит Ацсны иааны иказ мхацыраа рхылтшьтра иаиуаз азэырфы злахэыз аизара ду. «Амхацыраа ргара ашэа» азбахэ ала автор ихэеит акыр дазаатгыланы:

«1940 шыкэса рзы, сара 23 шыкэса иртагылаз, Қарт ақалақь Абышшэадырра аинститут афы аспирантура стан. Апоезиеи анаукеи еиласыгзоит хэа саффын. Ацсуа бызшэеи апсуа жэлар ртоурыхи зныцшуаз шэкэык, документк сафсыжбуамызт.

«Енак зны абиблиотекаф исымпыхьашэеит «Исторический вестник» захьзыз, 1891 шыкэса рзы итытцыз ажурнал. Уи адакьақэа рфы икыпхьын Николаи Ладариа (уи Шьариф хэагы иархэон) истатиа «На заре моей жизни» хэа хьзыс из-маз. Астатиа ахы инаркны атдыхэанза 1876–1877 шыкэсқэа рзы икалаз амхацырра акэын изызкыз. Николаи Ладариа дшыхэычыз амхацырра азхьттра баапс дапыхьашэеит. Зызбахэ цэыраагаз астатиа, ари ихигаз амыкэмабарақэа аазырцшуа гэалашэароуп. Астатиа ыуп урыс бызшэала, еиґагамкэа, иара уи абызшэала тып затцэык сышэзапхьоит. Аха уанза шэхы акны иаажэгарц стахуп абри еипш аса-хьа: ... Амшын Еикэа еиыцэуа инеиуеит атыркэцэа рыгба, ипеипеиуа итэуп хэсеи, хацэеи, хэычи, дуи апсуа мхацыркэа рыла, иара цоит Тьыркэтэылака ахы рханы.

Абар афадахьы зызбахэ цэыраагаз астатиа ацыптэаха иханахэо:

«... Над умирающими плакали не одни родители, но и все женщины и родственники. Матери кричали, рвали на себе

^{*} Шьынқэба Баграт. Ифымтақэа реизга. Ахцатэи атом. Акэа. Ашэкэтыжьырта «Алашара», 1989 ш. Ад. 536–537.

волосы. Когда все утомились от крика и плача, наступило на короткое время тишина, а затем снова раздавались плач, вопли и крики. Трупы малюток бросали в море, не взирая, на отчаянное сопротивление матерей... Я помню, как одна мать ни за что не хотела, чтобы ее ребенка выбросили в море, и долго скрывала его смерть. Абхазы знали об этом, но молчали. Она держала мертвого ребенка на руках прижатого к груди, и когда кто-нибудь из турок проходил мимо, начинала разговаривать с ним, как с живым. Так скрывала она его до тех пор, пока на пароходе не начал распространяться трупный запах. Тогда сделали обыск и нашли мертвого ребенка. Но мать и тут не хотела отдать его. И тогда ребенка все-таки вырвали из ее рук, и бросили в море, она сама пыталась броситься за ним. Ее с трудом удержали, крик этой матери до сих пор раздается в моих ушах...»

Николаи Ладариа, амхацъырра цъаханым зыблакәа рыла избаз, цәала-жылагъы ицызшәаз истатиа санацхъа, фымш роума, хымш роума изуа, исхәо акы сақәымшәо ахагацәа реипш, суада хәычы сыфнагъежъуан.

Нас снатәан изфит ажәеинраала, иагъахъзыстцеит «Амхацъыраа ргара ашәа». Ишдыру еипш, уи ажәеинраала хкомпозитор Иван Лакрба музыкала еиқәиршәеит, аха уи аамтәз ауаа рышкә ацәыргара мариамхеит.

Ажәлар раға Бериа ишыапыргәгәара еимазкуаз ускәнтәи Апсны аихабыра иалахәыз цъоукы ари ашәа азбахә анраха, рхы аарыхнахит. «Амхацъырқәа Апсныкәа рырхынхәра ауп ари ашәа иханахәо! Изахъзузеи, нас «уандухалак Амшын Еиқәа ур...» Уи калашъас иамоузеи?» Абас иагъуа – ицсуа, ажәеинраала зфыз сара слацшықәтцаны инасышьтәлеит. Нас уи ашәа ацәыргара калозма, ицаркаца ашәкәа нахадыркит.

Аха тоурыхла итабыргу аиаша – тәахышъак амазам, мышк ахы, мышк атцыхәа иара иазалху атыц ааннакылоит».*

«Амхацъыраа ргара ашәа» иазкны абра автор иихәаз иааркәафәны еитеихәеит 1996 шықәса ииуль мза 1 аены апоет, атцарауаф Омар Беигәаа инхарта – музеи Акәа аартра иазкыз ахәылпцаз афәы дықәгыланы данцәажәозгъы».**

* Шынкәба Баграт. Ифымтакәа реизга. Ахәбатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжъырта «Алашара», 2003 ш. Ад. 466–468.

** Иара уа, ад. 477–478.

Уажэы иара ажэеинраала атекст хнагэылацшып.

Хыхь хазлацэажэаз Баграт Шьынқэба ифымта агара ашэакэа фба гэыргъарыла, насыцла итэызар, ари атыхэ-тэантэи афы атырқэа иғба апсуа мхацъырцэа рыла иртэны амшын ихыхэхэала иахьцо, ан лыпцшқа длырцэарц илхэо ашэа гэырфала итэуп, ишаххэаз еипш, алагырз ахыкэкэоит, ашэа-мыткэмоуп, уазуп. Ажэакэа рацэаны иакэмырзкэа, апхьаф ицэа-ижыы ианыыртэ, игэатцанза инаганы ирыцхашьаратэ цэанырра арфыхаратэ ихэоуп урт ауаа харада-барада, рыпсадгьыл иакэыганы изыкэшэаз арыцхара, агэакра. Убас шакэугы, ан зынза агэырфа леатаны дыкам, лашэа уафы иатцибаауеит лысаби ила лгэы шлыргэгэо, лгэыгракэа уи ишидылхэало. Уи илхэо лажэакэа рыла лыпцшқа диабжэоит амшыннырцэ атэра изыпшызаргы, ипсадгьыл ихаймырштырц иага аамта царгы, дандухалак, уи дазыхынхэырц, иабацэа ицэахыоу рхэыштэарафэ амца еикэйттарц, урт ахьз зларгаз ахэа кныхны ипсадгьыл азы икэпо рацхьа днагыларц:

Уандухалак Амшын Еикэа
Ур, уфныжэқэа имыззахыоу,
Акарма рыкэных архнышьнақэа,
Амца еикэутцап ицэахыоу!
Асаба ақэтэа афны архэараф
Иубоит ахэа мфашьахуа,
Икных, икных! Уи ақэцараф
О, изылшода иалшахуа.

* * *

Фажэижэабатэи ашықэсқэа рзы хлитературафэы ипсабаратэны, зеипш тенденцианы икакэаз ируакуп ажэытэи афатэи еифырцшыны, урт аки-аки контрастра рзеибауа раарцшра. Ажэытэ зегыы ееим, афатэ зегыы бзиоуп хэа ашьақэыргэгэара атенденция аполитикафгы азэырфы ашэкэыффэа рацтамтақэа рфгы идекларативтэны ишырцэыкалоз еипш акэымкэа, Баграт Шьынқэба ипоезиафэы ачыдара аمانы ианыпшуеит. Ажэытэра, атоурыхтэ хтысқэа ус башамаша аушэакэ инеилажыны, аифырцшра мацаразы дрылацэажэомызт. Апоет атоурых дазхьацшуан, ижэларагэакыа ирхыргахыоу агэакрақэеи рмилаттэи рсоциалтэи

хақәйтразы рықәцареи зеипшраз ххамырштырц, цхьақатәи алахьынтә ианагь хазхәыцларц, хайчаҳаларц. Насгьы ажәытәра зегьы неипхьахәҳәаланы мап ацәкра гәтакыс имамызт. Егьырт зегьы реипш, Баграт Шьынкәбагьы Асовет мчра ахақәйтра хзаанагеит хәа ишицхьазозгьы, уи иазкны ажәагәәфала мацара адифирамбқәа рхәара акыр иеацәихьчон. Ажәытәи ағәтәи реизықазашьақәа акыр еиуеипшым рганқәа аарпшуп ажәеинраалақәа рғы: «Хәыц-рақәак Ақәазы», «Хәылбыехатәи ахәыцрақәа», «Дунеи иахьзеит алашьцара...», «Лыхны аштағы».

Ғырпштәыс иалкааны иаахғозар, «Хәыцрақәак Ақәазы» хәа хьзыс измоу ажәеинраалағы апоет далацәажәеит Ацсны ахтнықалақь аамта қыақь иалағзаны ағыц цәа шахалаз. Иара ижәытәтәуп, акырза ахытәеит («Үа уқәра зтәзкуа Диоскуриа ацәымзоуп»), ағәақрақәагьы арымзаа ахнагахьейт («Иуху-газ ағәақра уқәра еипш ирацәоуп»), аха шыта ажжәытәеипш алахь, ара игылоу аонқәа аґаза рхьыкәкәа иқам («Избом уи агаға, жәытә злахь еикәыз») Ақәагьы иара авторгьы еикәлацәоуп хәоуп ишицхьазо:

Аха, мап, иуныцшуам ақәра цәула,
Са сеипш уқәыцшуп, харт хәқәлацәоуп!

Баграт Шьынкәба аханатә дцәыртцит милаттә поетк иаҳасабала. Хымцадаа, инатшыны иазгәатәтәуп иара ирғ-иамта анаґстәи аетапқәа рғьы амилаттәра тенденция хаданы ишизаанхаз. Хыцхьазара рацәала иажәеинраалақәа, ипоемақәа, ибалладақәа, иажәабжьқәа, иповест, ироманқәа, ипублицистика... иаашьтыхны хназыцхьалак иарбанзаалак амилаттәра рныцшуейт, ацсуа цәа рхуп. Аха амилаттәра изакәызаалак цьара акала иапырхаганы хәа иқамлейт, иара ирғиамта аинтернационалтә идеиақәа нартбааны ианыцшырц азы. Иара дмилаттә шәкәыґфын анаххәо, иаанаго ахадаратә қазшы абри ауп: ирғиамтағы ацсуа милаттә культуреи адунеитә культура аихьзарақәеи еихьырцшыны рықатцара илиршейт. Адунеи зыргәатеиуа азтәара дуқәа (иаххәап, атынчрей аибашьрей реипш иқәақәоу) ацсуаа рыцстазаарей, ртоурыхи, цхьақатәи рцейцши, рлахьынцей азхәыцра иадхәаланы иахьааирцшуаз ауп апоет дмилаттәны,

дагынтернационалтэны дказтэз. Баграт Шьынқэба ирфеамтафы амилаэтэрей аинтернационалтэрей аки-аки еипықэсло, ма цыарамзар-цыара еифагыло иаабом, ианагы еинышэаны, аки-аки еикэшэоны, ихейбартэаауа, итибаго ауп ишаабо. Апоет заанатцтэй илирикагы ибзианы ианыцшит ирфеамта анафстэй аетапкэа еиха-еиха зымехак тбаахаз, итауланы, ганрацэала ицэыргахаз аинтернационалтэ мотивкэа. Заатэй иапцтамтакэа рфгы иахцылоит, иаххэап, ажэларкэа реифызара азышэахэара иазку ажэеинраалакэа акымкэа, фбамкэа («Қырттэылахь» (1937 ш.), «Шота Руставели иахь» (1937 ш.) ухэа уб. итц.

Асовет Еидгыла ахаан аинтернационализмра бирак хасабала ишытыхзаны, уажэы-уажэ ирхэозтгы, иазышэа-хэозтгы, уи ахэынцқарратэ система анеилаха аахыс, ажэа «аинтернационализм» иееим, итцоурам, инегативтэу акы акэушэа азбахэ ахэара еихсыгыт. Аха ажэларкэа реифызара арыгэгэара, уи аидеиа азышэахэара ус баша аамталатэны иниафрны ицо акы акэым. Ажэларкэа еиғазтэуа, еифазыжыуа, еибацэымгны иказтцо зхы зкэачроу, ауаатэыфса ирағоу аполитикцэа роуп. Ауаатэыфса ари адунеи ианызаарц, икэибахырц, икэнибартцэарц ртахымзар, ажэларкэа реифызара, реидгылара, реилибакаара, хатырейкэтцарала реизыкэзаара аидеиа дмырзроуп. Абасала хазхэыцуазар, егырт азэырфы хашэкэыфцэа реипш, аинтернационализм иазку, уи зныцшуа Баграт Шьынқэба ифымтакэа раамта цеит хазхэом, мап хазрыцэкуам. Аха апоет заанатцтэй иапцтамтакэа рфгы, урт рнафсгы, иахцылоит тематикала шыта иажэит, актуалра рцэызит ззухэаша, ианфыз ахаантэй аполитика зныцшуа ажэеинраалакэа: «Ахатцара» (1935 ш.), «Март 4» (1936 ш.), «Октиабр ашыж» (1937 ш.), «Акомфар билет азы ашэа» (1939 ш.), ухэа убас егыртгы.

Апоет заатэй иапцтамтакэа ргыыразак кэара харакыла ишфугы, канзара шырыкэымгы, асахьаркыра аганахьалагы ацсыгера зныцшкэогы ыкоуп. Акритик Ш. Инал-ипа ииашаны излазгэеитаз ала, «Баграт Шьынқэба пасаза иифыз ажэеинраалакэа рфы икоуп цыара-цыара зеилкаара уадафу атыпцкэагы. Абри агха убоит зны-зынла ирейгыхап ззухэаша ажэеинраалакэа ркынгы (иаххэап, «Амза, «Қырттэылахь» ухэа убас егыртгы). Насгы апоет ға цкэа дақэшэомызт те-

мак иаахтѣаны ашьтыхра, «зегъ абра исхѣап» ихѣозшѣа ии-газ атема иатѣым рахъ даналанагалакѣоз ыѣан. Уи иахѣаны аидеиа дзышьтоу аарѣшра иѣѣышьтахон, асахѣакѣа реикѣыпѣхъазара дара ргѣынкылара дыруадаѣуан («Абахѣ хажѣлоит», «Араѣатѣхѣы», «Ишыѣоу сымала ибасхѣап»)*.

Аѣынѣтѣылатѣ еибашѣра дузза ахаантѣи Баграт Шынкѣба ипоезиа

Ипсабаратѣны иѣалеит Аѣынѣтѣылатѣ еибашѣраа дузза ашыкѣскѣа (1941–1945 шш.) раан Баграт Шынкѣба ипоезиа ахырхарѣи атематикатѣ еилазаашѣеи шыѣатанкыла реахѣеитаркыз.

Асовет литература зегъы аѣеипш, Баграт Шынкѣба ипоезиаѣгъы урт ашыкѣскѣа рзы зегъы иреихау акы акѣны иѣалеит Аѣсадгъыл ахѣчара атема. Апоет усѣантѣи иаѣѣам-такѣа ииашаны реилкааразы иахѣатѣи аѣхѣаѣ ихаѣы иа-аганы имазароуп урт ашыкѣскѣа рзы атѣылаѣы азеипштѣ тоурыхтѣ тагылазаашѣа зеипшраз, ашѣартѣ ду иштѣагылаз. Асовет Еидгыла хѣа иѣаз ахѣынѣтѣарра ду адунеи фыѣѣара ишаны хѣтак атѣанакуан, шѣкы инареихѣаны еиуеипшым ажѣларкѣа еиднакылон. Абарт зегъы иахѣеипшшу ѣсадгъылс иѣхѣазан. Абарт зегъы ргѣыреанѣзамкѣа аѣашистѣтѣ Германия бѣѣарла еикѣных атѣыла ианажѣла, уи иаѣагыланы аѣѣпара еиѣахѣеипшыз, иѣшьоу акы акѣны иѣан. Аѣсуаа хѣипш хыпѣхѣазарала имачуажѣларкѣа ракѣым, аурыс жѣлар дуззагъы аѣазареи аѣамзаареи ирыбжѣагылан. Уи аибашѣра атѣыхѣтѣа зеипшрахоз уаѣѣсы издырамызт. Ауаатѣыѣса рѣоурых иады-руеит ѣѣа змам аибашѣракѣа, аха ари Аѣынѣтѣылатѣ еибашѣра аѣара зымѣхак ѣбааз, ишьаартѣѣыраз, миллионѣыла ауаа зыхѣлабгаз аѣоурых иаздырам. Зымч гѣгѣаз, ѣѣаѣхѣныла (артиллериа, атанкѣа, абзарбѣанкѣа, ахаирпѣланкѣа...) еибѣѣаз, миллионѣыла иазыѣкатѣаз аруаа змаз аѣа ииааира-зы аибашѣра мѣабыз иалагылазгъы, атыл аѣы иѣазгъы азѣк еипш рымч еибѣртѣар акѣын. Иаѣахын асовет жѣлар ргѣы каз-мыжъшаз ажѣагъы...

* Инал-ипа Ш. Д. Аѣсуа литература аѣоурых аѣкнытѣ. Аѣѣа, 1961 ш. Ад. 335–336.

Аибашьра ианалагаз инаркны Баграт Шьынқәба, егырт асовет шәкәыфәцә азәырфы дреипшны, играждантә позиция еилыхха йкан, хьахәа-цәхәада Ацсадгьыл ахьчара аидеиа дадгылафын. Ускантәи иажәеинраалақәеи ипоемақәеи рыла ацхьафәцә ирылаиаазон ацсадгьыл абзиабаратә цәанырра харакқәа, аға хәымга ицәымгра. Ацсадгьыл абзиабара атема апоет уаанзагьы, уи ашьтахьгьы ихтакны иман, еиуеипшым аспектқәа рыла дазнейуан. Уимоу, агха хәхьын хәа ҳақам иааидкыланы иара ирфеиамта зегьы хадаратә гәыцәс иамоу ари атема ду еиуеипшым аганқәа рыла аарпцшроуп ххәар.

Изыхьязыпқьалак аибашьра ашықәсқәа рзы апатриотизм атемала иаптцаз алитературатә фымтақәа рғырак еизадацәан, лозунг ҳасабала, аапхьаратә қазшыа рыман, асахьаркыратә еизыркәкәара рыцәмачын. Ари еипш атагылазаашыа зықәра дуум, традиция дук змам ацсуа литературазы мацара иказшыарбагамызт, уи йкан егырт асоветтә миләттә литературакәа зегьы рғьы. Хымапсыма аға цьбара атәыла иалцара акәын иаакартцоз зегьы зызкыз, хадаратә гәыхәтәыс, гәахәарас ирымаз. Баграт Шьынқәба ипоезиафғьы уафы ипылоит ишиашоу йкоу, аапхьара қазшыа змоу ацәахәақәа. Аха бжеихаразак рфы апоет ишшапаза, баша иаарту аапхьаратә формала афра иеацәихьчон. Иара уаанзатәи илирикатә жәеинраалақәа рфы асиужет змақәаз маңызтгьы, аибашьра ашықәсқәа рзы иапитцаз рғырак рхатә сиужет қяәқәа рымоуп. Лассы-лассы дрызхьацшуан, җырпштәыс йкаитцон ацсуа жәлар ртоурых-фырхатцаратә ашәақәеи ахәамтақәеи. Ацсуа жәлар ржәытә фырхатцаратә хтысқәеи репикатә фырхацәа рыхьзқәеи ирыдхәаланы иааирпшит уцсадгьыл афы ацшәмара уцәызыр атцкыс, уаға уцсадгьыл дбалдахәбалдачо, дбағәзәеиуа дықәлар атцкыс иара ахьчаразы утахар шеигьу. Ари апринцип (ацсадгьыл ахьчаразы, уи ахьзала атахара апринцип) – Баграт Шьынқәба изы баша ажәа пшзам, ацстазааратә кредо хәа изышьтоу ауп.

Аибашьра ианалагаз иоуп аоптимизм згым ажәеинраала «Аибашьфы ихәыцра». Арақа аепикеи алирикеи еилартцәаны, еилышьны йкатцоуп. Атабиа итатәоу, ацсреи абзареи ирыбжәагылоу асовет еибашьфы игәалақара, ихәыцрақәа ауафытәыфса игәатцанза инеиртә, уи ииаша агәра игартә иаарпцшуп. Уи аибашьфы ииашара бғас имоуп, аимтцәацәа

дреипшым, ипсадгьыл иакәлаз дишьуазар, уи гәнаҳарам, аға ишизыкоу еизыркәкәаны абри азәк игәалакарақәа рәғьы иаа-боит. Уи идыруеит ипсадгьыл афашистцәа ирымпытцархалар, зықәрахь инеихьоу иаби иани зықәшәараны икоу, ипцхәыс дзыниаша, ицкәын хәычы изааргаша, иашта, ихкаара, ионқәа шдырғәытцәуа, ишыршьакоу, иаб ихәыштаара амца шдырцәо, ижәлар рбызшәа шдырзуа. Уи ибашьфы ихы имагәыхьха, ипсы ааитеикырц, ифызцәақәак дрыцны атабиа дахьтатәаз, абарт зегьы ахьейидиххәыцло, амч чыда илартцоит, ихы амеигзарахь ипцхьоит:

Уан атакәажә зхы шлахьоу,
Уцкәын хәычы, ухьз зхәоу,
Упцхәыс цшза иузыцшу,
Убзиабара згәы иташу,
Зыбаф хәареу, уаб иажәхьоу,
Зыпсадгьылаз аңа збахьоу,
Бзантцык гәнаҳа казымтцац,
Матапшьушәа ипцхәазаны,
Инарыжәлан иткәаны
Ацса цынтца иадыргарц!..

Апсадгьыл аикәырхаразы аибашьфы дзанышәом, ихафы изаагом идгьыл афашистцәа иргар, фныда, гәарада дыкказа, агагеипш дыгәгәаза дынхар. Игәы еибафаны итцанахәоит:

Удгьыл икәлаз уаға дных!
Ицәтцәахыз аиха шытых,
Ихы уасны еикәырца.
Ухытц, амшын ацәкәырца,
Дтцааркәрыла, уихаца!
Аға ишьала ухәашьы!
Уара иухылаз аға дшьы!
Убаагәаран, абна угыл,
Аға хәымга уиґагыл!

Аибашьфы игәтахәыцтрақәа рконтекст аґы башамаша ихәоу цәахәақәаны икамлеит, уимоу, апцхәаф игәахы еиба-

дыркуеит, деиладыршуеит, тѣа змам ага ицѣымѣра издыр-
тысуеит ааѣхьаратѣ ѣазшьа змоу, аха аибашьѣы ихазгы,
иѣызцѣа апатриотѣа рзгы игѣы итихѣаауа абарт ажѣакѣа:

Мап изалшом, икалом!
Ихабашьюа имч азхом!
Ахатцара хъзыс ишья,
Удгьыл иатәуп уара ушья,
Ахақәитраз икатәа!..
Қаф уа абрақа думыртәан,
Ага утәыла иахақаз.
Уашьцәа ршья цқьа зыблақьаз.

Апсадгьыл ахьчащца ргьыгракѐи ргѐазыхѐаракѐи аныцшит айбашьра ианасакьахѐымтазтѐкъыз, ага датцахап хѐа агѐыгра нагзаны ианыкамыз апоет иищыз, аа-цѐахѐак икоу ажѐеинраала «Ага цѐгьа дажѐлеит атѐыла...» (1941 ш., цѐыббра мза):

Ага цэгъа дажәлеит атәыла,
Хейгзара змам еибашьроуп.
Җажәлар ду гылеит гәышпыла.
Җари җажәлари азә роуп.
Алфә хәашь ахала ихытцуам,
Нак мраташәара еикәатцәоуп.
Ақәылаф рацәак ихытцуам,
Җилгоит, ипсымта уатцәоуп!

Ара зызбахә ххәаз акык, ѡбак рнаѡсгы Ацъынцтәылатә еибашъра дузза ашықәсқәа рзы ацсуа литературатә ҫымтақәа иаарылукаартә йкоуп Баграт Шъынқәба иажәеинраалақәа: «Такәажәык дықан, уи лца ипа...» (1942 ш.), «Ацәылашамтаз» (1942 ш.), «Ерцахә нацшит аеитдыхны...» (1942 ш.), «Сталинград амтцан» (1942 ш.), «Фриц данылақә зыхьк ижәрацы...» (1942 ш.), «Ацсуа еибашьцәа шәахъ» (1942 ш.), Асовет Еидгыла афырхатца Владимир Харазиа изку ацикл – «Аб», «Ауасиат», «Афырхатца игәалашәара» (1943 ш.), «Ахъзырхәага абақа» (1943 ш.), «Аиааира ду амш» (1945 ш.) үхәа убас итгегы.

Егъырахъка акыр ифымтакъа рѣы ишиказъшъаз еипш, апо-
ет иажѣеинраала «Апсуа еибашъцаа шѣахъ» аѣгъы атоурых

акыр инахараны днагёылацшны азбахә ихәеит. Анемец иҕагыланы хамеигзарада иабашьуаз апсуаа ртеицәа рзыгәы-рыцәгәагас иҕаитцеит, иргәалаиршәеит хәжәлар ирхыргахьюу ахтыс уадафқәа, ажәытә епикатәи атоурыхтәи фырхацәа рыхьзқәа. Жәытәнәтә аахысгыы Апсны иачычаны иҕаз ақәылацәеи аимтцәацәеи (ажәытә бырзенқәа, римлианаа, византиаа, атырқәцәа...) ргәалаиршәеит. Урт хазларцәынхаз, хбызшәагыы злеиқәхаз атцеицәа хазынақәа ахақәитраз иахьықәпоз, хамеигзарада ашьа ахькартәоз иабзоуруп:

Хашпанхеи хәпсадгьыл хәқәынхо?
Хашпацәеи атоурых ацәқәырпа?
Апсны мра шашаза ихалапхо?
Хашьха ссирқәа хьзыла икәаба?

Иҕами нас иззәз ажәларқәа –
Атоурых апшатлакә иагаз.
Жәытә аахыс хкы-хкыла агәақрақәа,
Тцәа рымазаам хә хзыниақәаз.

Абырзенқәа рымчра гәахтахан,
Абрака дызхьытцхан Иасон.
Римлианаа хәпсадгьыл хамаркхьан,
Византиаа ғас хрыпхьазон.

Атырқә султанцәа хышә шықәса
Ар еиқәатцәа зхыргон абра.
Харпылон агаға ршьақәкьаса,
Псыбафла ихәан ақәара.

Амч ду змаз, хьыпхьазаралагыы ирацәаз урт аимтцәацәа харцәынхеит хәжәлар Нартааи Абрыскылы ргәагә ахьрызтаз иабзоураны. Иара убас ари ажәеинраалағы автор ҕырцшыгас иааигеит тоурыхтә аамтала ааигәатәи афырхацәа рыхьзқәагыы.

Кьагәа фырхатца, агәыцьбара
Шәара зқәымыз Кьахь Хәцъарат.

Асовет Еидгыла аимтэаразы иакэлаз анемец оккупантцэа
азнык аиааиракэа ргеит, Кавказ ашьхақэа ркынзагы
иаазеит, аха нас ргэы ишаанагоз еипш икамлеит рыгэтакы.
Милатеилыхра камтцкэа асовет уаа хыцэнамырха урт
ирфагылеит. Апсадгбыл ахьчацэа ирылан жэпафык апсуаа
ртеицэагы. Азэырфы хапсадгбыл рхы акэырцазаргы,
хажэлар рыхыз тыргеит, дара рыхызкэагы цсра-зра
рықэымкэа ифырпшыганы атоурых иазаанхеит. Аға атэыла
изымгеит:

Избанда, ажэларкэа рыцкэынцэа,
Ағачэгъа ипылеит имшауа!
Иазыцьбеи Агрбеи – харпарцэа,
Анемсаа ирхоуп ицкэауа!

Цыгэбақэа аибашьра иалашзеит,
Харазиа атанк ишыаеуан!
Назазе Дон цшза лхы акэылтцеит,
Балтика Цэышба ихьчауан!

Ағачэгъа дықэызцо хаибашьцэа,
Шэрылагыла цхьака ицауа,
Ахахаи, шэеитдамхан, апсацэа,
Цхьа шэнеила, ахыз чацауа!

Сахьаркыратэ хатабзиаралагы, идеиатэ цакылагы
Ацбынцэтэылатэ еибашьра Дузза атемала ифу Баграт
Шынкэба иажэеинраалакэа зегы иаарылукартэ икоуп
«Апартизан». Уи аибашьраан афронт мца иалагылаз харуаа
ирейтамкэа аға ахамыштыхэа изаазгоз хпартизанцэа
рфырхатцара иазкуп. Атыл ағы, аға импытцейхалаз хтэыла
ағацэқэа рғы хыцхызара рацэала еиғаахеит апартизантэ
гэыпкэа. Убарт рфырхатцара, ргэымшэаратэ ускэа еизыркэ-
кэаны ианыцшуеит ажэеинраала «Апартизан». Иказшьар-
багоуп даеакгы: Баграт Шынкэба ифымтақэа, шамахам-
зар зегы зызку апсуаа ржэйтэ, рғатэ цстазаара акэзар,
ари афымта аурыс партизан ихифсахьоуп, уи хьатцра зкэым
иказшьа гэгэа, ипатриотизмара аарпшра иазкуп.

Ажэеинраала «Апартизан» ахатэы сиужет амоуп. Ахтыс
моапысуеит Урыстэылан, азиас Днепр ахықэан. Автор

зхатэы хьзы хаймхэаз аурыс партизан гэгэала дхэын. Уи
ихэра азбахэ ахээралоуп ажэеинраала шхацырку:

Днепр азиас ɔхала,
Ашьацраф дкажын иара,
Дхэын уи дацэнымхартэ, гэгэала,
Ҫымткэан дазыцшын апсра.

Ибжы хэа гомызт дуазыруа,
Ихьаацэгьа мчыла итцэахуан.
Итцака Днепр цырцыруа,
Ашьшыхэа ииас ицауан.

Ари апартизан итэыла иакэлаз агацэа азэырфы ихымта
иаиргахьан, амɔаф ага идэыгбакэа бгейтцахьан, апхакэа
ирхэашахьан, аскладкэа амца иаиргахьан. Ахэра инылаз
иартысыз ахьаа мчыла итцэахырц, исычхап хэа дафын, уи
атцкыс игэнигоз даҫаакын:

Ҫымт игэырфон уи гэаныла,
Ишаамтам ахатца ипсра.

Дук мыртцкэа даныцшы, игэейтеит агацэа еикэных
ижэпафны дымшыкэа дыткэаны дыргарц ишааиуаз. «Еи, ау-
рыс, Ирласны уɔах унапы!» хэа анфьртгы, апсра ихыкэгылаз
аурыс партизан игэы мцейт. Абырсаатк ала избеит агацэа
рнапафы дкалар атцкыс, изгэакьаз азиас Днепр иеейтарц,
абасгы игэы итихэаауейт:

Амала баша шэласит, ас
Шэнапафы икалом стэхара!
Судкыл, уа, Днепр азиас,
Уа уоуп исхатэоу иахьа ара,

Бзиала сфызцэа шэыбзиаз,
Шэа ишэылшоит абарт рахцара!

Абас аазбаны, илаз атыхэтэантэи имч зегьы еизыркэкэа-
ны, урт аимтэацэа дрыкэыхэхэаны абомба ргэйдитцейт:

Иргэйдитцеит абомба, дрықәхәаан,
Ишнеиуаз рыгәтәтәкья ицжәеит,
Реихарафык ицыххаа-ижыххаан,
Назаза абрака ишьтахеит.

Абри ашьтахь али-пси рыбжьара иаргьы ацаф акнытә дыцан, «Азиас дазцеит хланцы!».

Абомба ирылаижьыз иацәынхаз анемсаа икаитаз рзымбатәбарахеит, иаршанхеит, абцар мца атқысгьы ргәы тнакьеит:

Арцыс дахьыцаз цьаханымтас
Анемсаа ианырбо, иацәшәуеит,
«Днепр дацәымгуп атәым сас!» –
Абасгьы ахәошәа рахауеит!

«Апартизан» ханацхьо, уи аидеиа хадас иамоу ханазхәыц-уа, чыдала иазгәатәтәу зтцаарак сазаатгылар стахуп. Уи аешьра азтцаароуп. Ацсуаа хәгьы, адунеи ажәларкәа, шамахамзар зегьы рғьы, аешьра традициала изқәызбо, ауафы иатәам хымфацгароуп. Иказшьарбагоуп адин хадакәа зегьы рғьы (акьырсианра акәзааит, ацсылманра акәзааит, буддизм акәзааит) аешьра иахьақәызбо. Арт адинкәа аки-аки злеипшым, еиуеипшым ацстазааратә зтцаарақәа рғьы иахьеиқәымшәақәо, иахьеиҕагылақәо рацәоуп, аха аешьра азтцаараҕы еиҕакуп, анцәа игәамцхо усуп хәа ирыпхьазоит. Урт еиҳаразак излахәапшуала, адунеи зегьы еипш, ауафгьы анцәа дишеит, иацьалгьы (даныпсышагьы) изишеит. Ауафы иацьал дацыфланы иеишьыр гәнахароуп, ауафы агәнахара каимтцароуп хәа иахәацшуеит. Зегь ирхәо, изыдгыло убри ауп, ауафы иага гәакра дақәшәаргьы, ацстазаара цьбара иага акымкымра дтанаргыларгьы, аешьра ихы иатәеимшьа-роуп, уи иахьыгәнахароу анафсангьы ихьымзгуп акәымзар, ихьзым. Зәызшыуа ацстазаара дацәшәеит, дшәаргәындахеит ауп иаанаго. Атагылазаашьа уадафкәа атцанза днаргаргьы, амчымхара иаимнахаанза ацстазаара дазыкәпалароуп. Нас избан, иараби, Баграт Шьынқәба иажәеинраала «Апартизан» аперсонаж (апартизан) азиас Днепр иеахьейтаз итцоуроу хымфацгашьоуп, фырхтцароуп хәа изахапхьазозеи?

Ари апартизан дзыкэшәаз зейцшраз ала, ѿба рахьтә акы алихыр акәын. Днепр ахықәан дыхәны ашьяацраҕдахьышьтаз, иацбал ааигәахахьан (иаххәап ус – уи ацбалс иман, насгьы ихадароу анемсаа дыкны, дыткәаны дыргар, саатқәак (атахызаргьы мышкәак ракәзааит) деикәхаргьы тәыс дкалон, агацәа ишыртахыз ала изныкәон. Уи цстазаарахомызт, апсра аткыс еицәан. Абри аекстремалтә тагылазаашьяаҕы апартизан иалицшааз (азиас Днепр иеахьеицәз) апсыгера акәзам изызхәоу, ихараку, аказшья гәгәа амеицакра ауп иаанаго. Махашьяхала, цәеижьла дтахазаргьы, доухала дтамхеит, доухала ага хәымгацәа дыриааит. Мацк заанатц сапыѿланы исхәоит, аха хапхьяка иахцылараны икоуп ари апартизан ихымѿацгашья ишашьяшәалоу, ишазааигәоу ажәеинраалала иѿу Баграт Шьынқәба ироман «Ахра ашәа» ахадаратә фырхатца Кяхь Хацъарат иеахьишьяуагьы.

Баграт Шьынқәба иапцтамтақәа рҕы (апоезиаеҕгьы, апрозаеҕгьы, адраматургиаеҕгьы) ианагь ашәкәыѿѿцәа зегьы рзы ишапу еипш аперсонажцәа иара ирҕиаратә хьтхәаа иазбаз роуп. Убас шакәугьы, икоуп тоурыхтәла тцабыргынгьы иказ ауаа рхаҕсахьякәагьы. Убарт атоурыхтә хаҕкәа дреиуоуп х-жәеинраалак («Аб», «Ауасиат», «Афырхатца игәалашәара» – (1943 ш.) зыххәау Владимир Харазиа. Уи Гәдоутә араион Цьырхәа ақытантәиин. Ацьынцътәылатә еибашьяра Дуззаан дантаха ашьтахь, апхьаза Асовет Еидгыла Афырхатца хәа ахьз занашьяахаз апсуа еибашьцәа дреиуан. Ари ахьз иара ианашьяхеит хьпхьазара рацәала анемеццәа ртанккәа ахьцижәаз, иахьеилаблыз азы. Абри апстазааратә факт татцгәыс икаитцеит апоеат ара зызбахә хамоу ахжәеинраалак рҕы.

Апсуаа жәытәнәтә аахысгьы ахьзи ахьымзгьи иалкааны ирызхәыцуан. Уимоу, иахгәалахаршәап архаикатә кәзшья змоу апсуа нарттә епос аеҕгьы афырхатцәа хадаратә усс ирымому хьызрацара шакәу. Апсуаа рҕы абри атрадиция иахья уажәраанзагьы иааргеит, ауаѿы ихьзи ихьымзгьи чыдала иацклапшуеит, ашәаргәындара апсра аткыс еицәаршьоит. Владимир Харазиа аибашьяра атәагыршоура дахьалагылаз ипстазаара дамеигзакәа, афырхатцара ахьяаирпшыз машәырны иаалыркьаны икамлеит. Уи иара дызлиааз ажәларгьы, хатала дызхьлтцыз иабгьы афырхатцара ршья-рда

иалан. Уи ус шакәу хирбарц ауп апоет ажәеинраала «Аб» зифызгы. Ари ажәеинраала ахатабзиарақәа ируакуп аңсуа хатца иказшьа агәгәара, ичҳара ду ахьаныңшуа.

Володиа дыштахаз ахәара рцәыуадафны, еитцагәгәа,

Ҷымтуа тынч ахацәа еишьтагыла,
Инытдарсуа рлабашьақәа кны,
Рхы рыкәәе, еиқәароу касыла
Ахәсақәа рхы-рҕы тахәхәаны.

Афырхатца иаб Камасгә иашта ианынтала, урт ажәак рхәаанзагы рнеишьа зеипшраз ала, иаразнак идырит ица дыштахаз. Аха ихы даасуа атцәыуара даламгеит. Аб ица хазына итахара атқыс итахашьа даруалыуашеит. Уи азоуп изтысыз игәырфә цәгәа хәәеуа, илагзаны, ичҳара еизыркәкәаны зегь рапхьа дгьатцәыгьатцәуа еиликаарц изитахха:

– Хаи, абаапс, ихәартам шәәишьа,
Исыхъзеи? О, издырит шәзышьтоу.
Уи акәым, исашәхәа итахашьа,
Хьзыла акәу, хьымзгыла дтахоу?

Ара аңхьаф (еиҳаразак иаңсыуоу, аңсуаа ртасқәа здыруа, аңсреи, агәырфә цәгәеи ишырзыкоу, ачҳареи ахынкылареи шрымоу здыруа) еиликаартә икоуп зца итахара захаз аб дшеигрнаблаауа, алағьрз катәарагы шигымхо, аха ус еиңш аңсыгерақәа ауаа идирбом, урт иахьырбо ақәыпсычҳара мацара азирхоит. Уимоу, ихәхәарц зәазызкыз егьырт итаацәагы ргәырфәратә эмоциақәа ныркыларц драбжьоит, агәырфә рҕарымтартә ргәы зыргәгәаша ажәакәа ихәоит:

– Дышәмырпхашьан шәаб, шәа шызхылтцыз,
Дышәмырпхашьан шәашьа адауаңшь!
Атцәыуара...О, мап, уи иатәам,
Лағьрзыла ахьз кәабатәым!

Ажәеинраала «Ауасиат» ағь жәабала иаауаз анемсаа ртанкқәа «Ицыххаа адәеиужь иқәызтцаз» аңсуа арцыс Владимир Харазиа дызгашаз ахы мфас аниқәшәагы, гәкажьра шыкаимтцаз атәы ханахәоит. Автор ари ажәеинраалала

иҳээрц итахын афырхатца дтахазарггы, еиқәхаз ифызцәа
уи ишья шыруа, уи итархарала аґацәа аиааира шырзым-
го. Афырхатца ицсымтаз иихәо иуасиат иалоу ажәақәа
ифызцәа рзы гәышътыхгахеит, еиҳаггы аґа ицәымґра
ркыртә ргәы еибанаркуан, бцъартцас ирзыкалеит, амч
чыда рыланатцеит:

Сыхәра азықәа хәшәык ауп иказо,
Уи стәыла аґацәгъа иқәцароуп.
Шәара ишәыцуп сгәамчи сыблақәеи,
Сшья бжәзуам – схатәы дгъыл иқәымтәеи!

Сцәеи-сжьи сыпсадгъыл ду иачапшьоит,
Урыстәыла акаршәра ахылапшуп.
Шәнеиха, нас, аґацәгъа дшәабашьуеит,
Аиааира ду амцабз шәылашуп! –

Идәықәлеит ифызцәа иашақәа,
Иахънеилакггы иқәцоит хатцала.
Рфыза гъеф иуасиат – иажәақәа,
Урт бцъартцас инаргоит иатцала!

Сахьаркыратә рґеиамтак аҳасабала, акык, фбак апсыгерақәа
адаабалозарггы, аґахәы аҳәартә икоуп ажәеинраала
«Афырхатца игәалашәара». Асиужет хәыч иалоу мацк идадоуп
ухәартә иахьыкоу анфсггы, ишыкалах седру, тыпқәак мацк
еилахәошәа избоит. Ғырпштәыс иаахғозар, ара иахдълоит
абас икоу ацәахәа: «Ғынқәыра ныстдыр, ишцасхаштуеи,
интәшәеит сгәаґы». Са иахьынзасдыруала, ацсуаа «Ғынқәра»
рхәазом, ирхәо «Ғынґықәроуп». Икалап сиашамзар-
ггы, икалап автор «Ғынґықәра» хәа иманы, акыпцхъраан
корректортә гханы ирыцәбжъшәазарггы.

Ари афымтаґы автор иҳаихәеит аибашьра калаанза
ақытан еизарак аґы Владимир Харазиа ицкәашоз пхәызба
ссырклызбахә. Уаанза лара Володиа длымбацзаарын, аха убри
аены ианеиқәшәаз нахыс игәацхеибашьян, еифызцәахеит.
Лара еиґамск лоуп, ацья усггы бзиа илбоит, лымкаала аґанч
аазара даманшәалоуп. Володиа аибашьраґ хъыла дантаха
ашьтахьггы, наунагза лгәатцаґы даанхеит, иареи лареи
апхъаза ианеиқәшәаз амш аґәалашәара лзаанхеит имызуа,

импсуа, ирҕеаацхыыз ажэлар изырхэаз ахатцашэа ачамгэыр
ианцаны илхэоит:

Узбахэ ирхыфыз хашьхақәа
Мроушэа ипхоит Ацсынра,
Ргэашьамх артдарит ашлақәа,
Ахьырцар гылт ушьоура!

Узлытдыз апсуаа рхатцара
Мцабзны иулан уи акәых.
Ажэйтәгы аҕацәгьа ихьацара
Шхалшоз ануп атоурых!

Иучаңеит ахьз ду хатцала
Аибашьра мцабз адәафьы.
Аҕацәгьа днухуан мцабзла,
Урыстәыла акаршәра агәафьы!

Уара узы икахтәом алағырз,
Афьыза, хьзыла итахаз!
Икалом адгьыл иафнахырц
Цсра зқәым ухьз иахзынхаз!

1945 шықәса латцарамза 9 аены икалеит, Асовет Еидгыла
хәа иказ ахәынтқарра дузза еиднакылоз ажәларқәа рзы ма-
цара акәым, адунеи икәынхо ауаатәыфса зегьы рзы акырза
зтазкуа атоурыхтә хтыс ду. Абри амш аены ихыркәшахеит
Ацьынцътәылатә еибашьра Дузза, анемец фашизм ҕаахәыра
амоуа, ускантәи хтәыла ду иалцахеит. Ауаатәыфса ртоурых
афьы акырза зтазкуаны икалаз абри ахтыс ду, апхьаза апсуа
литературафьы иакәфьызтыз дреиуан Баграт Шьынқәба.
Убри иазкуп иажәеинраала «Аиааира ду амш» (1945 ш.).
Ажәеинраала ҕуп зықьыла апхьафцәа ргәы итихәаама
ухәартә, урт ргәалақара аныпшуеит. Жәаф цәахәа затцәык
иқоу, абри ифымтала апоет иахирбеит афашизм иаҕагыланы
аибашьрафьы миллион рацәала ауаа тахазаргьы,

Ахьтацәгьа, асытәхәа, нас ацшафә,
Алағырз, агәакра нас агәырфә

рхыргазаргы, атдыхэтэан аиааира иргаз рзеипш гәалакара шышьтнахыз, ентузиазм җыцла атынч нхамға ишанылаз. Уинахыс иага аамтақаа рееитнырыпсахларгы, апстазаара иага кыбазыба агымхаргы, ашәышықәсақаа ниасыргы, ари амш зырхәашыа калом, хаштра ақәым:

Иахъеипш икаххаа мраны ипхалашт,
Аиааира иамшны назаза иаанхашт.

Аибашыра ашықәсқаа рзоуп апоет инеитдыху аепикатә рҗиамтақаа еиха иерыдхаланы иапитцо даналагаз. Ускан инапы итихыз апоемақаа «Афныка» (1940-1944 шш.), «Ахәачаца» (1942–1943 шш.), абаллада «Гәында цшза» (1943 ш.) апсуа поезиафы аепикатә жанр ахәаақаа акыр идыртбааит.

Баграт Шынкәба ирҗиамтазы икашырбагоуп ажәытәи аҗәтәи реимадара, реилышыра, реипшыра, еикәҗыртуа рыкатара дахьазҗлымхаз. Ажәытә аҗнытә иааигон иахьагы, уатҗагы ихәхәаша аидеиақаа, атемақаа, асиужетқаа, ахаҗсахьақаа. Уи рныпшуеит акыр иара ифымтақаа. Абри аганахьала аинтерес амоуп абаллада «Гәында цшза» (1943 ш.).

Ишдыру еипш, Гәында цшза архаикатә кәзшыа змоу нартаа ирызку афырхаттаратә епос ахадаратә персонажцәа дыруазәкуп, нартаа аишыцәа шәфык рахәшьязатә лоуп. Лара лхатәы хьзы (Гәында) инаваргыланы, иапшыны, епитет хасабла иацу ажәа (цшза) излахнарбо ала, гәәталагы еитцахоу азәы шлакәымгы, егьырт анарт хәсақаа дызларылкаау, зегь реиха хадаратә хатабзиарас илымоу лыпшзароуп. Уи знык иадамзаргы дызбаз ипсы налылахоит, лыпшзара дыхнахуеит.

Абри апцхәызба ссир лхыҗсахьа абаллада «Гәында цшза» аҗы Аҗынцәтәылатә еибашыра дузза ахаантәи ахтыс цьбаракәа ирықәҗнатәу икаитҗеит апоет. Уи ус шакәу афымтаҗы ихтыцәкьаны, ажәа еизадала ихәазам, аха апцхәаф рацәак цьабаа мбакәа, гәынхәтцыстала аконтекст хада иатидыраартә икоуп. Уи ус шакәу агәра хдыргоит ари абаллада злахацарку актәи ацәахәақәагы:

Мраташәара зегь ырлашо,
Иеазыкаитцан аибашыра,

Адуinei зегъ изымхазо,
Ддэықәлеит аға қәылара.

Сара ииашаны исзеилкаазар, ара Гэында цшза лхылҕсахъа
атцак ҕыц атаны икатдоуп, Ацсны иасимволуп. Лара дзыхъчо
лашыцәа асовет жәларқәа риашъара, реидгылара, еицҕакны
аға (анемец фашист) иахъиҕагылаз иазхәоуп.

Гэында шеишей тәыс дныкатдан,
Уи лмазара далачарц,

хәа автор иззихәо анемец еимтцәацәа роуп, урт ргәыхәтәи
иахъымыгзакәа Гэында цшза лтәылагъы, ларгыи рыхъчара,
реикәырхара зылшо лашыцәа дауацшықәа (асовет жәларқәа)
роуп. Гэында цшза тәыс дкатцазарц мраташәарахәтәи
деикәных, адуinei зегъы зымехакны зәаазхаз аға хәымга
игәыгра ызт. Избан акәзар, лара дзатцәымхеит, лашыцәа зегъы
адрухәа рыжәоахыр еибытаны еидгылт лыхъчаразы. Ажәытә
епикатә фырхацәа нартаа еидгыланы раҕацәа рыхәтцәи
шықәырхуаз еипш, асовет жәларқәагыи ҕыц ирызцәыртцыз
раҕацәа – афашистцәа ртыорахъ икарцеит ҕаахәыра рмоуа.

Автор абас инеитарс-ааитарсны икайтцәкәаз цқъа ҳарзым-
хәыцқәа афымта аидеиеи атцаки ииашаны иахзеилкаауам.
Җажәлар ргәазыхәара анагзароуп ари абаллада злахыркәшоу
ацәахәақәагыи зызхәоугъы:

Нартаа гылеит ишышәофыкыз,
Зегъы ишытырхит абцъарқәа,
Рахәшъа бзиахә зегъ ззыртахыз,
Дышцартиуа итамхакәа!

Рашъла ицылеит адәи архәараҕ,
Ирылшеит аға ихъацара,
Гэында дынхеит лыпсадгъылаҕ,
Лашыцәа иргеит ахатцара!

Баграт Шынкәба поетк иахасабалала лассы ишизхауаз,
такцыхкәра дула ажәа аус шадиулоз агәра хнааргоит апоема
«Ахәачаца». Ажәеинраала «Апартизан» еипш, ари афымтагыи

аибашьра атема иазкуп, аракагы хадаратә хаҗсахьаны икоу Леонид Лунин милатла доурысуп. Ацсуа поезиаҗы апхьазакәны аурыс патриот ихаҗсахьа акыр игәылыртәаны иаазырцшуа җымтоуп «Ахәачаца». Акыр итцарны, еилыхха еиҗкаауп иара асиужет. Иааркьаҗны игәахтап уи зеипшроу, цакыс иамоу.

Автор иналкаа-җалкааны иахирдыруеит афырхатца Леонид Лунин ихы-итцыхә. Аурыс жәлар рфырхатцаратә традиция ныкәызго, зцәа-зжы, зыхдырра апсадгьыли ижәлар гәакьей рыбзиабара алоу арцысуп. Иабдугьы иабгьы зыцсадгьыл ахьчаразы хамеигзарада иқәцоз уаан. Леонид Лунин дышқәыпшызгы (Җажәи акы аарла ихытцун), арра дцеит хатәгапхарала, аибашьра ианалага, ипсадгьыл ахақәитраз деибашьун, иҗызцәа дрылагьлан, далкааны бзиа дырбон, избанзар, егырт азәырҗы рааста деилкьа-еилгәыцә дыкан, иказшыа бзиан, аамтала аштаб аҗы аус иуан, ипстазааразы акыр ишәартаз адтақәа хьзыла инаигзахьан.

Цсыхәа змамыз уск андыртәыз,
Иуадаҗыз тыцк аныцшыхәтәыз,
«Сара исылшоит!» – адта игон.
Имаркьргы игәы нхон.

Леонид Лунин длахәыхын, апстазаара далахәатцаны бзиа ибон, алаф ихәон, агармон аирхәон, ашәахәара дазказан, иҗызцәа ргәы ирҗыхон. «Зегь цсыс дырхан», аха зегь реиха ихадараз – апшыхәра дазыманшәалан. Абжъаапны дразын, дқъиан, ауаҗы дыгәцареикуан, аха ипсадгьыл иакәлаз аҗацәа иреиуаз азәы ицәаара ибар, акы дацәшәомызт, хьатцра иқәзамызт.

Аха агәакьхәа ахысыбжь гар,
Алҗа еилахәашь инкатәр,
Дузымдыруа даҗазәхон.
Нас иблақәа аҗакхон,
Иҗапшыларагь цәгьахон.

Абри арцыс афронт дахьалаз убас икалеит, иара дахьиз, дахьаазаз ақыта ааигәа днанагеит.

Ожә афронт ахь амѡа ган,
Афронт нырцә иқыта шытан.
Уи ақыта аға дахын,
Уа апстазаара даѡакын.

Ѣнак Лунин еихабацѡа адта итан пшыхѡра дрышьтит
анемсаа ахьтѡаз, рымчкѡа зеипшроу цкѡа еиликаарц. Ауеиа
баапысн, ула атѡыршы такызар иумбо илашьцан, апшагы
асуан гѡгѡала.

Атцла хырхѡо тѡака ишьтасуан,
Псы зхоу зызон, аѡѡура
Иѡфын икыдтѡан ацара.

Аха Лунин илаѡѡа хѡазаргы, аратѡи атыпкѡа зеггы
идыруан. Абна лашьцара, ажѡыртра мѡахѡастала дрылсны,
азыткѡеи абгарреи цымкыкѡа, анемсаа ротриад ахьтѡаз днѡи-
ны ибеит, еиликааит урт абцѡар хкыс уѡа ирымаз, рѡѡацѡаны
ахьытѡахыз. Абасала, ицстазаара ашѡарта итаргыланы,
аѡацѡа иѡыдмырбакѡа, идта нагзаны, дхынхѡны данаауаз,
иѡны данаѡсуаз, уа дныдымгылар игѡы иамуит.

Зыѡны анеира згѡы амыхѡода?
Лунин дзыкѡшѡаз мариоуп зхѡода?
Игѡы шыказ ожѡ изхѡода?
Ицѡгѡан ицсыц аллеи-ѡеира,
Инаѡѡикит уахь анеира.

Лунин арра данцоз, уа аѡны инижкыз иан ѡаамтанык
еипшымкѡа игѡы дытцалеит. Уи дзыкѡшѡаз еилымкаакѡа
иѡны авсшьѡа имамызт. Уи даназааигѡаха, изымѡахкны
иѡнатѡаз анемсаа ргѡѡитци быжъскѡа, ргѡалпал иаѡаит. Уа
хѡык афицарцѡа кѡаф уа, аѡы рѡаршьны иѡнан. Руазѡк –
аибашьраѡы еиха апышѡа змаз – гыгшѡыграс икаитѡаѡахъаз
дырхыѡхѡон ибжъы ихарззала, аѡѡеи ахѡычкѡеи заѡаѡы
нирѡѡахъаз, заѡа кыта, заѡа ѡны амца рыцратцаны ибыл-
хъаз дазѡагѡаны, иѡхарззала иѡызцѡа иреихѡон. Лунин
ѡмыршьѡагала ишьтыбжъ мыргакѡа урт данрылапш, ибеит
руазѡк траѡеик аѡасабала аѡѡа цырцыруа, иркытцымытцѡа

икны, игәәпханы дшахәәпшуаз. Уи ахәа иара Леонид Лунин итәы акәын.

Уи ахәа ахатәы тоурых аман. Леонид данхәычыз иабду икынтәи хамтас иоун, аоны итәахны иман. Хынтә зыпсадгьыл ахьчараз еибашьхьаз иабду ихаангьы уи ахәала азәырфөы агацәа ишьхьан.

Абарт збаз аурыс арпыс изтдысыз агәәгтә цәанырра, ичыдоу амчи агәәгьрей инатейт, ичхара хыжжны, ипхьейт ашьоурахьы. Анемсаа шымгәыгзоз, ргәырәанзамкәа, гәата-бгата аоны ишыфнатәаз, Лунин абгәаахәа пшатлакәтас ашә аартны, аоны дныфналан, иахәа зкыз иаимхны, анемц афицарцәеи иарей еилалейт. Фыцәа ишьит, ахпәтәигьы гәгәала дихәит. Лунин ичхара еизганы, ихәра фәхәаны, ииу-лакгьы, деиханы, ацәбаа рацәа баны, апартизанцәа ркынза ипсы неигейт. Иангьы уа дибейт. Ипсымтәз, иабдуцәа иртынхаз, дзыхызоз иахәачапа апартизанцәа ирытауа, ажәа тынхәкәа ихәойт:

Даакәтәейт Лунин, дфөиханы,
Атдыхәтәан имч зегь еизганы,
Дцәажәойт: «Сашьцәа исхагылоу...
Забцар шьтыхны иахәа игылоу,
Шөыпсы шөейгзом Урыстөылаз!
Ахәсей ахацәеи шөымч еидкылаз.
Абри ахәа шөыпсы адкылаз,
Шөыст, ишәымаз, шәара ишәәтәан
Сара саниеит кыр ишәартан,
Ага имкәйтцхуп ари акәых.
О, ишахәтуп атоурых!
Иагьыздыруейт ишәсыркуа.
Ишакуа аурыс напы гәгәа!..»

Излаабо ала, ари апоемафьы ахәачапа асимволтә цакы аманы икәтоуп. Абицарақәа реимадара иасимволуп.

Апоет итахын абри ахәачапа ифымтә ахадаратә идеиа ныкәнаго икаларц. Ус иагьыкоуп, аха Ш. Инал-ипа икайтцаз аепныхәа мацгьы ххәфьы иаахгартә икоуп: «Амала, апоемафьы излакоу ала, Лунин дтас имаз даеакын, убри адтца анагзара дшашьтаз аул, ахәачапа ага инапы ишакыз аниба. Даеакала

иухэозар, ахэачапа – афымта аидеиа хада зцу айкэырхара машэыршэа икалеит».*

Ацынцътэылатэ еибашьра Дузза атемала иапцзоу, Баграт Шьынқэба ифымтақэа зеггы (хыцхьазарала уеизггы, уеизггы ишырацэамггы) ҳархымцэажэеит. Ара хыхь зыз-бахэ ххэақэаз, мац-сач ҳаззаатгылақэаз иналк-фалкны иреигьқэоуп, насггы еиха иказшьарбагақэоуп ҳэа ицхьазаны ирылхапшаақэаз роуп. Урт зеггы аайдкыланы хрыхэапшуазар, хьахэапахэада агэра хдыргоит аамта удафза шыказггы, агэкахара шырныпмшуа, игэышьтыхганы, ажэлар агэакра баапс иштагылазггы, агэыгра шрыртоз, ишгэыргэгэагаз. Урт арфеиамтақэа рцаки, ридеиеи иахьаггы ракуталра рцэызны хэа икам, иахьаггы ихахэоит, атынчраз неипымкрада ақэпарахь ихапхьоит.

Ҷажэижабатэи ашықэсқэа рынтэамтазоуп Баграт Шьынқэба ажэеинраала атцкыс инейтхыу аепикатэ фымтақэа рацтцаразы, ацхьатэи ипышэақэаггы аныкайтцаз. Убарт апхьатэи ипышэақэа иреиуоуп 1940 шықэсазы иифыз абаллада «Асаби». Ари афымта этцазкуа ажанр абаллада ишаказшьоу еипш, атцакы трагедиатэуп, ацхьаф игэы тнашьаартэ икоуп. Аидеиа зеипшроу ала, ауафы илахьынцда зшо анцэа иакэым, ауаф иоуп, агэнымыфара, агэыжэпара, агэымбылцьбарара, агэцарамкра абзиа рхылфеиауа иаукаху.

«Асаби» афы феуаф хатцак атцх далхэхэа имфа дықэланы дышцоз, бна дук агэтаны асаби дкаршэны дибейт. Ддухар матцуфыс дкастцап хэа афеуаф асаби даашьтицаан, днаганы уа ааигэа иибаз ашэтцла фа агэафара дтаиршэит. Абри ашьтахь иара афеуаф имфахь днаццакит. Дахьцоз чаран, фаха-фымш крифон, крижэуан, қьаф иуан. Афы иеаршьны дыбгаго дгьежыны данаауаз, икаршэны иибаз асаби дтигарц ашэ тцла агэафара дынтапшит. Аха уа иибаз даршанхейт, изымбатэбарахейт, асаби ахлымзаах ззырхэо ала ицсышьа калахьан:

Алашьцара уи даларшэын,
Иблақэа цахьан,
Ибарфын хахэ ашьа аларшэын,
Амат дырфахьан.

* Иара уа, ад. 337.

Аеыуаф асаби дзыкәшәашаз данакәшәа ашьтахь дани-
боуп, иара имдырреи игәнымыфреи ирыхъаны икайтцаз
агәнаҳара баапс ихафы ианааиз, ихы дакәыззбо даналагаз:

Дшанхан, ихы иазихәауа
Дгылан: «Ихатца,
Анцәа иакәым изызшауа
Уафы илахьынтца,

Ауафы, нас, уафытәыфсоуп,
Изто афәҳәара,
Лахьынтцам уи, амдыр сылоуп
Уштахаз уара!»

Хәарас иатахузеи, ари абаллада бафхатәрала ифуп,
атцакгы, аидеиаггы ацхьаф акыр дзырхәыцша роуп. Убас
шакәуггы, изфыданы уахәацшуазар, сахьаркыратә логи-
кала атцабыргра ахьатахкәаз ыкоушәа избоит. Цабыргуп,
абалладафы иара ажанр излачыдоу ала, ахтыскәа, аперсонаж
ихымфәацгашьакәа атцатцгәы, амотив анрымакәам рацәоуп.
Даеакала иаххәозар, ахтыскәа цытцәтцәа-цытцәтцәаны рыла-
цәажәара, раарцшра кәзшьас измоу жанруп абаллада.
Ара бжеихан аперсонаж ихымфәацгашьа амотив, афытцга
атцатцгәы амазам. «Асаби» афгы аеыуаф хатца икаршәны ии-
баз, атцла агәафара дахьтаиршәыз иконкрету фытцгазам, уи
ихымфәацгашьа фытцгас иамоу зеипштәуп. Уи аеыуаф имдыр-
реи игәнымыфреи роуп.

Абаллада аплан иашьашәаланы икатцазарггы, иага
умхәан ацхьаф агәынамазара инатәит аеыуаф икаршәны
иибаз асаби афныка дызгап хәа атцла гәафа дтаршәны, фаха-
фымш инареиханы дцыртцны дахьцо. Аскак уи имдырра,
игәнымыфра агәрагара уадафуп, ифытцгадахеит. Иага дым-
дырзарггы, уи атцла гәафафы асаби изы ишшәартаз ихафы
ишцамааирыз.

Апоет анафстәи ирфеиаразггы иказшьарбагоуп, аинте-
ресггы амоуп акритикцәеи алитературатцаафцәеи ра-
цәак рыла ицтамшәац, изхымцәажәац апоема «Афныка»
(1940–1944 шш.). Убри апериод азы апоет иацитцаз, ша-
махамзар ифымтақәа зеггы аибашьра атема иазкызар,

апоема «Афныка» хазшәа икоуп. Насгы автобиографиятә элементқаагы аныцшуеит ухәартә икоуп. Аракагы иха-дароу апатриоттә темоуп, даеа ганкала ицәыргоуп. Ауафы иагацъара дыказаргы, дахьиз, дахъаазаз ицъынцъ ада дышхәартам, уи ада цсы шихам конкретла ацсуа реалтә пстазаара иадхәаланы икатцоуп. Апоема ахадаратә идеиеи азеипш тенденциеи зеипроу ала, уи анифыз ашьтахъ акыр шықәса антды, Баграт Шынкәба иацитаз аповест «Чантә дааити», ироманқәа «Ацынтәарахи», «Ахахә еиофеи», иарей злеикәфьртқәо уафы ицшаартә икоуп.

Абарт атцыхәтәантәикәа ркны еипш, апоема «Афныка» афгы икәгылоуп ажәйтәи афәтәи реизыказаашъа азтцаа-рақәа, иааирпшуа ацсуа нхафы акыр шәышықәса дзышыцы-лаз атрадиция анызаара ишицәыуадафу, афәтә анышәара шизымариам.

Ғығхарыла рацәак идуум ари апоемафы автор иеани-шәеит атцара змоуи измами реизыказаашъа аганқәак раарцшра. Убри иадхәалоуп ацсадгьыл абзиабара атема-гы. Апоемафы ажәабжьхәара мѡацысуеит актәи ахафала. Ицәажәауа аперсонаж (уи автор ихатә иакәзаргы калоит) излеихәо ала, тәымцъара дыкан атцара итцарц, хышықәса иим-бацыз иқытә гәхъааганы дгәыкытцәыкуа даауеит. Ашарпаз адәыгба даатытцын, ицсадгьыл ишьапы аннықәиргыла нахыс, еиуеипшым ахәыцрақәа дрымехаркуеит. Арцыс итәыла, иқытә асахъақәа бзиабарала игәы ғыркаауеит. Иаби иани итцара далганы даап хәа изыпцшиижьтәи акыр тцуеит. Иара итцара тцыхәаптцәа ахъамам, ашәкәфьра иеахъазикуа, ирацәаны ашәкәқәа рыпцъара, рыфәа хтакны иахымоу уамашәа ирбоит, уимоу, иагыгәырѡаргоит. Аб иажәақәа рыла иаххәозар,

Жәохә шықәса дафуп уи ацхъара,
Ишыббо икамлеит изхара,
Сыздырам, хә ҳацкәын иакара
Зымтцазгы афуп анхара!

Адагы иаби иани ргәы иаиргарц итахым, аха дызланаха-лаз, нтәара зықәзам атцареи ашәкәфьреи ркәытцшъа имам. Иаби иани зыцсоу идыруеит, урт рахъ имоу игәыбылра тцәа амам, игәы рыладууп:

Ахъаца мѣы амцабз атлашо,
Ацчахѣа иаѣуп абылра.
Алѣатѣ архнышьна иакѣтѣиашо,
Еишьылза иартѣит алыгѣра.

Нырцѣ-аарцѣ иеҳѣатѣоуп рымала,
Урт ѣыцѣа, сара сзыхшаз.
Ес-аашар исзыцшуа гѣыкала,
Сымаара гѣырѣас иказтѣаз!

Гѣадуроуп узыхшаз уманатѣ,
Кыкахшыла уара узааз.
Дагъхатѣоуп, аиашаз, дыканатѣ,
Ипсаанза ргѣы иазмыргаз!

Апоема «Аѣныѣа» хыркѣшоуп аперсонаж хада дахъиз,
дахъаазаз аѣацха аамтѣ шѣаз, аамтѣ ѣыц аиааира амгар
шыѣамло, аѣацха музѣитѣ реликвианы ишыѣало хъырбо
аѣѣахѣаѣа рыла:

Аѣацха, сузхъаауан даараза,
Сабаѣѣа зыѣниааз аѣнра.
Издыруѣит, хырѣашъагъ амазам,
Уѣѣзаара ѣѣѣоуп аѣхѣара.

Са саниз, атѣимш дѣауит хѣа,
Аѣшѣма хѣыѣ диит хѣа усзыцшуан.
Саб иашъа данхысуаз атѣыѣхѣа
Ишѣаѣымѣа уѣаѣхъа икашауан.

Ускан, аѣацха, иабаудыруаз,
Уаѣ-гѣымбылк шиакѣхоз уи уѣѣи.
– Ихъѣѣи? Дзымаауѣѣи? – шухѣауаз,
Даакылсит уѣтарѣ амуѣѣи!

Баграт Шьнкәба айбашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы

Баграт Шьнкәба ирҕиаратә бафхатәралымкаала итәғәыр-псеит айбашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы. Акыр аеарт-бааит тематикалагы. Аңхьафцәагы еиха-еиха дазхартцон, ифымтақәа гәцаракны ирыман. Азәырфы ашәкәыфцәа дреипшны, иара зегь реиха ихтакны иман, дрызфлымхан ускантәи аамта иқәнаргылоз, ихадараз ауаажәларратә зтәарақәа. Иара илиршеит акрызтцазкуаз ацстазааратә цәыртцарқәа бла тцарыла ирласны ргәатара. Апое ирҕиамта ари апериод азы хадаратә хырхартаны, хадаратә тенденцияны иаман абазара цьбара шыкоутцәкьа акөымкәа, романтикала ишьтыхны, абас икатцәкьанда ззухәашала аарпшра. Цьбара-цьбара амцхә иршәтыкакачцәоума ухәо акынза инеигозаргы, апое ижәлар рыфнытцатәи ргәалакареи аамта ирытцанахәоз ргәазыхәара ҕыцқәеи дырзышәахәон. Ауаатәыфса ртоурых аҕы зеипш азымдырзоз айбашьра хлымзаах рыхганы, аиааира ду ганы, атынч нхара, анхамфә айташьақәыргыларә иазыхынхәыз ажәлар иртахын ацстазаара гәацпыхәарыла иазыказтцашаз, ргәы азтцатцашаз алилитературатә фымтақәагы. Апое ускантәи ашықәсқәа рзы имфәаигаз ирҕиаратә усура чыдала ахәшьара шьтытцует иеуеипшым амзызқәа ирыхкьаны, еихаразакгы ленинтә милаттә политика хәа изышьтаз аилахәарақәа иазыруаз иахкьаны, ацсуа литература иааидкыланы, ацсуа милаттә культура аитцахарақәеи ичыдаз ауадафарақәеи ишыртагылаз аназгәахталак, ххаҕы ианаахгалак. 1937 шықәсәзтәи арепрессиақәеи Аңынцътәылатә еибашьреи ирцәынхаз ацсуа шәкәыфцәа рхыпхьазарагы акыр мачын, ҕыц иааитцагылоз абицара еиуазгы алилитературатә рҕиарахь рымфә алгара дара ирцәыуадафын, апықәслара дукәа рауан. Акыртүа шовинистцәа ацсуаа ассимилиация рзуразы имфәаыргоз аполитика цьбара хашәкәыфцәа бҕеитцыхра рнатомызт. Ицьбаран ацензура, алыхәта гәза икылымхыкәа цсыуак ифымта акьыпхь ахь анагара залыршахомызт.

Дәеа ганкахьалагы, ускантәи асоветтә литература зегы аҕы акыр апырхагара кәзтцаз «аконфликтдара атеория» Баграт Шьнкәба ифымтақәак ишырныпшызгы, уи атеория

зынзак дышзацөымцазгы, иара ирҗиара ахадаратә кәзшә
бзиақәа уеизгы ипсахымкәа иазынхеит.

Аңсадгыл ахьчаразы аибашьраҗы аиааира дузза ганы,
ентузиазмла анхамҗа айташьақьыргылар аязыхынхәыз
асовет жәлар ргәалақарақәа, роптимизм, уатцәтәи амш
лаша агәрагара ибзианы иаадырпшуеит абри апериодазтәи
ажәеинраалақә: «Аиааира амш ду» (1945 ш.), «Ғаанбзиала»
(1945 ш.), «Сықалақь» (1946 ш.), «Тынч иҗныка дцон Шьар-
уан» (1946 ш.), «Ө-мракы» (1947 ш.), «Амҗан» (1947 ш.), «Уи
гәадуроуп сара сзы» (1947 ш.), «Ирахтап хабжы» (1947 ш.),
«Ғаанбзиала, ажь гырлеит» (1947 ш.), «Ағар рашәа» (1949 ш.),
«Ачаиҗыхцәа рашәа» (1955 ш.) ухәа убас итцегы.

Хажәлар зегь реиңш, апоетгы тҗа змам агәырғьареи
агәыграқәеи инатәит аиааира амш. Аибашьра ашықәсқәа
раан еитцахаз, ақәылацәа, аимтцәацәа еилапырыххааз хан-
хамҗа айташьақьыргыларазы змахәҗа еилхәаны, хамеиг-
зарада еидгыланы, ентузтиазм дула ацәаус инахагылаз
хажәлар дырзышәахәоит. Апоет иперсонажцәагы иаргы
ацәа ахьырбо, аңхзы ахькартәо гәырҗа цәгыс ирымам. Уа-
ха-саха хәа зегы уск-уск иахьаҗу аңсабаратцәкыагы рыц-
храауеит, ажәлар еицаадрыхыз реаҗра беи таргалоит
еибаргәырғьатцәа. Алапкы еилышыны изҗоу ацықәреирта
еитцәақәа унарылацшыр угәы аздырхауеит, урт ирталаны
иҗырхуа ацықәреи аказармақәа ирызкуам. Ажәлар
ацыцәахәа иахьеилоу ршыкыбжы, рыхәмарра-рыччабжы,
рашәахәабжы ихааза, игәыкатцагаха ахауа иалоуп. Урт
ирылаз анхаҗы Шьаруан ахәылпаз, иңхзы иларбо, тынч
иҗныка данаауаз, аңсадгыл зыхьчаз дрылагыланы дшеи-
башьуаз, усқан тынч нхамҗа дшазгәыхәуаз, уи анасыпқәа
зегы иреихауп, иреиңуп хәа ишипхьазоз игәалаиршәоит
амхтагаларахынтә ахәылпаз иҗныка данцоз:

Амҗан дхәыцуан: уахь санрылаз
Сара стәыла еиқәзырхоз,
Кыр сазхәыцхьан ус гәаныла
Зынгы аҗабиаҗ сантәалоз.

Хтәыла хьчаны гәамч гәгәала,
Ихәра шәартәқәа ргьаны,

Нас сынхап хәа хыгзла-цшала
Зыфн иахылаз еибганы,

Исхәон: «Дреигъуп уи насыцла»

Исхәон: «Дарбан? Нас ианба?»

Уи шсакәхаз иабеит сыбла,

Еижьарамкәа, лабәба!

Ажәеинраала («Тынч ифныка дцон Шьаруан»)

Шьаруан захъзу ари ажәеинраала аперсонаж уажәы – аи-
башьра ашьтахъ амхыртафы аңбабаа иибо, иара изы
икъафуп, игәы шьтнахуеит, ифыцбарахуп, ацсабара зегъы
далагәыргъоит:

Иааикәыршан ацсабара

Игәыкатцаган ибауан,

Амхахьынтәи даацса-дкара,

Тынч ифныка дцон Шьаруан.

(Иара уи ажәеинраала).

Хәарас иатахузеи, апоет ибзианы идыруан аибашьра
анеилга ашьтахъгы, атынчра ахьчаразы иааипмыркъазакәа
ишықәпалатәу, агәаеанызаара шатаху. Атынчра еилазгарц
иашьтоу асоциалтә мчы лашьцакәа макъанагъы адунеи иша-
ныхым. Убри акнытә ауаа зыдакәа аееидкылара рыхәтоуп.
Зызбахә хамоу ашықәсқәа рзы Баграт Шьынқәба иифыз
ажәеинраалакәа рфы ифәапиеуеит, еитах ажәларқәа ртынчра
еилазгарц иашьтоу амчқәа, ацәгьаршцәа, насгъы хара
хафнытқәа абзазарафы инханы икоу атас баацсқәеи ашыцы-
лара баацсқәеи. Убас икақәоу иреиуоуп акыр казара харакыла
иоу ажәеинраалакәа «Черчиль иуарған» (1949 ш.), «Мистер
Смит» (1949 ш.), «Абас ианбанза?» (1955 ш.), «Мымтәкьа»
(1955 ш.), ухә даеа акык, фбак.

Ишазгәахтахоу еипш, Баграт Шьынқәба ипоезиафы
апызара амоуп ацстазаара аган лашакәа, абзиарақәа
раарцшра. Убас шакәугъы, апоет илапш итцамшәо, имбо
дыкамызт хауаажәларрафы анегативтә цәыртцрақәагъы
шмачым. Урт ирызкны урт ашықәсқәа рзы иифыз ажәеин-
раалакәа хыцхазарала ирацәамзаргъы, иахьагъы рактуал-

ра мызыщ. Ёырпштёйс иаахгозар, ускангы, иахьагы апсуа бзазарафы ипырхаганы, хазмыргъацо акы акёны икоуп ауаа рацаа злахеуа аиныхракеа. Абри атцас баапс аныхразы закафы зака рхаахьоузеи. Дырмит Гэлиа ихаангы апсыжрафы аиныхракеи, апсхэракеи, ачара дукэи рымшапгара шееим акырынтэ дакёызбаны ихэахьан, уиаахыстыгы атцарауаа, ажурналистцаа апериодикатэ кыпцхь афы икёгыланы азёырфы акырынтэ иакёызбахьейт, аха цсыхэа амоуит. Апсыжрей ачарей изфыданы, досу ишрыкёнагоу, ажэйтэ апсуа милаттэ казшыа бзиакеа рныпшуа, аамысташэала рейфекаара зыкамлейт.

Апсы гэалсрыла, хатыркэтарала имшапгара традиция бзиоуп. Апсуаа алыпсаа дзауз ауафы игёырфа ахэразы ицхраауан, ицейфыршон иуа, итынха, игёылацаа зхэаз еипш. Апсыжрагы ейфекааны имшапыргон. Аха иныкёырпшшэа акэзаргы, атыхэтэантэй ашёышыкёсазы ари атцас акыр еитцакхейт. Атёым милат (ейхаразакгы агыркэа) икартцаз анырра – апсракеа рфы акрыфаракеа, акрыжэракеа еитцырхцеит. Урт рейфекаара изылшогы, излымшогы еицлабны имшапыргалар акэхейт. Зныхгы ипсроу, ичароу узеишымдырауа акынза инаганы апсракеа рфы атамада далхны, еисаны ашыжэракеа цыргейт. Ареалтэ бзазарафы абас амэхак тбаа зауз абри атцас баапс сахьаркыраала еизыркэкёаны иаарцшуп ажэеинраала «Абас ианбанза?» афы. Арака зыкёрахь инейхьаз, икьиаз, згёы разыз пхёыс быргк лыпсра шымшапыргоз атёы ахёойт. Хыпхьазара рацаала уи лыпсрафы инейуа ауаа итцёыуаны аакэтцха рымтакэа ашыаца еитцхэа ду ахь инарыпхьойт. Уахь иназыпхьо айлыргаф «Апсыжраф изжёуа среиуазам» хэагы иаухэаргы, дузафеакуам, ибз хны ифеоуп, дапсышэаха атак кайтцойт:

– Уххь згейт, феимакра хамазам,
Тцёыцак ныхтёаланы ушагыл!
Зан дыпсыз итынхацаа ааигёакэа иархэахьан:
«Аиныхра уакёйтц патудароуп
Пхашьароуп хэа уехумыртцэан».

Аха арт ажэакэа ратцкыс ииааит иара дзыхызыауаз афрапшра, алабыз-хэабызхэацаа, амшгацаа рхэатёы дацныкёар акэхейт:

Амшгацәа уи дзыниаз гәамтәкәа,
Кыркы цәаакрак иашьтаз маза.
Хзашьтоузеи хәа, иархәаз ажәакәа
Игәы иаст ахәа еицш итцарза:

«Леи-чыси еифысуа, иртбааны,
Деиных уан, ухатцоуп, уацсоуп,
Уауеицш аца дызхагыланы
Иржыз ан, дыцсума, дыбзоуп!

Идәықәумтцан, хәашак уеигзаны
Атәыуацәа рәы азы тыкәкәа!»
Изгәамтазеит ацшәма еижьаны
Ишиацәажәоз урт еилацәкәуа!

Иказшьарбагоуп ашьацафәы имфапысуа асахьа збо,
изфыданы ихәыцуа атаҳмада иихәо иажәакәа:

«Ожә уцшишь рыцсата шкыдыртцаз,
Зыламыс тыркәкәаны изжәуа!» –
Ашьаца инапы ақәкны цәкьаратцас,
Атаҳмада дгылт деиладшуа!

Авторгьы изымбатәбароуп ара икоу асахьакәа:

Минутқәак исхаштит, саапхьаны
Сыззыказ абрака Сара...
Сыбла ихгылт гәытшьаага сахьаны
Ацсра атцкыс еицәазаз ацсра.
Арирахь – икартәоит алагырз,
Назаза дырцәызит ауафы,
Анирахь – акгы агзам чарахарц,
Меигзарах еиқәыртәоит афы!

Дыгмыгуп, дыхьмызгыргагоуп ацсрафәы (ачарафгьы
акәзааит, даеацъарагьы акәзааит) жәохә тәыца афы ыжәны,
дыбгаго дахьнеиуа уанихәапшуа. Уи азоуп автор ари ашьцы-
лара баапс ажәа цьбарала дзақәызбо:

Иеы мыжда дзақәтәом имала,
Дахьыфрыхит абан, деихан,

Лнапы лыргъежъуан – иухъша сыхъааит,
Ара исыгужъуа, сычкэынзатэ нан,
Ибзиан уацъаѳа уара иуцылааит!
Лхэон акэымзар, дылшэиуамызт.

Ас иѳаз аѳа хлахэада иан даныѳсы мчыбжьык дыкэан,
иара аераѳшра дашьтэлт, дѳьабон, имаѳра ашэы акэиршеит,
акы дамеигзакэа, аиныхра ѳаитцеит. Хэарас иаѳахузеи,
иагъѳсабаратэуп, иагъзѳыдоуп ас иѳоу аѳа мееи изкны автор
иихэо аеѳныхэакэа:

Илѳоутѳар, илшэутѳар уи лыѳсы антаз,
Аиныхраѳ иухарѳьыз уѳара-ушьара,
Дымѳсыргы ѳаларын уан ааигэа абас,
Дыкэзаарын, арыѳха, адунеи лашара!

Шьѳа иѳаутѳаз зыѳсоузеи, аѳэа уѳэоуп!» –
Абас узырхэоит аѳьар икылсыз.
Уи еиѳш аеѳныхэакэа акыр ираѳэоуп,
Аха иудыруазар ан ушлыхшаз,

Ахак-затэ иаанхаз, ма убри наѳза,
Баѳак узмыргыларгы иѳырѳыруа,
Анышэынтра иакэыршан аандак ѳатѳа,
Агэы изыѳэымлартэ ахэакэа ѳэыруа!

Асовет мѳра ахаан арежим шыѳгэѳазгы, ажэлар рмал
иамѳсасуаз аѳсымѳэѳагы агзамызт. Убас ажэлар зыѳэра ганы
азеиѳш рахэ рѳерма еихабыс иартаз, аус ѳаршеикэа иѳаитѳаз
ѳаѳнаеуеит, уи аихабы дырѳарикатураны даазырѳшуа
ажэеинраала «Мымѳѳэѳа». Автор хатэы хъзы зимтаз ари
ажэеинраала аперсонаж иус ѳакзыѳхыкэрада дазыѳоуп,
арахэ рныѳэгаразы ихы аѳьабаа аирбом, ихымѳаѳгашъа
ѳаастоуп, ианигэаѳхалакгы ѳьмак, ѳэык зхэаз еиѳш, иаа-
рылганы ихазы инихуеит, нас мым (акэыѳьма) иаѳазшэа акт
ѳаршеикэа иѳуан. Уизызырѳыр, акраниѳалак, «Рахэ ьѳам,
шэахэ ьѳам, иѳоу хышхыртэуп» ихэахуеит. Аха атѳыхэтэан
еилиѳааит мымѳѳэѳа иара ихатэ шиакэу. Аганахь (иара
ихазы) инихыз арахэ (аѳьма, ажэ, аѳэ) рыбаѳѳэа «рыѳсы
ѳаланы», «иѳагыланы» азалымѳараѳэа ирзиуз иѳэѳыреуеит,

таха иртом ииѳхьоу, ауаа, ахэынтқарра злеижьоз ақбаад
царшеикэа:

Ақбаадқэа – актқэа ииѳыз ацаршей,
Ашьхыц реипш икэпапаны дырkit абра,
Ак икэа италеит, егырт – имагра,
Акэымг еипш илало рцынтқэа зоуп,
Иахынеиккысуа амца еипш ицроуп.

Апоег поезиатэбызшэа царыла дрыкэызбон апстазаарафы
ауадафрақэа аныкоу зейцхьазкуа, аусура анатаху ыырчмазаф
кэцаны, зхы ада хы зымбо ауаа:

Аус ахь шэанней, шэмахэфа еилхэаны,
Дыкамызт иара – дычмазафын.
Дцэытгагыгэын ыыргэыбаапс кэцаны,
Ихы мацараз, – цэгьа дыгэбылфын.
(Ажэеинраала «Шэарт, афызцаа: ахьта шэанакуаз...»)

Автор ас ззиэхэо ицоурам ауафы аусура ахьатаху ихы
ауадаф иалеитом, аха матцура дук имазарц деипхызуеит,
уигьы башамашак акэымкэа, ахьз змоу, идуу («Аламала
акэым – зегьы рханы»).

Аха ас икоу ауафы иахьа акэымзаргы, уатэы дахьыр-
хэызароуп, икэнагоу атыц афы днагатэуп:

Ихъзеи, мшэа, арцыс, иахьа длахэит,
Ицсыц ихэлазом, маза дгэынкыуеит.
Иацуха иархэеит: – Уа убзахэит!
Ус акэым, анс! – итыц идырбеит.
(Иара уи ажэеинраала)

Абарт ашыкэскэа рзы апоег ииѳыз аакыр ажэеинраалакэа
ртэаки ридеиеи рыгедьртбааит, апстазаареи апсреи ирыд-
хэалоу итаулоу афилософиатэ зцаарақэа ачыдарақэа рыма-
ны ирынцшуеит.

Убарт рахьынтэ ирейгьзақэоу рахь ипхьазатэуп
ажэеинраалакэа: «Ахра иалиааз» (1960 ш.), «Апхын» (1960
ш.), «Сыпсы цэгахеит уажэ саазкэылаз» (1960 ш.), «Амѳа
сыкэуп» (1961 ш.), «Чмазара цэгьак сылаеит...» (1961 ш.),

«Схәыщуа сгылоуп сатцәца кны...» (1964 ш.), «Нас мышкызны сыпсы схытпы...» (1965 ш.), «Бжык сахауеит» (1967 ш.), «Хаи шыыри, сыканда...» (1967 ш.), ухәа убас итц.

Баграт Шынкәба хыхь ибиография ханалацәажәоз излазгәахтаз ала, айбашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы ажәеинраалақәа раптцара инаваргыланы акыр еиуеипшымыз аусқәа еидибалон. Апсуа бызшәа иазкны атцарадырратә ус мџапигон, апсуа қытақәа дрылаланы, абафхатәра змаз ажәабжьхәацәа пшааны, афольклортә материалқәа еизигон. Абартқәа зегьы ирчыданы, иара ирџеиамтазы мацара акәым, апсуа литература азгы акырза зтцазкуа хтыс дук калеит. Изақәу уи ауп, 1950 шықәсазы акыпцхь абейт, хышықәса инарейханы иара иеазтцәылхны аус здиулоз жәеинраалала иџу ароман «Ағәтә уаа». Цабыргуп, ари афымта иаиуз иа-хьа уажәраанзатәи ахәшьарақәа зегьы хьахәацәхәада шыта ихадаҳкылартә иқам. Ароман џуп усқан ахра зуаз асоветтә хәынтқарратә системеи аидеологиеи инарықәыршәаны, ирыцнаргызуа. Иахьатәи ашәага-загақәа рыла уахәапшуазар, «Ағәтә уаа» агхақәа амоуп. Зегь реиҳа игханы иамоу «акон-фликтдара атеория» хәа иқаз ахьаныцшыз ауп. Аамтақәа акыр ианеймлыс ашьтахь, акыр ихьшәаны акәзаргы, 1980 шықәсазы Константин Симонов изкны урысшәыла ииџыз истатиаџы Баграт Шынкәба ихатагы иазгәеиҟейт ари ифымта агха хада:

«В 1950 году я завершил работу над «Новыми людьми» (афымта ахьз апхьа абас еиҟаргеит, нас «Мои земляки» хәа хьзыс иарҟейт – С. З.). Этот первый роман в стихах в абхазской литературе с трудом был опубликован в литературном альманахе и тепло принят читателями, хотя и страдал немалыми недостатками, большей частью порожденными общей для всей тогдашней советской литературы бесконфликтностью, которая мешала глубокому анализу жизненного материала»*.

Убас шакәугьы, ари апцамта злаџу абызшәа ссир, алек-сика, ажәеинраала аиџкаашьа (еихышәшәа-еихышәшәо) ухәа иамоу, излақәу ахатабзиарақәа рзы мацара акәзаргы, хлитература аҟоурых илалхны ихазкажьуам. Иахьагы,

* Шинкуба Баграт. Он жил у нас. В кн.: «Константин Симонов в Абхазии. Сухум. Изд-во «Алашара», 1981, с.82.

уатцэгъы иҳахэаша ахшыџтаққәа маčымкәа иадаабалоит. Даеакы акәым, цқъа хазхәыцуазар, автор абри иџымтала агәра хиргеит ацсуа сахьаркыратә жәа амчхарей алшарақәей акыр ишдуу.

Апоет абри иапцтамта апхьаза акьыпцхь анабаз ашьтахьгъы акырынтә аус адиулахьан, ирџыцхьан. 1955 шықәсазы хаз шәыкәны итытцит аитакрақәей ацтақәей аманы. 1963 шықәсазы айтатыжьраангъы, уаанза апхьаџцәа ирзымдыруаны иалеигалақәаз акәны ацсуа литература иажәеинраалоу ароман алазгалаз.

«Аџатә уаа» ацәырттра машәырны икамлеит. Уи автор уаанзатәи ирџиаратә пышәа инашьтагылаз, иалтцшәоу акою. Ари ароман аџра дшаланагалаз далацәажәауа, апоет ихатә абас азгәеитеит истатиа «Ашықәсқәа рышьта» аџы: «Аибашьра ашьтахь, егъа сеилахазаргъы, ажәеинраалақәа рыџра гәыгәтасыжьуамызт, аха сара исхәарц истахыз зегъы урт ирзымхәозшәа збо салагеит. Сгәы сыхон инейтцыху епикатә џымтак ахь, истахын убриала хазтагылаз ацстазаара аасырцшырц. Ейхаракгъы сгәы итыхон аибашьра ашьтахьтәи ақыта цстазаара атема. Уа икәз ауадаџрақәа рацыхразы ақыта аинтеллигенциа ирыхәтаз рацәан. Анаукатә експедициақәа схы иархәаны ақыта срылалт, салагеит инейтцыху џымтак азы аматәахә аизгара.

Хышықәса рыла салгеит ажәеинраалала иџу ароман «Аџатә уаа».*

«Аџатә уаа» зымчхак тбаау, цакылагъы, аџышьа формалагъы хкы рацәала еилацсоу џымтоуп. Аамтала иара иатцанакуеит Ацынцътәылатә еибашьра Дузза ашьтахьтәи аапыни уи иацааиуаз џаџратагаларей. Даеакала иаххәозар, аџымтаџы зызбахә хәоу ахтысқәа аныкалази, апоет ианиџзи рацәак рыбжам. Автор иахирбоит Амзара захьзу атипра зуа цсыуа қытак, уи иаланхо ауаа ртоурых, иахьа изџу, рыпцстазаара, рыбазара аилашыра зейпцшоу. Конкретла уи ақыта иаланхо ауаа рыбазашьала апоет итахын инартбааны, масштаб дула атынч нхамџа иазыхынхәыз асовет жәлар рыбзашьа хирбарц. Уи азоуп ихатәгъы авортә хьатцрақәа руак аџы изихәо:

* Шьынкәба Баграт. Иџымтақәа реизга. Ахпатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжьырта «Алашара», 1989 ш. Ад. 546.

Атцла цар-цар шазхауа
Амахәта хәыңы иунардыруеит.
Насыцла хажәлар шынхауа
Қытак алагы иахә иудыруеит.

Афымта иалоуп казшьалеи, теитцшлеи, тагылазаашъалеи, қаралеи ухәа еиуеипшым хыцхъазара рацәала ауаа. Уи ала автор асоветуаа иахыкәзаалакгы, изфызаалакгы, рхадаратә гәтакқәа еиқәшәоит, иззыкәпо, иззыхандеиуа акоуп, досу илшо ала, зеипш гәтакы анагзара дазықәпоит, далахәуп хәа ихәарц итахын. Амзаратәи анхацәа хәычыла-дула, хәса-хацәала ацхьагылара змоу, уатцәтәи амш лаша агәра зго, уи ахызала, гәацпыхәара дула ахандеира иацәымаашъауа уафуп, атоурых амааи ахырхартеи зку дара роуп. Апоег ажәлар рмассақәа рымч ду ааирпшырц итахын ххәоит, аха уи иаанагазом урт хафыдоуп, еилазфаны икоуп хәа. Апоег кәзара дула ажәлар рхатарнакцәеи дарей гармоннала реизыкәзаашъақәа шейкәшәо хирбоит, рхәоуи руси еиқәшәоит. Ара иаабоит ацхьаф игәалашәарафы акыраамта иаанхартә, игәылтәааны икәтцоу аперсонажцәа азәырфы рхырфсахьақәа. Автор дзыдгыло аидеиақәа ныкәыргоит, аха дара риндидуалтә хафәрақәа еипшзам, аколнхафы Дамеи Аншбеи, апарторганизация амазаныкәгаф, абригадир Симон Тодуеи, артцафы пхәызба Гәырзан-пха Астандеи, анцъныр Арсанеи, агроном («Амзаратәи Мичурин» ззырхәо) Бакәра Аншбеи, арахәаазаф Гәака Хынтәбеи. Арт ауаа еикарам цстазааратә цышәала, дыррала ухәа, аха иахынеихыпшу дара зегы уаа қыақәоуп, уаа гәыразқәоуп, рыбаф иацәаашьом. Хымфәацгашьалагы, теитцшлагы уаа цшзақәоуп, рыбазарагы ргәы азтоуп, избанзар рыгәтакқәа харакуп, ауаажәларратә бзазара иадхәалоуп.

Аха апоег амзараа рыпстазаара акы агзамкәа, зегь рыла итатәпшьзаны икоуп ихәарцгы итахзамызт. Ареалтә бзазарафы икәтцәкьаз ауадафәрақәа зегьтцәкьа иерылаимгалазаргы, имзеит нхашьалагы макъана ирыгу шырацәоу, аконсерватизм кәзшьа змоу, цхьака ацара, афыцапшьгара иапышыклахәуа аказшьа змоу ауаагы рылоуп макъана. Ацсабарагы мпытхалатәыс ирымоуп, адунеихәапшышә еитцахақәа ныкәызго ауаагы риашатәыс ирымоуп.

Амзараа Ацсны мра рылацхоит, аеафра ду рызто адгьыл барақат иқэынхоит, нанькыара, ирыбаргәузеи аҳәарағы мацара даангылом автор. Уи идыруеит Ацсны ацсабара иага ибзиазаргы, ауафы дымхандеикәа, ицбабаа адымтцкәа акагы ахала ишыкамло. Асоветуаа зегьы иреипшыны, Амзараагы рынхамфа еихаразак еитцазкыаз, еитцазырхаз ирхыргаз аибашыра хлымзаах ауп. Анхамфа ашытыхразы иатахын амфақәа рыкатцара, иргылатәын ашкол, ахәшәтәырта, афымца станция, иаарыхтәын аеафра беиа. Амзараа акы мацара акәмызт изғыз, иаадрыхуан аңыкәреи, ачаи, ажь, арахә маңымкәа ирзанын. Дәеа ганкахылагы, Амзараа макыанагы акыр ирпырхагоуп атцас баапсқәа, иаххәап, жәамшла тыхәаптцәара змам ачарақәа, аиныхра дукәа, ацсхәрақәа, ацуныхәарақәа ахымфапырго, настгы ленинтә милаттә политика хәа изыштыаз аилахәафцәа ирыхкыаны илахыеикәтцаганы ирзыкалеит, «Ацсшәа кыәфуп, анарха амам. Аринахыс пхыа хазгом!» хәа ацсуа школкаа ахыадыркыз, зкыышыкәсала рабацәа идырфеиоз, ирыхчоз рхатәы бызшәа рфырхырц иашытаз ауаа ахыцәыртцыз.

Ароман ағы аконфликткәа маңзам, аха зегь реиха уи зыбжылаз, аханатәгы еибацәымгымыз, уимоу, иеиофызцәа бзиақәаз Дамеии Чыкәыри роуп. Дара ғыц еикәымшәеит.

Дамеии Зыкәыри еикәлацәан,
Иалиааз ракәын Амзара,
Жәлак рхымзаргы, урт еишыцәан,
Ус еибацхыазон дара.
Ишхәычкәаз дара еиниан,
Акыр шыкәса ашкол еицтан.
Еибабон урт рыцсы еилатцәан,
Иандухагы, нас иарпарцәан,
Еицныкәалон, еицтәалон,
Рыцсуа кәымжәкәа акны ирзахлон,
Изыкәтәозгы рыкәкәа еипшын,
Ирзымдыруа еғыа-еицәа,
Арт еишыцәоуп хәа ирзыцшын
Изхылтцызгы гәыргыатцәа.

Аха Дамеии Зыкәыри атыхәтәан азеипш уаажәларратә усқәа рызбараан еивтцанагалеит. Афыцбагы рхырфесахыкәа

цәәхәак-цәәхәак рыла мацара ишшапаза иаарцшым, аила-
заашьа удафәрақәа рыманы икәтцәуп. Дамеи цара дук имам,
жәа-класск роуп дзылгахьоу, мацурак, қыафуртак ихазы иа-
ундаз хәагы дашьтазам. Ацстазаара мфәду данысхьейт,
дызрыжәхәхьейт, аңьабааи агәәкрақәеи рфь апышәа имоуп,
аамта фыц иқәнаргыло азтәарақәа итцарны ицәа ианыруейт.
Аибашьрагы далахьын, хамеигзарада ицсадгыыл ихьчон. Уи
ашьтахьгы атынч нхамфәфы тәамфәхә кәмтцәкәа, дгәәтеиуа
(«Дамеи гәәтеи» - зизырхәоггы уи ауп), афьц ус бзиақәа
апшьгауа ажәлар дрылагылоуп.

Зыкәырггы баша-машак иакәзам, ажәлар рзгы аңьа иба-
хьейт.

Аусураф Зыкәыр дхәйдан
Дышпәкахыз? Ари ақытан
Зеггы ирдыруан цыбыргытцәкьан,
Ахандеира ицсы азыцәгьан.

Аха атцыхәтәан ахамацагьареи амцхә ахамхабзиареи
цигә далагейт. Зыкәыр хыхьынтәи айхәбыра идыртцә аплан
анагзара мацароуп еихаразак дзышьтоу, уалпшьа хаданы
иипхьазо. Абжьарак итцәуроу ихатә инициативак цыырганы
ижәлар ирыхәо хәа дашьтам. Аконсерватизмреи абиурокра-
тизмреи релементқәа иныцшуейт. Ақытафь айхәбырақәа
ныкәигалар, зегь иара изхәыцлар, ихәатәы иацныкәалар,
ицәшәалар итәхуп. Акритика изыкартцар, илазом, уаанза
икәйтцәхьоу аус бзиақәа азхо цыишьоит.

Абасала, Дамеи Зыкәыри еиышәашьа змам аказшьа
чыдақәа ныкәызгәо уаауп. Урт рыбжьара аконфликт зыргәгәо
акы акәны икәлейт Дамеи Зыкәыр иахәшьа артцәф-пхәызба
Астандеи бзиа иахьейбабо. Дамеи Зыкәыри реимак акуль-
минация ақынза инейт аарфәара иафәагыланы ақәпара апро-
блема царны ианцәыртц, уи азбараан Дамеи дазықәпоит
Азиқәа фәганы ачаи плантацияқәа ирыкәыртәалартә
ақатцара аидеи. Зыкәыр уи иацсам усуп хәа дафәагылоит. Иага
еимактәы-еифәктәызаргы атцыхәтәан Дамеи идгылафцәеи
иареи аиааира ргейт. Афәтә уаа апсабара амчқәагы ириааи-
уейт, пхьака рцараан ирцышыкхәуа ауаагы (Зыкәыр,
агьангьаш Сыкәын Ларба, акрурафь зыбга цтцәоу, зцәагы
цәгьоу апцхәысеиба Хауида ухәа) ахьдырхәуейт.

Абас ала «Афәтә уаа» хыркәшоуп оптимисттәла, цстазаара лашарала итәны. Цфа змам агәыгтракәа рымоуп Амза-раа, хара инагоу рразкы лаша агәра ргоит. Ажәлар рнапала имфахыргаз азиас еипш рымчгы табара акәым:

Иахьабалак хара хзыхә,
Иамазамкәа цъара еихсыгъ,
Иаауеит, иаауеит ахьыр-хьырхәа
Табара зкәым хара хзыхь!

Анафстәи ашыкәсқәа рзы Баграт Шьынкәба ышәала аус иуан, ишытыцуан исахьаркыратә кәзара, итбаахон ирәиара амехак. Иара ирәиаратә биографиязы ифыцу этапны икалеит 50-тәи 70-тәи ашыкәсқәа. Уи ус шакәу агәра хдыргоит иажәеинраалакәа реизгакәа «Апхын» (1962 ш.), «Ажәа» (1975 ш.), насгы иажәеинраалоу ироман неитцых «Ахра ашәа» (1965 ш.), ахәыгкәа рзы иифыз ажәеинраалакәаи апоемакәаи жәпакы.

Иаркыафны акәзаргы, хыхь икахтцаз азеитцш ххәаа излахнарбо ала, Баграт Шьынкәба апсуа поезиафы аханатә иеышьякәиргәгәеит илирикатә ццамтакәа рыла, нас ауп аепикатә фымта неитцыхкәа рахь даниасыз. Аха ауафытәыфса исубиективтә цәалашәарақәа, ихәыцрақәа, игәтыхақәа, ифнутцкәтәи цсихология раарцшра апоет анафстәи акыр ифымтакәа рзгы икашья хаданы ирзын-хеит. Лымкаалагы аизгақәа «Апхын», «Ажәеи» еидыркы-ло алирикатә жәеинраалакәа рфы апстазааразгы, алите-ратуразгы ижәытәзоу акыр зтцаара дукәа фәтәла, ифәтәу хәыцрала, лацшхәаала, дунеихәапшышьала иртцуланы иаарцшуп. Ара икоуп ауафытәыфса ииреи ипсреи, афәреи ажәреи, ацәгыи абзиеи, аиашеи ахәахәеи, аламыси ала-мысдареи, ауафи апсадгыли, ауафи апсабареи, ақыиареи ахарамреи, агәырфәреи агәыргъареи, анасыпдареи ана-сыци, агәыгра дукәаи ухәа хкы рацәала, ган рацәала иаазырцшуа, апхьяф афилософиатә хәыцрақәа иззыртцысуа, кәзара дула ифу ажәеинраалакәа жәпакы. Ирацәоуп апоет илирикатә фырхатцеи иареи хәыцшьала, дунеихәапшышьала ианеикәшәоо, иахьеикәшәо. Уи афырхатца икәыгоу, зцәа-ныррақәа цару, апстазаара мөхакы тбаала иазыкоу, издызкы-ло, инахараны ихәыцуа азә иоуп. Иара дхатцхатцо, тәамфахә

камтцакэа апстазаара цакыс иамоу апшаареи аилкаареи дашытоуп. Апое т 50-тэи 70-тэи ашықэсқэа рзы иапитцаз илирикатэ жэеинраалақэа хаз-хазы еиҕкааны акакала урыхцаажэозаргы, ахэатэи рацааны иуртоит, аха иаидкы-ланы ауафы иархэо, зеипш цакыс ирымоу, хадаратэ идеиас инытцэирго еизыркэкааны хэхэапшуазар, абас икоуп: знык ауп ауафы апстазаара аниауа, убри зныктэи апстазаарагы аҕхэара дуум. Апсабара изоунажыыз аамта ихы иаирхэароуп, ихы дазхэицны иптазаара цакыдамхартэ еиҕикаароуп, иа-наг цқа дазхэицны, ишэаны-изаны ишыапы еихигалароуп.

Абри апериод азы апое ирҕиаратэ тапцхықэра еихагы ишытыт, исахьарку иажэа еихагы дацклацшуа, ашэара-азара агимыжыуа дшыақэгылт. Лымкаала иазгэататэуп, абракагы апсадгыл абзиабара атема апызара змақэоу ишыруаку, уи еиуеипшым аганқэа рыла иаазырцшуа иажэеинраалақэа «Сара среспублика», «Ант ашыхақэа иеидеырбало...», «Рапхыза сылацаа анхыстыз...», «Цлоу ақыта Лаганиахэ...», «Апсны лаша, сымратэыла», «Қэмарча сацаажэон сара» ухэа убас итцегы казара дула иоуп.

Апое иарпысра даныфтыс, ашытахтэи ипоезиагы уафы ицьеишэаратэ аҕара абжы ахыфеит, аханатэ еипш илахыхуп. Апое ихата дышлазаргы, ипоезиа шлацк алашэаны хэа икам. Ибафхэатэреи иаамтеи рықэырзны ииоуа иапцамтақэа ипыртцны ицарц, жэра рықэымкэа, изиоуа апхыаф икынза иназарц, уи ихы, игэи италарц итахын:

Иуасхэахьеит сажэеинраала,
Уара иазуы қасаб.
Забцъар кажны маза ибналаз,
Дидикиларц залшом иаб!
Азин уам аеыпхыакра,
Иахы сиит хэоу? Уи мамоу,
Ажэеинраала иамам ақэра,
Апое иоуп ақэра змоу!
(Ажэеинраала «Ахы, уеибыт!»)

Уаанзеипш, ари апериод азгы апое иажэеинраалақэа рҕы ауафи уи нацънатэ аахысгы дзыдхэалоу апсабаратэ

цэыртцрақәеи еикәытхашьа рымамкәа еидхәаланы
иааирцшуеит. Баграт Шьынқәба ипоезиафы ацсабара рольс
инанагзо, функциякәас иамоу реилкаара мацара хаз тема
дууп, лымкаала атцареи, аилыргареи, ахцәажәареи зыхәтоу
акоуп, аха арака уажәы иазгәахтап ихадароу акызатцәык
иадамзаргы. Изакау уи ауп, апоет лассы-лассы «нцәас»
икатцаны еиуеипшым аконтексткәа рфы ихы иаирхәоит
ацсабаратә мчы лашакәа, лымкаалагы амреи, амзеи,
аетцәакәеи. Ихәычу ацсабаратә цэыртцрақәагы кәнишьо
дыкам. Ацсабара ацсы ахоуп, ауафы ицуп, ауафы ацсабарей
еицацәам, еимадоуп. Апоет ицсы алоуп, зыцсы тоу, ахдыр-
ра змоу, акы еипш далацәажәоит, дхәычны ила анаахитыз
иибаз икыта гәакьа Цлоу иалсны ицо азиас хәычы Кәмарча.
Кәмарча апоет ицсадгыл абзиабара илазтцо ируакуп. (Арака
ахыцкәа иртакны акәзаргы иазгәахтап Баграт Шьынқәба
ирфеиамтакәа икыта гәакьа Цлоу атыц ду шааннакыло,
кәзара дула ифәу акыр поезиатә цәахәакәа шазикхьоу, нас-
гы ипрозатә фымта дукәа ируаку ароман «Ахахә еифсафы»
ахтыс хадакәа ахьымфацысуа абри акытафәоуп). Уиаахыс, уи
аткыс акырза идукәоу азиаскәа ибахьейт, дрырхьейт, аха
ихәычра ихазмырштца, изгәакьоу уи акәара хәыч ианагь
иааицрымшәо ихдырра иацуп, игәатца итаршәуп, Кәмарча
еипшу аз хәыцкәа, акәарақәа рылоуп ишыкало азиас
дукәагы. Арака Кәмарча ахафсахьа апхьаф изнартцысуеит
еиуеипшым итцоуроу ассоциациякәа, асимволтә цакы алоуп:

Сахьнеилак уцқәырца гәастон,
Сахьнеилак укан уаргы,
Снапы уантәалан уфазгон,
Ушыцкьац уцкьан харагы!

Аз мацкәа абас еиламтәозар,
Аз дукәа ыырбо изцауам!
Абри азоуп, иашан иухәозар,
Кәмарча аз дукәа изреитцам!

(Ажәеинраала «Кәмарча сацәажәон сара»)

Ацхыз хаа, ацхыз цшзеипш, апоет дыззыгәыхәны
игәалаиршәо, аха хнырхәышьа змам ихәычратә цстазаарагы
икыта гәакьа абзиабара иадхәалоуп. Ажәеинраала «Хай,

шыры, сыҕанда» (1967 ш.) аҕы романтикатала ишьтыхны
ихэычра ашықасқәа игәалаиршәоит, урт дрызхәуеит, иқыта
дналалацыпхьаза, дналацшыцыпхьаза игәалашәарақәа
цәқәырцаны, ихышхытәаны ижәылоит. Такзыпхықәра дук
имазамкәа, ацстазаара злашьақәгылоу, иамымтәазо ақыба-
зыбақәа изымдырзо, хьаа-баа имазамкәа даныказтәи имшқәа
зегьы иқыта иадхәалоуп. Иара игәакьоуп азы Члоугьы, уи
иалсуа акәара хәыгы Қәмарчагы адунеи ағы зегьы иреитгуп
хәа ипхьазоит, зегьы иреитгәишьоит:

Ҳаи, шыри, сыҕанда,
Анкьа еипш схәычны,
Уи аамта сыманда
Уажә снапакны.

Ҳаи, шыри, срықәлонда
Члоутәи ахәқәа.
Сҕеы лаба снақәтәонда
Скамчы ахкьауа.

Ҳаи, шыри, сталонда
Қәмарча захьзу.
Ҳаи, зегьы ирдыруанда
Қәмарча закә зу!

Дарбанзаалак изфыданы ихәыцуа ауаф еипш, апоетгыи
ихәычра гәхьааигоит, уи хнырхәышьак амазтгыи, еигьны
еиха такзыпхықәралала ихигаразшәа игәы иабоит: итцегь
илеишәа ирбзион, изакәызаалак аказы иан лгәы даиргомызт,
уи дмыргәамтқәа ианаамтаз итцатәқәа ирхион, зыхәашык
дталомызт иан дымгәырҕарц, тцла ҕак дықәломызт,
далкьаны дкахап хәа иан дымшәарц... Аха анкьа еипш
дхәычны дышзыкамло идыруеит, уи гәырҕеигар атцкыс,
абыргра иҕырқасаны дацылар шеигу идыруеит:

Иацсам нас ҳақәызбар –
Уртқәа калом.
Дсабихоит акәымзар –
Абырг дхәычхом!

Баграт Шьынқәба ипоезиа, иааидкыланы ирҕеиамта зеггы ауафытәыҕса игәыгратә хәыцрақәа алыжжуа иҕоуп, ауафы дырҕеиафны, бзиарас, пшзарас иҕоу зеггы илшоны, изым-пытқаку, ацәгъамыцәгъақәа мап рцәызкуа, изҕәызцо, ианагъ аерыцқъарахъ зхы кыду, иагъзылшо азә иакәны даарцшуа. Апоег ирҕеиамта иахъа махъана ауафы дызлақоу ацәгъарақәа рааста абзиарақәа раарцшроуп изызку, апоеггы еихаразак иибарц дзышьтоу, илацшхәаа еиха итцаиршәо ацстазаара аган лашақәи ауафы дызлақоу ибзиаратә ганқәеи роуп. Аха уи амалахазггы иаанагазом алахъеиқәтцареи, ацстазаара иахьынцашало, ианагъ иацрымтцуа иацу ақыбазыбеи автор ибом, даргәамтцуам хәа. Апоег имцу апатетикеи, баша агәыжъжәгеи, зыгәра узымго, ижъагоу аоптимизми, аиллиузиери дырхагаланы, дытқәаны дрымоуп узхәом. Баграт Шьынқәба дреалиступ, реалистк иахасабала, такзыпхықәра дулоуп ацстазаара дшазықоу, ишидикыло. Ажәлар рҕеи ишырхәало еипш, ари адунеи ауафы изы ишыуадафроу, цәала-жыла иага антцыра аиурггы, цсабарала изоужьу аамта шкьафәу ауизымдырхуа. Апоег уи инартцулазаны дазхәыцуан. Дарбанзаалак ауафы изы иуалцшьаны ицхьазон знык иоуз ипстазаара башамаша инимхырц, иҕазара цакыдаимтәырц. Иамузакәа ацсра анааилак ашьтахьггы, ари адунеи ишьта цоураггы ианхалартә дымфасроуп. Ауафы дықанатц иқьиоу, итцоуроу аусқәа кәитцалароуп, ишьтамта анитцароуп. Уи еипш ахымфәпгара удафзарггы, илиршароуп. Апоег ауафы игәра игоит. Абартқәа зегъ рыла Баграт Шьынқәба ирҕеиамта хьахәапахәада агуманисттә хырхартоуп иамоу, амистика иацәыхароуп, ареалтә цстазаароуп ишьақәнарғәгәо.

Ари еизаданы, прозатә бызшәала ара иаххәаз ахшыф-цакқәа, ацхьаф игәатцанза инеиртә ацсы рхатцаны, ихараку, насггы ацсра ашьтахьггы ацстазаара хәа аанагартә, аоптимисттә философиатә хәыцра ццулақәа анубаалартә ихәоит апоег кәазара дула еиҕеикааз иажәеинраала «Нас мышкызны сыцсы схытцып...» афы. Ацсреи абзареи еиышәара зқәым антиподқәоуп, антогонистқәоуп. Нацънатә аахысггы ацәгъеи абзиери, атцхи амши, ахәахәеи аиашеи, амци атцабырги, алашьцареи алашареи реипш еишьтоуп. Аха ауафы дықанатц имфәпиги аусқәа рыла ацсра даиааиуазароуп, иара инафсггы ацстазаара фымцәарц дықәцалароуп, ацстазаара цыхәапцәара амоуроуп:

Нас мышкызны сыпсы схытдып,
Слеикэыхьшәашәап – уаха акгы.
Алахәажәкәа реипш испыртдып
Сыдгылтә гәәкракәа зеггы.

Аха, сымра, уааи умпшыкәа,
Сылахь икәырш ушәахәа,
Са сызхьымзас сускәа-схәыскәа
Сапхьа ииаг еицрыхәхәа.

Суҳәоит усқан: ан лыбжы хаа
Слымха итарыф, «шышыш наани!»
Слымха итарыф арәаш мчымха
Җеихак шамам уахи-ени!

«Уаридада!» – днаргоит тацак,
Уи ашәала сгәы шышышы!
Урт инрыцта псыуа хатцак
Апқацахәа икамч абжы!..

Ишеибгоу иаахгаз ари ажәеинраала актәи апшыцаахәак
рәы, алирикатә персонаж иажәакәа рхы ахьцо ала, апсра
лашәуп, игәкажыгоуп, иага кәутцаргы, уи аҗапхьа ауафы
дымчыдоуп ихәоит хәа ушыпшу акәымкәа, иаакәыртәианы,
уахьымгәыгзо даҗаацара, даҗа харакрыак ахь ииасуеит.
Иара, хымпада, апсра ицәымгуп, данышәоны хәа дыкам.
Аха, ианамузахгы, аус злоу иара инафсгы апстазаара
нтәара ақәым, псыуа хатцакгы икамчышытыбжь апқацахәа
ари адунеи икәыфлап хәа агәыгра ахьымоу ауп. Ара зызбахә
хамоу ажәеинраала амацарагы агәра хнаргоит Баграт
Шьынқәба ирәиамта аскептицизми авульгартә оптимизми
ишырцәыхароу, амалахазгы урт рымпан ишықәым.

Данқәыпшыз еипш, Баграт Шьынқәба ирәиара ианаса-
кьахәымтатәкьаз апериод азгы ауафытәыфса ипстазаара-
фы ашәеи, ажәеи, ахатәы бызшәеи тцакыс ирымоу еиха-еиха
иртцарны дрызхәыцуан, иааирпшуан лассы-лассы дрыз-
хәапшыны, игәцаракны дрылацаажәон. Ифымтакәа (ипое-
зиа аҗнеипш, ипрозафгы) ана, ара ипсақьаны ирылапсоуп
ашәада, ажәада, хатәы бызшәада ауафытәыфса дышхәартам
атәы хзырбо, еиуеипшым ахшыфтацкәа, еиуеипшым аган-

қәеи аспектқәеи рыла. Ыырцштәыс иаахгозар, ажәа цакыс
иамоу иазкны зақафы ашәкәыџәеи атарауааи зақа
рхәахьоузеи, уажәшьта иҫыцу азәы акы изхәома хәа хшыказ,
акыцхь абейт Баграт Шьынкәба иажәеинраала «Ажәа»
(1967 ш.). Ари афымта апоет ирейгъзоу иреиамтақәа иру-
акуп. Уи ацхьаџ изнартцысует иҫыцзоу ацәалашәарақәа,
игәы еицхауа дканатцойт, агәалакара ҫыц инатойт, иагара-
ан ихәахьазаргы, иагараан дазхәыцхьазаргы, ажәа мчыси
цакыси иамоу, ииашаны, иахьахәтоу, ишахәтоу зхы иззархәо
изы абцъар гәгәаны, гәыхәтәы хьзаганы ишыкоу хирбойт.
Ажәоуп ашәеи апоезиеи цсыс ирхоу. Ара зызбахә хамоу
ажәеинраалаҫы апоет ажәа атцакы инартбааны дахәапшует.
Ажәа апшаара уадаџзаргы, «Уи лабашьоуп, ахра аҫысгоуп»,
ахәрыбгъыц иадикылоит ихәшәуп хәа ицхьазаны «игәыр-
дысгоуп, итоурыхуп, шыатамырзгоуп». Зныхгы ажәа

Уарлахәыртә еипш иара чыхьуп,
Иара гәыхьуп, иара хыхьуп,

Ажәа – жәтцысуп, гәыргьаҫхәашоуп,
Даҫазныхгы – лагьырзышоуп,
Ажәа тынчроуп, имза шашоуп,
Ажәа хәцхьа икалашоуп.

Ажәа амалқәа зегы ирмалуп,
Зны ихарамуп, зны ихалалуп!
Зны инасыцуп, зны иацъалуп,
Зегь еизызго уи саркьалуп!

Есымшаaira ашьха скыдуп,
Ауадаџра уалны исыдуп,
Уахь сызцозар – са сеибытоуп,
Зегь ирейгъу абцъар сытоуп!

Иаaidкыланы хрыхәацшуазар, апоет 50-тәи 70-тәи
ашықәсқәа рзы иацитцаз иажәеинраалақәа иара ире-
иаратә мџаҫы иҫыцу етапуп хәа хрыхәацшыртә икоуп,
уаанзатәиқәа рааста апстазааратә цәыртцрақәеи азтаа-
рақәеи еиха иртцаулары иаадырцшует. Урт ацхьаџ апста-
заарахь ицхьойт, дадырхалойт, апстазаара игәы азтарцойт

акәымзар, дакәыркьом. Урт рҕы акырцъара ихәоуп ауафытәыфса аҕыцкьаразы акыр шалиршахьоугы, макъанагы имачымкәа агхақәагы, амҕеирақәагы шимоу. Аха ишазгәахтахьоу ала, Баграт Шьынқәба ипоезиа азеицш концепция злакоу ала, иахьа агхақәеи, амҕеирақәеи, ауафы игәрагара аидеиа акырза еихауп. Уи, хымцада, апоет ирҕеиамта ацстазаара ашьақәырғәғәара кәзшьа хаданы ишамоу хзырбо ируакуп.

Апоет иапцтамтакәа ридеиатә цаки рсахьаркыратә кәзара хараки ирыбзоуроуп Ацсны антытцгы акыр хара азхатцара ахьиоуз. Ацсуаа хамацара хакөым, егьырт амилаттә шәкәыфцәеи алитература атцаафцәагы азәырфои иара изкны икартаз ахәшьара хараки дацсахеит. Ара иаазгар стахуп аки фбеи ирыдамзаргы ҕырцштәкәак. Хымцада, диашан Константин Симонов 1976 шықәсазы аурысшәахь еиҕаганы, Москва итытцыз Баграт Шьынқәба ипоезиатә рҕеиамта лыпшаахкәа реизга ашәкәы апхьажәа хасабла иазифыз астатиафы абас ахьазгәеиҕаз:

«Думается, я не преувеличу, сказав, что нет у нас в стране абхазца, который не знал бы стихов автора этой книги; не помнил бы их и не приводил при случае, – в беседе или во время застолья – вошедшие в житейский обиход строки»*.

Еицырдыруа аурыс критик Вадим Кожинов иакәзар, Баграт Шьынқәба ирҕеиамта еизыркәкәаны изыцсоу далацәажәауа абас азгәеиҕеит:

«Баграт Шинкуба не имеет шумной известности. Но, на мой взгляд, это лишнее свидетельство его творческой значительности. Есть искусственные огни фейерверков, горящие именно и только для того, чтобы все обратили на них внимание. Но есть и пламя очага, которое благодатно горит, пока стоит на земле дом. Это пламя не бьет по глазам, но без него невозможна жизнь. Творчество Баграта Шинкуба – это пламя, горящее в заветном очаге национальной культуры Абхазии»**.

Баграт Шьынқәба ипоезиатә рҕеиамтакәа зегы иаарылы-хәхәо икоуп, акыр аамҕеи амчи здитцаз иепикатә фымта

* Симонов Константин. О поэзии Баграта Шинкуба. В кн. Баграта Шинкуба. Избранное. М., 1976, с.5; «Константин Симонов в Абхазии». Сухуми. 1981, с.36.

** Кожинов Вадим. О творчестве Баграта Шинкуба. В кн. Баграта Шинкуба. Избранные произведения в двух томах. Том первый. М. «Художественная литература». 1982, с.3.

неитдых «Ахра ашәа». Апоет ихатә излазгәеитаз ала, уи иаарыцкьаны жәшықәса афра дафын, ацхьаза акәны хазы шәкәны итътцит 1965 шықәсазы.

«Ахра ашәа» иахцәажәахьоу акритикцәа реихарафзак жанрла иажәеинраалоу романуп хәа ирыцхьазоит. Ацхьа иантътцыз инаркны акритикцәагьы, инартбааны абжьаратә цхьафцәагьы еицгәартейт цакылагьы, афышья формалагьы кәзара дула ифә арәиамтә ссир хлитература ишаланагалаз. Абри афымтәзоуп иакәнагатцәкьаны автор 1967 шықәсазы Д. И. Гәлиа ихьз зху Ацснытәи АССР Ахәынтқарратә премиа зинаншьахаз.

Ароман «Ахра ашәа» иахцәажәахьоу, ахәшьара ҳаракы азтәхьоу рацәафуп. Ара иаазгар стәхуп «Ахра ашәа» аурысшәахь иейтаганы Москва иантътц, инашьтарххны еицырдыруа аурыс советтә шәкәыффы Константин Симонов «Удивительное рядом» хәа хьзыс иатаны агазет «Правда» ианитцәз истатиа акынтә цәахәақәак. «Ахра ашәа» аидеиен асахьаркыратә формеи ахәшьара ҳаракы рытауа, Константин Симонов уака иазгәеитейт:

«Роман, начинающийся как романтическая история, не теряя своей поэтичности, превращается в широкое историческое полотно, в своего рода, поэтическую энциклопедию тогдашней абхазской жизни»*.

«Ахра ашәа» шыатас, хьтцхьртас иаиуз еихаразак 1905-1907 шықәскәа рзы Ацсны имфәпысыз ахтыскәа роуп. Иара ахадаратә хафьы, ацсуа нхафьы, арпыс гьеф Кьахьба Хәцъаратгьы тоурыхла цабьргынгьы икәаз азә иакәын, Ацсны ахтнықалақь Акәа азааигәара икоу Ешыра ақытантәын. Аха, хәарас иатахузеи, Кьахьба Хәцъарат дзыкәшәаз, дзыниаз ибиография еизаданы аарцшра акәзамызт апоет дзышьтәз. Уи ипстазааратә мфә ацсуа жәлар ускәнтәи рыпстазаара масштаб тбаала иадхәаланы, сахьаркырала еизыркәкәаны, атоурыхтә факткәеи автор ирәиаратә хьтхәаи еилышьны, еилартәаны икәтдоуп. Апоет арака иахирбеит урт ашықәсқәа рзы Урыстәылан имфәпысыз абуржуазиятә революция ацыпхькәа Ацснынзагьы ишаааз, итдоуроу анырра шыканатцәз, ацсуа жәлар рсоциалтәи рмилаттәи хдырра ашьтыхра, арфыхара, арцыхцыхра ишацхрааз. Урыстәылатәи

* Симонов Константин. Удивительное рядом. Газ.»Правда», 8 мая 1968; а также кн. «Константин Симонов в Абхазии». Сухум.1981, с. 32.

ахтыскәа (Петербург аусуцәа рхақәитразы ақәпара иа-хьалагаз, Одесса иҕалаз, аибашьыга ғба «Потиомкин» ахьықәгылаз, абираҕ қацшь ахьышьтнахыз ухәа уб. итц.). Кав-каз ашьхақәагы ирхапхеит. Ацснытәи ахцәагы еилазызеит, еилагәжәажәо еиланархеит, ртынчра ызит.

Ауаҕа баацсуп, цсыхәас иахтозеи?
Ацсны иалапсеит ацыпхь цахәцахәкәа?!
Амца хцәакыр алшоит ахрей апстеи?... –
Рыгәтыха еибырхәоит тауади аамстеи.

Ганкахьала, ара хара иаабоит ацсуаа адунеи иалкьны хазза ишыҕамыз, егырт ажәларқәа азәырҕи дарей (зегь рапхьа иргыланы аурыси, ақыртуеи, Нхытц Кавказтәи ажәларқәеи) ртоурыхтә хтыскәеи шеилышыыз, ишеидхәалаз. Даҕа ганка-хьала, атоурыхтә цабьырг иашьашәаланы, апоет иахирбеит ацсуаа рыфнутқа еиуеипшымыз асоциалтә классқәа реила-заашьа, реиҕыхарақәа зеипшраз, насгы урт реиҕекаарақәа чыдарақәас ирымаз.

Ари афымтаҕы атоурыхтә фактқәа инарываргыланы, ахархәара рымоуп Кяхьба Хацьарат изку афольклортә ашәақәеи ахәамтақәагы.

«Ахра ашәа» атцакы афырхатцаратә ҕазшьа амоуп. Аиҕыхарақәа зегьы зыхкьо, шытас ирымоу асоциалтә еикарамроуп. Ароман ахадаратә персонаж Хацьарат Кяхь-ба цара имам, древолиуционернгы дыҕам. Аха стихиала зхы цәырызгаз анхафы ипротест ауаажәларратә цак ду ама-ны иҕалеит. Хацьарат Кяхьба ицьабаапсеи ахәа ахәдеипш ибжьадырзыз иееиқәа ахәи иртарц, аҕауад Запшь-ипа Омар иҕны дахьнеиз, датәамбакәа итцакьейт, алақәа ишьтартеит. Убри аены инаркны ихьжжит уаанза иара иибоз, дызтагылаз асоциалтә залымдарақәа, иагьизбеит иуафратә зинқәа ихь-чарц, фырхатцарыла аҕауад хамацаҕа дахьирхәырц. Кяхь-ба Хацьарат пстәык еипш дыпхьазаны иуаҕра лазыркәуаз аҕауад гәымбылцьбара Запшь-ипа Омар дахьышыыз азбахә хтыс дук ахасабала ажәлар ирылафит, рыгәкәа арцыхцыхит. Кяхьба Хацьарат иҕаитцаз ахыпша тауади-аамстеи акыр иархәыцит, иара анхафьжәлар дыргәапханы дгылейт. Амал-уаа еимтәаны, урт рмал аҕарцәа ирито далагеит. Атцара змаз

аурыс революционер Иакови иареи реикәшәара, реифызара иабзоураны, Җаңырат Кыяхьба еиликаах рацәоуп, аха иара ихаан асоциалисттә революция калартә, уи аиааира агартә, азеипш тоурыхтә хтысқәа мшәыцызт. Анхацәа ахъеидымгылаз, настгы иакәнагаз анапхгара ахыρμοуз ухәа ирыхкьаны ускан наунагза аиааира рзымгазарггы, рсоциалтә хдыр-ра арәыхара акыр иацхрааит, атыхәтәан Җаңырат Кыяхьба итахараггы анхацәа аамталатәи (наунагзатәи акөымкәа) ратцахароуп иаанаго, изызхәоу.

Кыяхьба Җаңырат инафсггы, афымта иагәылоуп кәзшьалеи цстазааратә цышәалеи, тагылазаашьалеи еиуеипшым хыцхьазара рацәала ахафсахьа гәылтәаакәа . Ирацәоуп эпизодла ицәыргақәоуггы, цхыраагза хасабала ана-ара ицсақьаны иалацсақәоуггы, аха дара уртггы акыр аамта апхьаф ихдыррафәи инхартә икатцоуп. Ара икоуп атауадцәа Омар, Нахар, Марытхәа, Шабат. Ароман «Ахра ашәа» җуп социал-класстә позицияла. Автор уи анифыз аамтазы ауаажәларратә цстазаара социал-класстә знеиларалакәын асовет шәкәыфәцәа ишаадырцшуаз. Ускантәи ахәынтқарратә система анеилахаз аахыс класлатәи азнеира азтәара даеакала иахәапшуа, даеакала ирызбо иалагеит. Апсуа феодалтә еизыкәзаашьақәггы даеакала хрыхәапшыр алшоит.

Баграт Шынкәба ара хзыхцәажәо ифымтафггы афеодалцәа еицырзеипшны изыкәныкәо априпципкәа шыкоуггы, дара азәи-азәи рхырфсахьақәа акыр еипшым. Чыдала урт дрылахкаартә дыкоуп Шабат. Шабат дидиалиступ, длибералуп, иара итәала ижәлар бзиа ибоит, рлахьынтца инахараны дазхәыцуеит, дпатриот дууп хәа ззухәаша азә иоуп, итдыхәтәаггы трагедияла интәоит.

Зызбахә ххәақәаз рнафсанггы ара икоуп, аурыс революционер Иаков, Җаңырат дызлатцәаны бзиа иибоз анхаф цхәызба ссир Кәараса, ацара (ахы) «агьама» зкхьоу, ачархәаф Цьат (Кәараса лаб), артәфы Антон, анхацәа Мац, Бадра, Кан, Җаңырат иаб Ахмат, иан, иахәшыцәа, Җаңырат цас дказтәаз анхаф цхәыс Мсырхан, ахәынтқар имахә априпц Одьденбургски, ачиновникцәа ухәа уб. итц.

«Ахра ашәа иалоу аперсонажцәа досу рхәыцрақәа, рхымфәацгашьақәа, апстазааразы рыкәцара психологияла иртцабыргуп, апсуаа рмилаттә кәзшьақәа ирышьашәалоуп,

рчыдарақәа рныцшуеит. Ашымта ибзианы ианарцшуеит
ацсуаа рыбазаратә еизыказаашьақәа, ркәаматцамарақәа.

Баграт Шьынкәба идраматә ццамтақәа

Баграт Шьынкәба ацсуа литератураҭы ацхьаза данцәыр-
тцыз инаркны, ҟажәи жәохә шықәса инареиҳаны, апоезиатә
жанрқәа (ажәеинраала, апоема, абаллада) иеыртқзаны
аус иуан. Нас ауп апоезиа инаваргыланы адрамеи апрозеи
ржанрқәа рҭҭы аус иуа даналагаз. Цабыргуп, иара ишымтақәа
реизга ахәбатәи атом антътц ашьтахь (2003 ш.), иаабейт
уаанзагы иналаршә-ҟаларшәны акык-ҟбак ажәабжьқәа
шиҟхьаз (ажәабжь «Ламшьатцә илахьынца» 1951 ш.), «Мҟамш
(Амҟасҟы иантцамтақәа)» (1961 ш.). Аха урт иныбжьаршәны
ишҟқәаз роуп. Апоет ҭышәала апроза аус азура далагеит
акыр ихьшәаны.

Алитература атоурых аҭы еиуеицшым амзызқәа
ирыхьаны апоетцәа апрозахь ма адрамахь ииасуа мацзам.
Ари аиасра зыхькә ианагь конкретла еилкаатәуп. Ус анакәха,
икәгылар кәлоит азцаара: избан, иараби, Баграт Шьынкәба
аскаамта апоезиатә мхурста дыштахандеиуаз адрамеи
апрозеи рахь дзиасыз? Издыруада ипоезиатә баҟхәтәра
хьшәашәазар? Издыруада илаз апоезиатә мца ҭыцәазар?
Хәарас иатахузеи, мап. Мап, избан акәзар, иара апрозеи
адрамеи рҭы иҭеишәо даналагаз нахысгы, урт инарывар-
гыланы хыцхьазара рацәала апоезиатә рҭеиамта кәиматқәа
ацитцеит. Ус анакәха, апрозеи адрамеи ржанрқәа рахь ииасра
даеа мзызқәак рымоуп хәоуп иаанаго. Хгәы излаанаго ала,
еихаразак уи зыхькәз иара ишьтихуаз атемей аматериали
зеицшраз ауп. Икалозар акәхап поезиатә бызшәала иузымхәо,
ма уи атқкыс прозатә бызшәала, ма адрама абызшәала иуҟыр
анеиҭу, урт атыхәтәантәиқәа еиха аҭкьарта анурто.

1964 шықәсазы акыпцхь абейт Баграт Шьынкәба идраматә
поема «Ахра иаҭахаз». Апоет егырт акыр ишымтақәа реицш
(иахцәап, ибалладақәа «Гәында цшза», «Ритца», «Ҧыцәа
аишьцәа», «Аҭырпын», «Асаби», «Кыгәа хьызкамшәа»,
ахәыцқәа рзы ииҟыз ипоемақәа «Акарматцыс ашәахәаҭи
абгахәычы тыхәабабей», «Азыс гәымшәа», «Имтәаз азыс»
ухәа уб.итц.), «Ахра иаҭахазгы» шыатас иаиуит еицырдыруа

иҥоу ацсуа фольклортә сиужетқәа руак. Аха абжыаацынгыи ишыҥаитцалоз еипш, афольклортә сиужет араҥа, апоет инапатцаҥа иҥыцу аформеи, атцаки, ахырхартеи аиуит.

Ауаатәыџса еилибакаалароуп, рыгәра еибагароуп, игәца-рейбарклароуп, азәи-азәи еихзызаалароуп, еибахычалароуп. Артқәа анырцәызлак, агәнымыџра аанрыхылак, атрагедиа аҥынза инанагоит. Абри ауп «Ахра иаҥахаз» хадаратә идеиас иамоу. Ани, уи лҥацәа Ҧансоуи Шыансоуи реиыҥазаашыақәа раарцшраан апоет ацсуа жәлар ртасқәа, рқҕабзқәа, хыпхыазара рацәала ркәаматцамарақәа тырчцааны ишидыруа, ишәкәшыратә практикаҥыи ҕазарыла ахархәара шилшоз аабоит.

1977 шықәсазы С. Ҷанба ихыз зху Ацсуа хәынтқарратә драматә театр асценаҥы иқәдыргылт Баграт Шыынқәба икомедиа «Нас ишышәтаху...» хәа хызыс измоу. Ари акомедиаҥы иаарцшуп хабациә традициала иааргоз атасқәеи иахыатәи хәамтеи реиыҥазаашыақәак. Акомедиаҥы иқәгылоу азтарақәа, хымцада ицстазааратәқәоуп, иактуалтәқәоуп, ауаажәларратә цакы рымоуп. Ара хадаратә хәҥны дцәыргоуп анхаҥы Ҷарна Хәхәбиа. Иара избеит хыпхыазара рацәала иуацәа, итынхацәа, игәылацәа, иидыруа, дыздыруа ухәа адгаланы атцаул чара иурц. Адәахыала, хыхь-хыхыла уихәапшуазар, Ҷарна Хәхәбиа уаҥы разык иоуп, ацсшәа картцәаны ихәоит. Аха «уиграланы ифнутцкәтәи ипсихология цқҕа еилукаар, дзышытатцәкыоу ачараҥы еизиги, ауаа рыбзиабара акәзам изызхәоу. Урт уа ачараҥы изнарғап ххәа дзықәгыҕуа амал ауп хәыцыртаси интерес хадаси имоу. Акомедиа «Нас ишышәтаху...» анегативтә цәыртцрақәа ирықәызбоит, ихәнахәоит ажәытә цас бзиақәа реилахәара иееим, итцоурам, иахыатәи ацстазаара цхыаҥа ацара иашыклахәуа, ахырхарта рытара штцарбгагоу, ауаа ргәеиызыбылра шмачнатәуа, ишеицәыхынаршәашәо, ишеиҕәнәтхо.

Баграт Шыынқәба ипроза

1969 шықәазы акыпцх абейт Баграт Шыынқәба ипрозатә ҫымта, аповест «Чанта дааит». Хыхь зызбахә ххәаз апхыатәи ипшышәқәа алаҳамтцозар, ари акрызтцазкуа шыаҥаны иҕалеит автор прозаикк иахасабала ишыақәгыларәҥы. Хыахәа-пахәада

ианыпшит Баграт Шьынқәба ибафхатәра апрозафгы алшара дукәа шамаз.

Аповест иқәнаргылоит иара анфыз аамтазы ацтазаратә зтаарақәа акымкәа, фбамкәа. Ауафы дахьиз, дахьаазаз ицьынцъ дшазыкоу аарпшра, Баграт Шьынқәба еснаг игәца-ракны имаз апролема хадақәа ируакын.

Аповест «Чанта дааит» афы аки-аки еидхәалоуп, ацьынцъ абзиабарей, акытей, ақалақы реизыказаашьей, абицарақәа реимадарей ухәа хуаажәларразы акрызтцазкуа жәпакы азтаарақәа. Лашқыт ииз, иаазаз абырг Чанта Чрыгба ипхәыс даныпсы, данзатцәха, ақалақь ицахьаз ицей итацей дырган, уа аашықәса дыкан. Аха иабацәа зқәыхандеиуаз, иаргьы дзаазахьаз ицьынцътәкьа, идгьыл гәакьа гәхьааигоит, уи азхәыцра дтанагалан дамоуп, ихьу-хьууа игәы итцхоит, таха инагом. Атцыхәтәан уахь дхынхәуеит, ибгатып уа иқаларц итахуп, насгьы ихадароу, иабацәа рынхартә ауаа «ақьаптажә» азырхәарц итахым.

Ақалақь афы Чанта анапы игтәкьаны, дгәыгәтажьзаны дыкамызт. Иара ақалақьгы Ацсны антыт акәзам иахьыкоу. Аха уеизгьы уи иара дтәымны, дзатцәны ихы ипхьазон. Ақытахь иара игьежьра, ажәытәра аидеиализация азура, ажәытәра азхьра, азыхынхәра акәзам иаанаго. Чанта иқәрахь днeihьейт, аха ихәыпшьей ихымфәпгашьей, ифнутцкәтәи игәтыхақәеидунейхәапшышьақәеи зейпшроуала, ажәытәра зхацаны икоу азә иоуп узхәом. Ашәкәыпхьарагьы идыруеит, афәтә аамта иашьашәалоу алагьы ахәыцра игзам, иара дыз-хаану афәтә аамта акыр дагәылапшны ибартоуп. Ажәакала, уафы гәахак иакәзам. Чата ихәфсахьала, ашәкәыффы иихәарц иитаху даеакуп. Аперсонаж иара иахаантәи атагылазаашьа фыцқәа ирауаршәаны, ауафы дахьиз, дахьаазаз, дзышьтоу идгьыл гәакьа акнейпш даеацъара дзыгьацом, ахақәитра иа-уам хәоуп ашәкәыффы уи ала иихәарц иитаху.

Чанта, ишырхәо ейпш, адуней азна дгәыбылфуп, ихәыц-рақәагьы цоуроуп. Иара мыч дук иламзаргьы, бжейхан-гьы игәтахәыцрақәа рфы мацара акәзаргьы, иибо, иа-хауа анегативтә цәырттрақәа, цәала ацәажәарақәа, иееим ахымфәпгашьақәа, аерапшра мацара иазхәоу аамыс-ташәарақәа дрықьызбоит, даеа цьоукы ракәым, ица Сатбеи итаца (Сатбей ипхәыс) Ленеи рказшьақәагьы иара ишитаху

ала ишыразым идыруеит. Дара аизадареи агәбылреи зцәызхьоу, зхатә қбаф ада даҕа идеал ҳаракык змам уаауп. Чанта иабацәа рцбынцъ, рыфны, рашта ипцшьоу акы еипцш дырзықазар, урт дрыхзызозар, ирзтәым, ихьчалатәуп, иқбац-тажәтәны иныжтәым хәа ицхьазозар, иңеи итаңеи хьаасгьы имкыкәа ирыгәтасны иртиуеит.

Икалазеи, изыхдыркьазеи, изыртизеи абырг, ачымазаф имазара? Икалаз уи ауп, Лена амагазин дахьытцагылаз иаалыркьаны аревизиа анылзықартца, иаанарпшит ацара иа-гыз ахартәаара, анафангьы ихфәтәын, анышә ақәпсәтәын уи аус. Чанта аиарта дахьылаз «О, уара, шәанацәалбеит, сыпсыр, уигь хара иқам ишыжәбо еипцш, скәасқба сыфнашәтәыуа, нас шәара ишәтәыми, ишәтахызар амца ацратцаны ижәблы!» – ихәазаргьы, усс иқамтцакәа, зны ирахәкәа ртиит, уи ашьтахь илагәтасны икәасқба ртиит, ажәакала, Чанта дыхтцәеит, далтцит Лашқыт. Атаҳмада иахьагьы цқба еилкааны имам ихатә кәасқбеи, инапала ииаазаз ижә ғашеи, иқаблеи ирытнырхыз рыхә хырхартас иаиуз, итаца луал-бацьқәа артәазар акәхап, аха уи иара игәы азыртынчуамызт, иахәгьы амца ицранатон. «Ицәгьа-ибзиа нхарак, акы иалахәазамкәа ахәахәда еипцш ишцәбжьази сабиц!» – игәырфәеигон иара»*.

Аповест «Чанта дааит» ағы ианымцшыкәа инымхеит иахьа уажәраанзагьы ҳацстазаарағы ана-ара иахпыло, ицәарзгоу, ажәлар змыргьацо ацәыртца ажьымдыркәа: атцартышагара, ацәгьаршра, ахәашгашра, ахәынтқарра амал ацәгьычра, аимтцәара. Ас еипцш иқакәоу автор ари аповест анифызгьы имацымкәа атыц рыман, уи аахысгьы рымехак еихагьы идмыртбаазар еитамхазеит. Абасеипцш ақазшьа баацсқәа ныкәызго ауаа дреиуоуп Чанта итаца Ленагьы. Уи «адауы атыша дтызцаз апцхәыс хәа изышьтаз длеипцын...» Лара лабхәа иғьы дыхырцәажәоит, дыхцәроуп, дзакәытцәкьоу цәырымгакәа, диғәагәыбзыцуашәа қалтқоит. Хыхь-хыхьла ҳатыр иқәтцаны, ихьзи иаб ихьзи еидкыланы ада дымцәажәошәа ләықалтцахуеит, арахь иара изы хаара мацәак лытцам. «Чанта Абас-ица, азин ҳашәтөзар, Сандрараа рахь ҳдон, ицхәыс, сара сфьиза, Верчка лгодрождение ықоуп уаха! (ус лхәар, иаҳа исифатны илыпхьазеит).

* Шьынқәба Бағрат. Ифымтқәа реизга. Ахқатәи атом. Акәа. Ашәкәтыжьырта «Алашара», 1989, ад. 412.

Акрыфара шәтахызар, шәхәы хианы акәыхәнаф адулап итагылоуп. Пытрак ханхозар, шәгәы шәмырфәыгын, арадио, ателевизор...ус схәеит хәа, лассы схынхәыргыы калап...Ашә нкыдтцаны лфызцәеи лареи еицәажәо акоридор иныбжыалт»*. Абас илхәо мацарагыы хәзхоит, лара лказшыа хада еилахқаарц азы лабхәа дшизыкоу изакәызаалак хаарак атцам, казен-лоуп, уалбагашакә, анапщәа рфы лыгелырфееиуашәа дафуп акароуп.

Чанта ицеи итацеи ақалақ афы дахьнаргаз дгәыгәтажны дрымамызт, ихныкәгара цәгьамызт, хьтақ, млакы дадыркуамызт. «Итаца егьирахька илыгзаалакгы, лабхәа напы иглыжыуамызт. Акакала, абар аашықәса ниасит, мышкымзар мышкы, Чанта ма ифатә иагны, ма ицәаматәа, ма ишьталарта цәашьны икамлацызт. Аха атахмада таха изымтоз, зны-зынла иааиласлоз ичымазара атқысгы, азатцәра акәгәышьян»**. Чанта ицеи итацеи рфы дахьыказ анеи-ааи дагзамызт, аха урт иара дызлатәаз, дзышыцылаз иқыта уаа ракәымызт, иара изы итәым уаан, ихы, ицсы иаднакыломызт. Иара иқыта агәхьяагара игрыхон, итаца уи азбахә лахаргыы лтахымызт, «уи усгыы ақыта азбахә лахар лыблахатц аргьежыуан»***.

«Чанта дааит» ахатабзиарақәа шагымгы, псыгерақәакгы уафы иадибалоит. Иара ақалақ афы аашықәса дыкан. Аповест афы иарбан қалақу ахьз ныткааны ихәам, аха Ацсны икоу ируакуп. Икалап Акәа акәзаргы. Агәра хгартә психологиала сахьаркырала иртцабыргны автор излахирбо ала Чанта иахьеи-уахеи иқыта шыгәхьяаигозгы, знык иадамзаргы уахь дзымцеит. Аашықәса антцы ашьтахь, уахык атаацәа анааилатәоуп ицеи итацеи ультиматум хасабала иаахтцәаны абас анрейхәаз:

«Уатцәы ашыыбжышьтахь Лашқытака сцарц сызбеит, сымцеижьтеигыы зака тцуа жәдыруеит, ожә саазқәылаз сгәы азхьяауа салагеит, фымш-хымшка сзымааргы, шәыс-цәымшәан, анкьатәи хгәылацәа снарылацхьашт»****.

Ара ацхьяф мацк иадамзаргы, хәарада, игәы еихьнашыуеит Чанта аашықәса дузза иқытахь знык иадамзар-

* Иара уа, ад.410.

** Иара уа, ад. 413.

*** Иара уа, ад. 417.

**** Иара уа, ад. 416–417.

ггы дахымцаз, дзымцаз. Уеизггы-уеизггы иарбан ацсыуа кытазаалакгы ақалақи иареи митәык рыбжьам. Иаххәап, Урыстәыла акәзар, даеакы иамусуп. Уа ақалақь иацәыхароу ақытақәа рацәоуп. Ибзиоуп, акәзааит, Чанта иңеи итаңеи иртахымызт уахь дцалар, даалар, ихаирштыр, зынзакггы азбахә имхәалар еигъаршьон. Аха дышбыргхахьазггы, ачымазарақәаггы шимазггы, иара дхымхәатцәкьаны, ишьапы днанамго-аанамго дыкамызт, настгы ижәижәыхзарггы ица амашына лас «Волга» имоуп, знымзарзны иаб иқыта гәакьахь дганы дышцааимгарыз. Ианамузах, иара Чанта атыхәтәан уахь дцарц анизба излаихәо ала, «автобус шиашоу Лашқыт ицоит...»^{*}. Уи ала дцаны дзымаарыз иараби?

Иаaidкыланы аповест «Чанта дааит» иқәнаргыло азтцарақәеи урт сахьаркыратә ажәала рызбашьеи цқьа хрызхәыцны, игәынкыланы хрыпхьозар, хзызхәыцша маčымкәа иханахәоит.

Баграт Шьынкәба ирҕеиамта ахадаратә етапқәа ххаҕы иааганы хрыхәапшуазар, ианагь иҕыцу ак цәыригон, ҕымтак ахьтә даҕа ҕымтак ахь диасцыпхьаза ибаҕхатәра ахәаа ҕыцқәа адаабалоит, уаанза дызлахзымдыруаз цвара акалла дхазцәыртцуеит. Ашәкәыҕы иапцтамтак аникьыпхьлак ашьтахь, апхьаҕцәа уажә дызҕузеишь Баграт хәа инеизтцааааизтцауан. Убас акьыпхьабаанзаггы апхьаҕцәа ирылаҕхьан, ҕыгхарылаггы уаанза инапы итижьхьаз иҕымтакәа зеггы иаарылыхәхәо икалаз атоурыхтә роман «Ацынтцәарах» азбахә. Автор ари ирҕеиамта неитцых ҕышәала иҕазтцәылхны аус адиулон 1965-1973 шықәскәа рзы, рапхьаза акәны хазы шәкәны итытцит 1974 шықәсазы.

Ароман «Ацынтцәарах» аҕы тема хаданы иқәгылоуп аублаа (аубыхқәа) жәлар ртоурыхтә лахьынтца цәгьа аарцшра. Аха абри аконкреттә тема ахәаакәа акыр иртбааит. Аҕымта атцаки аидеиҕи ахырхартақәа рацәаны ирутартә, рымҕахактбааны икаитцеит. Аублаакәа ртоурыхтә лахьынтцадара, ртыхәтәа ахьыцәгьахаз аарцшра мацара акәым аус злоу. Аус злоу урт ирыхьыз иахьатәи ажәларқәа ирхамыштлароуп, ииашаны еилыркаауазароуп, агәаҕанызаара рнатозароуп. Жәларык шеибгоу рықәзаара акәым, залымдарала азә

^{*} Иара уа, ад. 417.

ицсрагы трагедиоуп хәа хәхәапшуазароуп. Иахәтәи ауаа ацивилизация злысхьоу уаауп. Ус анакәха, хгуманистцәоуп хәа ххы хәпхьазоит. Ажәларқәа рыбжәра аилибамкаареи агәцареибамкреи камлароуп. Ажәларқәа еижәыланы, еибашьны иқәйбахуа акәымкәа, еигәныфны ейбәхьчароуп. Адгьыл еимакны, атәылақәа еимакны, амал рыпсы азыцәгьаханы иқәйбахуа рҕынархар, ауаатәыфса рзеипш лахьынцәгы ееихом. Абас икоу хыпхьазара рацәала ахәыцрақәа изнартысуеит «Ацынтәарах» иапхьалакгы. Ус анакәха, ашәкәыффы атоурых баша-маша дазхьамцшит, аублаақәа ртыхәтәагы еизаданы машәыршақә иалимпшааит. Аублаақәа ирыхьыз чыдалагы иахәтәи уатцәтәи амшқәа рахь ирханы икатцоуп. «Ацынтәарах» иапхьаз дарбанзаалакгы агәәанызаара инатәит, ажәларқәа рыбжәра атынчрада цыххәа шыкам даәа зныкгы агәра инаргоит. Ажәларқәа, амилиатқәа еиуеипшым, досу рхатә чыдарақәа рымоуп, досу тоурыхла ирзышьякәгылаз ртаскәеи, ркьабзкәеи, рзакәанкәеи ирыкәныкәоит. Ажәларқәа, амилиатқәа азәи-азәи иага ейбеипшымзаргы еицырзеипшу ауаатәыфсатә кәзшьякәагы рымоуп. Ари адунеи иқәйбагзароуп, азәи-азәи еибачхароуп, еилазароуп. Абицарақәа зегы атоурых ду аҕәпхьа атакзыпхькәра ду рымоуп. Ароман иханахәо ахшыфтак хадақәа ируакуп, ажәлар рлахьынцәа азбараан ауафы лымкаала акәыцареи атакзыпхькәреи раарпшра шихәтоу.

Изуствәадаз аублаақәа? Урт ирызку атоурыхтә цтам-тақәа ирмыпхьац, урт рызбахә зымдырзо рацәафуп хуажәларрафы, еиуеипшым атоурыхтә хтыскәа рзеибафара иахкьаны аамтә кьәфк, аамтәкәйтцәак иалагзааны ианызааз етносуп. Аублаақәа жәйтәнәтә аахыс Кавказ иашьягәытыз, Кавказ цьынцс измаз жәлары. Хылтцштралеи бызшәалеи апсуааи адыгәкәеи ирзааигәан, иахәтәи Шәача ақалакыи уи акәшамыкәшеи инхон. Азеижәтәи ашәышыкәса афбатәи азыбжазы еиуеипшым атоурыхтә хтыскәа (еихаразакгы Урыстәылеи Тьркәтәылеи реибашьрақәа, аурыскәа Кавказ рымпыцтархало иахьалагаз) ирыхкьаны амхацьырра хәа ихыртәаны, пиау зхәашаз дара иреиуаз азә даанымхакәа, ишхәыпкыз амшыннырцәкьа, Тьркәтәылака иагеит.

Ишдыру еипш, уи атоурыхтә период азы амхацьырра трагедиа дуны ирзыкалеит апсуаа назлоу Кавказтәи ажәларқәа

азэырфы, аха зынза иазыкэымхит. Амхацэырра атема апсуа литература акыр ианыпшхьеит, уи атема иазкны афымтэқәа хпылоит ақыртуеи Нхытц Кавказтэи ажэларқәа азэырфы рлитературақәеи рфгы. Аха «Ацынтэарах» афы уи аабоит акырза интқааны, насгыи ифыцу аспектқәа рыла, атоурыхтэ тэабырг акыр иазааигэаны ифыцу зхэыцрала. Иара ианыпшит автор атоурыхтэ документқәа бзианы ишитқаз, аублаақәа злашэаз атоурыхтэ хтыс цыбарақәа зеипшраз интқааны иши-дыруаз, итцарны ишиныруаз.

Ароман афы конкретла иаабоит аублаақәа рыхтэара зыхкыз амзызқәа. Ганкахала ирзыцэгъахеит аурыс хэынтқар имфацигоз аколониатэ политика, даеа ганкахалагы, дара рзы итцарбгагахеит атыркэ султан имфацигоз ахыртэаратэ политика цыбара. Итцоурамыз ароль нанагзеит адингы. Аублаақәа, адунеи жэларқәа азэырфы иреипшны, жэйтэнатэ аахыс еиуеипшымыз апсабаратэ цэыртцрақәа ирымтцахырхэон, ирыман рхатэ ныха, аха адсылманрагы акыр ирылаехьан. Аурыси атыркэеи хэынтқаррақәа реибашьра аублаақәа ртыхэтэа арзра иацхрааит.

Абасала, аублаақәа ртэылафы еилафеиласрахеит, хэхэарахеит, тэыгуарахеит. Атахмадацэа ахэхэа еибаркэыпсычхэауа, ахэсеи ахэыцқәеи еибархьусууа, рхы ззыркра рзымдыруа, мфас изныларыз рзалымхуа еилахеит рыпсадгьыл афы ишыказ. Дара раамыстцэа ракэзар, уртгыи рхэатэи еикэымшэеит, азэи алада дахеит, аеазэи афада дахеит, дара-дара чан-чаны еибакны еибафо, ржыи тибажэо, ихэытцибажаауа, досу рхатэи интересқәа рыхьчарц иа-лагеит. Цыоуки афада иахеит, аурыс хэынтқар иполитика амфацигозэа ирыдгыларц иакэыркит, даеа цыоуки алада иахеит, атыркэа имтцахырхэарахь аориентация шытырхит. Аурыс хэынтқар ихэатэафы имааир ада, даеа хеикэырхага мфак уи аамтазы идеилзыркааша, рхы итазгалашаз, зхэатэи иацныкэашаз апыза дырмоуит. Амзызқәа зегыи неизытцэан, амцхэгыи ахакэитра бзиа избоз, ахатцареи, ацагыареи, ацсадгьыл абзиабарейи згымыз аублаа жэлар рмилаттэ хыпшымра рцэызны, рышэ-гэашэ нытцарцаны, рыпсадгьыл гэакыа лагырзыла икэабаны иааныжыны, иныкэтцны амшын ихыхэхэала нырцэкыа ицар акэхеит. Ари калеит 1864 шыкэсазы.

Аублаакэа амшыннырцэ иахьнеизгы, кыбазыба, агэафракэа аурыхауаз, ргэафра нацлон. Ачымазара, амлакра, айбашьратэ еидысларакэа ухэа ирыхъаны ипсуаз цсит, инхазгы цсакъаны атэым уаа ирылахейт. Шэышыкэса мтыкэа адунеитэ хсаала ианзамкэа илыбжьахэаша ицейт. Иааркыафны иаххэозар, хыцхьазарала имаңыз,аха зхатэы бызшэа змаз аублаакэа ртоурыхтэ цыхэтэа абас ауп ишыкалаз.

Хаиасып ароман ахь.

«Ацынтэарах» ачыдаракэа ируакуп географияла амчыхахьытбаау. Арскак атэылакэеи ажэларкэеи рызбахэ зхэо да-эа апсыуа сахьаркыратэ ццямтак узыцшаауам. Ари афымтафэы ахтыскэа мфэпысуейт Кавказ (лымкаалагы аублаакэа ртэылафэац афэы), Тьркэтэыла, Африка асакаракэа рфэы.

«Ацынтэарах» ичыдоу, иоригиналтэу акомпозиция амоуп. Ишыакэгылоуп апхьажэеи, хы-шэкыки, ашэтахьажэеи рыла. Ажэабжьхэара мфэпысуейт Шэарах Кэазба хэа асовет царауафк (бызшэадырфок) ианцямтакэа ракэушэа.

Шэарах Кэазба литературатэ хафуп, ашэкэыффы ирфэиаратэ хытхэаа, ифантазтия иазбаз азэ иоуп. Аха уи ареалтэ, атоурыхтэ прототип дизахацшааргы калоит, рацхьазатэи апсуа царауаа, алингвистцэа иреиуаз Виктор Иосиф-ица Кэыкэба, Шэарах Кэазба ипрототипс дхацхьазар алшоит. Ас ххэарц азы акэымкэа, фбамкэа аргуменкэа хамоуп. Избан акэзар, Баграт Шьынкэба зызбахэ хамоу ироман иалоу аперсонаж Шэарах Кэазбеи реалтэла, тоурыхла иказ абызшэадырфы Виктор Кэыкэбеи рбиографиякэа злеипшкэоуыкоуп. Шэарах Кэазба иеипш Виктор Кэыкэбагы Ленинград атцара итцон. Амрагыларахьтэи абызшэакэа ринститут дтан, академик Н. И. Марр илекциякэа дырзызырфун, уи итцафцэа дыруазэкин. Виктор Кэыкэба 1927 шыкэсазы Тьркэтэылака командировка хэа дцаны дааит. Уи уа гэтакы хадас имаз аублаакэеи апсуааи рыбзазашьей, ретнографияей, рфольклори ирызкны аматериалкэа реизгара акэын, аха изыхкыалакгы, уи игэтакы изынамызакэаны дхынхэыр акэхейт. Излаабо ала, Шэарах Кэазбеи Виктор Кэыкэбеи рбиографиякэа рфэы эпизодкэак ахьейкэшэо ыкоуп. Ус анакэха, уи машэырла икамлазейт, ашэкэыффы Шэарах Кэазба ихафсахьа реалтэ цятцгэык амамкэа икаимтцейт.

Ароман «Ацынтѣарах» афы асовет тѣарауаф, абызшѣат-
тѣаафы Шѣарах Кѣазба аублаакѣа рбызшѣа атѣара гѣтакыс
икѣтѣаны, ахѣаанырѣѣка командировка хѣсабала дахѣѣаз ди-
ниѣит аублаа иреиуаз азѣызатѣѣык. Уи шѣышыкѣса зхытѣхѣоу,
акѣт зхызгахѣоу, апѣстазаара ѣѣбара ажѣагырѣѣага икылнах-
хѣоу Зоурѣкан Золак иоуп. Уи иоуп ароман ахадаратѣ хѣѣыс
иамоу, уи ихаѣалоуп еихаразак ажѣабжѣхѣара шымѣапѣысуа,
иара иоуп автор иидѣиа хадакѣагы ныкѣызго. Зоурѣкан
Золак ихаѣсахѣа аинтерес ду амоуп. Уи еизыркѣкѣаны
ианыпѣшит жѣларык рѣказшѣа хадакѣа – рфырхатѣарагы,
раамысташѣарагы, рыламысгы, рыгѣбылрагы. Уи ихаѣ-
сахѣа иазкны уаф иихѣаша раѣоуп, аха зегѣ реихѣ иалкаатѣу,
зѣоурыхтѣ тѣыхѣтѣа ѣѣгѣахаз аублаа жѣлар уаха зѣа дѣкам
ршѣаѣѣхѣафык иахѣсабала дахѣаарѣшу ауп. Абызшѣатѣа-
фы Шѣарах Кѣазбѣи иарѣи анѣикѣшѣаз аамтѣазы, иара ижѣлар
рахѣтѣ азѣгы дѣкамкѣа, дзатѣны дынхахѣан, ижѣлар
рѣынѣтѣарах иакѣахѣан. Ароман апѣхѣажѣи, ашѣтахѣажѣи,
авторѣтѣ хѣатѣракѣи рызбахѣ хѣихѣозар, егырахѣѣка зегѣы
Зоурѣкан Золак ижѣлари иарѣи ирхыргаз атѣы зхѣо ажѣабжѣ
гѣѣѣкаагакѣа рыла ишѣакѣгылоуп.

Зоурѣкан Золак ихатѣы бызшѣеипѣш, ибзианы идыр-
уѣит аѣдыгѣ бызшѣеи, иан лкыкахѣш иадкыланы иитѣаз
апѣсуа бызшѣеи. Урт рнаѣсгы дрылаѣѣажѣартѣ еипѣш идыр-
уѣит атыркѣ бызшѣеи араб бызшѣеи. Урт атѣыхѣтѣантѣи
афбызшѣак ирызкны иара Зоурѣкан Золак ихѣта излаихѣо
ала, дызтѣашѣаз апѣстазаара баапѣс икѣыѣѣѣаны, мѣылатѣѣѣа
инартѣеит.

Зоурѣкан Золак даублаан, иаб иганахѣала, аха дзыхшаз
иан Наси дапѣсуа тѣпѣѣазаарын, хылтѣшѣтрала ѣѣбалтѣын,
Шѣтаа дыртѣпѣѣан. Иажѣымтѣѣѣа, домам-омамха, ихы игѣы
ахшѣаны, дынкахѣыѣуа, дзатѣѣханы, иаѣѣал анаиуа хѣа
дшѣыказ, дшымгѣыгѣзоз Апѣснѣтѣи ауафы (Шѣарах Кѣазба)
даниѣтаа, ианшѣа гѣакѣак иѣипѣш дипѣылеит, иѣѣыпѣсхѣаз
зегѣ гылаз акѣара диѣигѣыргѣеит. Шѣарах Кѣазбѣи Зоурѣкан
Золаки реикѣшѣара атѣы зхѣо адакѣакѣа иреигѣзакѣоу
ирѣиуоуп ароман афѣы, уинахыс Зоурѣкан Золак иихѣо
иажѣабжѣкѣа зегѣы ашѣы еикѣатѣѣа рхыкѣкѣа иѣоуп, ак
атѣкыс ак еиѣоуп, аублаа рѣѣыхѣтѣа шыѣѣгѣахаз еивѣѣапѣсаны
иакѣѣоит. Иара убас Зоурѣкан Золак иажѣабжѣкѣа ибзианы

ирныцшуеит аублаакәеи ацсуаи тоурыхла, жәйтәнәтә аа-
хыс нхарта тыцлагы, бызшәалагы, миләттә җазшыалагы
ишеизааигәаз, рыцәгъеи рыбзиет шеилаз, ишеилахәыз.

«Ацынтәарах» аҗы ахтысқәа мөапысуеит еибархханы,
аки-аки еихымза-еицымзо, ирацәоуп аиҗыхара цьбарақәа.
Знык иадамзаргы уи иацхъаз игәалашәараҗы иаанхоит
хыцхъазара рацәала иара иалоу ауаа рхырҗесахьақәа. Аҗымта
актәи ашәкәаҗы иахадараны иаабоит аублаа рацхъагыла
Җацы Бырзыкь Җырантыхәи Ацсны ах Җамытбеи Чачбеи.

Җацы Җырантыхә даарцшуп дуаҗы цьбараны, ахатцареи,
агәгәареи иланы. Зназы иара аурыс хәынтқар иеинралцәа
дырнааланы дыкан. Аха нас аориентация иаша ырзны,
даахәын дырҗагылт, акыр дыблакәеит. Аурыс хәынтқари
атырқә султани реибашьраан, Җацы Җырантыхә асултан
дидгылт. Иара атцара имамызт, илацшхәа тшәахеит. Ижәлар
ирзеигъыз, аперспектива змаз атоурыхтә мөа алпшаара, ал-
каара ицәыҗадаҗхеит. Инирцшит аццакреи ацьбарареи, имч
иапызеит, ишақәнагаз изеилымкааит атоурыхтә ситуация.
Иара убри ала ижәлар атрагедиятә тагылазаашьахь рхы ир-
хеит.

Ажәлар ианакәызаалакгы апыза кәыҗа дыртахуп. Аха
апыза кәыҗа дыртахуп, ахтыс зеибафарақәа, аилаҗеиласрақәа
раан. Арҗиамта автор, Җацы Җырантыхә иаҗҗахьала
иихәарц иитахыз еилкаауп: аублаакәа атоурыхтә хтыс
цьбарақәа ишрықәшәазгы, иалагарц, иаркьыцырц алу
хьанта ишахәлашәазгы, устдәкьа аамта кьаҗк ала ианымзаар
җаларын, дара рыфнытқәа ахәатәеикәшәареи, аилибакаареи,
аиххәыцреи, аидгылареи рымазтгы, зыгәра ргашаз, зхәатәы
иаццашаз апыза кәыҗа дрымазтгы. Аха ус изыкамлеит.

Ацсны ах Җамытбеи Чачба иакәзар, уи зынза иахазу ароль
наигзо даабоит. Уи Җацы Җырантыхә иааста хара ипшуа, акыр
итцаулары ихәыцуа азә иакәны даабоит. Хәарас иаҗахузеи,
ашәкәыҗыҗы уи дидеиалуп ихәарц итахзам. Җамытбеи Чачба
ихатәы интересқәа рыхьчара мап ацәикуа хәа дыкамызт, аха
обиективла (гәынхәтыстала акәзаргы), ажәлар зда псыхәа
рымамыз амөа алихырц дашьтан. Иара ибзианы идыруан
хыцхъазарала имаңыз аублаакәа рымч зықәхози ирылым-
шози. Бцаршьтыхла аурысқәа ирҗагылар бзиарак шыр-
залымхуаз идыруан. Уи ипозиция атоурыхтә перспектива

иартцабыргит. Хаңыы Кырантыхэ диеипшымкэа, иара аурыс ориентация шьтихит.

Хамытбеи Чачба иеазтэылхны, гэык-цсыкала дашьтоуп аурыс еинрали аублаа рыр апцхагыла Хаңыы Кырантыхэи реинышэара, иахынзалашо ала дрыбжьаказоит. Аха имч дмырхеит. Хаңыы Кырантыхэ аурыс еинралцэа рхэатэы дазааигарц, иара убри алагы ахтэара иацэихьчарц Хамытбеи Чачба дыбжьаказошэа збаз аублаа аамыстцэа рыgedырцэгьейт. Уимоу, иара ибзыцэахэшьятцэкыа иналыр-кны, ипсы штоу дыртэыуоит аккахэа амыткэма иххэаауа, аурыскэа уалафахэыки чынки иртоит хэа дара ипсахыз цышья. Аха обиективла Хамытбеи Чачба аурыскэа иахьрыдицэылоз цсахрамызт, уи атцкыс еигьыз дачеа мфак ыкамызт уи ада. Иара дхэаены дакуан, ипсахы ифанатцон аублаакэа ииашаны дахьырзеилымкаауаз. Убри акнытэ гэык-цсыкала ишихэо агэра хгоит иара абарт иажэакэа:

«Згэыпцхэыхш саазаз аублаакэа цэгьарак иакэшэар стахым, ахас сызхагылоу апсуаа ирзеигьасшьо дара рзынгы истахуп, исылшо азынгы схы сеигзом». Хаңыы Кырантыхэ иакэзу, Хамытбеи Чачба иакэзу еиха ииашаз аилкаара ажэлар ирцэыуадафын.

Иара убас афымтафэы хыцхьазара рацэала иахцыло ахафсахьакэа иаарылукаартэ икоуп: Алоу-ипа Шьарадын (уи ианагь ихатэы интерескэа рыхьчароуп дзышьтоу), Баракаи-ипацэа аишьцэа Ахматэи Ноурызи Цапшьаа, аныхацааф Соулах, амулацэа рхада Сахаткьери, апхьарцархэафы ссир, алашэ Сакэыт, зыжэлар гэакыа атцара лашарахь исызкылго-зар хэа чышэала иашьтоу Тахир ухэа уб. итц.

Аамыста Алоу-ипа Шьарадыни амулацэа рхада Сахаткьерии инадыркны гэыпцык Тьркэтэылака ацара иад-гылт. Ари аублаа жэлар рыкэзаарахь изгоз шьяартцэыратэ мфан. Автор дрыкэызбоит ажэлар ирзеигьыз амфохь рхы змырхаз, ахтэарада цсыхэа рымамкэа иказтцаз амчкэа зегьы. Ашэкэыффы еилацатаны иказ ауадафракэа зегьы реалтэла иахирбоит. Аублаакэа ахтэарада мфа рымамызт ихэазом. Уимоу, хыцхьазарала имачзаргьы, иаацэоушьартэ атоурыхтэ перспектива иаша ианыпшылазгьы шыказ изазом. Убас ииашаны хара ихэыцуа, автор позиция аанызкыло азэ иакэны даабоит Баракаи-ипа Цапшь Ахмат. Уи ароман иалоу итцоуроу афырхацэа зегьы даарылукаартэ дыкоуп.

Баракаи-ица Чацшь Ахмат акыр инадш-аадшхьоу, акыр иныкәахьоу, акыр збахьоу уафуп. Ахтәара калаанза ауб-лаа реихабыра дрылан, адәныкатәи аускәа инапы ианын. Тыркәтәыла шәахънеиуа цыанат дгыылуп зхәоз шымц-хәацәаз, уа ажәлар рзы ишцәаханымыз, рыцсадгыл анын-рыжылак нахыс дара ртәы хәа акагы шыкамлоз ибзианы еилкааны иман иара. Ажәлар рзы ахтәареи ахымтәареи руак хәа кәаданы азтәара аныкәгыла, ҫ-мцакы ианрыб-жыаха, Баракаи-ица Ахмат кәанызанра камтәакәа апсадгыл аныжыра атцкыс, апсра еигъуп хәа асултан иахь ихъазцәуаз ауаа дырҕагылт, бцъаршьтыхла аурыскәа харпылап зхәазгы дрыкәшахатымхеит. Иара ипозициа шиашаз апстазааратә пышәеи илапшхәаи зеипшраз, ибзиазаны ирныпшуеит дгыатцәы-гыатцәуа иихәоз абарт ажәакәа: «Ҫ-мҭак роуп ихамоу хара: ма хшеибашыа хататас хантәааит зеггы! Ма хара иахиааиз ага ишитаху дхазныкәааит! Захәа тыхны иахҕагылаз хәа игәра згоит, мазала абцъар хаазырхәоз, аха хара хзы зшыа акатәара зтахымыз иатцкыс! Тыркәтәыла ожә исымбеит сара, уа бзиарак хзыпшу цышәымшыааит. Хахәшыцәа реипш ауадалақь хталарым, хашхацәоу хаанхааит!

Зыцсадгыл нзыжыыз, бзиарак ицеипшым! Ижәдыруа-зааит, абри адгыл хшыапы анныкәааго аены инаркны, ауб-лаа жәлар захъзу уаха икалом»*.

Ахтәара иадгылаз ражәа ианага, ажәлар еижәыланы иандәыкәла аштыахыгы, Баракаи-ица Ахмат иахәа цеицеиуа итыхны амҭаду агәта дпаршашо дангылт:

«Сышьны абрака сынкашәмыжыуазар ачыдахаз, уар-банзаалак азәгы амҭа устаран сыкам! – хәа дафуп жәлары дырҕагыланы иахәа акъара. – Шәжьоуп, шәеитажьоуп, уара, абаакәа! Шәхәынхәы, макъана иахыцам, икәацтахаз шәыҕныкакәа рахь, еикәышәтца макъана зынзак имыцәац шәхәыштәарақәа**.

Баракаи-ица Ахмат ихымҭапгашыа уаназхәыцуа, ас еипш икоу иажәакәа уанрыпхьо, ажәлар ауаҭ кәыҕа, ауаҕы зыыда ихәатәы шпәхарымтцеи, иргәытшәазеи хәа угәахы еибак-уеит. Аха Ахмат игыатцәыгыатцәра, игәжәажәара зхаҕы иааз-газ, игәнызкылашаз мацхеит, агха ду катцаны, ахтәара иад-гылаз рымчра иадыргеит.

* Шынкәба Баграт. Ифымтәкәа реизга. Ахпатәи атом. 1979 ш. Ад. 91.

** Иара уа, ад. 116.

Абра иахгәалахаршәап ашәкәыффы ари ирҗиамта епиграфс иаитаз апуа жәлар ражәаңка («аңсадгьыл зцәызыз – зегьы ицәызит») машәыршақә ишыкаимтдаз. Абри ажәаңка иахәо ахшыфтак зыда, акәығара хьантаха ирзыкалеит, рхы ирзамырхәеит аублаакәа.

Аублаа жәлар хыртцәаны Тьрқәтәыла иахьнанагаз, иан-нанага ашьтахь ауп еихыргаз ари ршьаҗа цьаханымрахь ишгаз анеилыркааз. Алоу-ица Шьарадыни уи ица Мансоуи реипш иказ апсахыфцәа рыжәлар рыгәхьаа ркызма, рхатәы интерескәа ракәын изфыз, изтагьежьуаз. Тахир еипш бзиарак инакәызкуазгьы амехаки алшареи рызтагәышьодаз, изтагылаз акымкымра инахәлабга ицон. Ажәлар шьтахька, рыңсадгьыл ахь игьежьырц иалагазаргьы, арахь иаагаз амәақәа зегьы дара рзы иаркын.

Иааидкыланы, ароман «Ацынтцәарах» цакылагьы, сахьаркыратә хатабзиаралагьы, идеаллагьы аңсуа милаттә литература пхьака ацара иазхәоуп, уи акыр ишәны ашьақәгылара иадыргоуп. Аамта кьаҗк иалагзаны иара акыр бызшәақәа рахь (иахьынзаздыруала жәохә бызшәа инареиханы рахь иеитаганы итрыжхьейт) иахьейтаргахьоу иабзоураны миллионфыла ауаа аинтерес кны иаңхьойт. Икалап «Ацынтцәарах» акара даҗа цысуа шәкәыффык иаңцамта аңхьафцәа амоуцзар. Еихаразак уи гәцаракны иаңхьойт хыңхьазарала имаңу ажәларкәа иреиуоу аңхьафцәа, рхы итанархәыцуейт досу дара зейуоу амилаң аҗоурыхтә лахьынца азбаразы.

Алитературатә гьама хараки змаз, акритик Вадим Кожин «Ацынтцәарах» еилырго, ахәшьара хараки атауа, абас исуан:

«В последнеи из ушедших» не просто запечатлены те или иные экономические, бытовые, психологические и другие черты убыхов; нет, этот народ обрел целостное бытие – вернее, инобытие – в Слове. Баграт Шинкуба исполнил высокий долг перед исчезнувшим народом. В органическом слиянии сопряжении образов двух народов, осуществленном подлинно творчески, пожалуй, наиболее ясно обозначить черты художественного величия этой поэмы в прозе. Убежден, что ответственное слово «величие» здесь полностью уместно»*.

* Кожин Вадим. Иахарбаз аусумта, ад. 4.

«Ацынтѣарах» асахъаркыратѣ хатабзиарақѣа иамоуи, атѣаки, аидеиеи, иалоу ахаѣсахъақѣеи ухѣа зегъ ааизыркѣ-кѣаны хазхѣыцуазар, ихаѣсхѣоу, хажѣларқѣа ирхырга-хѣоу рѣоурых хайларкаарц, иахдыруазарц азы мацара иапимѣеит ашѣкѣыѣѣы. Хашьтахъка ххъарцшны аѣоурых хажѣылаирпѣшеит уи адырра хара иахъагъы, уатѣгъы иха-хѣарц хапхъақатѣи хпѣипш, хлахъынтѣа тѣкзыпхықѣара хара-кыла цкъа хазхѣыцларц. Ари аѣымѣа аидеиа хада мажѣзац, иахъа еихагъы иѣтарны иқѣгылоуп аѣсуаа назлоу адунеи ажѣларқѣа азѣырѣы рзы, еихаразакъгы хыпхъазарала имацқѣоу рзы. Адунеи атѣылақѣеи ахѣынѣтқаррақѣеи ѣыц иршарц, досу рхѣаақѣа дыртѣбаарц, ииааиуа, еитѣеиуа хѣа аибарххарақѣа икоу еиха-еиха агѣаѣанызара хамазароуп, ахеикѣырхаразы ианагъ аидгылареи ахѣатѣеикѣшѣареи хамазароуп.

«Ацынтѣарах» еиуеипшым амзызқѣа ирыхъаны ауб-лаа жѣлар атрагедиа дузза ишақѣшѣаз аарцшра иазкы-зар, зынза ихазуп, зынза даѣа хырхарѣак змоу аѣѣстазаара аанарпѣшеит Баграт Шьынқѣба ахѣатѣи ипрозатѣ ѣымѣа ду, ароман «Ахахѣ еиѣса». Арака чыдала иалкааны иазгѣа-ѣазар ахѣѣоуп ашѣкѣыѣѣы ирѣиамѣтақѣа аки-аки иага еипшымзаргъы, еидызхѣало, еидызкыло, еицырзеипшу агѣыцѣгъы уаѣы ирыдибалоит. Ўырпштѣыс иаагозар, иқѣыпшразы ииѣыз апоѣма «Аѣныѣкеи» итѣымѣаз ииѣыз ипрозатѣ рѣѣиамѣтақѣа аповѣст «Чанѣа дааити», ироманқѣа «Ацынтѣарахи», «Ахахѣ еиѣсеи» ридеиа хадақѣа еикѣшѣоит, ма еикѣѣырѣуеит. Арт арѣиамѣтақѣа аѣшьбагъы еиуеипшым аамѣтақѣеи атагылазаашъақѣеи ирауаршѣаны ауаѣытѣыѣса иѣынѣцъи иареи реизыѣказаашъақѣа сахъаркыратѣ ажѣала рызѣара иазкуп. Баграт Шьынқѣба ирѣиамѣѣы амилаѣтѣареи аинтернационалѣареи еилеибагзо икатѣоуп. Егъырт азѣырѣы ажѣларқѣа риашъара дазышѣахѣон, аха зегъ реиха аѣыц аан-накылоит Аѣсни аѣсуа жѣлар рѣоурыхи, иахъатѣи рымши, уатѣѣтѣи рпѣипши рызхѣыцра. Иара убри ауп иѣымѣтақѣа гѣыцѣ хадас ирыман еидызкылогъы.

Ароман «Ахахѣ еиѣса» ѣ-шѣкѣык рыла ишьақѣгылоуп. Аѣтѣи ашѣкѣы иамоуп ѣажѣи фѣба хы. Ашѣкѣыѣѣы егъырт иаѣѣамѣтақѣа реипш «Ахахѣ еиѣса» акъыпхърагъы аѣхъаѣѣѣа интерес дула иаѣылеит. Раѣхъаза ажурнал «Ала-

шара» аномерқәа ианырныла инаркны (1982 ш. №№ 4-7) апхьащәа акыр ирылатцәеит, ана-ара иалацәажәо иалагеит, иара иазкны еиуеипшыим агәаанагарақәа цәыртцит. Хазшәкәны итътцит 1983 шықәсазы. Уиаахыс азәымкәа, ҟыцъамкәа акритикцәа ахцәажәахьеит, ахәшьара ҳаракы артахьеит. И. Папасқыр ихьз зху Апснытәи ахәынтқарратә библиотекаҟы хыцхьазара рацәала апхьащәа адгаланы, автор далархәны, имҟапыргеит ари ароман актәи ашәкәы иазкны аконференция, аурысшәахь еиҟаганы Москва итрыжыит. Актәи ашәкәы автор ианиҟыз хәа иатцаҟуп: «Ии-уль, 1978 ш. – декабр 21, 1981 ш.») Ус анакәха, уи аҟра даҟын хышықәсеи бжаки инарықәгәыҟуа. Ҟығҳарыла актәи ашәкәы атқьысгьы еиҳауп аҟбатәи ашәкәы. Уи автор ианиҟыз хәа иатцаҟуп: «Ииуль 4, 1987 ш. – май 8, 1991 ш.». Ус анакәха аҟбатәи ашәкәы аҟра автор пшьышықәса инарықәгәыҟуа аамта ақәирзит. Ароман шеибгоу (актәи, аҟбатәигьы ашәкәкәа) анылеит 1998 шықәсазы Акәа, ашәкәтыжьырта «Алашараҟ» итытцыз автор иҟымтақәа реизга апшьбатәи атом. Абра ихәатәуп ароман «Ахахә еиҟса» аҟбатәи ашәкәы даҟа бызшәак ахь макьана азәгьы иеиҟаганы иштимыжьыц. Сара абарт ацәахәақәа зыҟуа исгәалашәоит Баграт Уасил-ица Шьынкәба иҟцәажәарақәа раан хьаас иман ари аҟбатәи ашәкәы аурысшәахь еиҟазгашаз дахьизымцшаацыз даналацәажәоз. Уи аус иапырхагақәаз рацәахеит: Асовет Еидгыла аилаҳара, 1992-1993 шықәсқәа рзтәи Апсны жәлар рҟьынцътәылатә еибашьра ухәа уб.итц. Ароман «Ахахә еиҟса» аахьртланы ҳапхьо ҳеынаххар, актәи адакьақәа инадыркны, иаразнак игәахтартә иҟоуп автобиографиятә кәзшьа шамоу. Автор ихәычратә шықәсқәа ирыдхәалоу ахтысқәа ргәаларшәара аформала иҟуп. Аха амемуартә форма арака еиҳаразак сахьаркыратә хархәагоуп рольс иамоу. Иара иаабац мемуартә ҟымтам, аган рацәеи ауаажәларратә цакы тбааи змоу асахьаркыратә рҟеиамтоуп. Арака ахатәы (аиндивидуалтәи) ауаажәларратәи пстазаарақәа еиышьны, еихьырпшы, еиқәхәаланы икәтҟуп.

Асиужет хада иадхәалоу, изьидхәалоу ахтысқәа анымҟапысуа аамтагьы еиыыха иаабартә иҟоуп. Нақ атоурыхтә ахь ахьатпрақәа, ретроспективла ихәақәоу рызбахә хамхәозар, ароман иатцанакуеит иахьысыз аҟажәатәи

ашышықәса җажәтәи җажәи жәабатәи ашықәсқәа. Еиҗа конкретла иаххәозар, актәи ашәкәы иатцанакуеит Ацсны Асовет мчра анышыақәгылаз (1921 шықәса) инаркны 1928 шықәсанза (даеакала иаххәозар, ақыта аколлективизация азура иалагаанза). Аҗбатәи ашәкәы иатцанакуеит 1928 шықәса инаркны (даеакала иаххәозар, ақыта аколлективизация азура ианалагаз инаркны) 1939 шықәсанза. Ганкахьала ҳахәапшуазар, иара ихата ипстазаараґы ичыдоу атып ааннакылеит. Абри аамтазоуп ихәычреи икәыпшреи шықәсқәа анымҗапысуаз. Даеа ганкахьала ҳахәапшуазар, ацсуа жәлар рыпстазаараґы абарт ашықәсқәа рзы иґыцзоу ахтысқәа мҗапысуан. Ацсны Асовет мчра ашыақәгылара иабзоураны ҳажәлар ртоурыхтә перспектива иґыцзоу, лашоу, амшхәыбзаарахь икылызгаша ахырхартә аиуит ҳәа агәыгра дукәа рнатеит. Анызаара иаґын, иґыцәауан акыр шәышықәса амчра змаз апатриархал-феодалтә еизы-җазаашьақәа. Азныказы абас ажәлар ироуз (Асовет мчра ирнатаз) агәыграқәа ацстазаараґы изынагзамхеит. Актәи ашықәсқәа рзы, аа, ҳых, анцәаґы, ауааґы ирыцъшьоуп шырхәоз (1921-1928 шықәсқәа), ақытанхамҗа аколлективизация азыруа ианалага, ахәынтқарра анхаҗ изинқәа еиҗа-еиҗа идыртшәо рґанынарха, җажәижәабатәи ашықәсқәа аҗбатәи рыбжазы (лымкаалаґы 1936-1938 шықәсқәа рзы) Сталинтә репрессияқәа мҗапырго ианалага, абзаара зынза итцоурамыз хырхартәк аманы икалеит, еиҗа-еиҗа иуадаҗхон. Ажәларґы Асовет мчрахь ирымаз агәрагара еицхьбо иалагеит. Ацсуа жәлар ртаґылазаашьа чыдала иуадаҗхеит Ацсны аиҗабыра рхантәҗы Нестор Лакоба дантадырха ашьтахь. Аха ашәкәыҗы «иаликааз абри аамта хтәаха хәычы мацара акәзам аус злоу. Уи уаанзатәи атоурыхтә аамтәи иашьтанеиуа аамтәи ирылкыны икам, уаанзатәии иашьтанеиуази ирыдхәалоуп, аки-аки еицшьуп. Акыр хнаргәыларцшны уи иапхьанеиуаз атоурыхтә таґылазаашьақәаґы хирбоит, пхьакатәи аперспективаґы еилыхха ҳақәирцшуеит.

Ароман атекст ахата иахнаҗо ала, ахтысқәа мҗапысуеит х-аамтақ рґы: 1) ахадаратә хыґәқәа иреиуоуп, абырг Бежъан иқәлацәеи иареи ирхыргахьоу, амҳацьырра инаркны ираҗсхьоуаамта; 2) ажәабжьхәара зхаґала имҗапысуа ачкәын хәычы Лаган дызхаану, даеакала иаххәозар, ажәабжьхәара

иақәшәо аамта; 3) автор ианифыз аамта, егырт аамтақәа ѡба дрыпшыны, дырзаапшыланы иибо, ахәшьарақәа ирито.

«Ахахә еиѡса» иаанарцшуа ахтысқәа зегьы рыгәта иѡоуп атипра зуа апсыуа нхафык итаацәара (абду Бежбан итаацәара), аха уи атаацәара амикродунеи адунеи ду иадхәалоуп, шәкы-зқьы цәахәа рыла. Бежбани уи имата хәычы Лагани хадаратә хығәқәоуп, аха урт еизыркәкәоуп. Инартбааны хазхәыцуазар ароман хадаратә хафыс иалатцәкьоу апсуа жәлар роуп.

Хәычи-дуи афымтафы зызбахә хәоу ахтысқәа зегьы цқьа игәынкыланы хрызхәыцуазар, шәышықәса инарықәгәыгуа иатданакуеит. (Иахгәалахаршәап ретроспектива хасабала, ароман ахадаратә хағқәа ируазәку, абду Бежбан ичкәынраан ихигақәаз, урт ирыдхәалан амхацьырра азбахә шихәо ухәа ирызку адакьақәа).

Ароман «Ахахә еиѡса» хыцхьазара рацәала азтарақәа ркомплекс ықәыргыланы сахьаркыратә ажәала иазбоит. Апсадгьыл абзиабара, ажәытә традиция азыказаашьақәа, апсуаа рфы псабарала амилаттәи аинтернационалтәи цәа-ныррақәа реизыказаашьа, ауафы иаазара аус, ацъаус, адгьыл азтара, ацәгъа, абзиа, агәырѡа, агәырғара рзыказаашьа, атасқәа, ақьабзқәа, адин, адоухатә культура, асасдкылар, апсра, абзара – инықәырцшшәа акәзаргьы абас иѡоуп аро-ман ахадаратә проблематика аилазаашьа.

Афымта иқәнаргыло рахьтә зегь реиха уафы иаликаартә иѡоуп аазара апроблема. Уи еихаразак избоуп абду Бежба-ни амата Лагани реизыказаашьақәа рыла. Апсуа жәлартә педагогика «Ахахә еиѡсафы» зака ихартәаны иаарцшу акара иахзырбашаз иахьа уажәраанзагьы даеа сахьаркыратә фымтак ҳамам.

Бежбан итаацәара ипшзоу, агәбылреи, ауафреи, аламыс-цқьареи, ихараку аморальтә хымѡацгашьеи злоу ауаа рыла еибытоуп. Бежбан имата лымкаала дыгәцаракны димоуп, игәыграқәа зегьыуиидихәалоит, илапшдытциршәом, имакахы дадхәаланы димоуп. Иахгәалахаршәап Бежбан ипстазааратә цышәаду, ихата ибзианы иидыруа еиуеипшым ацъаус хыкқәа, ауафра, аамысташәара, ахымѡацгашьа бзиа ухәа имата хәычы ишииртцо, ишилаиаазо. Ихылтшьтра ихазмырштыша иабацәа ртоурых иазкны, ажәабжьқәа изеитеихәоит, Абры-скьыл иххәау ажәытәзатәи афырхатцаратә хәамта инаркны

ажелар ркәығара таула зныцшуа ажәабжькәеи, алакәкәеи
изеитехәоит. Аамысташәала ирцшзаны акрыфашья, атәашья,
агылашья, аеыкәтәара, абәортцәыра инадыркны уи имата
илаймаазо, иимыртцо иарбану.

Ара зызбахә ҳамоу афымтаҕы икәгылоу ахадаратәкәа
ируакуп ажәытәи ағатәи реизыказаашья. Ажәытәи ағатәи
реизыказаашьякәа «Ахахә еиџсаҕы» акыр ачыдарақәа рыма-
ны иаарцшуп, иаарцшуп уаанза цкәа излахзымдыруаз акыр
ганкәеи аспекткәеи рыла. Арака ажәытәра аайдыхәхәаланы,
иееим хәа ицхьазаны ақәызбаара мацара тенденция ха-
даны икам, ацәгъеи абзиеи, иахцырхагоуи иахзеицгъуи гъа-
ма ҳаракыла, дыра таулала еилыкәшәоуп, еилыпшаауп.
Бежбан ихаҕсахьяҕы ажәытәи ағатәи ссиршәа еицылеит,
еицылеит, икәибахуа акәымкәа, рнапкәа еикәдыршарц,
аамтақәа рееилыршьит. Автор ипозиция хада злакоу ала,
хәарас иатахузеи, ағатә ауп апызара зито, аха ажәгъы
аҕы ижәагәазом, зкышыкәсала ажелар рцәтә практика
ипыршәахьоу аказшьякәеи, атаскәеи, аизыказаашьякәеи
рмырзразы ақәцарахь ххәаирцшуеит. Имыцхәхаарым хәа
сгәы иаанагоит зызбахә ҳамоу афымтаҕы ачыдара змоу
ацсуа милаттә материал шьатас икатданы, иахья ауаатәыџса
иахьабалак ргәы итыхо апроблема ду – ажәытәи ағатәи
реизыказаашья апроблема – акыр аинтерес аманы избоуп
ххәар.

Иазгәататәуп акрызтцазкуа даҕа тагылазаашьякгъы.
Изакәу уи ауп, афымта ахадаратә хаҕкәа ируазәку Лаган
дышхәычу еицш, дызлияаз аамта ҕыцгъы ақәра мацуп,
дызлияаз аамтеи иареи еикәлацәоуп. Иахгәалахаршәап
ашәкәыџфы ихатагъы 1917 шыкәсазы дышиз. Ишдыру еицш,
абри ашыкәс азы икалеит асоциалисттә революкция, аду-
неи џбаны (асоциализми акапитализми хәа џ-системакны)
аееикәнашеит. Ацсуаа ржәытә фырхатцаратә эпос ахадаратә
хаҕы Абрискыыл ихъз иадхәалоу ахахә еиџсеицш, адунеи
ауаатәыџса ртоурых еиџызсаз аера ҕыци, Лаган ицстазаареи,
ашәкәыџфы ихата ицстазаареи аки-аки еикәҕыртуеит.

«Ацынтцарах» жәларык рыкәзаара атәы ахәозар, уи
ахадаратә хаҕы Зоуркан Золак ицсымтазы хихтыгәлазар,
«Ахахә еиџса» иахнарбоит атоурыхтә хтыс дуқәа рзеиба-
фараан аориентация иаша мырзкәа зыцсадгъыл знапы

алардсны зѣанзыжыыз ацсуа жѣлар рыхѣта, иага цѣбабаи агѣакраѣеи ырыниазаргы, амилаѣтѣ хеикѣырхара рылдыр-шартѣ ишыѣкалаз. Лаган хѣычы иакѣзаргы, аѣстазаара ду ахь илашоу, хара игоу амѣа ду ахь раѣхѣатѣи ишыѣѣа анеихиго хихтыгѣлоит.

Апхъаф илацш итцашеит ара хзыхцэажео ароман аеы афольклортѳи аетнографиатѳи материалкѳа рацеаны, ирыжѳепаны ишалоу. Ицсабаратѳу акакѳны урт абри акара ирацеаны изагѳылеигалазеи? Ари азцаара апринциптѳ кѳазшѳа амоуп. Ииашаны аилкаареи ииашаны атак акатдареи акратцанакуеит ароман аидеиа хада агѳынкыларазы.

Хэарас иаџахузеи, афольклортѳи аетнографиатѳи матер-
иалкѳа арака баша рпшзагас, аушѳакѳ, илилустрациак аѳа
сабала акѳзам изаагоу. Дара рхыпхъазара еиуеипшыим
афункциакѳа нарыгзоит. Ипсабаратѳны иацхраауеит ахаѳса-
хъакѳа гѳылтѳааны раптцараѳы. Ыырпштѳыс иаагозар, ххаѳы
иахзаагом аѳымтѳа иалоу аперсонажцѳа Чына лпа Чычыни
Мамсыри рашѳакѳа рыцымкѳа, урт рашѳакѳа роуп цсыс ир-
хоу, пстазаарас ирымоу.

Афольклортәи аетнографиатәи материалқәа баша декорациас иказам. Урт досу асахьаркыратә функцияқәа нагзауа еидарак, еидарак ирытцоуп. Рыхәтак ацхьаф изнаганы еиуеипшым асимволтә цакқәа рытаны (иаххәап, Абырыскыыл изку ахәамтә, лымкаалагы ахахә еиҟса иадхәалоу аепизод), даҟа хәтак аллегориа казшыа амоуп... Арака ахархәара роуит афольклор аҟы иахпыло ажанр хадақәа зегы ркынтәи илыпшааху аҟапыштә реиамтақәа.

Идыру усуп, Апсны Асовет мчра шыаӕгылаанза апсуа жӕлар асоциалтӕи амилаттӕ еикарамра ргӕы кыднаххӕн, лаапшырак рыртомызт, ихдыртӕаз хдыртӕеит (иаххӕап, амхацырреипш атрагедиа тӕ хтыс ду апсуаа рыхӕтак ыкӕнагеит). Бежӕн еипш ихымтӕакӕа зыпсадгьыл знапы аларпсны иказгьы, рыбзазара бжамӕамны, бгӕитдыхра рымамызт. Аха абас шакӕызгьы, ацӕажӕлар рдоухатӕ беиара тцӕа амамызт: аестетикатӕ гьама харагы рыман, сахьаркыратӕ ажӕалагьы ахӕыцрей ацӕажӕашеи иакӕшӕон. Апсуа жӕлар рдоухатӕ культура абеиара аарпшра Баграт Шьынкӕба ироман «Ахахӕ еиӕса» ахадаратӕ хыкӕккӕа, ахадаратӕ идеиакӕа ируакуп. Убри азоуп ашӕкӕыӕфы хыпцхызара рацӕала

афольклортәи аетнографиатәи материалқәа загәылеига-
лазгы.

Ашәкәыџы хзыхцәажәо аџымта «Ахахә еиџса» ахъзи-
тәит. Уи еиуеипшым асимвольтә цакқәеи ассоциацияқәеи
уаџы инатартә, еиуеипшым аситуацияқәа ирнышәаны азбахә
акырцъара ихәоуп. Айкәытхара, айџсара, айџшара ианакәы-
заалаакгы иееим ассоциацияқәа роуп ауаџы издыртцысуа.
Абрыскыыл ихәә еипш еикәытхамхароуп, еиџсамхароуп ауаа
азәи-азәи, ажәларқәа, атәылақәа, абицарақәа, ажәытәрей,
афәтәрей, уатцәтәи амши. Абри ауп «Ахахә еиџса» хадаратә
идеиас иамоу, аџымта ахыызгы еихарак изызхәоу.

Тематикала «Ахахә еиџса» аџбатәи ашәкәи ажәабжъ
«Атакәажә Расидаци» ахъеикәфьртүа ыкоуп. «Ахахә еиџса»
аџбатәи ашәкәи акны еипш, ажәабжъ «Атакәажә Расидац»
аџы 1936–1938 шықәсарзтәи аполитикатә репрессияқәа рыз-
бахә ахәоит. Ахтыс мџапысуеит амшын азааигәара қытак аџы.
Хынџажәи жәеиза шықәса зхытцүа атакәажә Расидац лхаф-
сахъала автор иахирбоит Бериа икаитцаз адтцала ускантәи
аамтазы иааитцагылаз ацсуа ахәынтқарратәи ауаажәларра-
тәи усзуџцәа аполитикатә вбақәа рытаны аконтреволюциатә
гәыпқәа еифьркаауазшәа ишдырбаандаџуаз, ишахыргоз,
акәкәахәа иааргәыдтцаны ишыршьуаз. Ажәабжъ аџы автор
ирфьиаратә хытхәаа иазбаз ахафсахъақәа (атакәажә Расидац,
уи лца Алиас, Қәачал-ица Арзамет, Арзамет ичкәынцәа Лади
Чанчори ухәа даџа пытџыкгы) инарываргыланы рызбахә
хәоуп, изықәшәаз азалымдарра дугы аарцшуп Нестор Лако-
беи, Уасил Лакобеи, Михаил Лакобеи, Константин Инал-иџеи
реипш ухәа иказ атоурыхтә хафқәаггы.

* * *

Баграт Шьынқәба ихатә оригиналтә рфьиамтақәа ина-
рываргыланы ацсуа литература ирбеиеит хыпхъазара
рацәала аитагақәа рыла. Ацсшәахъ қазара дула еитеигеит
Шотә Руставели ипоема «Абжъас цәа зшәу» ацыптәахақәеи
афоризмқәеи, Александр Қазбеги иповест «Хевисбери Гоча»,
Николоз Бараташвили, Илия Чавчавазе, Акаки Церетели,
Гьаргь Чачба, Иосиф Гришашвили, Галактион Табизе, Ирак-
ли Абашизе, Григол Абашизе, Карло Калазе, Александр Го-
миашвили, Реваз Маргиани, Шотә Нишнианизе, Александр

Пушкин, Михаил Лермонтов, Николаи Некрасов, Тарас Шевченко, Максим Горки, Александр Блок, Константин Симонов, Назим Хикмет, Иоганн Гюте, Џорџ Байрон, Адам Мицкевич, Шандор Петефи, Шарль Бодлер, Поль Верлен ухәа ақыртуеи, аурыси, адунеитә литература аклассикцәа азәырџи рацтамта лыпшаахқәа. Ақыртуа литература аклассик, аромантик Николоз Бараташвили ифымтақәа апсшәахь кәзара дула иахьеитегаз азы Баграт Шынкәба ианаршьахьан Ш. Руставели ихьз зху Қырттәылатәи ССР Ахәынтқарратә премиа.

Адсуа шәкәыџы, ахәынтқарратәи ауаажәларратәи усзуџыду Баграт Уасил-ица Шынкәба иреиғуилитературатә рџиамтақәагы азәырџы ажәларқәа рбызшәақәа рахь еитаргахьейт, акырынтә тираж рацәала итрыжьхьейт. Иара ирџиамта ақбаад ағы, ашәкәағы инхауам, аус ауейт, апхьаџцәа рхы-ргәы италоит, ианагы иархауа апхьаџцәа рхыпхьазара иазхауейт.

16.IV. 2008 ш.
Акәа – Маукәаң

АХҚӘА

Академик инысма. Руслан Қанба.....	3
Сергей Зыхәба 75 ш. ихытра иазкны. <i>Шотә Салақаи</i>	14
Афольклори афыратә литературей реизықазаашья.....	21
Ацсуа шәыкәыра атоурых иазыркыәны.....	29
К. Д. Маңавариани Д. И. Гәлией иеикәдыршәаз «Анбан шәкәы» (1892).....	37
А. М. Чоңуа иеикәиришәаз «Анбан шәкәы» (1908).....	40
Ацсуа литература аҗиараҗы иалкаау аperiод хадақәа.....	45
Дырмаит Гәлиа ицстазаарей ирҗиаратә мҗеи.....	85
Дырмаит Гәлиа ажәлар ргәалашәараҗы.....	148
Адацқәа.....	157
Дырмаит Гәлией ацсуа фольклоры.....	165
Ипшьоу адоухатә тынха ду.....	171
Дырмаит ду иакәымзар.....	215
Дырмаит Гәлией аурыс литературей.....	282
Ажәлар ртҗей лаша.....	293
Самсон Чанба ипублицистика.....	299
Дуаҗызарц ауаҗы.....	306
Миха Лакрба ицстазаарей ирҗиаратә мҗеи.....	312
Мушьни Аҳашба ицстазаарей ирҗиаратә мҗеи.....	339
Иван Папасқыр ицстазаарей ирҗиаратә мҗеи.....	358
Леонти Лабахәуа ицстазаарей ирҗиаратә мҗеи.....	395
Апатриот иаша, ашәкәыҗы.....	411
Шалуа Тҗыцъба ицстазаарей ирҗиамтҗей.....	423
Қыаазым Агәмаа ицстазаарей ирҗиаратә мҗеи.....	443
Ароман ду сценатә бызшәала.....	461
Алашара зқәыпхаз ахьыртҗәатқәа.....	467
Дызустада Шәарах Кәазба.....	472
Ахахә еиҗсамхарц.....	476
Баграт Шынкәба ицстазаарей ирҗиамтҗей.....	512

Зыхәба Сергеѝ Лад-ѝца

Иалкаау

Q-томкны

Актәѝ атом

Зухба Сергей Ладовѝч

Избранное

В двух томах

Том первый

На абхазском языке

Аредактор Б. Тамба

Акорректорцәа: Н. Шьаматәа, Е. Адлеѝба, М. Акаба

Асахәтәыхәѝ Р. Габѝа

Компиутерла еѝқәлыршәеѝт А. Ацәынцәал

Аформат 60х90/16. Атираж 500.

Акь. бгъ. 41, 5.

Аѣатцацка №